

Juozas Jankauskas

1941m.
BIRŽELIO
SUKILIMAS LIETUVOJE
Pagrindiniai sukilimo organizatoriai,
vadovai, ryšininkai ir
pasiuntiniai

Lietuvos gyventojų
genocido ir rezistencijos
tyrimo centras

Vilnius
2010

94(444.5)
UDK 947.45.081(093)
Ja369

Recenzavo
hum. m. dr. Rimantas Zizas
(Lietuvos istorijos institutas)

Klaipėdos apskrities
viešoji I. Simonaitytės
BIBLIOTEKA

B 11 / 2953

*Knyga skiriama visiems
1941 m. birželio 22–28 d.
sukilėliams –
gyviesiems ir mirusiems,
nukankintiems ar sušaudytiems
NKVD rūsiose,
žuvusiems sovietų lageriuose
ar nacių koncentracijos stovyklose*

© Juozas Jankauskas, 2010
© Meninis apipavidalinimas, Romas Dubonis, 2010
© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centras, 2010
ISBN 978-609-8037-05-0

IVADAS

Sumanymas parašyti knygą apie 1941 m. Birželio sukilimą per pagrindinių jo organizatorių, vadovų, dalyvių ir ryšininkų bei jų pagalbininkų biografijų prizmę autoriui kilo Lietuvos ypatingajame archyve (LYA) renkant medžiagą apie savo tėvą – tarpukario Lietuvos karo lakūną, gen. št. plk. lt. Juozą Jankauską, kuris buvo aktyvus sukilimo, vėliau antinacinės ir antisovietinės rezistencijos dalyvis. Laikas nenumaldomai eina į priekį ir tų dienų įvykiai vis labiau išsitrina iš mūsų atminties. Jau ir dabar, praėjus sąlyginai nedideliui istoriniu požiūriu laiko tarpui – vos 69 metams, daugelis tų dienų įvykių laiko tėkmės veikiami nyksta praeities miglose. Juo labiau kad to meto politiniai įvykiai ir po jų prasidėjusios vokiečių bei ilgametė sovietinė Lietuvos okupacijos daug ką sunaikino, ypač sukilimo dokumentus, o sukilimo dalyviai ir liudininkai baigia iškelti Anapilin. Todėl jaučiu pareigą kuo tiksliau aprašyti to sukilimo herojus ir svarbiausius įvykius, juolab kad ir pats buvau tiesioginis sukilimo stebėtojas (tada man buvo dešimt metų, gyvenau Kaune) ir kai kurie įvykiai išliko atmintyje. Pagrindinių sukilimo herojų biografijose stengiuosi atskleisti iki šiol mažai žinomus ar visai nežinomus (neskelbtus) jų gyvenimo faktus, taip pat tolesnę antinacinę ir antisovietinę rezistencinę jų veiklą siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Šie žmonės (dauguma jų – asmenybės) iki savo gyvenimo pabaigos kovojo dėl Lietuvos nepriklausomybės.

Knygą sudaro įvadas, penki skyriai, išvados, reziumė anglų kalba, šaltinių ir literatūros sąrašas, asmenvardžių rodyklė bei sutrumpinimų paaiškinimai. Pirmame skyriuje aprašomas 1941 m. Birželio sukilimo organizacinio centro – Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) įkūrimas Berlyne. Toliau aprašomi svarbiausi sukilimo centrai Lietuvoje – Kaune ir Vilniuje, pateikiamos pagrindinių sukilimo ryšininkų tarp Berlyno LAF'o ir Lietuvos bei jų pagalbininkų, Tautinio darbo apsaugos (TDA) kovotojų biografijos. Paskutiniame knygos skyriuje rašoma apie Kretin-

gos aktyvistų centro pasienio perėjimo punktą „Varpėnų dvaras“ Petrikaičių kaime.

Kaip žinoma, 1941 m. Birželio sukilimas apėmė visą Lietuvą, tačiau autorius nekelė sau uždavinio visa tai nušviesti skaitytojams pristatomoje knygoje. Apsiribota, autoriaus nuomone, svarbiausių sukilimo centrų bei jų pagrindinių veikėjų aprašymu.

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, kilo visuotinis lietuvių tautos pasipriešinimas okupantams bei jų kolaborantams lietuviams. Iš pradžių tai reiškėsi įvairaus pobūdžio antisovietinių atsisaukimų platinimu, atskirų asmenų ar nedidelių grupelių nelegaliais susirinkimais bei pokalbiais. Netrukus visa tai peraugo į pagrindines organizacijas ir pagrindinius laikraščius, kurie slapčia nuo sovietinių saugumiečių buvo platinami ir mielai skaitomi. 1940 m. rudenį visoje Lietuvoje pradėjo masiškai kurtis antisovietinės pagrindinės organizacijos. Tuos įvykius, pasirėmęs to meto sovietinio saugumo NKVD–NKGB ataskaitomis, vėliau prisiminė buvęs Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) vadovas, Lietuvos katalikų mokslų akademijos narys Juozas Ambrazėvičius (nuo 1944 m. pavasario – Brazaitis)¹. Jis pacitavo sovietinės Lietuvos NKVD 1941 m. balandžio 14 d. raportą Maskvai: „Nuo to momento, kada sovietinė tvarka buvo įsteigta Lietuvoje, kontrrevoliucinis nacionalistinis elementas išplėtojo aktyvią antisovietinę veiklą, pasirinkdamas pagrindiniu metodu savo priešiškam subversyviui darbui antirevoliucinių lapelių ir anoniminių laikraščių platinimą.“²

Pirmieji antisovietinio pobūdžio lapeliai į NKVD–NKGB rankas Kaune pateko jau 1940 m. rugsėjo mėn. Prasidėjo represijos – masinis žmonių sekimas, suėmimai. Lietuvoje buvo aktyviai sekami 1234 asmenys (be Vilniaus miesto), įtariami ginkluoto sukilimo rengimu. Daugiausia tai buvo Lietuvos karininkai, šauliai ir policininkai³. Tuo užsiėmė 1940 m. rugsėjo 3 d. sovietų įkurtas LSSR NKVD–NKGB aparatas, vadovaujamas iš Maskvos atvykusio Lavrentijaus Berijos ir Vsevolodo Merkulovo parankinio, LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro pirmojo

¹ www.lms.lt/ML/200405.htm.

² J. Brazaitis, *Vienų vieni*, V., 1990, p. 58–59.

³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 71.

pavadootojo, v/s mjr. Piotro Gladkovo. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaru buvo paskirtas lietuvių tautos išdavikas kolaborantas Aleksandras Guzevičius⁴.

Antisovietinio pasipriešinimo vadovams netrukus tapo akivaizdu, kad reikalingas vienas bendras pagrindinio organizacinis centras, kuris vienytų visas pagrindines pasipriešinimo organizacijas ir joms vadovautų, nes pavienės, neorganizuotos akcijos tik kenkė antisovietinio pasipriešinimo judėjimui.

1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne buvusio Lietuvos pasiuntinio Kazio Škirpos iniciatyva buvo įkurtas LAF'as, kuris suvaidino svarbų vaidmenį skatinant ir rengiant sukilimą Lietuvoje. K. Škirpa savo prisiminimuose pažymi, kad aktyviai kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės jis pradėjęs 1940 m. liepos 22 d. nuo „[...] formalaus protesto (datuoto 1940 m. liepos 21 d.) vok. užs. rkl. min.-jai prieš Sov. Rusijos įvykdytą agresiją prieš Lietuvą“⁵. Idėja kurti naują organizaciją kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės K. Škirpai kilo iškart po Lietuvos okupacijos 1940 m. birželio 15 d. Jis, turėdamas Berlyne plačius ryšius su Vokietijos užsienio reikalų ministerijos (URM) darbuotojais bei Vyriausiąja kariuomenės vadovybe (*Oberkommando der Wehrmacht* – OKW), dabar jais naudojosi sukilimui Lietuvoje organizuoti.

Organizuoto antisovietinio pagrindžio pradžia Lietuvoje laikytinas 1940 m. ruduo, kai į studijas susirinkę studentai, skatinami ateitininkų korporacijos vadovo Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) studento Pilypo Žukausko (Naručio), susijungė į bendrą studentų korporacijų koaliciją ir ryžosi imtis veiklos. Buvo nutarta protestą prieš sovietinę okupaciją išreikšti plačiu Vėlinių paminėjimu Kauno centrinėse kapinėse Vytauto prospekte. Į kapines susirinko apie 5000 žmonių, dauguma – moksleiviai ir studentai. Kapinėse susirinkusius žmones gaudė sovietiniai saugumiečiai, grūdo į sunkvežimius ir vežė į NKVD–NKGB rūsius. Po Vėlinių susitikę studentų koalicijos vadovybės nariai nutarė pradėti pasipriešinimo veiklą. Taip atsirado Kauno pasipriešinimo organizacinis centras, kurį kūrė studentai ir VDU jaunieji dėstytojai.

⁴ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, V., 1999, p. 235, 246.

⁵ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 39.

Vilniaus pasipriešinimo organizacinį centrą įkūrė Vilniuje dislokuoto Raudonosios armijos 29-ojo šaulių teritorinio korpuso (RA 29 ŠTK, kuriame buvo sutelkta didžioji dalis lietuvių) karininkai. Vadovavo Kauno ir Vilniaus studentų pamėgtas žinomas karinio parengimo dėstytojas, gen. št. mjr. Vytautas Bulvičius. Jo grupė veikė trejetukais ir praktiškai jungė visus aktyvius tos srities žmones. V. Bulvičius rėmėsi ir Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) žmonėmis; nors ši organizacija sovietų buvo uždrausta, bet šauliai turėjo paslėpę ginklų. Vilniuje irgi įvyko Vėlinių minėjimas, kilo sovietinės represijos ir tai taip pat skatino visuotinį ryžtą priešintis okupantams.

Pagal Kauno ir Vilniaus pasipriešinimo organizacinių centrų vadovų tarpusavio susitarimą Kaune turėjo būti sprendžiami pasipriešinimo organizaciniai, o Vilniuje – kariniai politiniai klausimai, nes Vilniuje ir jo apylinkėse sovietai buvo dislokovę daugumą buvusios Lietuvos kariuomenės likučių. Tačiau, sovietiniam saugumui Vilniuje prieš pat karą sunaikinus beveik visą V. Bulvičiaus grupę, visą tolesnį sukilimo organizavimo darbą perėmė kauniečiai. Jie savo uždavinį įvykdė sėkmingai ir garbingai. Šiandien, kai kalbama apie 1941 m. Birželio sukilimą Lietuvoje, dažniausiai tai tapatinama su sukilimu Kaune.

Sukilimas Kaune atliko reikšmingą vaidmenį. Kaunas davė ženklą sukilti visai Lietuvai ir paskelbė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą bei naują nepriklausomos Lietuvos vyriausybę. Pažymėtina, kad, prasidėjus sukilimui, tik Šančiuose tarp sukilėlių ir besitraukiančių raudonarmiečių įvyko gana intensyvios gatvių kautynės, pareikalavusios aukų. Kitose Lietuvos vietovėse daugiausia vyko tik pavieniai susišaudymai. Kauno išvadavimas nuo sovietinių okupantų, tautinių vėliavų iškėlimas mieste ir LLV pradėta veikla dar neįžengus vokiečių kariuomenei tarsi simbolizavo visos Lietuvos valstybingumo atkūrimą.

Vilniuje kautynių tarp sukilėlių ir raudonarmiečių praktiškai nebuvo. Mieste RA dalinių buvo nedaug (Pėstininkų karo mokykla bei RA 29 ŠTK dalys buvo perkeltos į vasaros stovyklas Pabradėje ir Varėnoje), o vokiečiams sparčiai veržiantis Vilniaus link, mieste buvę atskiri daliniai skubiai pasitraukė.

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, šalis netrukus buvo visiškai izoliuota nuo išorinio pasaulio – nuleista „geležinė uždan-

ga“. Tuo tikslu jau birželio 21 d. NKVD pasienio kariuomenė perėmė Lietuvos sienos su Vokietija kontrolę. 1940 m. pabaigoje įkūrus LAF'ą Berlyne bei atsiradus organizuoto antisovietinio pagrindžio centrams Kaune ir Vilniuje, iškilo jų tarpusavio ryšio problema. Ryšys buvo būtinas rengiant sukilimą bei sprendžiant įvairius organizacinius klausimus. Ryšininkų nebuvo daug, vos keletas, bet jie nuveikė labai reikšmingą darbą. Jų padedami pagrindžio centrai Lietuvoje suderino su Berlyno LAF'u numatomą Lietuvos vyriausybės sudėtį, sukilimo pradžią bei sutartinius ženklus vokiečių kariuomenei. Ryšininkams daug padėjo buvę Lietuvos kariuomenės karininkai, tuo metu Rytprūsiuose tarnavę vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere). Knygoje pateikiamos aštuonių ryši palaikyti padėjusių asmenų biografijos.

Atskirame skyriuje aprašomas LAF'o pasienio perėjimo punktas Petrikaičių kaime netoli Kretingos, įkurtas 1940 m. pabaigoje. Jis atsirado Berlyno LAF'o atstovo kpt. Broniaus Michelevičiaus iniciatyva ir buvo jo kuruojamas. Šiuo punktu naudojosi tiek lietuviai, norintys pasitraukti į Vokietiją, tiek ryšininkai, keliaujantys iš ten į Lietuvą. Knygoje pateikiamos keturių su šiuo punktu susijusių svarbiausių asmenų biografijos.

Pažymėtina, kad ne visos antisovietinio pasipriešinimo organizacijos Lietuvoje jungėsi į vieną centrinę organizaciją – LAF'ą. Net 1940 m. rudenį kai kur, daugiausia provincijoje, smulkios pagrindžio organizacijos išliko savarankiškos ir išlaikė savo pavadinimus. Antai Tauragės aps. veikė „Lietuvos apsaugos gvardija“, Šakių aps. – „Geležinis vilkas“, Šiaulių sr. – „Lietuvos laisvės armija“, Žemaitijoje – „Juodoji svastika“. Pastaroji, kaip teigiama Bostone (JAV) leistoje „Lietuvių enciklopedijoje“ (LE), buvo pasidavusi vokiečių įtakai ir su LAF'u kontaktų neturėjo⁶. Kartais taip elgtis skatino ir Kauno pagrindžio centras, kad sovietiniam saugumui būtų sunkiau aptikti šį pasipriešinimo organizacinį centrą ir jo vadovybę.

Kaip rodo archyvuose likę NKVD–NKGB tardymo protokolai, pagrindininkams pavyko ilgai klaidinti sovietinius saugumiečius. Enkavėdistai tik prieš pat karo pradžią aptiko pagrindinės organizacijos

centro – LAF'o pavadinimą, bet daugiau išsiaiškinti nespėjo kilus karui. Vilniaus V. Bulvičiaus grupė net 1941 m. lapkričio 26–28 d. Maskvos karinės apygardos karo tribunolo uždarame posėdyje, vykusiame Gorkio kalėjime, buvo įvardyta kaip „kontrevoliucinė karinio sukilimo organizacija“⁷. Kaune veikusią antisovietinę pagrindžio organizaciją jie vadino „Šaulių mirties batalionu“. Antai aktyvus Kauno sukilimo dalyvis plk. Juozas Vėbra 1970 m. rašė: „Apie Lietuvių Aktyvistų Frontą išgirdau iš p. L. Prapuolenio sukilimui prasidedant.“⁸ Tik 1944 m. prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai NKVD–NKGB tardymo protokoluose ir dokumentuose atsirado LAF'o pavadinimas.

Autorius atkreipia skaitytojų dėmesį į tai, kad kai kuriuose sukilimo dalyvių prisiminimuose ar dokumentuose, pirmuosiuose LAF'o laikraščio „Į laisvę“ puslapiuose sukilėliai vadinami partizanais ir tik vėliau pradėtas vartoti dabar labiau įprastas „sukilėlio“ vardas. Knygoje visur vartojamas žodis „sukilėlis“, kuris, autoriaus nuomone, yra artimesnis žodžio „sukilimas“ prasmei. Kartu būtina pažymėti, kad šioje knygoje daugiausia dėmesio skiriama 1941 m. birželio 22–28 d. sukilimo organizatoriams ir vadovams, bet ne LAF'o įkūrimui ir dalyvavimui sukilime, nors sukilimas ir LAF'as, arba LAF'as ir sukilimas – tarsi neatsiejamos sąvokos. 1941 m. rugsėjo 26 d. naciams Lietuvoje uždraudus LAF'ą, atsirado naujos organizacijos: įsikūrė Lietuvių frontas (LF), veikė nuo LAF'o atsiskyrusi Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS), 1943 m. lapkričio 25 d. Kaune buvo sudaryta pagrindinė Lietuvos rezistencinė vadovybė – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas (VLIK). Prasidėjo antinacinė rezistencija, vėliau – ilga antroji sovietinė okupacija. Tiek antinacinėje, tiek antisovietinėje rezistencijoje dalyvavo didelė dalis išlikusių gyvų buvusių 1941 m. birželio sukilimo dalyvių. Visa tai atsispindi knygoje pateikiamose jų biografijose.

Konkrečių asmenų ir jų biografijų parinkimo į leidinį principai detalčiau aptariami prie kiekvieno skyriaus atskirai. Savaime suprantama, kad neįmanoma aprašyti visų asmenų, prisidėjusių prie sukilimo paren-

⁶ Lietuvių enciklopedija (toliau – LE), Bostonas, 1958, t. 16, p. 26–27.

⁷ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 39, l. 188.

⁸ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. laiškas A. Gražiūnui, autoriaus asmeninis archyvas.

gimo ar dalyvavusių pačiame sukilime, net centruose. Jų buvo daug, gal net labai daug. Todėl aprašyti tik tie, kurie atliko svarbų vaidmenį, turėjo reikšmingą įtaką šiuose procesuose, aktyviai dalyvavo tolesnėje antinacinėje ir antisovietinėje veikloje. Knygoje pateikiamos 62-jų, autoriaus nuomone, svarbiausių asmenų biografijos.

Medžiaga knygai buvo renkama LYA, Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyve (LGRTCA). Daug vertingos informacijos ir prisiminimų buvo skelbta vokiečių okupacijos metais Lietuvoje leistuose „Į laisvę“, „Kario“ ir kituose laikraščiuose, vėliau – JAV, o po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo – vėl Lietuvoje, „Kardo“, „Kario“, „Trimito“, „Į laisvę“ ir kituose žurnaluose. Autentiškos ir vertingos medžiagos pavyko rasti naujųjų laikų Lietuvos istorijos leidiniuose – įvairiose studijose, dokumentų rinkiniuose. Be to, peržiūrėti kai kurie sovietinio laikotarpio leidiniai apie 1941 m. Birželio sukilimą ir su juo susijusius įvykius. Tai pirmiausia „Archyviniai dokumentai (Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje)“, IV rinkinys (V., 1961 m.) ir V rinkinys („Apie nacionalistų antiliaudinę veiklą“, V., 1962 m.), taip pat buvusio aukšto NKVD–NKGB pareigūno Jono Vildžiūno 1927–1944 m. atsiminimai „Kova be atvangos“ (V., 1971 m.). Tačiau žinant, kaip tuomet buvo rengiami „dokumentai“, rašomi atsiminimai bei tardymo protokolai, juos reikėtų vertinti labai atsargiai.

PIRMAS SKYRIUS

LAF'as
ĮSIKURIA
BERLYNE

Kiek dabar žinoma, sovietams okupavus Lietuvą, pirmasis organizuotas antisovietinio pasipriešinimo centras pradėjo kurtis 1940 m. Berlyne, Vokietijoje. Pasipriešinimo sovietiniam okupaciniam režimui pradžia sietina su aktyviais tuometinio Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Vokietijai ats. gen. št. plk. K. Škirpos veiksmais. Gyvendamas Berlyne K. Škirpa gerai suprato, kad karas tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos neišvengiamas, tik neaišku, kas ką užpuls ir kada. Pasak K. Škirpos, Sovietų Sąjunga 1940 m. liepos mėn. Vokietijos pasienyje jau turėjo sutelkusi apie 100 divizijų prieš vos 16 vokiečių divizijų, dislokuotų Rytprūsiose ir Lenkijos generalgubernijoje¹. Jis rašė: „Atrodė, jog buvo atėjęs laikas ir mums rimtai apsvarstyti, kokių galėtų kilti pasekmių Lietuvai ir kaip turėtume elgtis, jei pasireiškės rusų–vokiečių santykių įtempimas staigiai virstų ginkluotu konfliktu tarp Vokietijos ir Sov. Rusijos.“² K. Škirpa ėmėsi aktyvios veiklos. 1940 m. rugpjūčio mėn. Klaipėdoje jis susitiko su pasitraukusiu iš Lietuvos finansų ministru Ernestu Galvanausku ir kiek vėliau Berlyne – su Lietuvos Respublikos prezidentu Antanu Smetona. Su jais aptarė planus sukurti vieningą kovos dėl Lietuvos išlaisvinimo iš sovietinės okupacijos organizaciją, suburiant į ją Vokietijoje gyvenančius aktyvius lietuvius ar į ten pasitraukusius pabėgėlius nuo sovietinių okupantų.

1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne, Achenbachstrasse 1, buvusio Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Vokietijai ats. gen. št. plk. K. Škirpos bute, įsigytame jau po Lietuvos pasiuntinybės suspendavimo, jo iniciatyva įvyko LAF'o steigiamasis susirinkimas, kuriame dalyvavo 28 iš Lietuvos nuo sovietų pasitraukę ar jau anksčiau Vokietijoje gyvenantys tėvynės patriotai. Tai buvo beveik visų partijų, veikusių Lietuvoje iki sovietinės okupacijos, atstovai. Jie įkūrė Berlyne LAF'o padalinį, netrukus pradėtą vadinti Berlyno LAF'o štabu, o K. Škirpos butas tapo savotiška LAF'o štabo būstine. Berlyno LAF'o vadovu vienbalsiai buvo išrinktas K. Škirpa, o savo patikėtinais (artimiausiais padėjėjais) jis pasirinko Ernestą Galvanauską, Klemensą Brunių, Rapolą Skipitį ir Karolį Žalkauską. Berlyno LAF'o šūkis buvo: „Kovok! Tvirtais žingsniais,

¹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 25.

² Ten pat, p. 26.

drąsiai pirmyn – už naują, laisvą Lietuvą!“³ Kodėl ši antisovietinė organizacija Berlyne buvo pavadinta LAF'u, steigėjai nenurodė. Manytina, kad tam įtakos galėjo turėti E. Galvanauskas; mat jis 1929–1939 m. buvo Prekybos instituto Klaipėdoje rektoriumi ir gerai žinojo apie 1938 m. ten įkurtą tuometinei Lietuvos tautininkų vyriausybės vykdomai politikai priešišką organizaciją – Lietuvių aktyvistų sąjungą (LAS). Tuo klausimu vienas iš antisovietinio pagrindžio centro Kaune įkūrėjų ir sukilimo vadovų P. Narutis (Žukauskas) vėliau rašė: „Ir Škirpa, ir Škirpos išminėti 28-ni LAF-o steigėjai Berlyne vardo parinkime, diskusijų dėl vardo parinkimo, atrodo, neturėjo, bent Škirpa to dokumentuose neparodo. Ir vėliau nieks iš LAF-o vardą priėmusiųjų nediskutuoja ir neprimena, kodėl steigiant naują organizaciją Berlyne priimtas LAF vardas.“⁴

Vienas iš LAF'o steigėjų Berlyne adv. R. Skipitis vėliau pasakojo: „Niekas mūsų neabejojo, kad vokiečiai kariaus su rusais. Iš diplomatinų bei karinių sferų gaudavome šiokių tokių žinelių, rodančių, jog vokiečių–rusų karas tikrai artėja. Taipogi niekas mūsų neabejojo, kad vokiečiai sumuš bolševikus rusus. Tik buvo visai neaišku, kas bus su Lietuva, kai vokiečiai bus per ją persiritę ir žygiuos į Rusiją. Ar Hitleris leis Lietuvai būti nepriklausomai, nors ir susirišusiai sutartimis, apkarpančiomis jos nepriklausomybę? Žinant, ką Hitleris padarė su Klaipėdos kraštu, Čekoslovakija ir kitais, sunku buvo laukti, kad Lietuvai, išvijus bolševikus, bus palikta nepriklausomybė.“⁵

LAF'o veikla Berlyne iš esmės skyrėsi nuo pagrindžio centrų Vilniuje ir Kaune (vėliau – LAF) veiklos sovietų okupuotoje Lietuvoje. Berlyne LAF'as veikė pusiau viešai, palaikė ryšius su užsienio žurnalistais ir diplomatais, Vokietijos kariniais sluoksniais, taip pat rengė programą būsimai išlaisvintai Lietuvai. Berlyno LAF'o ryšininkai buvo aprūpinami vokiečių ginklais, radijo siųstuvais, žemėlapiams ir pan., rinko žvalgybines žinias ir perduodavo jas vokiečių karinei žvalgybai (abverui) ir LAF'o vadovybei Berlyne. Čia parengtoje LAF'o programoje bei okupuotai Lietuvai skirtuose atsišaukimuose buvo ir nacionalsocializmo ideologijos

³ Ten pat, p. 91–95, 110.

⁴ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, JAV, 1994, p. 149.

⁵ *Lietuvių dienos*, 1955, Nr. 6.

įtakos, rasistinių užuominų žydų atžvilgiu⁶. Iš Berlyno 1940 m. gruodžio 5 d. ryšinincai pernešė į okupuotą Lietuvą Berlyne išleistą LAF'o brošiūrą „Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą“⁷.

Darbai organizuoti ir kontroliuoti buvo sudarytos šios LAF'o komisijos: Ideologijos (dr. Antanas Maceina), Organizacinė (inž. Klemensas Brunius), Finansų (inž. Ernestas Galvanauskas), Prekybos (dr. Aleksandras Danta), Pramonės (plk. inž. Kazimieras Ambraziejus), Žemės ūkio (dr. Petras Karvelis), Darbo ir socialinės apsaugos (dr. Pranas Ancevičius), Teisingumo (dr. Martynas Brakas), Administracijos (prok. Karolis Žalkauskas), Užsienio lietuvių (adv. Rapolas Skipitis), Kultūros (red. Vytautas Alantas), Doros (kun. prof. Stasys Yla), Susisiekiimo (inž. Jonas Augustaitis), Krašto apsaugos (div. gen. Stasys Raštikis), Moterų (dr. Veronika Karvelienė), Politikos (dr. Bronius Tomas Dirmeikis), Propagandos (red. Bronys Raila), Jaunimo (dr. Juozas Jurkūnas), Ryšių su kraštu (mjr. Stasys Puodžius), Saugumo (polic. kpt. Juozas Dženkaitis)⁸. Komisijų pirmininkai sudarė LAF'o tarybą.

1941 m. kovo 30 d. K. Škirpos iniciatyva Berlyne prie LAF'o buvo įkurta karinė organizacija – Tautinio darbo apsauga (TDA), kuri turėjo tapti LAF'o kovos būrių branduoliu. Tuo tikslu LAF'o vadovybė parinko apie 30 geriausių ir patikimiausių vyrų, kurių kariniam parengimui vokiečiai organizavo specialius kursus Rytprūsioose prie Karaliaučiaus. Čia juos 1941 m. gegužės pradžioje aplankė K. Škirpa su S. Raštikiu⁹. Deja, iki šių dienų išliko žinomos tik keletos tų drąsių TDA vyrų pavardės. K. Škirpa 1973 m. įvardijo tik tris (žuvusius): Joną Dženkaitį, Petrą Skurauską ir Julijoną Būtėną¹⁰. Autoriui pavyko surasti dar vieną – Juozą Vaičjurgį. Visų jų biografijos pateikiamos šios knygos ketvirtame skyriuje. Prasidėjus karui tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, baltas raištis ant rankovės su užrašu „TDA“ juodomis raidėmis buvo sutartas signalas vokiečių kariuomenei, kad asmenys su tokiu raiščiu yra Lietuvos sukilėliai.

⁶ Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) pažyma, 2000, Nr. 42–05–19, p. 1–2.

⁷ LE, Bostonas, 1958, t. 16, p. 27.

⁸ K. Škirpa, min. veik., p. 96–97.

⁹ Ten pat, p. 187, 189.

¹⁰ Ten pat, p. 189.

Berlyno LAF'o vadovybė

LAF'o vadovybę, be paties K. Škirpos, sudarė ir jo paties pasirinkti keturi asmenys – jau minėti patikėtiniai E. Galvanauskas, K. Brunius, R. Skipitis ir K. Žalkauskas. Aktyvūs vadovybės nariai bei pagalbininkai buvo dar keturi asmenys – B. Raila, S. Raštikis, R. Skipitis ir Antanas Valiukėnas. Pažymėtina, kad vienas iš jų – S. Raštikis net nebuvo LAF'o signataras. Jis į LAF'o veiklą Berlyne įsitraukė vėliau ir sutiko būti Krašto apsaugos komisijos pirmininku. K. Škirpos prašomas S. Raštikis neatsisakydavo jam pagelbėti rengiant įvairius LAF'o dokumentus; už tai K. Škirpa jį labai vertino. Vėliau buvęs Lietuvos kariuomenės vadas div. gen. S. Raštikis prisiminimuose rašė: „Aš niekur Škirpai netrukdyčiau, bet stengiausi jam padėti ir neatsisakiau nė vieno darbo, Škirpos man pavesto. Vienas iš tokių didesnių darbų buvo programinės kalbos projektas.[...] Kartu su Škirpa svarstėme neoficialų raštą vokiečių kariuomenės vadovybei dėl atkūrimo Lietuvos kariuomenės. Abuėjome su tuo raštu į kažkokią vokiečių karinę įstaigą [...]“¹¹.

Kazys ŠKIRPA

Gimė 1895 m. vasario 18 d. Namajūnų k., Saločių vls., Biržų aps. 1915 m. baigęs realinę mokyklą Mintaujoje, Latvijoje, studijavo Komercijos institute Petrograde. 1916 m. buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę, baigė Peterhofo praporščikų mokyklą, paskirtas karininku į 20-ąją Sibiro šaulių pulką Omske. 1917 m. baigė kovos su dujomis karininkų kursus prie Tomsko universiteto, buvo pakeltas į paporučikus. Tarnavo 37-ajame Sibiro šaulių atsargos pulke Omske jaun. karininku. Vėliau ėjo kuopos vado, priešdujinės komandos viršininko pareigas.

¹¹ Klaipėdos apskrities viešojo I. Simonaitės

Tais pačiais metais grįžęs į Petrogradą ėmėsi sudarinėti lietuvių tautinius dalinius Rusijos imperijoje. Buvo Lietuvių karių sąjungos įgaliotinis prie Ukrainos vyriausybės Kijeve. 1918 m. bolševikams užgrobęs valdžią Rusijoje ir sunaikinus šią sąjungą, K. Škirpa veikė slaptame Vyriausiąjame lietuvių karių komitete, priklausė Lietuvių tautos tarybai sovietinėje Rusijoje. 1918 m. sausio–vasario mėn. tarnavo atskirajame Vitebsko lietuvių batalione, turėjo poručiko laipsnį¹².

1918 m. vasario mėn. K. Škirpa, kaip Sovietų Rusijoje veikusios Lietuvių tautos tarybos delegacijos narys, buvo slapta pasiųstas į dar vokiečių okupuotą Vilnių. Čia jis informavo Lietuvos Tarybą apie lietuvių karių sąjungą Rusijoje ir siūlė neatidėliojant rengtis organizuoti kariuomenę. 1918 m. balandžio 25 d. K. Škirpa įteikė Lietuvos Tarybos prezidiumui memorandumą „Lietuvos kariuomenės klausimu“. Tai buvo pirmas oficialus dokumentas šiuo klausimu. K. Škirpos pastangos neliko be atgarsio. 1918 m. spalio viduryje prie Lietuvos Tarybos, slapta nuo vokiečių okupacinės valdžios, buvo sudaryta Apsaugos komisija¹³. Istoriniu posūkiu tapo 1918 m. lapkričio 23 d. Apsaugos (vėliau – Krašto apsaugos) ministerijos įsakymas Nr. 1, kurį pasirašė tuometis apsaugos ministras prof. Augustinas Voldemaras. Šiuo įsakymu buvo įsteigta trijų karininkų Apsaugos taryba. Plk. Jonas Kubilius buvo paskirtas štabo viršininku, o plk. Jonas Galvydis-Bikauskas – Alytuje steigiamo pirmojo pulko vadu¹⁴.

1918 m. lapkričio 23 d. K. Škirpa buvo paskirtas Apsaugos ministerijos Rikiuotės skyriaus 2-os dalies viršininku, o gruodžio 24 d. – Vilniaus miesto komendanto padėjėju¹⁵. Iš Vilniaus savanorių jis organizavo komendantūros batalioną ir 1919 m. sausio 1 d. iškėlė trispalvę vėliavą Gedimino pilies bokšte, pastatęs ten ginkluotą sargybą. Vėliau tuos įvykius prisiminė Lietuvos kariuomenės kūrėjas savanoris Stasys Butkus: „Karininkas K. Škirpa, pastebėjęs pilies bokštą be vokiečių vėliavos, tuoj pasiuntė komendantūros adjutantą karininką P. Gužą pas Valstybės Tarybos rūmų prievaizdą gauti lietuviškąją trispalvę, o pats nuvyko į ka-

¹² Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 930, ap. 2, b. 155, „Š“; JAV lietuvių, V., 2002, t. 2, p. 348.

¹³ Lietuvos aidas, 2003, Nr. 49.

¹⁴ LCVA, f. 384, ap. 1, b. 2, l. 4.

¹⁵ Ten pat, f. 930, ap. 2, b. 155, „Š“, l. 11.

reivines paimti garbės sargybos.[...] Kada įlipome į kalną, P. Gužas ir savanoris Vincas Steponavičius jau laukė mūsų. Paliepus, pilies sargas atrakino pilies duris. Karininkai Škirpa, Gužas ir savanoris Steponavičius su vėliava įlipo į pilies bokštą ir ten prie stiebo ją pririšo.[...] Kada vėliava pradėjo kilti į viršų, karininkai bokšte iš revolverių, o mes apačioje iš šautuvų iššovėme po 3 salves.“¹⁶

1919 m. sausio 2 d. K. Škirpai pavesta eiti Vilniaus komendanto pareigas vietoj susirgusio ir laikinai atleisto Liudo Giros. Bolševikų RA daliniams prasiveržus į Vilnių, K. Škirpa sausio 6 d. su komendantūra pasitraukė į Kauną. Sausio 9 d. jis buvo paskirtas Kauno miesto ir apskrities komendantu.

1919 m. balandžio 2 d.–rugsėjo 21 d. K. Škirpa dalyvavo nepriklausomybės kovose su bolševikais, 1919 m. balandžio 27 d.–1920 m. rugsėjo 23 d. – nepriklausomybės kovose su lenkais ir 1919 m. spalio 11 d.–gruodžio 15 d. – kovose su bermontininkais. 1919 m. spalio 18 d. jam buvo patvirtintas Lietuvos kariuomenės kapitono laipsnis, o spalio 25 d. už narsumą kovose su priešu jis apdovanotas Vyčio kryžiaus 5-ojo laipsnio ordinu. 1920 m. vasario 4 d. K. Škirpa patvirtintas 5-ojo pėstininkų pulko vadu, tačiau rugsėjo 23 d., kaip kandidatas į Steigiamojo Seimo narius, atleistas nuo vadovavimo pulkui. Tų pačių metų spalio 18 d. K. Škirpa pakeltas į majorus.

1921 m. lapkričio 7 d. mjr. K. Škirpa komandiruotas į Politechnikos karo skyrių Ciuriche, Šveicarijoje, karo mokslų eiti. Dėl to gruodžio 7 d. pasitraukė iš Steigiamojo Seimo. 1922 m. spalio 11 d. iš Ciuricho buvo atšauktas ir komandiruotas į Belgijos karo akademiją (*L'Ecole de Guerre*) Briuselyje. 1923 m. gegužės 22 d. pakeltas į pulkininkus leitenantus. 1924 m. K. Škirpa vedė Bronę Neniškytę, gimusią 1895 m. gruodžio 16 d. Alsetoje, Rokiškio aps.¹⁷ 1926 m. sausio 12 d. jis grįžo iš Belgijos ir buvo paskirtas Vyriausiojo kariuomenės štabo II (Informacijų) skyriaus viršininku.

1926 m. vasario 5 d. K. Škirpai, kaip baigusiam Belgijos generalinio štabo akademiją, buvo suteiktas generalinio štabo karininko vardas.

¹⁶ S. Butkus, *Vyrai Gedimino kalne*, Filadelfija, 1984, p. 29–30.

¹⁷ Ten pat, p. 184; Kardas, 1994, Nr. 3–4, p. 47.

1926 m. birželio 22 d.–gruodžio 24 d. jis ėjo Vyriausiojo kariuomenės štabo viršininko pareigas. 1926 m. parašė ir išleido studiją „Chemijos karas“. Netrukus įsivėlė į politinį konfliktą, kuris jam kainavo tolesnę karjerą kariuomenėje. K. Škirpa nepritarė 1926 m. gruodžio 17 d. perversmui Lietuvoje ir tų pačių metų gruodžio 24 d. iš Vyriausiojo kariuomenės štabo viršininko pareigų buvo atleistas¹⁸.

1927 m. gegužės 7 d. K. Škirpa, paskatintas savo ambicijų, parašė raportą krašto apsaugos ministrui: „Prašau Tamstos parėdymo, kad dalinant Savanoriams nustatytą medalį man būtų paskirtas medalis su Nr. 1, nes skaitau save pirmuoju savanoriu.“ Tačiau Karių savanorių komisija, kurios pirmininkas buvo plk. lt. Adolfas Birontas, savo posėdyje 1928 m. balandžio 3 d. K. Škirpai tos garbės nesuteikė¹⁹. Kariuomenės kūrėjų savanorių medalis Nr. 1 buvo įteiktas Respublikos prezidentui A. Smetonai, Nr. 2 – ministrui pirmininkui A. Voldemarui ir Nr. 3 – buvusiam kariuomenės vadui, ats. gen. Silvestriui Žukauskui²⁰. Netrukus, gegužės 14 d., K. Škirpa buvo komandiruotas URM žinion, dirbo Lietuvos pasiuntinybės Berlyne konsulinio skyriaus vedėju. 1928 m. vasario 16 d. pakeltas į generalinio štabo pulkininkus²¹.

1928 m. kovo 13 d. K. Škirpa paskirtas karo atašė Vokietijoje. Tų pačių metų gegužės 15 d. jis apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1929 m. buvo apdovanotas Latvijos išsivadavimo karo dešimtmečio medaliu. 1930 m. vasario 7 d. pagaliau buvo pripažintas Lietuvos kariuomenės kūrėju savanoriu ir gavo savanorio medalį Nr. 14²². 1930 m. parašė ir išleido dvi brošiūras: „Pagrindiniai stabdymo kautynių dėsniai“ ir „Sintetinė lenkų taktikos apžvalga“. 1932 m. rugpjūčio 10 d. Vokietijoje S. ir B. Škirpoms gimė sūnus Kazys Kęstutis. 1932–1936 m. K. Škirpa aktyviai dalyvavo įvairiose vietovėse vykusiuose Vokietijos kariuomenės manevruose. Tai plėtė jo, kaip kariškio, akiratį ir supratimą apie vokiečių kariuomenės galimybes bei taktiką. Visa tai jam pravertė vėliau.

¹⁸ LCVA, f. 930, ap. 2, b. 155, š., l. 11 a. p.

¹⁹ Ten pat, ap. 2, š., b. 154, l. 184–184 a. p.

²⁰ V. Kavaliauskas, *Už nuopelnus Lietuvai*, V., 2003, p. 527, 547, 551.

²¹ K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, Čikaga–Vilnius, 1996, p. 7; LCVA, f. 930, ap. 2, b. 155, š., l. 12.

²² Ten pat.

Kazys Škirpa manevrų metu prisistato Vokietijos prezidentui Pauliui von Hindenburgui. Pirmas iš dešinės – RA karo atašė Vokietijoje Vytautas Putna. 1930 m.

1934 m. rugpjūčio 6–7 d. gen. št. plk. K. Škirpa dalyvavo Vokietijos prezidento Pauliaus von Hindenburgio laidotuvėse Tannenberge. 1935 m. rugsėjo 8 d. Lietuvos Respublikos Prezidento aktu už nuopelnus Lietuvai jis buvo apdovanotas Vytauto Didžiojo 3-iojo laipsnio ordinu. 1937 m. liepos 1 d. gen. št. plk. K. Škirpa savo paties prašymu Lietuvos Respublikos Prezidento aktu buvo paleistas į pėstininkų karininkų atsargą. Ta proga rugpjūčio 5 d. krašto apsaugos ministras brig. gen. inž. Stasys Dirmantas ir kariuomenės vadas gen. št. plk. S. Raštikis K. Škirpai už uolią ir sąžiningą tarnybą pareiškė padėką²³. Prasidėjo naujas K. Škirpos – civilio ir diplomato gyvenimas.

1937 m. K. Škirpa buvo paskirtas nuolatinio Lietuvos atstovu prie Tautų Sąjungos Ženevoje. Jam suteiktas pasiuntinio ir įgaliotojo ministro rangas. 1938 m. paskirtas pirmuoju Lietuvos pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru Lenkijai, tačiau Varšuvoje dirbo trumpai. 1938 m. apdovanotas Estijos Erelio kryžiaus 3-iojo ir 2-ojo laipsnio ordinais. Tų pačių metų pabaigoje perkeltas į Berlyną ir paskirtas Lietuvos pasiuntiniu ir

²³ Ten pat, l. 12–13.

Kazys Škirpa su šeima Berlyno priemiestyje. 1936 m.

įgaliotuoju ministru Vokietijoje. 1939 m. K. Škirpa, kaip buvęs Lietuvos pasiuntinys ir įgaliotasis ministras, apdovanotas Lenkijos atgimimo 1-ojo laipsnio ordinu. 1939 m. vasario 28 d. Berlyne jis įteikė skiriamuosius raštus Vokietijos kancleriui Adolfui Hitleriui²⁴.

1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai užpuolus Lenkiją, vokiečiai ėmė kursyti lietuvius žygiuoti atsiimti Vilnių. Vėliau buvęs kariuomenės vadas div. gen. S. Raštikis prisiminė: „Vokiečių pasiūlymus karštai rėmė Lietuvos atstovas Vokietijoje ministeris Škirpa, net kaltindamas Lietuvos vyriausybę, ir ypač Užsienio reikalų ministeriją, kad jos labai klystančios, nesinaudamos proga ginklu atsiimti Vilnių ir visą Vilniaus kraštą. Škirpa buvo prašęs net atleisti jį iš pareigų.[...] Paskelbusi savo valstybės neutralumą Lietuva atsisakė nuo karo žygio į Vilnių.“²⁵ Kaip matyti iš K. Škirpos atsiminimų, jis buvo šiek tiek veikiamas to meto karingos aplinkos Berlyne bei tam tikro nacių spaudimo, bet, matyt, daugiau jį paveikė Lenkijos

²⁴ K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, p. 133; V. Kavaliauskas, min. veik., p. 696.

²⁵ S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, V., 1996, t. 4, p. 278.

1920 m. įvykdyta karinė agresija okupuojant Vilniaus kraštą bei 1938 m. ultimatas Lietuvai, todėl jis buvo fanatiškai įsitikinęs, kad paskelbtas Lietuvos neutralumas yra klaida. Savo nuomonės tuo klausimu jis nepakeitė iki gyvenimo pabaigos.

Kaip tikras Lietuvos patriotas K. Škirpa skaudžiai išgyveno Sovietų Sąjungos karinių įgulų įvedimą į Lietuvą 1939 m. spalio 10 d. ir sovietinę Lietuvos okupaciją 1940 m. birželio 15 d. Birželio 24 d. K. Škirpa iš sovietų okupuotos Lietuvos URM gavo šifruotą telegramą, kuria buvo kviečiamas atvykti į Kauną. Net ir žinodamas sovietų klastą, jis ryžosi važiuoti į Kauną. Birželio 25 d. K. Škirpa jau buvo Kaune ir apsistojo pas savo seną bičiulį, Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjungos pirmininką plk. lt. Petrą Gužą. Čia jis susitiko su pulkininkais Jurgiu Bobeliu, Pranu Saladžiumi, Juozu Šarausku, gen. Antanu Gustaičiu, vienu pirmųjų Lietuvos rezistentu Jonu Jablonskiu, kitais Lietuvos patriotais; su jais aptarė galimą pasipriešinimą sovietams ir jo būdus²⁶.

K. Škirpa apsilankė marionetinėje URM ir kalbėjosi su ministru Vincu Krėve-Mickevičiumi; tame pokalbyje dalyvavo ir neseniai sovietų paskirtas URM generalinis sekretorius, senas komunistas Pijus Glovackas. Jis šiuo atveju tarsi ėjo sovietinio saugumo ir komunistų partijos prievaizdo pareigas. K. Škirpos buvo paprašyta raštu pateikti ataskaitą P. Glovackui. Birželio 27 d. jis įteikė ataskaitą apie vokiečių požiūrį į Pabaltijį „Dėl įvykių Pabaltijo valstybėse“, kuria ypač domėjosi SSRS URM. Po kelių pokalbių ministerijoje K. Škirpa, nuolat jausdamas tam tikrą pavojų iš NKVD–NKGB, nutarė Kaune nepasilikti ir grįžti į Berlyną. Birželio 28 d. priešpiet jis užėjo pas V. Krėve-Mickevičių ir, nepaisydamas jo reikalavimo pasilikti Kaune, pareiškė išvykštą atgal į Berlyną. Vėliau K. Škirpa prisiminė: „Likus mudviem su V. Krėve-Mickevičium vieniems, jis atskleidė man, jog N. Pozdniakovas [SSRS pasiuntinys Lietuvoje. – Aut.] esą prašęs mane kiek užlaikyti Kaune [...]“²⁷.

Tai dar labiau paskatino K. Škirpą paskubėti kuo greičiau grįžti į Berlyną. Savo bičiulių rūpesčiu jis vakare slapta automobiliu buvo nu-

²⁶ J. P. Kedys, *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991*, Kl., 1994, p. 106.

²⁷ K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, p. 392.

vežtas į Jonavą, ten svetima pavarde nupirktu bilietu per Kretingą sėkmingai atvyko į Klaipėdą. 1940 m. birželio 30 d. K. Škirpa grįžo į Berlyną. Netrukus, liepos 4 d. jis vėl sulaukė iš Kauno šifruotos telegramos su V. Krėvės-Mickevičiaus parašu, kuria jis dviem savaitėms paleidžiamas neprašytų atostogų, tačiau kartu kviečiamas vėl atvykti į Kauną dalyvauti pasitarime dėl lietuvių ir vokiečių sienos apsaugos pertvarkymo. Savaitę suprantama, K. Škirpa į šį kvietimą reagavo savaip. Liepos 8 d. jis pranešė, kad išvyksta atostogų į Weisser Hirsch kurortinę vietovę prie Drezdeno sveikatos pataisyti, o jį laikinai pavaduos pasiuntinybės patarėjas Juozas Kajeckas²⁸. Į tai sovietų okupuotos Lietuvos URM reagavo savotiškai – liepos 14 d. iš Kauno atsiuntė specialų emisarą, ką tik paskirtą Politikos departamento direktoriumi seną komunistą istoriką Juozą Jurginį (vėliau – LSSR MA akademiką).

Po 1940 m. liepos 14–15 d. sovietų okupuotoje Lietuvoje įvykusio vadinamojo Liaudies Seimo rinkimų maskarado, liepos 16 d. K. Škirpos iniciatyva Latvijos pasiuntinybėje Berlyne esamai padėčiai aptarti susitiko Latvijos pasiuntinys E. Krievišas, Estijos pasiuntinys Moeller-sonas, K. Škirpa ir atvykęs iš Rygos Latvijos URM direktorius. Liepos 22 d. K. Škirpa įteikė Vokietijos URM valstybės pasekretoriui dr. Ernstui Woermannui protestą, adresuotą Reicho užsienio reikalų ministrui Joachimui von Ribbentropui, kuriame griežtai protestavo dėl SSRS prievartos Lietuvai ir jos suverenumo bei nepriklausomybės sunaikinimo. Tos pačios dienos popietę K. Škirpa Lietuvos URM atviru tekstu pasiuntė telegramą, kurioje griežtu tonu pareiškė: „Dabartinį Seimą, kaip išrinktą po svetima militarine okupacija ir svetimos valdžios priespauda, užslopinant kitokios negu komunistų partijos nuomonės reiškimą, laikau nekompetentingu bet kuriuo klausimu reikšti mūsų tautos tikrąją valią. Protestuoju prieš jo padarytus liepos 21 d. nutarimus įvesti Lietuvoje sovietų santvarką ir Lietuvą įjungti į Sovietų Rusijos sudėtį, tuomi panai-kinant Lietuvos valstybinę nepriklausomybę.“²⁹ Po poros dienų, tai yra liepos 24 d., E. Woermannas Reicho vyriausybės vardu pasiūlė K. Škirpai ir jo bendradarbiams, kitiems pasiuntinybės darbuotojams, su šeimomis

²⁸ Ten pat, p. 394, 415.

²⁹ Ten pat, p. 429.

likti Vokietijoje³⁰. Prasidėjo atkakli K. Škirpos kova su sovietine Lietuvos okupacija, kurią jis tęsė iki savo gyvenimo pabaigos.

Kauno sovietinių marionečių reakcijos K. Škirpai ilgai laukti nereikėjo. 1940 m. rugpjūčio 9 d. jis gavo iš Kauno šifruotą telegramą, kurioje buvo įsakyta nuo rugpjūčio 8 d. (!) nutraukti pasiuntinybės bei konsulatų veiklą, šias Lietuvos įstaigas panaikinti, turtą su archyvais perduoti Sovietų Sąjungos ambasadai Berlyne, o tarnautojams tuojau pat grįžti į Lietuvą. Tą pačią dieną 11 val. į Lietuvos pasiuntinybę Berlyne atvyko Sovietų Sąjungos ambasadose patarėjas V. Tichomirovas ir Konsulinio skyriaus vedėjas Žuravliovas tartis dėl turto ir archyvo perdavimo jiems. Kalbėtis su sovietiniais diplomatais K. Škirpa įgaliojo Lietuvos pasiuntinybės prekybos patarėją Stasį Kuzminską. Lietuvos pasiuntinybė, kuriai formaliai K. Škirpa jau nevadovavo, atsisakė perduoti sovietams tiek turtą, tiek archyvą.

1940 m. rugpjūčio 13 d. K. Škirpa buvo iškviestas į Vokietijos URM, ten Protokolo šefas F. von Doerenbergas paprašė apieisti Lietuvos pasiuntinybės patalpas. Nematydamas kitos išeities, K. Škirpa F. von Doerenbergui atsakė, kad iš pasiuntinybės pastato su visu pasiuntinybės personalu jis išeis kitą dieną 13 val., tačiau pasiuntinybės raktus atiduosiąs ne sovietų ambasadai atstovui, o stovinčiam prie pasiuntinybės durų vokiečių policininkui. Tuomet, matyt, sunerimęs vokiečiai tarė: „Na, tai geriau atsiųsk raktus man.“ Prisimindamas tuos įvykius K. Škirpa vėliau rašė: „Rugpjūčio 14 d. 12 val. 30 min. sukviečiau visus pasiuntinybės narius, tarnautojus ir visą kitą personalą su žmonėmis į pasiuntinybės didžiąją salę, [...] Po to sugiedojome tautos himną „Lietuva, Tėvyne mūsų“... Nušluostęs ašaras paprašiau savo bendradarbius ir pasiuntinybę aptarnaujančią personalą apieisti rūmus. Visiems išėjus, sustojome prie laukųjų durų ir nusifotografavome po plazdėjusia virš mūsų galvų tautine Lietuvos vėliava, perrišta gedulo kaspiniu.“³¹ Po to K. Škirpa per Lietuvos pasiuntinybės darbuotoją dr. Petrą Karvelį perdavė voką su pasiuntinybės raktų komplektu Vokietijos URM Protokolo šefui F. von Doerenbergui. K. Škirpa: „Rusai, gavę iš F. von Doerenbergo raktus, pasiuntinybės rūmus užėmė rugpjūčio 14 d. 17 val. Jie buvo priversti

³⁰ Ten pat, p. 416–417, 419.

³¹ Ten pat, p. 454–456.

Lietuvos pasiuntinybės Berlyne darbuotojai palieka pastatą. 1940 m.

pralįsti pro aukštai virš pasiuntinybės laukųjų durų kabėjusia Lietuvos vėliava, perrišta gedulo kaspinu. Tai reiškė paskutinį mūsų protestą prieš sovietiškuosius agresorius.³² 1940 m. rugpjūčio 14 d. prof. V. Krėvė-Mickevičius pasirašė vyriausybės dekretą, kuriuo K. Škirpai kartu su kitais septyniais buvusiais Lietuvos diplomatais užsienyje buvo atimta Lietuvos pilietybė, uždrausta grįžti į Lietuvą ir konfiskuotas turtas³³.

Berlyne prasidėjo naujas K. Škirpos – pabėgėlio iš sovietų okupuotos Lietuvos gyvenimas. Laikiniai, kol susirado butą, jis su šeima apsistojo pas pažįstamus. Netrukus K. Škirpa nuvyko į Klaipėdą, ten susitiko su karta iš Lietuvos pasitraukusiu buvusiu finansų ministru E. Galvanausku. Grįžęs iš Klaipėdos, K. Škirpa 1940 m. rugpjūčio 19 d. Berlyne susitiko su buvusiu Lietuvos Respublikos prezidentu A. Smetona, kuris su šeima buvo apsistojęs kukliame pensionate. Apie šį susitikimą ir pokalbį vėliau

³² K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, p. 457.

³³ *Vyriausybės žinios*, 1940 m. rugpjūčio 14 d., Nr. 725, p. 629.

K. Škirpa rašė: „A. Smetona pritarė mano parodytai iniciatyvai ir dėkojo už ryžtingą laikyseną ginant Lietuvos pasiuntinybės rūmus nuo Sovietų ambasadros pasikėsinimų. Ta proga jis apgailestavo, kad vokiečiai jam sukludė ir todėl jis negalėjo anksčiau atvykti į Berlyną, kad ir pats būtų prisijungęs prie Lietuvos diplomatijos surengtos akcijos.“³⁴ Rugsėjo 18 d. A. Smetona su šeima iš Vokietijos išvyko į Berną, o kiek vėliau, aplinkiniu keliu per Braziliją, į JAV³⁵.

1940 m. rugsėjo 19–25 d. K. Škirpa dalyvavo likusio užsienyje ir Lietuvos diplomatijos šefo pareigas einančio buvusio Lietuvos pasiuntinio prie Šv. Sosto Stasio Lozoraičio iniciatyva Romoje surengtoje konferencijoje. Joje buvo aptarta susidariusi padėtis, priimti atitinkami nutarimai ir sudarytas Lietuvių tautinis komitetas (LTK), kurio pirmininku išrinktas E. Galvanauskas, o vienu iš narių – K. Škirpa³⁶.

Tuo metu Vokietijoje vis daugėjo pabėgėlių iš okupuotos Lietuvos. Rizikuodami savo gyvybėmis, jie bėgo nuo prasidėjusio Lietuvoje sovietinio teroro. Kilo reikalas kurti politinę organizaciją, kuri organizuotą kovą su sovietais siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir vadovautų tai kovai. Tuo tikslu 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne, K. Škirpos bute Achenbachstrasse 1 susirinkę 28 Lietuvos patriotai, pirmininkaujant E. Galvanauskui, įkūrė LAF'ą ir pasirašė jo steigiamąjį aktą. Vadovauti LAF'ui vienbalsiai pavesta K. Škirpai. Buvo sudaryta 20 komisijų, tarp jų Finansų – pirmininkas E. Galvanauskas, Užsienio lietuvių – adv. R. Skipitis, Krašto apsaugos – div. gen. S. Raštikis ir kitos³⁷.

Rengdamas sukilimą Lietuvoje, kuris turėjo vykti prasidėjus Vokietijos karui su Sovietų Sąjunga, K. Škirpa pasinaudojo plačiomis pažintimis ir aktyviai bendradarbiavo su vokiečių kariuomenės (vermachto) karine vadovybe. Prisimindamas tai S. Raštikis rašė: „Tas bendradarbiavimas buvo pasiekęs net tokio laipsnio, kad vokiečiai buvo net pažadėję paruošti lietuvių parašiutininkus, kurie karo pradžioje būtų nuleisti į Lietuvą. Kandidatų į parašiutininkus pasirinkimas buvo atliktas paties Škirpos, ir

³⁴ K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, p. 463–465.

³⁵ A. Eidintas, *Antanas Smetona*, V., 1990, p. 200.

³⁶ E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant – įvykiai*, K., 1990, p. 240–242.

³⁷ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, V., 1996, p. 31–36.

jų pavardės kitiems nebuvo žinomos. Taip pat pats Škirpa pasirinko ir vertėjus vokiečių daliniams, žygiavusiems per Lietuvą.³⁸ K. Škirpa vėliau prisiminė: „Skaitant nuo LAF susidarymo iki rusų–vokiečių karo pradžios, buvo viso pasiūsta ryšininkais su pagrindžiu sovietų okupuotoje Lietuvoje apie 120 kovotojų, daugumas prieš pat karo pradžią arba jam ką tik prasidėjus[...].“³⁹ Deja, daugumos jų pavardės taip ir liko nežinomos.

Kadangi LAF'as buvo konspiratyvi ginkluotam sukilimui besirengianti organizacija, apie ją viešai nebuvo kalbama. Ryšiui tarp Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo centrų Vilniuje bei Kaune ir Berlyno palaikyti buvo naudojami patikimi ryšininkai. Pirmasis Berlyno LAF'o ryšininkas buvo 1940 m. gruodžio 2 d. į Lietuvą nelegaliai atvykęs buvęs Lietuvos karo lakūnas aviacijos kpt. Albertas Švarplaitis. Jis iš Berlyno LAF'o į sovietų okupuotą Lietuvą atgabeno K. Škirpos parengtą rašinį „Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą“, kuris buvo skirtas platinti Lietuvoje. Be to, A. Švarplaitis turėjo užduotį susitikti su Kauno ir Vilniaus antisovietinio pagrindžio vadovais ir aptarti esamą padėtį. Tačiau gruodžio 4 d. per nelaimingą atsitikimą jis persišovė ranką ir buvo priverstas grįžti į Vokietiją. Pereidamas sieną giminaičio buvo išduotas ir gruodžio 13 d. sovietinių pasieniečių suimtas. Prasidėjus karui, iš Kauno sunkių jų darbų kalėjimo (SDK) etapuotas ir 1941 m. birželio 24 d. enkavėdistų sušaudytas Minsko kalėjime.

Antrasis Berlyno LAF'o ryšininkas buvo Lietuvos kariuomenės kpt. Bronius Michelevičius, sovietams okupavus Lietuvą 1940 m. spalio 10 d. pasitraukęs į Vokietiją. Prasiveržęs per sieną ties Kretinga, jis 1940 m. gruodžio 20 d. Jokūbavo parapijos pradžios mokykloje organizavo patikimų pagrindininkų susirinkimą, jame papasakojo apie Berlyne įkurtą LAF'ą, kuriam vadovauja K. Škirpa. B. Michelevičius susirinkusiems pagrindininkams sakėsi jau daugiau kaip dešimt dienų važinėjantis po Lietuvą. Buvęs Kaune, Vilniuje, Tauragėje, Telšiuose ir kituose miestuose bei miesteliuose. Jo iniciatyva pasienyje, Petrikaičių kaime, buvo organizuotas nelegalus Lietuvos ir Vokietijos sienos perėjimo punktas, gavęs koduotą „Varpėnų dvaro“ pavadinimą; šiuo punktu sėkmingai pasinau-

dojo daug ryšininkų ir nuo sovietų sprunkančių lietuvių. Pats B. Michelevičius net tris kartus sėkmingai juo pasinaudojo.

K. Škirpa su pagalbininkais tuo metu dar tikėjo vokiečių generoliškumu Lietuvos atžvilgiu ir LAF'o vardu parengė išsamų „Lietuvos atstatymo planą“, kurį 1941 m. sausio 25 d. įteikė vokiečių OKW karinės žvalgybos (abvero) atstovui dr. plk. ltn. Kurtui Gräbei. Šiame dokumente sukilimo tikslams įgyvendinti numatyta sudaryti TDA dalinius. K. Škirpa rašė: „Faktiškai turėta omenyje atranka iš LAF narių tarpo tų vyrų, kurie tikėtų ginkluotos kovos uždaviniais [...]“.⁴⁰ 1941 m. kovo 24 d. jo iniciatyva buvo parengta ir turėjo būti perduota Lietuvos pagrindžiui instrukcija „Lietuvai išlaisvinti nurodymai“. Ši instrukcija vėliau buvo duota susipažinti iš Lietuvos į Berlyną 1941 m. vasario 9 d. nelegaliai atvykusiam Lietuvos antisovietinio pagrindžio atstovui Mykolui Steponui Naujokaičiui⁴¹.

Jau po karo K. Škirpa JAV nacionaliniame archyve aptiko įdomų vokiečių dokumentą – A. Hitlerio 1940 m. sausio mėn. pasirašytą slaptą direktyvą, kurioje nurodoma: „Išskyrus Wehrmachtą, draudžiu visoms kitoms tarnybinėms vietoms kištis be mano įsakmaus nurodymo į paruošiamuosius darbus karinių operacijų arba dėl užėmimo Vokietijai nepriklausančių kraštų. Kiek įsijungimas kitų tarnybinių vietų į tokios rūšies darbus bus neišvengiamas, aš duosiu per Vyriausiąją Wehrmachto Vadovybę griežtai apibūdintus pavedimus ir paprašysiu pranešti man pavardes pareigūnų, pritraukiamų prie tokių darbų.“⁴² Šis dokumentas akivaizdžiai prieštarauja vėliau JAV lietuvių išeivių paskleistam gandai, neva vokiečių gestapas ar SD 1941 m. pavasarį išdavė sovietiniam NKVD–NKGB sukilimui besirengiančią gen. št. mjr. V. Bulvičiaus vadovaujamą karinę grupę (Vilniaus LAF'ą).

1941 m. kovo 30 d. K. Škirpa Berlyne sudarė LAF'o TDA kovinį padalinį, kurio nariai kilus karui turėjo stoti į ginkluotą kovą su Lietuvos priešais. Jie visi privalėjo pasirašyti „Iškilmingą pasižadėjimą“. Šį dokumentą iš pradžių pasirašė 39 vyrai, tačiau jų vis daugėjo ir prieš pat karą

³⁸ S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. 4, p. 300.

³⁹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 189.

⁴⁰ Ten pat, p. 187.

⁴¹ A. Gražiūnas, min. veik., p. 37–45.

⁴² K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 114–115.

koviniame padalinyje jau buvo 60–70 vyrų. Iš šio būrio buvo renkami ir ryšininkai ryšiui su okupuota Lietuva palaikyti. TDA padalinio parengimui vokiečių OKW suorganizavo specialius kursus prie Karaliaučiaus; juose apsilankė ir K. Škirpa su S. Raštikiu. Kadangi K. Škirpa planavo, kad TDA padaliniai tuo vardu viešai pasireikš tik prasidėjus kovos veiksams, tuo metu jie viešai buvo vadinami LAF'o „specialistais“. Vėliau savo atsiminimuose saugumo sumetimais jis paminėjo tik tris (tuo metu jau žuvusius) TDA padalinio kovotojus: karo lakūnus leitenantus J. Dženkaitį ir P. Skurauską bei žurnalistą J. Būtėną⁴³.

Artėjant Vokietijos karo su Sovietų Sąjunga pradžiai, Berlyno LAF'o vadovybei kilo idėja iš gausiai į Vokietiją repatrijuojančių lietuvių (vokiečiai tam didelių kliūčių nedarė), tarp kurių buvo apie 200 karininkų bei daug buvusių Lietuvos kariuomenės puskarininkių ir kareivių, suformuoti lietuvišką karinį dalinį, kuris dalyvautų būsime kare su sovietais. K. Škirpa rašė: „Visa tai davė pagrindo LAF vadovybei konkrečiai kelti ginkluotos lietuvių rinktinės sudarymo klausimą, būtent: suformuoti lietuvių brigadą, susidedančią iš visų ginklo rūšių. Tuo tikslu balandžio 16 d. įteikiau gen. št. plk. von Mellentin atitinkamą memorandumą [...]“⁴⁴. Tą faktą vėliau patvirtino ir buvęs Lietuvos kariuomenės vadas S. Raštikis⁴⁵. Šiandien mintis apie lietuvių karinius dalinius Vokietijos kariuomenės sudėtyje kare su Sovietų Sąjunga atrodo naivokai. Beje, S. Raštikis pažymi, kad pats gen. št. plk. von Mellentinas tuo abejojo, nes SS reichsfureris Heinrichas Himmleris buvo nutaręs šiuos vyrus panaudoti SS kariniams daliniams formuoti⁴⁶. Lietuvių garbei reikia pažymėti, kad naciams iki karo pabaigos to įgyvendinti nepavyko.

1941 m. kovo pabaigoje K. Škirpa iš jam palankių vokiečių karinės vadovybės atstovų sužinojo, kad vokiečiai numato pradėti karą su sovietais gegužės pradžioje, bet ne vėliau kaip gegužės 8–15 d. Jis pasikvietė iš Lietuvos atvykusį ryšininką M. S. Naujokaitį ir jam pasakė: „Mykolai, jau

atėjo mums laikas skubiai ir pilnu tempu veikti. Vokiečiai padarė sprendimą šį pavasarį pulti rusus.“⁴⁷ Po poros dienų K. Škirpa patikslino, kad karas turėtų prasidėti po gegužės 15 d. Su ryšininku M. S. Naujokačiu buvo sutarta, kad jis grįš į Lietuvą ir perduos pagrindžiui visą reikalingą informaciją. Buvo sutarta sukilimą Lietuvoje pradėti antrąją karo dieną. Vilniaus ir Kauno sukilimo centrai turėjo būti pasirengę pirmosios karo dienos naktį į antrąją užimti radijo stotis, telefono įstaigas, kad jau antrosios dienos rytą pašauktų tautą sukilti, o tuoj po to būtų paskelbtas LLV sudarymas. Savo ruožtu M. S. Naujokaitis Lietuvos antisovietinio pasipriešinimo centro vardu pakvietė K. Škirpą tapti ministru pirmininku. K. Škirpa su padėka priėmė šį jam lietuvių tautos patikėtą postą. Buvo aptarti ir kiti sukilimui svarbūs klausimai. Sutarta, kad padedamas buvusio Lietuvos kariuomenės štabo II skyriaus (žvalgyba ir kontržvalgyba) ltn. Broniaus Aušroto, sovietams okupavus Lietuvą 1940 m. birželio 25 d. pasitraukusio į Vokietiją ir šiuo metu dirbančiu vokiečių karinės žvalgybos (*Abwehr Luft*) I skyriaus Karaliaučiuje Tilžės poskyryje, jis vėl nelegaliai grįš į Lietuvą ir šią informaciją perduos⁴⁸. Grįždamas M. S. Naujokaitis 1941 m. balandžio 11 d. per susišaudymą su sovietiniais pasieniečiais buvo sunkiai sužeistas ir suimtas. Kalintas Kauno SDK, prasidėjus karui išlaisvintas. Tačiau ir tokiomis aplinkybėmis jis sugebėjo perduoti Lietuvos pagrindžiui Berlyno LAF'o informaciją ir nieko neišdavė.

Rengdamas sukilimą Lietuvoje K. Škirpa bendradarbiavo su vokiečių karine vadovybe. Tas bendradarbiavimas buvo pasiekęs tokį lygį, kad vokiečiai net buvo pažadėję paruošti lietuvius parašutininkus, kurie karo pradžioje būtų nuleisti į Lietuvą. Parinkti kandidatus į parašutininkus buvo patikėta K. Škirpai ir jų pavardės kitiems Berlyno LAF'o nariams nebuvo žinomos. Jis taip pat parinko vertėjus vokiečių daliniams, kurie karui prasidėjus turėjo žygiuoti per Lietuvą⁴⁹.

Pirmieji signalai, kad Berlyno LAF'o siekiai atkurti nepriklausomą Lietuvą gali nesutapti su nacių politika, išryškėjo dar 1941 m. balandžio 20 d. A. Hitleriui paskyrus reichsleiterį Alfredą von Rosenbergą savo

⁴³ Ten pat, p. 188–189, 192–193.

⁴⁴ Ten pat, p. 209–210.

⁴⁵ S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, Čikaga, 1982, t. 4, p. 339.

⁴⁶ Ten pat, p. 340.

⁴⁷ *Prasmė ir proga*, Los Angeles, JAV, 1996, p. 14.

⁴⁸ B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, V., 1990, p. 13.

⁴⁹ S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. 4, p. 300.

įgaliotiniu spręsti Rytų Europos erdvės problemas. Netrukus prasidėjo A. von Rosenbergo ir gestapo įstaigų atstovų nepalanki Lietuvai akcija. Per buvusį aukštą Lietuvos valstybės saugumo departamento (VSD) pareigūną dr. Praną Germantą (Meškauską), Vilniaus apygardos saugumo policijos viršininką ats. vyr. lt. Stasį Čenkų, Trečiojo reichs saugumo vyriausiosios valdybos (RSHA) VI valdybos (policijos žvalgyba) darbuotoją SS šturmbanfiurerį dr. Heinzą Gräffe bei vokiečių gestapininką dr. Girgenzoną buvo aktyviai skleidžiama propaganda, kad lietuviai turėtų pasitenkinti Lietuvos „išlaisvinimo“ šūkiu, o Lietuvos nepriklausomybės reikalavimo atsisakyti⁵⁰.

1941 m. birželio 14 d. K. Škirpa jo bute aplankė S. Čenkus; jis Reicho VRM pavedimu nurodė, jog tuo momentu, kai vokiečių kariuomenė įžygiuos į Lietuvą, lietuviai negali savavališkai sudaryti jokios Lietuvos vyriausybės, o visa valdžia iki karo pabaigos priklausys kompetentingoms Vokietijos įstaigoms. K. Škirpa pareiškė, kad su tuo nesutinka, ir birželio 19 d. buvo iškviestas į Reicho saugumo vyriausiąją valdybą, kur turėjo įvykti pokalbis su komisaru Legatu. Tą pačią dieną jis apsilankė ir Vokietijos URM; ten LTK vardu Pabaltijo ir Skandinavijos skyriaus vedėjui von Grundherriui įteikė „Memorandumą apie Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atstatymą“, prašydamas perduoti Reicho URM valstybės sekretoriui Ernstui von Weizsäckeriui⁵¹.

1941 m. birželio 22 d. paryčiais Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą; prasidėjo lietuvių ilgai lauktas karas, turėjęs išlaisvinti lietuvių tautą iš sovietinės okupacijos. Tą pačią dieną LTK pirmininkas E. Galvanauskas pasirašė labai svarbų dokumentą, adresuotą K. Škirpai – pavedė jam sudaryti Lietuvos laikinąją vyriausybę: „Įvertindamas Rytų Europos politinius bei karinius įvykius, gyvybiškai liečiančius Lietuvą, Lietuvos Tautinio Komiteto vardu kreipiuosi į Tamstą, kviesdamas šią lemiamą mūsų tautos ir valstybės gyvenimo valandą paimti sunkią naštą ir sudaryti Lietuvos Respublikos Vyriausybę, jai vadovauti bei atstovauti, pasiremiant 1938 metų vasario 12 d. Lietuvos Konstitucija.“⁵² K. Škirpa priėmė šį pasiūlymą ir sudarė 11-os asmenų vyriausybę; joje Kazys Škir-

pa buvo ministras pirmininkas ir užsienio reikalų ministras, Ernestas Galvanauskas – ministro pirmininko pavaduotojas ir finansų ministras, Rapolas Skipitis – teisingumo ministras, Stasys Raštikis – krašto apsaugos ministras, Petras Gužas – vidaus reikalų ministras, Petras Karvelis – žemės ūkio ministras, Antanas Maceina – švietimo ministras, Klemensas Brunius – darbo ir socialinės apsaugos ministras, Vytautas Augustaitis – susisiekimo ministras, Albertas Gerutis – propagandos ministras ir Karolis Žalkauskas – valstybės kontrolierius⁵³. Tačiau ši vyriausybė taip ir liko tik popieriuje.

1941 m. birželio 23 d. rytą per Kauno radiją Kauno LAF'o vadovybė paskelbė, kad atkurta Lietuvos nepriklausomybė ir sudaryta nauja Lietuvos laikinoji vyriausybė, kurios sudėtis ne visai sutapo su K. Škirpos numatyta. Įdomu pažymėti, kad prasidėjus karui lietuvių bendruomenė Berlyne pareiškė norą atsiimti sovietų jėga užgrobta buvusios Lietuvos pasiuntinybės pastatą. K. Škirpa rašė: „Birželio 22 d., tuoj po pamaldų lietuviams skirtose bažnyčioje netoli Pasiuntinybės, jų minia pasuko Pasiuntinybės link. Kiek patriukšmavę demonstrantai prisegė Lietuvos valstybės vėliavą prie Pasiuntinybę supusios aukštos geležinės tvoros. Sugiedoję Lietuvos himną, jie pamažu išsiskirstė.[...] Demonstracija priminė vokiečių valdžiai ir vokiečių publikai, jog lietuviai savo valstybinės nepriklausomybės nebuvo išsižadėję ir siekia ją atgauti.“⁵⁴ Tą pačią dieną K. Škirpa apsilankė vokiečių karinės žvalgybos (*Abwehrstelle II/A*) padalinyje Berlyne ir įteikė lietuvių kalbos vertėjų sąrašą, kartu jis pareiškė, jog pas jį apsilankė policijos pareigūnas, kuris informavo, kad nuo šiandien jis privalo kasdien registruotis policijoje ir iš Berlyno niekur neišvykti⁵⁵. Tai reiškė K. Škirpai namų areštą, kuris truko maždaug tris savaites.

Birželio 24 d. K. Škirpa išsiuntė Reicho URM valstybės sekretoriui E. von Weizsäckeriui raštą, informuojantį apie įvykusį sukilimą ir jo rezultatą – kad deklaruotas Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atkūrimas ir sudaryta tautinė krašto vyriausybė, kuri praktiškai yra perėmusi

⁵⁰ Ten pat, p. 301.

⁵¹ Ten pat, p. 233–235, 246–259.

⁵² *Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940)*, V., 1997, p. 209–210.

⁵³ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 272.

⁵⁴ Ten pat, p. 344–346.

⁵⁵ Ten pat, p. 273.

krašto valdymą. Baigdamas K. Škirpa prašė Reicho vyriausybės sutikimo vėl perimti savo, kaip Lietuvos pasiuntinio Vokietijoje, funkcijų vykdymą⁵⁶. To naciams jau buvo aiškiai per daug.

K. Škirpa buvo galutinai izoliuotas nuo tolesnių įvykių tiek Berlyne, tiek Lietuvoje. Savo izoliaciją jis išgyveno labai skaudžiai. 1941 m. birželio 26 d. pas K. Škirpą atvykęs S. Raštikis informavo, kad vokiečių politinės vadovybės verčiamas jis rytoj lėktuvu iš Berlyno išskrenda į Kauną. Tokį S. Raštikio žingsnį K. Škirpa laikė išdavyste. Jo manymu, S. Raštikis pasidavė nacių vilionėms. Dėl nesutarimų su K. Škirpa tų pačių metų liepos 3 d. E. Galvanauskas pareiškė, kad jis atsistatydina iš LTK pirmininko pareigų ir pasitraukia iš LAF'o. Liepos 10 d. E. Galvanauskas kartu su dr. P. Karveliu ir R. Skipičiu įteikė K. Škirpai ultimatumą, reikalaudami atsižvelgiant į pakitusią politinę padėtį nutraukti Berlyno LAF'o veiklą ir jį panaikinti. K. Škirpa ultimatumą atmetė ir liepos 15 d. parašė raštą, kad už nesilaikymą LAF'o nariams privalomos drausmės jie pašalinami iš LAF'o⁵⁷. Nuo to momento K. Škirpa liko vienišas – nacių izoliuotas nuo Lietuvos ir saviškių Berlyne nesuprastas. Bet jis nepalūžo.

1941 m. liepos 23 d. K. Škirpa išplatino aštuonių valstybių – Vokietijos sąjungininkių – atstovams Berlyne „Memorandumą, liečiantį Lietuvos valstybinės nepriklausomybės atkūrimą ir jos pageidavimus“; jame trumpai paaiškino apie sovietinę Lietuvos okupaciją, 1941 m. Birželio sukilimą, birželio 24 d. sudarytą LLV bei Vokietijos nenorą pripažinti šį faktą. Memorandumą baigė žodžiais: „Lietuva yra pasiryžusi toliau aktyviausiai dalyvauti kovoje prieš bolševikų pavojų, kurio pašalinimas yra laikytinas pirmutine sąlyga Europos naujam pertvarkymui.“⁵⁸

Nors ir izoliuotas, K. Škirpa liepos 26 d. parašė laišką tuomečiui LLV vadovui J. Ambrazevičiui (Brazaičiui) ir per savo sekretorių A. Valiukėną slapta nuo vokiečių persiuntė į Lietuvą. Maždaug po trijų savaičių vokiečių gestapas ir SD K. Škirpos namų areštą panaikino, tačiau jam ir toliau neleido grįžti į Lietuvą.

⁵⁶ Ten pat, p. 346–347.

⁵⁷ S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, t. 4, p. 310; K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 409–413.

⁵⁸ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 459–463.

1941 m. rugsėjo 27 d. gestapui suėmus Lietuvos LAF'o vadovą L. Prapuolienį, K. Škirpa ėmėsi ryžtingų žygių jį gelbėti. Naudodamasis savo pažintimis vokiečių karinėje vadovybėje ir Reicho URM, jis pasiekė, kad 1942 m. balandžio 2 d. L. Prapuolienis iš koncentracijos stovyklos buvo paleistas (tačiau paliktas gestapo ir SD priežiūrai be teisės grįžti į Lietuvą). Jis buvo apgyvendintas Miunchene, ten po kurio laiko atvykęs K. Škirpa su juo ir susitiko⁵⁹.

Nors karas jau ėjo į pabaigą, bet K. Škirpa negalėjo nurimti. Šiandien mažai kam žinoma, kad 1944 m. vasario 5 d. jis įteikė Trečiojo reichs vyriausybei memorandumą, reikalaujantį atšaukti Lietuvos okupaciją ir perleisti jos valdymą patiems lietuviams (tuo metu tokia galimybė buvo keliamą Vokietijos URM). Matyt, dėl to birželio 14 d. K. Škirpą naciai antrą kartą suėmė ir įkalino internautų (politinių) kalinių stovykloje Bad Godesberge prie Reino. 1945 m. vasario mėn. jis buvo perkeltas į SS koncentracijos stovyklą – Eisenbergo viduramžių medžioklės pilį Sudetuose. 1945 m. gegužės 10 d. JAV kariuomenei įžengus į šią vietovę, K. Škirpa buvo išlaisvintas ir evakuotas į Paryžių⁶⁰.

1946 m. vasario 2 d. jis persikėlė į Airiją ir Dublino universitete dėstė rusų kalbą. 1949 m. lapkričio mėn. su šeima emigravo į JAV. Apsistojo Vašingtone, dirbo Kongreso bibliotekoje, kūrė Lietuvos diplomatų užsienyje ir VLIK'o bendradarbiavimo pagrindus. 1957–1958 m., būdamas VLIK'o grupių komisijos pirmininku, siekė sujungti visus priešinio okupacijai judėjimus. 1971 m. JAV parašė ir išleido knygą „5 pėstininkų DLK Kęstučio pulko kovos ties Seinais 1920 metais“, o 1973 m. Vašingtone – „Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti“. Aktyviai bendradarbiavo lietuvių spaudoje – rašė straipsnius karine ir politine tematika⁶¹.

Gen. št. plk. ir diplomatas K. Škirpa mirė 1979 m. rugpjūčio 18 d. Vašingtone. 1994 m. vasario 11 d. JAV mirė ir ištikima jo gyvenimo palydovė – žmona B. Škirpienė (Neniškytė)⁶².

⁵⁹ Ten pat, p. 544–545, 550.

⁶⁰ Kardas, 1995, Nr. 1–2, p. 16; www.on.wikipedia.org/wiki.

⁶¹ JAV lietuviai, t. 2, p. 349.

⁶² Kardas, 1994, Nr. 3–4, p. 47.

Prie tėvo kapo sūnus Kazys K. Škirpa su žmona Kristina Petrašiūnų kapinėse Kaune, 2002 m. Paminklo aut. skulpt. Antanas Kmieliauskas

1995 m. birželio 16 d. K. ir B. Škirpų palaikai buvo pervežti į Lietuvą ir perlaidoti Kauno Petrašiūnų kapinėse. K. Škirpa visam laikui sugrįžo į gimtąją Lietuvą⁶³.

1996 m., jau po K. Škirpos mirties, Vilniuje išleista jo atsiminimų ir dokumentų knyga „Lietuvos nepriklausomybės sutemos (1938–1940)“, kurią padėjo parengti spaudai JAV lietuvis Tomas Remeikis.

⁶³ Lietuvos aidas, 2002, lapkričio 21, Nr. 269, p. 11.

Ernestas GALVANAUSKAS

Gimė 1882 m. lapkričio 19 d. Zizonių k., Vabalninko vls., Panevėžio aps. Pradžios mokslus 1894 m. baigė Vabalninke. Privačiai pasimokęs 1897 m. įstojo į Mintaujos (Jelgavos) realinės mokyklos 3-iąją klasę Latvijoje. Baigęs šią mokyklą, 1902 m. išvažiavo į Sankt Peterburgą ir įstojo į Kalnakasybos institutą. 1905 m. rudenį įsitraukė į lietuvių visuomeninę veiklą, aktyviai dalyvavo revoliuciniame sąjūdyje prieš Rusijos carą. E. Galvanauskas dalyvavo Didžiojo Vilniaus Seimo darbe, buvo vienas pirmųjų

Valstiečių sąjungos steigėjų. 1906 m. buvo suimtas ir laikomas Panevėžio kalėjime. Po trijų mėnesių už užstatą paleistas. Netrukus jam pavyko išvykti į Suomiją. Čia gyvendamas 1906–1908 m. mėgino toliau studijuoti, retkarčiais apsilankydavo Sankt Peterburge, rašė į lietuvių spaudą. Prasidėjus Suomijoje suėmimams, 1908 m. išvažiavo į Belgiją⁶⁴.

1912 m. Belgijoje, Lježo technikos universitete E. Galvanauskas įgijo kalnakasybos inžinieriaus diplomą. Paskui ten pat tęsė studijas Elektrotechnikos institute ir po poros metų gavo inžinieriaus elektrotechniko diplomą. Vėliau jis rašė: „Lježe įsigijau du diplomus, gerai išmokau prancūzų kalbą, o svarbiausia – sugebėjau sistemingai galvoti ir dirbti.“⁶⁵

1913 m. E. Galvanauskas nuvyko į Serbiją ir įsidarbino prancūzų-serbų bendrovėje, čia tiesusioje geležinkelius. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, iš Serbijos pasitraukė ir 1916 m. pradžioje pasiekė Paryžių. Ten sulaukė karo pabaigos ir sužinojo apie besikuriančią nepriklausomą Lietuvą, susipažino su Prancūzijos URM tuo metu dirbusiu žymiuoju poetu Oskaru Milašiumi. 1918 m. gruodžio antroje pusėje E. Galvanauską

⁶⁴ Lietuvos Respublikos Ministrai Pirmininkai (1918–1940), p. 157–158; LE, 1955, t. 6, p. 503.

⁶⁵ Lietuvos Respublikos Ministrai Pirmininkai (1918–1940), p. 158.

Paryžiuje susirado Lietuvos vyriausybės atsiųstas pradėti rengti dirvą Lietuvos delegacijai būsimoje Taikos konferencijoje kun. Adomas Vilimavičius. 1919 m. vasario mėn. E. Galvanauskas tapo šios delegacijos Taikos konferencijoje sekretoriumi ir reikalų vedėju. 1919 m. rugpjūčio pradžioje jis dalyvavo Šveicarijoje, Liucernoje vykusiame Europos socialistų suvažiavime, po kurio į Paryžių negrįžo, bet per Berlyną patraukė atgal į Lietuvą⁶⁶.

1919 m. spalio 7 d. Lietuvos Respublikos prezidentas patvirtino Lietuvos vyriausybę, kurioje E. Galvanauskas tapo ministru pirmininku, kartu ir finansų bei prekybos ir pramonės ministru. 1920 m. gegužės 15 d. jo vadovaujama vyriausybė atsistatydino. 1920 m. birželio 19 d. patvirtintoje naujojoje Kazio Griniaus vadovaujamoje vyriausybėje E. Galvanauskas buvo paskirtas finansų bei prekybos ir pramonės ministru, kartu jam pavesta eiti susisiekimo ministro pareigas. Jis buvo pasiųstas į Briuselį atstovauti Lietuvai Tautų Sąjungos organizuotoje konferencijoje finansų ir ekonomikos klausimais. 1921 m. sausio 21 d. prof. Augustinui Voldemarui atsisakius Lietuvos atstovo Tautų Sąjungoje pareigų, į šias pareigas buvo paskirtas E. Galvanauskas. Dėl nesutarimų su Steigiamuoju Seimu atsistatydinus K. Griniaus vyriausybei, 1922 m. vasario 2 d. buvo patvirtinta nauja vyriausybė, kurioje ministru pirmininku vėl patvirtintas E. Galvanauskas⁶⁷.

Eidamas šias pareigas E. Galvanauskas aktyviai dalyvavo rengiant ir įvykdant sukilimą Klaipėdai išvaduoti. Tuo tikslu 1922 m. lapkričio 20 d. jis sukvietė slaptą ministrų kabineto posėdį Klaipėdos problemai aptarti. Nutarta sutrukdyti Antantei vienašališkai spręsti Klaipėdos likimą ir organizuoti Klaipėdos krašto lietuvninkų sukilimą prieš vokiečių direktoriją ir Prancūzijos administraciją bei užimti kraštą ir Klaipėdos miestą. E. Galvanausko siūlymu politiniu sukilimo vadovu buvo patvirtintas klaipėdietis Erdmonas Simonaitis, o kariniu – Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo (1924–1935 m. – Vyriausiasis kariuomenės štabas) Žvalgybos skyriaus Kontržvalgų dalies viršininkas Jonas Polovinskas (Budrys). Vėliau apie tai buvo rašyta: „Ministru Pirmininkui E. Galva-

⁶⁶ Ten pat, p. 158–160.

⁶⁷ Ten pat, p. 162–163, 171–172, 179, 182–183, 185–186.

nauskui pritarus Klaipėdos krašto sukilimo idėjai, Žvalgybos skyriaus viršininkas M. Lipčius 1922 m. rudenį į Klaipėdą nusiuntė Kontržvalgų dalies viršininką J. Polovinską, kad jis vietoje ištirtų sukilimo galimybes ir gyventojų nuotaikas. Nuvykęs į Klaipėdą, J. Polovinskas aptarė sukilimo organizavimą su E. Simonaičiu ir Jonu Žiliu.⁶⁸

E. Galvanausko vadovaujama vyriausybė dėl Klaipėdos atlaikė intensyvių Prancūzijos ir Didžiosios Britanijos spaudimą. Vasario 19 d. Antantės kraštų kariuomenė pasitraukė iš Klaipėdos, o kitą dieną per mingą Karo muziejaus sodelyje Kaune E. Galvanauskas susirinkusiai miniai pranešė, kad Klaipėdos kraštas prijungtas prie Lietuvos⁶⁹. Už aktyvią veiklą ir paramą organizuojant bei įvykdant 1923 m. sausio 10–15 d. Klaipėdos sukilimą 1925 m. E. Galvanauskas apdovanotas Klaipėdos išvadavimo sidabro medaliu.

1923 m. gegužės mėn. išrinkus II Seimą, baigėsi vyriausybės įgaliojimai ir E. Galvanausko ministrų kabinetas atsistatydino. 1923 m. birželio 29 d. Respublikos prezidentas Aleksandras Stulginskis patvirtino naują vyriausybę, kurioje E. Galvanauskas vėl buvo paskirtas ministru pirmininku ir kartu užsienio reikalų ministru bei laikinai – ministru be portfelio gudų reikalams. Tai buvo pirmoji partinė vyriausybė, vadovaujama E. Galvanausko. Kilus nesutarimams su Seimu, 1924 m. birželio 10 d. jo vadovaujama vyriausybė atsistatydino⁷⁰.

1924 m. rugsėjo mėn. E. Galvanauskas buvo paskirtas Lietuvos nepaprastuoju pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru Londone. Būdamas Didžiojoje Britanijoje jis daugiausia dėmesio skyrė ekonominiams ryšiams su Lietuva plėtoti. Po 1926 m. gruodžio 17 d. karinio perversmo Lietuvoje, 1927 m. sausio pirmosiomis dienomis buvo skubiai atšauktas į Lietuvą ir netrukus paskirtas Klaipėdos uosto direkcijos pirmininku, tačiau 1929 m. pabaigoje iš šių pareigų atleistas.

E. Galvanauskas pasitraukė iš valstybinės tarnybos, bet liko gyventi Klaipėdoje. Jis pasinėrė į privatų verslą – vadovavo „Ryto“ akcinei bendrovei, „Medžio“ sindikatui, buvo kai kurių kitų privačių įmonių dalininkas. 1934 m. rudenį jo iniciatyva Klaipėdoje buvo įkurtas Prekybos ins-

⁶⁸ A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, V., 1993, p. 71.

⁶⁹ *Lietuvos Respublikos Ministrai Pirmininkai (1918–1940)*, p. 203–204.

⁷⁰ Ten pat, p. 191, 193–194.

titutas, o jis paskirtas jo rektoriumi. Tais pačiais metais E. Galvanauskas buvo apdovanotas Jugoslavijos Šventojo Savos 3-iojo laipsnio ordinu. 1939 m. kovo 22 d. Vokietijai okupavus Klaipėdos kraštą, Prekybos institutas – kartu ir rektorius – persikėlė į Šiaulius⁷¹.

1939 m. lapkričio 21 d. ministru pirmininku tapęs Antanas Merkys įkalbėjo E. Galvanauską grįžti į vyriausybę ir paskyrė jį finansų, prekybos ir pramonės ministru. E. Galvanauskas nedalyvavo garsiajame priešpaskutiniame Lietuvos ministrų kabineto posėdyje 1940 m. birželio 14–15 d. naktį (paskutinis ministrų kabineto posėdis įvyko kitą dieną, birželio 15-ąją, apie 1–2 val. dienos⁷²), nes tarnybiniais reikalais buvo išvykęs į Klaipėdą. Tik čia atvykęs jis gavo prezidento ir ministro pirmininko nurodymą skubiai grįžti į Kauną. Grįžęs prezidento A. Smetonos jau neberado. Vėliau E. Galvanauskas su kartėliu prisiminė, kad „[...] iš esmės dėl Prezidento, o gal ir ne tik dėl jo, kaltės buvo neįvykdytas slapstas 1940 m. vasario Ministrų Kabineto nutarimas, kuriuo pripažinta, kad didžiausias Lietuvos nepriklausomybės priešas yra Sovietų Sąjunga ir kad reikia ginklu priešintis jos pastangoms okupuoti Lietuvą“⁷³.

E. Galvanauskui grįžus į Kauną, vėlyvą birželio 15 d. vakarą A. Merkys jį su delegacija išsiuntė į Kybartus įtikinti A. Smetoną grįžti į Lietuvą. Tačiau mėginimai įkalbinėti jau Eitkūnus Vokietijoje pasiekusį A. Smetoną grįžti baigėsi nesėkme.

1940 m. birželio 17 d. Maskvos sudarytoje marionetinėje Liaudies vyriausybėje E. Galvanauskas po Justo Paleckio įkalbinėjimų, neprieštaraujant Vladimirui Dekanozovui ir Nikolajui Pozdniakovui, buvo paskirtas finansų ministru. Tačiau jis nepateisino lietuvių kolaborantų į jį dedamų vilčių. Liepos 5 d. paskambinęs telefonu J. Paleckis pasakė, kad E. Galvanauskas atleidžiamas iš finansų ministro pareigų, ir paprašė skubiai įteikti atsistatydinimo raštą. Tą pačią dieną E. Galvanauskas parašė pareiškimą ir iš LSSR finansų ministro pareigų buvo atleistas⁷⁴.

⁷¹ Ten pat, p. 205.

⁷² A. Merkelis, *Antanas Smetona*, Niujorkas, 1964, p. 580; J. Audėnas, *Paskutinis posėdis*, V., 1990, p. 227–229.

⁷³ *Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940)*, p. 206; *LE*, t. 6, p. 503.

⁷⁴ *Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940)*, p. 206–209; www.net/forums/thread-view.asp?posts=1.

Liaudies vyriausybė. Iš kairės: Matas Mickis, Vincas Krėvė-Mickevičius, Antanas Venclova, Justas Paleckis, Povilas Pakarklis, Ernestas Galvanauskas, Leonas Koganas, Vincas Vitkauskas. 1940 m. birželis

Netrukus E. Galvanauskas pasijuto sekamas NKVD–NKGB agentų. Jausdamas artėjantį suėmimą, jis 1940 m. rugpjūčio 4 d. nelegaliai kirtu sieną ir pasitraukė į Klaipėdos kraštą; ten vokiečių administracijos buvo laikinai apgyvendintas savo buvusiam name Klaipėdoje⁷⁵.

1940 m. rugsėjo mėn. E. Galvanauskas už akių buvo išrinktas Romoje įkurto LTK pirmininku⁷⁶. Tik 1940 m. lapkričio viduryje jis atvyko į Berlyną ir susitiko su ten reziduojančiu nepaprastuoju pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru gen. št. plk. K. Škirpa, kuris jį informavo apie rugsėjo 19–25 d. Romoje vykusios sovietų okupuotos Lietuvos diplomatų konferencijos nutarimą. E. Galvanauskas pritarė K. Škirpos nuomonei kurti antisovietinio pasipriešinimo organizaciją. 1940 m. lapkričio 17 d. jis pirmininkavo susirinkimui Berlyne, kuriame buvo įkurtas LAF'as, ir kartu su kitais 27-iais asmenimis pasirašė LAF'o steigimo protokolą. Vadovauti LAF'ui buvo pakviestas K. Škirpa; protokolo apačioje jis įrašė „sutinku“ ir pasirašė. K. Škirpos prašymu E. Galvanauskas kartu su K. Bruniumi, R. Skipičiu, A. Valiukėnu, A. Maceina ir K. Žalkausku

⁷⁵ *Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940)*, p. 209.

⁷⁶ *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (toliau – VLE), V., 2004, t. 6, p. 373.

sutiko būti vienu iš jo pavaduotojų – patikėtiniu. Kartu buvo sudarytos ir 20 komisijų, kurių pirmininkai drauge su LAF'o vadovybe (K. Škirpa ir jo pavaduotojais) sudarė LAF'o Tarybą⁷⁷.

1941 m. balandžio pradžioje E. Galvanauskui Berlyne atėjus į gestapą paprašyti leidimo nuvykti švenčių proga į Klaipėdą, iš kur jis 1940 m. rudenį buvo nacių ištremtas, šios tarnybos darbuotojas dr. Girgenzonas jam pareiškė, kad LAF'o reikalavimas Lietuvai nepriklausomybės esąs nerealus dalykas ir iliuzija⁷⁸.

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, E. Galvanauskas, kaip LTK pirmininkas, pasirašė raštą K. Škirpai, ragindamas jį sudaryti Lietuvos laikinąją vyriausybę. Jis rašė: „Kviesdamas Tamstą imtis taip didelę atsakomybę dėl mūsų tautos likimo, Lietuvos Tautinis Komitetas yra tvirtai įsitikinęs, kad Tamsta skirsi visas savo jėgas šiam dideliame uždaviniui, labiau už viską brangindamas Tėvynės laisvę ir gindamas lietuvių tautos teises.“⁷⁹ Pažymėtina, kad E. Galvanauskas niekada nebuvo Vokietijos šalininkas, o K. Škirpa priešingai – laikėsi aiškiai provokiškų pažiūrų. Tuo metu Berlyno LAF'as buvo numatęs K. Škirpai ministro pirmininko ir užsienio reikalų ministro, o E. Galvanauskui – ministro pirmininko pavaduotojo ir finansų ministro postus⁸⁰. Ši numatomos Lietuvos vyriausybės sudėtis vokiečiams nebuvo notifikuota.

Tačiau netrukus E. Galvanausko ir K. Škirpos keliai išsiskyrė, prasidėjo nesutarimai. 1941 m. birželio 29 d. E. Galvanauskas atėjo pas K. Škirpą, kuriam nacių gestapas nuo birželio 25 d. skyrė namų areštą, ir apkaltino jį pridarius daug klaidų rengiant sukilimą. Jis manė, kad Berlyno LAF'as savo užduotį atliko ir jį reikia panaikinti, tačiau K. Škirpa su tuo kategoriškai nesutiko. Liepos 3 d. E. Galvanauskas žodžiu pareiškė K. Škirpai atsistatydinąs iš LTK pirmininko pareigų ir pasitraukęs iš LAF'o narių. 1941 m. liepos 10 d. jis, dr. P. Karvelis ir R. Skipitis pasirašė ir liepos 12 d. įteikė K. Škirpai raštą, kuriame nurodoma, kad prasidėjus karui sukilimas Lietuvoje įvyko ir baigėsi pergale:

⁷⁷ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 92, 94–97.

⁷⁸ Ten pat, p. 228.

⁷⁹ A. Gražiūnas, min. veik., p. 141.

⁸⁰ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 272.

sukilėliai paskelbė nepriklausomos Lietuvos atkūrimą ir sudarė Laikinąją vyriausybę, o politinės veiklos centru tapo Lietuva. Taigi Berlyno LAF'as savo uždavinį atliko. Dėl to K. Škirpa raginamas sukviesti Berlyno LAF'o vadovybės bei jo steigėjų susirinkimą ir LAF'ą panaikinti. Kartu pabrėžiama, kad jeigu tai K. Škirpai nepriimtina, nuo rašto gavimo dienos E. Galvanauską, dr. P. Karvelį ir R. Skipitį laikyti iš jo pasitraukusiais. Tai buvo didelis ir nelauktas smūgis ambicingajam K. Škirpai; jis į tai reagavo savaip. Vėliau K. Škirpa rašė: „[...] buvau priverstas, kaip LAF vadas, nuspręsti ultimatumą pasirašiusius tris asmenis išbraukti iš LAF narių tarpo už sulaužymą drausmės, privalomos kiekvienam LAF nariui, kurią jie buvo laisva valia prisiėmę.“⁸¹ Tad 1941 m. liepos 12 d. E. Galvanauskas oficialiai pasitraukė iš LAF'o, o vėliau, liepos 15 d., K. Škirpa jį dar ir pašalino iš LAF'o narių už nuostatų nesilaikymą. Abejotina, ar visas šis ažiotažas su K. Škirpa ir Berlyno LAF'u turėjo kokią nors prasmę. Praktiškai LAF'as Berlyne neveikė nuo karo pradžios, o K. Škirpai buvo skirtas namų areštas ir gestapo priežiūra. Lietuvoje, Kaune, LAF'as veikė iki 1941 m. rugsėjo 26 d., kai nacių generalinio komisaro Adriano Theodoro von Rentelno įsakymu LAF'o veikla buvo sustabdyta. Vilniuje LAF'o veikla oficialiai viešumoje visai nebuvo žinoma.

Vėliau, jau gyvendamas emigracijoje JAV, visuomenės veikėjas, buvęs Berlyno LAF'o steigėjas ir signataras R. Skipitis atsiminimuose rašė: „E. Galvanauskas, mano nuomone, buvo geriausiai paruoštas mūsų inteligentas būti Lietuvos ministru.[...] Ernestas Galvanauskas buvo vienas stipriausių ir gabiausių nepriklausomos Lietuvos politikų, nepriklausomos mūsų valstybės kūrėjų.“⁸² E. Galvanauskas tarpukario Lietuvos laikotarpiu, pradedant 1919 m. spalio 7 d. ir baigiant 1940 m. birželio 17 d., net keturis kartus buvo ministru pirmininku ir keturis kartus ministru (du kartus finansų ir po kartą susisiekimo bei užsienio reikalų), taip pat kurį laiką buvo Lietuvos atstovu Anglijai⁸³.

1941–1945 m. E. Galvanauskas nacių policijos prižiūrimas gyveno Berlyne. Po karo jis persikėlė į Prancūziją ir išvyko gyventi į Madagaskarą.

⁸¹ Ten pat, p. 408–411.

⁸² R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant*, Čikaga, 1961, p. 305–306, 320.

⁸³ Ten pat, p. 442, 446–447, 449, 451, 458.

rą, kur nuo 1939 m. pavasario jau gyveno iš Klaipėdos pasitraukusi jo žmona. Mirė E. Galvanauskas 1967 m. liepos 24 d. Prancūzijoje, Aix-les-Bains miestelyje; ten ir palaidotas⁸⁴.

Klemensas BRUNIUS

Gimė 1906 m. rugpjūčio 19 d. Margių k., Šeduvos vls., Panevėžio aps. 1923 m. baigė Šeduvos progimnaziją ir toliau mokslą tęsė Šiauliuose. 1928 m. baigęs gimnaziją Šiauliuose, įstojo į Lietuvos universiteto (LU) Statybos fakultetą Kaune. Studijuodamas 1929–1935 m. priklausė studentų tautininkų „Neo-Lithuania“ korporacijai, 1933–1934 m. buvo jos pirmininkas. 1931 m. rugpjūčio 29 d. susituokė su

kauniete Elena Laguckaite⁸⁵. 1935 m. baigė VDU (iki 1930 m. – LU) ir įgijo inžinieriaus statybininko diplomą. Tais pačiais metais K. ir E. Brunių šeimoje gimė duktė Vida⁸⁶.

1936–1938 m. K. Brunius dirbo VRM statybos darbų referentu, 1938–1940 m. – įvairiose statybinėse firmose inžinieriumi-darbų vykdytoju, o nuo 1940 m. – inžinieriumi A/B „Statyba“ Kaune. Prieš pat sovietinę Lietuvos okupaciją 1940 m. birželio 7 d. buvo komandiruotas į Vokietiją, Karaliaučių, kur bendrovė statė Kauno „Maisto“ skerdyklas. Komandiruotė Karaliaučiuje baigėsi liepos 18 d., tačiau grįžti į sovietų okupuotą Kauną jam nesisorėjo. Liepos 15 d. pasikalbėjęs su geru pažis-

⁸⁴ VLE, t. 6, p. 372–373; Lietuvos Respublikos Ministrai Pirmininkai (1918–1940), p. 210.

⁸⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, priedas – atsk. b., l. 6.

⁸⁶ Ten pat, t. 1, l. 4 a. p., 15, 86, priedas – atsk. b., l. 7.

tamu vaistininku Klaipėdoje Mažonu, K. Brunius apsisprendė negrįžti į okupuotą Lietuvą. Jis nuvyko į vietinės policijos skyrių ir pareiškė, kad dėl politinių sumetimų nenori grįžti į Lietuvą ir prašo leidimo likti Vokietijoje kaip politiniam pabėgėliui. Policija sutiko ir leido laikinai apsigyventi Klaipėdoje pas vaistininką Mažoną⁸⁷.

1940 m. liepos 20 d. vokiečių policija K. Brunių su kitais pabėgėliais iš Lietuvos surinko ir iš Klaipėdos išvežė į surenkamąją lietuvių pabėgėlių stovyklą netoli Geldapės Rytrūsiuose. Stovykloje K. Brunius jau rado apie 300 pabėgėlių iš Lietuvos, tarp jų ir nemažai pažįstamų. Ten jis susipažino su dviem broliais Dženkaičiais – Juozu ir Jonu. Rugsėjo 1 d. visus tuos, kurie patys nesusirado darbo, perdavė „Arbeitsamt'ui“, t. y. vokiečių darbo įstaigai, kuri pabėgėlius paskirstė į darbus. K. Brunius buvo paskirtas į Rastenburgo plentų statybos firmą „Oembr“ ir kaip pagalbinis technikas įdarbintas Nordenburgo–Insterburgo plento remonto darbų padalinyje. Lapkričio 14 d. jis gavo iš Juozo Dženkaičio, tuo metu dirbusio knygų leidyklos Berlyne („Deutscher Verlag“) spaustuveje darbininku, laišką. Juozas Dženkaitis kvietė jį tuoj pat atvykti į Berlyną. K. Brunius susitarė su firma, kad iki pavasario išleis jį atostogų, ir išvyko į Berlyną. Čia jis iš Juozo Dženkaičio sužinojo, kad buvęs Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Berlyne gen. št. plk. K. Škirpa steigia antisovietinio pasipriešinimo organizaciją, kurios tikslas – siekti Lietuvos išlaisvinimo iš sovietinės okupacijos. Juozas Dženkaitis kvietė K. Brunių dalyvauti steigiamajame šios organizacijos susirinkime ir kaip voldemarininkų atstovą įeiti į būsimos organizacijos patariamąją tarybą. K. Brunius sutiko⁸⁸.

1940 m. lapkričio 17 d. K. Brunius dalyvavo K. Škirpos bute Berlyne įvykusiame steigiamajame susirinkime, kuriame buvo įkurtas LAF'as. Jis K. Škirpos asmeniškai nepažinojo, todėl K. Škirpai jį pristatė Juozas Dženkaitis (iki sovietinės okupacijos – Vilniaus policijos mokyklos viršininkas). Svarstant LAF'o programą K. Brunius siūlė atkreipti ypatingą dėmesį į būsimos atkurto Lietuvos teritorinius klausimus. Jo nuomone, atkurta Lietuva turėtų sujungti visas lietuvių gentis. Jis kėlė

⁸⁷ Ten pat, l. 15 a. p., 87–88.

⁸⁸ Ten pat, l. 88–89.

mintį, ar nevertėtų galvoti apie Baltijos valstybių sąjungą. Kartu su kitais 27-iais susirinkimo dalyviais K. Brunius pasirašė LAF'o įsteigimo aktą. K. Škirpos prašymu jis sutiko, kaip voldemarininkų atstovas, tapti vienu iš keturių jo padėjėjų – patikėtiniu, be to, tapo ir vienos iš sudarytų prie LAF'o 20-ties komisijų (Organizacinės) pirmininku. Tais pačiais 1940 m. Kaune K. Brunius gimė sūnus Arvydas⁸⁹.

K. Škirpa, laukdamas Vokietijos ir SSRS karo pradžios ir rengdamasis organizuoti LAF'o sukilimą Lietuvoje, buvo sudaręs vyriausybės narių sąrašą, joje K. Brunius buvo numatytas darbo ir socialinės apsaugos ministro postas. Tačiau šis sąrašas, kaip vėliau teigė K. Škirpa, vokiečiams nebuvo paviešintas ir todėl nepaskelbtas⁹⁰.

1941 m. kovo 12 d. K. Brunius Tilžėje aplankė buvusį Lietuvos kariuomenės žvalgybos ir kontržvalgybos jaun. ltn. B. Aušrotą, tuo metu tarnavusį vokiečių karinės žvalgybos (*Abwehr Luft I*) poskyryje Rytprūsiose. B. Aušrotas prisipažino, kad talkininkauja Karaliaučiaus abvero skyriui, kuris rengia iš lietuvių politinių pabėgėlių parašiutininkus karo su Sovietų Sąjunga atvejui (TDA). K. Brunius, žinodamas, kad B. Aušrotas susijęs su vokiečių karine žvalgyba Rytprūsiose, domėjosi, ar šis negalėtų padėti tokiems kovotojams (TDA nariams) pereiti sieną prieš prasidedant Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui. K. Škirpos ir Berlyno LAF'o nario mjr. Stasio Puodžiaus įgaliotas jis atvežė pluoštą Berlyno LAF'o parengtų instrukcijų sukilimui prieš Sovietų Sąjungą parengti ir pradėti; juos prašė per ryšininkus pasiųsti į okupuotą Lietuvą⁹¹.

M. S. Naujokaičiui išvykus atgal į sovietų okupuotą Lietuvą, t. y. 1941 m. kovo pabaigoje, K. Brunius grįžo į ankstesnį darbą „Oembr“ firmoje Rastenburge. 1941 m. birželio 22 d. prasidėjus karui, kelių tvarkymo darbai visai sustojo ir jis panoro grįžti į Lietuvą, bet vokiečių policija jam nedavė leidimo. Tada K. Brunius ryžosi nuvažiuoti į Berlyną ir paprašyti K. Škirpos pagalbos. Nuvykęs į Berlyną jis pamatė, kad K. Škirpai skirtas namų areštas, tačiau pas jį užėiti svečiams policija nekludė. K. Škirpa K. Bruniusui patarė grįžti į Lietuvą per Rytprūsius ir sieną pereiti

⁸⁹ Ten pat, l. 91, priedas – atsk. b., l. 7; K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 91–92, 94, 96–97.

⁹⁰ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 272.

⁹¹ B. Aušrotas, min. veik., p. 124–125.

slapta, taip pat perdavė jam laišką, adresuotą LLV vadovui J. Ambrazevičiui (Brazaičiui); laiške pastarąjį prašė pasiaiškinti, kokiais tikslais į Lietuvą vokiečiai lėktuvu birželio 27 d. parskraidino div. gen. S. Raštikį. Atrodo, K. Škirpa įtarė S. Raštikį iš vokiečių gavus užduotį be jo žinios suorganizuoti jiems palankesnę vyriausybę⁹².

1941 m. birželio 28 d. vakare prie Virbalio K. Brunius sėkmingai perėjo sieną ir birželio 29 d. grįžo į Kauną. Jis aplankė J. Ambrazevičių (Brazaitį) ir perdavė jam K. Škirpos laišką. Tada J. Ambrazevičius (Brazaitis) informavo K. Brunius, jog Kauno karo muziejaus sodelyje nuolat renkasi grupė nacių kurstomų voldemarininkų, kurie trukdą LLV darbui, ir, žinodamas, kad K. Brunius yra voldemarininkas, paprašė išsiaiškinti jų nepasitenkinimo priežastis. Nuėjęs į Karo muziejų K. Brunius ten sutiko gana didelę voldemarininkų grupę; jie aiškino, jog prisidengę LAF'o vardu į valdžią prasibrovę krikščionys demokratai, o kitų partijų atstovams vietos nebeliko. K. Bruniaus teigimu, jam pavykę nesutarimus šiek tiek apraminti ir rasti kompromisą. Tada LLV teisingumo viceministru buvo paskirtas voldemarininkas Izidorius Kurkietis.

Tačiau po kurio laiko (apie liepos 15 d.) santykiai vėl pablogėjo. Ši aktyvių voldemarininkų grupė, inspiruojama nacių, apsisprendė kurti Lietuvių nacionalistų partiją (LNP), kaip opoziciją LAF'ui. Svarbiausias jų tikslas buvo perimti vadovavimą LLV, o tai visiškai atitiko nacių tikslus. K. Brunius taip pat apsisprendė tapti kuriamos LNP nariu. Prie LNP prisijungus daugiau žinomų žmonių, ypač kariškių, susidarė apie 20-ties asmenų iniciatyvinė grupė, kuri 1941 m. rugpjūčio pabaigoje–rugsėjo pradžioje įkūrė LNP ir išrinko jos vadovybę. LNP vadu buvo išrinktas ats. mjr. S. Puodžius, o vienu iš dviejų pavaduotojų – K. Brunius. Prsidėjo sunki LLV kova dėl savo egzistencijos. Apie tai istorikas dr. Arūnas Bubnys rašė: „Laikinosios vyriausybės ir LAF padėtį komplikavo prsidėję nesutarimai su voldemarininkais („Geležiniu vilku“) ir 1941 m. rugpjūčio pradžioje įsisteigusia Lietuvių nacionalistų partija (LNP).“⁹³

1941 m. liepos 23 d. popietę LLV būstinėje įvyko audringas pokalbis tarp LLV vadovo J. Ambrazevičiaus (Brazaičio) bei kitų vyriausybės

⁹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, t. 1, l. 91–94.

⁹³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, V., 1998, p. 53.

narių ir specialiai iš Rytų fronto atvykusio vokiečių kariuomenės specialiuose daliniuose tarnavusio zonderfuurerio, aviacijos ats. mjr. Jono Pyragiaus (gerai žinomo pronacistine orientacija). Pamatęs, kad LLV nepritaria jo nuomonei ir siūlymams visiškai paklusti naciams, „J. Pyragius atsistojo, demonstratyviai pareiškė, kad nuo šiol krašto likimą į savo rankas perimęs jis, pasakė „Heil Hitler“ ir dingo“⁹⁴.

1941 m. liepos 23–24 d. voldemarininkai (kuriamos LNP aktyvistai) mėgino jėga nušalinti ir suimti Kauno karo komendantą plk. Kazį Bobelį, paskirtą LLV. Šis konfliktas baigėsi tuo, kad jiems pavyko nušalinti K. Bobelį ir paskirti savo partietį kpt. Stasį Kviecinską Kauno komendantu (1941 m. spalio 9 d. vokiečių civilinės valdžios pirmojo generalinio tarėjo gen. Petro Kubiliūno pakeltas į majorus)⁹⁵, vėliau perimti bent formaliai LAF'ui priklausančią spaudą ir privilioti į savo gretas kai kuriuos pavienius LAF'o narius. Visuose šiuose įvykiuose kaip vienas iš LNP vadovų aktyviai dalyvavo ir K. Brunius. 1941 m. rugpjūčio 27 d. suįžūlėję lietuvių nacionalistai LAF'o vyr. vadovybės vardu (rugpjūčio 13 d. naciai paleido LLV, o LNP, matyt, tai sutapatino su LAF'o žlugimu) kreipėsi į visuomenę su pareiškimu, kad LAF'as neegzistuoja, ir ragino visus LAF'o narius jungtis į LNP. Įdomiausia, kad šį pareiškimą LAF'o vyr. vadovybės vardu (!) pasirašė LNP vadovai K. Brunius ir S. Puodžius⁹⁶. Faktą, kad LNP siūlė LAF'ui jungtis, patvirtino ir tuometis LAF'o štabo skyriaus viršininkas gen. št. plk. ltn. Juozas Jankauskas, dalyvavęs šiose derybose⁹⁷.

1941 m. rugsėjo 14 d. K. Brunius ir LNP generalinis sekretorius Zenonas Blynas, norėdami įtikti naciams, parengė memorandumą, kuriame nurodė ir vokiečių civilinės valdžios daromas klaidas. Memorandumą pasirašė beveik visi LNP vadovybės nariai. Šį dokumentą jie mėgino įteikti vokiečių civilinės valdžios generaliniam komisarui Lietuvoje A. T. von Rentelnui, tačiau šis jo nepriėmė⁹⁸. Nors LNP pataikavo vokiečiams, 1941 m. gruodžio 17 d. naciai uždraudė jos veiklą.

⁹⁴ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, V., 1990, p. 91.

⁹⁵ LCVA, f. R-1414, ap. 1, b. 2, l. 47.

⁹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, t. 2, l. 123–123 a. p.

⁹⁷ Ten pat, b. 27355/3, t. 2, l. 373–374.

⁹⁸ Ten pat, b. 34897/3, t. 1, l. 101–102.

K. Brunius pasitraukė iš nacių uždraustos LNP ir perėjo į Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS, įkurta 1940 m. gruodžio 26 d.). 1942 m. balandžio mėn. jis tapo jos vyr. vadovybės nariu, aktyviai dalyvavo antinacinio pagrindinio veikloje. 1942 m. kovo 5 d. įsteigus Vyriausiąją lietuvių komitetą (VLK), į jo sudėtį kaip nacionalsocialistų atstovas pateko ir K. Brunius, o 1943 m. lapkričio 25 d. įsteigus VLIK'ą, jis tapo jo vadovybės (plenumo) nariu. 1944 m. balandžio 21 d. Taline gestapui atsitiktinai suėmus VLIK'o narį plk. ltn. Kazimierą Ambraziejų, nelegaliai vykusį į Švediją, ir prasidėjus masiniams VLIK'o narių suėmimams, K. Brunius pradėjo slapstyti⁹⁹.

1944 m. balandžio 29 d. Kaune, Vytauto prospekte, gestapininkai netikėtai suėmė K. Brunių ir apkaltino jį priklausius VLIK'ui, palaikius radijo ryšius su Švedija ir parašius straipsnelį į pagrindinį laikraštėlį „Laisvės kovotojas“. Tų pačių metų birželio 8 d. K. Brunius kartu su dar 17 suimtų lietuvių buvo išvežtas į Insterburgo kalėjimą Rytprūsioje, iš ten liepos 15 d. perkeltas į Alenšteino, o rugpjūčio 7 d. – į Landsbergo kalėjimą netoli Berlyno. 1945 m. sausio 29 d., artėjant sovietinei armijai, SS visus kalinius, tarp jų ir K. Brunių, pėsčiomis išvarė į Berlyną, o vasario 7 d. išvežė į Bavariją ir uždarė į Bairoito miesto kalėjimą. 1945 m. balandžio 14 d. amerikiečių kariuomenė priartėjo prie miesto ir pareikalavo, kad vokiečių karinė įgula kapituluotų. Vokiečiai kapituliavo, tačiau visi kaliniai, kol buvo tvarkomi jų dokumentai, ir toliau gyveno kalėjime (suprantama, jau kitomis sąlygomis). Pagaliau gegužės 3 d. iš Würzburgo miesto atvažiavo VLIK'o atstovas Stasys Žakevičius (Žymantas) ir K. Brunių bei kitus buvusius VLIK'o narius – Adolfą Damušį, Bronių Bieliuką, Balį Gaidžiūną ir Juozą Katilių – išsivežė¹⁰⁰. K. Bruniumi prasidėjo kitas – dabar jau politinio tremtinio gyvenimas.

1945 m. gegužės 25 d. K. Brunius, pablogėjus sveikatai, kuri nacių kalėjimuose buvo gerokai nualinta, išvyko gydytis į Würzburgo universiteto klinika, iš ten birželio pabaigoje buvo perkeltas į Lohr miestelio ligoninę užsieniečiams. Rugpjūčio 25 d. grįžęs iš ligoninės į Würzburgą,

⁹⁹ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, V., 1991, p. 43, 85, 91, 104, 136–137; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, t. 1, l. 105, 108, 111.

¹⁰⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, t. 1, l. 111–114.

vėl įsitraukė į atgaivinto ir reformuoto VLIK'o veiklą. 1945 m. vasarą, pakalbintas savo pažįstamo dar iš vokiečių okupacijos laikų Jono Deksnio, linkusio į avantiūrizmą, sutiko su pasiūlymu nelegaliai keliauti į sovietų okupuotą Lietuvą ir pradėjo rengtis kelionei.

Kokios priežastys paskatino K. Brunių žengti šį jam lemtingą žingsnį? Didelis noras pasimatyti su Kaune likusia žmona Elena ir vaikais – 12-metė dukra Vida bei 6-mečiu sūnumi Arvydu ar siekis kovoti dėl Lietuvos išlaisvinimo? Matyt, ir viena, ir kita. J. Deksnys buvo susijęs su slaptąja anglų žvalgyba – SIS (*Secret Intelligence Service*) ir jo tikslai buvo kitokie¹⁰¹. K. Brunius pasirūpino tuščiais politinių kalinių pažymėjimų blankais, į kuriuos įrašė išgalvotas pavardes: K. Brunius – Karolis Drunga ir J. Deksnys – Jonas Gudelis. Prieš išvykstant J. Deksnys suderino su VLIK'u radijo ryšio šifrus ir kodus. Pagrįstai galima manyti, kad K. Brunius gavo VLIK'o užduotį užmegzti ryšius su sovietų okupuotos Lietuvos pagrindžiu. Iš Würzburgo jie išvyko 1945 m. rugsėjo 28 d.¹⁰²

Pavojingą kelionę K. Brunius su J. Deksniumi nutarė pradėti lenkų repatriantų stovykloje Schweinfurte. Stovyklos komendantūroje po ilgų įrodinėjimų ir prašymų sutvarkę reikalingus kelionei dokumentus, spalio 14 d. specialiu lenkų repatriantų traukiniu per Čekoslovakiją jie atvyko į pasienio Lenkijos miestelį. Čia lenkų pareigūnai išdavė jiems lenkų repatriantų dokumentus, leidžiančius dvi savaites nemokamai važinėti visais Lenkijos geležinkeliais, ir davė kelionei po 100 zlotų. Iš ten K. Brunius su J. Deksniumi nuvyko į Balstogę ir kreipėsi į RA komendantūrą; jiems buvo nurodyta vykti į Volkovysko miestelį Baltarusijoje, kur tuo metu veikė speciali NKVD repatriantų komisija, išduodanti reikalingus dokumentus grįžti. Čia K. Brunius užpildė anketą nesukėlęs įtarimo, tačiau J. Deksnys pasirodė įtartinas ir jo paprašė palaukti. Ši aplinkybė juos gerokai nugąsdino ir jie nutarė nieko nelaukdami bet kuriuo traukiniu keliauti į Lietuvą. Pagaliau naktį jiems pavyko patekti į traukinį, važiuojantį į Gardiną. Ten įsimaišę į minią lietuvių, grįžtančių iš Vokietijos, jie įlipo į traukinį, važiuojantį į Vilnių. Tuo traukiniu K. Brunius su J. Deksniumi atvyko iki Lentvario, o čia paslapčia įlipo

¹⁰¹ T. Bower, *Raudonasis voratinklis*, V., 2000, p. 89.

¹⁰² Ten pat, p. 115–116, 119, 121, 124.

į prekinį traukinį, kuris važiavo į Kauną. 1945 m. lapkričio 1 d. ryte K. Brunius ir J. Deksnys po ilgos, varginančios ir pavojingos kelionės pagaliau pasiekė Kauną. K. Brunius nuėjo į savo uošvio Jono Lagucko namą Aukštuosiuose Šančiuose, kur gyveno jo žmona Elena ir abu vaikai, o J. Deksnys – pas savo brolių Juozą Deksnį Žaliakalnyje¹⁰³.

Maždaug po poros savaitių nelegaliai gyvenantį K. Brunių aplankė Jonas Deksnys su broliu Juozu. Jonas paaiškino, kad savo misiją iš dalies atlikęs ir dabar grįžtąs į Würzburgą. Užmegzti ir palaikyti radijo ryšį su VLIK'u Würzburge jis pavedęs broliui Juozui. Jis taip pat informavo K. Brunių, kad buvo susitikęs su žinomu poetu ir rašytoju, Kauno 5-osios gimnazijos mokytoju Antanu Miškiniumi ir jam pasakė, jog į Lietuvą yra nelegaliai atvykęs ir K. Brunius, kurį A. Miškinis gerai pažinojo. Be to, Jonas Deksnys papasakojo, kad buvo sutikęs savo gerą pažįstamą, pogrindžio veteraną Jurgį Valiulį, kuris 1945 m. liepos 1 d. legaliai grįžo iš Vakarų Vokietijos, tačiau NKVD–NKGB pradėjus juo domėtis, nutarė grįžti į Vakarų. Lapkričio 10 d. K. Brunius Šančiuose susitiko su J. Valiuliu ir jam papasakojo apie savo apsisprendimą likti Lietuvoje ir po kurio laiko išeiti į mišką pas partizanus¹⁰⁴.

1946 m. vasario 10 d. nelegaliai gyvenantį K. Brunių aplankė Juozas Deksnys ir papasakojo apie pogrindžio padėtį Lietuvoje. Po poros dienų, vasario 12 ar 13 d. K. Brunių aplankė ir A. Miškinis; jis informavo apie žymių žmonių suėmimus Kaune ir Vilniuje. 1946 m. gegužės pabaigoje–birželio pradžioje K. Brunius per savo studijų universitete kolegą Aleksandrą Katilių gavo informaciją, kad jo studijų laikų draugas Juozas Povilauskas rengiasi emigruoti į Lenkiją, o iš ten mėgins patekti į Vakarų, kur esanti per karą ten patekusi jo šeima. K. Brunius paprašė pakviesti J. Povilauską pasikalbėti. Šiam netrukus atėjus, K. Brunius paprašė jį nuvykus į Vakarų susisiekti su Würzburge esančiu VLIK'u ir informuoti apie padėtį Lietuvoje bei ginkluotą pogrindį. Kartu jis paprašė J. Povilausko išvykstant palikti jam savo sovietinį pasą ir kitus sovietinius dokumentus. Po dviejų dienų J. Povilauskas atnešė ir paliko K. Bruniumi savo sovietinį pasą (laiki-

¹⁰³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, t. 1, l. 125–130.

¹⁰⁴ Ten pat, l. 132; L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, V., 1997, p. 124–127; *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 18, p. 237–238.

ną liudijimą), laikinąjį karinį liudijimą ir studijų knygelę. K. Brunius nuo šių dokumentų nulupo J. Povilausko nuotraukas ir užklajavo savo¹⁰⁵.

1946 m. rugpjūčio pabaigoje pas K. Brunių užėjęs Juozas Deksnys papasakojo, kad pas jį buvo apsilankęs ryšininkas iš VLIK'o, kuris sakęs, jog jo brolis Jonas su J. Valiuliu grįžo sėkmingai, tačiau nelegalus radijo ryšys su Juozu Deksnium neuzmegztas, nes amerikiečiai nenori duoti leidimo tokiam ryšiui. Deja, netrukus, gruodžio 16 d., Juozas Deksnys paslapčia gatvėje sovietinių saugumiečių buvo suimtas. Per jo tardymą paaikškėjo daug pagrindinių dalyvių pavardžių, tarp jų ir K. Bruniaus (1946 m. gruodžio 25 d. Vilniuje tardymo metu Juozas Deksnys nusižudė – iššoko per langą). Tos pačios gruodžio 25-osios naktį, vykdydami specialią operaciją, MGB Kauno skyriaus čekistai Kaišiadorių g. 25 J. Lagucko namo pastogėje įrengtoje slėptuvėje suėmė K. Brunių¹⁰⁶.

1946 m. gruodžio 25 d. 22 val. 20 min. LSSR MGB Kauno skyriaus vyr. lt. čekistas Liniovas pradėjo pirmąjį K. Bruniaus tardymą, kuris tęsėsi iki gruodžio 26 d. 10 val. Iš pradžių K. Brunius mėgino išsisukinėti, gintis ir meluoti, tačiau po daugelio ilgų naktinių ir dieninių tardymų bei kitų suimtųjų parodymų buvo priverstas dalį kaltinimų antisovietinė veikla pripažinti. Gruodžio 28 d. tolesniam tardymui buvo etapu išsiųstas į Vilnių, į LSSR MGB; ten „darbo ėmėsi“ pats Tardymo skyriaus viršininkas čekistas pplk. Piotras Soloidas. Čekistus daugiausia domino Vakarų Vokietijoje esantis VLIK'as ir jo ryšiai su Lietuvos pagrindžiu. 1947 m. birželio 23 d. K. Bruniaus tardymo byla Nr. 10755 buvo baigta ir birželio 28 d. jam pareikštas kaltinimas¹⁰⁷.

1947 m. rugpjūčio 16 d. SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas (YP) patvirtino LSSR MGB siūlomą K. Bruniumi bausmę – „už dalyvavimą kuriant fašistines organizacijas“ 25 metus kalėti pataisos darbų lageryje. Netrukus jis buvo išvežtas ir įkalintas Intos, Komijos ASR, MVD lageryje. K. Bruniaus žmoną Eleną su vaikais buvo numatyta 1948 m. gegužės mėn. ištremti į Sibirą, tačiau atvykę trėmėjai nerado jos namuose (slaps-tėsi) ir taip ji bei vaikai išvengė trėmimo¹⁰⁸.

¹⁰⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, t. 1, l. 133–140.

¹⁰⁶ Ten pat, l. 7, 141–144, 259; ap. 45, b. 310, l. 248; b. 813, l. 10, 17.

¹⁰⁷ Ten pat, ap. 58, b. 34897/3/, t. 1, l. 14, 38, 181–182, 227, 229.

¹⁰⁸ Ten pat, t. 2, l. 235a, s. b. Nr. 10756, l. 89.

1956 m. birželio 11 d. posėdžiavusi SSRS Aukščiausiosios Tarybos pataisos darbų lagerių komisija bausmės laiką K. Bruniumi sumažino iki 12 metų ir 6 mėnesių. 1956 m. liepos 23 d. jis iš įkalinimo vietos buvo paleistas ir grįžo pas šeimą į Kauną. Rugpjūčio 23 d. įsidarbino Kauno statybos tresto Statybos valdyboje Nr. 10 vyr. darbų vykdytoju.

Tačiau sovietinėje Lietuvoje K. Brunius netrukus tapo „persona non grata“. Jis visą laiką buvo sekamas ir provokuojamas. Netrukus pas jį namuose apsilankę Kauno milicijos pareigūnai panaikino registracijos antspaudą pase ir pareikalavo per 10 dienų išvažiuoti iš Kauno. Jis pakeitė darbovietę – 1959 m. birželio 1 d. pradėjo dirbti Kauno vietinio ūkio valdybos Projektavimo-sąmatinio biuro vyr. konstruktoriumi. Birželio 19 d. K. Brunius kreipėsi į LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą, prašydamas panaikinti jam teistumą ir leisti gyventi su šeima nuosavame name Kaune. Rugpjūčio 26 d. su tokiu pačiu prašymu kreipėsi į LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininką, tačiau viskas veltui. Jo prašymai buvo atmesti¹⁰⁹.

Buvęs kovotojas už Lietuvos nepriklausomybę politinis kalinys K. Brunius žuvo 1976 m. ne visai aiškiais aplinkybėmis autoavarijoje. Manoma, kad tai buvo KGB darbas¹¹⁰.

¹⁰⁹ Ten pat, atsk. b., l. 3, 15, 24–25 a. p.

¹¹⁰ <http://lt.wikipedia.org/wiki>.

Antanas MACEINA

Gimė 1908 m. sausio 27 d. Bagrėno k., Ašmintos vls., Marijampolės aps. ūkininkų Aleksandro ir Ievos (Morkūnaitės) Maceinų šeimoje, kur po metų gimė ir antrasis sūnus Juozas. Greit tėvai nusipirko 15 ha geros žemės Klebiškio kaime, ten jiems gimė dar penki vaikai: Povilas, Motiejus, Aleksandras, Rožė ir Marcelė. Keturi iš jų mirė maži. 1918 m. mirė motina I. Maceinienė. Netrukus tėvas vedė iš Ašmintos kaimo Katariną Banionytę, su kuria susi-

laukė taip pat septynių vaikų: Vytauto, Kazimiero, Onos, Prano, Albino, Algimanto ir Viktoro. Du iš jų mirė taip pat maži¹¹¹. Antano vaikystė buvo gana sunki, nes užaugo be motinos.

A. Maceina pradžios mokyklą lankė Juodraistyje, o 1919–1924 m. gyveno ir mokėsi Prienuose „Žiburio“ gimnazijoje, globojamas tetos Gertrūdos. 1924 m., baigęs penkias gimnazijos klases, išvyko mokytis į Vilkaviškio kunigų seminariją. Suabejojęs savo pašaukimu kunigystei, iš seminarijos pasitraukė ir 1928 m. įstojo į Lietuvos universitetą (vėliau – VDU) Kaune. Spaudžiamas dievobaimingos tetos, grįžo į seminariją, tačiau 1930 m. seminarijos rektoriaus patarimu nepriėmė šventimų ir vėl grįžo į VDU. Pakviestas prof. Stasio Šalkauskio, studijavo filosofiją ir pedagogiką. Studijuodamas 1930 m. pirmininkavo studentų ateitininkų meno draugijai „Šatrija“¹¹².

1932–1935 m. studijas tęsė užsienio universitetuose: Liuvene ir Freiburge – Šveicarijoje, Strasbūre ir Briuselyje – Belgijoje. 1933 m. vedė menotyrininkę, VDU dėstytoją Juliją Tverskaitę, su ja susilaukė dviejų sūnų: Augustino ir Sauliaus. 1934 m. spalio 23 d. VDU vadovaujamas

¹¹¹ <http://www.bernardinai.lt>.

¹¹² LE, Bostonas, 1959, t. 17, p. 16–17; <http://www.bernardinai.lt/archyvas>; http://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Maceina.

prof. S. Šalkauskio apgynė disertaciją filosofijos daktaro laipsniui gauti. 1935–1940 m. dėstė VDU, rašė spaudai daug straipsnių. 1935 m. birželio 6 d. ten pat apgynė habilitacinį darbą privatdocento teisėms gauti. 1940 m. birželio 15 d. prasidėjus sovietinei Lietuvos okupacijai, su šeima pasitraukė į Vokietiją. Čia netrukus aktyviai įsitraukė į anti-sovietinio pasipriešinimo judėjimą, dalyvavo LAF'o veikloje Berlyne, tapo svarbiausiu ideologu, mėgino spręsti LAF'o organizacijos teorines problemas¹¹³.

1940 m. lapkričio 17 d. A. Maceina dalyvavo gen. št. plk. K. Škirpos bute Berlyne vykusiam susirinkime, kuriame buvo įkurtas LAF'as, ir drauge su kitais 27-iais dalyviais pasirašė steigiamąjį aktą. Susirinkime jis teigė, kad pirmiausia reikėtų iš esmės kalbėti apie kuriamos organizacijos programą, išdiskutuoti visus svarbiausius jos klausimus ir tik tada steigti organizaciją. Jo manymu, jei dabar to negalima padaryti, tuo klausimu reikėtų surengti specialų susirinkimą ir viską aptarti. Tačiau ši A. Maceinos pastaba nebuvo išgirsta. Be to, jis paklausė K. Škirpos, kaip šis įsivaizduoja mažųjų valstybių padėtį „naujojoje“ Europoje. A. Maceinos nuomone, tuo atveju, jeigu mažosioms valstybėms nebūtų lemta turėti nepriklausomybę, tai LAF'o darbas negalėtų būti naudingas. Kartu jis aiškiai ir nedviprasmiškai pasisakė už visų okupuotų valstybių, ne tik Lietuvos, nepriklausomybę. Taigi jau tuomet A. Maceina, nors ir netiesiogiai, kėlė problemą – koks bus Lietuvos statusas ir santykiai su Vokietija Reichui pradėjus karą ir vokiečių armijai įžengus į Sovietų Sąjungos okupuotas teritorijas. Deja, tuomet lietuvių neapykanta sovietinei okupacijai ir tėvynėje vykstančioms represijoms buvo tokia stipri, kad visus buvo apėmęs vienintelis siekis – greičiau išvyti sovietinius okupantus ir, pasinaudojus susidariusia padėtimi, atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Susirinkimo dalyviams nutarus įkurti LAF'ą, K. Škirpos prašymu A. Maceina sutiko būti vienu iš jo patikėtinių – pavaduotoju. Kartu jis tapo vienos iš sudarytų 20-ties komisijų – Ideologijos komisijos pirmininku. Visi komisijų pirmininkai buvo sujungti į didesnę kolektyvinę organą, kuris drauge su LAF'o va-

¹¹³ Ten pat.

dovaujamąsios grandies nariais (vado patikėtiniais) sudarė provizorinę LAF'o Tarybą¹¹⁴. K. Škirpos Berlyne suformuotoje, bet oficialiai nepaskelbtoje LLV A. Maceinai buvo numatytas švietimo ministro postas¹¹⁵. Apie tuometę A. Maceinos politinę veiklą Berlyno LAF'e daugiau informacijos rasti nepavyko.

Prasidėjus karui, 1941 m. rudenį A. Maceina su šeima grįžo į Lietuvą. Vokiečiai jo grįžimui netrukė. 1941 m. rugsėjo 26 d. naciams Lietuvoje uždraudus LAF'ą, netrukus buvo įkurta pagrindinė organizacija Lietuvių frontas (LF). Kaip nurodo istorikas dr. A. Bubnys, tarp svarbiausių LF organizatorių ir lyderių buvo ir filosofas dr. A. Maceina¹¹⁶. Be to, VDU jis dėstė filosofiją, tapo docentu, 1942 m. jam buvo patikėtos l. e. profesoriaus pareigos, jis išrinktas fakulteto dekanu¹¹⁷. Akademiniis jaunimas laikė A. Maceiną ideologiniu vadu. Jis buvo vienas pagrindinių LF programos rengėjų ir ideologų, dalyvaudavo programos aptarimuose ir svarstymuose, rašė straipsnius LF pagrindiniam leidiniui „Į laisvę“.

Pažymėtina, kad 1941 m. lapkričio 18 d. Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generalinis sekretorius Z. Blynas siūlė A. Maceinai pereiti į LNP (veikė 1941 m. birželio 28 d.–gruodžio 17 d. Lietuvoje) ir net užimti Spaudos ir propagandos vadybos viršininko postą¹¹⁸. Tačiau A. Maceina tuo pasiūlymu nesusigundė. Jis liko ištikimas savo įsitikinimams ir toliau darbavosi LF. 1943 m. vasario 16 d. švenčiant Lietuvos nepriklausomybės dvidešimt penktąsias metines Kaune, Ateitininkų rūmuose, A. Maceina pasakė reikšmingą kalbą, skatinančią kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės. Tų pačių metų liepos mėn. buvo baigtas svarstyti LF programos, kurią rengė A. Maceina, projektas ir spalio mėn. A. Damušio bute Kaune susirinkę LF aktyvistai galutinai įvertino pastabas. Tame pasitarime dalyvavo ir A. Maceina. Jo teigimu, kadangi LF remiasi asmenybėmis, labai svarbu visų aktyvių jo narių asmeninis švarumas bei

¹¹⁴ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 91–97.

¹¹⁵ S. Raštikis, *Ivykiai ir žmonės*, Čikaga, 1972, t. 3, p. 52; to paties, *Lietuvos likimo kelias*, p. 316; M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, K., 2008, d. 1, p. 265.

¹¹⁶ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 10, 13, 18.

¹¹⁷ *LE*, t. 17, p. 16–17.

¹¹⁸ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, V., 2007, p. 235.

Prof. Antanas Maceina Vakarų Vokietijoje

nepriekaištingas gyvenimas; tą jis itin pabrėždavo¹¹⁹. 1943 m. spalio mėn. Kaune įvyko LF vadovybės pasitarimas, kuriame, be kitų, dalyvavo ir A. Maceina. Buvo svarstoma, kokių veiksmų LF organizacijos nariai turėtų imtis tuo atveju, jeigu RA vėl įžengs į Lietuvos teritoriją. Nutarta laukti pagrindyje, kol su Vakarų sąjungininkų pagalba Lietuvoje bus atkurta nepriklausomybė¹²⁰.

Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, 1944 m. vasarą A. Maceina, matyt, supratęs, kad Vakaraais per daug pasitikėti pavojinga, nutarė vėl trauktis į Vokietiją. Tačiau šįkart žmona, ką tik gimus dukrytei Danutei, nedrįso jo lydėti. Su juo traukėsi žmonos sesuo, kuri pakeliui žuvo. Nuo 1945 m. A. Maceina gyveno Vakarų Vokietijoje, Schweifurto, Nūrtinogeno ir Schwab.-Gmindio perkeltųjų asmenų (*Displaced persons* – DP) stovyklose. 1945 m. kovo 25 d. jis savo dienoraštyje rašė: „Gyvenimas dabar sustojęs. Gyvenu laukdamas. Dabarties nebėra. Tačiau ir ateitis

¹¹⁹ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 18–19; M. Bloznelis, min. veik., p. 128, 154, 159, 237, 256; http://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Maceina.

¹²⁰ M. Bloznelis, min. veik., p. 237.

pridengta nepermatoma uždanga. Kas bus? – štai klausimas, kuris kankina visus mus, palikusius savo žemę. Pradedame gailėtis, ją palikę.[...] Rytuose dar pasilieka mūsų mirtinas priešas. Kas ir kaip susidoros su juo? O nuo to priklauso visų mūsų tremtinių likimas.¹²¹ Tą laikotarpį trumpai prisiminė ir buvęs Lietuvos kariuomenės vadas div. gen. S. Raštikis: „Vakar [1948 m. gegužės 3 d. – *Aut.*] Scheinfeldo stovykloje paminėjome Motinos Dieną. Minėjome motinas pamaldomis, viešu susirinkimu ir paskaita. Paskaitą skaitė dr. Maceina.“¹²² 1949 m. jis persikėlė į Freiburgą, ten nuo 1956 m. buvo universiteto dėstytoju. 1953 m. tapo Baltų instituto Bonoje tikruoju nariu; tame institute dirbo trijų Baltijos valstybių: Lietuvos, Latvijos ir Estijos mokslininkai, jie sprendė baltiškąsias problemas. 1959 m. A. Maceina buvo pakviestas dėstyti į Miunsterio universitetą, jame dėstė rusų ir sovietinę filosofiją, o nuo 1962 m. – religijos filosofiją. 1970 m. išėjęs į pensiją, daug rašė. Mirus žmonai, 1971 m. vedė vokiečių.¹²³

Lietuvos patriotas, filosofas, žymus XX a. mąstytojas A. Maceina mirė 1987 m. sausio 27 d. Miunsteryje, Vokietijoje. Tų pačių metų sausio 29 d. palaidotas Brebesdorfo kaimelio kapinaitėse.¹²⁴

¹²¹ J. Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis*, V., 2004, p. 200.

¹²² S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, p. 657.

¹²³ *LE*, t. 17, p. 16–17; http://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Maceina; www.bernardinai.lt/archyvas.

¹²⁴ http://lt.wikipedia.org/wiki/Antanas_Maceina.

Karolis ŽALKAUSKAS

Gimė 1892 m. gegužės 29 d. Šukonių dv., Pakruojo vls., Šiaulių aps. 1904 m. įstojo į Mintaujos (dabar Jelgavos) gimnaziją Latvijoje, ją baigęs, 1911 m. mokslą tęsė Maskvos universiteto Teisės fakultete. 1916 m., baigęs universitetą, kurį laiką dirbo Maskvoje advokato padėjėju, tačiau netrukus buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę. 1917 m. kovo 3 d. K. Žalkauskui, baigusiam Maskvoje Aleksejaus karo mokyklą, buvo suteiktas praporščiko laipsnis. Jis paskirtas tarnauti į Vakarų Sibiro atsargos pulką Petropavlovsko

tvirtovėje. Vėliau, iki 1917 m. rugsėjo, tarnavo Omsko karinės apygardos vado štabe, kartu su K. Škirpa mėgino Omske steigti lietuvių karinius dalinius Vakarų Sibiro apygardoje. 1917 m. lapkričio 6–7 d. vykstant bolševikų perversmui Rusijoje, K. Žalkauskas – tuomet jis buvo Tobolske – buvo suimtas ir jam grėsė sušaudymas, bet palankūs kareiviai padėjo pabėgti. Negalėdamas grįžti į Lietuvą įstojo į baltųjų, kovojančių su bolševikais, Sibiro armiją ir 1919 m. sausio mėn. tapo atskirosios dalies vadu. 1918 m. gegužės–1919 m. liepos mėn. Vakarų Sibire dalyvavo kovose su bolševikais, buvo pakeltas į podporučikus. Į Lietuvą grįžo 1919 m. rugpjūčio mėn.¹²⁵

1919 m. rugpjūčio 17 d. buvo mobilizuotas į Lietuvos kariuomenę ir paskirtas laikinai einančiu Armijos (vėliau – Kariuomenės) teismo valstybės gynėjo padėjėju. 1920 m. sausio 24 d. turėtas karinis laipsnis jam pakeistas į vyr. leitenanto laipsnį. Tų pačių metų balandžio 8 d. K. Žalkauskas buvo paskirtas Armijos teismo valstybės gynėju. Birželio 27 d. jis vedė Kotryną Jurkšaitytę. 1920 m. lapkričio 19 d. pakeltas į kapitonus,

¹²⁵ LCVA, f. 930, ap. 2, „Ž“, b. 7; f. 1446, ap. 1, b. 29, l. 17; *LE*, Bostonas, 1966, t. 35, p. 168; *JAV lietuviai*, t. 2, p. 527–528.

o 1923 m. gegužės 18 d. – į majorus. 1923 m. birželio 29 d. Lietuvos Respublikos prezidentas K. Grinius patvirtino naują – devintąją Lietuvos vyriausybę, joje K. Žalkauskas paskirtas vidaus reikalų ministru ir dėl to liepos 11 d. iš kariuomenės paleistas į atsargą¹²⁶.

1924 m. birželio 10 d. atsistatydinus ministrui pirmininkui E. Galvanauskui, tuometė Lietuvos vyriausybė griuvo. K. Žalkauskas tų pačių metų rugpjūčio 1 d. buvo paskirtas Vyriausiojo tribunolo valstybės gynėjo (prokuroro) pavaduotoju. 1926 m. liepos 1 d. Lietuvos Respublikos Prezidento aktu jis buvo paskirtas Klaipėdos teritorijos (krašto) gubernatoriumi, tačiau po kurio laiko sušlubavus sveikatai, kreipėsi į prezidentą su prašymu atleisti iš einamųjų pareigų. 1927 m. rugsėjo 1 d. Lietuvos Respublikos prezidento A. Smetonos aktu K. Žalkauskas dėl ligos buvo atleistas iš pareigų ir priskirtas prie ministrų kabineto. 1928–1938 m. jis vėl ėjo Vyriausiojo tribunolo prokuroro padėjėjo pareigas. Vėliau, iki pirmosios sovietinės okupacijos, buvo Kauno apygardos teismo pirmininkas. 1931 m. vasario 16 d. K. Žalkauskas apdovanotas DLK Gedimino 3-jojo laipsnio ordinu. Lapkričio 1 d. jis paskirtas VDU Teisės fakulteto Baudžiamosios teisės Baudžiamojo proceso katedros vyr. asistentu. 1932 m. buvo apdovanotas Latvijos Trijų žvaigždžių 3-jojo laipsnio ordinu. Nuo 1935 m. K. Žalkauskas – dar ir Lietuvos evangelikų konsistorijos (lot. *consistorium* – pasitarimas) prokuroras. 1936 m. buvo apdovanotas Estijos Ereljo kryžiaus 2-ojo laipsnio bei Raudonojo Kryžiaus 2-ojo laipsnio ordinais. Sovietams okupavus Lietuvą ir 1941 m. pavasarį prasidėjus masinei repatriacijai iš okupuotos Lietuvos į Vokietiją, K. Žalkauskas, pasinaudodamas savo deklaruotu evangelikų liuteronų tikėjimu, 1941 m. pradžioje su žmona repatriavo į Vokietiją¹²⁷.

Atvykęs į Vokietiją, jis susisiekė su Berlyne gyvenančiu K. Škirpa. 1940 m. lapkričio 17 d. K. Škirpos bute įkūrus LAF'ą, tapo jo nariu ir K. Škirpos prašymu sutiko būti vienu iš jo patikėtinių – pavaduotoju. Be to, buvo pakviestas būti LAF'o Administracijos komisijos pirmininku. Vėliau K. Škirpa rašė: „Kiek apsijungimas į LAF organizaciją liečia pačią

¹²⁶ LCVA, f. 631, ap. 3, b. 847, l. 2–3; f. 930, ap. 2, „Ž“, b. 7, l. 1–3 a. p.

¹²⁷ Ten pat, f. 402, ap. 4, b. 498, l. 15; ap. 7, b. 3172, l. 3–3 a. p.; f. 631, ap. 3, b. 847, l. 2–3, 12; f. 923, ap. 1, b. 46, l. 53, 83; b. 368, l. 134; LE, t. 35, p. 168; JAV lietuviai, t. 2, p. 527–528; www.archyvai.lt.

jos vadovaujamą grandį – LAF vado patikėtinių grupę, jos narių tarpe nebuvo kilę nė mažiausių tarpusavio nesusipratimų iki pat tautos 1941 m. birželio 23 dienos sukilimo laimėjimo. Jo paruošimui jie nepagailejo nei laiko, nei energijos. Išskyrus kolegą K. Žalkauską, kuris buvo susiradęs sau darbo Leipzige ir atvažiuodavo į Berlyną dalyvauti LAF vadovybės posėdžiuose tik retkarčiais, visi kiti jos nariai susirinkdavo posėdžių kas savaitę ne tik kartą, bet neretai ir kelis kartus, aptarti klausimams, kurie iškildavo, ir padaryti reikalingiems nutarimams.“¹²⁸ Laukdamas Vokietijos ir SSRS karo ir rengdamasis sukilimui, K. Škirpa buvo sudaręs ir būsimosios Lietuvos vyriausybės sąrašą, joje K. Žalkauskui buvo numatytas Valstybės kontrolieriaus postas, tačiau pasikeitus aplinkybėms šis sąrašas nebuvo paviešintas¹²⁹. Apie K. Žalkausko politinę veiklą Berlyno LAF'e žinių nėra. Iš K. Škirpos prisiminimų galima daryti išvadą, kad jo veikla buvo daugiau simbolinė.

Ar vokiečių okupacijos laikotarpiu 1941–1944 m. K. Žalkauskas buvo grįžęs į Lietuvą, informacijos nėra. Atrodo, kad ne. Po karo jis atsidūrė amerikiečių okupacinėje zonoje Vokietijoje ir nuo 1945 m. dirbo JAV okupacinės karinės valdžios teisės skyriuje Vakarų Vokietijoje – tvarkė antinacines baudžiamąsias bylas. 1948 m. su žmona emigravo į JAV. 1952 m. buvo išrinktas VLIK'o Vykdomosios tarybos (VT) pirmininku ir tų pareigų eiti grįžo į Europą – Vakarų Vokietijos miestą Reutlingeną, kur tuo metu buvo VLIK'o VT būstinė. 1955 m. dalyvavo VLIK'o suvažiavime Niujorke. 1956 m. grįžęs iš Europos į JAV, apsigyveno Vašingtone¹³⁰.

Teisininkas ir visuomenės veikėjas K. Žalkauskas mirė 1961 m. rugsėjo 16 d. Nacionalinio sveikatos instituto ligoninėje po ilgos ir sunkios ligos. Palaidotas Rock Creek kapinėse prie Vašingtono, vadinamajame latvių skyriuje. Laidotuvėse dalyvavo ir kalbą pasakė Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone patarėjas dr. Stasys Antanas Bačkis. Nuo Lietuvos diplomato tarnybos ant kapo buvo padėtas vainikas su užrašu: „Karoliui Žalkauskui, buvusiam Ministeriui ir Gubernatoriui.“¹³¹

¹²⁸ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 91, 94, 96–97, 99–100.

¹²⁹ Ten pat, p. 272.

¹³⁰ LCVA, f. 648, ap. 2, b. 31, l. 6; b. 0-106101; LE, t. 35, p. 168; JAV lietuviai, t. 2, p. 528–528.

¹³¹ LCVA, f. 648, ap. 2, b. 143, l. 203.

Kiti Berlyno LAF'o vadovybės nariai bei pagalbininkai

Daugiausia informacijos turima tik apie keturis kitus aktyvius Berlyno LAF'o vadovybės narius bei pagalbininkus, kurie daugiausia minimi K. Škirpos atsiminimuose. Kaip jau minėta, K. Škirpa Berlyno LAF'e buvo sudaręs net 20 įvairiausių komisijų, kurios vargu ar buvo labai reikalingos. Matyt, jis tikėjosi ir planavo, kad kilus vokiečių–sovietų karui Lietuvai pavyks atkurti nepriklausomybę ir jis, kaip naujos vyriausybės vadovas, galės grįžti į Lietuvą su gausia palyda, kuri ir sudarytų vyriausybės bei jos aparato pagrindą. Tuo atžvilgiu jis buvo teisus, nes senoji Lietuvos vyriausybė ir dauguma jos aparato darbuotojų buvo sovietų represuoti ar pasitraukę į Vokietiją, todėl reikėjo viską kurti iš naujo. Deja, daugelio K. Škirpos įvardytų asmenų veikla Berlyno LAF'e rengiantis sukilimui nežinoma. Gal daugiau žinoma apie vėlesnę kai kurių LAF'o narių voldemarininkų (Jono Pyragiaus, Igno Taunio, Stasio Puodžiaus) veiklą vokiečių okupuotoje Lietuvoje, tačiau ji buvo destruktivi, labiau atitiko nacių interesus, todėl apie juos šioje knygoje plačiau ir nerašoma.

Bronys RAILA

Gimė 1909 m. kovo 23 (10) d. Plaučių k., Rozalimo vls., Panevėžio aps. 1919–1923 m. mokėsi Rozalimo progimnazijoje, toliau mokslą tęsė Panevėžio gimnazijoje; ją baigęs 1927–1932 m. studijavo Lietuvos universiteto (nuo 1930 m. – VDU) Humanitariniame fakultete, 1932–1934 m. – Kauno konservatorijoje. Studijuodamas priklausė socialistinei studentų draugijai „Žaizdras“, vėliau – avangardistiniam sambūriui „Keturi vėjai“, bendradarbiavo kairiojoje spaudoje – „Socialdemokratė“, „Kultūroje“, buvo vienas kairiosios krypties žurnalo „Trečias frontas“ steigėjų, redaktorių ir ideologų. Uždarius „Trečiąjį frontą“, pasitraukė iš kairiojo sparno, perėjo į Lietuvos tautininkų sąjungą¹³².

132 JAV lietuviai, t. 2, p. 155–156; www.lnb.lt.

1932–1937 m. ir 1939–1940 m. B. Raila buvo Kauno valstybinio radiofono spaudos apžvalgininkas, redaktorius, pranešėjas. Aktyviai bendradarbiavo spaudoje, rašė politikos ir kultūros temomis. Kurį laiką buvo „Vairo“ redakcijos sekretorius, „Lietuvos aidą“ skyriaus vedėjas. 1939 m. baigė Paryžiaus universiteto Aukštųjų tarptautinių mokslų institutą (*L'institut des Heutes Etudes Internationales*). Studijuodamas Paryžiuje 1937–1939 m. buvo „Lietuvos aidą“ specialusis korespondentas Vakarų Europoje. 1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, po savaitės – birželio 21 d. nelegaliai pasitraukė į Vokietiją¹³³. Jis atsidūrė Rytprūsioose vokiečių įkurtoje Gleisgarbeno lietuvių politinių pabėgėlių stovykloje¹³⁴.

Vokietijoje B. Raila susisiekė su Berlyne gyvenančiu gen. št. plk. K. Škirpa ir įsitraukė į antisovietinį judėjimą, netrukus tapo vienu artimiausių jo patarėjų. 1940 m. lapkričio 17 d. dalyvavo steigiamajame susirinkime K. Škirpos iniciatyva Berlyne įkuriant LAF'ą ir pasirašė steigimo protokolą. Jis buvo pakviestas vadovauti vienai iš 20-ties komisijų – Propagandos komisijai. Komisijų užduotis buvo parengti projektus, kaip reikėtų tvarkyti tą ar kitą sritį, kai Lietuva bus išvaduota iš sovietinės okupacijos ir teks gyvenimą kurti iš naujo. Taip pamažu į LAF'o pasirengimą sukilimui bei atkuriamajam darbui Lietuvoje buvo įtrauktos beveik visos lietuvių intelektualinės pajėgos, buvusios Berlyne ar netoliese, tarp jų ir B. Raila¹³⁵.

Jų pastangomis Berlyno LAF'as parengė išsamią laisvos ir nepriklausomos Lietuvos atkūrimo platformą-programą – 301 puslapio apimties 5000 egz. leidinį „Iš bolševikinės vergijos į naują Lietuvą“, kurio nemažą dalį (apie 2000 egz.) vėliau ryšininkai per sieną atgabeno į okupuotą Lietuvą. 1941 m. sausio 25 d. buvo parengtas Lietuvos atkūrimo planas, 1941 m. kovo 24 d. LAF'o vadovybės vardu – instrukcija „Nurodymai Lietuvai išlaisvinti“ ir kovo 29 d. – TDA bendrieji nuostatai¹³⁶. Apie tą laikotarpį vėliau prisiminimuose S. Raštikis rašė: „Škirpos aktyvistų štabo keli bendradarbiai buvo parašę kelias politines brošiūras, kurios turėjo būti platinamos Lietuvoje. Dr. Karvelis ir aš buvome gavę iš Škirpos

¹³³ Ten pat; <http://lt.wikipedia.org>.

¹³⁴ B. Aušrotas, min. veik., p. 32, 35.

¹³⁵ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 91–97.

¹³⁶ Ten pat, p. 117, 147–152, 154, 171–184, 190–192.

vienos tokios brošiūros projektą peržiūrėti ir pakritikuoti. Paskaitęs tą rašinį, aš buvau labai pasipiktinęs. Lietuvos nepriklausomo gyvenimo laikotarpis ten buvo aprašytas taip juodai ir šališkai, kad aš drąsiai pareiškiau, jog tokia brošiūra pasinaudotų tik Lietuvos nepriklausomybės priešai [...]. Vėliau sužinojau, kad tos negražios brošiūros autoriumi buvo R. [B. Raila. – Aut.].¹³⁷

1942 m. B. Raila grįžo į vokiečių okupuotą Lietuvą, apsigyveno Šiauliuose, buvo savaitraščio „Tėviškė“ teatro ir literatūros kritikas. Bendradarbiavo antinacinėje ir antikomunistinėje pagrindžio spaudoje, tačiau į aktyvesnę veiklą neįsitraukė. Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, 1944 m. pasitraukė į Prancūziją. 1946–1948 m. veikė Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) vadovybėje Vakarų Vokietijoje, 1947 m. gruodžio 7 d. buvo išrinktas į BDPS užsienio delegatūrą. Be to, jis buvo Informacijos biuro vadovas, nuolatinis Vakarų Vokietijoje leidžiamo lietuvių pabėgėlių politikos ir kultūros dienraščio „Mintis“ korespondentas.¹³⁸

1948 m. B. Raila emigravo į JAV, apsigyveno Bruklina. Nuo 1949 m. – „Vienybės“ redaktorius Bruklina. 1950 m. buvo vienas pagrindinių Lietuvių rezistencinės santarvės (LRS) steigėjų Los Andžele, Vykdomojo komiteto narys ir 1956–1957 m. – pirmininkas. 1950–1951 m. – žurnalo „Nemunas“ redakcinės kolegijos narys, LRS žurnalo „Santarvė“ vienas iš steigėjų ir redakcinės kolegijos narys, tarptautinės rašytojų organizacijos PEN Lietuvos skyriaus narys. 1970 m. buvo išrinktas Lietuvių žurnalistų garbės nariu. Aktyviai dalyvavo išeivijos lietuvių politinių ir kultūrinių organizacijų bei sambūrių veikloje, nevengė aštraus žodžio, kritikos, netgi ironijos.¹³⁹

1975–1989 m. B. Raila buvo „Laisvės radijo“, o šią stotį sujungus su „Laisvosios Europos radijo“ stotimi, jos bendradarbis Miunchene, Vakarų Vokietijoje. 1996 m. vasario 9 d. Lietuvos Respublikos Prezidentas jį apdovanojo DLK Gedimino ordino Komandoro kryžiumi.

Publicistas, eseistas, poetas, kritikas ir vertėjas B. Raila mirė 1997 m. balandžio 13 d. Los Andžele, JAV. Ten ir palaidotas.¹⁴⁰

¹³⁷ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 152.

¹³⁸ J. Brazaitis, min. veik., p. 232; *JAV lietuviai*, t. 2, p. 155; www.lnb.lt.

¹³⁹ *JAV lietuviai*, t. 2, p. 155; www.lnb.lt.

¹⁴⁰ Ten pat.

1997 m. lapkričio 26–30 d. Čikagoje rengiant X Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumą, kuriame turėjo būti svarstomi ir 1941 m. Birželio sukilimo klausimai, vienas iš jo organizatorių P. Narutis (Žuškauskas) prisiminė: „Bronys Raila rengė pranešimą „Berlyno LAF įtaka 1941 m. sukilimui Lietuvoje“. Jis buvo likęs vienintelis liudininkas iš Berlyno lietuvių aktyvistų fronto, beveik dešinioji pulkininko Kazio Škirpos ranka – vadovavo jo spaudos informacijos skyriui.“¹⁴¹

Stasys RAŠTIKIS

Gimė 1896 m. rugsėjo 13 d. Kuršėnuose. Dūkšte pradėjo lankyti rusų pradžios mokyklą (kitos nebuvo), kurią 1910 m. baigė. 1914 m. baigė Novoaleksandrovsko (vėliau Zarasų) progimnaziją. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, 1915 m. gegužės 15 d. savanoriu įstojo į Rusijos kariuomenę ir buvo paskirtas į 75-ojo pėstininkų pulko atsargos batalioną, dislokuotą Varėnoje. Čia jam buvo suteiktas pirmasis karinis jefreitoriaus (grandinio) laipsnis.

Prie 11-osios armijos štabo baigęs mokomąją kuopą, buvo pakeltas į puskarininkius ir netrukus pasiūstas į Tbilisio karo mokyklą. 1917 m. spalio 15 d. S. Raštikiui, baigusiam Karo mokyklą, buvo suteiktas praporščiko laipsnis ir jis paskirtas jaunesniuojau karininku į Kaukazo–Užkaukazės karinę apygardą.

1917 m. pabaigoje Rusijoje prasidėjus bolševikų perversmui, S. Raštikis tarnavo 279-ajame pėstininkų pulke, dislokuotame Baku, Azerbaidžane. Čia prasidėjus bolševikų inspiruotam sukilimui, jis

¹⁴¹ <http://www.zilionis.lt/history/narutis2.htm>.

iš Baku pasitraukė ir grįžo į Tbilisį. 1918 m. birželio mėn. Vokietijai pripažinus Gruzijos Demokratinę Respubliką, ten buvo įvesta vokiečių kariuomenė. Tada S. Raštikiui ir kitiems ten karo audrų nublokštiems lietuviams atsirado galimybė su vokiečių pagalba grįžti į Lietuvą. Norintieji grįžti Gruzijos Počio uoste buvo susodinti į vokiečių karo transporto laivą ir atplukdyti į Rumunijos uostą Konstanca. Iš čia per Budapeštą, Čekiją, Breslaują, Čenstachavą, Varšuvą ir Gardiną 1918 m. birželio mėn. S. Raštikis su likimo draugais pasiekė Vilnių. Vilniuje jis užsiregistravo savanorių į pradedamą kurti Lietuvos kariuomenę ir išvažiavo į Dūkštą aplankyti tėvų¹⁴².

Nesulaukęs žadėto kvietimo į Lietuvos kariuomenę bei vietos klebono kun. Eduardo Nedzinsko paskatintas, S. Raštikis nuvyko į Kauną ir įstojo į kunigų seminariją. 1918 m. gruodžio mėn. nuvažiavo į Dūkštą praleisti Šv. Kalėdų atostogų. Tada jam į rankas pateko Lietuvos vyriausybės atsišaukimas apie 1919 m. sausio 15 d. Krašto apsaugos ministerijos (KAM) paskelbtą mobilizaciją. Vėliau jis rašė: „Man atrodė, kad šis atsišaukimas atsiųstas ir taikomas specialiai man, kaip karininkui, kuris dabar reikalingas savo kraštui ir savo tautai ginti.“¹⁴³ Grįžęs po atostogų į Kauną, užsuko į KAM, ten sužinojo, kad yra mobilizuojamas į Lietuvos kariuomenę ir jam, kaip baigusiam Rusijos karo mokyklą, netaikomos dvasinių seminarijų auklėtinių lengvatos. Vėliau, priėmus atitinkamą įstatymą, jis buvo pripažintas Lietuvos kariuomenės savanoriu kūrėju. Taip S. Raštikis atsisveikino su kunigų seminarija. Vėliau jis prisiminė: „Iš tuo metu išstojusių iš seminarijos galiu pažymėti diplomata dr. P. Mačiulį, gen. št. plk. lt. Jankauską ir kitus.“¹⁴⁴

1919 m. kovo 25 d. S. Raštikis pradėjo tarnybą Lietuvos kariuomenėje. Jis buvo paskirtas karininku į formuojamą Atskirąjį batalioną, vadovaujamą karininko K. Škirpos. 1919 m. kovo 31 d. su vos baigtu formuoti batalionu išvyko į frontą ir balandžio 3 d. prie Žiežmarių stojo į kautynes su bolševikais. Balandžio 27 d. dalyvavo kautynėse su lenkais Vievio apylinkėse, o rugpjūčio viduryje – kautynėse su bolševikais prie

¹⁴² S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, Los Angeles, 1956, d. 1, p. 103, 105, 107–109.

¹⁴³ Ten pat, p. 124.

¹⁴⁴ Ten pat, p. 133.

Dusetų. 1919 m. rugpjūčio 28 d. kautynėse su bolševikais Ilseno dvaro griuvėsiuose (Latvijos teritorijoje) buvo du kartus sunkiai sužeistas ir pamanius, kad jis nukautas, traukiantis paliktas. Po kurio laiko bolševikų kareiviai jį surado ir nuvežė į Daugpilį, ten tuoj pat prisistatė čekistai ir ėmė jį tardyti. Tą pačią dieną S. Raštikis buvo paguldytas į lauko ligoninę, o po savaitės pervežtas į karo ligoninę Rybinske. Kiek pasveikęs jis buvo perkeltas į Tulos koncentracijos stovyklą, bet po kurio laiko etapu išsiųstas į Maskvą VČK (vėliau – NKVD) žinion ir uždarytas į garsųjį Lubiankos kalėjimą. Iš čia, padedant Lietuvos nepaprastajam pasiuntiniui ir įgaliotajam ministrui Maskvoje Jurgiui Baltrušaičiui, po trijų savaičių buvo perkeltas į pereinamąją pabėgėlių stovyklą ir 1921 m. iškeistas į bolševikų kalinius komunistus. 1921 m. balandžio 21 d. jis su 17-os asmenų grupe per Latviją grįžo į Kauną¹⁴⁵.

Už pasižymėjimą kovose su Lietuvos priešais 1919 m. S. Raštikis buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus 5-ojo laipsnio ordinu, tačiau apie apdovanojimą jis sužinojo tik grįžęs iš bolševikų nelaisvės. 1919 m. spalio 8 d., Lietuvos vyriausybės nutarimu įvedant Lietuvos kariuomenėje karinius laipsnius, jo turėtas karininko laipsnis buvo pakeistas į leitenanto laipsnį¹⁴⁶.

S. Raštikis sugrįžo į savo dalį – 5-ąjį pėstininkų DLK Kęstučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje Kaune. 1922 m. sausio 6 d. jis pakeltas į vyr. leitenantus. Dėl nesutarimų su pulko vadovybe tų pačių metų kovo 29 d. buvo perkeltas į Generalinį kariuomenės štabą ir paskirtas Žvalgybos skyriaus karininku – Lenkijos kariuomenės sekcijos vedėju¹⁴⁷. 1925 m. pavasarį Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijoje eksternu išlaikęs egzaminus gavo gimnazijos baigimo brandos atestatą. 1925 m. gegužės 20 d. buvo pakeltas į kapitonus. Tais pačiais metais įstojo į LU Medicinos fakulteto Veterinarijos skyrių. 1926 m. buvo apdovanotas Latvijos gynybos sąjungos (*Aizsardzības Biedrības*) medaliu. 1926 m. gruodžio 17 d. paskirtas Vyriausiojo kariuomenės štabo

¹⁴⁵ Ten pat, p. 152, 163–165, 168, 173, 179–180, 182–191.

¹⁴⁶ LCVA, f. 561, ap. 2, b. 1623 a, l. 152 a. p.; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 1, p. 191.

¹⁴⁷ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 1, p. 199, 207.

Mjr. Stasys Raštikis 1927–1930 m.

(1919–1924 m. – Generalinis kariuomenės štabas) Informacijų (žvalgybos) skyriaus viršininku. Oficialus jo paskyrimas buvo įformintas krašto apsaugos ministro įsakymu 1927 m. kovo 2 d.¹⁴⁸

1927 m. rugpjūčio 1 d. S. Raštikis buvo pakeltas į majorus. 1928 m. vasario 16 d. jis apdovanotas DLK Gedimino 2-ojo laipsnio ordinu, ne-trukus ir Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Tais pačiais metais buvo apdovanotas Švedijos Kalavijo 5-ojo laipsnio ordinu bei Klaipėdos išvadavimo bronzos, o kiek vėliau – ir sidabro medaliais. Pažymėtina, kad S. Raštikis buvo vienintelis asmuo, apdovanotas abiem medaliais¹⁴⁹. 1929 m. vasario 9 d. jis apdovanotas Latvijos išsivadavimo karo dešimtmečio medaliu. Tų pačių metų pavasarį baigė studijas LU ir išlaikęs valstybinius egzaminus gavo veterinarijos gydytojo diplomą¹⁵⁰.

¹⁴⁸ Ten pat, p. 199, 206–208, 213; A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, V., 1993, p. 176–177; G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės vadai*, V., 1992, p. 140.

¹⁴⁹ V. Kavaliauskas, min. veik., p. 380.

¹⁵⁰ LCVA, f. 561, ap. 2, b. 1623 a, l. 152 a. p.; S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 1, p. 213–215.

Stasio Raštikio ir Elenos Marijos Smetonaitės vestuvės. Iš kairės antras – prezidentas Antanas Smetona, trečia – Elena Marija Raštikienė, ketvirtas – Stasys Raštikis, penkta – Sofija Smetonienė. 1929 m.

1929 m. birželio 29 d. mjr. S. Raštikis vedė prezidento A. Smetonos brolio dukrą Eleną Mariją Smetonaitę. Jų iškilmingos sutuoktuvės įvyko Kauno Įgulos bažnyčioje. Tuokė Vyriausiasis kariuomenės kapelionas kun. dekanas Vladas Mironas. Baigęs universitetą S. Raštikis ketino laikinai pasitraukti iš karinės tarnybos ir nuvykęs į Austrijos sostinę Vieną pagilinti veterinarijos medicinos žinias bei įgyti daktaro diplomą. Jis padavė raportą prašydamas paleisti į atsargą, tačiau Vyriausiojo kariuomenės štabo valdybos viršininkas gen. št. plk. Zenonas Gerulaitis įkalbėjo jį to nedaryti, o vykti į Generalinio štabo akademiją užsienyje ir ten kelti savo, kaip kariškio, kvalifikaciją. S. Raštikis su šiuo pasiūlymu sutiko. 1930 m. Kaune S. ir E. M. Raštikiams gimė pirmoji dukrelė Laimutė Julija.

1930 m. birželio 27 d. S. Raštikis buvo komandiruotas į Vokietiją. Mokėsi Generalinio štabo akademijos Drezdeno skyriuje (taip tuo metu vadinosi Vokietijos generalinio štabo akademija), ją baigęs, 1932 m. pradžioje grįžo į Lietuvą. Tų pačių metų rugpjūčio 1 d. buvo paskirtas 5-ojo pėstininkų DLK Kęstučio pulko vado padėjėju ir Vytauto Didžiojo karininkų kursų etatiniu lektoriumi. 1932 m. rugsėjo 30 d. jam suteiktos generalinio štabo karininko teisės, lapkričio 21 d. jis pakeltas

Susitikimas su visuomene. Iš kairės antras – prezidentas Antanas Smetona, trečias – gen. Stasys Raštikis, ketvirta – Elena Marija Raštikienė, penkta – Sofija Smetonienė

į generalinio štabo pulkininkus leitenantus, apdovanotas Šaulių žvaigždės ordinu. 1934 m. gegužės 1 d. paskirtas 3-iosios pėstininkų divizijos štabo viršininku, birželio 1 d. – Vyriausiojo kariuomenės štabo valdybos viršininku ir rugsėjo 21 d. – Vyriausiojo kariuomenės štabo viršininku. Tai buvo didžiuliai ir greiti S. Raštikio žingsniai karjeros laiptais. Tais pačiais metais jis apdovanotas ugniagesių „Artimui pagalbon“ 1-ojo laipsnio kryžiumi. 1934 m. lapkričio 23 d. jam suteiktas generalinio štabo pulkininko laipsnis.

Pradėjęs dirbti Vyriausiajame kariuomenės štabe S. Raštikis maždaug per mėnesį parengė „Lietuvos kariuomenės reformų“ įstatymo projektą, kuriame siūlė pakeisti kariuomenės vadovybės struktūrą, įkurti Valstybės gynimo tarybą, įsteigti kariuomenės vado pareigas. Naujasis Kariuomenės vadovybės įstatymas įsigaliojo 1935 m. sausio 1 d.¹⁵¹

1935 m. sausio 1 d. S. Raštikis paskirtas kariuomenės vadu. Tais pačiais metais jis gavo aukščiausią Skautų sąjungos apdovanojimą – „Geležinio vilko“ ordiną bei „Jaunosios Lietuvos“ Trijų liepsnų 1-ojo laipsnio ir Latvijos Trijų žvaigždžių 1-ojo laipsnio ordinus. 1936 m.

¹⁵¹ G. Surgailis, min. veik., p. 142–143.

apdovanotas Švedijos Vazos 2-ojo laipsnio ordinu. 1937 m. gegužės 12 d. kartu su Lietuvos delegacija dalyvavo Londone Anglijos karaliaus Jurgio VI ir jo žmonos Elžbietos karūnavimo iškilmėse ir ten buvo apdovanotas Anglijos karaliaus Jurgio VI ir karalienės Elžbietos karūnavimo medaliu. Lapkričio 23 d. S. Raštikis pakeltas į brigados generolus. 1937 m. Kaune gimė antroji duktė Meilutė Marija. 1938 m. kovo 26 d. – gruodžio 6 d. jis kartu ėjo ir krašto apsaugos ministro pareigas. Tais pačiais metais apdovanotas Prancūzijos Garbės legiono 2-ojo laipsnio ordinu. 1939 m. vasario 24 d. Estijai švenčiant dvidešimt pirmąsias nepriklausomybės metines buvo apdovanotas Estijos Erelio kryžiaus 1-ojo laipsnio ordinu.

1939 m. balandžio 20 d. brig. gen. S. Raštikis Vokietijos užsienio reikalų ministro J. von Ribbentropo kvietimu dalyvavo reichskanclerio A. Hitlerio 50-ųjų gimimo metinių iškilmėse ir dideliame kariuomenės parade; ten susitiko ir kalbėjosi su A. Hitleriu ir J. von Ribbentropu. Vėliau apie tai rašė: „Kokį įspūdį tada padarė man Hitleris? Pirmiausia atrodė, jog tai esąs žmogus, su kuriuo galima kalbėtis tik apie politiką. Per pasikalbėjimą jis per daug akcentavo savo „aš, aš!“ Gavau įspūdį, kad jis iš viso vargu ar tariaisi su kitais ir kad tai yra įgimto diktatoriaus, mėgstancio tik kitiems diktuoti savo valią, tipas.“¹⁵² Praėjus vos kelioms dienoms, Lenkijos kariuomenės vyriausiojo vado maršalo Edvardo Rydzo-Smiglo kvietimu gegužės 8–12 d. S. Raštikis lankėsi Lenkijoje. Varšuvoje jis susitiko su E. Rydzu-Smiglu, Lenkijos prezidentu Ignacu Moscickiu, kitais aukštais Lenkijos vadovais, buvo apdovanotas Lenkijos Atgimimo 1-ojo laipsnio ordinu. Tais pačiais metais jis apdovanotas Lietuvos Šaulių žvaigždės ordinu ir Latvijos Aizsargų nuopelnų kryžiumi.

1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai klastingai užpuolus Lenkiją (rugsėjo 17 d. tą patį padarė ir Sovietų Sąjunga), spalio 3 d. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys buvo iškviestas į Maskvą; Kremliuje jam buvo pareikšta, kad sovietai į Lietuvos teritoriją įves savo kariuomenę. Už tai pažadėta grąžinti Lietuvai Vilnių ir Vilniaus kraštą. Deryboms su sovietais buvo skubiai sudaryta vyriausybinių komisijų, vadovaujama J. Urbšio, į kurią įėjo ir S. Raštikis. Spalio 7 d. pavakare delegacija atsakė į Maskvą ir 11 val. vakaro buvo iškviesta į Kremlių pas Liaudies Ko-

¹⁵² S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 1, p. 566.

misarų Tarybos pirmininką Viačeslavą Molotovą. Kitą vakarą tęsiant derybas pasirodė ir sovietų diktatorius Josifas Stalinas. S. Raštikis vėliau prisiminė: „Sveikindamasis jis pasakė kiekvienam iš mūsų tik po vieną žodį: „Stalin“, ir negyvai pratiesė savo riebią ir storapirštę ranką. Atsėdęs vakarykštėje Molotovo vietoje gale stalo, tuoj pradėjo rūkyti savo pypkę. Stalinas per derybas darė įspūdį, kad tai yra tikrai diktatorius. Jis sprendžia ir galvoja gan lėtai, bet logiškai, šaltai. Jo neveikia jokie sentimentai bei jausmai. Jiems jis lieka šaltas ir nepajudinamas.“¹⁵³ Nors Lietuvos delegacija mėgino prieštarauti sovietinių karinių įgulų įvedimui ar bent išsiderėti, kad būtų sumažinta jų sudėtis, lietuviams teko pasirašyti tą nelemtą sutartį. Tada J. Stalinas pareiškė: „*A tepier nado vypit* (O dabar reikia išgerti).“¹⁵⁴ Tai buvo Lietuvos nepriklausomybės praradimo preliudija.

1939 m. lapkričio 21 d. prezidentui A. Smetonai paskyrus A. Merkį ministru pirmininku, prasidėjo S. Raštikio nesutarimai su juo. A. Merkys naująją vyriausybę stengėsi suformuoti vien iš tautininkų partijos narių, o S. Raštikis tam nepritarė. Tik įsikišus prezidentui S. Raštikis nusileido. Taip kilo pirmas didesnis konfliktas tarp S. Raštikio ir A. Smetonos. „A. Smetona, būdamas gudrus politikas, matyt, tą dieną galutinai nusprendė atsikratyti per daug įsipolitikavusio, bet atsakomybės nenorinčio imtis vado“, – vėliau rašė istorikas dr. plk. lt. Gintautas Surgailis.¹⁵⁵ S. Raštikio ir premjero A. Merkio santykiai liko įtempti.

Premjeras nutarė pasinaudoti 1940-ųjų Naujųjų metų proga „Kardo“ žurnale išspausdintu S. Raštikio straipsniu, kuriame, A. Merkio nuomone, jis buvo užgautas. Atvežti į spaudos kioskus ir dar likę spaustuvėje žurnalo numeriai buvo konfiskuoti. S. Raštikis vėliau atsiminimuose rašė: „Po tokios istorijos man nebeliko daugiau, kaip tuoj atsistatydinti. Taip ir padariau. Parašiau raportą ir įteikiau krašto apsaugos ministeriui. Savo pareigas pavedžiau laikinai eiti nuolatiniam Kariuomenės vado pavaduotojui, Kariuomenės štabo viršininkui divizijos generolui Stasiui Pundzevičiui.“¹⁵⁶ S. Raštikiui buvo pasiūlyta išvažiuoti į užsienį pailsė-

¹⁵³ Ten pat, p. 609.

¹⁵⁴ Ten pat, p. 619.

¹⁵⁵ G. Surgailis, min. veik., p. 150.

¹⁵⁶ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 1, p. 675.

ti, bet jis atsisakė. Tada prezidentas A. Smetona 1940 m. sausio 22 d. S. Raštikį išleido trims mėnesiams atostogų sveikatai taisyti. S. Raštikis: „Antrą atostogų dieną buvau labai nustebintas, sužinojęs, kad Kariuomenės vado pareigoms laikinai paskirtas ne nuolatinis Kariuomenės vado pavaduotojas, Kariuomenės štabo viršininkas divizijos generolas Stasys Pundzevičius, bet I-os pėstininkų divizijos vadas divizijos generolas Vincas Vitkauskas.[...] Nei generalinio štabo akademijos, nei šiaip jokio kito aukštojo karo mokslo jis nebuvo baigęs.“¹⁵⁷

1940 m. Kaune S. ir E. M. Raštikiams gimė trečioji dukrelė Aldona Joana. Tais pačiais metais jis buvo apdovanotas Suomijos Nacionalinės gvardijos sidabro kryžiumi. Tik 1940 m. birželio 12 d. Karių savanorių komisija, įvertinusi, kad būsimasis generolas buvo patekęs į lenkų bei bolševikų okupuotą teritoriją ir todėl negalėjo laiku įforminti karinių dokumentų, suteikė div. gen. S. Raštikiui kūrėjo savanorio statusą¹⁵⁸. Kartu jam buvo įteiktas ir Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių medalis.

Pasibaigus atostogoms, S. Raštikis nuvyko pas prezidentą A. Smetoną prisistatyti. Vėliau jis rašė: „Prezidentas pareiškė, kad jis esąs visai patenkintas generolu Vitkausku ir kad Vitkauskas būsiąs paskirtas Kariuomenės vado, o man pasiūlė užimti kurią nors kitą vietą kariuomenėje. Nuo pasiūlymo atsisakiau, o dėl divizijos generolo Vitkausko įspėjau Prezidentą ir patariau dar kartą pagalvoti ir pasvarstyti[...]“.¹⁵⁹ 1940 m. balandžio 22 d. Respublikos Prezidento aktu kariuomenės vadas brig. gen. S. Raštikis savo paties prašymu buvo atleistas iš einamųjų pareigų. Tačiau netrukus A. Smetona susivokė, kad S. Raštikio atžvilgiu pasielgė ne visai korektiškai, ir kitą dieną, balandžio 23-įją, pasirašė naują aktą, kuriuo S. Raštikis buvo pakeltas į divizijos generolus ir tik tada iš tikrosios karo tarnybos paleistas į pėstininkų specialybės karininkų atsargą. Žinią apie S. Raštikio išleidimą į atsargą visuomenė sutiko nepalankiai. Taip netikėtai baigėsi jo karjera Lietuvos kariuomenėje.

Pradėjus komplikotis santykiams su Sovietų Sąjunga ir kylant nepasitenkinimui Lietuvos kariuomenėje, nutarta S. Raštikį grąžinti į ka-

¹⁵⁷ Ten pat, p. 676–677.

¹⁵⁸ V. Kavaliauskas, min. veik., p. 298.

¹⁵⁹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 1, p. 679–680.

riuomenę. 1940 m. birželio 7 d. Respublikos Prezidento aktu jis buvo gražintas į tikrąją karo tarnybą ir paskirtas Vytauto Didžiojo aukštosios karo mokyklos viršininku. 1940 m. birželio 15 d. paryčiais buvo skubiai iškviestas į Prezidentūrą; ten tuo metu vyko ministrų kabineto posėdis, kuriame buvo svarstomas Sovietų Sąjungos ultimatas dėl papildomų RA dalinių įvedimo. Prezidento A. Smetonos paklaustas S. Raštikis atsakė, jog esant tokiai padėčiai ginkluotas pasipriešinimas sovietinei kariuomenei neįmanomas. Po ilgų diskusijų ir svarstymų sovietų ultimatas buvo priimtas. Tą pačią dieną po pietų iš Gaižiūnų poligono į Kauną įvažiavo pirmieji sovietų tankai.

1940 m. liepos 3 d. Lietuvos kariuomenė buvo pervadinta į Lietuvos liaudies kariuomenę, o rugpjūčio 30 d. visai panaikinta – perorganizuota į RA 29 ŠTK. S. Raštikis buvo komandiruotas RA 29 ŠTK štabo žinion. Tų pačių metų rugsėjo 26 d. jis paskirtas Krašto apsaugos ministerijos Vyriausiosios likvidacinės komisijos pirmininko pavaduotoju pirmininko teisėmis, tačiau gruodžio 20 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos slapto įsakymu iš tarnybos kariuomenėje buvo atleistas¹⁶⁰.

Kadangi sovietų valdžia S. Raštikiu nepasitikėjo, tai 1940 m. gruodžio 26 d. čekistai ėmė jį sekti. Apie S. Raštikio namus A. Panemunėje pradėjo sukiotis sovietinio saugumo agentai. Vėliau S. Raštikis prisiminė: „Vasario mėnesį mano gyvenamojo namo apsauga buvo dar sustiprinta. Sušalę NKVD agentai, dažniausiai po du, beveik nesivarždami stypsojo Pušų gatvėje, sekdami, kas užaina pas mane ir kur aš pats einu. Toks NKVD „rūpinimasis“ manimi nieko gero man nežadėjo.“¹⁶¹ Pasitaręs su vienu kitu pažįstamu, jis nutarė bėgti į Vokietiją.

1941 m. vasario 13 d. apie vidurdienį atsiveikinęs su šeima ir nepasiėmęs jokių daiktų S. Raštikis išėjo iš namų. Atsikratęs jį sekančių sovietinių saugumiečių jis sėkmingai išvyko iš Kauno. Laikinais apsistojo pas savo pažįstamus provincijoje. Kurį laiką čia pabuvęs, pasitraukė pas ūkininką, gyvenantį arčiau pasienio. Mėginta organizuoti ir E. M. Raštikienės su dukrelėmis pasitraukimą iš Lietuvos, bet, sovietams sustiprinus sienos apsaugą, joms pasitraukti galimybių beveik neliko. Pagaliau

¹⁶⁰ LYA, f. K-8, ap. 2, b. 3, l. 447; G. Surgailis, min. veik., p. 156.

¹⁶¹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 120.

kovo 18 d. oras pasitaikė tinkamas ir S. Raštikis bei dar pora „nelegalų“, lydimi vedlio Stepo Narbuto, iš ūkininko Felikso Minioto sodybos prie Eržvilko, kurioje jie tuo metu slapstėsi, pajudėjo Vokietijos sienos link. Kiek paėjus, ties Balneliškių kaimu S. Narbutas bėglius perdavė kitiems palydovams. Po vidurnakčio prie S. Raštikio grupės prisidėjo dar keli bėgliai ir ginkluotų palydovų lydimi jie ryžtingai žengė per sieną. Atsikvėpė tik tada, kai visus apšvietė stipri prožektoriaus šviesa ir pasigirdo vokiškas „Halt!“ Tai buvo 1941 m. kovo 19 d. rytas¹⁶².

Perbėgėliai buvo nugabenti į Tilžę, iš ten S. Raštikis nuvežtas į Karaliaučių ir pristatytas į vokiečių karinės apygardos štabą. Vokiečių karininkų tarpininkavimu jam buvo išduoti reikalingi dokumentai ir jis išvyko į Berlyną. Čia keletą dienų gyveno viešbutyje, paskui kun. Stasys Yla jam padėjo įsikurti vokiečių katalikų bendrutyje. Ten jis gyveno beveik mėnesį, vėliau prisiglaudė pas teisininką ir žurnalistą Praną Ancevičių. S. Raštikis greitai įsitraukė į Berlyno lietuvių bendruomenės veiklą, padėjo K. Škirpai plėsti LAF'o veiklą Berlyne ir organizuoti sukilimą Lietuvoje. Jis rašė: „Pirmiausia turėjau išsiaiškinti su pačiu ministru K. Škirpa.[...] Aš pažinojau plk. Škirpą jau seniai.[...] Dabar jis Berlyne buvo sukūręs slap-tą organizaciją, Lietuvos [Lietuvių. – Aut.] aktyvistų frontą, kurio dalinių buvo ne tik Vokietijoje, bet ir bolševikų okupuotoje Lietuvoje.[...] Savo sukurtoje organizacijoje Škirpa vadovavosi vado principu, kuris tada buvo ypatingoje madoje ir kuris labiausiai klestėjo tuometinėje Vokietijoje.“¹⁶³ K. Škirpa pakvietė S. Raštikį Berlyno LAF'e tapti Krašto apsaugos komisijos pirmininku, būsimojoje LLV jam buvo numatytos krašto apsaugos ministro pareigos. S. Raštikis kartu su P. Ancevičiumi ir advokatu J. Katiliumi redagavo K. Škirpos parengtą LAF'o statutą bei nurodymus, kaip šis statutas turėtų būti pritaikytas prie būsimos Lietuvos valstybės santvarkos. Vėliau jis rašė: „Aš niekur Škirpai netrukdziau, bet stengiausi jam padėti ir neatsisakiau nė vieno darbo, Škirpos man pavesto.[...] Kartu su Škirpa svarstėme neoficialų raštą vokiečių kariuomenės vadovybei dėl atkūrimo Lietuvos kariuomenės.“¹⁶⁴ K. Škirpos prašymu S. Raštikis vokiečių kalba

¹⁶² Ten pat, p. 123–134; A. Martinionis, *Generolo Raštikio tragedija*, V., 1992, p. 9.

¹⁶³ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 147–149.

¹⁶⁴ Ten pat, p. 150–151.

parengė Lietuvos išlaisvinimo instrukciją, kurią K. Škirpa įvertino kaip tikro karinio eksperto darbą.

Tuo tarpu okupuotoje Lietuvoje NKVD–NKGB vadovybė 1941 m. kovo 22 d. susivokė, kad S. Raštikis paspruko nuo jų seklių ir dingo. Sovietinės Lietuvos aukščiausiuose saugumo sluoksniuose kilo panika. Tą pačią dieną LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras v/s vyr. mjr. P. Gladkovas informavo SSRS NKGB 2-ąją valdybą Maskvoje apie S. Raštikio dingimą ir nesėkmingas pastangas surasti jo pėdsakus. Jis klausė savo viršininkų Maskvoje: „Prašome Jūsų skubaus nurodymo, kaip pasiegti su Raštikio šeima tuo atveju, jei bus tiksliai nustatyta, kad jis pabėgo į Vokietiją.“¹⁶⁵ Ant šio rašto yra įdomi ir iškalbinga SSRS NKVD vyr. valdybos viršininko v/s 2 rango komisaro Bogdano Kobulovo rezoliucija: „Skandalingai sužlugdyta byla: 1. Kur girdėta visą mėnesį be pertraukos išoriškai sekti žmogų? Reikėjo pagalvoti apie nesėkmės galimybes. 2. Kaip buvo galima parodyti tokį operatyvinį neraštingumą, turint galvoje Raštikio patyrimą? 3. Nurodyti draugui Gladkovui asmeniškai imtis visų priemonių Raštikiui surasti.“¹⁶⁶ Po tokios B. Kobulovo rezoliucijos sovietinėje Lietuvoje buvo mestos visos NKVD–NKGB pajėgos ir agentūra S. Raštikiui surasti. Jo paieškai pasitelkti trys geriausi agentai – „Makuša“, „Bakūnas“ ir „Groznyj“. Pradėta jo sekimo byla „Bėglys“¹⁶⁷.

Prasidėjo S. Raštikio žmonos persekiojimas ir terorizavimas. Netrukus į Raštikių butą Pušų gatvėje Kaune naktį įsiveržę čekistai padarė kratą, o išeidami paliko pasaloje tris čekistus. E. M. Raštikienė buvo terorizuojama tris savaites. Jos niekur neišleisdavo ir nieko į butą neįleisdavo. Visus produktus supirkdavo čekistai. Į namus pasikalbėti su E. M. Raštikiene buvo atvykęs pats P. Gladkovas. Su atitinkama palyda ji turėjo eiti į Vokietijos pasiuntinybę teirautis apie S. Raštikio buvimo vietą. Neapsikentusi E. M. Raštikienė su dukrelėmis persikėlė pas savo tėvus į Aleksotą.

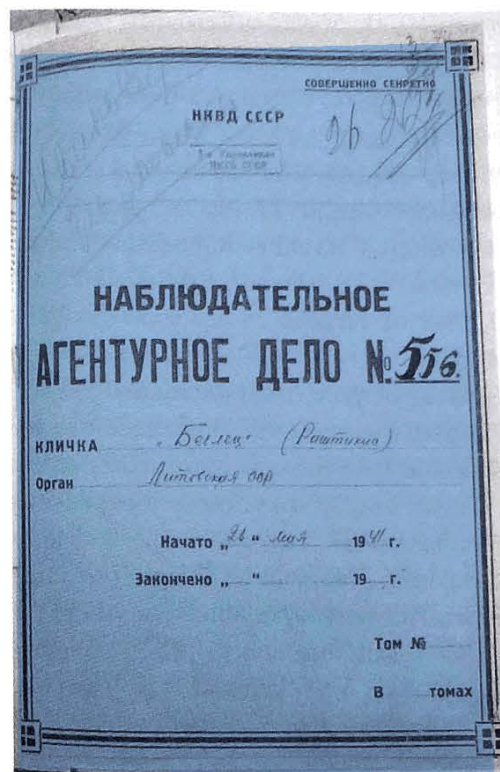
1941 m. gegužės 12 d. SSRS NKGB 1-osios valdybos viršininko pavaduotojas v/s mjr. Pavelas Sudoplatovas (pasižymėjęs čekistinėmis operacijomis užsienyje) informavo vadovybę, kad per savo agentūrą Vokie-

¹⁶⁵ LYA, f. K-1, ap. 45, b. 73 (2485), l. 14–16.

¹⁶⁶ Ten pat, l. 16.

¹⁶⁷ Ten pat, b. 816, l. 9, 79.

Kiti Berlyno LAF'o vadovybės nariai bei pagalbininkai

SSRS NKVD Stasio Raštikio sekimo byla Nr. 556 „Bėglys“, pradėta 1941 m. gegužės 26 d.

tijoje nustatė, jog S. Raštikis yra pabėgęs į Vokietiją ir šiuo metu gyvena Berlyne pas katalikų kunigą S. Ylą, Peterburger Strasse Nr. 7¹⁶⁸. Kaip matome, sovietinė agentūra Vokietijoje dirbo gerai. Ji beveik tiksliai nustatė S. Raštikio gyvenamąją vietą, apsiriko tik dėl namo numerio (ne Nr. 7, o Nr. 77) ir gyveno jis ne pas S. Ylą, o vokiečių katalikų bendrabutyje.

Nustatę, kad S. Raštikis yra Vokietijoje ir jiems nepasiekiamas, sovietiniai saugumiečiai ėmėsi represijų prieš jo žmoną. 1941 m. gegužės 27 d. savo tėvų namuose Aleksote E. M. Raštikienė buvo suimta. Iš kai kurių LYA išlikusių NKVD–NKGB dokumentų matyti, kad E. M. Raštikienė buvo kaltinama tuo, jog ji „[...] nepranešė [pabrukta aut.] Sovietų

¹⁶⁸ Ten pat, l. 90.

valdžios organams apie savo vyro Raštikio Stasio, s. Bernardo, buvusios Lietuvos armijos vado, kovo mėnesį pasitraukimą iš SSRS į Vokietiją ir tuo ji padėjo jam išduoti Tėvynę¹⁶⁹. 1941 m. birželio 13-osios naktį čekistai įsibrovė į E. M. Raštikienės tėvų namus Aleksote. Suėmė abu tėvus, ten nakvojusį brolių Adomą Smetoną, visas tris Raštikių dukreles ir išvežė visus į Sibirą – Kamenį prie Obės upės Altajaus krašte. Tais pačiais metais į Sibirą buvo ištremti ir abu S. Raštikio tėvai bei du broliai su vaikais ir sesuo (iš viso su žmonos giminėmis – 15 asmenų). Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, 1941 m. birželio 23 d. Kauno sukilėliai E. M. Raštikienę iš kalėjimo išvadavo.

1941 m. birželio 26 d. S. Raštikį Berlyne nacių pareigūnai pakvietė konfidencialaus pokalbio į nuošaliai esančią vilą. Pokalbyje dalyvavo nacių partijos centro, vadinamojo Ribbentropo biuro, darbuotojas dr. Bruno Peteris Kleistas ir Reicho saugumo vyriausiosios valdybos (RSHA) pareigūnas SS šturmbanfiureris dr. Heinzas Gräffe. Pokalbio metu vokiečiai pareiškė nepasitenkinimą tuo, kad K. Škirpos paskatinti lietuviai per radiją paskelbė Lietuvos vyriausybės sudėtį su juo pačiu priešakyje. Pasak jų, tokiomis sąlygomis K. Škirpa negalės būti išleistas į Lietuvą. Jie siūlė S. Raštikiui vykti į Kauną ir ten kartu su vysk. Vincentu Brizgiu įsteigti Lietuvos tarybą. S. Raštikio keliamo Lietuvos visiškos nepriklausomybės atkūrimo klausimo vokiečiai neneigė, tačiau sakė, kad, kol vyksta karas, šis klausimas nesvarstytinas. Kiek pamąstęs S. Raštikis sutiko su vokiečių pasiūlymu tikėdamas, kad būdamas Lietuvoje galbūt galės padėti pačiai Lietuvai¹⁷⁰.

1941 m. birželio 27 d. vokiečiai kariniu transporto lėktuvu atskraidino iš Berlyno į Kauną S. Raštikį, lydimą H. Gräffe's ir dar vieno žemesnio rango esesininko. Atskridęs į Kauną S. Raštikis sužinojo, kad visos trys dukrelės su žmonos tėvais ir broliu sovietų ištremtos į Sibirą. Žmona taip pat buvusi suimta, bet prasidėjus karui iš kalėjimo sukilėlių buvo išlaisvinta. S. Raštikis vėliau prisiminė: „Atvykęs į Kauną, pirmiausia nuvykau į laikinosios Vyriausybės būstinę, nes juk aš pats buvau tos Vyriausybės narys. Posėdyje painformavau Vyriausybės narius apie viską,

¹⁶⁹ Ten pat, b. 73 (2485), l. 29.

¹⁷⁰ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 163–168.

kas man buvo žinoma iš Berlyno.[...] Vyriausybės nariai labai apgailestavo, kad negalėjo atvykti Škirpa, bet kartu džiaugėsi mano atvykimu, nes su vokiečiais jie neturėjo tiesioginio kontakto ir vokiečiams buvo įsakyta boikotuoti laikinąją Lietuvos Vyriausybę.¹⁷¹

Po kelių dienų S. Raštikis apsilankė pas vokiečių karo komendantą gen. mjr. Robertą von Pohlį ir jam prisistatė. Kadangi vokiečiai nepripažino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo, kartu ir Lietuvos laikinosios vyriausybės, tai apie Lietuvos kariuomenę negalėjo būti jokios kalbos. Tapo akivaizdu, kad Krašto apsaugos ministerija visai nereikalinga. S. Raštikis tai įvertino taip: „Man, kaip krašto apsaugos ministeriui, beveik nebuvo darbo, nes nebuvo sąlygų tokiam darbui išplėsti.[...] Man teko tik rūpintis lietuviais kariais, patekusiais į vokiečių nelaisvę, ir mėginti zonuoti ir kelti Lietuvos kariuomenės atgaivinimo klausimą.[...] Nuo rusų atsipalaidavę lietuvių kariai labai troško tarnauti Lietuvos kariuomenėje. Šitą jų norą vokiečiai pradėjo naudoti savo tikslams pasiekti.“¹⁷² Naciai pradėjo reikalauti, kad LLV išsiskirstytų pati. Nepavykus to pasiekti, mėgino pasinaudoti lietuvių nacionalistų – LNP paslaugomis. Tuo tikslu 1941 m. liepos 23–24 d. naktį, vadovaujami majorų J. Pyragiaus ir Kazio Šimkaus bei kpt. S. Kviecinsko, jie net mėgino įvykdyti perversmą. S. Raštikis prisiminė: „Tą naktį apie 3 val. 30 min. Pyragius paskambino man telefonu į butą ir sukilėlių vardu pareikalavo, kad aš įsakyčiau pulkininkui Bobeliui nesipriešinti ir perduoti komendanto pareigas kpt. Kviecinskui. Kada aš pradėjau griežčiau kalbėti su Pyragium, jis telefonu mane įspėjo, kad jie tai darą su vokiečių (Gestapo) pritarimu. Aš atmečiau Pyragiaus reikalavimą.“¹⁷³

1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečiams uždraudus LLV veiklą, S. Raštikis pasirašė antrą ir paskutinį krašto apsaugos ministro įsakymą: „Krašto apsaugos ministerija nuo 1941 m. rugpjūčio 5 d. nebeveikia.[...] Nuo 1941 m. rugpjūčio 5 d. nustojau eiti Krašto apsaugos ministerio pareigas. Pagrindas: Ministerių Tarybos nutarimas Nr. 35.“¹⁷⁴ Jis pareiškė padėką Kariuomenės štabo viršininkui div. gen. Stasiui Pundzevičiui ir jo padė-

¹⁷¹ Ten pat, p. 295.

¹⁷² Ten pat, p. 302–303.

¹⁷³ Ten pat, p. 302.

¹⁷⁴ LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 18, l. 118.

jėjui div. gen. Mikui Rėklaičiui, visiems Krašto apsaugos ministerijos ir kariuomenės karininkams. Kartu su kitais LLV nariais S. Raštikis pasirašė memorandumą „Apie teisinę Lietuvos būklę ir faktinius santykius bolševikų okupacijai Lietuvoje pasibaigus“, kuris buvo įteiktas vokiečių generaliniam komisarui Lietuvoje A. T. von Rentelnui. Šis S. Raštikiui pasiūlė būti pirmuoju generaliniu tarėju, bet S. Raštikis kategoriškai atsisakė¹⁷⁵.

Vytauto Didžiojo Karo muziejaus viršininkas brig. gen. Vladas Naševičius (Nagius) įdarbino S. Raštikį muziejaus raštinėje. 1942 m. kovo mėn. buvusio LLV premjero J. Ambrazevičiaus (Brazaičio) iniciatyva buvo įkurta Tautos taryba (TT), kurios svarbiausias uždavinys buvo sudaryti bendrą visai Lietuvai neoficialią politinę vadovybę. Be kitų žinomų žmonių, jos nariu tapo ir S. Raštikis¹⁷⁶.

Vokiečiai, gerai žinodami, koks populiarus S. Raštikis Lietuvoje, stengėsi jį išnaudoti saviems tikslams. 1943 m. sausio mėn. SS ir policijos vadai Lietuvoje gen. mjr. Lucianas Wysockis ėmėsi iniciatyvos organizuoti Lietuvoje SS legioną. Pagal jo planą SS legiono vadu turėjo tapti div. gen. S. Raštikis, bet šis atsisakė. Tų pačių metų kovo 19 d. S. Raštikis kartu su kitais 20 žymių Lietuvos visuomenės veikėjų pasirašė atsisaukimą į lietuvių tautą, kuriame buvo nepripažįstamas prievartinis Lietuvos prijungimas prie Sovietų Sąjungos ir, įvertinant esamos politinės padėties sudėtingumą, siūloma artimiausiu metu Kaune sušaukti visos Lietuvos konferenciją¹⁷⁷. S. Raštikis buvo išrinktas šiai konferencijai parengti penkių asmenų komisijos pirmininku. Tačiau dėl nesutarimų su naciais ir pirmuoju generaliniu tarėju gen. lt. Petru Kubiliūnu jis iš komisijos pirmininko pareigų atsistatydino ir nedalyvavo 1943 m. pavasarį Kaune, Karo muziejuje vykusioje konferencijoje.

Vokiečių SD ir gestapas pradėjo S. Raštikį sekti. Archyve yra išlikęs SD ir gestapo 1943 m. gruodžio 10 d. slaptas dokumentas, kuriame agentas „VM 510“ informuoja, kad div. gen. M. Rėklaičio žmonos tėviškėje Balsupių kaime, Marijampolės aps., retsykiais renkasi Lietuvos nepri-

¹⁷⁵ A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė*, V., 2000, p. 303–307; J. Brazaitis, *min. veik.*, p. 96.

¹⁷⁶ M. Bloznelis, *min. veik.*, p. 167.

¹⁷⁷ IYA, f. K-1, ap. 45, b. 816, l. 76.

klausomybės atkūrimo siekiantys asmenys, tarp kurių aktyviai reiškiasi S. Raštikis. Tų pačių metų gruodžio 17 d. Tilžės gestapas informavo Kauno SD ir gestapą, jog nustatyta, kad Lietuvoje veikia pagrindinė organizacija „Lietuvos vadavimo sąjunga“, kuriai vadovauja gen. M. Rėklaitis. Be kita ko, ten rašoma: „Spėjama, kad generolas Raštikis taip pat priklauso šiai organizacijai.“¹⁷⁸ S. Raštikis vėliau rašė: „Vokiečių politinio saugumo slapta sekimas Lietuvoje buvo blogiau organizuotas ir silpnesnis negu rusų bolševikų 1940–1941 metais.[...] Nežinau, kiek vokiečių saugumas žinojo apie mane. Galėjau tik spręsti, kad jis žinojo gana daug.“¹⁷⁹ Gavęs informaciją, kad galės būti gestapo suimtas, jis ėmė slapstytis – nenakvodavo namuose, kurį laiką gyveno Raudondvario klebonijoje.

1944 m. liepos mėn., kai vokiečiai jau rengėsi bėgti iš Kauno, S. Raštikis su žmona iš miesto pasitraukė ir apsistojo Vilkaviškio vyskupijoje. Liepos 30 d. RA artėjant prie Vilkaviškio, jis su žmona, vysk. Vincentu Padolskiu, kitais kunigais ir brig. gen. Klemensu Popeliuška su žmona iš Vilkaviškio pasitraukė. Rugsėjo pradžioje Raštikiai atvyko į Regensburgą Bavarijoje. S. Raštikis įsidarbino darbininku fabrike, žmona dirbo ligoninėje slaugė. 1944 m. rugsėjo 14 d. S. Raštikis buvo netikėtai iškviestas į Berlyną, į A. Rosenbergo Reicho okupuotų Rytų kraštų ministerijos „Pagalbos lietuviams“ instituciją, kuriai vadovavo buvęs generalinis darbo ir socialinės apsaugos tarėjas dr. Jonas Paukštys. Jis primygtinai mėgino įtikinti S. Raštikį kurti lietuviškus SS dalinius ir jiems vadovauti. S. Raštikis vėl kategoriškai atsisakė. 1945 m. balandžio 2 d. Regensburge buvo įkurtas Lietuvių komitetas, S. Raštikis išrinktas šio komiteto vicepirmininku. 1945 m. balandžio 24 d. amerikiečių kariuomenė užėmė Regensburgą¹⁸⁰.

1945 m. gegužės 4 d. S. Raštikis kartu su Regensburgo lietuvių komiteto pirmininku Mykolu Krupavičiumi ir sekretoriumi V. Jakučiu nuvyko pas amerikiečių karo komendantą ir įteikė jam Lietuvių komiteto parengtą memorandumą, kuriame buvo išdėstyta, kiek žalos Lietuvai padarė sovietai ir vokiečiai. Tų pačių metų birželio 21 d. Regens-

¹⁷⁸ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 7, l. 86–86 a. p., 91.

¹⁷⁹ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 353.

¹⁸⁰ Ten pat, p. 424–433, 437, 440–445, 459, 461–462.

burge S. Raštikio, dr. Juozo Balčiūno ir kun. Karalevičiaus iniciatyva buvo įsteigtas Lietuvos Raudonojo Kryžiaus Regensburgo–Šeinfeldo skyrius. 1946 m. gegužės pradžioje lietuviai iš Regensburgo pabėgėlių stovyklos buvo perkelti į Šeinfeldo pabėgėlių stovyklą. 1946 m. S. Raštikis Pfullingene, Vakarų Vokietijoje, dalyvavo VLIK'o organizuotame buvusių Lietuvos kariuomenės vyresniųjų karininkų pasitarime ir jam pirmininkavo. Buvo nutarta VLIK'e įsteigti Karinį skyrių, kurio vadovu turėtų būti S. Raštikis¹⁸¹.

Vos pasibaigus Antrajam pasauliniam karui sovietinis saugumas ėmėsi aktyviai ieškoti į Vokietiją pasitraukusių lietuvių – karininkų, saugumo valdininkų, policininkų, inteligentijos atstovų. Jų tikslas buvo grąžinti juos į sovietinę Lietuvą ir nubausti. Kaip vėliau paaiškėjo iš buvusiam KGB archyve rastų slaptų dokumentų, S. Raštikis buvo įrašytas į septynių asmenų sąrašą, kuriuos sovietiniai saugumiečiai buvo numatę sunaikinti (S. Raštikį mėginta privilioti sugrįžti į Lietuvą)¹⁸². 1946 m. rugsėjo 1 d. Regensburge pasirodė „žemo ūgio kresnas gana jaunas vyrukas“, ieškantis S. Raštikio. Jį sutikęs, šis žmogus pasakė, jog yra siųstas Lietuvos sovietinės valdžios ir valdžia nori, kad S. Raštikis grįžtų į sovietinę Lietuvą, bei perdavė jam 1946 m. kovo 27 d. dukrų ir žmonos motinos rašytą laišką su abiejų dukrų nuotraukomis. Laiške jos rašė norinčios pasimatyti. Kitą dieną prie šio „vyruko“ prisidėjo dar ir antras, tačiau nieko nepešę jie abu buvo priversti pasišalinti¹⁸³. Kaip gerokai vėliau paaiškėjo, šie „vyrukai“ buvo sovietinio saugumo pasiuntiniai – Viktoras Tomkus-Eidukaitis-Budrys (ag. slapyvardis „Sedmoj“) ir LSSR miškų pramonės ministerijos darbuotojas (buvęs sovietinis diversantas) Aleksandras Vaicekavičius¹⁸⁴.

Tačiau sovietiniai saugumiečiai nenurimo. 1946 m. spalio mėn. Laimutę ir Meilutę Raštikytes bei E. M. Raštikienės motiną iš Sibiro atvežė į Kauną. Apgyvendino jas E. M. Raštikienės brolio A. Smetonos namuose ir net leido mokytis, paskyrė pašalpą. Saugumiečių raginamos

¹⁸¹ Ten pat, p. 462–463, 468, 485, 507, 525–526.

¹⁸² *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 2, p. 76; 2006, Nr. 2, p. 208.

¹⁸³ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 549–559.

¹⁸⁴ *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 2, p. 75–76.

Raštikių dukrelės Laimutė ir Meilutė su močiute Barbora Smetonienė tremtyje Sibire. Apie 1942 m.

abi Raštikytės 1946 m. spalio 15 d. ir lapkričio 21 d. vėl parašė tėvams į Vakarų Vokietiją du laiškus. 1947 m. sausio 13 d. Vakarų Vokietijoje į S. Raštikio butą vėl prisistatė svečiai iš sovietinės Lietuvos. Vienas iš jų – jau minėtas V. Eidukaitis, o kitas, nors ir keista, buvęs tarpukario Lietuvos kariuomenės plk. Pranas Tvaronas (ag. slapyvardis „Viktoras“), kurį S. Raštikis gerai pažinojo. Pasiuntiniai vėl atvežė dukrų laiškus ir nuotraukas, taip pat LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko J. Paleckio ir Kauno universiteto dėstytojo, tarpukario Lietuvos kariuomenės div. gen. V. Vitkausko laiškus, kuriuose jis buvo raginamas grįžti į sovietų okupuotą Lietuvą¹⁸⁵. S. Raštikis buvo atsargus ir sovietinių saugumiečių provokacijos nepavyko. Jis liko laisvėje.

1948 m. sausio 27 d. amerikiečių karinėje žvalgyboje tarnaujantys lietuviai informavo S. Raštikį, kad amerikiečiai neseniai sulaukė Kasselio pabėgėlių stovykloje įsikūrusių, neva iš sovietų okupacinės zonos perbėgusių, tačiau, kaip tardymo metu vėliau paaiškėjo, sovietinį agentą Simą Pečiulionį (Mažeiką), kuris turėjo užduotį nužudyti S. Raštikį ir gen. št. plk. lt. Aleksandrą Andriušaitį. S. Raštikis vėliau atsiminimuose rašė: „Vasario 4 d. plk. Birutis [inž. plk. Stasys Birutis-Birutavičius. – *Aut.*] pranešė apie bolševikų numatomą pasikėsinimą prieš mane ir Andriu-

¹⁸⁵ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 559–565; *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 2, p. 77; 2006, Nr. 2, p. 208.

šaitį amerikiečių karo komendantui Scheinfelde kapitonui Freedman. Kitą dieną plk. Birutis ir aš buvome pakviesti pas tą patį komendantą ir apklausinti kalbamu reikalu.¹⁸⁶ Ar ši informacija buvo teisinga, išsiaiškinti nepavyko.

1948 m. lapkričio 23 d. Hanau lietuvių pabėgėlių stovykloje įvykusiame Lietuvos savanorių kūrėjų sąjungos suvažiavime S. Raštikis buvo išrinktas valdybos pirmininku. 1949 m. gegužės 8 d. Raštikiai emigravo į JAV. Ankstyvą gegužės 18 d. rytą Niujorko prieplaukoje juos pasitiko vysk. V. Brizgys, Lietuvos generalinio konsulo pavaduotojas Anicetas Simutis, brig. gen. Jonas Černius, Bendro Amerikos lietuvių fondo (BALF) atstovai. Raštikiai nuvyko į Los Andželą ir kuriam laikui apsistojo Holivudo kino aktorės Rūtos Kilimonytės (Ly) tėvų namuose. 1949 m. birželio 9 d. S. Raštikis pradėjo dirbti privačiame Hervelo fabrike darbininku. Vėliau jis rašė: „Gyvenimo pradžia Amerikoje buvo mums sunki, labai sunki.“¹⁸⁷

Netrukus S. Raštikis įsitraukė į vietos lietuvių visuomeninį gyvenimą, rašė straipsnius įvairiems laikraščiams. Tuo tarpu sovietų okupuotoje Lietuvoje saugumiečiai nenurimo. 1950 m. birželio 12 d. LSSR MVD archyve jie surado S. Raštikio straipsnį „Lietuvos kariuomenės tragedija“, išspausdintą 1942 m. leistame „Lietuvių archyve“, kuriame aprašomi sovietų nusikaltimai 1940–1941 m. jų okupuotoje Lietuvoje. Apie šį straipsnį LSSR centrinio valstybinio MVD archyvo viršininkas vyr. lttn. Bezverchnas pažymoje rašė: „Reikia pažymėti itin kontrrevoliucinį, antisovietinį šio straipsnio pobūdį.“¹⁸⁸ 1950 m. rugsėjo 4 d. LSSR MGB kreipėsi į SSRS MGB su prašymu paskelbti sąjunginę S. Raštikio paiešką¹⁸⁹. Kam buvo reikalingas šis maskaradas, sunku pasakyti. Viena aišku, kad sovietiniai saugumiečiai tuo metu gerai žinojo, kur yra jų ieškomas asmuo.

1951 m. balandžio 26 d. S. Raštikis persikėlė į Sirakūzus Niujorko valstijoje. Čia prie Sirakūzų universiteto organizuojamuose kursuose (*USAFIT Russian Program*) nuo balandžio 29 d. jis dėstė amerikiečių karo lakūnams rusų kalbą. 1952 m. vasario mėn. buvo paskirtas kursų

¹⁸⁶ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, d. 2, p. 569–570.

¹⁸⁷ Ten pat, p. 601.

¹⁸⁸ LYA, f. K-1, ap. 45, b. 816, s. b. Nr. 556, l. 79.

¹⁸⁹ Ten pat, b. 73, l. 3–4.

Stasys Raštikis Monterey kariuomenės svetimų kalbų institute Kalifornijoje. Apie 1954–1964 m.

grupės vadovo pavaduotoju. Pažymėtina, jog jau daug metų VLIK'as siekė S. Raštikį įtraukti į savo veiklą, tačiau jam emigravus į JAV, ši problema liko neišspręsta. Todėl tuo tikslu pats tuometis VLIK'o pirmininkas prof. Steponas Kairys iš Europos atvyko į Sirakūzus ir jį susirado. Ilgai įkalbinėjamas S. Raštikis sutiko. 1952 m. spalio 15 d., pasibaigus sutarčiai su Sirakūzų universitetu, jis sutarties nepratęsė ir lapkričio mėn. išvyko į Niujorką, o iš ten lapkričio 29 d., jau kaip oficialus VLIK'o darbuotojas, išskrido į Europą. Trumpam sustojo Londone, kur jam buvo pavesta sušvelninti nuolatinis nesusipratimus tarp VLIK'o ir Lietuvos diplomatinės šefo Stasio Lozoraičio. Po pusmečio jis išvyko į Vakarų Vokietiją. Gyveno ir dirbo VLIK'o būstinėje Vakarų Vokietijoje, Reutlingene. 1953 m. rugsėjo 29 d. savo darbą VLIK'e jis baigė ir kitą dieną išskrido atgal į Niujorką. Deja, apie šį laikotarpį ir jo veiklą VLIK'e išsamesnės informacijos nėra.

Grįžęs į JAV S. Raštikis įsidarbino Monterey kariuomenės svetimų kalbų mokykloje Kalifornijoje, rusų kalbos skyriuje. Jis buvo paskirtas lietuvių kalbos kursų vadovu, vėliau ir šio skyriaus vadovu. 1955 m. gruodžio 20 d. LSSR KGB pagaliau nutraukė beprasmiškę S. Raštikio paiešką ir jo paieškos bylą Nr. 1788 perdavė KGB archyvui¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Ten pat, l. 21–23.

Gyvendamas JAV S. Raštikis 1956 m. parašė ir išleido atsiminimų „Kovose dėl Lietuvos“ 1 dalį, 1957 m. – 2 dalį. 1963 m. Monterey mokyklą pertvarkius į institutą, jam buvo suteiktas profesoriaus vardas. 1964 m. balandžio 6 d., panaikinus lietuvių kalbos skyrių, jis vėl perėjo dirbti vyr. dėstytoju į rusų kalbos skyrių. 1968 m. liepos 31 d. S. Raštikis išėjo į pensiją¹⁹¹. 1972 m. jis parašė ir išleido savo atsiminimų tęsinį – 3 dalį „Įvykiai ir žmonės“ ir 1982 m. 4 dalį – „Lietuvos likimo kelias“.

Div. gen. S. Raštikis mirė 1985 m. gegužės 3 d. Los Andžele, JAV. Atsisveikinant su juo gegužės 7 d. Šv. Kazimiero bažnyčioje LLV ir VLIK'o vardu kalbą pasakė rezistencijos dalyvis M. S. Naujokaitis. Jis išreiškė gilią pagarbą ir padėką div. gen. S. Raštikiui, sąžiningai atlikusiam pareigas tautos ir valstybės tarnyboje, karo lauke ir tautos gyvenime. Jis pareiškė nuoširdžią užuojautą E. M. Raštikienei, išlikusioms Sibiro tremtinėms, S. Raštikio dukroms, ir visai lietuvių tautai¹⁹².

1993 m. lapkričio 22 d. div. gen. S. Raštikio, jo žmonos E. M. Raštikienės ir tremtyje Sibire žuvusios dukrelės Aldutės palaikai buvo perlaidoti Petrašiūnų kapinėse Kaune¹⁹³.

¹⁹¹ G. Surgailis, min. veik., p. 161.

¹⁹² *Karys*, 1985, Nr. 6, p. 244–245.

¹⁹³ *XXI amžius*, 2006, Nr. 70.

Rapolas SKIPITIS

Gimė 1887 m. sausio 31 d. Baukų k., Smilgių vls., Panevėžio aps. 1901–1904 m. mokėsi Palangos progimnazijoje, 1905–1909 m. mokslą tęsė Šiaulių gimnazijoje. Buvo 1905–1906 m. revoliucinio sąjūdžio dalyvis, vadovavo slapta mokinių kuopelei. 1906–1908 m. Šiauliuose organizavo politinių kalinių šelpimą, buvo įrengęs slėptuvę nelegaliai spaudai. 1908 m.

dalyvavo nelegalioje lietuvių moksleivių konferencijoje Vilniuje. Tų pačių metų lapkričio mėn. carinės Rusijos policijos buvo suimtas, bet po kelių dienų paleistas, nes jį užtarė gimnazijos tėvų komiteto pirmininkas, įtakingas valdininkas Blimentalis.

1909–1910 m. Maskvos universitete studijavo mediciną, 1910–1914 m. – teisę. Studijuodamas aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje. 1909–1911 m. buvo „Aušrinės“ laikraščio redakcijos narys, aušrininkų moksleivių organizatorius. 1911 m. vasarą Šiauliuose jis surengė nelegalią aušrininkų moksleivių konferenciją. 1911–1915 m. – Maskvos lietuvių studentų pirmininkas, organizavo Maskvos lietuvių šelpimo draugijos kursus. Apie 1914 m. vedė Stanislavą Bogušytę, 1863 m. sukilimo dalyvio dukrą.

Per Pirmąjį pasaulinį karą veikė Tremtinių (pabėgėlių) šelpimo komitete Maskvoje ir Sankt Peterburge. 1915 m. R. ir S. Skipičiams gimė duktė Marija. 1916 m. Maskvos universitete jis gavo teisės mokslo diplomą ir pasirinko advokato karjerą. 1917 m. kovo mėn. buvo vienas iš „Santaros“ (Lietuvių nuosaikiųjų liberalų partijos) steigėjų Sankt Peterburge, atstovavo jai Lietuvių Seime Sankt Peterburge. Kartu ėjo ir laikraščio „Santara“ pirmojo redaktoriaus pareigas, buvo nuo 1917 m. gruodžio 1 d. Voroneže pradėjusios veikti Vyriausiosios lietuvių tarybos Rusijoje (VLTR) narys.

Šios Tarybos pavedimu 1918 m. sausio 3 d. atvyko į Kijevą, ten susitiko su neseniai nepriklausomybę paskelbusios Ukrainos prezidentu ir

Tautinės (Centrinės) rados vadovu Michailu Gruševskiu (Hruševskiu). Trumpai, iki bolševikinės okupacijos, R. Skipitis buvo VLTR atstovu Kijeve prie Ukrainos vyriausybės. Paskui jis grįžo į Voronežą. 1918 m. Skipičiams gimė antroji duktė Ramutė Elena.

1918 m. gegužės 3 d. R. Skipitis su šeima grįžo į Lietuvą ir nuvyko į žmonos tėviškę Kalpokuose. Tačiau negalėdamas pakęsti tuo metu kaime siautusį plėšikų netrukus grįžo į Šiaulius ir pradėjo mokytojauti gimnazijoje. 1918 m. spalio 24 d. buvo išrinktas Šiaulių miesto savivaldybės sekretoriumi. Tų pačių metų pabaigoje paskirtas Švietimo ministerijos įgaliotiniu Šiaulių miestui ir apskrčiai. 1919 m. sausio 16 d. paskirtas Kauno miesto ir apskrities taikos teisėju ir išvyko į Kauną. 1919–1920 m. buvo Kauno apygardos valstybės gynėjas, aktyviai įsitraukė į kuriamą Lietuvos šaulių sąjungą (LŠS) ir jau lapkričio 5 d., kaip LŠS Centro valdybos įgaliotinis, komandiruotas į Šiaulius įkurti ten Šaulių sąjungos štabą. Šiauliai tuo metu buvo užimti bermontininkų ir štabas galėjo veikti tik slapta. R. Skipitis vėliau rašė: „Aš jau tuomet buvau šaulys ir Šaulių sąjungos įgaliotas organizuoti šaulius partizaninei kovai su bermontininkais, bet šiauliai Šiauliuose dar tuomet mažai tebuvo žinomi, o partizanai jau buvo pasireiškę kovose su bolševikais Žemaitijoje, Joniškėlyje ir kitur dar gerokai prieš Šaulių sąjungos įsikūrimą.“¹⁹⁴

Įkūręs štabą grįžo į Kauną, vertėsi privačia advokato praktika. 1920–1922 m. ėjo Lietuvos vidaus reikalų ministro pareigas. Vėliau rašė: „1920.VI.19 d., atėjęs į ministeriją, radau jos centrą jau sudarytą. Tuomet Vidaus Reikalų Ministerija turėjo šiuos departamentus: Bendrųjų Reikalų, Piliečių Apsaugos, Sveikatos, Savivaldybių, Darbo ir Socialinės Apsaugos, Tikybių ir departamento teisėmis Lietuvos Atstatymo Komisariatą.“¹⁹⁵ 1921 m. birželio 24 d., per Jonines, LŠS organizavo pirmąją sporto šventę, kurioje bėgimo varžybose dalyvavo ir R. Skipitis. Nuo 1922 m. jis vertėsi privačia advokato praktika. 1923–1926 m. buvo išrinktas į II ir III Lietuvos Seimą. 1923 m. lapkričio 15–17 d. pirmininkavo LŠS suvažiavime Kaune. 1925–1927 m. redagavo „Ūkininko balsą“.

¹⁹⁴ Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004, K., 2005, p. 29–30.

¹⁹⁵ R. Skipitis, min. veik., p. 220.

1927 m. balandžio–1928 m. birželio mėn. jis – Aukštųjų mokyklų moksleiviams šelpti draugijos, kartu ir LŠS Centro valdybos pirmininkas. 1928 m. sausio 7 d. dalyvavo atidarant ir šventinant Kaune, šalia Įgulos bažnyčios įkurtus LŠS namus. 1931 m. birželio 24 d. buvo apdovanotas ką tik įsteigtu Šaulių žvaigždės ordinu.

R. Skipitis buvo vienas iš 1932 m. įkurtos Draugijos užsienio lietuviams remti (DULR) steigėjų, išrinktas jos Centro valdybos pirmininku. 1932–1940 m. jis kartu ir Advokatų tarybos narys. Jo iniciatyva DULR Centro valdyba nutarė 1935 m. rugpjūčio mėn. Kaune sušaukti pirmąjį Pasaulio lietuvių kongresą. Tuo tikslu 1935 m. balandžio–liepos mėn. R. Skipitis lankėsi JAV, susitiko su lietuvių bendruomenės atstovais. 1935 m. rugpjūčio 11–13 d. Kaune, Valstybės teatre vyko pirmasis Pasaulio lietuvių kongresas. Po kongreso rugpjūčio 14–17 d., dalyvaujant atvykusiems iš užsienio lietuviams, vyko įvairios sporto varžybos, parodos, koncertai, kariuomenės ir šaulių pasirodymai, buvo organizuojamos ekskursijos. Ta proga R. Skipitis iš JAV pakvietė atvykti žymių lietuvių sportininkų, kurie daug prisidėjo prie Lietuvos krepšinio suklestėjimo. 1939 m. jis buvo apdovanotas Šaulių žvaigždės ordino medaliu.

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą R. Skipitis, bijodamas suėmimo, pradėjo svarstyti pasitraukimo į Vokietiją galimybes. 1940 m. rugpjūčio mėn. jis susitarė su DULR sekretoriumi Vladu Nasevičiumi per ryšininkus palaikyti ryšį ir rugsėjo 15 d. sovietams uždarius Draugiją, nelegaliai pasitraukė į Vokietiją. Netrukus jis atsidūrė Berlyne¹⁹⁶.

1940 m. lapkričio 17 d. K. Škirpos iniciatyva Berlyne buvo įkurtas LAF'as, kurio steigiamąjį aktą pasirašė ir R. Skipitis. Jis buvo paskirtas LAF'o Užsienio lietuvių komisijos pirmininku, 1941–1945 m. kartu ėjo ir Berlyno lietuvių sąjungos pirmininko pareigas.

1941 m. balandžio 22 d. į Kauną atvykę Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo centro atstovai V. Nasevičius ir Pranas Padalskis (Padalis) kartu su kauniečiais patvirtino LLV sudėtį, kurioje R. Skipičiui buvo numatytas užsienio reikalų ministro postas¹⁹⁷. 1941 m. birželio 14–15 d.

¹⁹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 137; t. 4, l. 41–42.

¹⁹⁷ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, V., 1998, p. 29.

vykstant didžiajai lietuvių tremčiai, į Ust Lokčimą Komijoje buvo išstremta R. Skipičio žmona Stanislava. Kartu su ja į Sibirą sovietai išstremė ir abi dukras¹⁹⁸. 1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, K. Škirpa Berlyne taip pat numatė sudaryti LLV, kurioje R. Skipitis įvardytas kaip užsienio reikalų ministras. Tą patvirtino ir birželio 23 d. ryte per Kauno radiją paskelbta LAF'o sudarytos LLV sudėtis¹⁹⁹.

1941 m. birželio 24 d. ryte į Donelaičio g. 24 esančią „Žaibo“ spaustuve rinkosi į pirmąjį posėdį LLV nariai. Vėliau apie tai jos vadovas J. Ambrazevičius (Brazaitis) rašė: „Nedaug jų čia susirinko. Nebuvo paskelbto ministerio pirmininko K. Škirpos, užsienio reikalų ministerio R. Skipičio, apsaugos ministerio gen. S. Raštikio – jie tebebuvo laukiami iš Berlyno.“²⁰⁰ Deja, naciai K. Škirpos ir R. Skipičio iš Berlyno neišleido. Jie abu pateko gestapo globon. S. Raštikį į Kauną vokiečiai parskraidino tik birželio 27 d.

1941 m. liepos 10 d. Berlyno LAF'o steigėjai – R. Skipitis, E. Galvanauskas ir P. Karvelis įteikė K. Škirpai ultimatumą reikalaudami, atsižvelgiant į pakitusias politines aplinkybes, nutraukti Berlyno LAF'o veiklą ir jį panaikinti. Priešingu atveju prašė juos laikyti išstojusiais iš LAF'o narių. K. Škirpa ultimatumą atmetė ir liepos 15 d. R. Skipitį, E. Galvanauską ir P. Karvelį pašalino iš LAF'o, kaip nesilaikančius LAF'o nariui privalomos drausmės²⁰¹.

Berlyne gyvenantys lietuviai, matydami Lietuvos rezistencijos daugialypiškumą, siūlė nedelsiant sudaryti vieningą pagrindinio pasipriešinimo politinę vadovybę. Tuo tikslu 1942 m. R. Skipitis paslapčia nuo nacių iš Berlyno trumpam atvyko į Kauną, ten jis susitiko su pagrindžio vadovais ir aptarė vieningo pasipriešinimo klausimus (buvo kalbama apie VLIK'o organizavimą). 1943 m. liepos 13 d. R. Skipitis Berlyne susitiko su Reicho okupuotų Rytų kraštų (A. Rosenbergo) ministerijos pareigūnu Baumgärteliu ir įteikė jam Berlyno lietuvių sąjungos oficialų prašymą padėti išlaisvinti lietuvius – Štuthofio koncentracijos stovyk-

¹⁹⁸ Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941), V., 1999, p. 274.

¹⁹⁹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 272; *Tautos teisė sukilti*, K., 2001, p. 55–56.

²⁰⁰ J. Brazaitis, min. veik., p. 76.

²⁰¹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 409–411.

los kalinius, tačiau toliau pažadų reikalai nepajudėjo²⁰². Tų pačių metų lapkričio 21 d. Berlyno lietuviai atsiuntė savo rekomendacijas vokiečių okupuotoje Lietuvoje veikiantiems Vyriausiajam lietuvių komitetui (VLK) ir Tautos tarybai (TT) dėl veiksmų taktikos ir Lietuvos valstybingumo politikos. Be R. Skipičio, raštą pasirašė diplomatas Vaclovas Sidzikauskas, Berlyno LAF'o signatarai: E. Galvanauskas, P. Karvelis ir A. Valiukėnas bei žurnalistas J. Būtėnas. Šis raštas, matyt, paveikė Lietuvos rezistencijos vadovų mąstyseną ir jau lapkričio 25 d. susirinkę VLK ir TT atstovai įsteigė bendrą pagrindžio vadovybę – VLIK'ą, kuriuo tuoj pat susidomėjo gestapas. 1944 m. gegužės pradžioje gestapui suėmus daugelį VLIK'o vadovų, rezistencinis pagrindis pakriko. Birželio mėn. įvykusiame naujojo VLIK'o („mažojo“) posėdyje, atsižvelgiant į artėjančią antrąją sovietinę okupaciją, buvo nutarta VLIK'ą iš Lietuvos perkelti į Vokietiją ir perduoti įgaliojimus ten gyvenantiems prel. M. Krupavičiui, R. Skipičiui ir V. Sidzikauskui²⁰³. Sovietinei kariuomenei priartėjus prie Berlyno, 1945 m. sausio pabaigoje R. Skipitis iš Berlyno pasitraukė į Halės miestą²⁰⁴.

Po karo, 1946 m. jis emigravo į JAV, apsigyveno Čikagoje. Dirbo „Naujienose“, tęsė visuomeninę veiklą. 1947–1948 m. jis – Čikagos lietuvių tremtinių draugijos, 1949–1955 m. – lietuvių teisininkų draugijos pirmininkas. Dalyvavo 1955 m. iš Europos į JAV perkeltos VLIK'o veikloje. Nuo 1955 m. buvo pirmosios lietuvių bendruomenės (LB) tarybos narys. JAV atkūrus LŠS, 1956 m. sausio 7 d. buvo išrinktas į laikinąją Centro valdybą. 1957 m. lapkričio 1 d. išrinktas į Šaulių žvaigždės ordino tarybą. 1961 m. JAV išleido atsiminimų knygą „Nepriklausomą Lietuvą statant“, 1967 m. – „Nepriklausoma Lietuva“. Aktyviai dalyvavo rengiant JAV „Lietuvių enciklopediją“, bendradarbiavo lietuvių spaudoje²⁰⁵.

Lietuvos patriotas, teisininkas ir visuomenės veikėjas R. Skipitis mirė 1976 m. vasario 23 d. Čikagoje, Ilinojaus valstijoje, JAV, savo namuose. Palaidotas lietuvių tautinėse kapinėse. Prieš nuleidžiant karstą

²⁰² A. Bubnys, min. veik., p. 292.

²⁰³ *Pergalė*, 1990, Nr. 7, p. 158.

²⁰⁴ IYA, f. K-1, ap. 58, b. 3128/3, l. 199.

²⁰⁵ *JAV lietuviai*, t. 2, p. 245; *Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004*, p. 204–205, 207.

į duobę Lietuvos tautinė vėliava buvo nuimta nuo karsto ir perduota jo našlei, antrajai žmonai Lidijai²⁰⁶.

Antanas VALIUKĖNAS

Gimė 1913 m. Taukelių k., Daugėlių vls., Utenos aps. Baigęs pradžios mokyklą mokėsi Švėkšnos gimnazijoje, kurią baigęs studijavo Kauno universitete. Nuo 1931 m. rugpjūčio priklausė studentų korporacijai „Neo-Lithuania“. 1931–1934 m. redagavo studentų laikraštį „Studentų balsas“, nuo 1934 m. rudens iki 1935 m. gegužės – „Jaunosios Lietuvos“ sąjungos savaitinį žurnalą „Jaunoji karta“. 1936 m. balandžio mėn. išvyko į Šveicariją, ten Ciuricho

universiteto Filosofijos fakultete tęsė studijas, kartu buvo dienraščio „Lietuvos aidas“ korespondentu. 1939 m. rugsėjo mėn. grįžo į Lietuvą ir dirbo žurnalistu „Lietuvos aide“²⁰⁷.

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, 1940 m. birželio 21 d. A. Valiukėnas pasitraukė į Vokietiją. Lietuvos ir Vokietijos sieną ties Aisėnų k., Veiviržėnų vls., Tauragės aps. jis perėjo kartu su žinomu žurnalistu B. Raila padedamas pasienio muitininko, gimnazijos laikų draugo Stasio Gedminto. Perėję sieną A. Valiukėnas ir B. Raila buvo sulaikyti vokiečių pasienio policijos, pristatyti į pasienio postą ir pareigūnų apklausti. Netrukus A. Valiukėnas pervežtas į Klaipėdą, o iš ten – į netoli Įsruties esančią pabėgėlių stovyklą. 1940 m. spalio 14 d. įsidarbino mokiniu Berlyno leidykloje „Deutscher Verlag“²⁰⁸. Atvykęs į Berlyną jis susisieki su čia gyvenančiais lietuviais.

²⁰⁶ Karys, 1976, Nr. 7, p. 288–289.

²⁰⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3128/3, l. 54–55.

²⁰⁸ Ten pat, l. 55–56.

1940 m. lapkričio 17 d. A. Valiukėnas buvo pakviestas ir dalyvavo K. Škirpos bute Berlyne įvykusiame lietuvių visuomenės atstovų susirinkime, kuriame buvo įkurtas LAF'as, ir pasirašė jo steigimo protokolą. K. Škirpa jį pakvietė tapti patariamąjo organo – septynių asmenų tarybos nariu bei vienu iš jo padėjėjų. A. Valiukėnas pasiūlymą priėmė. 1941 m. vasario pabaigoje jis įsidarbino K. Škirpos vertėju, o rugpjūčio pradžioje buvo paskirtas asmeniniu K. Škirpos sekretoriumi, kartu ėjo ir Berlyno lietuvių sąjungos sekretoriaus pareigas²⁰⁹. Apie tai J. Ambrazevičius (Brazaitis) vėliau rašė: „Lietuvos pasiuntinybę Berlyne vokiečiams uždarius ir jos tarnautojams išsibarsčius, Antanas Valiukėnas, pabėgęs iš Lietuvos nuo bolševikų ir atsidūręs Berlyne, tapo Lietuvos atstovo pulk. Kazio Škirpos asmens sekretoriumi ir artimu politiniu bendradarbiu. Šiose pareigose jis turėjo progos artimai susipažinti su Švedijos karo atašė pulk. Carl H. Julin-Dannfelt.[...] A. Valiukėno artima pažintis su pulkininku ir abipusis pasitikėjimas įgalino perdavinėti Lietuvos pagrindžio informaciją į laisvąjį pasaulį Švedijos pasiuntinybės Berlyne diplomatiniais kanalais [...]“²¹⁰.

Kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui ir vokiečiams okupavus Lietuvą, 1941 m. liepos 26 d.–rugspjūčio 5 d. K. Škirpos pavedimu A. Valiukėnas buvo atvykęs į Kauną. Jis atvežė K. Škirpos laišką LLV vadovui J. Ambrazevičiui (Brazaičiui), kuriame K. Škirpa, išgirdęs, kad Lietuvoje įvedama vokiečių civilinė valdžia, susirūpinęs rašė: „Jei paduotos čia žinios apie įvedimą Lietuvoje Zivilverwaltungo yra tikros, tai tenka padaryti išvadą, kad vokiečiai yra galutinai nusistatę mūsų sukilėlių krauju atkovotą Lietuvos nepriklausomybę žūtbūt panaikinti ir kraštą palaipsniui prijungti prie Reicho[...]“²¹¹. Be to, K. Škirpa A. Valiukėnui buvo pavedęs surinkti informaciją apie padėtį Lietuvoje. Po kurio laiko A. Valiukėnas dar kartą buvo atvykęs į Kauną ir vėl kalbėjosi su J. Ambrazevičiumi (Brazaičiu) dėl vyriausiojo rezistencinio centro, vienijančio visas pasipriešinimo organizacijas Lietuvoje, įkūrimo galimybių. 1943 m. gruodžio–1944 m. vasario mėn. jis, kaip K. Škirpos ryšininkas, vėl lankėsi Kaune – rinko informaciją apie padėtį Lietuvoje ir tarpininkavo

²⁰⁹ Ten pat, b. 34229/3, t. 4, l. 109–111.

²¹⁰ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 558.

²¹¹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, p. 476.

įkuriant VLIK'ą. Paskutinį, penktą kartą, į Lietuvą A. Valiukėnas atvyko 1944 m. gegužės mėn. Vilniuje jis susitiko su Vilniaus universiteto doc. Stasiu Žakevičiumi (Žymantu), o gegužės 2 d. Kaune – su VLIK'o nariu Gaižučiu. Šį kartą A. Valiukėno atvykimo tikslas buvo išgabenti VLIK'o archyvą į Berlyną, vėliau jį pervežti į Švediją. Tačiau tąsyk A. Valiukėnui išvežti VLIK'o archyvo nepavyko (jis tam nebuvo paruoštas)²¹².

1945 m. vasario mėn. artėjant prie Berlyno Rytų frontui, vienas tuometio VLIK'o vadovų užsienyje – V. Sidzikauskas pasiūlė A. Valiukėnui likti Berlyne tuo atveju, jei Berlyną užims sovietinė kariuomenė, ryšiams su Lietuvos rezistenciniu pagrindžiu palaikyti. Balandžio pradžioje RA visai priartėjus prie Berlyno, pas A. Valiukėną atvyko specialus V. Sidzikausko ryšininkas iš Würzburgo, žinomas žurnalistas J. Būtėnas su užduotimi jam: po to, kai Berlynas bus sąjungininkų okupuotas, užmegzti ryšius su Anglijos ir JAV okupacinėmis vadovybėmis. A. Valiukėnas, kaip buvęs pasiuntinio K. Škirpos sekretorius, turėjo aptarti su jais galimybes grąžinti į Berlyną VLIK'ą, kad galėtų vesti derybas su Vakarų sąjungininkais dėl atstovavimo Lietuvos interesams²¹³. A. Valiukėnas pakluso šiam nurodymui ir su žmona Laima liko savo bute Berlyne laukti likimo, kuris jam buvo labai negailestingas.

1945 m. gegužės 8 d. RA užėmus Berlyną, sovietinė karinė kontržvalgyba „Smerš“ ir NKVD ėmėsi darbo – ieškojo mieste likusių, jų požiūriu, įtartinų asmenų. Gegužės 19 d. RA 8-osios gvardijos armijos 64-osios inžinerinės brigados kontržvalgybos skyrius „Smerš“ Berlyne sulaukė A. Valiukėną. Tardomas jis prisipažino dalyvavęs VLIK'o veikloje atkuriant Lietuvos nepriklausomybę. Tardymas nebuvo baigtas, nes A. Valiukėnas neaiškiomis aplinkybėmis sugebėjo pabėgti. Tačiau kitą dieną, birželio 9-ąją, jis vėl buvo suimtas; šį kartą jį suėmė LSSR NKGB Berlyno operatyvinė grupė, vadovaujama enkavėdisto kpt. Aleksandro Slavino. Ši grupė tuo metu siautė Berlyne ieškodama sovietų užimtoje Vokietijos teritorijoje sovietinės Lietuvos priešų – „buržuazinių nacionalistų“. Tą pačią dieną A. Slavinas pasirašė nutarimą persiųsti A. Valiukėną į LSSR NKGB tolesniam tardymui²¹⁴.

²¹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 114.

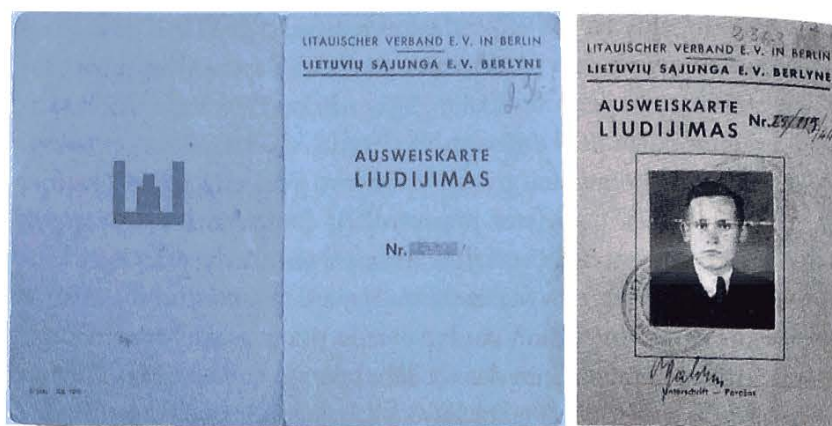
²¹³ Ten pat, b. 3128/3, l. 23–24, 51.

²¹⁴ Ten pat, l. 2, 7–9, 203–204.

1978 m. apie tai sovietinės Lietuvos dienraštyje „Tiesa“ rašė buvęs sovietinio saugumo pplk. A. Slavinas, pasirašęs slapyvardžiu „Pulkininkas A. Aleksas“. Jis prisiminė, kaip 1945 m. balandžio mėn. iš LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro, NKGB mjr. A. Guzevičiaus gavo nurodymą sudaryti operatyvinę grupę ir su ja vykti į Vokietiją ieškoti „karinių nusikaltėlių“. Buvo nurodytos jų pavardės ir duotos nuotraukos; tarp jų buvo ir A. Valiukėno nuotrauka. A. Slavinas rašė: „Berlyne dar vyko kautynės, kai aš su draugais vyr. leitenantu Stepu [Franckevičiumi. – Aut.] ir leitenantu A. Litvinavičium jau buvome jo priemiestyje Šarlotenburge. Gera žinojau šį rajoną, nes dar iki karo teko čia lankytis. Mus domino namas Karlsštrasėje Nr. 38, kur buvo įsikūrusi vadinamoji „Lietuvių sąjunga“. Privažiavę įmanomai arčiau, sustabdėme savo „Dodžą“ priedangoje, o patys patraukėme nurodytu adresu.“²¹⁵ Įėję į namo vidų enkavėdistai rado nuo sovietinės okupacijos iš Lietuvos pasitraukusias ir čia tuo metu gyvenusias seseris Mildą ir Ramutę Alseikaite. Enkavėdistams, apsimetusiems pabėgėliais iš Lietuvos, iš seserų pavyko sužinoti, kad jų ieškomas A. Valiukėnas retkarčiais lankosi šiuose namuose. Tada jie nutarė surengti jam pasala ir pradėjo budėti gretimo namo griuvėsiuose. Nesulaukdamas pasirodant A. Valiukėno, A. Slavinas kreipėsi į „Smerš“ vadovybę Berlyne; jam buvo paaiškinta, kad A. Valiukėnas buvęs suimtas, tačiau jam pavyko pabėgti. Tuomet enkavėdistai surengė pasalas butuose, kuriuose, pagal išgautą iš seserų Alseikaičių informaciją, jis galėtų lankytis. A. Slavinas rašė: „Eidamas iš vieno buto, kuriame budėjo, į kitą, kur buvo vokiečiai antifašistai, kapitonas G. Blochas [enkavėdistas Gilėlis Blochas – A. Slavino operatyvinės grupės narys; be jo, grupėje dar buvo vairuotojas Jura ir radistas Nikolajus. – Aut.] pastebėjo nepažįstamąjį, važiuojantį dviračiu, kuris įdėmiai žvalgėsi į langus to buto, iš kur kapitonas ką tik išėjo. Įsižiūrėjęs G. Blochas atpažino A. Valiukėną. Galvoti nebuvo laiko, todėl priėjęs prie šio žmogaus visiškai arti G. Blochas nukreipė į jį savo TT [pistoletą. – Aut.] ir įsakė pakelti rankas.“²¹⁶ Po valandos A. Slavinas pradėjo A. Valiukėną tardyti. Netrukus jis buvo išsiųstas LSSR NKGB žinion.

²¹⁵ Tiesa, 1987, Nr. 76–77.

²¹⁶ Ten pat.

Antano Valiukėno Berlyno lietuvių sąjungos liudijimas. 1941 m.

Antano Valiukėno vokiškas pasas. 1940 m.

Kiek kitokią A. Valiukėno suėmimo Berlyne versiją pateikė istorijos magistras Darius Juodis. Jis rašė: „Didesnių pastangų prirėkė norint suimti Lietuvos diplomatinės atstovybės sekretorių, žurnalistą Antaną Valiukėną. 1945 m. gegužės mėn. jis jau buvo suimtas vieno sovietinio karinio dalinio SMERŠ skyriaus, bet sugebėjo pabėgti. Į jo paieškas aktyviai įsitraukė ir atvykusi LSSR NKGB operatyvinė grupė. Jos vadas kartu su kitu bendradarbiu, apsimetę eiliniaais pabėgėliais, apsilankė pas M. ir R. Alseikaite [...]. Apsilankę operatyvinės grupės nariai sužinojo, kad negalima tikėtis M. ir R. Alseikaičių pagalbos ieškant A. Valiukėno, nes pastarasis buvo jų geras pažįstamas. Apsimetusiems saugumiečiams seserys pareiškė, kad jos yra patriotės, neketina dirbti prieš lietuvius, ir jokios informacijos netikė jas užverbavusiems asmenims [1945 m. spalio 26 d. Berlyne seserys M. ir R. Alseikaitės buvo suimtos ir atvežtos į Lietuvą. – Aut.].“²¹⁷ D. Juodžio teigimu, 1945 m. liepos mėn., mėgindamas pabėgti į anglų okupacinę zoną, buvo suimtas buvęs Lietuvos ats. jaun. ltn., vėliau tarnavęs vokiečių kariuomenėje karininku, Matas Valeika, kuris buvo gerai pažįstamas su ieškamu A. Valiukėnu. Pasitelkę į pagalbą suimtą M. Valeiką, sovietiniai saugumiečiai iškviatė į susitikimą nieko neįtariantį A. Valiukėną ir jį suėmė²¹⁸. Atrodytų, ši A. Valiukėno suėmimo versija yra tikroji.

1945 m. birželio 19 d. naktį Vilniuje, NKGB rūmuose, prasidėjo A. Valiukėno tardymas. Sovietinį saugumą labai domino jo pažintys su Lietuvos aukštuomene, ryšiai su užsieniu ir Lietuvos pagrindžiu. 1945 m. liepos 16 d. Vilniaus enkavėdistai gavo iš sovietų okupacinės kariuomenės Vokietijoje grupės kontržvalgybos skyriaus „Smerš“ papildomą medžiagą apie A. Valiukėną, surinktą Berlyne. Iš jos paaiškėjo, kad suėmus A. Valiukėną Berlyne pas jį buvo rasta radijo stoties „Algis“ šifro lentelė ir gana daug kitos jį kompromituojančios medžiagos. Tardomas 1945 m. rugpjūčio 25 d. A. Valiukėnas davė parodymus, kad 1943 m. sausio mėn. A. Rosenbergio vadovaujama Vokietijos okupuotų Rytų kraštų ministerija buvo parengusi Lietuvos politinio pertvarkymo plano projektą, pagal kurį Lietuva skelbiama savarankiška (sąlyginai)

²¹⁷ Genocidas ir rezistencija, 2005, Nr. 2, p. 74–75.

²¹⁸ Ten pat.

valstybe. Prezidentą – jis kartu ir premjeras, skiria Vokietijos fiureris (Hitleris); ministrų tarybą sudaro Lietuvos prezidentas; prie Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo veikia vokiečių karinė misija; geležinkelius kontroliuoja vokiečiai ir pan. Apie šį įdomų projektą A. Valiukėnas per Suomijos pasiuntinį Berlyne Siureną tuoj pat informavo Lietuvos diplomata Edvardą Turauską, tuo metu gyvenusį Berne, Šveicarijoje. Tačiau šis projektas, kurio autoriai buvo vokiečiai dr. Bruno Peteris Kleistas, dr. Baumgärtelis ir dr. Taichas, liko tik popieriuje²¹⁹. Netrukus naciai šio projekto atsisakė ir jis viešai nebuvo skelbtas. Apie jį iki šiol mažai žinoma ir Lietuvoje. Reikia manyti, kad tai nebuvo vien A. Valiukėno fantazijos vaisius.

1945 m. gruodžio 25 d. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras v/s gen. mjr. Dmitrijus Jefimovas patvirtino A. Valiukėnui kaltinamąją išvadą. 1946 m. kovo 19 d. Vilniuje įvyko LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo uždaras posėdis, jame A. Valiukėnas prisipažino kaltu. Posėdžio metu jis pasakė: „Aš kovojau už laisvą Lietuvą ir man kaip žurnalistui buvo įdomi demokratinė Lietuva su laisva spauda.“²²⁰ Tribunolas A. Valiukėnui skyrė 10 metų kalėti, 5 metams atimti pilietinės teises, be turto konfiskavimo (nes konfiskuoti nebuvo ką).

Lietuvos patriotas žurnalistas A. Valiukėnas mirė 1946 m. liepos 16 d. Ivedellage, Sverdlovsko sr., Sibire²²¹.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1990 m. birželio 21 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiasis Teismas A. Valiukėną po mirties reabilitavo.

²¹⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3128/3, l. 4, 9–11, 114–115, 237–12, 237–18.

²²⁰ Ten pat, l. 205, 225–229.

²²¹ Ten pat, l. 231, 237–35.

ANTRAS SKYRIUS

VADOVAUJANTYS PASIPRIEŠINIMO (SUKILIMO) CENTRAI KAUNE

Antisovietinio pagrindžio centralizacijos pradžia Lietuvoje laikytina 1940 m. spalio 9 d., kai Kaune „Derby“ kavinėje susirinkę Kauno pagrindžio aktyvistai, dalyvaujant ir Vilniaus atstovams, įkūrė antisovietinio pasipriešinimo (sukilimo) centrą, vėliau pavadintą LAF'u. Šio centro uždavinys buvo: „a) Apjungti tautą tokiu tankiu organizuotos rezistencijos tinklu, kad būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms išryškinti aktyvų tautos elementą; b) Ruoštis būsimam karui, kad juo pasinaudodami atgautume nepriklausomybę.“¹ Daug iniciatyvos kuriant antisovietinį pagrindį Kaune parodė studentų ateitinių organizacija, vadovaujama VDU studento P. Žukausko (Naručio). Jis ir buvo studentijos pasipriešinimo sovietinei okupacijai varomoji jėga. Natūralu, kad nėra išlikusių jokių šio pasipriešinimo (sukilimo) centro (Kauno LAF'o) bei jo štabo narių sąrašų, posėdžių protokolų. Vargu ar jie griežtos konspiracijos sąlygomis išvis buvo. Iš atsiminimų akivaizdu, kad visi Kauno LAF'o štabo nariai susitiko tik pirmąją karo dieną, o iki tol vienas kitą pažinojo vos 3–5 nariai, nes tiek centrinės, tiek kitų pagrindžio organizacijų kūrimosi pagrindas buvo „trejetukai–penketukai“, tai yra – kuo mažiau pažįstamų asmenų ir išdavystės galimybių. Todėl dabar nustatant Centrinio Kauno LAF'o štabo narių asmeninę sudėtį, jo vadovus daugiausia remtasi dr. A. Damušio ir P. Žukausko (Naručio) atsiminimais.

Po diskusijų Kauno pasipriešinimo (sukilimo) centro (LAF) vadovybėje, nepasitikint vokiečiais ir nežinant jų tolesnių planų Lietuvos atžvilgiu bei pritariant K. Škirpos siūlymui, nutarta sukilimą pradėti pirmąją karo dieną. Pirmiausia turėjo būti užimas radiofonas, pašto, telefono ir telegrafo bei vyriausybės įstaigos. Vokiečių kariuomenė privalėjo įžengti į sukilėlių jau išvadotą Kauną. Kaip parodė tolesni įvykiai, taip ir įvyko. Tai sukėlė didžiulį nacių įniršį Berlyne.

Autorius nori atkreipti skaitytojų dėmesį į vieną svarbią aplinkybę, apie kurią iki šiol beveik niekur neužsimenama. Reikalas tas, kad, kalbant apie pasipriešinimo (sukilimo) centrą Kaune, turimas galvoje prasi-dėjus karui Žaliakalnyje, Aukštaičių g. 4, veikęs Centrinis LAF'o štabas. Tačiau be jo, prasidėjus sukilimui, taip pat Žaliakalnyje, Vaižganto g. 15,

kaip vėliau teigė liudininkai (Vytautas Stonis, Juozas Jankauskas, Jurgis Draugelis, Mykolas Kalmantas), dar veikė ir vadinamasis kariškių (karinis) štabas². Tą patvirtina ir leidinio „Sukilimas, 1941 m. birželio 22–28 d.“ sudarytojas Antanas Martinionis³. Koks buvo jų tarpusavio ryšys, informacijos nėra, tačiau žinoma, kad kariškių štabą sudarė kariškiai, o svarbesni klausimai buvo derinami su Centrinio štabu. Šiandien žinoma ir tai, kad plk. Juozas Vėbra dalyvavo ir vieno, ir kito štabo veikloje.

Be minėtų šių dviejų, neabejotinai buvusių ir veikusių Kauno LAF'o štabų, buvo ir veikė dar nemažai smulkesnių štabų ar sukilėlių būrių. Iš jų oficialiai kaip štabas archyvuose dokumentuose paminėtas Pulkininko Jankausko štabas Žaliakalnyje, Darbininkų ir Zanavykų g. sankirtoje⁴. Šio štabo sukilėliai kontroliavo ir apšaudydavo Jonavos gatve besitraukiančius mažesnius RA dalinius bei pavienius raudonarmiečius. Istorikas Valentinas Brandišauskas pateikė 42-jų sukilėlių (partizanų) būrių, 1941 m. birželio 25 d. užsiregistravusių Kauno komendantūroje, sąrašą⁵.

Centrinis Kauno LAF'o štabas ir jo vadovybė

Beveik nekelia abejonių, kad Kauno antisovietinio pasipriešinimo centro – Centrinio Kauno LAF'o štabo vadovybę sudarė keturi asmenys: VDU atstovai dr. Adolfas Damušis, studentas Pilypas Žukauskas (Narutis) ir buvęs vienas iš AB „Gulbė“ steigėjų, rezistentas Leonas Prapuolenis. Kiek vėliau prie jų prisidėjo ir dr. inž. plk. J. Vėbra. 1970 m. gruodžio 16 d., būdamas emigracijoje JAV, J. Vėbra rašė JAV gyvenančiam žurnalistui ir visuomenininkui Albinui Gražiūnui: „Apie Lietuvį Aktyvistų Frontą išgirdau iš p. L. Prapuolenio sukilimui prasidedant. Anksčiau šio organizacijos nedalyvavau. Abejoju, kad bolševikų okupacijos metu LAF būtų bandęs

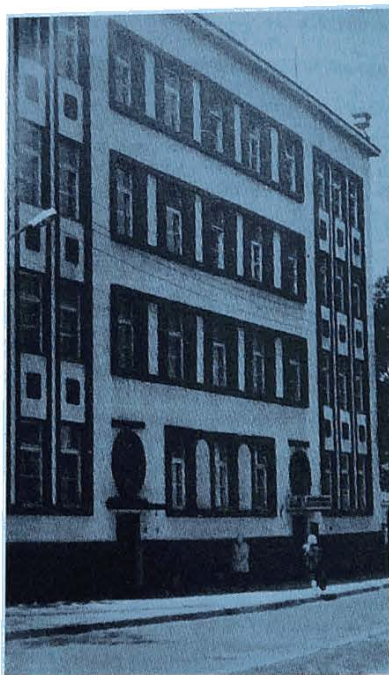
¹ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, V., 1990, p. 61.

² LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999, l. 61–62; b. 27355/3, t. 13, l. 144; *1941 metų birželio sukilimas Kaune. Kapitono Jurgio Draugelio baudžiamoji byla*, S. Knezio asmeninis archyvas.

³ *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, 2-oji knyga, V., 1995, p. 40.

⁴ LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 9.

⁵ *1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys)*, V., 2000, p. 73–75.

Centrinis Kauno Lietuvos aktyvistų fronto štabas Žaliakalnyje, Aukštaičių g. 4

apjungti visą antisovietinį pagrindį. Po sukilimo, vokiečių okupacijos metu, LAF stipriau reiškėsi, bet visuotinio apjungimo nepasiekė.⁶ J. Vėbra užduoda mums dar vieną galvosūkį – ar iki sukilimo LAF'as jungė visas antisovietinio pasipriešinimo jėgas, kaip kai kas vėliau teigė? Manytume, kad tapatinti ir absoliutinti sukilimą su LAF'u klaidinga. Sukilime dalyvavo daugybė žmonių, iš kurių ne visi buvo LAF'o nariai. Bet tai jau ne šios knygos tema.

Skirtingai nuo Berlyno LAF'o, matyt, konspiracijos sumetimais, iki sukilimo vieno vadovo (pirmininko) nebuvo. P. Narutis (Žukauskas) rašė: „Norint dabar turėti mus atstovaujantį, einantį skelbti sukilimą per radiją ir Vyriausybę tautos vardu, ieškojome vardo: LAF – atstovas, vadas, šefas, viršininkas[...], pavadinom tiesiog LAF [galiotiniu[...]]. Tebūnie, Leonas Prapuolenis – LAF [galiotinis, Pilypas Narutis – LAF [galiotinio pavadootojas].“⁷

Atkreipiame skaitytojų dėmesį į vieną tarsi ir nesvarbią, bet istoriniu požiūriu reikšmingą aplinkybę – kur buvo įsikūręs prasidėjęs karui LAF'o štabas? Kad tai buvo Žaliakalnyje, Aukštaičių g. 4 (dabar Aukštaičių g. 10), niekam nekelia abejoj-

⁶ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. laiškas A. Gražiūnui, autoriaus asmeninis archyvas.

⁷ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, JAV, 1994, p. 325.

nių. Įvairūs šaltiniai įvairiai įvardija štabo pastato paskirtį. Vieni sako ten buvus senelių prieglaudą, kiti – senelių ligoninę, dar kiti – infekcinę ligoninę ir pan. Autorius ilgai ieškojo atsakymo, kurį pagaliau pavyko rasti. Pastatas Aukštaičių g. 4, kuriame įsikūrė Kauno LAF'o štabas, 1941 m. birželio 22-osios rytą kilus karui, buvo infekcinė ligoninė. O jos istorija tokia. 1937 m. gegužės 29 d. klebonas Feliksas Kapočius kreipėsi į Kauno miesto burmistrą prašydamas leisti statyti Šv. Vincento Pauliečio draugijos Prisikėlimo skyriaus senelių ir ligonių prieglaudos namus bažnyčios sklype – Aukštaičių g. 4. Leidimas buvo gautas ir prasidėjo statyba. 1939 m. gruodžio 30 d. aktu Nr. 15018 Šv. Vincento Pauliečio draugijai buvo padovanotas žemės sklypas su pastatu Aukštaičių g. 4. 1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, draugija buvo uždaryta, o visas jos turtas, taip pat ir ši senelių ligonių prieglauda, atiteko sovietams; jie čia ir įrėngė infekcinę ligoninę⁸. Tą faktą patvirtina ir buvęs sukilėlis, antisovietinės ir antinacinės rezistencijos dalyvis Juozas Prapuolenis. Jis prisimena: „[...] Visa tai buvo 1941 m. birželio 21 d., šeštadienį. Nerami nemigo naktis laukė mūsų visų, nes jau žinojome ir vietą, ir slaptažodį, kaip patekti į sukilėlių vyriausiąją būstinę – štabą Aukštaičių gatvėje infekcinėje ligoninėje – buvusioje senelių prieglaudoje. Sekmadienio rytą, vos išaušus, jau stovėjau prie infekcinės durų, jos tyliai prasivėrė ir baltu chalatu vilkintis medikas Stasys Marčiukaitis, išgirdęs slaptažodį, mane įleido į vidų.“⁹

Toliau pateikiamos Centrinio Kauno LAF'o štabo vadovų biografijos.

Leonas PRAPUOLENIS

Gimė 1913 m. birželio 9 d. Daugėlaičių k., Kybartų vls., Vilkaviškio aps. pasiturinčių ūkininkų Juozo ir Uršulės Prapuolenių šeimoje. Jis buvo antras vaikas šeimoje. 1914 m. kilus Pirmajam pasauliniam karui ir frontui artėjant prie Lietuvos, Prapuolenių šeima pasitraukė į Rusiją ir apsigyveno Petrograde. Po kurio laiko persikėlė į Voronežą, ten gyveno iki karo pabaigos.

⁸ V. Jakuškienė, „Prisikėlimo bažnyčios istorija“, *Prisikėlimas*, 2005, spalio, Nr. 34, p. 4.

⁹ „Atsiminimai apie Birželio sukilimą“, *XXI amžius*, 2009, liepos 1, Nr. 50.

1918 m. vasario 16 d. paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, Prapuolenių šeima grįžo į Daugėlaičius. L. Prapuolenio tėvas netrukus buvo išrinktas Kybartų miesto burmistru ir šias pareigas ėjo iki Lietuvos sovietinės okupacijos.

1922 m. rudenį L. Prapuolenis įstojo į Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos pirmąją klasę. 1923 m. tėvai jį perkėlė į ką tik atidarytą Kybartų „Žiburio“ gimnaziją, kuri 1925 m. buvo reformuota ir pavadinta Kybartų „Žiburio“ aukštesniąja komercijos mokykla. Leonas mokytis nelabai mėgo ir daugiausia laiko praleisdavo žaisdamas futbolą ar meškeriodamas. Vėliau jis rašė: „Trečioje gimnazijos klasėje palikus antriems metams, tėvai, nematydami kitos išeities, pervežė mane į tėvo Kipo vadovaujamą Jėzuitų gimnaziją Kaune. Po trijų mėnesių labai kieto režimo prašiau tėvo pasigailėjimo. Man davus tvirtą žodį pasitaisyti, buvau sugrąžintas į Kybartų gimnaziją.“¹⁰ Mokydamasis gimnazijoje aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje: priklausė Moksleivių ateitininkų sąjungai (MAS), gimnazijos šaulių būriui, Skautų sąjungai ir Kybartų sporto klubui „Sveikata“. 1931–1933 m. vadovavo Kybartų gimnazijos MAS. 1933 m. birželio 23 d. baigė Kybartų „Žiburio“ aukštesniąją komercijos mokyklą.

1933 m. rugsėjo 2 d. L. Prapuolenis Kaune pradėjo studijas VDU Teisės fakulteto Ekonomikos skyriuje. Jis įstojo į studentų ateitininkų korporaciją „Kęstutis“ ir studentų sporto klubą „Achilas“, kuriam iki 1934 m. rudens ir vadovavo. Buvo nusistatęs prieš tuometės tautininkų vyriausybės vykdomą politiką ir aktyviai reiškėsi opozicinėje veikloje. Priklausė tautininkų vyriausybei oponavusiai katalikų grupei. Dėl to 1934 m. tęsti studijų iš VDU persikėlė į Klaipėdoje ką tik įkurtą Prekybos institutą. Klaipėdos kraštas, tuo metu turėdamas kitokį tarptautinio pobūdžio statusą, turėjo didesnę spaudos ir žodžio laisvę, nei ji buvo Lietuvoje. 1935 m. baigęs pirmą kursą L. Prapuolenis buvo pašauktas atlikti karo tarnybos. Jis tam nepakluso ir kariuomenės mobilizaciniame skyriuje pradėjo bylą, kad jam, kaip baigusiam gimnaziją, būtų pripažinta teisė karo prievolę atlikti Karo mokykloje, kaip tai numatyta Karo prievolės įstatyme. Bylą laimėjo ir jam buvo leista karo tarnybą atlikti

¹⁰ P. Narutis, min. veik., p. 378.

Karo mokykloje¹¹. 1935 m. rugsėjo 18 d. iš Vilkaviškio aps. komendantūros jis buvo išsiųstas į Karo mokyklą ir įtrauktas aspirantu-kandidatu į XI laidos aspirantų sąrašą. Tų pačių metų rugsėjo 27 d. paskirtas į 1-ąją aspirantų kuopą. 1936 m. rugsėjo 15 d. baigusiam Karo mokyklos XI aspirantų laidą L. Prapuoleniui buvo suteiktas ats. jaun. leitenanto laipsnis ir jis paleistas į pėstininkų karininkų atsargą¹².

1936 m. rudenį L. Prapuolenis grįžo į Klaipėdos prekybos institutą tęsti studijų. 1937–1939 m. ėjo Prekybos instituto studentų korporacijos „Gintaras“ pirmininko pareigas¹³. 1938 m. viduryje aktyviai dalyvavo rengiantis leisti opozicinę tautininkų vyriausybei dvisavaitinį laikraštį „Bendras žygis“, kurio pasirodymo proga buvo numatyta surengti ne tik visos Lietuvos studentų streiką, bet ir didelę opozicinės visuomenės demonstraciją Karo muziejaus sodelyje Kaune. Po ilgų diskusijų ir pasitarimų prieita prie kompromiso, kad 1938 m. gruodžio 8 d. įvyks visos Lietuvos studentijos streikas, o kitos priemonės buvo atidėtos. L. Prapuolenis vėliau rašė: „Nustatyta data, po audringų mitingų, sustreikavus Vytauto Didžiojo universitetui, Prekybos institutui ir Pedagoginiam institutui (Dotnuvos akademijoje kažkas sušlubavo), visur buvo priimta ta pati rezoliucija, reikalaujanti paleisti tautininkų Seimą ir nieko nedelsiant sušaukti Steigiamąjį Seimą, atstatyti Lietuvoje demokratinę santvarką.“¹⁴ Pažymėtina, jog opozicijos veiksmus suaktyvino Lenkijos 1938 m. kovo 18 d. ultimatas Lietuvai, kuris buvo nuolankiai priimtas. Išaiškėjus, kad organizuojamas studentų streikas, tuomečio finansų ministro Juliaus Indrišiūno nurodymu L. Prapuolenis kartu su kitais septyniais studentais – streiko komiteto nariais 1938 m. gruodžio 16 d. rektoriaus E. Galvanausko įsakymu buvo pašalintas iš instituto. Pažymėtina ir tai, kad jau 1939 m. sausio 10 d. jie visi, išskyrus L. Prapuolenį, buvo priimti atgal. L. Prapuolenis neatsisakė savo idėjų priešintis tuometės tautininkų vyriausybės vykdomai politikai. Jis rašė: „Atsidūręs už Prekybos instituto sienų, visas jėgas paskyriau kovai su fašistiniu tautininkų režimu.“¹⁵ 1938 m. gruodžio 29 d. prie katalikų ir

¹¹ Ten pat, p. 71, 379.

¹² LCVA, f. 930, ap. 2, b. 147-P, l. 5.

¹³ JAV lietuviai, V., 2002, t. 2, p. 192.

¹⁴ P. Narutis, min. veik., p. 74.

¹⁵ Ten pat, p. 74–75.

liaudininkų prisidėjus voldemarininkams, Klaipėdoje buvo įkurta Lietuvių aktyvistų sąjunga (LAS), į kurios vadovybę įėjo po du kiekvienos opozicinės grupės atstovus. L. Prapuolenis LAS vadovybėje atstovavo katalikams. 1939 m. kovo 22 d. vokiečiams okupavus Klaipėdos kraštą, kitą dieną, kovo 23-ją, jis iš Klaipėdos pasitraukė ir nuvyko į Kauną.

Kaune L. Prapuolenis apsistojo pas dr. Jurgį Talmantą. Vengdamas galimo tautininkų vyriausybės persekiojimo čia jis slapstėsi iki naujos koalinės vyriausybės sudarymo 1939 m. balandžio 4 d. Reikia pažymėti, kad buvusios vyriausybės teisingumo ministras Stasys Šilingas jau buvo priėmęs sprendimą nubauti L. Prapuolėnį – skirti jam 4 metus kalėti. Tačiau žlugus tautininkų daugumos vyriausybei ir 1939 m. kovo 28 d. prezidentui patvirtinus naują, ši vyriausybė nutraukė maištavusiems studentams iškeltą bylą. L. Prapuolenis parašė naujam finansų ministrui div. gen. Jonui Sutkui prašymą leisti tęsti studijas iš Klaipėdos į Šiaulius perkeltame Prekybos institute ir tokį leidimą gavo.

1939 m. rudenį, intensyviai padirbėjęs, L. Prapuolenis baigė Prekybos institutą ir iš Šiaulių persikėlė į Kauną. Čia kartu su dr. A. Damašiu, dr. P. Padalskiu (Padaliu), I. Dageliu ir Kleiva įsteigė chemijos gaminių fabriką „Gulbė“. L. Prapuolenis buvo išrinktas bendrovės reikalų vedėju¹⁶. 1939 m. spalio–lapkričio mėn. 6-ajame pėstininkų Pilėnų kunigaikščio Margio pulke jis atliko karininko stažuotę. 1939 m. lapkričio 8 d. jo atestacijoje rašoma: „[...] doras, sąžiningas, mandagus, drausmingas. Tinka būrio vadu.“¹⁷

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, rugsėjo 1 d. L. Prapuolenis buvo atleistas iš bendrovės reikalų vedėjo pareigų. Jausdamas pavojų iš okupantų ir lietuvių kolaborantų pusės, saugumo sumetimais jis bendrovėje daugiau nesirodė. „Gulbėje“ nuo pirmųjų okupacijos dienų šeimininkavo žydų tautybės komunistas Maieris¹⁸. L. Prapuolenis įsitraukė į antisovietinę rezistencinę veiklą ir perėjo į pogrindį. Jis dažnai keitė savo gyvenamąsias vietas, nenakvojo namuose. 1940 m. spalio 9 d. Kaune įkūrus antisovietinio pasipriešinimo centrą,

¹⁶ Ten pat, p. 379.

¹⁷ LCVA, f. 930, ap. 2, b. 147-P, l. 5.

¹⁸ P. Narutis, min. veik., p. 381.

netrukus panašų ir Vilniuje, trumpam tapo jų ryšininku. Turėjo slapyvardį „Levas-113“¹⁹.

1941 m. balandžio mėn. L. Prapuolenis prof. Juozo Meškausko bute Kaune sukvietė pogrindžio vadovų pasitarimą, kuriame dalyvavo ir iš Vilniaus atvykę dr. P. Padalskis (Padalis) bei V. Nasevičius. Jie aptarė būsimos Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) sudėtį, kuri balandžio 22 d. bendru Kauno ir Vilniaus antisovietinių pogrindžių vadovybių (vėliau – LAF) nutarimu ir buvo patvirtinta²⁰.

1941 m. balandžio pabaigoje L. Prapuolenis atvyko į Vilnių ir užėjęs nurodytu adresu į vieno iš Vilniaus rezistencinio centro vadovų gen. št. mjr. V. Bulvičiaus butą bei pasakęs sutartus slaptažodžius „Levas-113“ ir „Kumpis-24“, perdavė gautą per ryšininkus informaciją, jog 1941 m. balandžio 11 d., pereidamas Vokietijos–Lietuvos sieną, sovietinių pasieniečių buvo sužeistas ir suimtas Vilniaus rezistencinio centro ryšininkas M. S. Naujokaitis – „Kumpis-24“. Ši žinia sukėlė daug nerimo tiek Vilniaus, tiek Kauno pogrindžio vadovams. Suimtas M. S. Naujokaitis sugebėjo Kauno pogrindžiui perduoti žinią iš Berlyno LAF'o, kad Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas prasidės 1941 m. gegužės 1–10 d. ir kad lietuviai tam būtų pasirengę – sukilėlių būstinėse kabėtų vėliavos su raidėmis LAF, o sukilėliai ant rankovių turėtų raiščius su užrašu TDA. Taip esą sutarta su vokiečių karine vadovybe²¹. Maždaug tuo pačiu metu NKVD–NKGB aptiko L. Prapuolėnio pėdsakus, bet suimti jo jau nespėjo²².

Vėliau L. Prapuolėnio bendražygis P. Žukauskas (Narutis) apie tą ypač pavojingą laikotarpį rašė, jog L. Prapuolenis jam sakęs, kad „esąs persekiojamas žmogaus, NKVD seklio, bet jam vis pavyksta išsprūsti[...], kad turįs blogą slėptuvę, kad nemiegojęs keletą naktų, nors ir turi saugią vietą pernaktavimui – ligoninės lavoninę, bet negalįs miegoti“²³. Ten L. Prapuolėnį slapstęs gydytojas Antanas Marčiukaitis vėliau pasakojo: „Prapuolėnį aš laikiau lavoninėje kokią savaitę. Gailestingoji sesuo jį

¹⁹ *I laisvę*, 2005, spalio–gruodis, Nr. 151, p. 63.

²⁰ Ten pat, 2007, liepa–rugsėjis, Nr. 158, p. 28.

²¹ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 51, l. 16–17.

²² J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, V., 1971, p. 278.

²³ P. Narutis, min. veik., p. 252.

maitindavo. Naktį jis išeidavo ir vėl ateidavo. Ėmė ir numirė vienas tuberkuliozinis ligonis. Pasakiau Levui, kad vienintelis nepatogumas tai, kad po stalu yra vienas lavonas. Levas pasakė, kad jis jau tiek naktų nemiegojęs, tad jam vis tiek, kas ten guli.²⁴ Tuo tarpu daugelis Lietuvos žmonių nekantraudami laukė karo su vokiečiais pradžios ir rengėsi sukilimui. 1941 m. birželio 15 d. L. Prapuolenis per ryšininkus iš Berlyno LAF'o vėl gavo žinią, kad vokiečiai karą prieš SSRS pradės birželio 18–26 d. P. Narutis (Žukauskas) vėliau teigė, kad savaitę prieš karą iš Vokietijos grįžęs kpt. Venckus pranešė, jog karas prasidės apie birželio 22 d.²⁵ Ši informacija buvo tiksli.

Paskutines dienas prieš karą pagrindiniai Kauno pasipriešinimo centro (LAF) ir sukilimo vadovai L. Prapuolenis ir P. Narutis (Žukauskas) slapstėsi Aleksoto įkalnėje prie funikulieriaus (keltuvo) dr. Juozo Urmano namo palėpėje nekantriai laukdami karo pradžios. Pavojaus atveju jie per langelį ir stogą galėjo pasprukti į apaugusias krūmais Aleksoto pašlaites. P. Narutis (Žukauskas) rašė: „Leonas Prapuolenis džiaugėsi, kad dabar šioje pastogėje galys ramiau išsimiegoti.“²⁶

1941 m. birželio 22 d. apie 10 val. ryto, Kaune dar krentant pirmosioms vokiečių bomboms, Žaliakalnyje, Aukštaičių g. 4, Kauno antisovietinio pasipriešinimo centro vadovybės nariai susirinko į pirmąjį – dabar jau LAF'o štabo – posėdį. Ta vieta buvo pasirinkta ne atsitiktinai. Čia, infekcinėje ligoninėje (buvusioje senelių ligonių prieglaudoje), vyr. gydytoju dirbo Lietuvos patriotas, ats. jaun. lttn. A. Marčiukaitis. Jis ir pasiūlė LAF'o posėdžiui gerai konspiruotas patalpas – infekcinę ligoninę Žaliakalnyje. Tam buvo skirtas specialus kambarys, lauke budėjo patikimas sargybinis, tad pagrindininkai jautėsi gana saugiai²⁷.

Posėdyje pirmą kartą dalyvavo visi štabo nariai. Buvo aptariama esama padėtis. Kauno LAF'o štabas vienbalsiai nutarė pradėti sukilimą. L. Prapuolenis buvo patvirtintas LAF'o įgaliotiniu. Po kurio laiko išaiškėjo, kad į šį postą labai pretendavo P. Žukauskas (Narutis). Jis buvo pa-

²⁴ Ten pat, p. 364.

²⁵ Ten pat, p. 261.

²⁶ Ten pat, p. 42, 254.

²⁷ www.zilionis.lt/history/narutis2.htm.

skirtas LAF'o įgaliotinio pavaduotoju. Pažymėtina, kad LAF'o įgaliotinio, kaip atstovaujamosios institucijos vyriausybėje, Berlyno LAF'o vadovas K. Škirpa nebuvo numatęs.

Dalis Kauno LAF'o štabo, vadovaujama dr. inž. plk. J. Vėbros, įsikūrė Kauno universiteto (KU) Technologijos fakultete (buvusioje Krašto apsaugos ministerijos (KAM) Ginklavimo valdybos Tyrimų laboratorijoje), Radvilėnų plente 23. Apie 15 val. lietuvių, rusų ir vokiečių kalbomis Aleksote prabilo studentų pagaminta pagrindinė LAF'o radijo trumpųjų bangų 30–33 metrų diapazonu stotis „Dangus 22“: „Čia kalba Lietuvių Aktyvistų Fronto radijas. [...] Kviečiame visus lietuvius įsijungti į kovą sovietų okupacijos jungo atsikratyti.“ Po to nuskambėjo Vincės Jonuškaitės įdainuota „Namo, broleliai namo...“ ir galiausiai buvo rusiškai perskaitytas kreipimasis į Raudonąją armiją: „Mes, lietuviai, atstatome savo valstybę, kurią jūs užgniaužėte Stalino įsakymu 1941 birželio 15 d. [...]. Meskite ginklus ir pasiduokite LAF daliniams. Jūs esate apsupti iš visų pusių.“²⁸ Tokia netikėta Kauno LAF'o štabo veikla, ir dar vokiečių aviacijai bombarduojant miestą, sukėlė didelę paniką Kauno sovietų karinėje įguloje; prasidėjo skubi evakuacija, netrukus virtusi panišku bėgimu.

1941 m. birželio 23 d. anksti ryte, apie 3 val., L. Prapuolenis, dr. A. Damušis, J. Vėbra ir kiti, vėl susirinkę Centriniam Kauno LAF'o štabe, suredagavo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją ir trumpą atsišaukimą į lietuvių tautą. Kelių ginkluotų palydovų lydimi jie atvyko į Kauno radiofoną. Čia 9 val. 28 min. per Kauno radiją L. Prapuolenis LAF'o vardu perskaitė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją ir paskelbė LLV sudėtį. Paskui buvo sugrotas Lietuvos himnas ir tautinė giesmė „Lietuviais esame mes gimę“. Galiausiai užgrojo Kipro Petrausko plokštelė „Saulelė raudona“ – tai buvo sutartas LAF'o signalas Lietuvai sukilti. Tą patį tekstą A. Damušis pakartojo vokiškai, J. Vėbra (kai kurie šaltiniai nurodo Zenoną Ivinskį) pakartojo prancūziškai. Šie pranešimai pakaitomis buvo pakartoti keletą kartų²⁹. Prisimin-damas tuos įvykius vėliau, jau gyvendamas emigracijoje JAV, J. Vėbra

²⁸ P. Narutis, min. veik., p. 300, 303.

²⁹ LE, Bostonas, 1963, t. 29, p. 172; A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi Aggression*, JAV, 1998, p. 83; A. Budreckis, „1941 metų sukilimas“, *Aidai*, JAV, 1966, Nr. 6, p. 247–248.

Lietuvių Aktyvistų Fronto Stabas, vardu visų lietuvių, sukilusių prieš rusų bolševikų okupaciją, skelbia, kad 1940 m. birželio mėn. 15 d. bolševikų okupacijos sušalduota Lietuvos Respublikos Konstitucija nuo 1941 m. birželio mėn. 23 d. veikia toliau ir pagal ją Lietuvos Valstybė tvarko sekančios sudėties laikinąją Ministerių Tarybą:

1. Ministeris Pirmininkas	- pulk. SKIRPA Kazys
2. Krašto Apsaugos Ministeris	- div.gen. RASTIKIS St.
3. Užsienių Reikalų "	- SKIPITIS Rapolas
4. Vidaus Reikalų "	- NASEVIČIUS Vladas
5. Švietimo "	- dr. AMBRAZEVIČIUS J.
6. Finansų "	- MATULIONIS Jonas
7. Pramonės "	- Dr. inž. DAMUŠIS
8. Prekybos "	- SIATKUS Vytautas
9. Žemės ūkio "	- prof. VITEKUS Balys
10. Darbo ir Soc. Aps. "	- dr. PAJAUJIS Juozas
11. Komunalinio ūkio "	- inž. LANDSBERGIS Vyt.

L. Prapuolenis
L. Prapuolenis Dr. inž. pulk. J. Vėbra Dr. inž. Damušis
LIETUVIŲ AKTYVISTŲ FRONTO ŠTABAS

Kaunas, 1941 m. birželio mėn. 23 d.

Lietuvių aktyvistų fronto štabo 1941 m. birželio 23 d. nutarimo dėl Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymo faksimilė

rašė: „Pirmiausiai buvo užimtas radiofonas, kurį įvykdė L. Prapuolenis, Edm. Binkis (Binkevičius), Aleksandras Vaitiekūnas ir J. Vėbra. Kadan- gi L. Prapuolenis mus vežė savo automobiliu (senu Fordu, papuoštu lietuviška vėliavėle), tai jis ir vadovavo. Iš vietinių komunistų sudaryta radiofono apsauga (prie vartų radome stovintį vieną iš mano studentų, aiškų, žydėlį) mums ginklu nepasipriešino. Iš radiofono L. Prapuolenis paskambino į radijo stotį, prašydamas įjungti srovę, bet viršininkas inž.

Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdis. Posėdžiui pirmininkauja Juozas Ambrazevičius (Brazaitis). Kairėje: Jonas Matulionis, Juozas Senkus, Balys Vitkus, Pranas Vainauskas, Vytautas Landsbergis (Žemkalnis), Ksaveras Vencius, Vytautas Grudzinskas. Dešinėje: Jonas Šlepetys, Stasys Raštikis, Adolfas Damušis, Juozas Pajaujis, Antanas Novickis, Leonas Prapuolenis, Mečislovas Mackevičius

„Žaibo“ spaustuvės rūmai, kuriuose vyko pirmasis Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdis

Stankevičius pradžioje griežtai atsisakė, aiškindamas, kad tai per daug pavojinga. Tik po kokių 5 ar 6 minučių griežto pasikalbėjimo ir grasinimų srovė buvo įjungta.³⁰

Tą pačią birželio 23 d. L. Prapuolenis, J. Vėbra ir A. Damušis LAF'o štabo vardu patvirtino (J. Vėbros parašo nėra, jis pasirašė gerokai vėliau – 1992 m. rugpjūčio pabaigoje lankydamasis Lietuvoje) laikinąją Ministrų Tarybą (LLV), kurią sudarė vienuolika ministrų. Ministru pirmininku patvirtintas plk. K. Škirpa (tuo metu dar nežinota, kad naciai jo iš Berlyno neišleis)³¹.

Kitos dienos ryte, Kauno gatvėse tebeaidint šūviams, LLV susirinko „Žaibo“ spaustuvėje, Donelaičio g. 24, į pirmąjį posėdį. Kaip LAF'o įgaliotinis posėdyje dalyvavo ir L. Prapuolenis. Bet ne visi LLV nariai dėl vienokių ar kitokių priežasčių galėjo atvykti ir dalyvauti. Dėl nežinomų priežasčių iš Berlyno neatvykus K. Škirpai, pirmininkauti ėmėsi LAF'o paskirtas švietimo ministras J. Ambrazevičius (Brazaitis).

1941 m. birželio 25 d. Kauną užėmė vokiečių kariuomenė, nors pirmieji jų daliniai pasirodė dar birželio 24 d. pavakaryje. Kartu su pirmaisiais vokiečių daliniais į Kauną atvyko ir Kauno karo lauko komendantu paskirtas gen. Robertas von Pohlis. Prie Kauno rotušės jam oficialiai pristatė LLV nariai ir LAF'o įgaliotinis L. Prapuolenis³². Sukilimas ir LLV atsiradimas naciams buvo netikėtas ir labai nemalonus, nors vokiečių karinė vadovybė sukilėliams bei LLV buvo palanki.

Naciai, siekdami savo politinių tikslų, ėmė kiršinti lietuvius tarpavyje. Tai atlikti buvo pavesta klaipėdiečiui, vokiečių saugumo tarnybos (*Sicherheits Dienst*, SD) darbuotojui Kurmies. Jam pavyko sukurstyti voldemarininkus (taip buvo vadinami, P. Žukausko (Naručio) teigimu, 1941 m. Berlyne pradėtos kurti Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) nariai)³³. Visoje šioje negarbingoje istorijoje vieną svarbiausių vaidmenų atliko aviacijos ats. mjr. Jonas Pyragius. Jis 1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą buvo nelegaliai pasitraukęs į Vokie-

³⁰ J. Vėbros rankraštis, autoriaus asmeninis archyvas.

³¹ *Tautos teisė sukilti*, K., 2001, p. 55.

³² J. Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis*, V., 2004, p. 167.

³³ <http://www.zilionis.lt/history/narutis2.htm>.

tiją. Kurį laiką tarnavo vokiečių kariuomenėje, vėliau – specialiosios paskirties daliniuose. Pirmomis karo dienomis iš Rytų fronto vokiečių kariuomenės karinės žvalgybos *Abwehr Kommando 103 Heeresgruppe Mite* štabo Smolenske trumpam atvyko į Kauną ir ėmė vadovauti nacių inspiruotam LNP pučui prieš LAF'ą ir LLV. Į Kauną, tuomečio vokiečių karo lauko komendantu gen. mjr. Emilio Justo žinion, J. Pyragius buvo perkeltas 1943 m. pradžioje. Baigiantis karui, ankstyvą 1945 m. pavasarį jis buvo paskirtas nacių RSHA formuojamo Baltijos naikinamojo būrio (*Jagdverband Baltikum*), vadovaujamo SS oberšturmbanfiurerio (plk. ltn.) Oto Skorceny, Lietuvos dalinio (*Jagdstaffel Litauen*) vadu ir turėjo zonderfiurerio „K“ karinį laipsnį. Beje, reikia pažymėti, kad šis bei analogiški latvių ir estų daliniai jau nieko nespėjo nuveikti. Po karo 1949 m. balandžio 5 d. J. Pyragius su šeima emigravo į Australiją³⁴.

O tuo tarpu, 1941 m. liepos 23–24 d. naktį, LNP surengė pučą, kurio metu, be kitų, buvo suimtas ir LAF'o įgaliotinis L. Prapuolenis. Prisimindamas tuos įvykius jis vėliau rašė: „J. Pyragius grasino visus mus sumaišyti su žeme.[...] Suėmę už rankų išsivedė į gatvę ir, įsodinę į automobilį, nugabeno į perversmininkų štabą buvusiose ELTOS patalpose.“³⁵ Tik įsikišus vokiečių karo lauko komendantui gen. R. von Pohliui, L. Prapuolenis buvo paleistas³⁶. 1941 m. liepos 25 d. LAF'o vadovybė – L. Prapuolenis, karo lakūnai gen. št. pulkininkai leitenantai M. Mačiokas ir J. Jankauskas, ats. jaun. ltn. Vincas Dambrauskas, P. Gailiūnas, Steponaitis, Valiulis, P. Žukauskas (Narutis) (dar keturi parašai sunkiai įskaitomi) – nusiuntė LNP – „Geležinio vilko“ (pusiau legali sukarinta organizacija, įkurta 1927 m. pabaigoje) vadovybei pareiškimą, kuriame protestavo prieš šios organizacijos klastą ir brutalumą užpuolant LAF'o būstinę Kaune³⁷.

Tačiau LNP savo tikslų neatsisakė. Jos nariai pradėjo kurstyti kai kuriuos provokiškos orientacijos LAF'o narius nušalinti L. Prapuolenį

³⁴ J. Pyragius, *Kovosiu, kol gyvas*, K., 1993, p. 162, 168; LYA, f. K-1, ap. 45, b. 51, l. 4.

³⁵ L. Prapuolenis, *Gestapo pavedimu*, V., 2000, p. 10, 12.

³⁶ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, V., 1998, p. 55.

³⁷ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 233, l. 13.

nuo vadovavimo ir sujungti LAF'ą su LNP. Tuo klausimu 1941 m. rugpjūčio mėn. įvyko du ar trys LNP ir LAF'o atstovų pasitarimai. Tačiau laukiamų rezultatų LNP vėl nepasiekė. Apie LNP provokaciją L. Prapuolenį informavo LAF'o štabo Organizacinio ir politinio skyriaus viršininkas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas. Į šią informaciją L. Prapuolenis reagavo labai ramiai ir jokių kontrapriemonių nesiėmė³⁸.

1941 m. rugpjūčio 13 d. vokiečių civilinės valdžios Lietuvoje generalinio komisaro dr. A. T. von Rentelno įsakymu LLV buvo paleista. 1941 m. rugsėjo 15 d. L. Prapuolenis kartu su 29-iais LAF'o vadovybės ir LLV nariais bei kitais žinomais Lietuvoje žmonėmis pasirašė LAF'o parengtą protesto memorandumą „Apie Lietuvos būklę, vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje veikti pradėjus“, adresuotą A. Hitleriui ir Vokietijos vyriausiajam kariuomenės vadui gen. feldmaršalui Alfredui Walteriui von Brauchitschui. Į tai naciai reagavo žaibiškai. 1941 m. rugsėjo 20 d. gestapas užėmė LAF'o štabo būstinę Kaune, Donelaičio g. 24, ir atliko smulkia krata, o rugsėjo 27 d. suėmė L. Prapuolenį ir išvežė jį į Tilžės kalėjimą³⁹. Apie tuos įvykius L. Prapuolenis vėliau rašė: „[...] rugsėjo 27 d. ankstų rytą SD pareigūno Schweitzerio buvau areštuotas ir nugabentas į SD įstaigą. Buvo kokia septinta valanda. Sargybinių priežiūroje snūduriavau. [...] Gal po kokių penkiolikos minučių į kambarį įžingsniavo J. Pyragius. Ir jis pasiprašė pas Schweitzerį. Neiškentęs užkalbinau: „Sveiks, majore.“ J. Pyragius atsigrįžo, pasižiūrėjo į mane, su sargybiniu ant suolo kampe tūnantį, ir paklausė: „Ką pats čia darai, Prapuoleni?“ – „Patsai, majore Pyragiau, geriau turėtum žinoti, kodėl aš čia“, – paaiškinau. J. Pyragius priėjo, paplojo man per petį ir ironizuodamas pridūrė: „Džiaukis, kad dar čia...“ Džiaugtis, žinoma, tuo, „kad dar čia“, teko neilgai, nes po ištisos dienos tardymo, vakare jau buvau Tilžės kalėjime, o iš ten etapu per 19 kalėjimų iki Dachau KZ.“⁴⁰

1941 m. gruodžio 5 d. L. Prapuolenis buvo perkeltas į Dachau koncentracijos stovyklą. Sužinojęs šią istoriją, K. Škirpa tų pačių metų gruodžio 28 d. Berlyne ėmėsi ryžtingų žygių jį gelbėti. Pasinaudojęs savo

³⁸ Ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 371–374.

³⁹ JAV lietuviai, t. 2, p. 129.

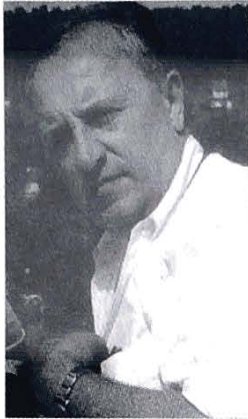
⁴⁰ L. Prapuolenis, min. veik., p. 15.

pažintimis Vokietijos URM ir OKW, K. Škirpa pasiekė, kad 1942 m. balandžio 2 d. L. Prapuolenis iš Dachau koncentracijos stovyklos buvo paleistas, tačiau be teisės grįžti į Lietuvą. Jis buvo apgyvendintas *Schottenhammel* viešbutyje Miunchene ir gestapo prižiūrimas⁴¹. 1942 m. gruodžio mėn. Lietuvoje mirus tėvui Juozui Prapuoleniui, K. Škirpos pastangomis iš Miuncheno buvo trumpam išleistas į tėvo laidotuves Kybartuose. Tačiau net ir čia SD bei gestapas nepaliko jo ramybėje. Jam liepta po laidotuvių kitą dieną prisistatyti saugumo policijos ir SD vadui Kaune SS štandartenfiureriui Karlui Jägeriui. Vėliau L. Prapuolenis rašė: „Kitą dieną, kaip buvo įsakyta, atvykau SD būstinėn ir buvau nuvestas pas Jegerį. Sėdėdamas už rašomojo stalo, jis paprašė prieiti ir ištiesė ranką pasisveikinimui, bet sėstis neprašė. Kai pareigūnas jam atnešė storoką mano bylą, Jegeris pradėjo ją lapas po lapo pamažu versti ir skaitinėti. [...] Mano bylą pervertęs, Jegeris šaltai, bet mandagiai paaiškino: „*Herr Prapuolenis, es tut mir leid, aber Sie muessen in drei Tagen Litauen verlassen und der Staatspolizeistelle Muenchen sich melden* [Pone Prapuoleni, apgailestauju, bet Jūs privalote per tris dienas išvykti iš Lietuvos ir prisistatyti Miuncheno policijai. – Aut.].“⁴²

1944 m. rugsėjo 15 d.–spalio 8 d. L. Prapuolenis, dr. P. Padalskis (Padalis) ir dr. Z. Ivinskis slapta nuo gestapo, vieno iš tuomečio VLIK'o vadovų diplomato Edvardo Turausko pavedimu, kaip VLIK'o atstovai iš Vokietijos slapta atvyko į Lietuvą. Jie turėjo užduotį susitikti su Lietuvoje likusiais pagrindžio veikėjais. Kretingoje buvo numatyta susitikti su vienu iš Lietuvos laisvės armijos (LLA) vadovų brig. gen. Motiejumi Pečiulioniu (slapyvardis „Miškinis“) ir aptarti pasipriešinimo sovietinei okupacijai galimybes. Tačiau M. Pečiulionio ten nerado, ir susitikimas neįvyko. Iš Kretingos jie nuvažiavo į Telšius, ten susitiko su patriotiškai nusiteikusia visuomene ir aptarė galimybes atgaivinti VLIK'o veiklą Lietuvoje. Sužinoję, kad rugsėjo pabaigoje Rietave Lietuvių fronto (LF) karinės organizacijos „Kęstutis“ vadas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas rengia pasitarimą aptarti padėčiai artėjant antrajai sovietinei okupacijai, L. Pra-

⁴¹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 541–550.

⁴² L. Prapuolenis, min. veik., p. 16.

Zenonas Ivinskis, Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto atstovas Lietuvoje. 1944 m.

puolenis, P. Padalskis (Padalis) ir Z. Ivinskis užsuko į Rietavą. Kartu su kitais asmenimis jie dalyvavo paskutiniame LF pasitarime, kuris buvo surengtas kun. Leono Veselio bute. Buvo aptarti tolesni LF, „Kęstučio“ ir LLA veiksmų artėjant sovietinei okupacijai, taip pat paskutinio LF leidinio „Biuletenis“ išleidimas bei išplatinimas⁴³. Vėliau šio pasitarimo organizatorius J. Jankauskas, tardomas KGB, davė tokius parodymus: „Kai pasitarimas pasibaigė, Leonas Prapuolenis kreipėsi į mane ir pasakė, kad iš LF vadovybės Lietuvos teritorijoje nieko nebeliko ir kol aš esu čia ir dar neišvykau į užsienį – esu paliekamas LAF vadovu Lietuvoje ir privalau spręsti visus iškylančius klausimus.“⁴⁴ Po šio nelegalaus LF, „Kęstučio“ ir LLA vadovybės pasitarimo Rietavo klebonijoje L. Prapuolenis į Vokietiją negrįžo. Matydamas artėjančią karo pabaigą ir puikiai suprasdamas iš Sovietų Sąjungos kylančią grėsmę rytinei Europos daliai, jis nutarė ieškoti prieglobsčio Vakaruose.

L. Prapuolenis paslapčia nuvyko į Vieną ir fiktyvia Šarūno pavardę apsigyveno viešbutyje. Vėliau persikėlė pas pažįstamus lietuvius į Brengenco miestelį prie Bodeno ežero, prie pat sienos su Šveicarija. Artėjant Rytų frontui, 1945 m. balandžio mėn. jis pasitraukė į Šveicariją ir čia įsidarbino Bendro Amerikos lietuvių fondo (BALF'o) atstovybės sekretoriumi. Šias pareigas ėjo ir 1948 m. birželio mėn. persikėlęs į Prancūzijos

⁴³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 119–120; *Į laisvę*, 2002, Nr. 138, p. 63.

⁴⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 176.

okupacinėje zonoje esantį Pfullingeną Vakarų Vokietijoje. Nuo 1949 m. rugsėjo mėn. dirbo BALF'o atsakinguoju sekretoriumi, o 1950 m. lapkričio mėn. – 1955 m. – BALF'o įgaliotiniu ir lietuvių atstovu prie prancūzų karinės valdžios pabėgėlių reikalams. 1948–1955 m. buvo nuolatinis „Draugo“ korespondentas Vakarų Vokietijoje. 1951–1952 m. rugpjūčio mėn. atstovavo Lietuvių vienybės sąjūdžiui VLIK'e, 1952–1955 m. – Lietuvių fronto bičiulių (LFB) Europoje vicepirmininkas⁴⁵.

Reikia pažymėti, kad L. Prapuolenį, kaip vieną iš 1941 m. Birželio sukilimo vadovų, kartu su kitais sovietų valdžiai neįtikusiais žymesniais lietuvių visuomenės veikėjais, karo pabaigoje pasitraukusiais į Vokietiją, sovietai buvo numatę sunaikinti. Dar nepasibaigus karui LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus nurodymu 1945 m. kovo 25 d. buvo sudaryta NKGB operatyvinė grupė, vadovaujama čekisto kpt. A. Slavino, kuri ėmėsi aktyvios šių asmenų paieškos turėdama tikslą juos atgabenti į Vilnių. Jiems pavyko sučiupti keletą ieškomų asmenų, bet L. Prapuolenio tarp jų nebuvo. 1953 m. kovo 9 d. LSSR MGB ministras P. Kondakovas patvirtino naują planą „likviduoti kai kuriuos nacionalistus, tarnaujančius užsienio žvalgyboms“. Iš viso buvo numatyta sunaikinti septynis asmenis, tarp jų ir L. Prapuolenį. MGB agentui „Kirviui“ (buvusiam vokiečių kariuomenės karininkui) buvo numatyta užduotis: „Apsigyventi Roitlingeno mieste ar jo apylinkėse [VLIK'o buvimo vieta. – *Aut.*], rasti lietuvių nacionalistų vadeivas Krupavičių, Prapuolenį, Raštikį ir kitus, išnagrinėti praktines galimybes, kaip juos užverbuoti arba likviduoti.“⁴⁶ Tačiau ir šis planas nebuvo įgyvendintas.

1955 m. L. Prapuolenis emigravo į JAV ir apsigyveno Čikagoje. Jau gyvendamas užsienyje jis sukūrė šeimą. Jo žmona Birutė Prapuolienė (Jankauskaitė) daug padėjo jam tolesnėje aktyvioje veikloje Lietuvos labui. L. Prapuoleniui anksti mirus, Birutė išaugino keturis sūnus⁴⁷. 1958–1959 m. L. Prapuolenis buvo Čikagos apygardos LFB valdybos pirmininku, nuo 1959 m. – JAV ir Kanados LFB vyr. valdybos narys ir

⁴⁵ *JAV lietuviai*, t. 2, p. 129.

⁴⁶ *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 2, p. 207–213.

⁴⁷ P. Narutis, min. veik., p. 383.

Juozas Ambrazevičius (Brazaitis) (kairėje), pirmininkavęs pirmajam Lietuvos laikinosios vyriausybės posėdžiui, ir Leonas Prapuolenis Vokietijoje. 1951 m.

LFB tarybos narys. Bendradarbiavo „XX amžiuje“ ir „Studentų dienosė“. Rašė straipsnius spaudos leidiniams „Į laisvę“ ir „Tėvynės sargas“⁴⁸.

Aktyvus kovotojas dėl Lietuvos nepriklausomybės, visuomenės veikėjas L. Prapuolenis mirė 1972 m. liepos 23 d. Čikagoje, JAV. Palaidotas Šv. Kazimiero lietuvių kapinėse⁴⁹. 2001 m. gegužės 15 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu po mirties apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi.

⁴⁸ LE, Bostonas, 1961, t. 23, p. 503; JAV lietuvių, t. 2, p. 129.

⁴⁹ P. Narutis, min. veik., p. 383.

Pilypas ŽUKAUSKAS (NARUTIS)

Gimė 1920 m. gegužės 26 d. Piatigorske, Stavropolio krašte, RSFSR. Tėvai Pirmojo pasaulinio karo metu iš Lietuvos buvo pasitraukę į Rusiją ir atsidūrė Kaukaze⁵⁰. 1920 m. šeima grįžo į Lietuvą ir apsistojo Panevėžyje. Čia mažasis Pilypas praleido visą vaikystę. 1926 m. rudenį jis pradėjo Panevėžyje lankyti pradžios mokyklą, ją baigęs nuo 1930 m. rugpjūčio 30 d. mokslą tęsė Panevėžio valstybinėje berniukų

gimnazijoje. Mokydamasis gimnazijoje įstojo į skautus, tapo ateitininku, aktyviai dalyvavo jų veikloje.

1938 m. rugpjūčio 30 d. baigė Panevėžio valstybinę berniukų gimnaziją ir rugsėjo 15 d. įstojo į VDU Technikos fakulteto Elektrotechnikos skyrių. Būdamas iš prigimties visuomeniškai aktyvus, pradėdamas studijas įstojo į studentų korporaciją „Grandis“. 1940–1941 m. buvo Studentų ateitininkų sąjungos (SAS) pirmininku. 1940 m. birželio 13 d. vadovavo SAS eisenai Kaune pagerbiant prezidentą A. Smetoną⁵¹.

P. Žukauską (Narutį), kaip ir daugumą Lietuvos patriotų, labai paveikė 1940 m. birželio 15 d. prasidėjusi sovietinė okupacija. Apie sovietinių tankų pasirodymą Kauno Laisvės alėjoje vėliau jis rašė: „Gatvėse rinkosi komunistų ir žydų minios. Atrodo, kad jie buvo daug geriau negu mes kažkieno informuoti, nes atėjo pasiruošę, atėjo su gėlių puokštėmis.[...] Matėsi aiškiai, kad jie (kažkas!) buvo gavę iš kažkur potvarkių ne tik suruošti džiaugsmo manifestaciją, bet ir kokius plakatus rašyti.“⁵² Lietuvoje pamažu įsivyravo raudonasis teroras ir visuotinė baimė. 1940 m. rudens semestru prasidedant, VDU vadovybė paskelbė, kad visos universitete veikiančios studentų korporacijos, sąjungos ir organizacijos uždaromos.

⁵⁰ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 15692, l. 5–6.

⁵¹ P. Narutis, min. veik., p. 91.

⁵² Ten pat, p. 95.

Visą turtą ir vėliavas buvo įsakyta perduoti universiteto komjaunimo organizacijai.

Tokia buvo okupantų valia, tačiau su tuo negalėjo sutikti daugelis studentų. Kilo mintis 1940 m. lapkričio 1-ąją – Vėlinių dieną pažymėti ypatingai, akcentuojant sovietinę okupaciją. „Po Vėlinių taip vadinamos Studentų koalicijos atstovai (Jucevičius, Milvydas, Narutis, Valiulis, Vileišis, Vn.), tie patys kaip ir anksčiau, suėjome pasitarti“, – vėliau prisiminė P. Žukauskas (Narutis)⁵³. Taip pamažu formavosi studentų antisovietinio pasipriešinimo judėjimas, vėliau peraugęs į LAF'ą, kuriame labai reikšmingą vaidmenį atliko P. Žukauskas (Narutis). Jis rašė: „1940 m. gruodžio mėnesį LAF pajudėjo tiek, kad jau ir aiškintis neberekėjo. Esamoj Studentų koalicijoj, pavieniui kalbantis su atstovais, visos korporacijos pritarė ir lengvai apsijungė po naują – LAF – skraiste, naujam dideliame uždaviniui: išnaudoti naujo ateinančio vokiečių–rusų karo galimybę ir mėginti atstatyti nepriklausomybę.“⁵⁴

Taip iš studentų koalicijos kūrėsi nauja, vėliau peraugusi į LAF'ą, antisovietinio pasipriešinimo pagrindinė organizacija. P. Žukauskas (Narutis) pats rinko šiai organizacijai žmones, su kiekvienu asmeniškai kalbėjosi. Visi sutiko, kad saugumo sumetimais bendrų posėdžių nereikia. Apie savo pirmąją pažintį su L. Prapuolenu vėliau P. Žukauskas (Narutis) rašė: „Jis jau buvo filisterių kategorijos. Atnaujinau su juo ryšį, turėtą nuo Klaipėdos laikų. Jis žinojo Studentų koaliciją ir koalicija jį pažinojo, jau nuo „aktyvistų“ laikų koalicija jį rėmė. Per jį palaikiau ryšį su Vilniaus LAF štabu ir su užsieniu.“⁵⁵

1941 m. vasario pradžioje P. Žukauskas (Narutis) pajuto, kad yra sekamas sovietinio saugumo. Jis pradėjo slapstytis, nenakvodavo namuose. Kadangi NKVD tuo metu Kaune ieškojo VDU studento Pilypio Žukausko, jis pasivadino Pilypu Naručiu ir šia pavarde įsigijo dokumentus. Nuo to laiko jam taip ir liko bei tapo oficiali Naručio pavardė. Porą savaitių jis gyveno Vilniuje pas savo seserį Juliją. Čia slapstydamsis iš Panevėžio gavo žinią, kad saugumiečiai tėvų namuose darė kratą ir ieškojo jo.

⁵³ Ten pat, p. 151, 157.

⁵⁴ Ten pat, p. 165.

⁵⁵ Ten pat, p. 165–166, 168.

Pagyvenęs porą savaitių pas seserį Vilniuje, grįžo į Kauną. 1941 m. balandžio viduryje iš Tauragės ligoninės per ten dirbančią seselę buvo gauta žinia, jog į ligoninę sovietiniai pasieniečiai atvežė sunkiai sužalotą žmogų (tai buvo LAF'o ryšininkas M. S. Naujokaitis) ir įsakė padaryti viską, kad jis būtų atgaivintas. Retkarčiais atgaudamas sąmonę sužeistasis sugebėjo perduoti Berlyno LAF'o informaciją, kad vokiečiai karą pradėti rengiasi gegužės 1–10 d. Gavus žinią apie numatomą karo pradžią, L. Prapuolenis išsikvietė į Kauną Vilniaus antisovietinio pagrindinio atstovus – reikėjo sudaryti LLV. Vėliau P. Narutis (Žukauskas) atsiminimuose rašė: „Taip paskubomis tariantis su atstovais iš Vilniaus (Vl. Nasevičius, dr. Pr. Padalis), Kaune buvo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė, kuri Vilniaus LAF štabo ir Kauno LAF štabo balandžio 22 d. buvo patvirtinta.“⁵⁶ Rengiantis karui ir sukilimui prabėgo kelios savaitės, bet karas vis neprasidėjo. P. Narutis (Žukauskas): „Pagaliau gegužės viduryje prakalba L. Prapuolenis, kad Vilnius gavęs informaciją iš Škirpos: „Viskas atšaukta!“ Esą karas atidėtas dėl vokiečių armijų įklimpimo Balkanuose.“⁵⁷ Šią nelauktą ir labai nemalonią žinią pagrindininkai sutiko su liūdesiu.

Pagaliau 1941 m. birželio 15 d. P. Narutis (Žukauskas) iš L. Prapuolenio gavo informaciją, kad, iš Berlyno LAF'o gautomis žiniomis, vokiečių ir sovietų karas prasidės birželio 18–26 d. Birželio 17 d. L. Prapuolenis dar kartą patikino P. Narutį (Žukauską), kad iš Berlyno, iš K. Škirpos, gauta žinia, jog karas tikrai prasidės tarp birželio 18–26 d. Lietuvoje tuo metu nuotaika buvo įtempta – prasidėjo masiniai žmonių trėmimai į Sibirą, visi laukė karo. P. Narutis (Žukauskas) rašė: „Trėmimų iš Lietuvos į Sibirą dienomis visi žmonės degė neapykanta Maskvai ir rusams ir, žinoma, visiems tiems parsidavėliams, kurie talkino.“⁵⁸ Birželio 19 d. jis sušaukė Kaune LAF'o organizacijos atstovų provincijoje specialų pasitarimą. Pasitarimas vyko VDU rūmuose, kuriuos saugojo Kauno LAF'o aktyvistai Bronius Stasiukaitis ir Antanas Šapalas. P. Narutis (Žukauskas) susirinkusiuosius informavo apie turimą informaciją dėl karo pradžios ir susitarimą su Berlyno LAF'u, kad ant rankovių būtina turėtų raiščius su

⁵⁶ Ten pat, p. 45, 207, 209–210.

⁵⁷ Ten pat, p. 219.

⁵⁸ Ten pat, p. 251–253.

užrašu TDA. Provincijos atstovams jis nurodė klausytis Kauno radijo bei nelegalaus LAF'o radijo trumpųjų bangų siųstuvu. Su Panevėžio LAF'o atstovu Juozu Juška buvo aptarta galimybė LAF'o štabą perkelti į Panevėžį, jei prasidėjus karui fronto linija kuriam laikui stabtelėtų ties Kaunu. Panevėžyje net buvo numatytos tam patalpos – Amatų mokykla.

Paskutinius vakarus prieš karą P. Narutis (Žukauskas) leido kartu su L. Prapuoleniu slapstydamiesi nedideliame kambarėlyje namo pastogėje Aleksoto pašlaitėje. Karo pradžią jis prisiminė taip: „Mano lovą papurto neaiškus stiprus trenksmas. Pasikartojantys trenksmai visiškai mane išbudina, kietai vos keletą valandų miegojusį. Vos vos žaruoja. Tai birželio 22 d. rytas! [...] Tai ilgai spėliotas ir pramatytas, ir per ryšininkus įspėtas karas. Hitlerio–Stalino karas. [...] Atsibudusiems namo šeimininkams pasakiau, kad karas prasidėjo, sukeldamas tuo juose nerimą, bet kartu ir suraminimą, nes sovietinės okupacijos galo visi laukė.“⁵⁹

1941 m. birželio 22 d. apie 10 val. ryto Kauno LAF'o vadovybė susirinko į pirmąjį dar slaptą viso štabo posėdį Žaliakalnyje, infekcinėje ligoninėje, Aukštaičių g. 4. Posėdžio dalyvius saugojo prie durų stovintis civiliais drabužiais apsirengęs ats. jaun. ltn. Jonas Lukoševičius. Iki šiol štabo nariai saugumo sumetimais net nepažinojo vieni kitų. P. Narutis (Žukauskas) atvyko vienas iš pirmųjų. Vėliau jis prisiminė: „Pirmininkaujančio nerinkom, nei sekretoriaus nieks neprašė. Viskas dar slaptumo skraistėje. Ir sargybinis (ltn. Lukoševičius) normalus prie Senelių prieglaudos durų pastatytas, kad apsaugotų nuo netikėtumų, išorėje atrodė kaip sustiprinta apsauga. [...] Tik lėktuvų puolamieji aliarmai skambėjo laiks nuo laiko, kurie pasidarė jau nebeįdomūs. [...] Sirenos kaukia, bet Kauno radijas visai nemini, kad karas.“⁶⁰ Trumpai pasitarę štabo nariai nutarė sukilimą pradėti. P. Narutis (Žukauskas) patikslino visus ryšius ir slaptažodžius bei tolesnę sukilimo eigą – visi užima sutartas pozicijas ir po poros valandų informuoja štabą apie padėtį vietose. Pats P. Narutis (Žukauskas) lieka prie telefono ir imasi koordinuoti sukilėlių veiksmus. Beje, reikėtų pažymėti, kad sukilėlių veiksmai galėjo būti koordinuojami tik pirmomis sukilimo valandomis. Vėliau, prasidėjus ginkluotiems

⁵⁹ Ten pat, p. 254, 267.

⁶⁰ Ten pat, p. 272.

Dega Aleksotas. Kaunas, 1941 m. birželio 23 d. Balio Buračo nuotrauka

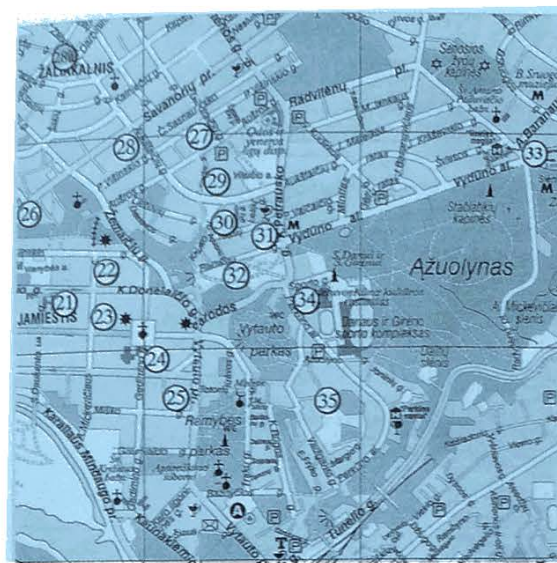
sukilėlių ir raudonarmėčių susirėmimams, jų veiksmus koordinuoti jau buvo nebeįmanoma. Apie 14 val. LAF'o štabą pasiekė ryšininkų informacija, kad sovietai ir lietuviai kolaborantai bėga ir sukilimo padalinių vadovai vietose prašo leidimo pradėti sukilimą. P. Žukauskas (Narutis) rašė: „Sušaukiu trumpam pasitarimui Stasiukaitį, Valiulį, Prapuolenį, ar trumpų bangų siųstuvui [LAF'o radijas Aleksote. – *Aut.*] laikas pradėti transliaciją. Tai būtų pradžia viešojo sukilimo. [...] Aptarę ypatingą padėtį, nutarėme leisti Romui Šatui transliacijas pradėti.“⁶¹ Apie 15 val. šio radijo siųstuvo pradėtos transliacijos lietuvių, rusų ir vokiečių kalbomis sukėlė didelį sąmyšį tarp raudonarmėčių ir sovietinių aktyvistų.

Reikia pažymėti, kad Centrinis Kauno LAF'o štabas dar prieš prasidedant karui ir sukilimui buvo priėjęs prie išvados, kad svarbiau yra ne kovoti su Raudonąja armija, bet netikėtai ir staigiai, saugant žmones bei turtą, užimti Kauną, kaip laikinąją Lietuvos sostinę, o vėliau paskelbti per radiją, kad atkurta Lietuvos valstybė ir sudaryta LLV. Kauno sukilėliai užėmė išėities pozicijas ir, gavę leidimą, pradėjo užiminėti numatytus

⁶¹ Ten pat, p. 300.

svarbiausius miesto objektus. Atviros kovos su RA daliniais menkai ginkluoti sukilėliai vengė. Vienas iš Kauno sukilimo dalyvių K. Račinskas vėliau prisiminė: „Taip jie elgėsi, nes bijojo atkreipti rusų artilerijos dėmesį, dėl ko galėjo ne tik žūti daug sukilėlių, bet ir būti sunaikinti strateginiai miesto objektai.“⁶²

Birželio 22 d. pavakare, apie 17 val. P. Narutis (Žukauskas) gavo džiugią žinią iš Senamiesčio – Prezidentūroje panika, į automašinas kraunami daiktai, lietuviai kolaborantai rengiasi sprukti pas savo šeiminkus į Maskvą. Jis Senamiesčio sukilėliams, besibazuojantiems 1-ojoje milicijos nuovadoje Daukšos gatvėje, nurodė vykti į Prezidentūrą ir mėginti suimti lietuvių tautos išdaviką J. Paleckį. Tačiau po kurio laiko paskambinęs sukilėlių grupės vadas ats. ltn. Stasys Jucevičius informavo, kad Prezidentūra užimta, o ją saugantys milicininkai perėjo į sukilėlių pusę; deja, J. Paleckis spėjo pabėgti. Sukilėliams vienu metu net buvo kilusi mintis Centrinį Kauno LAF'o štabą perkelti į Prezidentūrą, bet vėliau jos atsisakyta. Kol kas saugiau buvo infekcinėje ligoninėje Žaliakalnyje. Vėlų tos pačios dienos vakarą P. Narutis (Žukauskas) gavo dar vieną džiugų pranešimą – sukilėliai užėmė Centrinį paštą bei telefono ir telegrafo pastatą Ožėškienės g. 10 ir nutraukė Lietuvoje esančių RA dalinių visus ryšius, taip pat ir su Vyriausiąja karine vadovybe Maskvoje. Šios sukilėlių grupės vadas Juozas Rudokas raportavo: „Paštas, telefonas-telegrafas užimtas, LAF žinioje. Užvaldėme sovietų kariuomenės telefono-telegrafo centrinę: nutraukėme Maskvos ryšį su armijomis Suvalkijoje, Žemaitijoje ir Aukštaitijoje. Prieš išjungdami telefoną-telegrafą, rusiškai pranešėme sovietų karo komendantui Kaune ir R. Armijos štabui, kad „vokiečių desantas Kaune“ – užima Pašto-telefono-telegrafo rūmus [...]“.⁶³ Tą faktą vėliau patvirtino netoli Panevėžio Žaliosios girioje RA Šiaurės vakarų fronto štabo bunkeryje rasta štabo viršininko gen. Orlovo telefonograma RA Vyriausiajai vadovybei Maskvoje: „Lietuviai partizanai sunaikino mūsų žemės ryšių tinklą (наземную связь). Tik vos su nekuriomis divizijomis beturime

Svarbiausi sukilimo židiniai Kauno centre:
(21) Kauno radiofonas,
(22) Kauno LAF'o štabo būstinė po sukilimo,
(24) Kauno karo komendantūra,
(28) Centrinis Kauno LAF'o štabas sukilimo metu Žaliakalnyje,
(28a) Pulkininko Jankausko štabas Žaliakalnyje,
(32) Raudonosios armijos ginklų sandėliai Žaliakalnyje, Parodos kalne

ryšį. Visos divizijos traukiasi.“⁶⁴ Tai buvo didelis smūgis sovietiniams okupantams tiek Lietuvoje, tiek Maskvoje. Ryžtingi Kauno sukilėlių veiksmai bei kilusi panika RA eilėse nulėmė skubų ir netvarkingą sovietinės kariuomenės pasitraukimą iš Lietuvos. Tą patvirtina ir rusų istorikas Markas Soloninas neseniai pasirodžiusioje knygoje „Birželio 22-ji, katastrofos anatomija“.⁶⁵

Pirmą karo dieną apie 22 val. iš Kauno pradėjo masiškai bėgti komunistai, enkavedistai, milicininkai, komjaunuoliai, įvairūs sovietiniai pareigūnai. NKVD–NKGB ėmė skubiai slėpti savo įkalčius – stengėsi išgauti arba sunaikinti archyvus ir kalinius. Tuo ypač pasižymėjo NKVD Tardymo skyriaus viršininkas čekistas Eusiejus Jacovskis, o jo kolega NKGB Tardymo skyriaus viršininkas čekistas Eusiejus Rozauskas net kreipėsi į Maskvą leidimo sušaudyti pavojingiausius Kauno kalėjimo Nr. 1 kalinius (jo skaičiavimais, apie 400 kalinių)⁶⁶.

⁶⁴ Ten pat, p. 316.

⁶⁵ M. Solonin, *Birželio 22-ji, katastrofos anatomija*, V., 2010.

⁶⁶ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 112–113.

⁶² <http://www.antraspasaulinis.net>.

⁶³ P. Narutis, min. veik., p. 306–307, 315.

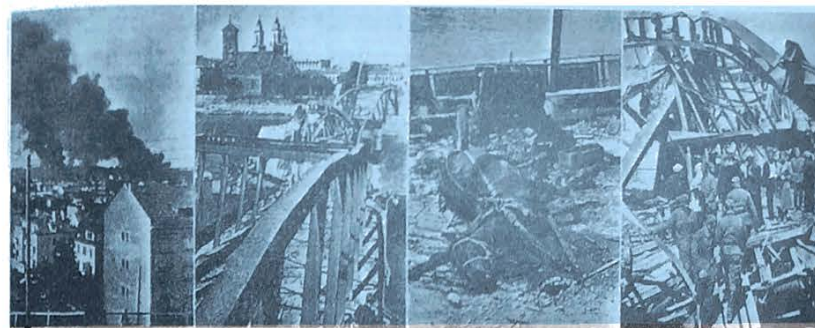
Birželio 23 d., paryčiais, P. Narutis (Žukauskas), telefonu susisiekęs su būsimu LLV vadovu J. Ambrazevičiumi (Brazaičiu,) sužinojo, kad vokiečių kariuomenė sėkmingai žygiuoja pirmyn. Tada Centrinio Kauno LAF'o štabo vadovai, trumpai tarpusavyje pasitarę, nutarė skelbti per radiją Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir LLV sudėtį. Tuo žingsniu Centrinis Kauno LAF'o štabas rengėsi pasirodyti viešumoje, tapti oficialia organizacija. LAF'as turėjo LLV savo oficialų atstovą L. Prapuolėnį bei neoficialų jo pavaduotoją P. Narutį (Žukauską)⁶⁷.

Birželio 23 d. ryte sukilėliai iš NKVD Kauno kalėjimo Nr. 1 (buvęs KSD) pradėjo vaduoti ten likusius ir NKVD evakuacijos išvengusius politinius kalinius, tarp kurių buvo ir nemažai žinomų Lietuvoje žmonių. Tą pačią dieną sukilėliai įsiveržė ir į NKVD–NKGB paliktus buvusius Lietuvos valstybės saugumo departamento (VSD) rūmus Laisvės alėjos ir Vytauto prospekto sankirtoje. Apie tai buvęs VSD Kauno apygardos valdybos sekimo dalies viršininkas Juozas Grušnys vėliau rašė: „[...] nuvykau į Saugumo policijos departamento rūmus, savo buvusią darbovietę. [...] Visose rūmų patalpose buvo matyti, kaip skubėta juos apleist. Kabinetuose primėtyta daugybė nesunaikintų dokumentų, kai kurie palikti užrakintuose seifuose [...]. Didžiausią ir baisiausią įspūdį paliko kieme buvusiame garaže įrengtos žmonių kankinimo kameros. Nepriklausomybės metais čia budėdavo vairuotojai su skubiam išvykimui paruoštais automobiliais. Siaubas kaustė protą, žiūrint į šią įrangą. Švieži kraujo pėdsakai rodė, kad ir karui prasidėjus čia skubotai buvo žudomi žmonės.“⁶⁸ Apie tai, ką išvydo 1941 m. birželio 24 d. ankstyvą rytą atvykęs į NKVD–NKGB būstinę Kaune, žurnalistas Juozas Senkus 1954 m. birželio 15 d. prisiekęs papasakojo 1953 m. JAV įkurtam Kersteno komitetui (*Kersten Committee*) komunistų agresijai tirti. Jis patvirtino tą faktą, kad čekistai žmogaus protu nesuvokiamais sadistiškais metodais tardė suimtuosius ir juos žvėriškai nukankindavo, tarsi jausdami dėl to pasitenkinimą⁶⁹.

⁶⁷ JAV lietuviai, t. 2, p. 22.

⁶⁸ Sukilimas 1941 m. birželio 22–25 d., V., 1994, 1-oji kn., p. 72.

⁶⁹ Baltijos valstybių užgrobimo byla, V., 1997, p. 766.

Karo pradžia, susprogdinti Kauno tiltai (nuotraukos viršuje)

Sukilėliai laukia ginklų

Birželio 23 d. apie 10–11 val. sukilėliams, vadovaujamiems ats. ltn. Vinco Zinkevičiaus, pavyko įsilaužti į RA ginklų sandėlius Parodų paviljonuose Žaliakalnyje, Radastų gatvėje. Apimta panikos sovietų karinė vadovybė net nesugebėjo įsakyti padegti medinius paviljonus, kur buvo sukauptos didelės ginklų atsargos. Į sukilėlių rankas pateko daug šautuvų, kulkosvaidžių ir amunicijos; visa tai greitosios pagalbos automobiliais buvo skubiai vežama į karštus sukilimo taškus. Kadangi ši vieta buvo netoli Parodos ir Kipro Petrausko gatvėmis skubiai besitraukiančių raudonarmiečių kolonų ir kiekvienu momentu buvo galima tikėtis jų užpuolimo, reikėjo veikti itin atsargiai⁷⁰.

Jau rašėme, kokią paniką sukėlė sukilėlių telefono skambutis sovietų karo komendantui Kaune apie vokiečių desantininkus mieste. Neabe-

⁷⁰ P. Narutis, min. veik., p. 333, 367.

jotinas šio skambučio rezultatas – birželio 23 d. pavakare susprogdintas Aleksoto (Vytauto Didžiojo) tiltas kartu su per jį besitraukiančiais RA daliniais. Netrukus buvo susprogdintas geležinkelio (Žaliasis) tiltas per Nemuną ir galiausiai – Šančių tiltas į Panemunę.

Pasibaigus sukilimui P. Narutis (Žukauskas) toliau dirbo jau legaliaiame LAF'o štabe. Kurį laiką jis buvo štabo Organizacinio skyriaus viršininku. 1941 m. rugsėjo 15 d. kartu su 29-iais LAF'o ir LLV nariais, kitais žinomais Lietuvos visuomenės atstovais jis pasirašė minėtą LAF'o parengtą protesto memorandumą A. Hitleriui „Apie Lietuvos būklę, vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje veikti pradėjus“⁷¹.

1941 m. rugsėjo 26 d. naciams uždraudus LAF'o veiklą (Mindaugas Bloznelis savo knygoje „Lietuvių frontas“ nurodo kitą datą – rugsėjo 22 d.)⁷², P. Narutis (Žukauskas) perėjo į 1941 m. rudenį susikūrusią antinacinę ir antisovietinę pagrindžio organizaciją Lietuvių frontą (LF). 1942 m. birželio mėn. gestapas jį suėmė ir keletą savaičių tardė. P. Narutis (Žukauskas) ištverė tardymus, neišsivadė ir nieko neišdavė. Paleistas jis toliau tęsė rezistencinę veiklą. Gestapas jam pradėjo grasinti, siūlė jiems šnipinėti, stoti į vokiečių kariuomenę. Jis atsisakė. 1943 m. kovo 16 d. gestapas jį vėl suėmė. Šį kartą P. Narutis (Žukauskas) buvo išvežtas į Štuthofio koncentracijos stovyklą. Ten būdamas jis užsikrėtė dėmėtąja šiltine ir pateko į lagerio ligoninę. Kartu kalėjus kun. S. Yla vėliau atsiminimuose rašė: „Netrukus grįžo iš ligoninės ir Pilypas Narutis. Grįžo gyvas lavonas – vieni kaulai, nušutę plaukai. Baisiausia buvo, kad jis atrodė kaip nebylys, vos žodį galįs pratarti. Lipniūnas [kartu kalėjus kun. Alfonsas Lipniūnas. – *Aut.*] norėjo pranešti motinai, kad jis [P. Narutis. – *Aut.*] dar gyvas. Klausė jo namų adreso, bet jis nežinojo, nebegalėjo atsiminti. Po poros mėnesių jis šiek tiek atsigavo. Ėmė ataugti plaukai, tačiau pasekmės liko – ėmė rodytis pirmieji džiovos ženklai.“⁷³

1945 m. pradžioje Rytų frontui artėjant prie Štuthofio, naciai pradėjo stovyklos kalinius evakuoti. Per laimingą atsitiktinumą P. Narutis (Žukauskas) su grupe kalinių atsidūrė Noištate, Vakarų Vokietijoje; ten

juos 1945 m. gegužės 3 d. apie 16 val. išlaisvino miestą užėmusi anglų kariuomenė. Išlaisvintus kalinius ėmė globoti Raudonojo Kryžiaus atstovai⁷⁴. P. Narutis (Žukauskas) pateko į Schoenblicko sanatoriją, ten praleido kelis mėnesius, kol atgavo jėgas. Vėliau jis rašė savo likimo draugui kun. S. Ylai, kuris taip pat gyveno Vakaruose: „Jau praėjo du mėnesiai, kaip guliu. O gijimo rezultatai geri. Jau pradėjau vaikščioti ir grožėtis gamta.“⁷⁵

Pasveikęs ir sustiprėjęs P. Narutis (Žukauskas) 1946–1949 m. tęsė studijas Technikos universitete Karlsruhe, Vakarų Vokietijoje. Universitete jis apgynė diplominį darbą ir gavo inžinieriaus diplomą⁷⁶. Studijuodamas Vakarų Vokietijoje 1947 m. kartu su bendraminčiais atkūrė korporaciją „Grandis“. 1948–1949 m. buvo Lietuvių studentų sąjungos Vakarų Vokietijoje valdybos narys, 1949 m. – Karlsruhe lietuvių studentų sąjungos valdybos pirmininkas. Gyvendamas Vakarų Vokietijoje aktyviai dalyvavo VLIK'o veikloje, padėjo palaikyti ryšius su antisovietinio pasipriešinimo dalyviais. Čia gyvendamas vedė Elvyrą Lukoševičiūtę, nuo 1945 m. mokytojavusią Hanau pabėgėlių stovyklos lietuvių mokykloje.

1950 m. gegužės 25 d. Gmiunde, Vakarų Vokietijoje, P. ir E. Naručiams gimė sūnus Vytas. 1954–1956 m. P. Narutis (Žukauskas) studijavo Štutgarto technikos universitete. 1955 m. Flensburge, Vakarų Vokietijoje, jis suorganizavo politinių kalinių suvažiavimą. Tais pačiais metais lapkričio 23 d. Sindelfingene, Vakarų Vokietijoje, gimė duktė Dainė. 1956 m. P. Narutis (Žukauskas) buvo vienas iš Europos ateitininkų ir katalikų veikėjų suvažiavimo Kionigšteine, Vakarų Vokietijoje, rengėjų⁷⁷.

1956 m. P. Narutis (Žukauskas) su šeima emigravo į JAV. 1956–1959 m. dirbo Čikagoje, Ilinojaus valstijoje, *Sargent and Lundy Consulting* bendrovėje. 1960–1961 m. gilino žinias Ilinojaus technologijos institute Čikagoje ir įgijo elektrotechnikos magistro laipsnį. 1960–1962 m. jis – *Lapine Scientific* bendrovės vyr. inžinierius. Aktyviai dalyvavo JAV lietuvių visuomeninėje veikloje. 1960 m. kartu su kitais atkūrė lietuvių Ateitininkų jaunių sąjungą. 1960–1961 m. – Moksleivių ateitininkų są-

⁷¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 182–183.

⁷² M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, K., 2008, p. 46.

⁷³ S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, K., 1991, p. 106–107.

⁷⁴ *Pragaro vartai – Štuthofas*, V., 1998, p. 32–34.

⁷⁵ S. Yla, min. veik., p. 108.

⁷⁶ LE, 1960, t. 20, p. 16.

⁷⁷ JAV lietuviai, t. 2, p. 21–23.

Po 50 metų bendražygiai susitiko Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto Seimo posėdyje Vilniuje. Iš dešinės: buvęs vienas iš Kauno LAF'o vadovų Pilypas Narutis (Žukauskas), sukilimo dalyvis Juozas Prapuolenis, Lietuvos laikinosios vyriausybės teisingumo viceministras Povilas Šilas ir LAF'o ryšininkas Dzūkijai Ignas Janavičius. 1992 m. birželio 6 d.

jungos pirmininkas, LFB tarybos narys, Čikagos skyriaus pirmininkas. 1960 m. spalio 7 d. Čikagoje gimė antroji dukra Rasa. 1962–1963 m. dirbo ITT Kellogg bendrovės inžinieriumi projektuotoju. Nuo 1963 m. – fondo „Į laisvę“ vicepirmininkas, nuo 1975 m. – Lietuvos politinių kalinių sąjungos JAV pirmininkas, nuo 1987 m. – VLIK'o valdybos vicepirmininkas⁷⁸.

Gyvendamas JAV P. Narutis (Žukauskas) parašė ir 1994 m. išleido atsiminimų apie 1941 m. Birželio sukilimą knygos „Tautos sukilimas 1941“ 1-ąją dalį, baigė rašyti 2-ąją. 1991 m. kaip JAV delegacijos narys (atstovavo VLIK'ui ir ALT) dalyvavo Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijoje Maskvoje. 1992 m. birželio 6 d. atvykęs į Lietuvą, Vilniuje suorganizavo ALT kilnojamąją parodą apie genocidą „Pažink savo priešą komunizmui“. Lietuvos Respublikos Seime susitiko su buvusiais antisovietinio ir antinacinio pasipriešinimo dalyviais. 1995 m. atstovavo Lietuvos politiniams kaliniams Štuthofio koncentracijos stovyklos 50-ųjų metinių minėjime Vokietijoje. Pažymėtina, kad 1997 m. lapkričio

⁷⁸ Ten pat.

26–30 d. jis Čikagoje drauge su kitais organizavo dešimtąjį Pasaulio lietuvių Mokslo ir kūrybos simpoziumą ir buvo specialiųjų programų „1941 m. Birželio sukilimas“ bei „Rezistencija 1940–1942 metais“ vadovas.

1999 m. P. Naručio (Žukausko) žmona E. Narutienė apdovanota Popiežiaus Jono Pauliaus II medaliu *Pro Ecclesia et Pontifice*. 1999 m. rugpjūčio 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras jam suteikė kario savanorio vardą. 2000 m. Popiežius Jonas Paulius II jį apdovanojo Šv. Grigaliaus Didžiuoju ordinu⁷⁹. 2000 m. balandžio 3 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu P. Narutis (Žukauskas) apdovanotas Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu. 2001 m. birželio 23 d. jis dalyvavo Kaune iškilmingai minint 60-ąsias Birželio sukilimo metines. 2002 m. gegužės 10 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi. Šiuo metu P. Narutis (Žukauskas) gyvena JAV⁸⁰.

Adolfas DAMUŠIS (iki 1939 m. – DOMAŠEVIČIUS)

Gimė 1908 m. birželio 16 d. Toščicoje, Mogiliovo gub. (dabar Mogiliavo sr.), Baltarusijoje, kur į Toščicos geležinkelio stotį caro valdžios išsiųstas dirbo jo tėvas. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1920 m. jis su tėvais grįžo į Lietuvą. 1922 m. šeima persikėlė į Panevėžį. A. Domaševičius (Damušis) 1922 m. rugsėjo 1 d. įstojo į Panevėžio berniukų gimnazijos trečiąją klasę. Mokydamasis gimnazijoje įsitraukė į

⁷⁹ Ten pat, p. 21–23.

⁸⁰ Autoriaus asmeninis archyvas.

ateitininkų veiklą, buvo aktyvus meno kuopelės narys. 1928 m. išrinktas Moksleivių ateitininkų sąjungos (MAS) Centro valdybos vyrų reikalų vedėju. 1928 m. gegužės 2 d. penketais baigė gimnaziją⁸¹.

Baigęs gimnaziją 1928 m. įstojo į Kauno universiteto (nuo 1930 m. – VDU) Technikos fakultetą, pasirinko chemijos specialybę. 1930 m. birželio mėn. jubiliejiniam ateitininkų kongrese buvo išrinktas MAS Centro valdybos pirmininku. JAV gyvenantis žinomas žurnalistas ir visuomenės veikėjas Juozas Kojelis šitaip prisimena savo pažintį su A. Domaševičiumi (Damušiu) studijų metais VDU: „Damušis, vienas šauniasių studentų studijų metais Kaune, Lietuvos kariuomenėje užsitarnavo jaunesniojo puskarininkio laipsnį, bet, anuometinės tautininkų valdžios nuomone, buvęs pavojingas tautai ir valstybei, ir į Karo mokyklą karinės prievolės aspirantu nebuvo priimtas.“⁸² 1931 m. už aktyvią veiklą Ateitininkų sąjungoje A. Domaševičius (Damušis) buvo suimtas ir šešis mėnesius kalintas Varnių koncentracijos stovykloje⁸³. Kalinimas Varniuose nesustabdė jo veiklos ateitininkų gretose. 1932 m., atlikęs bausmę Varniuose, jis įkūrė inžinierių ateitininkų korporaciją „Grandis“⁸⁴. 1933 m. buvo išrinktas Studentų ateitininkų sąjungos (SAS) pirmininku.

1934 m. baigęs VDU, liko jame dirbti. 1936 m. Lietuvoje sudarius Energijos komitetą, o prie jo – Žemės turtams tirti komisiją, kuriai vadovavo VDU prorektorius prof. Pranas Jodelė, A. Domaševičius (Damušis) pradėjo dirbti jo asistentu. 1937 m. gruodžio 26 d. jis vedė Vilkaviškio vls. ir aps. Rasų pradinės mokyklos mokytoją Jadvygą Aleksandrą Pšibilskytę. Jau kitą dieną jaunavedžiai išvyko į Berlyną, ten Adolfas turėjo tobulintis⁸⁵.

1937–1938 m. A. Domaševičius (Damušis) specializavosi Vokietijos, Čekoslovakijos, Suomijos cemento fabrikuose. Grįžęs toliau dirbo

⁸¹ VLE, V., 2003, t. 4, p. 441; *Į laisvę*, 2003, Nr. 143, p. 12, 14; *XXI amžius*, 2004, Nr. 16.

⁸² J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, K., 1996, p. 431.

⁸³ *JAV lietuviai*, 1998, t. 1, p. 220–221.

⁸⁴ Ten pat; *Į laisvę*, 2003, Nr. 143, p. 15; VLE, t. 4, p. 441.

⁸⁵ *XXI amžius*, 2006, Nr. 85.

VDU. 1939 m. savo pavardę sulietuvino į Damušio⁸⁶. Tais pačiais metais parengė cemento fabriko Skirsnemunėje projektą, pagal kurį 1952 m. Naujojoje Akmenėje buvo pastatyta cemento gamykla. 1940 m. vasario 28 d. Kaune gimė sūnus Vytenis. 1940 m. A. Damušis apsigynė daktaro disertaciją ir tapo pirmuoju cheminės technologijos daktaru Lietuvoje, jam buvo suteiktas docento vardas ir jis paskirtas VDU Neorganinės chemijos katedros vedėju⁸⁷.

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, A. Damušis nedelsdamas ištraukė į aktyvią antisovietinę pagrindinę veiklą. Jis buvo vienas iš iniciatorių, sumaniusių antisovietinio pagrindžio organizacijas Lietuvoje sujungti į vieną vadovaujančią centrą (vėliau tapusį LAF'u). Vėliau P. Narutis (Žukauskas) atsiminimuose rašė: „[...] 1940 m. spalio 9 d. Kaune, *Derby* užkandinėje, po ilgesnio pasitarimo su dr. inž. A. Damušiu, J. Senausku, M. Pečeliūnu buvo sutarta pradėti Kaune, Vilniuje ir per savo artimus pažįstamus ir gerus bičiulius apskričių miestuose organizuoti pagrindžio penketukus [...]. Adolfas Damušis – filisteris, per jį turėjau ryšį su VDU profesūra, su Vilniaus LAF štabu ir užsieniu, nuo 1941 m. balandžio 22 d. jis LAF štabe atstovavo Laikinąją Lietuvos Vyriausybę (LLV).“⁸⁸ 1940 m. balandžio 19–22 d. Kaune A. Damušis kartu su P. Naručiu (Žukausku) bei atvykusiu Vilniaus centrinio antisovietinio pagrindžio vadovybės (vėliau irgi LAF'o) atstovu V. Nasevičiumi bei kitais aptarė ir sudarė numatomą būsimosios LLV sudėtį. 1941 m. birželio 14 d. jis gavo žinių apie prasidėjusią NKVD–NKGB Vilniaus centrinio pagrindžio (LAF) likvidavimo operaciją ir dėl to kilusį didelį pavojų kauliečiams. Apie kilusį pavojų jis tuoj pat informavo P. Narutį (Žukauską).

Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, 1941 m. birželio 22 d. ryte apie 10 val. Kauno antisovietinio centrinio pagrindžio vadovybė (LAF'o štabas) susirinko į pirmąjį visų narių posėdį. Iki tol saugumo sumetimais bendri Kauno pagrindininkų (LAF) vadovybės posėdžiai nebuvo rengiami. Vadovybės posėdis vyko specialiai tam parinktoje saugioje vietoje Žaliakalnyje. Posėdis buvo trumpas, bet reikšmingas – nu-

⁸⁶ VLE, t. 4, p. 441.

⁸⁷ Ten pat; *JAV lietuviai*, t. 1, p. 221–222.

⁸⁸ P. Narutis, min. veik., p. 168, 381.

tarta pradėti sukilimą. Posėdžiui pasibaigus, A. Damušis kartu su dr. inž. plk. J. Vėbra išvyko į VDU Technologijos laboratoriją (buvusią KAM Tyrimų laboratoriją), kur buvo kaupiami ginklai ir sprogmenys. Čia slapstėsi studentai ir į sukilėlių pusę perėję milicininkai.

Antrąją karo dieną, birželio 23-iąją, apie 3 val. A. Damušis kartu su L. Prapuoleniu ir J. Vėbra Centriniam Kauno LAF'o štabe ėmėsi redaguoti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktą, kurį buvo numatyta paskelbti per Kauno radiją. Kartu buvo suredaguotas ir trumpas atsisaukimas į lietuvių tautą. Ginkluotų sukilėlių lydimi jie atvyko į Kauno radiofoną ir birželio 23 d. 9 val. 28 min. L. Prapuolėnis LAF'o vardu paskelbė visam pasauliui, kad Lietuva atkūrė nepriklausomybę. Buvo paskelbta LLV sudėtis, A. Damušis pristatytas kaip pramonės ministras. Kitą dieną A. Damušis, jau kaip pramonės ministras, dalyvavo pirmajame LLV posėdyje Kaune, Donelaičio gatvėje, buvusios „Žaibo“ spaustuovės patalpose. 1941 m. birželio sukilimą A. Damušis traktavo kaip „dvasios sukilimą prieš melą ir neteisybes“⁸⁹.

1941 m. rugsėjo 15 d. A. Damušis kartu su kitais 29-iais LAF'o ir LLV nariais pasirašė LAF'o protesto memorandumą A. Hitleriui. Rugsėjo 26 d. naciams uždraudus LAF'ą, tų pačių metų rudenį jis tapo naujai įkurtos antinacinės ir antisovietinės pagrindinės organizacijos – Lietuvių fronto (LF) vadovu. 1942 m. pavasarį buvęs LLV premjeras J. Ambrazevičius (Brazaitis) subūrė Tautos tarybą (TT), kurios vicepirmininku tapo A. Damušis. 1942 m. gegužės 31 d. Kaune Damušiams gimė antras sūnus Saulius Jurgis⁹⁰. 1943 m. lapkričio 25 d. įkūrus VLIK'ą, A. Damušis tapo vienu iš vicepirmininkų. 1944 m. kovo 22 d. Taline gestapui atsitiktinai suėmus nelegalų VLIK'o pasiuntinį į Švediją plk. lt. Kazį Ambraziejų ir nustačius šios pagrindinės organizacijos narius, prasidėjo masiniai suėmimai. 1944 m. birželio 16 d. A. Damušis buvo suimtas⁹¹.

Jo žmona Jadvyga vėliau prisiminė: „Mano vyras, Lietuvių aktyvistų fronto dalyvis, vokiečių okupacijos metais buvo sekamas, todėl

⁸⁹ XXI amžius, 2004, Nr. 16.

⁹⁰ JAV lietuviai, t. 1, p. 221–222.

⁹¹ A. Bubnys, min. veik., p. 82, 254.

slapstėsi. 1944 m. birželio viduryje grįžau iš ligoninės po tulžies operacijos. Apsistojuo tėvų namuose. Slapčiomis manęs atėjo aplankyti vyras. Birželio 16-ąją jį ten suėmė gestapininkai.“⁹² Tų pačių metų liepos 2 d. A. Damušis kartu su birželio 13 d. suimtu J. Vėbra ir kitais 25-iais nacių suimtaisiais iš Kauno atsidūrė Instenburgo kalėjime Rytprūsioje. Per Alenšteino ir Landsbergo prie Vartos (dabar Gožuvus) kalėjimus jie buvo nuvežti į Tėgelio kalėjimą Berlyne. 1944 m. vasario 3 d. Vakary sąjungininkams bombarduojant Berlyną, kalinių bylos dingo, o jie buvo perkelti į Bairoito kalėjimą Bavarijoje. Čia A. Damušį ir jo likimo draugus 1945 m. balandžio 14 d. išlaisvino amerikiečiai. Vėliau jam pavyko rasti gestapo bylą su suimtųjų sąrašu ir nurodytais jiems inkriminuojamais nusikaltimais. Pasirodo, A. Damušį ir jo likimo draugus naciai kaltino „valstybės išdavimu“ – didžiausiu politiniu nusikaltimu, už kurį hitlerinėje Vokietijoje grėsė mirties bausmė⁹³.

1944 m., artėjant antrajai sovietinei okupacijai, J. Damušienė su abiem sūnumis pasitraukė į Vokietiją. Čia ji 1944 m. spalio 29 d. iš žurnalisto A. Valiukėno, dirbančio Lietuvos pasiuntinybėje Berlyne, sužinojo, kad jos vyras kartu su kitu VLIK'o nariu Baliu Gaidžiūnu yra kalėjime Rytprūsioje. Tų pačių metų lapkričio 7 d. jį atvyko į miestelį, kuriame buvo šis kalėjimas, ir didelėmis pastangomis gavo leidimą čia būti iki lapkričio 15 d. Vėliau J. Damušienė prisiminė savo liūdną pasimatymą su vyru: „Miestelyje, kur buvo kalėjimas, sutikau B. Gaidžiūno žmoną Nastutę. Dviese buvo drąsiau. Kaliniai turėjo būti parvaromi iš darbo. Pasukome žmonių nurodyta kryptimi. Laukiame. Pagaliau pasigirdo klumpiavimas. Įtemptai žiūriu į koloną, bet pažįstamų veidų nematyti. Pagaliau išvydau: Adolfas ir Balys patys paskutiniai nešė didelį katilą. Apėmė toks silpnumas, kad galvojau, jog tuoj apalpsiu. Įsitvėriau į stulpą ir atsigavau. [...] Jis mane pamatė ir paklausė: „Ar tu su vaikais? Ar turi leidimą pasimatyti?“ Leidimo pasimatyti nepavyko gauti. Kalėjimo viršininkas pasakė: „Jie dideli nusikaltėliai, tėvynės išdavikai.“⁹⁴

1945 m. gegužės 14 d. amerikiečių išlaisvintas iš Bairoito kalėjimo A. Damušis su šeima apsigyveno pabėgėlių stovykloje Kemptene, Bava-

⁹² XXI amžius, 2006, Nr. 85.

⁹³ A. Bubnys, min. veik., p. 255.

⁹⁴ XXI amžius, 2006, Nr. 85.

rijoje, Vakarų Vokietijoje. Čia jis visuotiniame lietuvių susirinkime buvo išrinktas į Lietuvių komitetą tvarkyti kultūros ir švietimo reikalus⁹⁵. 1945 m. birželio 15 d. Kempene atidarius Maironio gimnaziją, kurį laiką ėjo direktoriaus pareigas. 1946 m. Damušiams gimė duktė Indrė Marija. 1947 m. A. Damušis su šeima emigravo į JAV. 1948–1957 m. jis dirbo *Sherwin-Williams* bendrovėje Klivlende, aktyviai dalyvavo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo veikloje. A. Damušis taip pat buvo vienas iš „Lietuvių enciklopedijos“ (vadinamosios Bostono enciklopedijos) redaktorių. 1956 m. balandžio 25 d. Klivlende, Ohajo valstijoje, JAV, gimė duktė Gintė Bernadeta⁹⁶.

1957–1973 m. A. Damušis dirbo Detroite *BASF Wyandotte* chemijos bendrovėje. 1964 m. jam suteiktas Lietuvos krikščionių Mokslų akademijos akademiko vardas. 1967 m. jis parašė ir išleido anglų kalba keletą mokslinių knygų. 1972–1983 m. buvo Detroito universiteto profesorius, Polimerų tyrimo instituto vicedirektorius. 1976 m., pažymint 1941 m. Birželio sukilimo 35-ąsias metines, tuo metu JAV gyvenęs vienas iš LAF'o įkūrėjų ir vadovų K. Škirpa interviu „Lietuvos dienoms“ apie A. Damušį sakė: „Kaip visiems žinoma, dr. Damušis buvo vienas iš pagrindinių mūsų tautos 1941 m. birželio 23 dienos sukilimo vadovų.“⁹⁷ 1981 m. A. Damušiiui buvo paskirta prof. Stasio Šalkauskio premija⁹⁸.

Nuo 1983 m. A. ir J. Damušiai gyveno Čikagos priemiestyje Lemonte, Ilinojaus valstijoje. 1985 m. spalio 17 d. Popiežius Jonas Paulius II A. Damušį, vieną iš nedaugelio lietuvių, apdovanojo Vatikano Šv. Silvestro riterio ordinu, o jo žmoną J. Damušienę – *Pro Ecclesia et Pontifice* ordinu⁹⁹. 1988 m. jis parašė ir išleido anglų kalba veikalus „Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–59 m.“, 1989 m. – „Lietuvių pagrindis vokiečių saugumo policijos dokumentuose“, 1994 m. – „Lietuva prieš sovietų ir nacių agresiją“¹⁰⁰.

⁹⁵ J. Aničas, min. veik., p. 204; *XXI amžius*, 2004, Nr. 16.

⁹⁶ *JAV lietuviai*, t. 1, p. 222–223.

⁹⁷ *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 11, p. 191.

⁹⁸ *JAV lietuviai*, t. 1, p. 221; *XXI amžius*, 2004, Nr. 16.

⁹⁹ *Į laisvę*, 1989, Nr. 95, p. 70.

¹⁰⁰ *VLE*, t. 4, p. 442.

Damušiai prieš grįžtant į Lietuvą (nuotrauka viršuje). Iš kairės: Adolfas Damušis, Marija Rudienė ir Jadvyga Damušienė. 1997 m.

Adolfas Damušis paskutiniaisiais gyvenimo metais. Apie 2002 m.

1989 m. A. Damušis pirmą kartą atvyko į dar sovietų okupuotą, bet jau pajutusią laisvės dvelksmą Lietuvą. Jis buvo vienas iš VDU atkūrimo iniciatorių, dalyvavo VDU atkūrimo konferencijoje Kaune. Nuo 1990 m. beveik kasmet atvykdavo į Lietuvą, dalyvaudavo įvairiuose renginiuose ir konferencijose. 1994 m. rugsėjo 27 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi.

1997 m. pavasarį A. Damušis su žmona grįžo į Lietuvą ir apsigyveno Vilniuje. Tais pačiais metais jam buvo suteiktas VDU garbės daktaro vardas. 1998 m. rugsėjo 11 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu A. Damušiiui pripažintas kario savanorio

vardas. 1999 m. lapkričio 22 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis apdovanotas Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu, o 2000 m. liepos 1 d. – Lietuvos nepriklausomybės medaliu.

Lietuvos patriotas, kovotojas dėl Lietuvos nepriklausomybės A. Damušis mirė 2003 m. vasario 27 d. Vilniuje. Palaidotas Kaune, Petrašiūnų kapinėse¹⁰¹.

2004 m. birželio 25 d. A. Damušio žmona Jadvyga Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu buvo apdovanota Vytauto Didžiojo ordino medaliu. Mirė 2010 m. rugpjūčio 4 d. Čikagoje. Palaidota šalia vyro Petrašiūnų kapinėse Kaune.

Juozas VĖBRA

Gimė 1901 m. balandžio 20 d. Gentylių vnk., Jūžintų vls., Rokiškio aps. pasiturinčio ūkininko šeimoje. Po 1905 m. revoliucijos Rusijoje Vėbrų šeimai vos pavyko išvengti tremties į Sibirą, tačiau jų ūkis buvo atimtas¹⁰².

Baigęs pradžios mokyklą, 1915 m. J. Vėbra įstojo į Panevėžio vyrų gimnazijos 3-iąją klasę. 1918 m. pabaigoje mokslus kuriam laikui teko atidėti – vyko Lietuvos nepriklausomybės kovos, atėjo žinia apie besikuriančią Lietuvos kariuomenę. J. Vėbra kartu su keliais mokslo draugais savanoriais įstojo į kuriamą Panevėžio apsaugos batalioną. Tačiau netrukus iš Kauno atėjo nurodymas – visus savanorius, baigusius ne mažiau kaip šešias gimnazijos klases, pasiųsti į Kaune steigiamą Karo mokyklą.

¹⁰¹ Ten pat, p. 441; *J. laisvę*, 2005, Nr. 150; autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁰² J. Rudokas, *Prarastieji Lietuvos talentai*, V., 2001, p. 224–225.

1919 m. kovo 7 d. J. Vėbra įstojo į Karo mokyklą. Kadangi vyko nepriklausomybės kovos ir besikuriančiai Lietuvos kariuomenei karininkų labai trūko, mokslas buvo sutrumpintas. Todėl J. Vėbra Karo mokyklos I laidą baigė per keturis mėnesius ir 1919 m. liepos 6 d. jam buvo suteiktas pirmas to meto karininko karužo laipsnis. Rugpjūčio 4 d. jis paskirtas jaunesniuju karininku į mokomąją komandą (kuopą). J. Vėbra Karo mokykloje baigė artileristų grupę ir tuo didžiavosi, be to, ši laida buvo savanorių kūrėjų laida.

1919 m. lapkričio 13 d. J. Vėbra paskirtas 6-osios baterijos jaun. karininku ir gruodžio 4 d.–1920 m. sausio 4 d. Dauguvos fronte dalyvavo nepriklausomybės kovose su bolševikais. Tų pačių metų gruodžio 15 d., įvedus Lietuvos kariuomenėje naujus karininkų laipsnius, jam karužo laipsnis buvo pakeistas į leitenanto laipsnį. 1920 m. rugsėjo 21 d.–gruodžio 1 d. jis dalyvavo nepriklausomybės kovose su lenkais ties Seirijais, Lazdijais, Vieviu ir Rykantais¹⁰³. 1920 m. apdovanotas Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu¹⁰⁴.

1921 m. J. Vėbra turėjo lankyti Aukštuosius karininkų kursus, bet, tais pačiais metais laimėjęs konkursą, lapkričio 7 d. buvo komandiruotas mokytis į Prancūziją – Fontenblo artilerijos karo mokyklą (*Le'cole militaire d'Artillerie*). Jis buvo pirmasis šios mokyklos klausytojas iš Lietuvos. Kadangi į šią mokyklą atvyko dviem mėnesiais pavėlavęs ir dar silpnai mokėjo prancūzų kalbą, tai jį iškart užgriuvo dideli sunkumai, kuriuos įveikti prirėkė daug valios ir pastangų. Baigęs mokslus, 1923 m. rugpjūčio 21 d. jis grįžo į Lietuvą¹⁰⁵.

1923 m. spalio 23 d. įsakymu kariuomenei pripažinta, kad J. Vėbra išlaikė visus reikalingus egzaminus ir baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų III laidą¹⁰⁶. Tą pačią dieną jis paskirtas Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų etatiniu lektoriumi. Dėstydamas šiuose kursuose kartu eksternu baigė „Aušros“ gimnaziją Kaune. 1924 m. gegužės 20 d. pakeltas į vyr. leitenantus. 1925 m. gegužės 15 d. pakeltas

¹⁰³ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3008, l. 74.

¹⁰⁴ V. Kavaliauskas, min. veik., p. 385.

¹⁰⁵ J. Rudokas, min. veik., p. 237, 240–241.

¹⁰⁶ LCVA, f. 384, ap. 1, b. 54, l. 263.

į kapitonus ir tų pačių metų spalio 3 d., laimėjęs konkursą, Krašto apsaugos ministerijos (KAM) komandiruotas studijuoti chemiją į Tulūzos universitetą Prancūzijoje.

Jau pirmame kurse Tulūzos profesorai atkreipė dėmesį į atkaklų studentą iš Lietuvos. 1928 m. gegužės 15 d. jis buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Tų pačių metų liepos 14 d. J. Vėbra Tulūzos universitete išlaikė reikiamus egzaminus ir įgijo Gamtos ir matematikos mokslų licenciją, o Chemijos institute gavo inžinieriaus chemiko diplomą¹⁰⁷. Tų pačių metų spalio 21 d. Kaune sukūrė šeimą – vedė jaunystės draugo seserį Anastaziją Račiūnaitę. 1928 m. lapkričio 23 d. buvo pakeltas į majorus.

1929 m. gruodžio 19 d. jam būnant toli nuo Lietuvos ir su žmona gyvenant Prancūzijoje, ten gimė pirmoji duktė Silvija Kristina, kuri buvo užregistruota Tulūzos merijoje ir gavo prancūzišką gimimo liudijimą.

Pertvarkant KAM etatus, 1930 m. birželio 23 d. J. Vėbra, dar būdamas Prancūzijoje, iš Karininkų kursų etatinio lektoriaus pareigų buvo atleistas ir paskirtas Ginklavimo valdybos Chemijos karo dalies viršininku¹⁰⁸. Tų pačių metų liepos 18 d. Tulūzos universitete jam suteiktas chemijos daktaro laipsnis¹⁰⁹. Už mokslinius tyrimus jis apdovanotas Tulūzos inžinierių chemijos draugijos medaliu.

1930 m. rugpjūčio 3 d., baigęs mokslus Prancūzijoje, J. Vėbra sugrįžo į Lietuvą ir pradėjo eiti Ginklavimo valdybos Chemijos karo dalies viršininko pareigas. Lapkričio 23 d. jis pakeltas į pulkininkus leitenantus. 1932 m. vasario 16 d. už nuopelnus Lietuvai apdovanotas DLK Gedimino 3-iojo laipsnio ordinu. Tų pačių metų gegužės 6 d. Kaune gimė sūnus Evaldas Augustinas. 1932 m. lapkričio 1 d. J. Vėbra paskirtas KAM Artillerijos komiteto pirmininku. Tais pačiais metais jis iškėlė sumanymą steigti ginklų dirbtuves ir organizuoti tyrimų laboratoriją. Šį jo sumanymą parėmė keli aukštesnieji karininkai ir, svarbiausia, tuometis Ginklavimo valdybos viršininkas brig. gen. Motiejus Pečiulionis.

¹⁰⁷ J. Rudokas, min. veik., p. 247.

¹⁰⁸ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3008, l. 73.

¹⁰⁹ J. Rudokas, min. veik., p. 249.

Laboratorijai vieta buvo parinkta Kaune, Žaliakalnyje, Vydūno alėjos gale, Radvilėnų plente, kur KAM turėjo 12 ha žemės sklypą¹¹⁰.

1933 m. kovo 23 d. J. Vėbra paskirtas Tyrimų laboratorijos statybos darbams kontroliuoti komisijos nariu. Tų pačių metų lapkričio 11 d. Kaune J. ir A. Vėbrų šeimoje gimė antras sūnus Aristidas Leonas. 1934 m. lapkričio 23 d. J. Vėbra buvo pakeltas į pulkininkus. 1935 m. liepos 1 d. jis atleistas iš Artillerijos komiteto pirmininko pareigų ir paskirtas Ginklavimo valdybos viršininko padėjėju¹¹¹.

1935 m. rugpjūčio 7 d. J. Vėbrai pavesta organizuoti Tyrimų laboratorijoje mokslo tyrimus ir ją administruoti. Dirbdamas šioje laboratorijoje jis kartu dalyvavo projektuojant, statant ir komplektuojant ginklų dirbtuves netoli Radviliškio, Linkaičiuose. 1935–1939 m. jis – Lietuvos kariuomenės arsenalo Linkaičiuose techninis patarėjas. 1936 m. kovo 25 d. jam pavesta eiti Tyrimų laboratorijos viršininko pareigas. 1938 m. rugpjūčio 8 d. buvo apdovanotas Vytauto Didžiojo 3-iojo laipsnio ordinu. Tų pačių metų lapkričio 3 d. Lietuvos Respublikos Prezidento aktu jis paskirtas Ginklavimo valdybos Tyrimų laboratorijos viršininku¹¹².

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, ypatingas dėmesys buvo skiriamas J. Vėbros kūriniui – Tyrimų laboratorijai. Iš Maskvos atvykęs SSRS artillerijos valdybos atstovas gen. Solovjovas labai domėjosi Tyrimų laboratorijos techniniais įrenginiais, ypač emaliuotais Volviko lavos stalais ir traukos spintomis. Kilo didelis pavojus netekti šių brangių ir modernių įrenginių. J. Vėbra ėmėsi žygių juos gelbėti. Jis susitarė su Kauno universitetu (KU) dėl Tyrimų laboratorijos perdavimo universiteto Technologijos fakultetui¹¹³. Kad tikslinga taip spręsti šią problemą, pavyko įtikinti ir tuometę sovietinę Lietuvos vyriausybę; 1940 m. rugpjūčio 23 d. ji priėmė nutarimą perkelti Tyrimų laboratoriją su visu personalu į KU Technologijos fakultetą. J. Vėbra 1940 m. rugsėjo 21 d. taip pat buvo perkeltas į KU Technologijos fakultetą ir paleistas iš karo tarnybos į atsargą¹¹⁴.

¹¹⁰ V. Statkus, *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.*, Čikaga, 1986, p. 491.

¹¹¹ Ten pat, p. 492.

¹¹² LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3008, l. 74.

¹¹³ V. Statkus, min. veik., p. 495.

¹¹⁴ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3008, l. 73–74.

J. Vėbrai prasidėjo naujas civilio žmogaus – KU dėstytojo gyvenimo etapas. Kelis mėnesius pabuvęs KU Organinės chemijos katedroje adjunktu, 1941 m. sausio 4 d. jis buvo paskirtas katedros vedėju, jam suteiktas docento vardas. J. Vėbra skaitė studentams paskaitas, atliko mokslinius tyrimus, parengė vadovėlius „Organinė technologija“ ir „Natūralūs ir sintetiniai tanidai“. Šalia tiesioginio darbo KU dar dirbo vaistų gamyklos „Germapo“ bei kvepalų ir kosmetikos gamyklos „Florance“ moksliniu techniniu patarėju. Kauno antisovietinio pasipriešinimo centras, gerai žinodamas J. Vėbros patriotines nuotaikas, nutarė jį įtraukti į savo gretas.

Dalyvavimą pagrindinėje antisovietinėje veikloje Kaune J. Vėbra vėliau, jau gyvendamas emigracijoje JAV, 1970 m. gruodžio 16 d. prisiminė taip: „Apie LAF išgirdau iš p. L. Prapuolenio sukilimui prasidedant. Anksčiau šioje organizacijoje nedalyvavau.[...] Vokiečių–rusų karui prasidedant įvykusiame sukilime dalyvavau grynai kaip karys[...]“.¹¹⁵

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, J. Vėbra 10 val. ryto dalyvavo pirmajame Kauno sukilimo vadovybės (LAF'o štabo) posėdyje Žaliakalnyje. Po posėdžio jis su A. Damušiu nuvyko į VDU Technologijos fakultetą, kur buvo vienas iš sukilimo židinių. Birželio 23 d. paryčiais, apie 3 val., kartu su L. Prapuolėniu ir A. Damušiu vėl susitiko Kauno LAF'o štabe Aukštaičių g. 4. Reikėjo skubiai parengti ir suredaguoti numatomą per radiją paskelbti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktą ir atsišaukimą į lietuvių tautą.

1941 m. birželio 23 d. rytą 9 val. 28 min. per Kauno radiją LAF'o įgaliotinis L. Prapuolėnis lietuviškai paskelbė, kad atkurta Lietuvos nepriklausomybė ir sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV). Jo tekstą J. Vėbra pakartojo prancūziškai. Tą pačią dieną LLV pirmajame posėdyje sudarė Krašto gynimo tarybą (KGT) sukilėliams vadovauti, į jos sudėtį įėjo generolai S. Pundzevičius ir M. Rėklaitis bei plk. J. Vėbra¹¹⁶. Buvo paskirtas ir Kauno miesto bei apskrities karo komendantas – plk. J. Bobelis. Jis suformavo komendantūrą, o jos Ginklavimo valdybos viršininku paskyrė J. Vėbrą¹¹⁷. Beje, pažymėtina, kad maždaug tuo pačiu metu Žaliakalnyje, šalia radijo stoties, Vaižganto g. 15 įsikūrė LAF'o

¹¹⁵ J. Vėbros rankraštis, autoriaus asmeninis archyvas.

¹¹⁶ J. Rudokas, min. veik., p. 291.

¹¹⁷ LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1; autoriaus asmeninis archyvas.

Juozas Vėbra. 1940 m.

kariškių sukilimo štabas, kurio veikloje J. Vėbra irgi aktyviai dalyvavo. Jis derino J. Bobelio kandidatūrą prieš paskiriant komendantu su Centrinio LAF'o štabo vadovais¹¹⁸.

1941 m. rugsėjo 15 d. J. Vėbra kartu su kitais pasirašė protesto memorandumą A. Hitleriui. Į tai naciai reagavo greitai – rugsėjo 26 d. LAF'as buvo uždraustas¹¹⁹. J. Vėbra toliau ėjo VDU Organinės chemijos Technologijos katedros vedėjo pareigas. Naciams uždraudus LAF'ą, daugelis jo buvusių narių susibūrė naujai įkurtame Lietuvių fronte (LF), kuriam vadovavo prof. Juozas Ambrazevičius (Brazaitis), dr. Adolfas Damušis, filosofas dr. Antanas Maceina, istorikas dr. Zenonas Ivinskis, prof. Pranas Padalis (Padalskis), prof. dr. Vladas Viliamas, teisininkas Povilas Šilas ir kt.¹²⁰ 1942 m. pabaigoje prie LF buvo įkurta slapta karinė organizacija „Kęstutis“, kuriai vadovauti buvo paskirtas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas.

Vėliau J. Vėbra prisiminė, kad po sukilimo prie LAF'o ir LF buvo susikūrusi karininkų grupė, kurią kuravo brig. gen. S. Pundzevičius.

¹¹⁸ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, V., 1943, t. 4, p. 286.

¹¹⁹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 58.

¹²⁰ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, V., 1991, p. 18.

Lietuvių aktyvistų fronto ryšininkas (kairėje) Balys Baleišis. Lietuvių fronto karinės organizacijos „Kęstutis“ štabo narys Antanas Šova

Visą praktinį darbą, susijusį su plano Lietuvos karinėms pajėgoms atkurti parengimu, vykdė keturių pulkininkų komitetas: gen. št. plk. lt. Juozas Jankauskas, gen. št. plk. Antanas Šova, gen. št. plk. lt. Narcizas Tautvilas (Ferencas) ir dr. plk. inž. Juozas Vėbra. Šis komitetas rinkdavosi ir dirbo J. Vėbros bute Dainavos gatvėje, Kaune. Buvo sudaryta Lietuvoje išlikusių kadrų kartoteka (apie 4000 kortelių), surinkti karininkų adresai, numatyti miestų bei apskričių komendantai, suredaguotas mobilizacijos paskelbimo tekstas, smulkios instrukcijos, sudaryti planai, kaip įsigyti ginklų, ir numatytos lėšos šiems planams įgyvendinti¹²¹. Šie karininkai sudarė LF „Kęstučio“ vyriausiojo štabo pagrindą. Tačiau gestapas ir SD jau buvo aptikę antinacinio pasipriešinimo judėjimo dalyvių pėdsakus.

1943 m. lapkričio 25 d. įkūrus VLIK'ą, J. Vėbra netrukus tapo jo kariniu patarėju, Karo tarybos nariu. 1943 m. gruodžio 10 d. Kauno gestapo dokumentuose kaip lietuvių pasipriešinimo dalyvis tarp kitų paminėtas ir plk. J. Vėbra¹²².

Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, J. Vėbra kartu su J. Jankausku, A. Šova ir N. Tautvilu (Ferencu) 1944 m. pradžioje parengė „Kęstučio“ organizacijai instrukciją, kaip elgtis Lietuvą okupavus sovietams; instrukcija buvo išsiuntinėta visiems „Kęstučio“ skyriams¹²³. 1944 m. kovo–balandžio mėn., po nesėkmingos VLIK'o atstovo plk. lt.

¹²¹ J. Vėbros rankraštis, autoriaus asmeninis archyvas.

¹²² J. Rudokas, min. veik., p. 297; LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 7, l. 9.

¹²³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 81–82.

K. Ambraziejaus kelionės į Suomiją (jis Taline per neatsargumą balandžio 22 d. įkliuvo gestapui ir tardomas įvardijo VLIK'o vadovus), gestapas pradėjo Baltijos šalių rezistentų suėmimus. Netrukus buvo suimtas ir VLIK'o karinis patarėjas J. Vėbra. Kaip pasakoja įvykio liudytojai, tai atsitiko per Antanines, birželio 13 d. Į laboratoriją, kur dirbo J. Vėbra, atėjo du ar trys vyrukai, vilkintys šviesiais lietpalčiais, ir išsivedė net kratos nepadarę¹²⁴.

1944 m. liepos 2 d. J. Vėbra kartu su birželio 16 d. gestapo suimtu A. Damušiu ir kitais 25-iais lietuvių rezistentais iš Kauno atsidūrė Instenburgo kalėjime Vokietijoje. Per Alenšteino ir Landsbergo prie Vartos kalėjimus jie visi buvo nuvežti į Tėgelio kalėjimą Berlyne¹²⁵. Čia turėjo įvykti jų teismas, bet per 1944 m. vasario 3 d. Vakarų sąjungininkų surengtą vieną didžiausių Berlyno aviacijos antpuolių visos bylos dingio, o kaliniai buvo pervežti į Bairoito miesto kalėjimą Bavarijoje. Iš kalėjimo J. Vėbrą ir jo likimo draugus 1945 m. balandžio 14 d. išlaisvino amerikiečių kariuomenė. J. Vėbra buvo vos gyvas ir taip nusilpęs, kad draugams į darbą tekdavo jį už parankių vesti. Į laisvę jis, kaip pats vėliau pasakojo, išropojo keturpėščias¹²⁶.

Amerikiečių išlaisvintas J. Vėbra pateko į perkeltųjų asmenų stovyklą Viurcburge, Vakarų Vokietijoje. Iš ten jis persikėlė pas prieskario mokslo draugus Prancūzijoje. 1946–1949 m. Paryžiuje dirbo Katalikų instituto laboratorijose, firmos „Ambra“ laboratorijoje¹²⁷. Jo šeima liko sovietų okupuotoje Lietuvoje.

1949 m. J. Vėbra emigravo į JAV. Čia būdamas lapkričio mėn. jis rašė savo draugui Juozui Giedraičiui: „Aš jau beveik visas mėnuo, kai sėdžiu netoli Niujorko. Ieškau čia darbo. Iki šiol be rezultatų, bet krislę vilties dar turiu.“¹²⁸ 1950 m. J. Vėbra persikėlė į Nagatuko miestą Konektikuto valstijoje. Čia jis pradėjo dirbti F. Boulso firmoje, tačiau firma netrukus bankrutavo. Tik 1950 m. vasarą jam pavyko rasti pastoves-

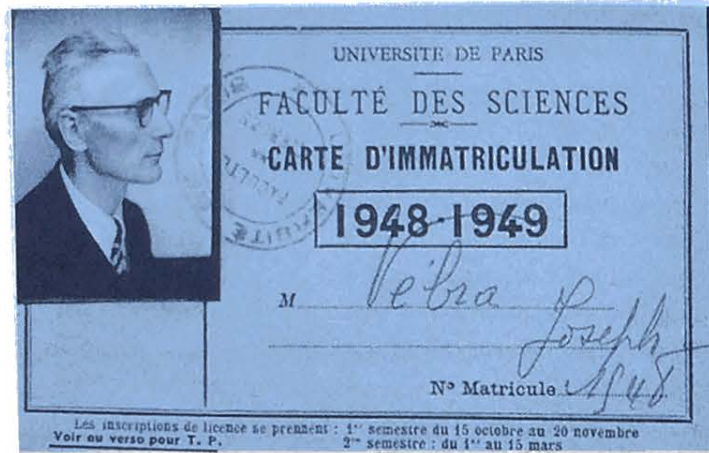
¹²⁴ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva 1941–1944*), p. 254; J. Rudokas, min. veik., p. 300.

¹²⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 254.

¹²⁶ Ten pat; J. Rudokas, min. veik., p. 301–302.

¹²⁷ Ten pat, p. 303–304; J. Vėbros rankraštis, autoriaus asmeninis archyvas.

¹²⁸ J. Rudokas, min. veik., p. 304.

Juozo Vėbros Paryžiaus universiteto klausytojo 1948–1949 m. kortelė

nį darbą pagal savo specialybę Vinčesterio dirbtuvių laboratorijoje. Jis ėmėsi pagelbėti Lietuvoje likusiai šeimai. Aktyviai dalyvavo JAV lietuvių visuomeninėje veikloje. 1950 m. rugsėjo 8 d. drauge su kitais įsteigė Lietuvių rezistencinę santarvę (LRS), netrukus tapo šios organizacijos vicepirmininku¹²⁹. J. Vėbra daug prisidėjo 1953–1966 m. Bostone leidžiant „Lietuvių enciklopediją“ – beveik visuose tomuose jis minimas kaip vienas svarbiausių bendradarbių.

1951 m. jis vedė antrą kartą. Jo antroji žmona – Genovaitė Irena Židonytė, filologė, 1949 m. baigusi Sorbonos universitetą. 1952 m. J. Vėbra buvo perkeltas į Niū Heiveno sprogstamųjų medžiagų ir šaudmenų gamybos korporacijos centrą *Olin Research Center*; ten dirbo iki pat išėjimo į pensiją 1966 m.¹³⁰ 1954 m. rugpjūčio 24 d. J. ir G. Vėbrų šeimoje gimė duktė Vaiva Radasta¹³¹.

J. Vėbros svajonė sulaukti, kada jo Tėvynė bus laisva, ir pamatyti nepriklausomą Lietuvą išsipildė. Jis 1991 ir 1993 m. du kartus aplankė Lietuvą. Deja, grįžti nuolat gyventi į Tėvynę nespėjo. J. Vėbra mirė

¹²⁹ Ten pat, p. 307, 309.

¹³⁰ *Lietuvos aidas*, 2001, balandžio 30, Nr. 98.

¹³¹ J. Rudokas, min. veik., p. 308.

Juozas Vėbra su antrąja žmona Genovaitė Irena ir dukrele Vaiva Radasta JAV. Apie 1954 m.

1994 m. vasario 9 d. Durhame, Konektikuto valstijoje, JAV. Vykdamas vežimo valią jo palaikai buvo pervežti į Vilnių ir 1994 m. vasario 21 d. iškilmingai palaidoti Antakalnio kapinėse.

1999 m. kovo 1 d. Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centras J. Vėbrą pripažino kariu savanoriu. 2001 m. gegužės 15 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis po mirties apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi. 2001 m. balandžio 28 d. Kaune, minint dr. inž. plk. J. Vėbros šimtąsias gimimo metines, KTU Chemijos fakulteto rūmuose (buvusioje Tyrimų laboratorijoje) atidengta skulptoriaus Stasio Žirgolio sukurta memorialinė lenta su J. Vėbros atvaizdu¹³².

¹³² Autoriaus asmeninis archyvas.

Kiti Centrinio Kauno LAF'o štabo organizatoriai ir vadovai

Pagal išlikusius atsiminimus, kiti Centrinio Kauno LAF'o štabo nariai buvo: Pašto valdybos tarnautojas Juozas Rudokas – atsakingas už ryšius, VDU studentas ats. jaun. ltn. Stasys Jucevičius – už policiją, VDU studentai ats. jaun. ltn. Stasys Tilinskas ir Antanas Šapalas – už pogrindžio spaudą, VDU studentas, paskutinės Karo mokyklos XV aspirantų laidos absolventas Bronius Stasiukaitis – už medicininę pagalbą ir ligonines, Veterinarijos akademijos (VA) studentai ats. jaun. ltn. Kazys Ambrozaitis – už ginklus sukilimui ir ats. jaun. ltn. Vytautas Stonis – už sukilimo ap-rūpinimą, VDU studentas Romas Šatas, Pašto valdybos tarnautojas Vytautas Šuopys (Šuopis), VDU studentai Algirdas Pundzius ir Bagdonas Kontrimas – už radijo ryšio priemones ir radijo ryšį, gen. št. plk. leitenantai Mykolas Mačiokas ir Narcizas Tautvilas bei mjr. Antanas Andriūnas – už ginklus ir amuniciją.

Taigi kartu su vadovybe iš viso buvo penkiolika Centrinio Kauno LAF'o štabo narių. Vėliau žurnale „Į laisvę“ M. Bloznelis straipsnyje „Lietuvių fronto ištakos“ tarp šio štabo narių minėjo dar vieną – VDU studentą Vilių Vileišį, kuris buvęs atsakingas už ryšius su AB „Parama“, „Pieno centru“ ir kitomis bendrovėmis¹³³. V. Vileišį mini ir P. Narutis (Žukauskas), tačiau jį įvardija tik kaip štabo ryšininką¹³⁴. A. Damušis V. Vileišio tarp štabo narių nemini visai¹³⁵.

Išvardytų vienuolikos Centrinio Kauno LAF'o štabo narių biografijos knygoje pateikiamos abėcėlės tvarka.

¹³³ *Į laisvę*, 2003, Nr. 143, p. 80.

¹³⁴ P. Narutis, min. veik., p. 167, 239.

¹³⁵ A. Damušis, min. veik., p. 58.

Kazys AMBROZAITIS

Gimė 1918 m. balandžio 23 d. Naujakaimyje, Šimkaičių vls., Rasenių aps. 1938 m. baigęs Raseinių gimnaziją, įstojo į Karo mokyklą Kaune. 1939 m. rugsėjo 18 d. baigė Karo mokyklos XIV aspirantų laidą ir jam buvo suteiktas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis. Dar mokydamasis Karo mokykloje 1939 m. rudenį buvo priimtas į VDU Teisės fakultetą, bet dėl to meto įtemp-

tos politinės padėties Europoje ir dėl Lietuvoje paskelbtos dalinės mobilizacijos K. Ambrozaitis kariuomenėje buvo užlaikytas ir negalėjo laiku pradėti studijų. Netrukus Lietuvoje paskelbus demobilizaciją, iš kariuomenės buvo paleistas į atsargą. Kadangi studijos VDU jau buvo prasidėjusios, jis išvyko į Žemaitiją, mokytojavo Petkūniškės pradinėje mokykloje, Raseinių vls. ir aps.¹³⁶

1940 m. Vilniuje vykusiame pirmajame pavasarininkų kongrese buvo išrinktas šios organizacijos generaliniu sekretoriumi. Apie pirmąją pažintį su antisovietiniu pogrindžiu jis vėliau rašė: „Dar 1940 m. ankstyvą rudenį mane pakvietė Laisvosios Lietuvos grupės nariai – Vladas Telksnys, Juozas Gražys, Povilas Malinauskas ir kt., prašydami prisidėti prie „Laisvoji Lietuva“ – pogrindžio laikraštuko leidimo. Jo pirmam numeriui sudariau pirmo puslapio antgalvį. To laikraštuko išėjo tik vienas numeris, nes daugumą grupės narių saugumas suėmė. Man pasisekė išvengti suėmimo, nes tuo metu buvau išvykęs į savo tėviškę Raseinių apylinkėje.“¹³⁷

1940 m. rudenį K. Ambrozaitis įstojo į Veterinarijos akademiją (VA). Čia jis susipažino su kitu pirmakursiu V. Stoniu, kuris K. Ambrozaitį įtraukė į savo vadovaujamą VA studentų pogrindinę grupę. K. Ambrozaitis buvo paskirtas V. Stonio pavaduotoju. Tų dienų įvykius jis vėliau prisiminė taip: „Visi laukė vokiečių–rusų karo kaip vieninte-

¹³⁶ *JAV lietuviai*, t. 1, p. 35.

¹³⁷ A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė*, V., 2000, p. 39–40.

lio išsigelbėjimo... Iš Berlyno LAF organizatorių ateidavo perspėjimai į vokiečių raginimus žiūrėti kritiškai.[...] Gegužės mėnesio pradžioje jau turėjome visus reikiamus planus ir buvome visiškai pasiruošę. Trūko tik ginklų.[...] Ryšiui panaudodavom Lietuvos Raudonojo Kryžiaus mašinas, nes kai kurie šoferiai buvo mūsų žinioje, o tų mašinų paprastai rusai netikrindavo. Tuos planus patikrinom masinių išvežimų metu birželio mėnesį.[...] Radijo ryšys su Vokietija pasidarė sunkus, nes rusai labai gaudė ir greit nustatydavo siųstuvo vietą.¹³⁸

Pagaliau išaušo ankstus 1941 m. birželio 22 d. rytas, kai prasidėjo ilgai lauktas Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas. Kaunas prabudo nuo vokiečių bombų sprogimų sovietų kariniame aerodrome Aleksote. Tos dienos įvykius K. Ambrozaitis vėliau prisiminė taip: „Birželio 22 d. 3 val. 30 min. į namus man paskambino L. Prapuolenis ir pasakė: „Sukilimą pradedam!.. Jūsų grupei tuoj užimti pirmąją milicijos nuovadą. Vytautui Stoniui atvykti į štabo būstinę.“ Mano būryje iš pradžių buvome aštuoni žmonės. Susiradę valtį persikėlėme per Nerį [tiltą per Nerį atidžiai saugojo raudonarmiečiai. – *Aut.*] ir nuskubėjome į pirmąją milicijos nuovadą, buvusią Senamiestyje, Daukšos gatvėje. Bet nuovadoje radome atėjusį Aleksandrą Bendinską [aktyvų Birželio sukilimo dalyvį. – *Aut.*], kuris pasakė, kad milicininkai jau išsilakstė...“¹³⁹

K. Ambrozaičio vadovaujamas sukilėlių būrys nesunkiai užėmė 1-ąją milicijos nuovadą. Dabar jų uždavinys buvo palaikyti tvarką Senamiestyje. Sukilėlių būrys vis didėjo, bet labai trūko ginklų. K. Ambrozaitis vėliau apie tai rašė: „Šių dienų akimis žiūrint, tai buvo nelyginant legendinis Dovydo pasipriešinimas galijotams. Tai lyg pasakų nykštukas, išdrįsęs atsistoti tarp 22 kovai paruoštų raudonųjų divizijų, sutelktų Lietuvos teritorijoje ir jos pasienyje, ir pajėgiausios pasaulyje rudosios nacių karo mašinos, pasiruošusios peržengti Lietuvos sieną. Po bolševikinio birželio teroro ir visuotinio siaubo dėl masinių deportacijų toji nacių karinė jėga mums atrodė vienintelis išsigelbėjimas, nes niekas kitas tuo metu sovietų terorui nesipriešino.“¹⁴⁰

¹³⁸ *I laisvę*, JAV, 1956, Nr. 10, p. 26–27.

¹³⁹ A. Liekis, min. veik., p. 124.

¹⁴⁰ Ten pat, p. 79, 81.

Vokiečiams okupavus Lietuvą ir netrukus panaikinus Lietuvos laikinąją vyriausybę, K. Ambrozaitis 1941 m. rudenį įstojo į VDU ir ėmė studijuoti mediciną. 1943 m. buvo išrinktas VDU atsikūrusios studentų medikų korporacijos „Gaja“ pirmininku. Dalyvavo antinacinio pasipriešinimo judėjime. 1944 m. vasarą, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, pasitraukė į Vokietiją. Tiubingeno universitete toliau tęsė medicinos studijas, organizavo studentų ateitininkų sąjungą, buvo jos pirmininkas. Buvo išrinktas į Lietuvos studentų atstovybę, padėjo atgaivinti Vokietijoje studentų „Gajos“ korporaciją, telkė Lietuvių fronto bičiulius (LFB). 1946 m. baigęs Tiubingeno universitetą, įgijo gydytojo specialybę, 1947 m. tapo medicinos daktaru. 1948–1949 m. Miunchene vadovavo Raudonojo Kryžiaus ambulatorijai Lietuvių namuose.

1949 m. K. Ambrozaitis emigravo į JAV. Čia sukūrė šeimą – vedė Mariją Pupiūtę, 1949 m. su tėvais iš Vakarų Vokietijos emigravusią į JAV¹⁴¹. JAV dirbo įvairiose ligoninėse, Niujorke ir Klivlende gilino žinias radiologijos srityje.

1950 m. birželio 25 d. kilus Šiaurės Korėjos ir JAV karui buvo mobilizuotas į JAV kariuomenę, tarnavo karo gydytoju. Turėjo JAV kariuomenės kapitono laipsnį. 1953 m. liepos 27 d., pasirašius paliaubas, buvo demobilizuotas ir grįžo į Klivlendą. 1955 m. K. ir M. Ambrozaičiams gimė duktė Audronė¹⁴².

1959 m. K. Ambrozaitis išlaikė mediko egzaminus. 1960 m. su šeima persikėlė gyventi į Čikagos apylinkes, ten dirbo 33-jus metus. Kurį laiką dėstė Indianos universitete, aktyviai dalyvavo lietuvių visuomeninėje veikloje. Buvo išrinktas „Gajos“ korporacijos pirmininku, 1962 m. – „I laisvę“ fondo pirmininku. Buvo vienas iš Lietuvių fronto JAV steigėjų, valdybos ir tarybos pirmininkas. Aktyviai bendradarbiavo spaudoje. 1950–1951 m. redagavo „Ateitį“¹⁴³. Ilgus metus aktyviai dalyvavo rengiant JAV Lietuviškų studijų savaites Dainavoje.

1990 m. kovo 11 d. atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, ne kartą lankėsi Lietuvoje. 1999 m. rugsėjo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras jį pripažino kariu savanoriu. 1999 m.

¹⁴¹ *JAV lietuviai*, t. 1, p. 34.

¹⁴² Ten pat, p. 36.

¹⁴³ *VLE*, 2001, t. 1, p. 429; *JAV lietuviai*, t. 1, p. 35–36.

lapkričio 17 d. Lietuvos krašto apsaugos ministerija suteikė jam leitenanto laipsnį. 2001 m. gegužės 15 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis buvo apdovanotas Kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu, o 2002 m. gegužės 10 d. – Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi. Šiuo metu K. Ambrozaitis yra pensininkas, gyvena JAV¹⁴⁴.

Stasys JUCEVIČIUS

Gimė 1915 m. balandžio 22 d. Serdūkų k., Vilkaviškio vls. ir aps. 1935 m. birželio 19 d. baigė Seinų „Žiburio“ gimnaziją Lazdijuose; mokydamsis joje priklausė skautų organizacijai. Nuo 1935 m. rudens studijavo VDU Teisės fakulteto Ekonomikos skyriuje¹⁴⁵. Pašauktas į karo tarnybą, jis įstojo į Karo mokyklą. 1936 m. rugsėjo 15 d. S. Jucevičius baigė Karo mokyklos XI aspirantų laidą, jam buvo suteiktas pėstininkų

atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paleistas į karininkų atsargą¹⁴⁶. Toliau tęsė studijas VDU, tapo studentų atsargos karininkų korporacijos „Romuva“ nariu, įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą (LŠS). 1938 m. vedė Antaniną Gaižutytę. 1939 m. S. ir A. Jucevičiams gimė sūnus Andrius. Nuo 1940 m. vasario 7 d. S. Jucevičius – LŠS Kauno rinktinės 26-ojo Tvirtovės šaulių būrio narys¹⁴⁷.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, S. Jucevičius įsitraukė į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą. Į pagrindininkų gretas jį atvedė P. Žukauskas (Narutis), su kuriuo susipažino lankydamas VDU karinio parengimo paskaitas, skaitomas V. Bulvičiaus. Pogrindyje S. Jucevičius

¹⁴⁴ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁴⁵ LCVA, f. 561, ap. 2, b. 1633, l. 246.

¹⁴⁶ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2004, t. 4, p. 91.

¹⁴⁷ LCVA, f. 561, ap. 2, b. 1633, l. 246.

tarpininkavo palaikant ryšius per sieną su Vokietija, nes gerai pažinojo pasienio apylinkes ties Vilkaviškiu, žinojo geras ir saugias sienos perėjimo vietas. Jam taip pat buvo pavesta palaikyti ryšius su Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo centro vadovu gen. št. mjr. V. Bulvičiumi. Jo pagrindinis slapyvardis buvo „Feliksas“. Prasidėjus karui, S. Jucevičiui pavesta kontroliuoti 1-ąją milicijos nuvadą Daukšos gatvėje Senamiestyje, Kaune¹⁴⁸.

Kai 1941 m. balandžio 11 d. Vilniaus pagrindžio ryšininkas M. S. Naujokaitis grįždamas iš Vokietijos į Lietuvą pakliuvo į sovietinio saugumo rankas, Kauno pagrindis pradėjo ieškoti naujo ryšininko, kurį būtų galima pasiųsti į Vokietiją patikslinti rengiamo sukilimo detales. Tačiau šį sykį susidurta su provokatoriumi, kuris apie rengiamą birželio pradžioje žygį per sieną į Vokietiją informavo NKVD–NKGB. Kartu jis sovietinius saugumiečius informavo ir apie tai, kad šį planą rengia S. Jucevičius; taigi jam iškilo realus suėmimo pavojus¹⁴⁹. Netrukus NKVD–NKGB suėmė jo žmoną Antaniną ir dvejų metų sūnelį Andrių. S. Jucevičius atsitiktinai tapo suėmimo liudytoju ir matė, kaip jo namus Žaliakalnyje apsupto enkavedistai, darė kratą ir išvežė žmoną su sūneliu. Po šio įvykio jis ėmė slapstytis, gyveno nelegaliai Aleksote¹⁵⁰.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, S. Jucevičius dalyvavo pirmajame Centrinio Kauno LAF'o štabo vadovybės posėdyje, kuris vyko infekcinėje ligoninėje Žaliakalnyje. Dar prieš šį posėdį jo vadovaujami sukilėliai užėmė 1-ąją milicijos nuvadą Senamiestyje. Milicininkai nesipriešino ir beveik visi kartu su nuovados viršininku netrukus prisidėjo prie sukilėlių. Ryšiu su štabu buvo sutartas slaptažodis „Dangus 22“¹⁵¹.

Netrukus Centrinis Kauno LAF'o štabas Senamiestio sukilėlių vadovui S. Jucevičiui davė nurodymą vykti į Prezidentūrą ir mėginti suimti vieną svarbiausių kolaborantų J. Paleckį. P. Narutis (Žukauskas) apie tai rašė: „Neilgai truko Jucevičiui susiruošti naujam nepramatytam uždavi-

¹⁴⁸ P. Narutis, min. veik., p. 239.

¹⁴⁹ Ten pat, p. 243–244.

¹⁵⁰ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁵¹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 33; P. Narutis, min. veik., 1994, p. 295.

niui – prezidentūros užėmimui. Jucevičiaus vyrai, kaip ir visa milicija, turėjo tik menkus ginklus. Bet šitose aplinkybėse jų ginklai kartu su milicijos uniforma buvo labai veiksmingi. Jau į pavakarę „Dangus 22“ atskambino į LAF štabą, kad rado prezidentūros rūmus saugojančius milicininkus, kurie prie jų prisijungė ir dabar užėmė prezidentūrą. J. Paleckis pabėgo.“¹⁵² S. Jucevičius vadovauti savo sukilėlių būriui liko Prezidentūroje ir į milicijos nuovadą negrįžo.

Po sukilimo jis kurį laiką tarnavo Lietuvos savisaugos daliniuose. Vokiečių okupacijos metais išgelbėjo žydų šeimą – Zevą ir Rivą Michnovskius. 1944 m. spalio 7 d. Tėvynės apsaugos rinktinės gretose kovėsi su raudonarmiečiais prie Sedos. Vėliau pasitraukė į Vokietiją. Dirbo Drezdene miško darbus. Po karo 1945 m. atsidūrė pabėgėlių stovykloje Gunzenhauzene, Bavarijoje, vėliau persikėlė į Dornštato prie Ulmo pabėgėlių stovyklą Vakarų Vokietijoje. 1948 m. gruodžio 3 d. emigravo į Kanadą. Kurį laiką dirbo geležies kasyklose. 1972 m. vedė antrą kartą – Petronėlę Bradauskaitę. Su šeima apsigyveno Toronte ir iki 1981 m. dirbo Toronto savivaldybėje. Mirė S. Jucevičius 1987 m. rugpjūčio 10 d. Toronte. Palaidotas Misisaugos Šv. Jono lietuvių kapinėse Toronte, Kanadoje.¹⁵³

Bagdonas KONTRIMAS

Gimė 1920 m. vasario 20 d. Krasnodare (Jekaterinodare), šiaurės Kaukaze, RSFSR. 1922 m. spalio 31 d. Kontrimų šeima grįžo į Lietuvą, apsigyveno Viekšniuose, Mažeikių aps. B. Kontrimas pradžios mokslus ėjo namuose – jį mokė ateinanti mokytoja. Vėliau, gerai išlaikęs egzaminus, įstojo į Viekšnių progimnaziją, tačiau joje mokėsi neilgai. Per pertrauką ke-

¹⁵² P. Narutis, min. veik., p. 307.

¹⁵³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 4, p. 91.

lių išdykėlių apstumdytas ir išstumtas per langą Bagdonas susilaužė ranką ir toliau mokytis negalėjo.¹⁵⁴

Pasipiktinęs patėvis ir motina 1932 m. jį perkėlė į Kauno jėzuitų gimnaziją. 1939 m. baigęs Jėzuitų gimnaziją, įstojo į VDU Technologijos fakulteto Elektrotechnikos skyrių.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, B. Kontrimas ištraukė į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą. Vėliau tapo 1940 m. gruodžio 26 d. įkurtos pagrindinės Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos (LLKS) nariu, turėjo slapyvardį „Kocius“¹⁵⁵. A. Damušis savo knygoje „Lithuania Against Soviet and Nazi Aggression“ mini B. Kontrimą kaip Kauno LAF'o štabo narį, atsakingą už trumpųjų bangų radijo siųstuvo sukonstravimą ir jo veikimą. B. Kontrimas buvo artimas Centrinio Kauno LAF'o štabo nario, VDU studento, radijo ryšių specialisto R. Šato bendramokslis ir bendražygis. Rengiantis 1941 m. Birželio sukilimui, jis buvo Aleksoto LAF'o radijo stoties „Dangus 22“, vadovaujamos R. Šato, grupės nariu. Daug prisidėjo prie sėkmingo šios nelegalios radijo stoties įrengimo ir darbo pirmosiomis valandomis prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui.¹⁵⁶

Įdomi ir įvairi B. Kontrimo antinacinė pagrindinė veikla vokiečių okupacijos metais ir ypač vėliau antisovietinė – antrosios sovietinės okupacijos pradžioje, iki jo suėmimo 1947 m. 1941 m. rugpjūčio mėn. rezistencinei organizacijai LLKS atsiskyrus nuo LAF'o, B. Kontrimas liko LLKS. Jis kartu su R. Šatu 1943 m. rudenį sukonstravo LLKS nelegalų radijo siųstuvą „Žalgiris“, kuris veikė iki 1944 m. gegužės pabaigos. Jiedu rūpinosi šio siųstuvo darbu ir priežiūra. Vėliau prie jų prisidėjo Juozas Rudokas ir Aleksandras Griausdė. Siųstuvas veikdavo Vilijampolėje, Aleksote, Žaliakalnyje, A. Panemunėje ir kitose Kauno vietovėse. Jis buvo vežiojamas vežimais arba AB „Maistas“ automobiliu. Iš pradžių radijo transliacijos prasidėdavo šeštadieniais 9 val. ryto, vėliau – sekmadieniais 10 val. ryto ir saugumo sumetimais trukdavo tik 30 minučių. Gestapo pašonėje veikiantis nelegalus radijo siųstuvas sukėlė nepaprastą

¹⁵⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 367/3, l. 19, 28; Tėviškės žiburiai, Kanada, 1992, Nr. 7; Lietuvos aidas, 2007, Nr. 283–288.

¹⁵⁵ Tėviškės žiburiai, 1992, Nr. 7; Lietuvos aidas, 2007, Nr. 283–288.

¹⁵⁶ P. Narutis, min. veik., p. 279.

vokiečių saugumo policijos ir SD įtūžį. Gestapas žinojo, kad siųstuvo laidos girdimos Švedijoje, ir pradėjo statyti specialius trukdytuvus Kaune ir Liepojoje, Latvijoje¹⁵⁷.

1943 m. kovo 17–18 d. vokiečiams uždarius Kauno universitetą, B. Kontrimas įsidarbino Radijo dirbtuvėse „Tera“ radijo mechaniku. 1944 m. pavasarį, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, jis išvažiavo į Vieکشnius ir kurį laiką ten gyveno. Buvo nutaręs trauktis į Vakarus, bet, spalio 4 d. prie Vieکشnių prasidėjus kautinėms tarp vokiečių ir RA, kurios truko beveik mėnesį, įstrigo. 1944 m. lapkričio 15 d., praslinkus frontui, grįžo į Kauną ir atnaujino studijas VDU. Kartu jam pavyko įsidarbinti VDU Radijo technikos katedroje laborantu. 1945 m. B. Kontrimas vedė Kūno kultūros instituto medicinos seserį Ireną Skausgirdaitę. Netrukus jis vėl įsitraukė į pogrindžio, dabar jau antisovietinio, veiklą¹⁵⁸.

1945 m. rudenį atsitiko B. Kontrimui lemtingas įvykis, nulėmęs tolesnį tragišką jo likimą. Jis atėjo į Kauno miesto vykdomojo komiteto Kuro skyrių norėdamas gauti paskyrą kurui (malkoms). Čia susitiko iš matymo pažįstamą vokiečių okupacijos metais Juozą Deksnį, kurio brolis Jonas Deksnys 1944 m. buvo pasitraukęs į Vakarus (1949 m. gegužės 1 d. nelegaliai atvykęs į sovietinę Lietuvą sovietinių saugumiečių prie Palangos buvo suimtas ir užverbuotas, pridarė daug žalos lietuvių pogrindžiui bei partizanams). Juozas Deksnys nuo 1943 m. taip pat buvo LLKS narys. B. Kontrimas paprašė jo padėti gauti žiemai malkų. Vėliau NKVD tardomas B. Kontrimas davė tokius parodymus: „1945 m. rudenį aš užėjau pas Juozą Deksnį ir paprašiau man išrašyti paskyrą keletui kub. metrų malkų. Juozas Deksnys sutiko ir išrašė man 12 kub. metrų malkų paskyrą. Kartu jis manęs paklausė, ar aš užsiimu radijo technika. Man atsakius teigiamai, Juozas Deksnys manęs paprašė pagaminti jam radijo siųstuvą. Aš atsakiau, kad tam reikia daug deficitinių detalių, kurių dabar negalima niekur gauti, ir mūsų pokalbis baigėsi.“¹⁵⁹ Po kurio laiko B. Kontrimas vėl susitiko Juozą Deksnį; šis jį pakvietė užėti į jo butą pažiūrėti, ar įmanoma sutvarkyti jo turimą radijo siųstuvą, kad

¹⁵⁷ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 51–52.

¹⁵⁸ *Tėviškės žiburiai*, 1992, Nr. 7; *Lietuvos aidas*, 2007, Nr. 291–292.

¹⁵⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36765/3, l. 21 a. p.

veiktų ir būtų galima susisiekti su užsieniu. Užsukęs pas Juozą Deksnį B. Kontrimas paėmė iš jo radijo siųstuvą ir parsinešė į namus. Radijo siųstuvas buvo savadarbės gamybos, nedidelis, veikiantis, bet jam trūko maitinimo, t. y. baterijų ir akumulatoriaus. Kitą dieną B. Kontrimas nunešė radijo siųstuvą Juozui Deksnui ir pasakė, ko trūksta. Tąkart šis paprašė B. Kontrimą susisiekti su jo žmonos broliu Povilu Viču, kuris taip pat esąs radijo specialistas. Tokiu būdu, pats to net neįtardamas, B. Kontrimas pateko į Kauno MGB pradėtą slaptą operaciją pagal agentūrinę sekimo bylą „Zubry No. 60“¹⁶⁰ (ši operacija buvo susijusi su Vakarų žvalgybomis ir kontroliuojama Maskvos), kartu ir į sovietinių saugumiečių akiratį, iš kurio jam likimo nebuvo lemta ištrūkti.

Sutartu laiku B. Kontrimas nuėjo nurodytu adresu, kur gyveno P. Vičas. Čia jie abu paruošė radijo siųstuvą darbui ir B. Kontrimas pamėgino užmegzti radijo ryšį su Juozo Deksnio nurodyta užsienio radijo stotimi, tačiau atsakymo nesulaukė. Buvo nuspręsta, kad per silpnas radijo siųstuvo maitinimas. Dar kartą pas P. Vičą užsukęs B. Kontrimas rado galingesnes baterijas ir naujai pakrautą akumuliatorių, tačiau susisiekti su užsieniu ir vėl nepavyko.

1946 m. rudenį Juozas Deksnys susirado B. Kontrimą ir paprašė kartu su juo nuvykti į Vilnių ir ten apžiūrėti bei paremontuoti tą patį radijo siųstuvą. Netrukus jie abu Juozo Deksnio tarnybiniu automobiliu nuvažiavo į Vilnių. Apsistojo Juozui Deksnui žinomo nedidelio namo bute Žvėryne. Šeimnininko namuose nebuvo. Paryčiais pasirodęs šeimnininkas pasakė, kad šiuo metu radijo siųstuvo čia nėra. Juozas Deksnys namo šeimnininką gerai pažinojo kaip brolio Jono rekomenduotą aktyvų antisovietinės rezistencijos dalyvį. Jis, o tuo labiau B. Kontrimas, net neįtarė, kad šeimnininkas jau senokai yra NKVD–NKGB agentas Juozas Albinas Markulis (žymus pokario saugumo provokatorius ir agentas, slapyvardžiai: „Ažuolas“, „Erelis“, „Kudirka“, „Narutavičius“, „Noreika“, „Šalčiūnas“). Jam Juozas Deksnys brolio Jono nurodymu dar liepos mėn. buvo nuvežęs minimą radijo siųstuvą¹⁶¹.

¹⁶⁰ Ten pat, ap. 45, b. 813 (2704), l. 7, 15–17; ap. 58, b. 36765/3, l. 1.

¹⁶¹ Ten pat, ap. 45, b. 310, l. 125; b. 36765/3, l. 23–23 a. p.

Tąkart nieko nenuveikę B. Kontrimas su Juozu Deksniu grįžo namo į Kauną. Po poros savaitių B. Kontrimas buvo skubiai iškviestas į Vilnių. Kai jis atėjo prie to paties namo Žvėryne, jį sutiko buto šeimininkas J. Markulis ir pakvietė pernaktvoti. Kitą dieną pasirodė ir Juozas Deksnys. J. Markulis nusivedė B. Kontrimą į kiek atokiau miesto pakraštyje esantį nedidelį namelį. Įėjus į vidų, J. Markulis atidarė spintą (namelyje žmonių nebuvo), išėmė iš jos Juozo Deksnio atvežtą radijo siųstuvą ir paprašė jį apžiūrėti ir pataisyti. Netrukus atsirado ir namelio šeimininkas, jis B. Kontrimui padavė baterijas ir akumuliatorių. B. Kontrimas netrukus surado siųstuvo gedimo priežastį – buvo nutrūkęs (o gal enkavėdistų specialiai nutrauktas) vienos radijo lempos maitinimo laidelis. Viskas vyko pagal NKVD–NKGB sekimo planą „Zubry“. Vėliau tardomas B. Kontrimas davė parodymus: „Po to aš namelio šeimininkui parodžiau, kur reikia sulituoti laidus, ir pamokiau jį, kaip elgtis su radijo siųstuvu. Paskui su savo palydovu [J. Markuliu. – *Aut.*] grįžau į jo namą Žvėryne. Juozui Deksnui pasakiau, kad radijo siųstuvą sutaisiau. Kitą dieną traukiniu grįžau į Kauną.“¹⁶²

1946 m. gruodžio 16 d. Juozą Deksnį sovietiniai saugumiečiai Kaune paslapčia suėmė. Gruodžio 20 d. jis, sėdėdamas Kauno MGB vienutėje, davė savarankiškus parodymus, o gruodžio 22 d. tardomas iš esmės visiškai pripažino savo antisovietinę veiklą. Jis kalbėjo: „Surenkant radijo siųstuvą dalyvavo mano pažįstamas Kauno universiteto Elektrotechnikos fakulteto studentas Kontrimas ir Kauno radijo mazgo vedėjas Vanagaitis.[...] Radijo siųstuvą aš nuvežiau į Vilnių ir perdaviau Markuliui.“¹⁶³ Gruodžio 25 d. per tardymą Juozas Deksnys nusižudė – išsoko pro langą.

B. Kontrimą sovietiniai saugumiečiai suėmė 1947 m. rugsėjo 26 d. Iš pradžių jis mėgino klaidinti tardytojus, tačiau šie nesileido klaidinami, nes turėjo iš savo agento J. Markulio visą informaciją ir Juozo Deksnio prisipažinimus. Reikia pažymėti, jog tardant B. Kontrimą neiškilo aikštėn jo dalyvavimas 1941 m. Birželio sukilime ir jo ryšiai su to meto antisovietinio pasipriešinimo judėjimu. 1947 m. spalio 9 d. tardomas

¹⁶² Ten pat.

¹⁶³ Ten pat, l. 65.

B. Kontrimas emgėbistams drąsiai pareiškė: „Antisovietiniam pasipriešinimui mane paskatino nepasitenkinimas esama sovietine santvarka Lietuvoje ir pritarimas pagrindžiui, kovojančiam dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo.“¹⁶⁴ 1948 m. balandžio 8 d. Maskvoje įvykusiame uždarame SSRS MGB Ypatingojo pasitarimo posėdyje jam buvo skirta bausmė – 10 metų pataisos darbų lageryje. 1948 m. birželio 20 d. jis iš MVD kalėjimo Nr. 1 Vilniuje buvo etapuotas į Sevvostlagą (Šiaurės rytų lagerį) prie Komsomolsko Magadano srityje.¹⁶⁵

Po J. Stalino mirties 1954 m. B. Kontrimas iš lagerio buvo paleistas, tačiau be teisės grįžti į Lietuvą. 1956 m. jį tremtyje aplankė iš Lietuvos atvykusi žmona. Tuo metu jis dirbo elektros inžinieriumi aukso kasyklose Burchatoje. 1957 m. sausio 27 d. po sunkios operacijos jis mirė Magadano ligoninėje. Žmonos rūpesčiu ten ir buvo palaidotas.¹⁶⁶

1999 m. spalio 7 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu B. Kontrimas po mirties pripažintas kariu savanoriu. 2002 m. gegužės 10 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu Lietuvos patriotas ir rezistentas B. Kontrimas po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi.

¹⁶⁴ Ten pat, l. 2, 18.

¹⁶⁵ Ten pat, l. 70, 103.

¹⁶⁶ *Tėviškės žiburiai*, Kanada, 1992, Nr. 7; *Lietuvos aidas*, 2007, Nr. 293.

Algirdas PUNDZIUS

Gimė 1916 m. spalio 11 d. Viekšniuose, Mažeikių aps. Apie 1927 m. baigęs Viekšnių pradžios mokyklą, mokslą tęsė Kretingos Pranciškonų ordino gimnazijoje. Baigęs šešias gimnazijos klases, 1935 m. rugsėjo 6 d. įstojo į Kauno kunigų seminariją¹⁶⁷, tačiau tapti kunigu, matyt, nesirengė. Dar mokydamasis gimnazijoje A. Pundzius tapo ateitininku. 1937 m. birželio 15 d., išlaikęs nustatytus egzami-

nus, buvo pripažintas baigusiu seminarijoje aukštesniosios mokyklos kursą. 1937 m. spalio 4 d. priimtas į VDU Technikos fakulteto Elektrotechnikos skyriaus radijo specialybę laisvuuoju klausytoju. Kad taptų tikru studentu, jam reikėjo papildomai išlaikyti dar du egzaminus, kurių Kunigų seminarijoje nereikėjo laikyti. 1940 m. spalio 2 d., išlaikęs papildomus egzaminus, buvo perregistruotas į studentus. Studijuodamas VDU įstojo į studentų korporaciją „Grandis“¹⁶⁸.

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, A. Pundzius, studijų kolegos P. Žukausko (Naručio) paskatintas, įsitraukė į antisovietinį pagrindinį judėjimą. Pagrindininkai studentai nutarė įrengti pagrindinę radijo stotį. Pranas Staskonis suorganizavo savarankišką telegrafinių ryšių grupę, į kurią įtraukė VDU Technikos fakulteto studentus – Algirdą Stašėnį, Romą Šatą, Vytautą Šuopį ir Algirdą Pundzių. Jie kartu su B. Kontrimu 1941 m. pradžioje R. Šato bute Žaliakalnyje iš įvairiais būdais gautų detalių sumontavo trumpųjų bangų radijo siųstuvą, kurį reikėjo kur nors paslėpti. Tai padaryti apsiėmė A. Pundzius¹⁶⁹.

¹⁶⁷ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 15197.

¹⁶⁸ Ten pat.

¹⁶⁹ P. Narutis, min. veik., p. 304; *Trimitas*, 2003, Nr. 6, p. 46; autoriaus asmeninis archyvas.

Šiame pastate Aleksote 1941 m. Birželio sukilimo metu buvo įrengta pagrindinė Lietuvos aktyvistų fronto radijo stotis. 1991 m.

1941 m. birželio 14 d. jis pervežė siųstuvą į savo nuomojamą studentišką kambarėlį Aleksote, Kumpio g. 9. Siųstuvą buvo sumontuotas įprastinės formos lagamine ir nemažai svėrė. A. Pundzius siųstuvą vežė dieną maršrutiniu autobusu. Autobuse buvo grupė rusų kareivių, jie vežė daug patalynės, kuria buvo užkrovę visą autobuso galą. Pamatę, kad A. Pundzius laiko įsirėžęs sunkų lagaminą, paragino: „Ko čia laikai tą lagaminą, mesk ant krūvos.“ Taip siųstuvą iš Žaliakalnio į Aleksotą nukeliavo ant rusiškos kareiviškos patalynės krūvos.

Sutikęs prisidėti prie R. Šato vadovaujamos grupės ir leisdamas savo nuomojamame kambaryje įrengti radijo siųstuvą, A. Pundzius prisiėmė visą riziką ir atsakomybę. Jį ir R. Šatą siejo pasirinkta profesija ir pagrindis. Netrukus A. Pundzius tapo artimiausiu R. Šato, vadovaujančio Kauno LAF'o radijo ryšiams Aleksote, talkininku. Tylus, atsargus, niekur neišsišokęs. Įrengiant siųstuvą iš pradžių buvo tam tikro nerimo. Pirmą kartą išbandant siųstuvą ir jį įjungus į namo elektros tinklą, buvo išmušti elektros saugikliai. Namų šeimininkė Bražėnienė (žinomo partizano Juozo Lukšos žmonos Nijolės Bražėnaitės motina) nutuokė, kas darosi jos namuose, bet būdama lietuvė patriotė į pavojų nekreipė didelio dėmesio. Vėliau A. Pundzius pasakojo: „Romas Šatas turėjo siųstuvą perprojektuoti. Siųstuvo perprojektavimas išėjęs į naudą: pagerintas siųstuvą buvo ir lengvesnis, ir stipresnis, ir saugikliai

nebeišmušo.¹⁷⁰ Taip Aleksote atsirado Kauno LAF'o pagrindinė radijo stotis „Dangus 22“, kuri jau pačiomis pirmosiomis karo valandomis pradėjo savo veiklą ir, nors ir būdama riboto veikimo, sukilimo metu atliko reikšmingą vaidmenį.

1941 m. birželio 14 d. prasidėję masiniai Lietuvos žmonių trėmimai į Sibirą visiems sukėlė didžiulį siaubą. Tomis dienomis niekas nebuvo tikras, kad netaps enkavėdistų auka. Žmonės pradėjo slapstytis, nenakvodavo savo namuose. Pirmą trėmimų naktį čekistai apsupo pagrindinio, VDU studento A. Stašenio butą Žaliakalnyje ir visus šeimos narius išvežė į Sibirą. A. Pundzius išvengė tremties ir sulaukė Vokietijos ir SSRS karo pradžios 1941 m. birželio 22 d.

Karo pradžią jis prisiminė taip: „O birželio 22 d. buvau su Šatu. Iš Višinskio gatvės persikėlėme į Kumpio g. 9 (buvusią Dapkevičiaus), kur viską įrengėme.“¹⁷¹ Tą pačią dieną, gavus Centrinio Kauno LAF'o štabo leidimą, apie 15 val. Aleksoto LAF'o radijo siųstuvas „Dangus 22“ pradėjo transliaciją lietuvių, rusų ir vokiečių kalbomis. Visi lietuviai buvo raginami jungtis bendrai kovai su sovietiniais okupantais. Tai dar labiau išgąsdino enkavėdistus, lietuvių kolaborantus ir RA kariškius. Kilo visuotinė panika ir prasidėjo masiškas netvarkingas bėgimas iš Kauno.

Vokiečių okupacijos laikotarpiu 1942 m. birželio 16 d. – rugpjūčio 31 d. A. Pundzius, kaip VDU studentas praktikantas, dirbo Petrašiūnų elektrinėje Kaune¹⁷². 1943 m. sausio 31 d. Kaune jis susituokė su Anele Gaidyte. 1943 m. lapkričio 16 d. jiems gimė dukra Rūta.

Jau vokiečių okupacijos pradžioje kilus nepasitenkinimui nacių vykdoma politika, Lietuvoje pradėjo kurtis antinacinis pagrindis. Pagrindinės antinacinės organizacijos LLKS pastangomis pradėjo veikti du nelegalūs radijo siųstuvai ryšiu su Švedija. Pirmasis – „Žalgiris“ – veikė nuo 1943 m. rudens iki 1944 m. gegužės pabaigos. Prie šio siųstuvo įrengimo ir darbo prisidėjo ir A. Pundzius. „Pirmąjį radiją įsteigė jo operatorius Vytautas Šuopys ir programos redaktorius ir pranešėjas „X“ (pavardė neskelbta dėl to, kad šis žmogus liko gyventi okupuotojoje Lietuvoje).“¹⁷³ Prieš

¹⁷⁰ P. Narutis, min. veik., p. 304; autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁷¹ Ten pat.

¹⁷² LCVA, f. 631, ap. 7, b. 15197.

¹⁷³ A. Bubnys, *Lietuvos antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 52.

kelerius metus A. Pundziaus sūnus Algimantas Izidorius autoriui patikslino, kad „straipsnyje minimas rezistentas X, likęs Lietuvoje, ir buvo jo tėvas Algirdas Pundzius“¹⁷⁴.

1944 m. ankstyvą rudenį, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, A. Pundzius su šeima mėgino patekti į Vakarus. Arklių traukiamu vežimu jie buvo pasiekę Rytprūsius, tačiau sunkiai susirgus dukrai teko grįžti atgal į tėvo ūkį Palnosų kaime, prie Viekšnių; ten juos užklupo frontas. Čia 1945 m. rugsėjo 6 d. Pundziams gimė sūnus Algimantas Izidorius. Frontui praėjus, A. Pundzius su padidėjusia šeima grįžo į Kauną.

1945 m. rugpjūčio 7–31 d. Santechnikos ir elektros montavimo darbų kontoroje Nr. 10 Kaune A. Pundzius, kaip Kauno valstybinio universiteto (KVU, buvusio VDU) studentas, atliko gamybinę praktiką. Protestuodamas prieš mokymo proceso ir inžinerinio darbo sovietizavimą, kaip vėliau teigė sūnus, A. Pundzius išstojo iš KVU, nors iki baigimo buvo likęs vos vienas semestras. 1947 m. sausio 4 d. Kaune gimė antras sūnus Emanuelis. Nuo 1948 m. A. Pundzius dirbo KVU (nuo 1950 m. spalio 31 d. – KPI) Elektrotechnikos fakultete Bendrosios (vėliau – Teorinės) elektrotechnikos katedroje laborantu, laboratorijos vedėju. Už ilgametį ir sąžiningą darbą LSSR Aukščiausiosios Tarybos buvo apdovanotas garbės raštu, tačiau garbės rašto jis neėmė, nes sovietų valdžios negerbė ir nepripažino. Vėliau jam ši raštą tyliai perdavė darbovietės administracija. 1981 m. vasario 1 d. A. Pundzius išėjo į pensiją¹⁷⁵.

A. Pundzius sulaukė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1992 m. gegužės 31 d. Vilniuje prie televizijos bokšto VLIK'o atstovams dedant gėles ir vainiką, jis susitiko su buvusiu bendražygiu P. Naručiu (Žukausku), atvykusiu iš JAV, ir jam pasakė: „Nei kariavau, nei kolaboravau. Išsilaikiau per stebuklą per abi okupacijas gal todėl, kad dirbau, o ne kalbėjau!“¹⁷⁶ A. Pundziaus sūnus Algimantas Izidorius prisimena: „Tėvas – Algirdas Pundzius – labai slėpė savo veiklą Birželio sukilime – savo vaikams papasakojo tik po kelerių Nepriklausomybės metų. Gal toks atsargumas jam ir padėjo išlikti nepastebėtam NKVD.“¹⁷⁷

¹⁷⁴ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁷⁵ Ten pat.

¹⁷⁶ P. Narutis, min. veik., p. 362.

¹⁷⁷ Autoriaus asmeninis archyvas.

Aktyvus 1941 m. Birželio sukilimo, antisovietinio ir antinacinio pasipriešinimo dalyvis A. Pundzius mirė 2008 m. balandžio 20 d. Kaune. Palaidotas Petrašiūnų kapinėse šalia savo žmonos.

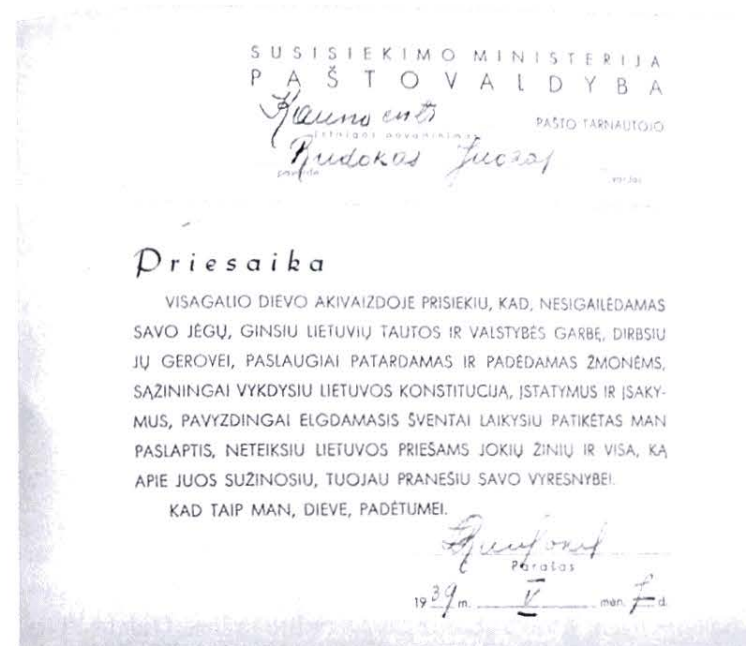
Juozas RUDOKAS

Gimė 1907 m. netoli Kauno, gausioje šeimoje. Prasidėjęs Pirmajam pasauliniam karui, abu tėvai su vaikais pasitraukė į Rusiją, apsistojo Maskvoje. Čia Juozas pradėjo lankyti pradžios mokyklą. 1918 m. Rudokų šeima grįžo į Lietuvą. Pradžios mokyklą J. Rudokas baigė Kaune, Šančiuose. Vėliau Kaune jis baigė specialią Pašto mokyklą ir buvo paskirtas dirbti į Vabalninką, Biržų aps. 1928 m. grįžo į Kauną ir dirbo Pašto valdyboje. 1928 m. birželio 1 d.–1930 m. sausio 16 d. tarnavo Lietuvos kariuomenėje, Ryšių batalione¹⁷⁸. Jau buvo susiradęs ir sužadėtinę, ketino vesti, bet sovietinė okupacija ir karas viską sujaukė.

1940 m. birželio 15 d. prasidėjusią sovietinę Lietuvos okupaciją J. Rudokas labai išgyveno, pasidarė santūrus ir uždaras. Netrukus įsitraukė į antisovietinę rezistenciją, įstojo į 1940 m. gruodžio 26 d. Kaune įkurtą LLKS. 1941 m. balandžio mėn. J. Rudokas P. Žukausko (Naručio) iniciatyva, kaip geras ryšių specialistas, buvo įtrauktas į Centrinio Kauno LAF'o štabo sudėtį. Artėjant Vokietijos ir SSRS karo pradžiai, jis paskirtas atsakingu už Centrinį paštą Laisvės alėjoje bei telefono ir telegrafo Ožėskienės gatvėje perėmimą iš sovietų prasidėjus karui. J. Rudokas informavo P. Žukauską (Narutį), kad dauguma čia dirbančių žmonių yra patikimi ir jais galima pasitikėti. Jis buvo nusiteikęs labai optimistiškai ir

¹⁷⁸ LVCA, f. 1016, ap. 1, b. 4529, l. 7–18, 64, 68, 220–227.

Juozo Rudoko priesaikos faksimilė. 1939 m.

užtikrino, kad „kaip ir paštas, taip ir visa eilė įstaigų, viešojo susisieikimo, transporto, fabrikų tarnautojai ir darbininkai savo komsomolcus ir politrukus sutvarkys be jokio vargo, jei tik prasidės karas ir bus duotas ženklas“¹⁷⁹. Jam talkino Petras Vanagaitis, Petras Jurkštas ir Balys Baleišis. Su P. Žukausku (Naručiu) jis sutarė slaptažodį „Anupras 2222“.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus vokiečių ir sovietų karui, J. Rudokas dalyvavo pirmajame Centrinio LAF'o štabo posėdyje, vykusiame infekcinėje ligoninėje Žaliakalnyje. Po posėdžio nuvykęs į Centrinį paštą ir susipažinęs su padėtimi, J. Rudokas informavo štabą: „Pašte sumišimas. Jis ruošiasi, žvalgąs perimti paštą į savo rankas, o po to seks radiofonas. Šiaip gana neaišku, išskyrus paniką politrukų tarpe[...]. Telkia grupes miesto įstaigose.“¹⁸⁰ Tos pačios dienos, birželio 22-osios, pavakare J. Rudokas perdavė Centriniam Kauno LAF'o štabui tokią informaciją:

¹⁷⁹ P. Narutis, min. veik., p. 241, 278.

¹⁸⁰ Ten pat, p. 296.

„Paštas, telefonas-telegrafas užimtas, LAF žinioje. Užvaldėme Sovietų kariuomenės telefono-telegrafo centrinę: nutraukėme Maskvos ryšį su armijomis Suvalkijoje, Žemaitijoje ir Aukštaitijoje. Prieš išjungdami telefoną-telegrafą rusiškai pranešėme Sovietų karo komendantui Kaune ir R. Armijos štabui, kad „vokiečių desantas Kaune“ – užima Pašto-telefono-telegrafo rūmus...“¹⁸¹ Netrukus J. Rudokas informavo štabą, kad jo vadovaujama sukilėlių grupė užėmė Kauno radiofoną Daukanto gatvėje ir radiofonas dabar jau LAF'o rankose.

Apie J. Rudoko nuopelnus sukilimo metu 1997 m. P. Narutis (Žu-kauskas) rašė: „Užimant paštą ypač šauniai veikė Juozas Rudokas. Jis atjungė sovietų kariuomenės reikalams skirtą ryšių mazgą, ir rusų divizijos Žemaitijoje, Suvalkijoje bei Aukštaitijoje neteko ryšio su Maskva. Rusų kariuomenė sutrūko. Tai buvo didelė parama naciams, kurie be didesnio vargo raudonarmiečiams traukiantis užėmė Lietuvą.“¹⁸²

Vokiečių okupacijos pradžioje LLKS atsiskyrus nuo LAF'o, J. Rudokas liko LLKS. 1942 m. balandžio mėn. sudarius LLKS vyriausiąją vadovybę, tapo jos nariu – buvo atsakingas už radijo ryšius. Didelis LLKS, taip pat ir J. Rudoko, nuopelnas tas, kad buvo įrengtas radijo siųstuvas, kurį jis pasiūlė pavadinti „Laisvos Lietuvos radiju“, ir užmegztas radijo ryšys su Švedija¹⁸³. Pogrindinio radijo pasirodymas labai sudomino gestapą ir SD. Gestapas tam tikromis dienomis ir valandomis ėmė blokuoti elektros srovės tiekimą daugumai Kauno miesto rajonų. Pogrindininkams kilo reikalas turėti nuosavą elektros stotelę. Tam tikslui iš Kauno geležinkelio stoties buvo pagrobtas atsarginis galingas elektros motoras. Štai kaip šią operaciją vėliau prisiminė vienas iš LLKS įkūrėjų pogrindininkas Algirdas Vokietaitis: „Operacijoje dalyvavo aštuoni laisvės kovotojai, iš kurių du buvo tikri policininkai, o kiti aprengti policininkų uniformomis. Operacijai vadovavo tas pats Juozas Rudokas (kartu buvo paimta dar 500 litrų benzino). Apsirūpinus nuosavu elektros šaltiniu, siųstuvo funkcionavimas buvo garantuotas.“¹⁸⁴ 1943 m. J. Rudokas pasitraukė iš pašto žinybos ir perėjo dirbti į buvusią AB „Maistas“ revizoriumi.

¹⁸¹ Ten pat, p. 315.

¹⁸² <http://www.zilionis.lt/history/narutis2.htm>.

¹⁸³ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 43, 50–51.

¹⁸⁴ *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 13, p. 250.

Pirmieji vokiečių kariai keliai per Nemuną Kaune ties Vytauto Didžiojo bažnyčia. 1941 m.

1944 m. gegužės 2 d. Kaune J. Rudokas buvo suimtas. Vėliau, 1982 m., jo bendražygis Karolis Drunga (Jurgis Juozas Valiulis) taip prisiminė šį įvykį: „Suėmė jį lietuvių saugumo policijos Kauno apygardos viršininkas Jurgis Malskis, pasivijęs J. Rudoką bėgantį į viešąją savivaldybės išvietę Miesto sodo kampe prie Laisvės alėjos. Malskis atsivarė J. Rudoką į mano butą Ugniagesių g. 7, kur buvo dar pora gestapininkų. Belaukiant automobilio J. Rudokui į Gestapą nuvežti, J. Malskis irgi prisidėjo prie kratos darymo.“¹⁸⁵

1944 m. birželio 8 d. J. Rudoką kartu su kitais 25-iais lietuvių antinacinės rezistencijos dalyviais gestapas iš Kauno išvežė į Vokietiją. Per Alenšteino, Landsbergo prie Vartos (dabar Gožuvus), Berlyno Tėgelio kalėjimus jis atsidūrė Bairoito kalėjime Bavarijoje. 1945 m. balandžio 14 d. amerikiečių kariuomenė užėmė Bairoitą ir išlaisvino iš kalėjimo J. Rudoką ir jo likimo draugus. Po išlaisvinimo J. Rudokas, nukankintas ir išsekintas nacių kalėjimuose, netrukus mirė¹⁸⁶. Jo palaidojimo vieta nežinoma.

¹⁸⁵ Ten pat, 1996, t. 18, p. 229.

¹⁸⁶ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 254–255.

1999 m. spalio 7 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu J. Rudokas po mirties pripažintas kariu savanoriu. 2001 m. gegužės 15 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Riterio kryžiumi.

Bronius STASIUKAITIS

Gimė 1917 m. gruodžio 17 d. Išlaužų k., Pagirių vls., Ukmergės aps. gausioje ūkininkų šeimoje. 1920 m. mirus tėvui, Bronius augo globojamas trylikametės sesutės Nastutės, mokėsi Ramygalos valstybinėje vidurinėje mokykloje. 1933 m. rugpjūčio 30 d., baigęs Ramygaloje penkias klases, įstojo į Panevėžio valstybinės berniukų gimnazijos 6-tą klasę¹⁸⁷.

B. Stasiukaitis buvo geras mokinys. Mokydamasis gimnazijoje tapo tuo metu nelegalios Moksleivių ateitininkų sąjungos (MAS) nariu, pasižymėjo kaip gabus visuomeninės veiklos organizatorius. 1933–1934 m. jis – MAS Panevėžio rajono pirmininkas. 1936 m. birželio 20 d. baigė Panevėžio valstybinę berniukų gimnaziją¹⁸⁸.

Baigęs gimnaziją, 1936 m. rugsėjo 23 d. įstojo į VDU Medicinos fakulteto Medicinos skyrių. Studijuodamas ir toliau aktyviai dalyvavo studentijos ir ateitininkų veikloje, įstojo į studentų medikų korporaciją „Gaja“, dirbo Studentų ateitininkų sąjungos (SAS) ir MAS centro valdybose. 1937–1938 m. B. Stasiukaitis – MAS pirmininkas. Aktyviai bendradarbiavo spaudoje¹⁸⁹.

1939 m. buvo pašauktas atlikti karo tarnybą. Įstojo į Karo mokyklą ketindamas tapti atsargos karininku ir toliau tęsti studijas VDU. Tačiau

¹⁸⁷ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 14230, l. 16, 42.

¹⁸⁸ Ten pat, l. 39; XXI amžius, 2004, Nr. 57, l. 39.

¹⁸⁹ P. Narutis, min. veik., p. 124, 355.

1940 m. birželio 15 d. prasidėjusi sovietinė okupacija pakeitė daugelio lietuvių, tarp jų ir B. Stasiukaičio, planus ir likimus. Baigdamas Karo mokyklą 1940 m. rugpjūčio 20 d. jis parašė prašymą VDU rektoriui: „Prašau mane priimti į VDU Medicinos fakulteto Medicinos skyrių V semestrą. Vienus metus studijas buvau nutraukęs, nes turėjau atlikti karinę prievolę. Ją baigiu atlikti Karo mokyklos aspirantu.“¹⁹⁰

1940 m. spalio 2 d. B. Stasiukaitis baigė tuo metu jau Darbininkų ir valstiečių Raudonosios armijos (DVRA) pėstininkų karo mokyklą (buvusią pirmojo Lietuvos Prezidento Antano Smetonos Karo mokyklą), bet atsargos karininko laipsnis jam, kaip ir 284-iems jo likimo draugams, nebuvo suteiktas. Reikalas tas, kad per Karo mokyklos baigimo iškilmes, baigiantis ceremonijai, visa salė atsistojo ir sugiedojo „Lietuviais esame mes gimę“, „Marija, Marija“ ir Lietuvos himną. Tai lėmė, kad XV laidos kariūnams aspirantams, tarp kurių buvo ir B. Stasiukaitis, karininkų laipsniai nebuvo suteikti. Jie gavo tik pažymėjimus, kad yra baigę aspirantų kursus¹⁹¹.

1940 m. spalio 2 d. B. Stasiukaitis grįžo į VDU tęsti medicinos studijų, nors, kaip pasakoja amžininkai, jis buvo daugiau literatas, o ne medikas. Paklaustas, kodėl studijuoja mediciną, o ne humanitarinius mokslus, jis atsakė: „Būdamas tik literatas, aš nebūsiu savarankiškas. Dabar visur valdo diktatoriai ir jie diktuoja, ką žmogus turi kurti. Jei duonos kąsnio neturi, esi priverstas dėl duonos kąsnio kurti tai, kas diktatoriui patinka. Aš noriu būti savarankiškas, užsidirbti duoną ir nepriklausyti nuo kitų svaichiojimų.“¹⁹² P. Žukausko (Naručio) pakviestas jis nedvejo-damas įsitraukė į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą. 1940 m. pabaigoje B. Stasiukaitis pradėjo rengtis sukilimui. Jis ėmėsi organizuoti platesnį medicinos personalo tarpusavio ryšį, įtraukdamas ir medicinos seseris ne tik Kaune, bet ir provincijoje, ypač Lietuvos ir Vokietijos pasienio miestuose bei miesteliuose. Taigi B. Stasiukaitis turėjo gana patikimą informaciją apie įvykius pasienyje. 1941 m. balandžio viduryje iš Tauragės ligoninėje dirbančios seselės buvo gauta žinia, kad į ligoninę paguldytas Vilniaus pagrindžio centro vadovybės narys ir ryšininkas M. S. Naujokaitis („Kumpis 24“). Jis turėjo labai svarbių žinių Vilniaus

¹⁹⁰ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 14230.

¹⁹¹ Ten pat, f. R-222, ap. 1, b. 17, l. 131–132 a. p.

¹⁹² P. Narutis, min. veik., p. 356.

ir Kauno antisovietiniam pagrindžiui. Per atvykusią į Tauragės ligoninę pagrindžio ryšininkę Sigutę Tautvaišaitę žinios iš Berlyno apie karo pradžią, Lietuvos laikinąją vyriausybę (LLV) ir sutartinius ženklus karo su vokiečiais atveju netrukus pasiekė Kauno pagrindį ir L. Prapuolenio pastangomis buvo perduotos vilniečiams¹⁹³.

B. Stasiukaičio ryšininkai surado ir parūpino sukilėliams – Centriniam Kauno LAF'o štabui – patogiausią buveinę – senelių prieglaudą (infekcinę ligoninę) Žaliakalnyje, Aukštaičių gatvėje. Bijodamas suėmimo B. Stasiukaitis nakvodavo ligoninėse. 1941 m. birželio 14–15 d. sovietams pradėjus masinius trėmimus į Sibirą, jis kartu su V. Stoniu ir P. Žukausku (Naručiu) buvo sumanę mėginti sutrukdyti išvežti suimtuosius iš Kauno geležinkelio stoties. Tuo tikslu jie sugalvojo išardyti geležinkelio bėgius, tačiau pagrindiniam šio plano vykdytojui Antanui Naudžiūnui patekus į enkavėdistų rankas, šio sumanymo teko atsisakyti¹⁹⁴.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, B. Stasiukaitis dalyvavo pirmajame Centrinio Kauno LAF'o štabo posėdyje Žaliakalnyje. Po posėdžio jis grįžo į savo būstinę – vadinamąjį „kolchozą“ prof. Prano Dovydaičio namuose. Čia jis su savo talkininku Remigijumi Valaičiu ėmė spręsti svarbiausią uždavinį – kaip užvaldyti greitąją pagalbą ir ryšius su ligoninėmis. Kitas uždavinys buvo užimti „Žaibo“ spaustuvę K. Donelaičio gatvėje. Su gydytojais A. Marčiukaičiu ir Rauckinu B. Stasiukaitis aptarė, kaip perimti Greitosios medicininės pagalbos tinklą Kaune ir jo priemiesčiuose – Aleksote, Šančiuose ir Vilijampolėje. Kartu buvo numatyta perimti ir greitosios pagalbos automobilius. B. Stasiukaičio slapyvardis ir slaptazodis sukilimo metu buvo „Anupras 2“. Netrukus Centrinis Kauno LAF'o štabas gavo žinią, kad „Anupras 2“ savo užduotį atliko – „Žaibo“ spaustuvė užimta ir rengiamas pirmasis nepriklausomos Lietuvos laikraščio „Į laisvę“ numeris. Ligoninės pasirengusios, budi patikimi gydytojai ir greitoji pagalba¹⁹⁵.

Daug skausmo B. Stasiukaičiui sukėlė jo bendražygių žūtys. Pirmosios sukilimo aukos Kaune buvo inž. Juozas Milvydas (žuvo žvalgydamas

¹⁹³ Ten pat, p. 207–208.

¹⁹⁴ Ten pat, p. 250–251.

¹⁹⁵ Ten pat, p. 277.

Pirmosios Birželio sukilimo aukos Kaune: inžinierius Juozas Milvydas (kairėje) ir policininkas Juozas Savulionis. 1941 m.

Aleksoto pašlaites), buvęs Vilniaus Žvėryno policijos nuovados viršininko padėjėjas Juozas Savulionis (mirtinai pašautas, kai mėgino gelbėti Vilijampolės tiltą nuo susprogdinimo), buvęs Karo mokyklos XV laidos kariūnas aspirantas Antanas Norkūnas (žuvo kautynėse su raudonarmiečiais Šančiuose, kilusiose siekiant užkirsti kelią sovietams persikelti per Nemuną iš A. Panemunės), Antanas Živatkauskas (krito Senamiestyje eidamas ryšininko pareigas) ir daug kitų, kritusių kovoje su sovietais dėl Lietuvos nepriklausomybės¹⁹⁶.

Pasibaigus sukilimui ir vokiečiams nuginklavus sukilėlius, B. Stasiukaitis pradėjo dirbuoti Kauno LAF'o štabe Spaudos ir propagandos skyriaus viršininku. Jo pastangomis Vytauto Didžiojo Karo muziejuje buvo įrengtas „Raudonojo teroro“ kambarys. Daug rūpesčių jam kėlė iš Berlyno atvykę ir į LAF'o štabą įsitrynę neva K. Škirpos atsiųsti volde-marininkai. Vokiečiams okupavus Lietuvą nacių remiama ir skatinama Lietuvių nacionalistų partija (LNP) ėmėsi smurto veiksmų ir 1941 m. liepos 23–24 d. naktį surengė pučą prieš LAF'o vadovybę. Tik įsikišus LLV vadovui prof. J. Ambrazevičiui (Brazaičiui) ir vokiečių karinei vadovybei, pučas buvo apramintas¹⁹⁷. B. Stasiukaitis labai stengėsi, kad Lietuvos

¹⁹⁶ Į laisvę, JAV, 1955, Nr. 7, p. 27–28.

¹⁹⁷ J. Aničas, min. veik., p. 176–181.

labui būtų susitarta su LNP. „Bronius galvojo: negi galėtų ten visi būti Tauniai [voldemarininkas, aktyvus LNP veikėjas, aviacijos kpt. Ignas Taunys. – *Aut.*], kuris ministerių kabinete, stalą daužydamas, nurodinėjo ministeriams, jog negalima reikalauti nepriklausomos Lietuvos, nebent daugų daugiausia autonomijos, o iš viso reikia su viskuo sutikti, ką fiure-ris duosiąs“, – vėliau rašė P. Narutis (Žukauskas)¹⁹⁸.

Dirbančiam informacinę propagandinę darbą LAF'e B. Stasiukai-čiui daug rūpesčių kėlė vis stiprėjanti nacių cenzūra. Jie dienraštyje „Į laisvę“ ne tik neleido rašyti, kad šį dienraštį leidžia LAF'as, bet neleido dėti net pranešimų su LAF'o parašu. Ką lietuviai per sukilimą buvo iš-kovoję, dabar naciai viską pamažu naikino. Vėl reikėjo pradėti kovą, šį kartą su naciais. P. Narutis (Žukauskas) vėliau rašė: „Prie Nežinomojo Kareivio kapo Bronius [B. Stasiukaitis. – *Aut.*], kaip ir visas LAF štabas, ryžtingu mostu nuplėšė nuo savo rankos baltą TDA raištį. Bronius taip pat paliko savo parašą Karo muziejaus svečių knygoje. Tai buvo pirmo-ji vieša prieštaciška demonstracija Lietuvoje, pirmas viešas protestas prieš vokiečių okupaciją.“¹⁹⁹

Vietoj 1941 m. rugsėjo 26 d. nacių uždrausto LAF'o įkūrus nele-galų Lietuvių frontą (LF), B. Stasiukaitis toliau darbavosi jame. Dabar daugiau laiko jis skyrė medicinos studijoms VDU. Artinosi baigiamieji egzaminai, bet nuo organizacinio darbo LF jis nesitraukė. 1942 m. kovo mėn. P. Naručio (Žukausko) ir B. Stasiukaičio iniciatyva, pasitarus su J. Ambrazevičiumi (Brazaičiu), buvo pradėtas leisti rotatoriumi spaus-dintas LF informacinis leidinys „Lietuvių fronto biuletenis“. Šio biule-tenio spausdinimas sukėlė nacių įniršį, prasidėjo represijos. Leidžiant šeštąjį numerį B. Stasiukaitį ir P. Narutį (Žukauską) 1942 m. gegužės mėn. gestapas suėmė.

Daugiau kaip mėnesį išlaikęs savo rūsiuose, gestapas ir SD B. Sta-siukaitį paleido, bet skyrė namų areštą ir pradėjo sekti. Tačiau ir ges-tapo sekamas jis nenutraukė pagrindinės veiklos. Netrukus gestapas jį sulaikė su pagrindinės veiklos įkalčiais – pagrindžio spauda. Iškilo di-lemma: koncentracijos stovykla ar frontas? B. Stasiukaitis pasirinko fron-

¹⁹⁸ Į laisvę, JAV, 1955, Nr. 7, p. 29.

¹⁹⁹ Ten pat, p. 30.

tą – karo gydytojo likimą. Gestapas jam leido baigti medicinos studijas. 1943 m. kovo 15 d. jam buvo leista laikyti medicinos baigiamuosius egzaminus. B. Stasiukaitis sėkmingai baigė VDU Medicinos fakulteto Medicinos skyrių ir įgijęs gydytojo diplomą pradėjo tarnybą – ne savo noru – karo gydytoju vokiečių kariuomenėje²⁰⁰.

Traukiantis Rytų frontui, jau Vokietijoje, Štetine, 1944 m. spalio mėn. jis atsitiktinai susitiko savo pusseserę Stasę Ulickaitę, kuri irgi trau-kėsi nuo sovietų į Vakarus. Atminimui jis jai padovanojo savo rožinį. Po poros dienų važiuodama traukiniu ji išgirdo, „kad beprasmiškai per bombardavimą žuvęs karininkas gydytojas lietuvis“²⁰¹.

B. Stasiukaitis žuvo 1944 m. spalio mėn. Štetine Vakarų sąjungi-ninkams bombarduojant miestą. P. Narutis (Žukauskas) apie tai rašė: „1992 m. nuvažiavau į Štetiną paieškoti Broniaus Stasiukaičio kapo. Šte-tinas dabar yra Lenkijos teritorijoje, bet lenkai turi dokumentaciją tik nuo 1945 m. Vokiečių meto kapinių dokumentacijos nėra. Vokietijos Raudonasis kryžius savo sąrašuose Broniaus Stasiukaičio pavardės nera-do. Tad ir Broniaus Stasiukaičio kapas tapo nežinomu kapu.“²⁰²

1999 m. spalio 7 d. Lietuvos gyventojų genocodo ir rezistencijos ty-rimo centro nutarimu B. Stasiukaitis po mirties pripažintas kariu savano-riu. 2000 m. vasario 11 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi.

²⁰⁰ XXI amžius, 2004, Nr. 57.

²⁰¹ Ten pat.

²⁰² P. Narutis, min. veik., p. 356.

Vytautas STONIS

Gimė 1913 m. balandžio 28 d. Dainių k., Raseinių vls. ir aps. stambių ūkininkų šeimoje. 1926 m. baigęs Dainių pradžios mokyklą, toliau tęsė mokslus Raseinių valstybinėje gimnazijoje. Mokydamasis ketvirtoje klasėje įstojo į Moksleivių ateitininkų sąjungą (MAS). 1932 m. buvo išrinktas į Raseinių gimnazijos Ateitininkų sąjungos kuopelės valdybą. 1935 m. pradžioje už savo veiklą Ateitininkų sąjungoje jis buvo

pašalintas iš gimnazijos (1930 m. Švietimo ministerija buvo uždraudusi MAS veiklą vidurinėse ir aukštesniosiose mokyklose), tačiau gimnaziją tę pačių metų rugpjūčio 31 d. sugebėjo baigti eksternu.

1935 m. rugsėjo 28 d. V. Stonis įstojo kandidatu į Karo mokyklą. Rugpjūčio 23 d. jis davė priesaiką ir tapo I kurso kariūnu. 1938 m. vasario 16 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu buvo apdovanotas DLK Gedimino ordino 3-iojo laipsnio medaliu. Tų pačių metų gegužės 12 d. baigė Karo mokyklos XIX laidą. Jam buvo suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas būrio vadu į 2-ąją ulonų DLK Birutės pulką, dislokuotą Alytuje²⁰³.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą ir pradėjus naikinti Lietuvos kariuomenę, 2-asis ulonų DLK Birutės pulkas buvo perdислоkuotas į Tauragę. Čia pulko vado įspėtas apie galimą suėmimą, V. Stonis parašė raportą ir 1940 m. rugpjūčio 1 d. iš tikrosios karo tarnybos buvo paleistas į atsargą²⁰⁴.

Paleistas iš kariuomenės jis norėjo studijuoti mediciną, tačiau į VDU Medicinos fakultetą nepateko, todėl 1940 m. rugpjūčio 1 d. įstojo į Veterinarijos akademiją (VA). 1941 m. kovo mėn. V. Stonis savo port-

²⁰³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2007, t. 7, p. 202; LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999, l. 55.

²⁰⁴ Ten pat.

felyje netikėtai rado nelegalų laikraštėlį „Laisva Lietuva“. Apie radinį jis papasakojo geram savo draugui bendrakursiui K. Ambrozaičiui, kuris jau žinojo apie šį pagrindinį laikraštėlį. Kiek pasitarę jie nutarė šį nelegalų leidinį pradėti platinti tarp akademijos studentų, tuo labiau kad K. Ambrozaitis prasitarė, jog jis galys jį gauti reikiamą kiekį.

Taip prasidėjo ilgas, sudėtingas ir garbingas V. Stonio kelias į antisovietinio, vėliau ir į antinacinio pasipriešinimo judėjimą. Netrukus jis susipažino su vienu iš studentijos antisovietinio pagrindžio vadovu, VDU Technikos fakulteto studentu P. Žukausku (Naručiu); šis pasiūlė Vytautui tarp VA studentų organizuoti antisovietinę pagrindinę organizaciją. Saugumo sumetimais pagrindinė organizacija buvo sudaroma trejetais. Pirmą tokį trejetą tarp akademijos studentų sudarė V. Stonis, K. Ambrozaitis ir Petras Gailiūnas. V. Stonio pastangomis VA buvo suorganizuota apie 15 patikimų studentų – antisovietinio pagrindžio dalyvių, kurie vėliau tapo 1941 m. Birželio sukilėliais ir LAF'o nariais²⁰⁵.

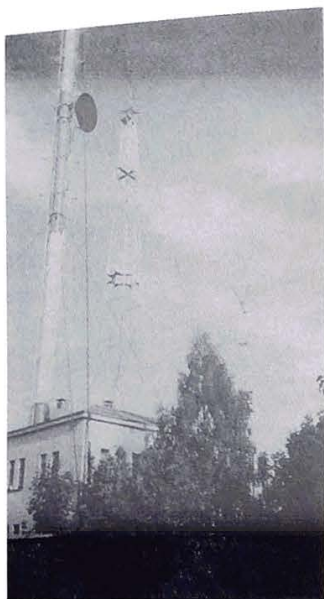
P. Narutis (Žukauskas) atsiminimuose rašė: „Vytautas Stonis sudarė pagrindą mūsų darbų apsaugai ir, gyvendamas Vilijampolėje, savo žinion pasiėmė visą Vilijampolę ir devintą fortą. Jis – ryšininkas su Žemaitija. (Jam talkino K. Ambrozaitis, Albinas Jaudegis ir Jonas Kaknevičius.) Jo štabo būstinė – Veterinarijos akademija“²⁰⁶. Su Centrinio Kauno LAF'o štabo vadovybe buvo sutarta, kad V. Stonis ir jo grupė perims ginklus, vokiečių pažadėtus prasidėjus karui iš lėktuvų numesti prie IX forto. Jam buvo duotas slaptažodis „Dangus 22“²⁰⁷. 1941 m. balandžio pabaigoje P. Žukauskas (Narutis) informavo V. Stonį, kad Vokietijos ir SSRS karo reikia laukti artimiausiomis dienomis, ir paprašė turėti gerą ir patikimą tarpusavio ryšį.

1941 m. birželio 22 d. ilgai lauktas Vokietijos ir SSRS karas prasidėjo – sekmadienio ryte 4 val. aviacinių bombų sprogimai sudrebino kauniečių namų langus. „Tai buvo pirmosios vokiečių aviacijos bombos į Kauno aerodromą. Pakilo dūmai ir ugnis; trumpai sutarškėjo kul-

²⁰⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999, l. 59.

²⁰⁶ P. Narutis, min. veik., p. 238.

²⁰⁷ Ten pat, p. 277.

Kauno radijo stotis Žaliakalnyje (kairėje). Karininkas Vytautas Stonis. 1938 m.

kosvydžiai. Buvo užmuštų“, – taip 1941 m. birželio 24 d. pirmajame numeryje rašė LAF'o Kaune pradėtas leisti dienraštis „Į laisvę“ straipsnyje „Dienos, kuriomis nukrinta raudonojo teroro pančiai“²⁰⁸.

Vokiečių pažadėtų sukilėliams ginklų V. Stonio grupė taip ir nesulaukė. Birželio 22 d. vidurnaktį jis paskambino į Centrinį LAF'o štabą Žaliakalnyje ir informavo, kad „[...] jau nuo vakaro laukia ginklų numetimo ir nesulaukia. Lėktuvai skrido, praskrido ir nuskrido. Vyrų ženklus davė [buvo sutarti ženklai: blykčiojančios lemputės. – *Aut.*], bet jokios reakcijos. Devintasis fortas ramus, jokio kariuomenės judėjimo. Klausimas dabar, ar beverta toliau laukti ginklų“²⁰⁹. Darėsi aišku, kad vokiečiai savo žodžio nesilaikė, apgavo. O ginklų labai reikėjo. V. Stonis su savo vyrais, gavęs ginklų, buvo suplanavęs pašalinti Vilijampolės tilto sargybą ir perimti tiltą savo žinion. Birželio 23 d., anksti ryte, apie

²⁰⁸ Į laisvę, 1941, birželio 24, Nr. 1.

²⁰⁹ P. Narutis, min. veik., p. 320.

4 val., V. Stonis telefonu gavo nurodymą prisistatyti į LAF'o vadovybės būstinę Žaliakalnyje, o kiti jo grupės nariai privalėjo vykti į Senamiestyje esančią 1-ąją milicijos nuovadą ir užimti šią svarbią strateginę Senamiesčio vietą. V. Stonio pavaduotojo K. Ambrozaičio vadovaujama sukilėlių grupė šią užduotį netrukus sėkmingai įvykdė²¹⁰.

Štabe po trumpo posėdžio V. Stonis gavo naują užduotį – su nedidele grupele sukilėlių vykti į Kauno radijo stotį Žaliakalnyje, Vaižganto gatvėje, ir ją ginti nuo galimo raudonarmiečių užpuolimo. V. Stonis kartu su inž. J. Milvydu, P. Jurkštu ir Gudaičiu, iš plk. J. Vėbros gavęs sprogmenų bei 10 granatų, išvyko. Tarnaudamas kariuomenėje jis buvo lankęs sprogdintojų kursus, todėl jam minavimo darbai buvo gerai žinomi. Centriniam LAF'o štabe turėta informacijos, kad radijo stotis gali būti užminuota. V. Stonis vėliau pasakojo: „Mums beeinant Parodos gatve, sovietų armija čia ištisai traukėsi. Visur buvo pilna rusų karių, o mes – keturi. Turėjome pistoletus ir portfelių granatų su mina. [...] Radijo stotyje išbuvome keturias dienas. Pirmąją dieną stovėjo ten R. Armijos tankai. Kai mes nuėjome prie radijo stoties, buvo kokios 10–15 tankų. O kai stotis pradėjo dirbti, tie tankistai atėjo teirautis, kas naujo per radiją, kokios žinios. Mat tie tankistai nežinojo, kas dedasi. Kai atėjo teirautis pas mus, tai mes sakome, užeikite pas radijo stoties viršininką. Kai jie įėjo į patalpas – taip mes jų jau ir nebeišleidome. Jų surinkome apie 12 ir laikėme juos kaip belaisvius.“²¹¹ V. Stonis su savo grupe visiškai perėmė radijo stoties apsaugą. Norėdami apsaugoti nuo galimo sovietų tankų puolimo jie užminavo pagrindinį kelią prie didžiųjų radijo stoties vartų, o vartus uždarė ir užrakino. Netrukus V. Stonį ir jo grupę pasiekė džiugi žinia – Raudonosios armijos daliniai bėga iš Kauno ir traukiasi plentu Ukmergės link²¹².

Birželio 25 d. V. Stonis buvo iškviestas į netoliese, Vaižganto g. 15, įsikūrusį Kauno LAF'o kariškių štabą. Čia jis iš plk. Prano Saladžiaus gavo nurodymą nuvesti puskarininkio vadovaujamą vokiečių kareivių būrį iki Jonavos. V. Stonis pro Vilijampolę, apeidamas Karmėlavą, sėkmingai juos išvedė iš Kauno. Birželio 28 d. ryte grįžęs į štabą jis pamatė, kad sukilėliai vokiečių įsakymu nusiginkluoja ir ginklus veža į komen-

²¹⁰ Ten pat, p. 320–321.

²¹¹ Ten pat, p. 328.

²¹² Ten pat, p. 373.

dantūrą. Tapo akivaizdu, jog sukilėliai savo darbą atliko ir vokiečiams jie jau nereikalingi²¹³.

1941 m. liepos pradžioje P. Narutis (Žukauskas) pakvietė V. Stonį dirbti į Kauno LAF'o štabą. Vytautas sutiko ir pradėjo dirbti LAF'o štabo Organizaciniame skyriuje. Jam teko Lietuvos miestuose, apskrityse ir valsčių centruose organizuoti LAF'o štabus, be to, jis rinko informaciją apie asmenis, kurie sovietinės okupacijos metais aktyviai kolaboravo su okupantais, buvo komunistų partijos nariai. LAF'o štabe V. Stonis dirbo iki 1941 m. rugpjūčio pradžios; vėliau, vengdamas mobilizacijos į vokiečių kariuomenę, jis grįžo į savo tėviškę ir ten išbuvo iki naujų mokslo metų pradžios²¹⁴.

1941 m. spalio 27 d. V. Stonis parašė VDU rektoriui pareiškimą, prašydamas jį priimti į Medicinos fakulteto Odontologijos skyrių. Kadangi jis vienerius metus (du semestrus) buvo studijavęs VA, tai VDU buvo priimtas į III semestrą. 1942 m. vasario 17 d. jis buvo perregistruotas iš Odontologijos į Medicinos skyriaus IV semestrą²¹⁵. Vytautas pasinėrė į studijas, tačiau ramiai studijuoti jam nebuvo lemta.

1942 m. pradžioje V. Stonis susitiko savo pažįstamą nuo sukilimo laikų P. Narutį (Žukauską); šis pakvietė jį dirbti naujai įkurtame nelegaliame Lietuvių fronte (LF). V. Stonis sutiko. Iš pradžių jam buvo pavesta platinti Žemaitijoje nelegalią LF spaudą. Tačiau tų pačių metų pavasarį jis gavo naują užduotį – pagelbėti kuriamos LF slaptos karinės organizacijos „Kęstutis“ štabo viršininkui gen. št. plk. ltn. J. Jankauskui. V. Stonis sutiko ir netrukus buvo jam pristatytas. J. Jankauskas V. Stoniui pavedė kiekviename apskrityje mieste organizuoti nedidelius būrius, kuriuos sudarytų kariuomenėje tarnavę patikimi vyrai. Šie būriai, vokiečių kariuomenei pradėjus trauktis iš Lietuvos, privalėtų nors trumpai ginklu pasipriešinti Raudonajai armijai, kol Lietuvoje, paskelbus visuotinę mobilizaciją, bus atkurta kariuomenė. Būriai buvo pavadinti LF „Kęstučio“ organizacijos vietiniais būriais. Studijuodamas VDU V. Stonis kartu ėmėsi ir šio gana sudėtingo ir pavojingo darbo. Tuo tikslu jis buvo komandiruotas į Šiau-

²¹³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16999, l. 61–62.

²¹⁴ Ten pat, l. 18–19.

²¹⁵ Ten pat, l. 4 ir vokas 3-1; LCVA, f. 631, ap. 7, b. 18093, l. 3.

lius, ten susitiko su apskrities viršininku kpt. Jonu Noreika. Iš Šiaulių V. Stonis nuvyko į Telšius, susitiko su ten tuo metu dirbusiu plk. ltn. B. Sivilu. J. Noreika apsiėmė organizuoti vietinius būrius Šiauliuose ir Mažeikiuose, o B. Sivilas – Telšiuose ir Kretingoje²¹⁶.

1943 m. kovo mėn. gestapui suėmus P. Narutį (Žukauską) ir Stasiukaitį, V. Stonis saugumo sumetimais iš Kauno pasitraukė į savo tėviškę. Maždaug po trijų mėnesių jis grįžo į Kauną ir užėjęs pas J. Jankauską gavo užduotį – organizuoti „Kęstučio“ vietinius būrius Raseiniuose, Tauragėje ir Vilkaviškyje. Be to, J. Jankausko nurodymu šiuos būrius V. Stonis organizavo Šakiuose, Marijampolėje, Rokiškyje, Biržuose, Panevėžyje ir Utenoje. Jis nuveikė gana daug. Jo pastangomis buvo padėtas pagrindas palankiai susiklosčius politinėms aplinkybėms atkurti Lietuvos kariuomenę.

1944 m. birželio 24 d. V. Stonis Kaune susituokė su Viktorija Gendrolyte, vienos Kauno ligoninės gailestingąja sesele. Liepos pradžioje sovietinei kariuomenei artėjant prie Lietuvos sienų, jis iš Kauno vėl pasitraukė į savo tėviškę Dainiuose, ten buvo nutaręs laukti tolesnių įvykių. Dalyvavo Raseinių LF narių pasitarime, kuriame buvo išklausyta LF štabo atstovo K. Ambrozaičio informacija apie tolesnę LF veiklą, svarstyta LF ir LLA susivienijimas bendrai kovai su sovietais, aptarti kiti klausimai²¹⁷. Frontui priartėjus prie Raseinių, 1944 m. liepos 10 d. jis su žmona pasitraukė į jos tėviškę Kasčiukuose.

Prasidėjus naujiems mokslo metams, 1944 m. spalio 26 d. V. Stonis grįžo į Kauno valstybinį universitetą (KVU, iki 1944 m. rugpjūčio 1 d. – VDU) tęsti studijų Medicinos fakultete. Kodėl jis nepasitraukė į Vakarus, nesislapstė sovietų okupuotoje Lietuvoje, o vėl nutarė toliau mokytis, neaišku. Jo antisovietinė rezistencinė veikla ir dalyvavimas Birželio sukilime sovietams neabejotinai turėjo paaiškėti. Tai buvo tik laiko klausimas. Taip ir įvyko.

1944 m. gruodžio 7 d. V. Stonį Kaune enkavėdistai suėmė²¹⁸. Vėliau jis pasakojo: „Pirma manęs NKVD areštavo žmogų, kuriuo aš pasitikėjau

²¹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 7, l. 211–216.

²¹⁷ Ten pat, l. 21–22.

²¹⁸ Ten pat, b. P-16999, l. 5–15.

Vytautas Stonis, iš Sibiro lagerių grįžęs į Kauną. 1974 m.

visu šimtu procentų. Tai buvo Stasys Ignatavičius [V. Stonio bendražygis rezistencinėje veikloje. – *Aut.*]. Nuo S. Ignatavičiaus prasidėjo mano byla, bet negalėjo įrodyti. Bet paskui, man dar būnant NKVD kalėjime, NKVD atrado LAF užslėptų dokumentų sandėlį Kaune, Vilniaus g. 22, Senamiestyje. Aš apie tą sandėlį nieko nežinojau. NKVD tardytojai pasakė: „Va, štai tavo paties parašyti parodymai!“ Kad S. Ignatavičius tikrai buvo išdavikas, negaliu tikrai pasakyti. Bet nuo to mano byla prasidėjo.“²¹⁹

1945 m. gegužės 15 d. V. Stoniui, tuo metu tardomam NKVD–NKGB rūsiuose, gimė sūnus Vytautas. Tų pačių metų spalio 10 d. NKVD karo tribunolo uždarame posėdyje Vilniuje jam buvo skirta 10 metų kalėti lageryje ir dar 5 metams jis neteko visų pilietinių teisių. V. Stonis kalėjo Vorkutoje, Komijos ASSR. Gruodžio mėn. sovietiniai saugumiečiai suėmė ir jo žmoną Viktoriją. Ji buvo ištremta ir įkalinta lageryje Kazachstane, ten išbuvo dvejus metus. Paskui dar penkeriems metams buvo ištremta į Taišetą.

1953 m. V. Stonis iš įkalinimo vietos buvo atvežtas į Vilnių ir kaip liudytojas spalio 17–22 d. dalyvavo uždaruose MVD karo tribunolo posėdžiuose, kuriuose buvo teisiamas buvęs Lietuvių fronto slapotos karinės organizacijos „Kęstutis“ štabo viršininkas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas su keturiais bendražygiais²²⁰.

²¹⁹ P. Narutis, min. veik., p. 370–371.

²²⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 12, l. 290, 339–340.

Po J. Stalino mirties 1954 m. rugsėjo 3 d. V. Stonis buvo paleistas iš lagerio, tačiau grįžti į Lietuvą jam leista nebuvo²²¹. Jis liko dirbti Vorkutoje, 29-osios šachtos ligoninėje, vėliau dirbo poliklinikoje. Čia atvyko ir iš tremties paleista jo žmona Viktorija su sūnumi Vytautu.

Iš Sibiro į Lietuvą V. Stonis grįžo 1974 m., tačiau dar dvejus metus vietinė sovietų valdžia jo neregistravo, nors leidimas gyventi Lietuvoje jam buvo duotas dar 1963 m.

V. Stonis labai džiaugėsi sulaukęs 1990 m. kovo 11 d. – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1990 m. birželio 21 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiasis Teismas jį reabilitavo²²². Jis tapo Lietuvos 1941 m. birželio 22–28 d. sukilėlių sąjungos nariu.

1995 m. gruodžio 15 d. grįždamas iš Kauno į Kulautuvą, kur su žmona gyveno, V. Stonis per autoįvykį tragiškai žuvo. Palaidotas Kulautuvos kapinėse. 1999 m. kovo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu V. Stonis po mirties pripažintas kariu savanoriu. 2001 m. gegužės 15 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordinu.

Antanas ŠAPALAS

Gimė 1914 m. rugsėjo 16 d. Vartų k., Balbieriškio vls., Marijampolės aps. Baigęs pradžios mokyklą, 1925 m. birželio 23 d. įstojo į Prienų „Žiburio“ draugijos gimnaziją, 1934 m. birželio 21 d. ją baigė. Tų pačių metų rugsėjo 12 d. įstojo į VDU Technikos fakulteto chemijos skyrių²²³. Studijuodamas VDU buvo aktyvus Studentų ateitininkų sąjungos (SAS) narys, priklausė

²²¹ Ten pat, l. 332–8.

²²² Ten pat, ap. 58, b. P-16999, l. 333–1.

²²³ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 12925, l. 13–14.

studentų korporacijai „Grandis“. 1937 m. liepos 2 d. – rugpjūčio 1 d. atliko praktiką karo aviacijos dirbtuvėse, o rugpjūčio 1 d. – spalio 1 d. – praktiką Karo butų valdybos Trobesių ir žemės dalyje²²⁴. 1939 m. sėkmingai apgynė diplominį darbą ir gavo inžinieriaus chemiko diplomą.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, A. Šapalas įsitraukė į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą. Jis kartu su kitais padėjo išnešti iš Ateitininkų rūmų Kauno Laisvės alėjoje ir paslėpti didelę dalį bylų, archyvo ir knygyną. 1940 m. rugpjūčio pradžioje buvo išrinktas Moksleivių ateitininkų sąjungos (MAS) pirmininko pavaduotoju. Kartu su SAS pirmininku Stasiu Tilinsku parengė išsamų MAS veiklos planą sovietų okupuotoje Lietuvoje. Jis daug prisidėjo organizuojant 1940 m. lapkričio 2 d. Vėlinių minėjimą Kauno centrinėse kapinėse, tapusį tautine religine manifestacija. 1941 m. gegužės 20 d. NKVD–NKGB suėmus SAS pirmininką S. Tilinską, pirmininko pareigas perėmė A. Šapalas²²⁵.

Jis aktyviai dalyvavo rengiant 1941 m. Birželio sukilimą Kaune – kuravo vyresniųjų jaunuolių būrelius tarpusavio ryšiams, informacijai, žvalgybai ir maisto dalijimui. 1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir SSRS karui, A. Šapalo jaunuolių grupei, prie kurios prisidėjo ir A. Živatkauskas, buvo pavesta stebėti Prezidentūrą, sovietinio saugumo rūmus, Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą (SDK) ir Kauno priemiesčių aplinką. Kauno LAF'o štabas jiems buvo davęs slaptažodį „Anupras 22“. Netrukus A. Šapalo grupė informavo, kad „iš NKVD rūmų kamino pradėjo rūkti juodi, juodi dūmai, mašinos apytuštės įvažiuoja, o išvažiuoja prikrautos, suka Ukmergės plento link“²²⁶.

Po Birželio sukilimo 1941 m. birželio 28 d. vokiečiams nuginklavus sukilėlius pradėjo aiškėti, kad nepriklausomos Lietuvos nebus. A. Šapalas suprato, jog prasideda nauja – vokiečių okupacija. 1941 m. liepos 4 d. – rugsėjo 15 d. jis dirbo valstybiniame gumos fabrike „Guma“ ir laikinai ėjo inžinieriaus chemiko pareigas. A. Šapalui išeinant iš darbo fabriko direktorius išdavė pažymėjimą, kuriame rašė: „Tarnaudamas fabrike Šapalas A. pasižymėjo sąžiningumu, uolumu ir drausmingumu,

²²⁴ Ten pat.

²²⁵ P. Narutis, min. veik., p. 119–120, 131, 153.

²²⁶ Ten pat, p. 239, 242, 279.

tuo padėdamas atstatyti įmonėje bolševikų suardytą tvarką.²²⁷ Netrukus jis tapo pagrindinės organizacijos LF nariu, „Kęstučio“ karinės organizacijos Prienų vietinio būrio ryšininku²²⁸. 1942 m. gruodžio pabaigoje Kaune (prof. P. Dovydaičio namuose) įvyko LF Organizacinio komiteto posėdis, kuriame dalyvavo ir A. Šapalas. Buvo nutarta pradėti leisti LF informacinį leidinį „Į laisvę“. Manoma, kad pirmasis numeris pasirodė 1943 m. sausio 15 d.²²⁹

Maždaug 1944 m. sausio mėn. naciai suėmė A. Šapalą ir apie savaitę kalino Kauno SDK. Net ir kalėjime jis buvo drąsus, energingas, ne tik nepalūžęs dvasiškai, bet tiesiog kovingai nusiteikęs. Kartu su juo tuo metu kalėjęs, vėliau į JAV pasitraukęs žurnalistas J. Kojelis atsiminimuose rašė, kad A. Šapalą Kauno gestapininkai Gottschalkas ir Heltke žiauriai tardė ir mušė²³⁰.

Po kurio laiko per Tilžės kalėjimą A. Šapalas buvo išvežtas į Štuthof koncentracijos stovyklą; ten kalinamiems Lietuvos inteligentijos atstovams (ir ne tik jiems) buvo sudarytos nežmoniškos kalinimo sąlygos, iš jų visaip tyčiojamosi. Rytų frontui artėjant prie Štuthof, 1945 m. sausio 25 d. SS pradėjo kalinius evakuoti. Kaliniai, kamuojami šalčio, alkio, troškulio ir nuovargio, sunkiai praeinamais keliais kasdien buvo varomi po keliasdešimt kilometrų. Nepajėgiančius toliau eiti esesininkai šaudė čia pat. A. Šapalas kartu su kitais kaliniais pėsčiomis buvo nuvarytas iki Lemborko, paskui per Dancigo ir Gdynės uostus jūra nuplukdytas į Vokietiją. Vasario 6 d. jis su likusiais gyvais kaliniais pasiekė Ganso Reicho darbo stovyklą. Sovietinei armijai priartėjus prie Ganso, naciai kalinius pradėjo varyti Pucko ir Gdynės link²³¹.

Kartu su A. Šapalu Štuthof pragaro kančias patyręs kun. S. Yla vėliau rašė: „Kelyje į Pucką iš kažin kur išniręs prisijungė prie mūsų inž. Antanas Šapalas. Iš Štuthof jis buvo išėjęs su trečia ar ketvirta kolona. Atsidūręs netoli Lessnau, persirgo dizenterija. Dabar jis iš ten pabėgo. Koks instinktas jį traukė, sunku pasakyti. Jis nenorėjęs ten mirti, bet toli

²²⁷ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 12959.

²²⁸ <http://lt.wikipedia.org>.

²²⁹ M. Bloznelis, min. veik., p. 83.

²³⁰ J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, p. 402–403.

²³¹ *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 32–33.

nuo mirties ir dabar neatrodė. Sunykęs, pamėlynavęs, kaip tik begalima įsivaizduoti. Bet jis nebūtų buvęs Šapalas, tas jaunųjų ateitininkų ilgameitis vadas, kad ir taip atrodantis nesijuoktų.²³² 1945 m. kovo 12 d. Pucką užėmė sovietai. Dalis kalinių sulaukė nacių vergijos pabaigos, tačiau mirtis ir toliau skynė išsekusius kalinius.

Vienintelė Pucko ligoninė visų esesininkų paliktų ir sergančių kalinių priimti nepajėgė. Daug kalinių buvo palikta aplinkiniuose kaimuose. Daugelis jų buvo užkrėsti šiltine. Tiesiog nebuvo kur jų dėti, be to, jie kėlė didelį pavojų aplinkiniams. Tokiomis aplinkybėmis A. Šapalas ėmėsi jam visai neįprasto darbo – tapo ligoninės direktoriaus, taip pat buvusio Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinio, Jono Rimašausko padėjėju. Jiedu bėgiojo po Pucką, rinko lovas, čiužinius, paklodes, vežė patys ratukais, tempė laiptais. S. Yla apie tai rašė: „Taip dienomis jie organizavo, o vakarais ir naktimis ėjo per kambarius ir slaugė ligonius. Pradžioje nebuvo nei vieno gydytojo, nei vieno tikro sanitaro.“²³³ Netrukus ir J. Rimašauskas užsikrėtė šiltine. Pasak S. Ylos, „Šapalas vis dar triūsė. Atrodė toks pat, kaip pirma – pajuodęs ir sukumpęs. Bet kol kas dar šypsojosi ir savo netobula vokiečių kalba juokino kiekvieną sutiktąjį, atrodė, kad jaučiasi gerai“²³⁴.

Tačiau netrukus ir A. Šapalas užsikrėtė šiltine. S. Yla mėgino jį gelbėti. Jis surado čia kalinamas dvi Kauno žydų ligoninės gailestingąsias seseris, kurios ėmėsi A. Šapalą slaugyti ir kaip įmanydamos gydyti. Liki-mo ironija – J. Rimašauskas įveikė krizę ir jo sveikata pamažu gerėjo, o A. Šapalas 1945 m. balandžio 19 d. Pucke mirė²³⁵. Tai atsitiko staiga, lyg ir per greitai. Vėliau S. Yla atsiminimuose rašė: „Rimašauskas jau galėjo pakilti iš lovos ir pro langą matė pranešamą Antano karstą. Žydaitės (gailestingosios seserys) mus nustebino: kapinėse jos verkė ir nesidavė paguodžiamos. Verkė žmogaus, kuris atidavė gyvybę už daugelį bičiulių – lenkų, rusų, žydų.“²³⁶

²³² S. Yla, min. veik., p. 315.

²³³ Ten pat, p. 348.

²³⁴ Ten pat, p. 349.

²³⁵ <http://lt.wikipedia.org>.

²³⁶ S. Yla, min. veik., p. 350–351.

1989 m. rugsėjo 16 d. diplomuoto inžinieriaus chemiko, nacių kankinio, 1941 m. Birželio sukilimo Lietuvoje dalyvio A. Šapalo palaikai buvo pervežti iš Pucko kapinių ir perlaidoti Prienų–Birštono kapinėse Lietuvoje. Kapavietėje pastatytas lietuviškas koplytstulpis²³⁷.

Romas Algirdas ŠATAS

Gimė 1921 m. gruodžio 7 d. Kaune inteligentų šeimoje²³⁸. Baigęs pradžios mokyklą, mokėsi Kauno Jėzuitų gimnazijoje, ją 1938 m. baigęs, įstojo į VDU Elektrotechnikos fakulteto Radijo skyrių. Priklausė studentų korporacijai „Grandis“. 1938–1940 m. klausydamas VDU karinio parengimo paskaitų, kurias skaitė gen. št. mjr. V. Bulvičius,

R. Šatas išsiugdė stiprų patriotizmo jausmą, vėliau padėjusį jam apsispręsti ir įsitraukti į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą. Vėliau apie V. Bulvičiaus paskaitas jis rašė: „Tuo būdu jis paruošė jaunų vadų kartą, kuri sėkmingai organizavo bendrą pasipriešinimą bolševikų ir vokiečių nacionalinių socialistų okupacijų metu.“²³⁹

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, R. Šatas nedvejodamas įsitraukė į antisovietinį pogrindžio judėjimą. Rengiantis sukilimui jis vadovavo radijo ryšių ir komunikacijų grupei, buvo Centrinio Kauno LAF'o štabo narys²⁴⁰.

1941 m. balandžio mėn. iš Vokietijos į Kauną nelegaliai grįžęs vokiečių karinės žvalgybos (abvero) užverbuotas Pranas Staskonis per pogrindininką V. Šuopį kreipėsi į R. Šatą, prašydamas padėti atkurti ne-

²³⁷ P. Narutis, min. veik., p. 60; <http://lt.wikipedia.org>.

²³⁸ JAV lietuviai, t. 2, p. 324.

²³⁹ P. Narutis, min. veik., p. 218; M. Bloznelis, min. veik., p. 406.

²⁴⁰ P. Narutis, min. veik., p. 217–218, 238.

legalų radijo ryšį su vokiečių karine žvalgyba Tilžėje. Iki šiol nelegalų radijo ryšį palaikęs Romo bendrapavardis Julius Šatas 1941 m. gegužės 6 d. enkavėdistų buvo suimtas ir radijo ryšys su Rytprūsiais nutrūko²⁴¹. Ryšiui atkurti buvo reikalingas naujas radijo siųstuvas. R. Šatas, gavęs P. Naručio (Žukausko) pritarimą, ėmėsi darbo, bet sumontuoti naują radijo siųstuvą reikėjo daug laiko, todėl jis surado veikiančią siųstuvą ir jį trumpam pasiskolino. Šiuo siųstuvu ir buvo 1941 m. gegužės ar birželio mėn. iš P. Staskonio namų Kaune, Viljampolėje, dalyvaujant ir R. Šatui, perduota pirmoji žinia į Tilžę vokiečių abverui. Antras ir paskutinis radijo ryšys su Tilže jau R. Šato sumontuotu nauju radijo siųstuvu ir jam dalyvaujant įvyko 1941 m. birželio 20 d.²⁴²

Laukiant karo pradžios bei rengiantis sukilimui, R. Šato bendražygis A. Pundzius pervežė radijo siųstuvą į savo nuomojamą kambarį Aleksote. Čia namo šeimininkei leidus ir buvo įrengta vadinamoji LAF'o Aleksoto radijo stotis. Transliacijos saugumui užtikrinti buvo sudarytas apsaugos būrys, kuriam priklausė patikimi pagrindininkai – Antanas Briedelis ir N. Bražėnaitės brolis Algis su savo pagalbininkais. Jie privėlėjo įspėti transliuotojus, jei kiltų pavojus – netikėtai pasirodytų enkavėdistai ar raudonarmiečiai²⁴³.

Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, 1941 m. birželio 22 d. ryte R. Šatas dalyvavo pirmajame Centrinio Kauno LAF'o štabo posėdyje Žaliakalnyje ir tuoj po jo išskubėjo į Aleksotą. Tą pačią dieną apie 15 val. lietuvių, rusų ir vokiečių kalboms prabilo R. Šato vadovaujamas Aleksoto LAF'o radijo trumpųjų bangų siųstuvas. Nors jo galingumas buvo nedidelis, bet jis buvo gerai girdimas Kaune ir Kauno apylinkėse. R. Šatas vėliau rašė, kad pradėdamas pirmąją laidą jis tarė: „Čia kalba LAF radijas. Mes skelbiame Lietuvos valstybinio nepriklausomumo atstatymą. Kviečiame visus lietuvius įsijungti į kovą sovietų okupacijos jungo atsi-
kratyti“ [...] Asmenys, sekę mūsų programą, transliuotą iš Aleksoto sek-
madienį, man vėliau pasakojo, kad rusai, NKVD agentai, pasidavėliai

²⁴¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13616/3, l. 36.

²⁴² *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, V., 1961, p. 39–45, 51; P. Narutis, min. veik., p. 218; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 103; b. 49, l. 117.

²⁴³ P. Narutis, min. veik., p. 273, 278–279.

ir kiti šunpalaikiai buvo tų transliacijų labai išgąsdinti.²⁴⁴ Transliacija iš Aleksoto LAF'o radijo siųstuvo buvo tęsiama visą popietę, vakarą ir nakties pradžioje. R. Šatui talkino artimiausias jo pagalbininkas A. Pundzius ir VDU ateitininkų pagrindžio choro seniūnas Jonas Kučinskas. Jis vėliau prisiminė: „Vokiškai šnekėjo Šatas. Pastarasis davė žinias vokiečių armijai. Pranešė, kad rusai bėga. O ten nuo kalno mums buvo matyti, kaip tie kareivukai, kas su batais, kas be batų... už vamzdžių šautuvus pasiėmę ant pečių ir keliauna.“²⁴⁵

Vokiečiams išvijus iš Lietuvos sovietus ir patiems ją okupavus, R. Šatas, kaip ir daugelis lietuvių, greit nusivylė „naująja vokiška“ tvarka. Jis įsitraukė į antinacinę pagrindinę veiklą. Kaip teigia antisovietinio ir antinacinio pasipriešinimo veikėjas dr. M. Bloznelis, 1941 m. liepos mėn. R. Šatas gavo centrinio LAF'o štabo nurodymą pasirengti pagrindžio veiklai²⁴⁶. 1942 m. jis susitiko su P. Staskoniu (iki 1942 m. – Lietuvos valstybės saugumo valdininkas Ašmenoje). Netrukus prie jų prisidėjo R. Šato bendražygiai V. Šuopys (Šuopis) ir B. Kontrimas. Ši keturių žmonių grupelė dažniausiai rinkdavosi V. Šuopio bute. Viena iš tokių nelegalių susirinkimų buvo nutarta įkurti pagrindinę radijo transliacijos stotį, per kurią būtų galima transliuoti nelegalias radijo laidas, nušviečiančias nacių vykdomą politiką Lietuvoje. Radijo siųstuvą ir mikrofoną sumontavo R. Šatas ir B. Kontrimas²⁴⁷.

1944 m. sausio mėn. iš V. Šuopio buto pirmą kartą prabilo pagrindinė „Laisvos Lietuvos radijo stotis“. Pagrindžio grupės nariai pareigas pasiskirstė taip: R. Šatas ir B. Kontrimas buvo atsakingi už techninį radijo stoties aprūpinimą, o medžiagą radijo laidoms rengė V. Šuopys (Šuopis) ir P. Staskonis. Grupė savo veikla orientavosi į VLIK'o vykdomą politinę liniją. Radijo siųstuvas veikė iki 1944 m. balandžio 1 d. Per tą laikotarpį buvo transliuotos šešios radijo laidos; paprastai jos buvo transliuojamos iš butų įvairiose Kauno miesto vietovėse. Radijo siųstuvas iš vieno buto į kitą buvo vežiojamas automobiliais, kuriuos grupės nariai gaudavo iš įvairių įstaigų. 1944 m. balandžio 1 d. lietuvių policijai atsitiktinai su-

²⁴⁴ Ten pat, p. 301, 303.

²⁴⁵ Ten pat, p. 306.

²⁴⁶ M. Bloznelis, min. veik., p. 67.

²⁴⁷ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 49, l. 127.

ėmus P. Staskonį, R. Šatas ir kiti grupės nariai išmontavo siųstuvą ir radijo transliacijos nutrūko²⁴⁸.

1944 m. R. Šatas Kaune baigė VDU ir įgijo elektrotechnikos inžinieriaus specialybę. Vasarą, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, jis pasitraukė į Vokietiją. 1946–1949 m. studijas tęsė Tiubingene, Vakarų Vokietijoje. Vėliau emigravo į JAV. 1951 m. pabaigoje R. Šatas, kaip fizikas, išlaikęs konkursą, pradėjo dirbti Branduolinės fizikos tyrimų laboratorijoje Pensilvanijoje. 1960 m. rugsėjo mėn. jis persikėlė į Hantsvilį Alabamos valstijoje ir įsidarbino JAV armijos tyrimų laboratorijoje. 1963–1972 m. (su pertrauka) studijavo fiziką ir matematiką Alabamos, Kolorado ir kituose JAV universitetuose. 1968 m. kartu su C. A. Coulter parašė knygą „Topics in Fields and Solids“. Vėliau dirbo tiriamąjį darbą JAV karinių pajėgų laboratorijose, *Boeing, Southern Technologies* bendrovėse, nuo 1983 m. buvo *Teledyne Brown Engineering* bendrovės mokslinis konsultantas Hantsvilyje. R. Šatas buvo išrinktas Amerikos fizikų sąjungos tikruoju nariu. Lietuvos laisvinimo temomis jis daug rašė dienraščiui „The News Herald“. Jam buvo suteiktas mokslinis profesoriaus vardas.

1994 m. birželio 22 d. R. Šatas parengė įdomią ataskaitą pavadinimu „LAF studentų technikų ryšių grupės nuo 1940 iki liepos 1944 m. veiklos 18 puslapių santrauka“, joje aprašoma šios grupės veikla organizuojant radijo ryšių tarnybą LAF'o užduotims įgyvendinti²⁴⁹. Jis buvo parengęs pranešimą „Pogrindžio LAF radijas 1941 m. ir rezistencijoje su naciais ir bolševikais“, kurį rengėsi skaityti X Pasaulio lietuvių simpoziume 1997 m. lapkričio 26–30 d. Čikagoje.

Mokslininkas ir rezistentas prof. R. A. Šatas (Shatas) mirė 1997 m. spalio 31 d. ištikus širdies smūgiui Sunny Hillse, Floridos valstijoje, JAV. Ten ir palaidotas²⁵⁰.

1998 m. rugsėjo 11 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu R. A. Šatas po mirties pripažintas kariu savanoriu. 2002 m. gegužės 10 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu po mirties jis buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi.

²⁴⁸ Ten pat, l. 127–130.

²⁴⁹ M. Bloznelis, min. veik., p. 271–288.

²⁵⁰ JAV lietuviai, t. 2, p. 324; P. Narutis, min. veik., p. 358.

Vytautas ŠUOPYS (ŠUOPIS)

Gimė maždaug 1908–1910 m. Vilkauskio aps. 1940 m. gyveno Kaune, dirbo Paštų valdybos ūkio skyriuje. Buvusio bendradarbio P. Staskonio (sovietams okupavus Lietuvą 1941 m. vasario mėn. pasitraukusio į Vokietiją, dabar nelegaliai grįžusio) prašomas per radiją susisiekti su Tilžėje esančiu Lietuvių pabėgėlių komitetu bendrai kovai prieš sovietus, mielai sutiko. Kartu su J. Šatu (Kauno LAF'o nario R. Šato bendrapavardis) užmezgė radijo ryšį su vokiečių karinės žvalgybos (abvero) skyriumi Tilžėje. 1941 m. gegužės 6 d. J. Šatas buvo enkavėdistų suimtas ir radijo ryšys su Tilže nutrūko²⁵¹.

Netrukus į Lietuvą iš Vokietijos vėl nelegaliai atvykęs P. Staskonis susitikio su V. Šuopiu ir, sužinojęs apie J. Šato suėmimą, ėmė ieškoti kito pagalbininko. Juo tapo P. Staskonio pažįstamas, Kauno konservatorijos studentas Algirdas Stašenis; kartu su R. Šatu jis toliau palaikė nelegalų radijo ryšį su vokiečių karinės žvalgybos skyriumi Tilžėje²⁵². 1984 m. balandžio 2 d., prisiminęs tuos įvykius, R. Šatas rašė V. Šuopiui: „Kai 1941 m. pradžioje Pranas Staskonis ir Tu kreipėtės į mane ir Bagdoną Kontrimą ryšiams su Rytprūsiais išlaikyti, po to, kai Julius Šatas išsiplepėjo, ta organizacija [LAF'as. – Aut.] jau gyvavo ir turėjo savo parengtus siųstuvus ryšiams.[...] Pilypas Narutis, vienas iš „generalinio štabo“ narių, man jo atsiklausus dėl LAF pagalbėjimo Pranui Staskoniui ir Tau, pritarė pagalbos suteikimui ir mane įgalino panaudoti LAF resursus tiems tikslams įgyvendinti. Dėl organizacijos penketukais sąrangos (taip, kaip mjr. V. Bulvičius buvo dėstęs) aš nei Tau, nei Pranui tuo laiku nieko neminėčiau. Taigi, jei bolševikai būtų mus pagavę, tik aš būčiau žinojęs, kas daugiau yra įvertas į šį darbą. Bet aš buvau nusprendęs pirmiau mirti negu ką nors pasakyti.“²⁵³

Vokiečiams išvijus iš Lietuvos sovietus ir patiems okupavus Lietuvą, V. Šuopys įsitraukė į antinacinę rezistenciją. Jis ir buvę jo bendražygiai R. Šatas, B. Kontrimas ir P. Staskonis vienodai neigiamai vertino nacių

²⁵¹ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 49, l. 103–116, 124–125.

²⁵² Ten pat, l. 114–116.

²⁵³ P. Narutis, min. veik., p. 218.

politiką Lietuvoje. Jie dažniausiai susitikdavo V. Šuopio bute. Viena iš tokių susitikimų buvo nutarta įkurti pagrindinę radijo stotį, per kurią būtų teikiama objektyvi informacija apie įvykius Lietuvoje ir pasaulyje.

1944 m. sausio mėn. iš V. Šuopio buto buvo transliuojama pirmoji pagrindinė „Laisvos Lietuvos radijo stoties“ laida. Radijo laidose lietuvių tauta buvo kviečiama kovoti dėl savo laisvės ir nepriklausomybės, netarnauti vokiečiams ir nepasiduoti jų provokacijoms. Medžiagą transliacijoms rengė V. Šuopys su P. Staskoniu. Artimą pažįstamą V. Šuopį vėliau R. Šatas apibūdino taip: „Vytautas Šuopys buvo kuklus, ramus, efektyviai dirbęs ir labai patikimas pagrindžio komunikacijos darbuotojas nuo pirmų Lietuvos okupacijos dienų.“²⁵⁴ Pažymėtina, kad vėliau, 1985 m. liepos 24 d., V. Šuopys A. Damušui teigė: „Pradžioje siųstuvus veikė „Žalgirio“ vardu[...]. Po kurio laiko J. Rudokas kalbino mūsų grupę „Žalgiris“ pakeisti į „Laisvosios Lietuvos radijas“.[...] Stoties vardas pagal J. Rudoko reikalavimą buvo pakeistas.“²⁵⁵ Kaip minėta, saugantis gestapo radijo laidos kiekvieną kartą buvo transliuojamos iš skirtingų butų. 1944 m. balandžio 1 d. policijai suėmus P. Staskonį, radijo siųstuvus buvo išmontuotas ir radijo stotis nustojo egzistuoti²⁵⁶.

1944 m. vasarą, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, V. Šuopys su žmona pasitraukė į savo tėviškę Vilkaviškyje, paskui – į Vokietiją; iš ten vėliau emigravo į JAV. 1986 m. kovo mėn. V. Šuopys po sunkios ligos mirė Moorestowne, JAV²⁵⁷.

Savo atsiminimuose apie V. Šuopį P. Narutis (Žukauskas) 1994 m. rašė: „Vytautas Šuopys labai pergyveno prieš mirtį, kad jo parašytos biografijos LE Bostono enciklopedija neįdėtų, kažkur dingusi, liko neatspausdinta, kad apie jo veiklą LLKS leidinyje buvo paduotos neteisingos žinios [turima galvoje 1983 m. JAV išleista A. Vokietaičio su kitais autoriais parašyta knyga „Laisvės besiekiant“. – *Aut.*]. Taip jis mirė po sunkios ligos, didysis kovotojas prieš bolševikų ir nacių užmačius. Jis su Romu Šatu petys į petį kovojo kartu.“²⁵⁸

²⁵⁴ M. Bloznelis, min. veik., p. 72.

²⁵⁵ Ten pat, p. 267–268.

²⁵⁶ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 49, l. 127–130.

²⁵⁷ Ten pat, l. 125; P. Narutis, min. veik., p. 217.

²⁵⁸ P. Narutis, min. veik., p. 359.

Stasys TILINSKAS

Gimė 1917 m. spalio 20 d. Uosos k., Balbieriškio vls., Marijampolės aps. Tėvai turėjo nedidelį 8 ha ūkėlį. Vaikystėje jam teko patirti daug vargo ir nepriteklių. Tėvas mirė, kai mažajam Stasiui buvo pusantrų metų. Baigęs pradžios mokyklą, dėl lėšų stokos jis kurį laiką negalėjo mokytis. Sukaupęs šiek tiek pinigų, 1930 m. rugpjūčio 30 d. įstojo į Prienų privačią „Žiburio“ gimnaziją. Baigęs pirmą klasę, per vasaros atostogas dirbo girininkijos me-

delyne, kad turėtų kuo mokėti už mokslą. Nuo penktos klasės vasaromis dirbdavo medelyne, o žiemą padėdavo žemesniųjų klasių gimnazistams rengti pamokas. Gimnazijoje aktyviai dalyvavo nelegalioje (1930 m. Švietimo ministerijos uždraustoje) ateitininkų moksleivių veikloje²⁵⁹.

1938 m. birželio 14 d. baigęs gimnaziją S. Tilinskas buvo pašauktas atlikti karo tarnybą. Jis įstojo į Karo mokyklą. 1939 m. rugsėjo 18 d. baigusiam Karo mokyklos XIV aspirantų laidą S. Tilinskui suteiktas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis, bet dėl tuo metu prasidėjusių įvykių Europoje jis buvo mobilizuotas ir paliktas kariuomenėje. Karo tarnybos tęsti S. Tilinskas buvo paskirtas į 9-ąją pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulką, dislokuotą Marijampolėje. 1939 m. lapkričio 20 d. jis buvo demobilizuotas²⁶⁰.

Mokydamasis Karo mokykloje S. Tilinskas buvo nutaręs stoti į universitetą ir 1939 m. rugsėjo 5 d., dar tarnaudamas kariuomenėje, parašė VDU rektoriui prašymą priimti į VDU Technikos fakulteto Cheminės technologijos skyrių. Jo prašymas buvo patenkintas, bet dėl mobilizacijos jis negalėjo laiku pradėti studijų. Tik lapkričio 25 d., porą mėnesių pavėlavęs, pradėjo studijas universitete. Norėdamas užsidirbti

²⁵⁹ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 16964, l. 2–10.

²⁶⁰ Ten pat, l. 1.

lėšų pragyvenimui ir studijoms, jis kartu dirbo Lietuvos energijos komitete darbininku. Pradėjęs studijas, įstojo į studentų ateitininkų korporaciją „Grandis“²⁶¹.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, S. Tilinskas įsitraukė į antisovietinio pagrindžio veiklą. Tarpininkaujant P. Žukauskui (Naručiu) liepos ir rugpjūčio mėn. Kauno kunigų seminarijoje jis kelis kartus susitiko su vysk. V. Brizgiu ir aptarė ateitininkų veiklą sovietinės okupacijos sąlygomis. Po pokalbių su vyskupu S. Tilinskas sutiko vadovauti Moksleivių ateitininkų sąjungai (MAS). 1940 m. rugpjūčio pradžioje jis tapo MAS pirmininku, o jo kolega A. Šapalas – pavaduotoju. Jie parengė išsamų MAS veiklos planą okupuotoje Lietuvoje²⁶².

1940 m. rugpjūčio mėn. S. Tilinskas organizavo nelegalų MAS Centro valdybos posėdį, kuriame buvo aptarta moksleivių ateitininkų veikla okupacijos sąlygomis. Jis ėmėsi atkurti ryšius su ateitininkų organizacijomis provincijoje, organizavo ateitininkų vadovų kursus Pažaislio vienuolyne Kaune. Stasys daug prisidėjo rengiant tautinę religinę manifestaciją 1940 m. lapkričio 1 d., per Vėlinių minėjimą Kauno centrinės (karmelity) kapinėse. Iš lūpų į lūpas buvo skleidžiama žinutė: „Per Vėlinės renkamės į kapines.“²⁶³

Savo veikla S. Tilinskas atkreipė sovietinio saugumo dėmesį. 1941 m. gegužės 2 d. saugumiečiai suėmė Kauno IV vidurinės mokyklos IX klasės mokinį Leoną Pomerneckį; tardomas jis papasakojo, kad 1940 m. pabaigoje S. Tilinskas jam liepęs organizuoti moksleivius kovai dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Siekiant išvengti išdavystės, moksleivius organizuoti jis pataręs penkių asmenų grupėmis. 1941 m. balandžio pradžioje S. Tilinskas davęs jam paskaityti pagrindinį laikraštėlį „Laisvės varpas“ ir kelis atsišaukimus. To užteko, ir gegužės 20 d. saugumiečiai suėmė S. Tilinską²⁶⁴. Vėliau šį įvykį prisiminė jo bendražygis P. Narutis (Žukauskas): „Mes, draugai, patarėme Stasiui pakeisti vietą arba išvažiuoti kuriam laikui į provinciją, bet jis nesusėpė. NKVD

²⁶¹ Ten pat, l. 2–3, 5.

²⁶² P. Narutis, min. veik., p. 123–128.

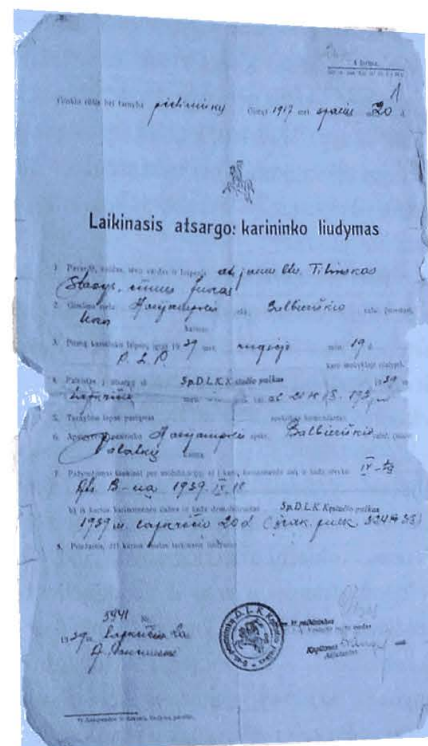
²⁶³ Ten pat, p. 153.

²⁶⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-10918, l. 1–1 a. p., 17, 20.

Atsargos leitenantas Stasys Tilinskas. 1939 m.

Stasio Tilinsko laikinasis atsargos karininko liudijimas. 1939 m.

įsiveržė į jo butą. Pagal šeimnininko pasakojimus, NKVD padarė labai smulkia kratą, net pečių ir kaminą išlandžiojo, o Stasį pasiėmė. Nuo to laiko Stasio jau nebematėme.“²⁶⁵ Kaip įkalčius enkavėdistai paėmė Jono Vanagaičio knygą „Kovos kelias“ ir kalendoriaus lentelę su Vytimi²⁶⁶.

Tą pačią dieną S. Tilinskas buvo uždarytas į NKVD Kauno kalėjimą Nr. 1 (SDK). Jį ne kartą tardė, bet kaltu jis neprisipažino ir pagrindžio draugų neišdavė. Enkavėdistai jį kaltino vadovavimu „kontrevoliucinei“ moksleivių grupei ir antisovietinių laikraštėlių bei atsišaukimų plati-

²⁶⁵ P. Narutis, min. veik., p. 131.

²⁶⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-10918, l. 20.

nimu. Tardymo ėmėsi pagarsėjęs žiaurumu NKGB kvotų skyriaus vyr. tardytojas čekistas Kazys Trinkūnas. Tačiau ir jam S. Tilinskas kartojo tą patį: „[...] kalnu neprisipažįstu, nes jokiai kontrrevoliucinei organizacijai aš nepriklausiau, lygiai kaip negaminau nei platinau kontrrevoliucinius atsisaukimus bei laikraščius.“ Čia tardymas dėl neaiškių priežasčių, tikriausiai dėl čekistų panaudotų „fizinio poveikio priemonių“, buvo nutrauktas²⁶⁷.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, naktį į 23 d. enkavėdistai suskubo evakuoti Kauno SDK kalinius. S. Tilinskas kartu su kitais likimo draugais buvo prievarta įsodintas į Mickevičiaus gatvėje laukiančius enkavėdistų paskubomis iš Kauno savivaldybės rekvizuotus autobusus ir su stipria sargyba išvežtas Rytų link. Tą pačią dieną, birželio 23-iąją, suimtieji pasiekė Vilnių. Netrukus autobusai su juose sugrūstais kaliniais pajudėjo į Baltarusiją. Apie 23 val. vakaro kaliniai pasiekė Minską ir buvo uždaryti į kalėjimą. Čia jiems būnant prasidėjo vokiečių aviacijos antskrydis. Vėliau tai prisiminė S. Tilinsko likimo draugas, vienas iš nedaugelio išlikusių gyvų per „Červenės skerdynės“, plk. Juozas Tumas: „Apie 8 ar 9 val. mieste pasigirdo sirenų kaukimas[...]. Tai vokiečių lėktuvai bombardavo miestą. Banga po bangos jie skrido virš miesto ir mėtė bombas. Mieste užvirė tikras pragaras.[...] Po kelių valandų, jau pavakaryje, išgirdome už durų kasant ir kapojant. Po geros valandos durys šiek tiek prasivėrė ir, įkišęs pro plyšį galvą, enkavėdistas įsakė mums išeiti. Mes po vieną išlindome pro plyšį ir pamatėme vietoj buvusio koridoriaus didžiausią krūvą griuvėsių.“²⁶⁸

Birželio 25 d. apie 1 val. nakties Minsko kalėjimo kieme enkavėdistai pradėjo rikiuoti kalinius į kolonas. Netrukus kaliniai, tarp kurių buvo ir S. Tilinskas, degančio Minsko gatvėmis buvo išvaryti iš miesto ir kolona pasuko apskrities miesto Červenės (buvusio Igumeno) link. Antroje dienos pusėje jie, lydimi gausiai juos supančių enkavėdistų, pasiekė Červenės kalėjimą, kuriame trumpam apsistojo. Birželio 26 d. po vidurnakčio enkavėdistai vėl surikiavo išlikusius gyvus kalinius ir pasirengė tolesnei kelionei. Kalbėtis buvo griežtai draudžiama. J. Tumas rašė: „Po

²⁶⁷ Ten pat, l. 23.

²⁶⁸ J. Tumas, *Kelias į Červenę*, V., 1990, p. 44–46.

kelių minučių į mūsų voros priekį išėjo NKVD karininkas, pasigirdo komanda: žengte, marš! Ir mes pradėjome savo žygį, žygį į mirtį“²⁶⁹.

Červenės žudynės įvyko birželio 26 d. naktį į 27 d. Maždaug iš 750 žmonių mažai liko gyvų. Kartu su kitais paskutinį žygį į mirtį pradėjęs pagrindininkas, Centrinio Kauno LAF'o štabo narys S. Tilinskas buvo sušaudytas per masines žudynes Červenėje 1941 m. birželio 26–27 d. naktį²⁷⁰. Jo palaidojimo vieta nežinoma.

Tragiško likimo Lietuvos patrioto S. Tilinsko biografijos pabaigai reikėtų pažymėti, kad po karo enkavėdistai jo pasigedo. Matyt, Červenėje sušaudytų kalinių sąrašų jie neturėjo ir pradėjo jo ir jo bendrabylį moksleivio L. Pomerneckio ieškoti, kad galėtų baigti bylą. Jie abu, prasidėjus karo veiksmams, dingo iš NKVD–NKGB akiračio. 1949 m. gegužės 12 d. MGB Kauno valdyba paskelbė S. Tilinsko respublikinę paiešką. Buvo surasta jo senutė motina ir vyresnysis brolis. Tačiau jie apie Stasio likimą nieko nežinojo arba nesakė. 1965 m. sausio 22 d. KGB S. Tilinsko paiešką nutraukė²⁷¹.

Kauno LAF'o kariškių štabas ir jo vadovybė

Jau minėjome, kad istoriografijoje bei literatūroje, kalbant apie 1941 m. Birželio sukilimą Kaune ir jo vadovybę, minimas Kauno LAF'o štabas, kuris buvo įsikūręs Žaliakalnyje, Aukštaičių g. 4, ir organizavo visuotinį sukilimą ne tik Kaune, bet ir provincijoje. Tačiau akivaizdu, kad buvo ir dar vienas, gana svarbų vaidmenį atlikęs Kauno LAF'o kariškių štabas, oficialiai įsikūręs taip pat Žaliakalnyje, Vaižganto g. 15, prasidėjus karui (tikslī data nežinoma). Kad pogrindyje buvo susibūrusi nedidelė karininkų grupė (štabas), kuri rengėsi sukilimui, patvirtina vienas iš sukilimo ir Kauno LAF'o vadovų plk. J. Vėbra: „Birželio pirmosiomis dienomis (1941 m.) įvykusiame posėdyje, kuriame dalyvavo tik trys štabo nariai, pulkininkas Jankauskas iškėlė klausimą, ar nebūtų Lietuvai naudinga nusikratyti Sniečkumi.

²⁶⁹ Ten pat, p. 61.

²⁷⁰ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 25; J. Tumas, *min. veik.*, p. 63.

²⁷¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-10918, l. 35, 50–51, 62–64.

Pasiūliau tokiu opiu klausimu išklausti generolo Pundzevičiaus nuomonę. Iškvietas į sekantį posėdį, generolas Pundzevičius sutiko su Jankausko nuomone.[...] Čia turiu pastebėti, kad abu, pulkininkas Jankauskas ir generolas Pundzevičius, buvo ramūs, labai rimti, aukštos moralės žmonės, naudojęsi didele pagarba ir autoritetu kariuomenėje ir visuomenėje.²⁷²

Politinė tremtinė Laura Janušauskienė (Mačiokaitė) teigia, kad šį štabą įkūrė šalia gyvenęs jos tėvas karo lakūnas gen. št. plk. lt. Mykolas Mačiokas²⁷³. Faktą, jog Vaižganto g. 15 buvo kariškių štabas, patvirtino 1941 m. birželio 23 d. sukilėlių iš Kauno SDK išlaisvintas plk. Mykolas Kalmantas. Išlaisvintas jis paskambino į štabą ir pasiteiravęs atsiliepęs plk. J. Vėbros, ar būsiąs reikalingas, išgirdo atsakymą: „Žinoma – būsi. Tuoj ateik į štabą Vaižganto 15.“ Štabe randu plk. Mačioką ir daug mūsų atsargos karininkų. Plk. Vėbra painformuoja mane apie padėtį, praneša, kad bus organizuojama komendantūra.²⁷⁴ J. Vėbros prašymu M. Kalmantas nuvyko prie šalia esančios radijo stoties patikrinti sukilėlių užimamų pozicijų. Netrukus grįžęs į štabą, čia rado div. gen. S. Pundzevičių, plk. J. Vėbrą ir gen. št. plk. lt. M. Mačioką.

Karinio štabo buvimą patvirtina ir dimisijos mjr. A. Martinionis: „Iš karinio sukilimo štabo, buvusio greta, Vaižganto g. 15, atvyko [pas radijo stoties sukilėlius. – Aut.] gen. št. aviacijos plk. lt. M. Mačioko atstovas su pranešimu, kad kuo skubiausiai reikia įjungti siųstuvą. Jis nežinojo radijo stoties slaptažodžio, ir tai vos nesibaigė tragiškai.“²⁷⁵

Kad buvo toks štabas, 1945 m. vasario 20 d. patvirtino NKVD tardomas buvęs sukilėlis aviacijos kpt. Jurgis Draugelis. Pasak jo, šiam štabui vadovavo karo lakūnas gen. št. plk. lt. N. Tautvilas (Ferencas); be to, jis paminėjo ir su šiuo štabu susijusius div. gen. S. Pundzevičių bei plk. lt. Antaną Michelevičių²⁷⁶.

1953 m. sovietinio saugumo suimtas ir tardomas karo lakūnas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas, sukilimo metu vadovavęs vienam sukilėlių padaliniiui – Pulkininko Jankausko štabui, irgi patvirtino, kad sukilimo pradžioje buvo savarankiškas kariškių štabas. Jis teigė, kad gavo būtent šio štabo nurodymą perimti vadovavimą Žaliakalnio sukilėlių būriui, kuris vėliau buvo pavadintas jo pavarde. Be to, jis teigė, kad šiam kariškių štabui vadovavo div. gen. S. Pundzevičius²⁷⁷.

Kadangi kariškių štabo vadovas nenustatytas (šaltiniai pateikia tris pavardes), tai šioje knygoje trijų minėtų asmenų biografijos pateikiamos turėtų karinių laipsnių eilės tvarka. J. Draugelio minimas plk. lt. A. Michelevičius paminėtas tik

²⁷² J. Vėbros 1981 m. rugpjūčio 5 d. laiškas Nakui, autoriaus asmeninis archyvas.

²⁷³ Autoriaus asmeninis archyvas.

²⁷⁴ *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai*, V., 1943, t. 4, p. 286.

²⁷⁵ *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, V., 1995, 2-oji kn., p. 40.

²⁷⁶ S. Knezys, 1941 metų birželio sukilimas Kaune. Kapitono Jurgio Draugelio baudžiamoji byla, autoriaus asmeninis archyvas.

²⁷⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 277–279.

viename epizode, todėl jo biografija čia nepateikiama. Ketvirtasis štabo narys buvo antisovietinio pagrindžio dalyvis, politinis kalins, vėliau LAF'o vadovybės narys mjr. Antanas Andriūnas. Plk. J. Vėbra kurį laiką, iki paskyrimo į karo komendantūrą, priklausė ir kariškių štabui, bet jis šioje knygoje priskiriamas prie Centrinio Kauno LAF'o štabo vadovybės narių ir jo biografija pateikiama atitinkamame skyriuje. Toliau pateikiamos keturių asmenų biografijos.

Stasys PUNDZEVIČIUS

Gimė 1893 m. rugpjūčio 21 d. (rugsėjo 2 d.) Laibiškių vnk. netoli Skapiškio, Rokiškio aps. 1913 m. baigęs realinę Panevėžio gimnaziją, įstojo į Kijevo komercijos institutą, bet spėjo baigti tik tris kursus, nes 1916 m. buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę ir pasiūstas į Orenburgo karo mokyklą. Baigusiam šią mokyklą S. Pundzevičiui buvo suteiktas praporščiko laipsnis ir jis pasiūstas į veikiančiąją rusų

armiją. Dalyvavo Pirmojo pasaulinio karo kautynėse Šiaurės fronte, buvo patekęs į vokiečių nelaisvę²⁷⁸.

1918 m. S. Pundzevičius grįžo į Lietuvą. 1919 m. liepos 4 d. buvo mobilizuotas į Lietuvos kariuomenę ir paskirtas 1-osios brigados štabo adjutantu. Lietuvos kariuomenėje įvedus karinius laipsnius, 1919 m. lapkričio 18 d. jam suteiktas vyresniojo leitenanto laipsnis. 1919–1920 m. jis dalyvavo kovose su bolševikais, bermontininkais ir lenkais²⁷⁹.

1921 m. už gerai parengtą Giedraičių kautynių su lenkais planą S. Pundzevičius ir kpt. Juozas Lanskoronskis buvo apdovanoti 1-ojo laipsnio Vyties kryžiumi²⁸⁰. 1921 m. birželio 25 d. jis pakeltas į kapitonus. 1922 m. sausio 30 d. baigė Aukštųjų karininkų kursų laidą ir lapkri-

²⁷⁸ V. Jankauskas, *Nepriklausomos Lietuvos generolai*, V., 1998, d. 1, p. 235–236.

²⁷⁹ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2006, t. 6, p. 180.

²⁸⁰ V. Jankauskas, *min. veik.*, p. 236.

čio 30 d. buvo paskirtas kariuomenės Generalinio štabo III (Operacijų) skyriaus viršininku²⁸¹. Čia tarnaudamas kpt. S. Pundzevičius dalyvavo Lietuvos kariuomenės Generaliniame štabe rengiant Klaipėdos krašto sukilimą²⁸². Už tai jis vėliau, apie 1928 m., buvo apdovanotas Klaipėdos išvadavimo sidabro medaliu.

1923 m. lapkričio 11 d. Krašto apsaugos ministerija (KAM) komandiravo S. Pundzevičių į Čekoslovakiją, Prahos generalinio štabo akademiją *Škola Valečna*. Tų pačių metų gruodžio 1 d. jis buvo pakeltas į majorus. 1923 m. vedė Teofiliją Oną Chmieliauskaitę. 1925 m. spalio 1 d. S. Pundzevičiui, baigusiam mokslus, buvo suteiktos generalinio štabo karininko teisės ir jis paskirtas 5-ojo pėstininkų DLK Kęstučio pulko vadu. 1926 m. vasario 16 d. buvo pakeltas į generalinio štabo pulkininkus leitenantus²⁸³.

1927 m. kovo 12 d. S. Pundzevičius paskirtas karo aviacijos viršininku. Tais pačiais metais jis apdovanotas Čekoslovakijos Baltojo liūto 4-ojo laipsnio ordinu su kardais²⁸⁴. 1928 m. vasario 16 d. jo nuopelnai karo aviacijai įvertinti DLK Gedimino 3-iojo laipsnio ordinu. Tais pačiais metais Pundzevičiams gimė sūnus Rimantas Kazimieras. 1929 m. S. Pundzevičius buvo apdovanotas Latvijos išsivadavimo karo dešimtmečio medaliu. Tų pačių metų lapkričio 23 d. jis pakeltas į generalinio štabo pulkininkus. 1930 m. buvo apdovanotas Estijos Karūnos 3-iojo laipsnio ordinu²⁸⁵. 1933 m. rugsėjo 8 d. už nuopelnus karo aviacijai ir kariuomenei apdovanotas Vytauto Didžiojo 3-iojo laipsnio ordinu.

1934 m. gegužės 1 d. S. Pundzevičius gavo naują paskyrimą – tapo 2-osios pėstininkų divizijos vadu ir Kauno įgulos viršininku. Tų pačių metų gegužės 9 d. jis buvo apdovanotas karo aviacijos „Plieno sparnų“ garbės ženklu. 1934 m. liepos 13 d. perkeltas štabo viršininku į 3-iąją pėstininkų diviziją, dislokuotą Šiauliuose. 1935 m. rugpjūčio 19 d. pa-

²⁸¹ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 6, p. 180; autoriaus asmeninis archyvas.

²⁸² LCVA, f. 929, ap. 3, b. 422, l. 1b, 244.

²⁸³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 6, p. 180; V. Jankauskas, min. veik., p. 237.

²⁸⁴ Ten pat.

²⁸⁵ Ten pat.

skirtas 1-osios pėstininkų divizijos vadu ir Panevėžio įgulos viršininku²⁸⁶. Tais pačiais metais S. Pundzevičius apdovanotas Latvijos Trijų žvaigždžių 3-iojo laipsnio ordinu. 1935 m. lapkričio 23 d. jam suteiktas generolo leitenanto laipsnis²⁸⁷. 1937 m. jis apdovanotas Šaulių žvaigždės ordinu.

1938 m. lapkričio 23 d. S. Pundzevičius pakeltas į divizijos generolus. 1939 m. balandžio 4 d. jis paskirtas 22-uoju ir paskutiniu juo tarpukario Lietuvos kariuomenės štabo viršininku. Tais pačiais metais gavo paskutinius nepriklausomos Lietuvos apdovanojimus – Šaulių žvaigždės ordino medalį ir ugniagesių „Artimui pagalbon“ 1-ojo laipsnio kryžių bei Latvijos Aizsargų nuopelnų kryžių²⁸⁸. 1940 m. sausio 22 d. kariuomenės vadas brig. gen. S. Raštikis dėl nesutarimų su Lietuvos Respublikos prezidentu A. Smetona trims mėnesiams išėjo atostogų ir į savo vietą laikinai rekomendavo div. gen. S. Pundzevičių. Tačiau S. Pundzevičius ir toliau ėjo Kariuomenės štabo viršininko pareigas, o laikinai eiti kariuomenės vado pareigas buvo paskirtas 1-osios pėstininkų divizijos vadas div. gen. V. Vitkauskas (balandžio 22 d. priedėlis „laikiniai einantis“ buvo panaikintas).

Apie šiuos įvykius, kurie neabejotinai turėjo įtakos Lietuvai lemtingais 1940-aisiais, vėliau div. gen. S. Raštikis rašė: „1940 metų sausio pradžioje, kada aš buvau pašalintas iš kariuomenės vado pareigų, mano pareigoms bent laikinai eiti turėjo būti paskirtas kariuomenės vado nuolatinis pavaduotojas, kariuomenės štabo viršininkas gen. Pundzevičius. Savo raporte krašto apsaugos ministeriui aš buvau taip ir pažymėjęs, kad mane laikinai pavaduoja kariuomenės štabo viršininkas. Buvau labai nustebęs, sužinojęs, kad kariuomenės vado pareigoms net laikinai eiti paskirtas ne gen. Pundzevičius, bet gen. Vitkauskas.“²⁸⁹

1940 m. birželio 12 d. Prezidentūroje įvyko nepaprastas posėdis, kuriame dalyvavo vyriausybės nariai bei kariuomenės vadovybė – div. generolai V. Vitkauskas ir S. Pundzevičius. Informaciją apie naujausius įvykius pateikė ką tik iš Maskvos grįžęs ministras pirmininkas A. Merkys. Aiškėjo, kad SSRS rengia prieš Lietuvą agresiją. Birželio 14–15 d. naktį Preziden-

²⁸⁶ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 6, p. 180; V. Jankauskas, min. veik., p. 237.

²⁸⁷ Autoriaus asmeninis archyvas.

²⁸⁸ V. Kavaliauskas, min. veik., p. 567, 647, 687.

²⁸⁹ S. Raštikis, *Įvykiai ir žmonės*, Čikaga, 1972, t. 3, p. 106.

tūroje įvyko paskutinis (faktiškai priešpaskutinis; paskutinis – neprotokoluotas – įvyko birželio 15 d. po pietų, apie 1–2 val.) posėdis²⁹⁰. S. Pundzevičius vėliau pasakojo: „Birželio 14–15 naktį vyko pas Respublikos Prezidentą Vyriausybės posėdis, kuriame ir man informacijos tikslu, kaip kariuomenės štabo viršininkui, teko dalyvauti. Įvertinusi susidariusią situaciją, Vyriausybė nutarė ultimatumą priimti. Motyvai, kurie buvo paliesti pasitarimo metu: kariuomenės kiekis mažas, priešų įgulos laiko užėmę vienus svarbesnių Lietuvos teritorijos strateginių punktų ir savo skaičiumi pranoksta mūsų kariuomenę. Mobilizaciniai planai suardyti ir mobilizaciją įvykdyti neįmanoma. Be to, pasienyje didelės Raudonosios armijos masės. Taigi priešinimosi pasekmės – tragiškos. Buvo atsiklausta ir mano nuomonės, ar įmanomas pasipriešinimas techniniu požiūriu. Turėdamas galvoje tas pačias priežastis, atsakiau neigiamai.“²⁹¹

Per tolesnius įvykius S. Pundzevičius pateko į kelias jam tikrai nelabai malonias situacijas. 1940 m. birželio 15 d., praėjus vos kelioms valandoms po paskutinio vyriausybės posėdžio, kariuomenės vadas div. gen. V. Vitkauskas pasirašė įsakymą Nr. 56, kuriuo pasitraukęs į Vokietiją buvęs krašto apsaugos ministras brig. gen. Kazys Musteikis nušalinamas nuo pareigų, o jo pareigas laikinai pradėjo eiti jis pats – V. Vitkauskas. Šį įsakymą pasirašė ir S. Pundzevičius²⁹². Netrukus S. Pundzevičius išleido įsakymą sugrąžinti dislokacijos vieton 9-ąją pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulką, išskubėjusį iš Marijampolės pagalbėti prezidentui A. Smetonai. Likimo ironija – visa tai div. gen. S. Pundzevičius buvo priverstas daryti ne savo iniciatyva ar noru. Gal dėl tos priežasties jis ir liko kol kas eiti savo pareigas net ir vadinamojoje „Liaudies kariuomenėje“. Tačiau 1940 m. rugpjūčio 30 d. Liaudies kariuomenę perorganizuojant į Raudonosios armijos 29-ąją šaulių teritorinį korpusą (RA 29 ŠTK) S. Pundzevičiaus pareigos buvo pažemintos. Jis paskirtas RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) vadu²⁹³. Tačiau neilgam.

²⁹⁰ A. Merkelis, *Antanas Smetona*, New York, 1964, p. 580; J. Audėnas, *Paskutinis posėdis*, V., 1990, p. 227–228.

²⁹¹ V. Jankauskas, min. veik., p. 240.

²⁹² LCVA, f. 384, ap. 1, b. 139, l. 133.

²⁹³ Ten pat, ap. 3, b. 530, l. 1; f. 1323, ap. 1, b. 597, l. 1.

1940 m. gruodžio 16 d. div. gen. S. Pundzevičius iš kariuomenės buvo paleistas į atsargą. Jis rašė: „Gruodžio 16 dieną buvau atleistas iš divizijos vado pareigų ir iš kariuomenės. Oficiali priežastis (korpo politinio komisaro žodžiais) – politinis neveiklumas.[...] Atsidūręs atsargoje norėjau susirasti tarnybą. Niekas nepriėmė. Prasidėjo NKVD agentų nuolatinis lankymasis į mano namus. Gavęs žinią apie ruošiamą areštą, pasišaliniau ir, besislapstydamas po Lietuvą, sulaukiau karo pradžios.“²⁹⁴ Reikia pažymėti, kad S. Pundzevičius buvo įsitraukęs į lietuvišką patriotinę veiklą. Gal dėl tos priežasties maždaug 1941 m. balandžio mėn. Kauno antisovietinio pagrindžio studentai aktyvistai pasikvietė jį patarėju karinėms (sukilimo) akcijoms organizuoti. Sovietiniams saugumiečiams suaktyvinus sekimą, S. Pundzevičius P. Naručio (Žukausko) iniciatyva buvo pervežtas į Linkuvos kaimą už Vilijampolės. Netrukus paaikškėjo, kad tai padaryta pačiu laiku. P. Narutis (Žukauskas) atsiminimuose rašė: „[...] Pundzevičiaus prognozė karui mums labai patiko, to laukėme mes visi. Be to, jis dar pridėjo: „Jūs, studentai, tai mūsų išganymas!“²⁹⁵

Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui ir sukilimui, S. Pundzevičius grįžo į Kauną ir bematant įsiliejo į sukilėlių gretas. Jis aktyviai veikė kariškių štabe Vaižganto g. 15, buvo vienas iš jo vadovų. Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) birželio 24 d. nutarimu Nr. 1 prie vyriausybės sukilėlių veiksams koordinuoti buvo sudaryta Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vadovybė (LGPV), jos vadu paskirtas div. gen. S. Pundzevičius, o štabo viršininku – div. gen. M. Rėklaitis. Kauno miesto ir apskrities komendantu paskirtas plk. J. Bobelis. Iš esmės kariškių štabo ir LGPV tikslai buvo tapatūs, tik LGPV statusas buvo įteisintas LLV ir solidesnis.

Apie div. gen. S. Pundzevičiaus dalyvavimą 1941 m. birželio 22 – 28 d. sukilime Kaune bei susitikimą su aktyviu sukilimo dalyviu plk. Liudviku Butkevičiumi pasakoja vienas iš sukilimo ir Kauno LAF'o vadovų plk. J. Vėbra: „Apie plk. Butkevičiaus Vietinę Apsaugą nieko negirdėjau. Su plk. Butkevičiumi susidūriau trečią sukilimo dieną, taigi sukilimui baigiantis, kai pasirodė radijo stotyje generolo Pundzevičiaus palydos sudėtyje. Tuo metu plk. Butkevičius atrodė lyg pamišęs; pama-

²⁹⁴ S. Raštikis, *Įvykiai ir žmonės*, p. 107–108.

²⁹⁵ P. Narutis, min. veik., p. 246.

tęs stotyje sukilėlius, jis dėliojo prie peties šautuvą ir grasino visus iššaudysias. Generolas Pundzevičius jį ramino ir tik gen. Pundzevičiaus dėka buvo išvengta tarpusavio žudynių.[...] Tuo metu Kaune didžiausią moralinį autoritetą kariniuose sluoksniuose turėjo generolas Pundzevičius [...].²⁹⁶ Birželio 25 d. įvykusiame LLV posėdyje, dalyvaujant S. Pundzevičiui ir J. Bobeliui, nutarta aktyvinti partizanų (sukilėlių) veiklą. Kartu S. Pundzevičius su J. Bobeliu įpareigoti kuo greičiau išvyti iš jų gretų nepageidaujamus, atsitiktinius prisiplakėlius²⁹⁷.

Birželio 27 d. iš Berlyno grįžus LAF'o ir LLV paskirtam krašto apsaugos ministrui div. gen. S. Raštikiui, LLV nutarimu Nr. 5 LGPV, kaip Kariuomenės štabas, perėjo div. gen. S. Raštikio žinion. Div. gen. S. Pundzevičius tapo mėginamos atkurti Lietuvos kariuomenės štabo viršininku²⁹⁸.

Netrukus S. Pundzevičiui teko vėl ne itin maloni pareiga – LLV pavėdė jam kartu su M. Rėklaičiu sutramdyti 1941 m. birželio 27 d. žydu žudynes „Lietūkio“ garaže organizavusį nacių inspiruotą ir sukilėlių būrio vadu apsimetusį Algirdą Klimaitį. S. Pundzevičius ir M. Rėklaitis šią užduotį atliko sėkmingai. A. Klimaitis buvo griežtai įspėtas liautis kėlus pogromus ir organizavus žudynes. Kalbėdamas su generolais A. Klimaitis prisipažino vykdęs SS brigadenfiurerio ir policijos gen. mjr. Franco Walterio Stahleckerio įsakymus, nes jam buvo grasinama mirtimi. Generolai griežtai pasmerkė A. Klimaičio būrio nusikaltimus, jie pasiūlė jam išvykti iš Kauno ir pasislėpti²⁹⁹. Atrodo, A. Klimaitis paklausė generolų patarimo, nes po šio pokalbio daugiau viešai nepasirodė.

1941 m. rugpjūčio 5 d. Kariuomenės štabo viršininkas S. Pundzevičius, naciams uždraudus LLV ir kartu panaikinus Kariuomenės štabą, buvo paleistas į atsargą. Įsakyme krašto apsaugos ministras S. Raštikis už

²⁹⁶ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. atsakymai A. Gražiūnui, p. 4–5, autoriaus asmeninis archyvas.

²⁹⁷ Lietuvos laikinoji vyriausybė (*Posėdžių protokolai*), V., 2001, p. 9, 11.

²⁹⁸ Ten pat, p. 9, 17–18.

²⁹⁹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 199; Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti, *Nacių okupacija 1941–1944 m. Holokaustas ir kiti nacių nusikaltimai*, V., 2005, p. 34, 38, 44.

Gen. Stasys Pundzevičius su žmona Teofilija Ona ir sūnumi Rimantu Kazimieru

darbą labai sunkiomis sąlygomis jam pareiškė padėką³⁰⁰. 1941 m. rugsėjo 15 d. S. Pundzevičius kartu su 29-iais LAF'o ir LLV nariais pasirašė A. Hitleriui adresuotą memorandumą „Apie Lietuvos būklę, vokiečių civilinei valdžiai Lietuvoje veikti pradėjus“³⁰¹. 1941–1944 m. jis mokytojavo Kaune. Pagal išgales stengėsi dalyvauti rezistencinėje Lietuvių fronto (LF) karinės pagrindinės organizacijos „Kęstutis“ veikloje.

1944 m., artėjant antrajai sovietinei okupacijai, S. Pundzevičius su šeima pasitraukė į Vokietiją ir iki 1949 m. glaudėsi DP stovyklose. 1944 m. rugsėjo mėn., kai vokiečiai norėjo iš lietuvių pabėgėlių suburti karinį junginį, vienu iš kandidatų į junginio vadus buvo nusižiūrėtas ir S. Pundzevičius. Tačiau nei jis, nei kiti kandidatai tokioms nacių užmačioms nepritarė.

1949 m. S. Pundzevičius su šeima emigravo į JAV ir įsikūrė Great Neck vietovėje Niujorko valstijoje, dirbo sodininkystės darbus. 1952 m. jis div. gen. S. Raštikiui rašė: „Jau trečiuosius metus braidau po šito (Great Neck) pusiasalio statybas ir daržus, vaizduodamas tai statybos „inžinierių“, tai „agronomą“ su tačka, kastuvu ir gervokabliu. Sunku priprasti nepratusiam ir dar tokiaime amžiuje, bet ką darysi... Tenka dažnai pakovoti su įvairiais negalavimais, ypač mano žmonelei[...].“³⁰² Netrukus jo žmona Teofilė Ona Pundzevičienė ten ir mirė, palikdama pagyvenusį generolą vieną su sūnumi.

³⁰⁰ LCVA, f. R-1476, ap. 1, b. 2, l. 32.

³⁰¹ *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, 2-oji kn., p. 205–213.

³⁰² V. Jankauskas, min. veik., p. 243.

Lietuvos patriotas, aktyvus kovotojas dėl Lietuvos nepriklausomybės div. gen. S. Pundzevičius mirė 1980 m. spalio 20 d. Great Neck, JAV. Palaidotas Šv. Karolio kapinėse Pinelawne šalia žmonos³⁰³.

Mykolas MAČIOKAS

Gimė 1899 m. kovo 17 d. Gudelių k., Pilviškių vls., Vilkaviškio aps. pasiturinčio Suvalkijos ūkininko šeimoje. Pradžios mokyklą pradėjo lankyti Marijampolėje. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Mačiokų šeima kurį laiką gyveno Vilniuje. Čia Mykolas 1916 m. baigė privačią gimnaziją, netrukus ir Pedagoginius kursus ir kurį laiką mokytojavo³⁰⁴. 1919 m. sausio 2 d. M. Mačiokas savanoriu įstojo į besikuriančią Lietuvos kariuomenę,

tarnavo 2-ajame pėstininkų DLK Algirdo pulke. Tų pačių metų liepos 31 d. jis įstojo į Karo mokyklą³⁰⁵. 1919 m. gruodžio 16 d. baigusiam Karo mokyklos II laidą M. Mačiokui suteiktas pėstininkų leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 2-ąją atsargos batalioną 2-osios kuopos jaun. karininku. 1920 m. kovo 15 d. su kuopa buvo perkeltas į 9-ąją pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulką. Dalyvavo Lietuvos nepriklausomybės kovose su lenkais ties Papiškiais, Giedraičiais, Bekupe, Paželve ir kitur³⁰⁶.

1921 m. vasario 27 d. M. Mačiokas buvo perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas mokomosios eskadrilės mokiniu žvalgu. 1922 m. lapkričio 20 d. jam, atlikusiam 64-ias lauko užduotis ir įgijusiam užtektinai

³⁰³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 6, p. 180.

³⁰⁴ LCVA, f. 631, ap. 7, b. 7837, l. 8–9.

³⁰⁵ Ten pat, f. 930, ap. 8, b. 250, l. 254–360.

³⁰⁶ E. Raubickas, *Ženklas ant munduro*, V., 2005, p. 97.

Karo lakūnas ltn. Mykolas Mačiokas (kairėje) prie patyrusio avariją jo pilotuojamo lėktuvo. 1923 m

teorijos bei praktinių žinių žvalgo srityje, suteiktas oro žvalgo vardas³⁰⁷. 1923 m. gegužės 13 d. M. Mačiokas, skrisdamas lėktuvu *Friedrichshafen GIII a*, patyrė avariją ir turėjo gydytis Karo ligoninėje³⁰⁸. Nuo 1923 m. liepos 14 d. jis kartu dėstė Karo aviacijos mokyklos puskarininkių skyriuje. Gruodžio 1 d. buvo pakeltas į vyr. leitenantus. 1925 m. liepos 2 d. perkeltas į 3-iąją eskadrilę, dislokuotą Zoknių aerodrome Šiauliuose, ir paskirtas komandos viršininku. 1926 m. liepos 15 d. baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų Bendrojo skyriaus II laidą, o rugpjūčio 1 d. pakeltas į kapitonus. Vykdamas Lietuvos kariuomenės reformą, 1926 m. rugpjūčio 12 d. jis perkeltas į Technikos pulką ir paskirtas telegrafo ir telefono kuopos jaun. karininku. Netrukus paaiškėjo, kad kariuomenės technikos dalių reformos yra nevykusios, ir imtasi jas taisyti³⁰⁹. 1927 m. vasario 11 d. M. Mačiokas buvo grąžintas į karo aviaciją ir paskirtas 2-osios eskadrilės, dislokuotos Aukštojoje Fredoje Kaune, oro žvalgu, vėliau – 1-osios eskadrilės komandos viršininku.

Karo aviacijoje bandant pirmuosius parašius, 1927 m. gruodžio 12 d. M. Mačiokas buvo paskirtas firmos *L. Vynay* tipo A.1927 parašiotui

³⁰⁷ LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 20, l. 11 a. p., 45 a. p., 65 a. p., 120 a. p.

³⁰⁸ E. Raubickas, min. veik., p. 98.

³⁰⁹ V. Statkus, *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.*, Čikaga, 1986, p. 267.

išbandyti komisijos nariu. Už sėkmingą parašiuo išbandymą ir šuolį iš 500 metrų aukščio tų pačių metų gruodžio 13 d. ministras pirmininkas ir laikinai einantis krašto apsaugos ministro pareigas prof. A. Voldemaras tarnybos vardu jam pareiškė padėką³¹⁰.

1928 m. vasario 16 d. M. Mačiokas buvo apdovanotas DLK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu ir Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Rugpjūčio 1 d. jis su KAM stipendija pasiūstas studijuoti Aukštojoje karo mokykloje *Scuola di Guerra* Italijoje. 1929 m. M. Mačiokas susituokė su Juze Pariokiene (Motiejaityte). Dėl asmeninių priežasčių nebaigęs mokslo, 1930 m. sausio 15 d. iš Italijos jis buvo atšauktas ir paskirtas 3-iosios karo apygardos štabo, dislokuoto Šiauliuose, Spaudos ir švietimo skyriaus operacijų dalies karininku. Čia tarnaudamas sumanė įgyti aukštąjį teisinį išsilavinimą ir 1930 m. rugsėjo 11 d., parašęs prašymą, buvo priimtas laisvuju klausytoju į VDU Teisės fakulteto Teisės skyrių³¹¹.

1930 m. spalio 2 d. M. Mačiokas buvo perkeltas į Vyriausiąjį kariuomenės štabą ir paskirtas IV (Tarnybų) skyriaus tiekimo dalies karininku. Tais pačiais metais jis apdovanotas Kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu. 1931 m. rugsėjo 14 d. pakeltas į majorus. Dėl tarnybinio užimtumo ir neturėdamas pastovesnės gyvenamosios vietos M. Mačiokas praktiškai negalėjo studijuoti VDU, todėl studijas buvo nutraukęs. Dabar, tarnaudamas štabe, turėjo pastovesnę tarnybą ir studijas nutarė atnaujinti. Jis vėl parašė pareiškimą VDU rektoriui ir 1932 m. rugsėjo 24 d. buvo priimtas laisvuju klausytoju. 1934 m. spalio 13 d. išimties tvarka jam leista pereiti į V semestrą³¹².

1936 m. rugsėjo 5 d. M. ir J. Mačiokų šeimoje gimė duktė Laura. Tais pačiais metais, tarnaudamas kariuomenėje, jis kartu baigė VDU Teisės fakultetą. 1937 m. birželio 28 d. M. Mačiokui, baigusiam Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriaus II laidą, suteiktas generalinio štabo karininko vardas ir jis paskirtas Kariuomenės štabo IV (Tarnybų) skyriaus tiekimo dalies viršininku. 1937 m. rugsėjo 7 d. pakeltas į generalinio štabo pulkininkus leitenantus³¹³.

³¹⁰ LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 156, l. 131; b. 172, l. 34.

³¹¹ Ten pat, f. 631, ap. 7, b. 7837, l. 4.

³¹² Ten pat, l. 1.

³¹³ Ten pat, f. R-222, ap. 1, b. 17, l. 142 a. p.; f. 929, ap. 1, b. 631, l. 128.

1940 m. birželio 15 d. prasidėjusi sovietinė Lietuvos okupacija pribloškė M. Mačioką. Tų metų rugpjūčio 28 d., nors ir pavėluotai, jį dar suspėta apdovanoti karo aviacijos „Plieno sparnų“ garbės ženklu. Likviduojant Lietuvos kariuomenę, 1940 m. rugsėjo 5 d. laikinai dirbti jis komandiruotas į Užnugario skyrių prie RA 29 ŠTK štabo, o rugsėjo 19 d. perkeltas į DVRA pėstininkų karo mokyklą, iš Kauno perkeltą ir dislokuotą Vilniuje. 1940 m. spalio 24 d. jis paskirtas LSSR respublikinio karinio komisariato pradinio ir ikišaukiamojo parengimo vyr. inspektoriumi³¹⁴. 1940 m. gruodžio 20 d. Mačiokams Kaune gimė sūnus Mindaugas (1942 m. gegužės 26 d. netikėtai mirė).

Kada M. Mačiokas įsitraukė į antisovietinį pagrindinį judėjimą, nėra žinoma. Manytina, kad tai įvyko netrukus po sovietinės okupacijos pradžios. Plk. J. Vėbra mini, kad prieš prasidedant karui Kaune buvo pagrindinis kariškių štabas (grupė), tačiau įvardija tik tris štabo narius, tarp jų M. Mačiokas neminimas. Tikėtina, kad tarp štabo narių galėjo būti ir M. Mačiokas. A. Damušis M. Mačioką įvardijo kaip Kauno LAF'o štabo, o P. Narutis (Žukauskas) – kaip Vilniaus LAF'o štabo narį. Jo teiginys dėl M. Mačioko narystės Vilniaus LAF'o štabe labai abejotinas. Sovietiniam saugumui prieš pat karą sunaikinus beveik visą gen. št. mjr. V. Bulvičiaus Vilniaus antisovietinio pagrindžio grupę (vadinamąjį Vilniaus LAF'o štabą), tardymo metu nei Vilniuje, nei vėliau Gorkyje M. Mačioko pavardė neminima, nors tardymo protokoluose įvairių pavardžių yra nemažai. Todėl jo ryšiai su Vilniaus pagrindžiu tikriausiai apsiribojo tik asmenine pažintimi su V. Bulvičiumi ar kitais karininkais.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas M. Mačioką užklupo tarnybinėje komandiruotėje Pilviškiuose. Į Kauną jis grįžo tik pirmadienio, birželio 23 d., vakare, nes kilus karui traukiniai vežė vien kariškius, o jis buvo apsirengęs civiliais drabužiais³¹⁵. Grįžęs M. Mačiokas iškart atvyko į kariškių štabą Vaižganto g. 15. Plk. J. Vėbra prisimena: „Sukilimo metu plk. leitenantas M. Mačiokas vykdė kartu su kitais radijo stoties apsaugą be jokio ypatingo titulo.“³¹⁶ 1987 m. JAV

³¹⁴ Ten pat, ap. 2, b. 9, l. 6; LYA, f. K-8, ap. 2, b. 4, l. 18–19.

³¹⁵ *Laisvės kovų archyvas*, 1999, Nr. 25, p. 229.

³¹⁶ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. laiškas A. Gražiūnui, p. 5, autoriaus asmeninis archyvas.

leistas žurnalas „Karys“ apie įvykius sukilimo metu prie Kauno radijo stoties rašė: „Taip pat į radijo stotį atskubėjo ir plk. ltn. M. Mačiokas. Nežiūrint karinių laipsnių, visi vienodai ėjo į žvalgybą aplink radijo stotį. Išėjo ir jis. Pusvalandžiui praėjus ir jam negrįžtant, kitas žvalgas išėjo jo ieškoti. Išgirdęs krūmuose kažką rusiškai besikeikiant, pamatė numestus šautuvus, o plk. ltn. M. Mačioką susiėmusį ir besigrumiantį su rusu. Atitemptas į stotį rusas prašėsi tuojau būti nušautas, nes norįs mirti už Staliną. Pavalgydintas jau nebenorėjo už jį mirti, bet prašėsi paleisti gyvą, nes turįs Rusijoje šeimą.“³¹⁷

1941 m. birželio 28 d. vokiečiams nuginklavus sukilėlius, M. Mačiokas dirbo LAF'o štabo karinio, arba dar vadinto Tautinio darbo apsaugos (TDA), skyriaus viršininku. J. Vėbra rašė: „Po sukilimo turbūt buvo norėta turėti štabo viršininką, suprantantį štabo uždavinius ir darbą. Plk. ltn. Mačioko, kaip štabisto, toms pareigoms paskyrimas labai natūralus.“³¹⁸ 1941 m. liepos 25 d. M. Mačiokas kartu su L. Prapuolėniu, ltn. J. Jankausku, P. Naručiu (Žukausku) ir dar aštuoniais LAF'o vadovybės nariais pasirašė protestą „Geležinio vilko“ (faktiškai Lietuvos nacionalistų partijos – LNP) vadovybei dėl liepos 23–24 d. jų įvykdyto klasingo LAF'o vadovybės užpuolimo³¹⁹. Rugsėjo 15 d. M. Mačiokas kartu su kitais LAF'o vadovybės bei LLV nariais pasirašė jau minėtą memorandumą A. Hitleriui. Tai paspartino LAF'o žlugimą. Rugsėjo 26 d. naciams uždraudus LAF'o veiklą, M. Mačiokas pasirašė ir LAF'o likvidavimo aktą. Jis buvo paskirtas Aleksoto valstybinio stiklo fabriko direktoriumi.

Naciams pradėjus represijas prieš Lietuvos inteligentiją dėl jaunimo stojimo į SS eiles boikoto, 1943 m. kovo 16 d. M. Mačiokas kartu su kitais 46-iais žymiais inteligentais buvo gestapo suimtas ir per Kauno, Tilžės, Karaliaučiaus ir Marienburgą kalėjimus atvežtas į Štuthof'o koncentracijos stovyklą.³²⁰

Čia visi kaliniai buvo išrikiuoti ir atėjęs SS unterscharführeris (puskarininkis) Chemnitzas pradėjo klausinėti ir piktai šaipytis. Kartu kalė-

³¹⁷ Karys, JAV, 1987, p. 80.

³¹⁸ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. laiškas A. Gražiūnui, p. 5, autoriaus asmeninis archyvas.

³¹⁹ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 233, l. 13.

³²⁰ Pragaro vartai – Štuthofas, p. 13, 88.

jęs kun. S. Yla vėliau rašė: „Kas tu? – parodė pirštu į mano apykaklę. Kunigas, – atsakiau aš. Nepakeldamas galvos jis nusijuokė: Kunigai čia neturi ką veikti. Nebent tik krematoriume. Iš kitos eilės galo jis parodė į žmogų, kuris turėjo barzdą. O tu kas? Stiklo fabriko direktorius, – atsakė pulkininkas Mykolas Mačiokas. Pas mus nėra direktorių... O tavo barzdą mes greit nuskusime.“³²¹ Taip Lietuvos kariuomenės karininkas, karo lakūnas, gen. št. plk. ltn. M. Mačiokas pradėjo savo pažeminimo ir nežmoniškų kančių kelią vienoje iš nacių „žmonių perauklėjimo stovykloje“ – Štuthofe.

1943 m. gegužės 31 d. nacių elgesys Štuthof'o lietuvių kalinių atžvilgiu netikėtai pasikeitė. Jie visi buvo paskelbti garbės kaliniais. Tą dieną išrikiuotiems lietuviams kaliniams SS hauptsturmführeris (kapitonas) Theodoras Meyeris pranešė: „Nuo šiol jūsų grupė vadinsis garbės kaliniais (Ehrenhaftlinge). Būsime apgyvendinti naujoje patalpoje, kuri bus vadinama 8E bloku. Nuo šiandien esate atleidžiami nuo privalomojo darbo, nebent patys to panorėtumėt. Nereikės nešiot kalinio numerio, tik geltoną raištį ant rankos. Galėsite auginti plaukus, rašyti kas savaitę laiškus, gauti iš SS bibliotekos knygų. Į jūsų bloką bus įvestas garsintuvas, galėsite klausyti radijo. Viena jums griežčiausiai draudžiama – susitikti ir bendrauti su kitais kaliniais.“³²² Iki šiol tebėra mįslė, kodėl taip pakito nacių politika ir lietuviams buvo suteiktas garbės kalinių statusas. Viena aišku, kad tai padėjo išlikti daugeliui Štuthof'e kalėjusių lietuvių kalinių. S. Yla rašė: „Kai pasidarėm garbės kaliniais, auginti jų [plaukų. – Aut.] niekas nedraudė. Juozas Valenta, buvęs karininkas, pasidarė kaip filmų artistas Clark Gable, o plk. Mačiokas, kuriam anuomet Chemnitzas pažadėjo nuskusti barzdą ir nuskuto, dabar ją vėl atsiaugino ir priminė maršalą Balbo [žinomas italų kariškis. – Aut.].“³²³ Štuthof'o kaliniams pasijutus šiek tiek laisvesniems, koncentracijos stovykloje kalintis rašytojas Balys Sruoga sugalvojo sukurti savotišką lietuvių kalinių teatrą *Stutthof Totus*, į kurį buvo pakviestas ir M. Mačiokas.

³²¹ S. Yla, min. veik., p. 14.

³²² Ten pat, p. 181.

³²³ Ten pat, p. 108.

Rytų frontui priartėjus prie Štuthofo, 1945 m. sausio 25 d. esesininkai pradėjo kalinių evakuaciją³²⁴. Kartu su kitais kaliniais, lydimais ginkluotų esesininkų, alinantį kelią pėsčiomis į nežinią pradėjo ir M. Mačiokas. Netrukus priešakiniai sparčiai puolancios Berlyno link Raudonosios armijos (RA) daliniai pasivijo lėtai slenkančius kalinius. 1945 m. kovo mėn. leisgyvis M. Mačiokas pateko į sovietinės kariuomenės rankas ir „Smerš“ (karinės kontržvalgybos) darbuotojų buvo nusiųstas patikrinimui į filtracijos lagerį sovietinėje Rusijoje. Netrukus jis iš lagerio buvo paleistas ir grįžo į Lietuvą³²⁵.

Tačiau M. Mačiokui nebuvo lemta vėl gyventi Kaune kartu su šeima. Sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, Mačiokų namą Kaune užėmė RA „Smerš“ padalinys, o žmona su abiem dukromis (iš pirmosios santuokos ji turėjo dukrą Severiną Pariokaite) buvo skubiai iškraustyta. Netrukus Mačiokų namas Vaižganto gatvėje buvo nacionalizuotas³²⁶. Enkavėdistams 1944 m. gruodžio 17 d. tardant Kaune suimtą vieną iš 1941 m. Birželio sukilimo dalyvių, Kauno LAF'o narį V. Stonį, paaiškėjo, kad M. Mačiokas dalyvavo sukilime ir buvo vienas iš sukilimo kariškių štabo vadovų³²⁷. Suprasdamas, kad sovietinis saugumas netrukus pradės jį persekioti, M. Mačiokas buvo priverstas gyventi nelegaliai.

Iš sovietinio filtracijos lagerio grįžęs į Lietuvą M. Mačiokas nuvyko į žmonos tėviškę Pažėruose (Veiverių vls., Marijampolės apsk.), kur tuo metu glaudėsi jo žmona su dukra Laura. Tuo metu šiose apylinkėse aktyviai veikė partizanai, kūrėsi partizanų Tauro apygarda. Sužinojusi, kad Pažėruose yra laikinai prisiglaudęs žinomas aukšto rango Lietuvos kariuomenės karininkas, apygardos partizanų vadovybė užmezgė su M. Mačioku ryšį, bet pereiti į besislapstančių miškuose ir bunkeriuose partizanų būrį dėl sveikatos ir šeimyninių aplinkybių jis atsisakė. Netrukus visa Mačiokų šeima grįžo į Kauną ir apsistojo pas M. Mačioko seserį Oną Ramanauskienę. Žmona Juzė Mačiokienė tapo pagrindžio ir Tauro apygardos partizanų ryšininke. Reikėjo ieškoti patikimų žmonių, kurie

³²⁴ *Pragaro vartai – Štuthofas*, p. 32.

³²⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27345/3, t. 1, l. 279.

³²⁶ Ten pat, ap. 45, b. 836, l. 4.

³²⁷ Ten pat, ap. 58, b. P-16999, l. 62.

galėtų priimti besislapstantį M. Mačioką, gauti jam svetima pavarde dokumentus. Saugumiečiai, norėdami surasti besislapstantį M. Mačioką, pavedė savo agentams sekti jo žmoną; jiems buvo pavesta ne tik išsiaiškinti jo buvimo vietą, bet ir pavogti iš giminių jo nuotrauką³²⁸.

1947 m. pabaigoje pas nelegaliai gyvenantį M. Mačioką atvyko buvęs LAF'o vadovybės narys ir jo bendražygis Povilas Malinauskas. M. Mačiokas jam papasakojo, kad slapstosi ir gyvena nelegaliai, tačiau dalyvauti pagrindinėje antisovietinėje veikloje sutiko. P. Malinauskas jam pasiūlė persikelti į Rygą, kur yra didesnės galimybės slapstytis nuo sovietinio saugumo, ir davė savo geros pažįstamos Rygoje Žigat adresą, kur ateityje jie galėtų susitikinėti. Tuo metu J. Mačiokienė parūpino vyrui fiktyvų pasą Jono Rimanto pavarde. Po kurio laiko aplankęs J. Mačiokienę P. Malinauskas sužinojo, kad vyras išvykęs į Rygą ir prašęs jį susitikti Žigat bute. Tačiau Rygoje vagys netikėtai pavogė visus M. Mačioko dokumentus. Kartu su juo Štuthofo koncentracijos stovykloje kalėjęs pažįstamas latvis parūpino jam kitus dokumentus Jono Urbano vardu. Vėliau M. Mačiokas gyveno Jono Kamantaičio pavarde³²⁹.

1947 m. vasaros pabaigoje M. Mačioko ryšininku tapęs P. Malinauskas, apsilankęs Kaune pas jo žmoną, sužinojo, kad M. Mačioko ieško ir nori su juo pasikalbėti neįvardyti žmonės. Gavęs iš P. Malinausko šią informaciją, M. Mačiokas pavedė jam susitikti su tais žmonėmis ir išsiaiškinti, ko jie nori. Po kurio laiko P. Malinauskas Kauno priemiestyje Marvelėje susitiko su Tauro apygardos partizanų vadu Antanu Baltūsiu (slapyvardis „Žvejys“), kuris jam pasakė, kad „[...] Mačiokas jo nežino ir jį dominančius klausimus jis gali išspręsti tiktai asmeninio susitikimo su Mačioku metu. „Žvejys“ taip pat pareiškė, jog jis noris, kad Mačiokas eitų pas jį į mišką ir jis jam pavesias kai kuriuos karinius reikalus“³³⁰. Po poros savaičių P. Malinauskas Rygoje aplankė M. Mačioką ir jam papasakojo apie savo susitikimą ir pokalbį su A. Baltūsiu – „Žveju“. Į tai M. Mačiokas atsakė, kad „jis neturi noro eiti į mišką

³²⁸ Ten pat, f. V-5, ap. 1, b. 4866, l. 7–7 a. p.

³²⁹ Ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 27345/3, t. 1, l. 327; t. 11, l. 303-1, b. 42422/3, t. 1, l. 110, 125.

³³⁰ Ten pat, b. 42422/3, t. 1, l. 247–248.

ir, kadangi „Žvejys“ nepasakė, koku tikslu nori su juo susitikti, vykti su juo susitikti neketina“³³¹.

1949 m. pradžioje pas M. Mačioką Rygoje P. Malinausko iniciatyva ir jo lydimas iš Kauno atvyko Albinas Šatkus. Jis Lietuvos antisovietiniame pogrindyje buvo žinomas kaip geras dokumentų padirbinėjimo specialistas (jis buvo sovietinio saugumo įskaitoje ir saugumiečių sekamas). Rygoje, Upytės g. 5, Žigat bute jie susitiko. Čia A. Šatkus padarė M. Mačioko pase fiktyvų registracijos Rygoje įrašą, be kurio šiam gyven-ti Rygoje buvo labai nesaugu³³².

Tuo tarpu 1949 m. gegužės 31 d. MGB Kauno valdyba paskelbė gen. št. pulkininkų leitenantų M. Mačioko ir J. Jankausko paiešką. MGB Kauno valdybos viršininkas čekistas plk. Jakovas Sinicynas nurodė savo pavaldiniui pplk. Ivanui Matiušenkai: „Prašau iki sekmadienio (birželio 5) sudaryti patikrintų agentų (5–6 žmonių) grupę iš bet kurių skyrių iš Kauno senbuvų, pažįstančių vietos gyventojus – tarp jų ką nors, kas pažįsta plk. Jankauską ir Mačioką. Šiuos agentus sistemingai nukreipti į maršrutines keliones į Rygą. Galbūt ką nors ten keletui mėnesių ir apgyvendinti.[...] Užduotis agentams: išsiaiškinti Rygoje gyvenančius visus kauniečius, persikėlusius čia po karo – iš dalies ypač mus dominančius.“³³³ Sovietinis saugumas pradėjo pulkininkų M. Mačioko ir jo bendražygio J. Jankausko medžioklę.

1949 m. birželio 26 d. sovietiniam saugumui suėmus aktyvų antisovietinio pogrindžio dalyvį ir M. Mačioko ryšininką P. Malinauską, M. Mačiokas neteko ryšių su Lietuvos pogrindžiu. Padėtį gelbėti ėmėsi P. Malinausko žmona Elena Malinauskienė. Ji perdavė tuo metu Šiauliuose besislapstančiam M. Mačioko bendražygiui J. Jankauskui prašymą susitikti su M. Mačioku. J. Jankauskas suderino su ja susitikimo vietą, datą ir laiką, bet M. Mačiokui netikėtai susirgus (jo širdis buvo nesveika), susitikimas neįvyko³³⁴. Tai buvo paskutinė iš M. Mačioko gauta žinia. Jo pėdsakai Rygoje dingę.

³³¹ Ten pat, l. 249.

³³² Ten pat, b. 27355/3, t. 8, l. 272; t. 2, l. 74; b. 27345/3, t. 2, l. 390–391.

³³³ Ten pat, ap. 45, b. 180 (2643), l. 162.

³³⁴ Ten pat, ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 49.

1951 m. gruodžio 14 d. MGB parengtoje pažymoje apie M. Mačioko mirtį rašoma: „Po P. Malinausko suėmimo 1949 m. M. Mačiokas nuo suėmimo pasislėpė [klaida, M. Mačiokas į Rygą pasitraukė 1947 m., gerokai anksčiau prieš P. Malinausko suėmimą 1949 m. – *Aut.*], išvažiavo į Rygą, ten gyveno su fiktyviais dokumentais Kamantaičio pavarde, kur 1950 m. ir mirė.“³³⁵ 1957 m. kovo 16 d. KGB patikslino: „1950 m. kovo 30 d. Mačiokas mirė Rygos klinikinėje ligoninėje nuo hipertenzijos.“³³⁶

Lietuvos patrioto, karo lakūno, gen. št. plk. lt. M. Mačioko palaidojimo vieta nežinoma. Jo duktė Laura, 1957 m. grįžusi iš tremties Sibire, mėgino ieškoti Rygoje tėvo pėdsakų, bet veltui. KGB mokėjo slėpti savo nusikaltimus.

2001 m. sausio 24 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu M. Mačiokas po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Riterio kryžiumi.

Narcizas TAUTVILAS (FERENCAS)

Gimė 1903 m. sausio 5 d. Rozalime, Panevėžio aps. Baigęs Rozalimo pradžios mokyklą, mokėsi Panevėžio ir Šiaulių gimnazijose. 1923 m. spalio 26 d. įstojo į Karo mokyklą. 1925 m. rugsėjo 7 d. N. Ferencui (Tautvilui), baigusiam Karo mokyklos VII laidą, suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į minosvaidžių batalioną mokomosios komandos jaunesniuju karininku. 1925 m. lapkričio 29 d. perkeltas į Šarvuocių rinktinės tankų batalioną ir paskirtas 1-osios tankų kuopos ryšių karininku³³⁷.

³³⁵ Ten pat, t. 11, l. 300–2.

³³⁶ Ten pat, f. V-5, ap. 1, b. 4866, l. 48.

³³⁷ LCVA, f. 930, ap. 2, b. 4-F, l. 58–60.

1926 m. rugsėjo 1 d. N. Ferencas (Tautvilas) buvo perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas į mokomąją eskadrilę, lapkričio 8 d. pradėjo lankyti aviacijos karininkų kursus. 1927 m. liepos 13 d. baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų Aviacijos skyriaus I laidą. 1927 m. rugpjūčio 9 d. jis pirmą kartą skrido savarankiškai (be instruktoriaus) lėktuvu Alb.C.I. Rugsėjo 13 d. perkeltas į 4-ąją eskadrilę, dislokuotą Zoknių aerodrome Šiauliuose, ir pradėjo eiti karo lakūno pareigas. 1928 m. rugsėjo 14 d. baigė aukštojo pilotažo kursus ir tais pačiais metais buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1929 m. sausio 1 d. jam suteiktas karo lakūno vardas. 1929 m. lapkričio 23 d. jis pakeltas į vyr. leitenantus³³⁸.

1930 m. birželio 12–15 d. N. Ferencas (Tautvilas) kartu su kitais Lietuvos karo aviacijos pareigūnais lankėsi Latvijoje, kur buvo demonstruojami du Italijoje pirkti lėktuvai: lengvasis bombonešis – žvalgybinis lėktuvas Ansaldo A.120 ir naikintuvas FIAT CR.20. Ansaldo A. 120 jis su kpt. Antanu Stašaičiu ir pilotavo. Po vizito N. Ferencas (Tautvilas) buvo apdovanotas Latvijos aviacijos pulko garbės ženklu³³⁹. Netrukus jis vedė Bronislavą Gustaitytę.

1931 m. lapkričio 14 d. N. Ferencas (Tautvilas) prie Švietimo ministerijos išlaikė egzaminus ir gavo brandos atestatą. 1932 m. vasario 13 d. jis buvo pakeltas į kapitonus. Rugsėjo 22 d. perkeltas į 1-ąją eskadrilę, dislokuotą Aukštojoje Fredoje, Kaune, ir paskirtas laikinai eiti karo lakūno pareigas.

1932 m. lapkričio 15 d. N. ir B. Ferencų šeimoje gimė duktė Danutė Julija. Tų pačių metų gruodžio 30 d. N. Ferencas (Tautvilas) buvo perkeltas į 5-ąją eskadrilę, dislokuotą Zoknių aerodrome, ir paskirtas karo lakūnu. 1933 m. gruodžio 30 d. jis apdovanotas „Plieno sparnų“ garbės ženklu. 1935 m. vasario 15 d. įstojo į Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyrių. 1936 m. vasario 1 d. ten pat, Šiauliuose, perkeltas karo lakūnu į 4-ąją eskadrilę, o 1937 m. vasario 1 d. paskirtas 3-iosios eskadrilės vado pavaduotoju. 1937 m. birželio 28 d. N. Ferencui (Tautvilui), baigusiam Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriaus II laidą, suteiktos generalinio štabo karininko teisės ir jis

³³⁸ Ten pat.

³³⁹ E. Raubickas, min. veik., p. 157.

paskirtas į Karo aviacijos štabą Operacijų skyriaus karininku. 1937 m. rugsėjo 1 d.–1939 m. liepos 8 d. kartu ėjo Vytauto Didžiojo aukštosios karo mokyklos Generalinio štabo skyriaus III laidos lektoriaus pareigas. 1937 m. rugsėjo 7 d. buvo pakeltas į generalinio štabo majorus. 1939 m. sausio 27 d. paskirtas karo aviacijos 1-osios naikintuvų grupės Kaune vadu³⁴⁰.

1939 m. vasario 15 d. N. Ferencas (Tautvilas) už nuopelnus Lietuvai buvo apdovanotas DLK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu. Nuo 1939 m. rugpjūčio 7 d. jis kartu ėjo Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) karo aviacijos ir Lietuvos aeroklubo (LAK) sportinės eskadrilės inspektoriaus pareigas. 1939 m. rugsėjo 7 d. Vidaus reikalų ministerijos nutarimu jam Ferenco pavardė pakeista į Tautvilą. Tų pačių metų rugsėjo 8 d. jis buvo pakeltas į generalinio štabo pulkininkus leitenantus. 1939 m. gruodžio 4 d.–1940 m. sausio 2 d. laikinai ėjo karo aviacijos Karininkų ramovės valdybos pirmininko pareigas, kartu ir savo tiesiogines pareigas³⁴¹. SSRS 1940 m. birželio 15 d. okupavus Lietuvą, liepos 2 d. vienas iš pirmųjų paleistas į atsargą³⁴².

N. Tautvilas (Ferencas) įsitraukė į antisovietinį pagrindinį judėjimą, dalyvavo Kauno LAF'o kariškių štabo veikloje. 1953 m. Vilniuje MGB tardomas jo bendražygis gen. št. plk. lt. J. Jankauskas davė parodymus, kad prasidėjus karui 1941 m. birželio 24 d. jis paskambino į LAF'o štabą: „Atsiliepęs šio štabo narys N. Tautvilas, buvusios Lietuvos kariuomenės plk. leitenantas, kuris mane pažinojo iš mūsų bendros tarnybos Lietuvos kariuomenėje, pasiūlė man vadovauti sukilėlių būriui, veikusiam Kauno Žaliakalnyje. Aš sutikau ir 1941 m. birželio 25 d. ryte atvykau į būrį ir perėmiau vadovavimą.“³⁴³ Panašiai teigė ir 1945 m. enkavėdistų tardomas sukilėlių būriui „Metalas“ fabrike Šančiuose vadovavęs kpt. Jurgis Draugelis. Tik jis N. Tautvilą (Ferencą) įvardijo kaip „baltųjų partizanų štabo viršininką“³⁴⁴.

³⁴⁰ LCVA, f. 930, ap. 2, b. 4-F, l. 58–63.

³⁴¹ Ten pat, l. 56–63; f. 1323, ap. 1, b. 60, l. 11.

³⁴² Ten pat, f. 930, ap. 2, b. 4-F, l. 56–63; JAV lietuviai, t. 2, p. 382; Karys, JAV, 1973, lapkritis, Nr. 9, p. 339.

³⁴³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 278.

³⁴⁴ S. Knezy, min. rankr., autoriaus asmeninis archyvas.

1941 m. birželio 28 d. vokiečiams nuginklavus sukilėlius, N. Tautvilas (Ferencas) pradėjo dirbti Kauno LAF'o štabe. Čia jis ėjo Karinio, dar vadinto Tautinio darbo apsauga (TDA), skyriaus viršininko pavaduotojo pareigas. Skyriaus viršininkas tuomet buvo gen. št. plk. ltn. M. Mačiokas³⁴⁵. Vokiečių okupacinei valdžiai uždraudus Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) veiklą, 1941 m. rugsėjo 15 d. N. Tautvilas (Ferencas) kartu su kitais 29-iais LAF'o vadovybės ir LLV nariais pasirašė protesto memorandumą A. Hitleriui. Po to naciai netrukus uždraudė LAF'o veiklą. Daugelis LAF'o narių susibūrė naujai įkurtame pagrindiniame Lietuvių fronte (LF). Tarp jų buvo ir N. Tautvilas (Ferencas).

Jau vėliau, gyvendamas JAV, vienas iš 1941 m. Birželio sukilimo vadovų plk. J. Vėbra į žurnalisto ir visuomenininko Albino Gražiūno klausimą „kokį karinį pasiruošimą – šalia rezistencinio pagrindžio organizavimo – tuo metu vykdė Kauno LAF'o štabas“, atsakė: „[...] Kaune buvo susidariusi karininkų grupė tikslu paruošti planą karinėms pajėgoms atstatyti per kiek galint trumpesnę laiką, jei susidarytų palankios šiam atstatymui aplinkybės. Šią grupę globojo generolas Pundzevičius. Praktiškai darbą vykdė keturių pulkininkų komitetas, sudarytas iš Jankausko, Šovos, Tautvilo ir Vėbros. Šis komitetas rinkdavosi ir dirbo plk. Vėbros bute; plk. Tautvilas dalyvaudavo tik retkarčiais.“³⁴⁶

1942 m. pabaigoje prie LF buvo įkurta slapta karinė organizacija „Kęstutis“, kuriai vadovauti buvo paskirtas senas N. Tautvilo (Ferenco) pažįstamas ir bendražygis gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas. 1944 m. pavasarį J. Jankauskas paskyrė N. Tautvilą (Ferencą) „Kęstučio“ žvalgybos skyriaus viršininku. MGB tardomas J. Jankauskas davė tokius parodymus: „Pulkininkas Tautvilas mūsų buvo numatomas į būsimos Lietuvos kariuomenės Štabo 2 skyriaus viršininko postą. Tačiau Tautvilas 2 skyriaus, tai yra karinės žvalgybos, srityje neturėjo jokios patirties. Todėl, kad įgytų tokią patirtį, jis ir buvo paskirtas „Kęstučio“ karinės organizacijos žvalgybos viršininku.“³⁴⁷

³⁴⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 7, l. 218.

³⁴⁶ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. laiškas A. Gražiūnui, autoriaus asmeninis archyvas.

³⁴⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 8, l. 394; t. 10, l. 196.

1944 m. gegužės pradžioje, kai jau buvo aišku, kad sovietinė kariuomenė netrukus įžengs į Lietuvos teritoriją, „Kęstučio“ vadas gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas plk. J. Vėbros bute Kaune sukviėtė specialų pasitarimą, kuriame, be J. Jankausko ir buto šeimininko, dalyvavo A. Šova ir N. Tautvilas (Ferencas). Pasitarime, remiantis prielaida, kad sovietų kariuomenė Lietuvoje bus tik 3–4 mėnesius, nutarta išsaugoti „Kęstučio“ karinę organizaciją pereinant į nelegalią padėtį. Prieita prie vieningos nuomonės, kad ginklu priešintis puolančiai gausiai ir gerai ginkluotai sovietinei kariuomenei nėra prasmės. Tai būtų lygu savižudybei³⁴⁸.

1944 m. viduryje N. Tautvilas (Narcizas) su šeima pasitraukė nuo artėjančios antrosios sovietinės okupacijos į Vokietiją. Po karo gyveno Kemptene, Bavarijoje. Buvo Lietuvių komiteto narys, Lietuvių Raudonojo Kryžiaus Kempteno skyriaus pirmininkas. 1949 m. su šeima emigravo į JAV, gyveno Filadelfijoje. 1954 m. persikėlė į Vašingtoną, 19 metų dirbo JAV Kongreso bibliotekoje. Bendradarbiavo lietuvių spaudoje. 1973 m. sausio 31 d. išėjo į pensiją³⁴⁹.

Mirė N. Tautvilas (Ferencas) 1973 m. rugpjūčio 18 d. po sunkios ligos Vašingtone, JAV. Velionį į amžinojo poilsio vietą palydėjo Vašingtono lietuviai. Atsisveikinimo žodį ginklo draugų vardu tarė buvęs karo lakūnas aviacijos kpt. Juozas Andriušis. Prie kapo išsirikiavusiems buvusiems Lietuvos kariuomenės kariams aviacijos kpt. J. Andriušiui, kpt. B. Aušrotui, plk. Vildžiui, dr. K. Jurgėlai ir jūrų kpt. Povilui Labanauskui gen. št. plk. K. Škirpa sukomandavo: „Ramiai“³⁵⁰. Taip buvo atiduota pagarba iškiliam lietuvių tautos sūnui.

³⁴⁸ Ten pat, t. 1, l. 81–82, 245–246; t. 2, l. 414–416.

³⁴⁹ JAV lietuviai, t. 2, p. 382; E. Raubickas, min. veik., p. 157.

³⁵⁰ E. Raubickas, min. veik., p. 157; Karys, JAV, 1973, p. 339.

Antanas ANDRIŪNAS

Gimė 1901 m. sausio 5 d. Dumblynės vnk., Antazavės vls., Zarasų aps. ūkininkų šeimoje, kurioje augo trys broliai ir sesuo. Visi broliai vėliau tarnavo Lietuvos kariuomenėje: Juozas, gimęs 1894 m. sausio 5 d. (vyr. leitenantas, žuvo Lietuvos nepriklausomybės kovose 1920 m. spalio 31 d. kautynėse su lenkais ties Giedraičiais), ir Izidorius, gimęs 1902 m. kovo 14 d. (kapitonas, gen. št. mjr. V. Bulvičiaus antisovietinės pogrindžio grupės Vil-

niuje narys, 1941 m. birželio 16 d. NKGB suimtas, žuvo Viatlago lageryje 1943 m. lapkričio 27 d.)³⁵¹.

Antanas baigė penkias gimnazijos klases. 1919 m. birželio mėn. jis įstojo savanoriu į kuriamą Lietuvos kariuomenę. Dalyvavo nepriklausomybės kovose su lenkais. 1921 m. gruodžio 18 d. A. Andriūnai, baigusiam Karo mokyklos IV laidą, suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 1-ąją kavalerijos pulką 1-ojo eskadrono žvalgų būrio vadu. Šiame pulke, vėliau pavadintame 1-uoju husarų didžiojo Lietuvos etmono kunigaikščio (DLEK) Jonušo Radvilos pulku, jis ėjo eskadrono vyr. karininko, adjutanto pareigas. 1926 m. vasario 16 d. buvo pakeltas į vyr. leitenantus. Tų pačių metų rugpjūčio 19 d. baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų Bendrojo skyriaus VI laidą. 1927 m. balandžio 28 d. perkeltas į Vyriausiąją štabą, vėliau – į Kavalerijos inspekciją. Spalio 10 d. jis paskirtas Kavalerijos viršininko adjutantu. 1928 m. vasario 16 d. buvo apdovanotas DLK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu, kiek vėliau – Kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu.

1928–1930 m. A. Andriūnas mokėsi Aukštojoje kavalerijos mokykloje Italijoje. 1929 m. lapkričio 23 d. jis pakeltas į kapitonus ir apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Sugrįžęs iš Italijos, 1930 m.

³⁵¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229, t. 2, l. 79.

birželio 27 d. buvo grąžintas į 1-ąją husarų DLEK Jonušo Radvilos pulką ir iki 1931 m. rugpjūčio mėn. ėjo eskadrono vado pareigas. 1933 m. lapkričio 22 d. paskirtas raitųjų žvalgų būrio vadu, o 1934 m. panaikinus šį dalinį, grįžo į 1-ąją husarų pulką.

Be savo tiesioginių pareigų, A. Andriūnas 1931 m. rugpjūčio mėn.–1935 m. sausio mėn. Karo mokykloje ir Sanitarijos karininkų kursuose dėstė kavalerijos taktiką ir skaitė paskaitas apie jojimą. Kaip kavalerijos specialistas rašė straipsnius karinėje spaudoje. 1933 m. sausio 24 d. Kaune organizavus „Vytijos“ raitininkų štabą, tapo šio štabo viršininko pavaduotoju. 1934–1940 m. A. Andriūnas – „Kario“ žurnalo redkolėgijos narys. 1936 m. birželio 13 d. jis buvo pakeltas į majorus. Tais pačiais metais išrinktas Kariuomenės žirginio sporto sąjungos pirmininku, drauge su kitais parengė ir išleido knygą „Mano žirgas“. 1937 m. sausio 1 d. perėmė vadovavimą 1-ajam eskadronui ir šias pareigas ėjo iki sovietinės Lietuvos okupacijos.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą ir likviduojant Lietuvos kariuomenę, rugsėjo 12 d. A. Andriūnas buvo paskirtas į RA 29 ŠTK 26-ąją kavalerijos pulką, tačiau tų pačių metų lapkričio 1 d. iš kariuomenės paleistas į atsargą. Įsidarbino Kaune, Vyriausiojoje energetikos valdyboje Administracijos skyriaus atsakinguoju sekretoriumi³⁵².

1941 m. pavasarį A. Andriūnas Kaune susitiko su savo broliu Izidoriumi, buvusiu RA 29 ŠTK 26-ojo kavalerijos pulko eskadrono vadu, sovietų 1940 m. gruodžio 16 d. paleistu į atsargą. Izidorius papasakojo jam apie savo 1941 m. kovo mėn. įvykusį susitikimą Kaune su atvykusiu iš Vilniaus RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) valdybos Operatyvinio skyriaus viršininko padėjėju gen. št. mjr. V. Bulvičiumi ir pokalbį su juo apie kuriamą pagrindinę karinę sukilėlių organizaciją bei jos tikslus. Izidorius pakvietė brolių įstoti į šią antisovietinę pagrindinę organizaciją. Antanas su pasiūlymu sutiko³⁵³. Taip 1941 m. pavasarį A. Andriūnas įsitraukė į antisovietinio pogrindžio veiklą.

1941 m. kovo mėn. broliai I. ir A. Andriūnai Kaune susitiko su trumpam atvykusiais Vilniaus karinės sukilėlių organizacijos vadovais

³⁵² Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 2, p. 59–60.

³⁵³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3422/3, t. 3, l. 90–99.

V. Bulvičiumi ir adv. Aleksandru Kamantausku. V. Bulvičius paprašė brolių perduoti į Vokietiją per Vokiečių repatrijavimo komisiją, įsikūrusią Kaune, buvusioje vokiečių gimnazijoje Vytauto prospekte, slaptą žemėlapi-planą. Žemėlapyje buvo pažymėti taškai, į kuriuos vokiečiai, prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, turėtų sukilėti iš lėktuvų numesti ginklų ir amunicijos. Tačiau Vokiečių repatrijavimo komisijos pastatą stipriai saugojo enkavedistai, todėl broliams to padaryti nepavyko³⁵⁴.

1941 m. birželio 20 d. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaras čekistas vyr. mjr. Piotras Gladkovas pasirašė nutarimą remiantis „suimtųjų parodymais, kaip sukilimo kontrrevoliucinės organizacijos narį ir kaip vokiečių žvalgybos agentą“ suimti A. Andriūną. Tą pačią dieną saugumiečiai jį suėmė (jo brolis Izidorius buvo suimtas birželio 16 d.), iškratė ir 14 val. 05 min. NKGB Kauno valdybos vyr. operatyvinis darbuotojas čekistas Blinkovas pradėjo jį tardyti. Po tardymo, pasibaigusio kitą dieną, A. Andriūnas buvo uždarytas į Kauno sunkiųjų darbų – NKVD kalėjimą³⁵⁵. Iki karo pradžios buvo likusi tik para. Jį išgelbėjo birželio 22 d. prasidėjęs karas. Birželio 23 d. sukilėliai išlaisvino visus SDK kalinius, tarp jų ir A. Andriūną.

Po sukilimo A. Andriūnas kurį laiką dirbo Lietuvos energetikos valdyboje Kaune, dalyvavo LAF'o veikloje. 1941 m. rugsėjo 15 d. jis kartu su kitais 29-iais LAF'o vadovybės ir LLV nariais pasirašė A. Hitleriui adresuotą protesto memorandumą.

1944 m. vasario 16 d. gen. Povilui Plechavičiui pradėjus organizuoti Vietinę rinktinę (VR), kovo 27 d. A. Andriūnas įstojo į ją ir tą pačią dieną buvo paskirtas 308-ojo bataliono vadu³⁵⁶. Gegužės 3 d. jo vadovaujamas VR Kauno pulko 308-asis batalionas buvo perkeltas į Vilnių³⁵⁷. Netrukus jis buvo pasiūstas į Ašmenos rajoną, kur dvi šio bataliono kuopos, užpuolus Armijos krajojvos būriams, patyrė nemažų nuostolių. 1944 m. gegužės 15 d. vokiečiams naikinant VR A. Andriūnas buvo suimtas, tačiau netrukus paleistas ir gegužės pabaigoje

³⁵⁴ Ten pat, l. 102–102 a. p.

³⁵⁵ Ten pat, s. b., l. 9-5, 9-7, 9-10.

³⁵⁶ LCVA, f. R-1234, ap. 1, b. 2, l. 20 a. p.

³⁵⁷ *Armija krajoja Lietuvoje*, V.-K., 1995, p. 33.

vokiečiai jį paskyrė naujai jų steigiamos Kėdainių komendantūros komendantu³⁵⁸.

1944 m. vasarą, artėjant Rytų frontui, A. Andriūnas su komendantūra pasitraukė į Ariogalą, kur išbuvo apie savaitę, o paskui persikėlė prie Jurbarko. Po kurio laiko iš Jurbarko kartu su komendantūra jis nuvyko į Tilžę; ten vokiečiai visus nuginklavo, o A. Andriūną su kitais karininkais išsiuntė į Drezdeną. Drezdeno priemiestyje Gelerau jis kartu su kitais 300 lietuvių karininkų buvo apgyvendintas policijos mokyklos kareivinėse. Čia A. Andriūnas praėjo mokymus, kaip elgtis su prieštankiniais ginklais *Pancerfaust* ir *Panceršrek*. Po kurio laiko vokiečiai A. Andriūną su kitais karininkais išvežė į Telšius, iš ten pervežė į Sedą, kur kovai su puolancia RA kautynių pozicijose jau buvo išsidėstęs pirmasis lietuvių savanorių pulkas (TAR – Tėvynės apsaugos rinktinė).

Tačiau tą pačią dieną – 1944 m. spalio 7-ąją – prasidėjus kautynėms, mjr. A. Andriūnas paskyrimo negavo ir kartu su pulku po kautynių pasitraukė iki Klaipėdos. Iš Klaipėdos su pulko likučiais traukėsi į Kuršių neriją. Juodkrantėje vokiečiai juos visus vėl nuginklavo. Karininkai buvo grąžinti į Drezdeną, o kareiviai išskirstyti po įvairius vokiečių darbo ir priešlėktuvinės apsaugos dalinius³⁵⁹.

Po karo 1949 m. A. Andriūnas emigravo į Kolumbiją. Medelino mieste jis turėjo jojimo mokyklą, kurioje, be lietuvių, mokėsi daug kolumbiečių. Jis pats joje dirbo instruktoriumi. Lietuvos kariuomenės majoras, antisovietinio pasipriešinimo dalyvis A. Andriūnas mirė 1965 m. lapkričio 8 d. Medeline, Kolumbijoje³⁶⁰.

³⁵⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47431/3, l. 45.

³⁵⁹ Ten pat, b. 767, t. 1, l. 46–47.

³⁶⁰ *Karys*, JAV, 1966, Nr. 2, p. 2.

Pulkininko Jankausko štabas ir jo vadovas

Šis sukilėlių būrys susiformavo 1941 m. birželio 22 d., prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, Žaliakalnyje, 13-ojoje pradžios mokykloje Darbininkų ir Zanavykų gatvių sankirtoje. Birželio 23 d. pirmoje dienos pusėje į šį sukilėlių štabą atvykęs būsimas sukilėlis Povilas Lupeikis po karo NKGB suimtas ir tardomas davė parodymus, kad „atvykęs į štabą pamatė, jog ten yra apie 30 žmonių, iš jų kai kurie buvo ginkluoti mažo kalibro šautuvais [...] Be šių žmonių, aš štabe pamačiau pulkininką Jankauską, kuris tuo metu buvo civiliai apsirengęs, ir kelis man nepažįstamus jo padėjėjus kariškius iš buvusios Lietuvos kariuomenės“³⁶¹. Birželio 23 d. pavakare būrio sukilėliai buvo aprūpinti ginklais iš Parodos kalne esančių RA ginklų sandėlių. Tą pačią dieną būrio sukilėliai apšaudė Raudonosios armijos (Savanorių) prospektu besitraukiančius raudonarmiečius. Per apšaudymą buvo nukautas RA majoras. Nuo birželio 24 d. šiam sukilėlių būriui Kauno LAF'o kariškių štabo nurodymu oficialiai vadovauti ėmė karo lakūnas, gen. št. plk. ltn. J. Jankauskas. Birželio 24–26 d. nedidelis būrys sukilėlių, kurį sudarė penki partizanai, ginkluoti šautuvais ir lengvuju kulkosvaidžiu, vadovaujami ltn. Jurgio Didžgalvio, gavo užduotį Žemaičių gatvės gale esančiame šlaite į Jonavos gatvę apšaudyti besitraukiančius raudonarmiečius ir neleisti jiems susprogdinti „Libelos“ fabriko. Kiek buvo nukauta ar sužeista raudonarmiečių, nežinoma³⁶². Birželio 25 d. šis sukilėlių būrys buvo įregistruotas Kauno komendantūroje kaip Pulkininko Jankausko štabas³⁶³. Tą pačią dieną štabą ir prie jo stovinčią sargybą iš gretimų namų apšaudė sovietų valdžią palaikantys žydai. J. Jankausko įsakymu buvo sulaikyti visi tuose namuose gyvenantys žydai. Apie 20 žydų buvo ištardyti ir su sargyba pasiųsti į komendantūrą, o moterys ir vaikai paleisti. Sukilėlis P. Lupeikis nurodo buvus 14 žydų vyrų; juos aštuoni sukilėliai, vadovaujami ltn. J. Didžgalvio, nuvarė į VSD (buvusį NKVD–NKGB pastatą Stalino pr. 6), bet kitą dieną visi buvo paleisti³⁶⁴. Apie šį sukilėlių štabą (būrį) vėliau rašyta: „Patyrusio vado pastangomis sėkmingai buvo įvykdyti visi Sukilimo karinio štabo uždaviniai. Įsitvirtinę panerio skardyje, sukilėliai sekė priešo kariuomenės judėjimą anapus esančioje Vilijampolėje ir užtikrino P. Vileišio prieštilčio per Neries upę priedangą iš Jonavos gatvės pusės.[...] Išties kovų savaitę šiame Žaliakalnio rajone nebuvo jokio savivalės atvejo. Niekas iš plk. ltn. J. Jankausko kovotojų nepersekiojo nespėjusių pasitraukti rusų karininkų šeimų, komunistams

³⁶¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38535/3, s. b. Nr. 27, l. 3 a. p.

³⁶² Ten pat, l. 30–31.

³⁶³ 1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys), p. 73–75.

³⁶⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38535/3, s. b. Nr. 27, l. 31; b. 27355/3, t. 1, l. 239; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 38.

prijaučiančių aktyvistų ar vieno kito čia gyvenusio žydo šeimos. Jie nedalyvavo VII forte vokiečių vėliau vykdytuose žydų pogromuose. Nors šiose apylinkėse gyveno garsiosios „brazilkos“ beturčiai, tačiau po pirmųjų bombų sprogimų išgaravo visas „socialistinis“ jų entuziazmas...“³⁶⁵

Vokiečių kariuomenei įžengus į sukilėlių išvadotą Kauną ir įsakius nusiginkluoti, birželio 28 d. gen. št. plk. ltn. J. Jankausko būrio sukilėliai tvarkingai nusiginklavo ir ginklus atidavė Kauno komendantūrai.

Juozas JANKAUSKAS (iki 1918 m. – Juozapas JANKAUSKIS)

Gimė 1900 m. kovo 4 d. Jaupėnų k., Rietavo vls., Telšių aps. didelėje vidutinių ūkininkų šeimoje. Juozapas buvo antras sūnus šeimoje. Užaugęs broliai liko ūkininkauti tėviškėje, o jis pradėjo lankyti pradžios mokyklą. Nuo mažens būdamas labai religingas atkreipė į save Rietavo parapijos kunigų dėmesį. Kadangi gausi šeima vertėsi sunkiai, tai kunigai ėmėsi globoti mažąjį Juozapėlį, juolab kad jis mokslui buvo gabus ir gerai mokėsi.

1914 m. prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, J. Jankauskas, jau gana savarankiškas jaunuolis, pasitraukė nuo artėjančio fronto į Rusiją. Gyveno ir mokėsi gimnazijose Saratove, Voroneže, Bobruiske ir Pskove, ten 1918 m. baigė septintą klasę. Prasidėjus Rusijoje bolševikų perversmui, 1918 m. pradžioje grįžo į Lietuvą ir apsistojo Kaune. J. Jankauskas jau buvo apsisprendęs stoti į Kauno kunigų seminariją ir tapti kunigu. Tų pačių metų rugsėjo 8 d. jis parašė trumpą atvirlaiškį į tėviškę ten likusiam tėvui (motina jau buvo mirusi) ir broliams, pasigyrė įstojęs į Kunigų seminariją ir laukias mokslo metų pradžios. Kaip tik tuo metu

³⁶⁵ *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, 2-oji kn., p. 78.

savo žemaitišką pavardę ir vardą Juozapas Jankauskis pakeitė į Juozas Jankauskas. 1918–1919 m. pasimokęs Kauno kunigų seminarijoje ir supratęs, kad neturi pašaukimo būti kunigu, iš seminarijos išstojo.

1919 m. birželio 20 d. buvo mobilizuotas į Lietuvos kariuomenę, paskirtas į Vilniaus bataliono mokomąją kuopą ir numatytas kandidatu į Karo mokyklą. Tačiau netrukus susirgo ir turėjo gydytis Karo ligoninėje. Grįžęs iš ligoninės ir reabilitacijos, rugpjūčio 21 d. buvo perduotas Kauno igulos karo kapeliono žinion, o gruodžio 1 d. paskirtas į Kauno karo komendantūrą. 1920 m. kovo 31 d. sveikatai pataisyti dvejiems metams buvo paleistas iš kariuomenės. 1920 m. balandžio 23 d. įsidarbino VRM – Bendrųjų reikalų departamento kanceliarijoje ėjo įvairias pareigas. Tačiau čia jis išbuvo neilgai – traukė karo tarnybą³⁶⁶.

1920 m. lapkričio 15 d. J. Jankauskas atvyko į Karo mokyklą ir buvo paskirtas į 1-ąją kuopą 1-ojo būrio mokiniu. 1921 m. gruodžio 18 d. jam, baigusiam Karo mokyklos IV laidą, suteiktas pėstininkų leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 7-ojo pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulko mokomąją kuopą jaunesniuoju karininku. 1922 m. rugpjūčio 10 d. Kaune baigė ryšių kursus. Rugsėjo 25 d. buvo perkeltas į Karo mokyklą ir paskirtas būrio vadu. 1923 m. sausio 9–22 d. jis dalyvavo sukilime vaduojant Klaipėdą. Kaip sukilėlių karininkas buvo apdovanotas Klaipėdos išvadavimo bronzos medaliu. Spalio 28 d. J. Jankauskas paskirtas Karo mokyklos adjutantu. 1925 m. sausio 19 d. pakeltas į vyr. leitenantus. 1925 m. liepos 15 d. jis baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų Bendrojo skyriaus V laidą ir rugpjūčio 28 d. buvo komandiruotas karo aviacijos viršininko žinion³⁶⁷.

1925 m. rugpjūčio 29 d. atvykęs į karo aviaciją J. Jankauskas buvo paskirtas specializuotis prie mokomosios oro eskadrilės. 1926 m. sausio 1 d. perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas mokomojoni eskadrilėn. Prasidėjo sudėtinga, nelengva ir pavojinga būsimojo karo lakūno tarnyba. Tų pačių metų birželio 12 d. jis baigė aviacijos karininkų kursus, o rugpjūčio 7 d., prieš tai su instruktoriumi atlikęs 92 mokomuosius skrydžius, lėktuvu Alb.B.II skrido savarankiškai. Paskui savarankiškai skrido lėktuvais

³⁶⁶ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 1008, l. 64.

³⁶⁷ Ten pat, l. 64–65.

Karo lakūnas kpt. Juozas Jankauskas.
1928 m.

Alb.C.I., Alb.C.III ir L.V.G.C.VI. 1927 m. gegužės 30 d. buvo perkeltas į 3-iąją eskadrilę ir pradėjo eiti karo lakūno pareigas. 1928 m. vasario 16 d. pakeltas į kapitonus. Kovo 7 d. jis baigė aukštojo pilotažo mokymus ir išlaikė nustatytus egzaminus. Tų pačių metų gegužės 30 d. buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Rugpjūčio 15 d. jam suteiktas karo lakūno vardas. 1930 m. gruodžio 28 d. aviacijos kpt. J. Jankauskas susituo- kė su Karo ligoninės vyriausiąja medicinos seserimi Ona Čebelyte³⁶⁸.

1931 m. balandžio 1 d. kpt. J. Jankauskas buvo perkeltas į mokomąją eskadrilę ir paskirtas instruktoriumi. Tų pačių metų lapkričio 9 d. J. ir O. Jankauskams Kaune gimė sūnus Juozas. 1932 m. kovo 23 d. J. Jankauskas buvo apdovanotas DLK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu. 1933 m. gruodžio 30 d. jis apdovanotas „Plieno sparnų“ garbės ženklu. 1934 m. rugsėjo 3 d. J. Jankauskas išvyko į Šiaulius priimti Zokniuose dislokuotą 4-ąją eskadrilę. Spalio 15 d. buvo patvirtintas šios eskadrilės vadu. 1934 m. lapkričio 23 d. pakeltas į majorus. 1935 m. kovo 1 d., išlaikęs konkursinius egzaminus, pradėjo mokytis Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriuje, tačiau gegužės 8 d. buvo komandiruotas Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyriaus viršininko žinion ir tapo KAM stipendininku. 1935 m. gegužės 21 d. su šeima išvyko studijuoti į Čekoslovakijos generalinio štabo akademiją Prahoje³⁶⁹.

Čekoslovakijoje J. Jankauskas stažavosi kariuomenėje, kariniais lėktuvais atliko skraidymų pratimus, dalyvavo Čekoslovakijos kariuomenės

³⁶⁸ Ten pat, l. 65–66; b. 3209, l. 424–425.

³⁶⁹ Ten pat, b. 1008, l. 65–67.

Karo lakūno kpt. Juozo Jankausko ir Karo ligoninės vyr. medicinos sesers Onos Čebelytės vestuvės. 1930 m.

Mjr. Juozas Jankauskas su žmona Ona ir sūnumi Juozu prieš išvykdamas į Čekoslovakijos generalinio štabo akademiją Prahoje. 1935 m.

manevruose. 1937 m. rugpjūčio 28 d. baigė Čekoslovakijos generalinio štabo akademiją *Škola Valečna* ir jam buvo suteiktos generalinio štabo karininko teisės³⁷⁰.

Grįžęs į Lietuvą, J. Jankauskas 1937 m. rugsėjo 1 d. buvo paskirtas Kariuomenės štabo III skyriaus Mobilizacijos dalies karininku. Tų pačių metų lapkričio 9 d. jis apdovanotas Čekoslovakijos „Karo lakūno piloto“ garbės ženklu. Lapkričio 23 d. pakeltas į generalinio štabo pulkininkus leitenantus ir netrukus apdovanotas Čekoslovakijos Baltojo liūto 4-ojo laipsnio ordinu su kardais. 1938 m. sausio 1 d.–1940 m. birželio 1 d. dėstė Karo mokykloje karo istoriją ir aviaciją. 1938 m. birželio 25 d. buvo perkeltas į Kariuomenės štabo I skyrių ir paskirtas Operacijų dalies vedėju. 1939 m. liepos 6 d. grąžintas į III skyrių ir paskirtas Mobilizacijos dalies vedėju³⁷¹.

³⁷⁰ Ten pat, l. 67–67 a. p.

³⁷¹ Ten pat, b. 63, l. 67–69.

1940 m. birželio 15 d. prasidėjusią sovietinę Lietuvos okupaciją gen. št. plk. lt. J. Jankauskas, kaip ir visi dori Lietuvos piliečiai, išgyveno skaudžiai. Sovietams pradėjus Lietuvos kariuomenės pertvarkymą – aukštųjų karininkų perskirstymą vietomis, jau birželio 30 d. jis buvo perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas štabo viršininku. Sovietams reorganizuojant Lietuvos aeroklubą (LAK) ir atleidus jo ilgametį pirmininką prof. Zigmą Žemaitį, 1940 m. liepos 12 d. J. Jankauskas buvo paskirtas LAK tvarkytoju (pirmininku). Jis kartu su LAK generalinio sekretoriaus pareigas ėjusių žinomu rašytoju Jonu Dovydaičiu mėgino išsaugoti Lietuvos sportinės aviacijos tradicijas ir turtą. Tuo tikslu parengė sovietinės Lietuvos vyriausybei ir einančiam prezidento pareigas J. Paleckiui memorandumą, siūlydami įkurti vieną aviacijos centrą, kuris jungtų LAK, civilinę aviaciją, buvusią Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) aviaciją bei civilinio sporto sąjungą į vieną organizaciją. Tačiau toks pasiūlymas neatitiko sovietinių okupantų užmojų ir į jį nebuvo atsižvelgta, o J. Jankauskas netrukus iš LAK tvarkytojo pareigų buvo atleistas³⁷².

1940 m. rugpjūčio 15–24 d. gen. št. plk. lt. J. Jankauskas kartu su kitais keturiais LAK atstovais kariniu lėktuvu D.H.89A. Dragon, pilotuojamu aviacijos plk. lt. Jono Liorento, skrido į Maskvą dalyvauti Sovietų Sąjungos aviacijos dienos iškilmėse. Delegacijos narius priėmė to meto SSRS karo aviacijos viršininkas, aviacijos gen. lt., iš Rokiškio kilęs J. Šmuškevičius (1941 m. vasario 18 d. J. Stalino ir L. Berijos nurodymu be teismo sušaudytas Kuibyšėje)³⁷³.

1940 m. rugpjūčio 30 d. pradėta galutinai naikinti buvusią Lietuvos kariuomenę, tuo metu vadintą „Lietuvos liaudies kariuomene“, perorganizuojant ją į Raudonosios armijos šaulių teritorinį korpusą (RA 29 ŠTK); iš buvusios Lietuvos karo aviacijos imta formuoti 29 ŠTK aviacijos eskadrilę. Karo aviacijos viršininkas brig. gen. inž. Antanas Gustaitis, norėdamas išgelbėti kas dar galima, 1940 m. rugsėjo 7 d. išleido slaptą įsakymą Nr. 9: „Eskadrilę formuoti ir laikinai tos eskadrilės vado pareigas eiti skiriu gen. št. plk. lt. Jankauską, einant kartu savo tiesiogines.[...] Eskadrilės vadoi sudaryti eskadrilės asmeninės sudėties projektą ir pristatyti man iki

³⁷² Ten pat, b. 63, l. 68–69; autoriaus asmeninis archyvas.

³⁷³ Ten pat, f. 1323, ap. 1, b. 621, l. 9, 15–16, 19.

š. m. rugsėjo 12 d. 9 val.³⁷⁴ Tačiau J. Jankausko paslaugų sovietai atsisakė. 1940 m. spalio 4 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos (PYKA) įsakymu Nr. 079 į RA 29 ŠTK aviacijos eskadrilę paskirtų 54 aviacijos karininkų sąraše jo pavardės nebuvo³⁷⁵. Spalio 22 d. PYKA slaptu įsakymu Nr. 0169 karo lakūnas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas, „nesant galimybių jo atitinkamam panaudojimui Raudonojoje armijoje, paleistas į atsargą“. Tačiau išformuojant Lietuvos karo aviaciją spalio 24 d. karo aviacijos viršininko slaptu įsakymu Nr. 18 J. Jankauskas buvo paskirtas karo aviacijos likvidacinės komisijos nariu ir kuriam laikui dar liko kariuomenėje³⁷⁶. Paskubomis išformavus Lietuvos karo aviaciją, 1940 m. gruodžio 31 d. J. Jankauskas buvo paleistas į atsargą. Jo karo tarnybos dokumentai ir atsargos liudijimas (knygutė) 1941 m. sausio 1 d. buvo išsiųsti Kauno kariniam viršininkui³⁷⁷.

Paleistas į atsargą J. Jankauskas nuo 1941 m. sausio 15 d. dirbo Kauno miesto savivaldybės Komunalinio ūkio skyriuje planuotoju, o nuo balandžio 5 d. – VDU karinio parengimo lektoriumi³⁷⁸. 1941 m. pavasarį suaktyvėjus sovietinėms represijoms, jis nenakvodavo namuose, slapstėsi. Tuo laikotarpiu J. Jankauskas suartėjo su antisovietinėmis nuotaikomis žinomais karo lakūnais – gen. št. plk. leitenantais M. Mačioku, N. Tautvilu (Ferencu) ir kitais. Dalyvavo Kauno karininkų slaptuose pasitarimuose aptariant sukilimo planus.

Pažymėtina, kad gen. št. plk. lt. J. Jankauskas buvo tuo metu „projektuoto Sniečkaus likvidavimo iniciatorius“³⁷⁹. Vienas iš Kauno LAF'o ir sukilimo vadovų plk. J. Vėbra vėliau rašė: „Birželio pirmosiomis dienomis (1941 m.) įvykusiame posėdyje, kuriame dalyvavo tik trys štabo [matyt, kalbama apie Kauno LAF'o kariškių štabą Vaižganto g. 15. – *Aut.*] nariai, pulkininkas Jankauskas iškėlė klausimą, ar nebūtų Lietuvai naudinga nusikratyti Sniečkum. Pasiūliau tokiu opiu klausimu išklausti ge-

³⁷⁴ Ten pat, b. 596, l. 5.

³⁷⁵ Ten pat, b. 594, l. 24.

³⁷⁶ Ten pat, b. 670, l. 161.

³⁷⁷ Ten pat, b. 602, l. 1; b. 671, l. 13.

³⁷⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 145.

³⁷⁹ J. Vėbros 1981 m. rugpjūčio 5 d. laiškas Nakui, p. 6, autoriaus asmeninis archyvas.

nerolo Pundzevičiaus nuomonės. Iškviestas į sekantį posėdį, generolas Pundzevičius sutiko su pulkininko Jankausko nuomone. Plk. Jankausko likimas man nežinomas. Jis liko Lietuvoje.“³⁸⁰

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus karui, J. Jankauskas buvo savo namuose Žaliakalnyje, Zanavykų gatvėje. Jis telefonu susisieki su Kauno LAF'o kariniu štabu Vaižganto g. 15 ir, gavęs nurodymą, birželio 24 d. ėmėsi vadovauti netoliese, Darbininkų ir Zanavykų gatvių sankirtoje esančioje pradžios mokykloje Nr. 13 besiformuojančiam sukilėlių būriui (netrukus pavadintam Pulkininko Jankausko štabu). Po karo vienas iš buvusių sukilėlių P. Lupeikis tardomas sovietinio saugumo teigė matęs J. Jankauską sukilimo štabe jau birželio 23 d.³⁸¹ 1953 m. vasario 3 d. MGB suimtas J. Jankauskas tardymo metu teigė, kad šio būrio sukilėliams vadovauti jis pradėjęs birželio 25 d.³⁸² Tačiau 1960 m. balandžio 6 d., jau būdamas laisvėje, savo pareiškime KGB dėl pensijos (sovietų valdžia už tarnybą Lietuvos kariuomenėje pensiją nemokėjo) patvirtino, kad sukilėliams vadovavo nuo 1941 m. birželio 24 d. Jis rašė: „[...] prasidėjus karui buvau mobilizuotas ir pirmosiomis karo dienomis (1941.VI.24) buvau paskirtas į nacionalinių partizanų būrį Kaune, kurio veikla pasireiškė vien apsaugos ir tvarkos palaikymo tarnybos vykdymu.“³⁸³

J. Jankausko pavaduotojais štabe buvo kpt. Aloyzas Meižys ir ats. lt. Vasiliauskas, adjutantu – kpt. Kazys Petrauskas. Netrukus sukilėlių būrys išaugo iki 200 vyrų. Birželio 25 d. štabą netikėtai apšaudė nežinomi asmenys. Atsakydami į tai sukilėliai ėmė paniškai šaudyti, vienas sukilėlis buvo sužeistas. J. Jankauskas: „Dėl to aš įsakiau sulaikyti visus žydus, gyvenančius artimiausiuose namuose, kad būtų nustatytas asmuo, apšaudęs sukilėlių štabą. Kadangi pas mūsų sulaikytus žydus ginklų neradome ir niekas iš jų neprisipažino šaudęs į būrio štabą, aš įsakiau visas moteris su vaikais ir seneliais paleisti namo, o vyrus, apie 20 asmenų, pasiūniau į sukilimo būrių vyr. štabo komendantūrą. Kiek man žinoma, šie žydai tą pačią dieną buvo paleisti namo.“³⁸⁴

³⁸⁰ Ten pat, p. 5–6.

³⁸¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38535/3, priedas – s. b. Nr. 27, l. 3 a. p.

³⁸² Ten pat, b. 27355/3, t. 1, l. 68.

³⁸³ Ten pat, t. 13, l. 144.

³⁸⁴ Ten pat, t. 1, l. 238–239.

Vokiečių karo lauko komendanto gen. R. von Pohlio reikalavimu 1941 m. birželio 28 d. Kauno miesto ir apskrities komendantas plk. J. Bobelis išleido įsakymą sukilėliams nusiginkluoti. Kaip minėta, paklusdamas įsakymui J. Jankauskas birželio 28 d. sudarė savo būrio sukilėlių sąrašą, nusiginklavo ir ginklus atidavė Kauno miesto karo komendantūrai.

Buvusio karo lakūno plk. ltn. Viktoro Reimonto siūlymu J. Jankauskas pradėjo dirbti Kauno miesto Priešlėktuvinės gynybos štabo viršininku. 1941 m. liepos mėn. M. Mačioko pakviestas jis perėjo dirbti į LAF'o štabą ir buvo paskirtas Organizacinio-politinio skyriaus viršininku. Svarbiausia J. Jankausko užduotis buvo parengti LAF'o programą³⁸⁵. Tačiau netrukus LAF'as buvo priverstas savo veiklą nutraukti. Rugpjūčio 28 d. J. Jankauskas kartu su 10-čia LAF'o vadovybės narių pasirašė LAF'o likvidavimo aktą, o rugsėjo 15 d. su 29-iais LAF'o vadovybės ir LLV nariais – protesto memorandumą A. Hitleriui. Kaip minėta, naciai į tai reagavo žaibiškai – rugsėjo 26 d. buvo uždrausta LAF'o veikla ir konfiskuotas visas turtas³⁸⁶. Rugsėjo 27 d. gestapas ir SD suėmė LAF'o įgaliotinį L. Prapuolienį. Kiti memorandumą pasirašę asmenys buvo iškviesti į vokiečių saugumą ir Kauno SD IV skyriaus (gestapo) viršininkas SS oberšturmfiureris Augustas Mülleris paėmė iš jų parašus, kad neužsiims politine veikla. J. Jankauskas vėliau teigė: „1941 m. vokiečiai paleido LAF ir uždraudė jo veiklą, o visus pasirašiusius aukščiau minėtą memorandumą Hitleriui, tame tarpe ir mane, iškviatė į gestapą ir paėmė iš mūsų parašus, kad atsisakome nuo bet kokios politinės veiklos.“³⁸⁷

Likvidavus LAF'ą J. Jankauskas kurį laiką dirbo direktoriaus pavaduotoju Kauno spirito ir degtinės gamykloje. Tačiau, atrodo, civilinė tarnyba jam nebuvo miela. 1941 m. spalio 24 d., gen. št. plk. ltn. Antano Špokevičiaus pakalbintas, jis vėl apsisvilko karinę uniformą – buvo paskirtas Lietuvos savisaugos dalinių (LSD) Kauno apygardos vado padėjėju (štabo viršininku). Kaip ir daugelis kitų LSD karininkų, jis tuo metu dar tikėjo vokiečiais, kad lietuvių savisaugos batalionai bus dislokuojami tik Lietuvoje ir taps pagrindu atkuriant savo kariuomenę (apie tai slapta

³⁸⁵ Ten pat, t. 2, l. 408–409.

³⁸⁶ Ten pat, t. 12, l. 13–16; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 59.

³⁸⁷ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, p. 105; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 296.

svajoto daugelis lietuvių kariškių). Vėliau tardomas sovietinių saugumiečių J. Jankauskas tuometines nuotaikas apibūdino taip: „Aš pritariau kitų Lietuvos kariuomenės vyresniųjų karininkų nuomonei [...] dėl būtinybės paruošti kadrus būsimai Lietuvos buržuazinei kariuomenei. Daugkarti-niuose tarpusavio pokalbiuose mes priėjome prie išvados, kad Vokietija šiame kare pralaimės, o Sovietų Sąjunga labai susilpnės ir tada anglų–amerikiečių blokas, pasirašant taikos sutartį, galės diktuoti savo sąlygas ir neleis į Pabaltijį įžengti Sovietų kariuomenei.“³⁸⁸

Nusivylęs savo tarnyba LSD Kauno apygardos štabe ir perpratęs tikruosius nacių kėslus, J. Jankauskas per pokalbius su apygardos vadu plk. Kaziu Labučiu ne kartą sakė, kad nepritaria vokiečių vykdomai politikai ir nori trauktis iš šios tarnybos: „Aš ne kartą apie vokiečių pažadus kalbėjau su Apygardos vadu pulkininku Labučiu ir su juo tariausi, kaip greičiau pasitraukti iš šios tarnybos. Pulkininkas Labutis taip pat rengėsi pasitraukti.[...] Todėl aš prašiau pulkininką Labutį, kad jis nekeltų klausimo dėl savo pasitraukimo iš tarnybos iki mano pasiliuosavimo. Jis pažadėjo ir taip padarė.[...] 1942 m. pavasarį vieno bataliono vadas kapitonas Slyvauskas Mikas [Mikas Slyvėnas (Slyvauskas) – tuo metu laikinai einantis LSD 9-ojo bataliono vado pareigas. – *Aut.*]³⁸⁹ apskundė mane vokiečiams. Aš pasinaudojau tuo ir įteikiau prašymą atleisti iš tarnybos. 1942 m. birželio pradžioje gavau 15-os dienų atostogas ir į tarnybą negrįžau [...]“.³⁹⁰

Kurį laiką J. Jankauskas dirbo muilo fabriko „Grožis“ direktoriumi. 1942 m. pavasarį buvusiam LLV ministrui pirmininkui prof. J. Ambrazevičiui (Brazaičiui) įkūrus Tautos tarybą (TT), J. Jankauskas tapo jos nariu³⁹¹. 1941 m. rudenį susikūrus naujai pagrindinei antinacinei organizacijai Lietuvių frontui (LF), jos vadovo prof. J. Ambrazevičiaus (Brazaičio) 1942 m. pabaigoje pakviestas J. Jankauskas ėmėsi vadovauti prie LF kuriamos karinės organizacijos „Kęstutis“ štabui. Jis tęsė iki tol šio štabo viršininko pareigas ėjusio, bet toliau studijuoti į Vieną išvykusio VDU studento Petro Vilučio darbą. Vyriausiajame „Kęstučio“ štabe

³⁸⁸ LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 3, l. 109–109 a. p.; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 244.

³⁸⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-8249, l. 49 a. p.

³⁹⁰ Ten pat, b. 27355/3, t. 2, l. 378–380.

³⁹¹ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, p. 82.

tuo metu darbavosi du atsargos jaunesnieji leitenantai – Vladas Čyvas ir V. Stonis. Jie ilgai buvo vieninteliai J. Jankausko padėjėjai. LF organizacija „Kęstutis“ buvo politinė-karinė organizacija ir svarbi LF dalis, veikianti pagal jos įstatus ir programą. Tapęs šios organizacijos vyriausiojo štabo viršininku, J. Jankauskas ginklavimo ir aprūpinimo problemoms spręsti pasikvietė lt. Albiną Repšį, o žvalgybiniam darbui – karo lakūną, gen. št. plk. lt. N. Tautvilą (Ferencą). Štabe buvo penki skyriai: ginklavimosi, kautynių, žvalgybos, karo operacijų ir drausmės sprendimų vykdymo. Visas nelegalaus štabo darbas vyko individualiai kiekvieno štabo darbuotojo bute. Konspiracijos sumetimais jokių sąrašų ar susirašinėjimo dokumentų nebuvo. Telsių apygardos „Kęstučio“ štabo viršininku J. Jankauskas paskyrė mjr. Balį Svilą, Kauno – aviacijos mjr. Zigmą Drungą (vėliau tapo partizanų Tauro apygardos vadu) ir Vilniaus – plk. lt. inž. Juozą Vitkų (vėliau – Pietų Lietuvos partizanų štabo viršininkas)³⁹².

1943 m. J. Jankauskas Kaune susitiko su kitos rezistencinės karinės politinės organizacijos – Lietuvos laisvės armijos (LLA) įkūrėju ir vadovu Kaziu Veverskiu. Susitikimo metu buvo svarstomos galimybės suvienyti savo veiksmus prieš okupantus, tačiau vieningos nuomonės tuo klausimu nebuvo. 1943 m. pabaigoje pulkininkai J. Jankauskas, J. Vėbra ir A. Šova VLIK'o nurodymu parengė būsimos Lietuvos kariuomenės mobilizacijos planą. J. Jankauskas vėliau teigė: „Mobilizacijos plane mes numatėme trijų pėstininkų divizijų formavimą. Kiekvienoje divizijoje po tris pėstininkų ir vienas artilerijos pulkas [tiek buvo sovietams 1940 m. okupuojant Lietuvą. – Aut.].“³⁹³

1944 m. vasario 16 d. pradėjus organizuoti gen. P. Plechavičiaus vadovaujamą Vietinę rinktinę (VR), J. Jankauskas, savo bičiulio A. Šovos pakalbintas, įstojo į ją. Jis buvo paskirtas VR štabo III skyriaus, kuriam vadovavo A. Šova, viršininko pavaduotoju, kartu ėjo ir „Kęstučio“ vyriausiojo štabo viršininko pareigas. Apie tą laikotarpį buvęs LAF'o, paskui – LF narys Jonas Pajaujis vėliau rašė: „1944 m. vasario pabaigoje LF org. skyriaus viršininkas Povilas Šilas man pasakė: Janoni (taip anais laikais vadinausi), kovo pirmąją aštuntą ryto prisistatyk pulkininkui Jankauskui

³⁹² Ten pat, p. 34; M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, K., 2008, d. 1, p. 91; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 386–391.

³⁹³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 103, 393–364.

pirmojo tarėjo įstaigoje, Mickevičiaus gatvėje. Tai ir prisistačiau – kartu su ketvertu jaunuolių, iš kurių tik Repčio ligi tol nebuvo sutikęs. Pulkininkas Jankauskas nuvedė mus kitan kambarin ir išdalijo kabinetus [...].“³⁹⁴

1944 m. pradžioje, kai tapo aišku, kad sovietinė kariuomenė įžengs į Lietuvos teritoriją, gegužės mėn. J. Jankauskas plk. J. Vėbros bute surengė paskutinį „Kęstučio“ vyriausiojo štabo pasitarimą, kuriame, be jo ir buto šeimininko, dar dalyvavo A. Šova ir N. Tautvilas (Ferencas). Pasitarime buvo nutarta atsižvelgiant į besikeičiančią politinę padėtį išskaidyti „Kęstučio“ organizaciją į nedideles 3–5 žmonių grupes, paslėpti ginklus, nesivelti į ginkluotus susirėmimus su raudonarmiečiais, bet nepaklusti mobilizacijai ir slapstyti, o išdavikus bausti. Tuo metu ne tik J. Jankauskas, bet ir kiti aukšto rango karininkai (ir ne tik jie) naiviai galvojo, kad sovietinė kariuomenė Lietuvoje ilgai neužsibus – įveiks vokiečius ir grįš namo, į sovietinę Rusiją. Tuomet niekas negalėjo nuspėti, kad 1945 m. vasario 4–11 d. Jaltos konferencijoje Vakarų sąjungininkai visas tris Baltijos valstybes atiduos J. Stalinui susidoroti. J. Jankauskas tardomas davė tokius parodymus: „Kai kalbėjau su Adolfu Damušiu, jis man išsakė savo nuomonę, kad sovietinė kariuomenė Lietuvos teritorijoje bus tik tol, kol tai bus būtina siekiant nugalėti fašistinę Vokietiją. Po to pagal susitarimą su anglų ir amerikiečių bloku ji privalės apleisti Lietuvos teritoriją ir visą Pabaltijį, o jei ji to nepadarys, tai Amerika ir Anglija jėga privers sovietinę kariuomenę pasitraukti iš Pabaltijo; tuomet „Kęstučio“ organizacijos karinė jėga bus mums reikalinga įtvirtinant Lietuvoje buržuazinę vyriausybę.“³⁹⁵

Archyve aptikti slapti nacių gestapo ir SD dokumentai rodo, kad 1944 m. kovo 25 d. gen. št. plk. lt. J. Jankauskas jau buvo įtrauktas į sekamų žmonių sąrašą. Kažkoks SS untersturmfüreris informavo savo vadovybę, kad „netrukus po to pulkininkas Jankauskas gavo 30 000 RM, priklausančių fondui [čia neaišku, apie kokį fondą kalbama. – Aut.], ginklams įsigyti“³⁹⁶. 1944 m. gegužės 15 d. naciai likvidavo VR ir šios rinktinės karininkai buvo suimti. J. Jankausko tuo metu štabe nebuvo ir jis suėmimo išvengė.

³⁹⁴ Kardas, 1996, Nr. 7–8, p. 28.

³⁹⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 245–246.

³⁹⁶ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 7, l. 92.

Naciams sunaikinus VR ir jos štabą, J. Jankauskas ėmė slapstytis. 1944 m. gegužės 23 d. gestapas ir SD pradėjo oficialią J. Jankausko sekimo bylą „Personalbogen“³⁹⁷. Gestapo pareigūnai keletą kartų buvo atvykę į jo namus Zanavykų g. 41 Kaune, norėdami jį suimti. 1944 m. birželio pirmosiomis dienomis susirinkę į paskutinį išplėstinį posėdį LF valdybos nariai rengėsi „[...] trumpam, ilgiausia pusmečiui, pasitraukti į Vakarų Europą, kad, atėjus tinkamam laikui, galėtų tuojau sugrįžti į Lietuvą. Aš, Povilas Malinauskas ir pulkininkas Jankauskas, Lietuvių Fronto karinių pajėgų „Kęstutis“ vadas, pareiškėme, kad norime likti Lietuvoje ...“, – vėliau atsiminimuose rašė LF vadovybės narys P. Šilas³⁹⁸.

1944 m. birželio 6 d. J. Jankauskas, lydimas „Kęstučio“ ryšininkų J. Prapuolenio ir V. Čyvo, dviračiu iš Kauno nuvažiavo į Seredžių, kur klebonijoje susitiko su ten nuo vokiečių besislapstančiu gen. št. plk. A. Šova. Iš čia J. Jankauskas su A. Šova persikėlė į netoli Seredžiaus, Butvilonyse esantį Vinco Jonaičio dvarą. Čia gyvendamas J. Jankauskas toliau rūpinosi „Kęstučio“ organizacija. Jis palaikė ryšius su vokiečių karinėje žvalgyboje (abvere) tarnaujančiu buvusiu kavalerijos kpt. Viktoru Vilkutaičiu. Per jį buvo gaunami ginklai ir šaudmenys „Kęstučiui“. Knygos autorius: „Pamenu, kpt. V. Vilkutaitis į Butrimonis atvažiuodavo dienos metu atvira lengvąja mašina, apsirengęs vokiška karininko uniforma. Jis su savimi visada vežiojosi vokišką pistoletą-kulkosvaidį (automatą) Maschinenpistole 40, kuris man labai imponavo. Jo atvežtus ginklus ir amuniciją aš padėdavau iškrauti. Naktį atvykę vyrai juos pasiimdavo.“ Artėjant Rytų frontui, 1944 m. rugpjūčio 1 d. A. Šova su šeima iš Butvilonių pasitraukė į Žemaitiją, o rugpjūčio 3 d. į savo tėviškę Jaupėnuose išvyko ir J. Jankauskas su šeima³⁹⁹.

1944 m. rugpjūčio viduryje Raseinių apskrities viršininkas, „Kęstučio“ vadovybės narys kpt. Pranas Gužaitis susirado savo tėviškėje Jaupėnų kaime prisiglaudusį J. Jankauską ir pakvietė dalyvauti tų metų rugsėjo 5 d. Kaltinėnuose rengiamame nelegaliame Lietuvos rezistencinių organizacijų vadovų pasitarime. Tačiau šis, sužinojęs, kad pasitarime, be kitų,

³⁹⁷ Ten pat, b. 111, l. 1.

³⁹⁸ P. Šilas, *Mano kryžiaus kelių odisėja*, V., 1994, p. 92–93.

³⁹⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 119.

dalyvaus ir mjr. Jonas Pyragius, atsisakė. Vėliau tardomas MGB J. Jankauskas aiškino: „Vokiečių okupacijos laikotarpiu majoras J. Pyragius tarnavo gestape [J. Pyragius dirbo vokiečių karinėje žvalgyboje, tačiau buvo artimai siejamas su gestapu ir SD. – *Aut.*], o kadangi gestapas norėjo mane suimti, aš su J. Pyragiumi susitikti nenorėjau.“⁴⁰⁰

1944 m. rugpjūčio 25 d. Rietave kun. vikaro Leono Veselio bute J. Jankauskas organizavo paskutinį LF ir „Kęstučio“ vadovų pasitarimą, kuriame, be kitų, dalyvavo ir slapta iš Vokietijos atvykę L. Prapuolenis, dr. P. Padalskis (Padalis) ir dr. Z. Ivinskis. Pasitarime taip pat dalyvavo LF „Biuletenio“ redaktorius Jonas Verbickas, LLA atstovas J. Vokietaitis ir kiti (iš viso apie dešimt asmenų). Apie šį pasitarimą buvęs aktyvus LAF'o, vėliau LF narys ir Birželio sukilimo dalyvis inž. Jonas Algirdas Antanaitis rašė: „[...] nutarėme ieškoti atsakingų Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) ar Lietuvių fronto asmenų ir sužinoti jų nuomonę. Nors L. Januševičius [Liudas Januševičius – J. A. Antanaičio studijų draugas. – *Aut.*] turėjo daug ryšių ir pažinčių Žemaitijoje, tik po ilgų paieškų pavyko surasti generalinio štabo pulkininkus Juozą Jankauską ir Antaną Šovą. Vokiečiams likviduojant VR štabą, jie pabėgo nuo arešto ir slapstėsi Rietavo apylinkėse [tik J. Jankauskas, o A. Šova slapstėsi kitur. – *Aut.*]. [...] J. Jankauskas vadovavo Lietuvių fronto įkurtai gana gausiai slaptai karinei formuotei „Kęstutis“, o A. Šova vadovavo Vietinės rinktinės žvalgybos tarnybai. Rugsėjo viduryje dalyvavome pulkininko J. Jankausko surengtame pasitarime, vykusiame Rietavo klebonijoje. Šiame pasitarime didžiausio dėmesio sulaukė iš Vokietijos atvykę VLIK ir LF atstovai, iš kurių asmeniškai pažinojau Leoną Prapuolėnį, vieną svarbiausių 1941 m. birželio sukilimo vadų.“⁴⁰¹

1944 m. spalio 8 d. sovietinei kariuomenei užėmus Rietavą, J. Jankauskas perėjo į nelegalią padėtį ir pradėjo slapstytis. 1945 m. vasarą jis įsigijo fiktyvius dokumentus Juozo Jonkaus pavarde⁴⁰².

1944 m. gruodžio 25 d. Kaune suėmus buvusį LF ir „Kęstučio“ ryšininką V. Stonį, NKGB išsiaiškino J. Jankausko veiklą LAF'e bei LF

⁴⁰⁰ Ten pat, t. 2, l. 101–102.

⁴⁰¹ Ten pat, t. 7, l. 284–292; *Naujoji Romuva*, 2007, Nr. 3, p. 22–23.

⁴⁰² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 1, l. 119–120, 155–156, 202–203.

kuriant pagrindinę karinę „Kęstučio“ organizaciją. Sovietinio saugumo suimtas pagrindinės LLA vyriausiojo štabo narys gen. št. kpt. Albinas Karalius (sušaudytas 1946 m. vasario 18 d.) 1945 m. balandžio 27 d., matyt, manydamas, kad J. Jankauskas iš Lietuvos pasitraukęs, tardomas pasakė, kad „vokiečių okupacijos laikotarpiu Lietuvos SSR teritorijoje egzistavo nacionalistinė karinė sukilėlių organizacija „Kęstutis“ [...]. „Kęstučio“ organizacijai vadovavo buvę buržuazinės Lietuvos kariuomenės karininkai: pulkininkas Antanas Šova ir pulkininkas leitenantas J. Jankauskas.“ 1945 m. birželio 20 d. čekistų suimtas Utenos apskrities „Kęstučio“ štabo viršininkas aviacijos mjr. Bronius Vaivada (sušaudytas 1946 m. birželio 7 d.), tikriausiai taip pat manydamas, kad J. Jankausko Lietuvoje nebėra, o gal neiškentęs nežmoniško tardymo, gana smulkiai papasakojo viską, ką žinojo ne tik apie jį, bet ir apie jo žmoną⁴⁰³. Taigi 1945 m. pradžioje apie J. Jankauską sovietinis saugumas jau turėjo pakankamai daug informacijos.

1945 m. liepos 30 d. NKVD–NKGB Kauno operatyvinės paieškos grupės viršininkas čekistas pplk. Tumanovas pažymoje apie numatytas priemones „Kęstučio“ organizacijos narių paieškai organizuoti apie J. Jankauską rašė: „Jankauskas Juozas [...] Kaune, Zanavykų g. 41, turėjo nuosavą namą. Po to, kai Raudonoji armija išvadavo Kauną [J. Jankauskas su šeima iš Kauno pasitraukė prieš RA užimant Kauną. – *Aut.*], su šeima išvažiavo į savo tėviškę Žemaitijoje ir jo pasirodymas Kaune neufiksuotas.[...] Tęsiama tolesnė aukščiau įvardintų asmenų [pažymoje įvardyti 9 asmenys. – *Aut.*] paieška.“⁴⁰⁴ 1945 m. gegužės 31 d., remdamasis NKGB agento „Kauko“ informacija, MGB Kauno valdybos viršininkas čekistas plk. J. Sinicynas paskelbė gen. št. pulkininkų leitenantų J. Jankausko ir M. Mačioko paiešką⁴⁰⁵. Tų pačių metų rugpjūčio 16 d. NKGB pažymoje, pridėtoje prie V. Stonio bylos, rašoma: „Už antisovietinę veiklą Jankauskas turėjo būti patrauktas atsakomybėn pagal tą pačią bylą [V. Stonio. – *Aut.*], tačiau kadangi jo buvimo vieta šiuo metu nežinoma, visa turima medžiaga apie jį LSSR NKGB Tardymo skyriaus

⁴⁰³ Ten pat, t. 7, l. 174–175, 188–194, 200–216.

⁴⁰⁴ Ten pat, ap. 3, b. 153, l. 192–194.

⁴⁰⁵ Ten pat, ap. 45, b. 836, l. 160–162.

nutarimu išskirta į atskirą bylą.“⁴⁰⁶ Iš šių dokumentų matyti, kad J. Jankauskas tuo metu jau buvo patekęs į sovietinių saugumiečių akiratį ir buvo pradėta aktyvi jo paieška. Galimybių išlikti nebuvo beveik jokių. Praktiškai liko tik laiko klausimas.

1946 m. balandžio 30 d. J. Jankauskas apsistojo Usėnų miestelyje netoli Pagėgių ir Jonkaus pavarde įsidarbino sąskaitininku pieninėje. 1947–1949 m. jis dirbo Natkiškių miestelio sviesto ir sūrio gamyklos priėmimo punkto vedėju. 1947 m. atnaujinio ryšius su antisovietiniu pagrindžiu (slapyvardžiai „Bukas“, „Petrėnas“, „Usočius“, „Vytis“). Buvęs LAFo, vėliau LF vadovybės narys pagrindininkas P. Malinauskas iš J. Jankausko žmonos, kuri su sūnumi slapstėsi nuo sovietinio saugumo Tytuvėnuose, sužinojo J. Jankausko gyvenamąją vietą ir paprašė susitikimo.

1947 m. rudenį Tauragėje J. Jankauskas susitiko su P. Malinausku; iš jo sužinojo, kad Kaune esančios rezistencinės organizacijos Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) vadovybė, į kurią įeina ir partizanų Tauro apygardos vadas A. Baltūsis (slapyvardis „Žvejys“), nori pavesti jam vadovauti kuriamo Lietuvos karinių (partizanų) dalinių jungtiniam štabui. Jiedu aptarė galimybes susitikti su A. Baltūsiu. Numatyta su juo susitikti, tačiau ne Kauno priemiestyje Aleksote arba Marveleje, o kur nors kitur⁴⁰⁷.

1947 m. gruodžio 8 d. J. Jankauskas dalyvavo vieno iš antisovietinio pagrindžio vadovų J. Prapuolenio bute Kupiškyje vykusiame nelegaliame pasitarime. Jis iš esmės sutiko vadovauti Lietuvos partizanų jungtiniam štabui, tačiau prieš tai panorio aptarti su tuo susijusius klausimus su Tauro apygardos partizanų vadu A. Baltūsiu (1948 m. vasario 2 d. A. Baltūsiui žuvus, susitikimas neįvyko). 1948 m. kovo mėn. J. Jankauskas Panevėžyje vieno iš pagrindžio vadovų Mato Martinaičio namuose vėl susitiko su pagrindžio vadovais. Buvo svarstomas naujo antisovietinio pagrindinio centro įkūrimo klausimas, nes buvusį antisovietinio pagrindžio centrą BDPS sovietinis saugumas susekė ir 1947 m. spalio–1948 m. vasario mėn. beveik visi vadovybės nariai bei kiti su šia organizacija susiję asmenys – iš viso 24 žmonės – buvo suimti⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Ten pat, ap. 58, b. 27355/3, t. 7, l. 184–190, 205.

⁴⁰⁷ Ten pat, t. 2, l. 38.

⁴⁰⁸ Ten pat, t. 8, l. 122–125.

1948 m. spalio 15 d. partizanams užpuolus Natkiškių sviesto ir sūrio gamyklą, per susišaudymą buvo nukauti du sovietiniai aktyvistai. Po šio įvykio toliau čia likti J. Jankauskui tapo nesaugu. Jis iš darbo pasitraukė. 1949 m. balandžio 10 d. įsidarbino Žemės ūkio banko (ŽŪB) Tauragės skyriuje, o gegužės 13 d. persikėlė į Pagėgius ir dirbo ŽŪB Pagėgių skyriuje. 1949 m. spalio mėn. besislapstantį J. Jankauską Pagėgiuose susirado pagrindžio ryšininkė Stasė Augustinavičiūtė (slapyvardis „Antosė“), vėliau turėjusi kompromituojančių ryšių su KGB⁴⁰⁹. Ji informavo, kad J. Jankausko ieško ir su juo nori susitikti iš Vakarų nelegaliai 1949 m. gegužės 1 d. kaip VLIK'o atstovas į Lietuvą atvykęs buvęs aktyvus LAF'o veikėjas Jonas Deksnys. Bijodamas sovietinio saugumo provokacijos J. Jankauskas dėsė susitikti su J. Deksnium. Nuojauta jo neapgavo. J. Deksnys jau buvo pakliuvęs į sovietinio saugumo rankas, užverbuotas ir tapęs agentu (slapyvardis „Petrenko-Petrauskas“)⁴¹⁰. Liūdnam išgarsėjęs KGB mjr. Petras Raslanas 1953 m. birželio 30 d. visiškai slaptoje pažymoje apie tai rašė: „1949 metais Deksnio vadovaujamai anglų ir švedų šnipų grupei nelegaliai atvykus į Lietuvos SSR, Deksnys buvo suimtas ir MGB organų panaudotas atskleidžiant antisovietinę nacionalistinę organizaciją, kurios dalyviai buvo Jankauskas ir Pašakinskas, taip pat siekiant lokalizuoti ir užkardyti šios organizacijos nusikalstamą veiklą.“⁴¹¹ Netrukus J. Jankauskas persikėlė į Šiaulius ir 1950 m. spalio 26 d. įsidarbino ŽŪB Šiaulių srities kontoroje.

Tuo tarpu sovietinis saugumas intensyviai ieškojo J. Jankausko pėdsakų. 1950 m. liepos 4 d. MGB Kauno valdybos 4-ojo skyriaus vyr. operatyvinis darbuotojas mjr. Maniukovas parodė agentui „Ažuolui“ keletą nuotraukų; iš jų vienoje agentas atpažino J. Jankauską. Agentūriniame pranešime rašoma: „Antroje nuotraukoje šaltinis [agentas. – *Aut.*] atpažino Jankauską Juozą [...], kurį šaltinis gerai žino nuo 1927 iki 1940 m. kartu tarnavus Lietuvos buržuazinės kariuomenės aviacijoje.[...] Vokiečių okupacijos metais Jankauskas tarnavo pas P. Plechavičių. Jankauskas kartu su savo žmona Jankauskiene-Čebelyte, buvusia medicinos seseri-

⁴⁰⁹ Ten pat, ap. 58, b. 27345/5, t. 2, l. 408-3, 408-4.

⁴¹⁰ Ten pat, ap. 45, b. 180, t. 8, l. 188 (vokas), 267–269; t. 2, l. 81, 111, 205–206; t. 1, l. 19, 94–95.

⁴¹¹ Ten pat, ap. 58, b. 27345/3, t. 2, l. 408-2.

mi, gyveno nuosavame name Žaliakalnyje, tačiau gatvės ir namo numerio šaltinis nežino. Kur dabartiniu metu gyvena Jankauskas ir jo žmona, šaltinis nežino.“⁴¹²

1950 m. pavasarį J. Jankauskas, ilgai svarstęs ir abejojęs, pagaliau susitiko Šiauliuose su minėtu iš Vakarų nelegaliai atvykusi J. Deksnium (sovietinio saugumo agentu „Petrenko-Petrausku“). Šis paprašė J. Jankauską suvesti jį su lietuvių pagrindžio vadovais. Tų pačių metų gruodžio mėn. Šiauliuose įvyko antras J. Jankausko ir J. Deksnio susitikimas. Per tą susitikimą J. Deksnys paprašė J. Jankausko parašyti Vakaruose leidžiamam lietuvių laikraščiui straipsnelį ir per ryšininkę S. Augustinavičiūtę perduoti jam. Paskutinį kartą susitikęs su J. Deksnium J. Jankauskas perdavė jam laišką, adresuotą vienam iš buvusių Birželio sukilimo ir LF „Kęstučio“ organizacijos vadovų plk. J. Vėbrai, kurį gerai asmeniškai pažinojo (tuo metu J. Vėbra gyveno Paryžiuje). Laiške jis prašė J. Vėbros amerikiečių ir anglų karinės bei politinės vadovybės sluoksniuose sužinoti nuomonę apie būsimas nepriklausomos Lietuvos sienas. Pagrindžio vadovybei Lietuvoje tuo metu buvo kilę abejonių dėl pokario Vilniaus krašto likimo (galimos senos lenkų pretenzijos į šį kraštą)⁴¹³. Savaime suprantama, nei straipsnis, nei laiškas adresatų nepasiekė. Jie liko KGB archyvuose.

MGB 1951 m. gruodžio 17 d. pažymoje apie J. Jankauską rašoma, kad jis šiuo metu yra perėjęs į nelegalią padėtį (adresas nenurodomas). Reikia manyti, kad sovietiniai saugumiečiai tuo metu su J. Deksnio pagalba jau buvo nustatę J. Jankausko gyvenamąją vietą⁴¹⁴. Sovietinis saugumas per savo užverbuotą J. Deksnį tuo metu vykdė didelius radijo žaidimus kodiniu pavadinimu „Sfinksas“ su anglų SIS (vėliau M16) ir amerikiečių CŽV. Tokie MGB žaidimai ir susitikinėjimai su J. Jankausku tęsėsi iki 1953 m. pradžios, tai yra iki to momento, kai JAV CŽV suprato pakliuvusi į sovietinio saugumo pinkles ir nutraukė radijo ryšius su tariamu pagrindžiu Lietuvoje.

1953 m. vasario 3 d. prieš pietus į J. Jankausko nuomojamą kuklų kambarėlį Šiauliuose, Šarūno g. 25, įsiveržė trys civiliais drabužiais apsirengę iš Vilniaus atvykę sovietiniai saugumiečiai – MGB spec. posky-

⁴¹² Ten pat, ap. 45, b. 72, l. 67.

⁴¹³ Ten pat, l. 325–328; ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 296–297.

⁴¹⁴ Ten pat, l. 309, 440; t. 11, vokas 3; t. 12, vokas 3.

rio viršininko pavaduotojas pplk. Ivanas Malcevas, mjr. Dmitrijevas ir vyr. ltn. Šeduikis. J. Jankauskas sirgo ir gulėjo lovoje, tačiau saugumiečiai vis tiek jį pakėlė iš lovos ir nuvežė į MGB Šiaulių skyrių. Tą pačią dieną 17 val., dalyvaujant I. Malcevui, J. Jankauską pradėjo tardyti iš Vilniaus atvykęs MGB Tardymo skyriaus viršininkas mjr. Simonjanas. Tardymas buvo baigtas tik kitą dieną 3 val. 30 min. Antrasis tardymas pradėtas tą pačią dieną 11 val. 30 min. ir truko iki 17 val. Emgėbistai skubėjo iš suimtojo kuo daugiau iškvesti, kol šis neatsigavo nuo patirto šoko. Po dviejų dienų tardymų, vasario 5 d. J. Jankauskas buvo pervežtas į Vilnių ir uždarytas MGB vidaus kalėjime⁴¹⁵.

1953 m. vasario 8 d.–kovo 18 d. buvo suimti ir kiti J. Jankausko bendražygiai: Eduardas Pašakinskas, Matas Martinaitis, Juozas Prapuolenis ir Petras Kiela. Vasario 21 d. saugumiečiai suėmė ir pogrindžio ryšininkę S. Augustinavičiūtę (slapyvardis „Antosė“), tačiau kaltinimai šioje byloje jai pateikti nebuvo⁴¹⁶. J. Jankausko tardymai truko iki 1953 m. birželio 19 d. Per tą laikotarpį jis buvo tardytas 71 kartą, tai yra beveik kasdien. 1953 m. balandžio 18 d. LSSR vidaus reikalų ministras čekistas gen. mjr. Piotras Kondakovas raportavo SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai apie 1953 m. nuveiktą darbą – „Apie rezultatus kovojant su nacionalistiniu pogrindžiu ir gaujomis“. Vasario mėn. LSSR MVD pagal agentūrinę bylą „Priboj“ suimti 8 lietuviško nacionalistinio vadovaujančiojo centro dalyviai: Jankauskas, gimęs 1900 m., buvęs Lietuvos buržuazinės kariuomenės aviacijos štabo viršininkas, pulkininkas leitenantas, dirbo inspektoriumi Šiaulių žemės ūkio banke, gyveno pagal fiktyvius dokumentus ir kt.⁴¹⁷

Reikia pažymėti, kad tardymai šioje byloje buvo itin žiaurūs, taikant „fizinio poveikio priemones“. Apie tai vėliau rašė žinomas JAV lietuvių išeivijos žurnalistas Liūtas Mockūnas: „Suimtiesiems palaužti, norint išgauti vienas kitą inkriminuojančių prisipažinimų, per tardymus buvo vartojamos žiaurios kankinimo priemonės.[...] Atgarsiai apie šią bylą pasiekė ir Antano Sniečkaus ausis. Suėmus Beriją, 1953 m. vasarą Sniečkus pasidomėjo kai kuriomis kankinimo smulkmenomis.“⁴¹⁸ Tai sukėlė tam

⁴¹⁵ Ten pat, t. 1, l. 7 a. p., 33–57.

⁴¹⁶ Ten pat, b. 27345/3, t. 2, l. 408-3, 408-4.

⁴¹⁷ Ten pat, ap. 3, b. 439, l. 42–46.

⁴¹⁸ L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, V., 1997, p. 500–501.

1953 m. vasario 3 d.
saugumiečių suimtas
Juozas Jankauskas

Juozas Jankauskas su
likimo draugu Cezariu
Petrausku Sibiro gulage.
1958 m.

tikrą atgarsį net sovietinio saugumo institucijose Maskvoje. Tuo reikalu 1953 m. pabaigoje LSSR VRM (KGB) buvo atliktas tyrimas, kurio metu vienas iš spec. dalies tardytojų ltn. Liukaitis patvirtino, jog jam tardant Juozą Prapuolienį plk. Aristionas Čelnokovas 2–3 kartus gumine lazda smogė tardomajam. Po šio įvykio LSSR MGB Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas plk. A. Čelnokovas buvo komandiruotas SSRS MVD Kadrų valdybos žinion⁴¹⁹.

⁴¹⁹ IYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 13, l. 52 (vokas 1).

1953 m. liepos 3 d. LSSR vidaus reikalų ministras čekistas pplk. Jonas Vildžiūnas patvirtino kaltinamąją išvadą J. Jankauskui ir keturiems jo likimo draugams – M. Martinaičiui, E. Pašakinskui, J. Prapuoleniui ir P. Kielai, o tų pačių metų rugsėjo 17–22 d. įvyko Vilniaus apskrities MVD kariuomenės karo tribunolo uždaras posėdis, kuriame buvo svarstomos jų bylos. J. Jankauskas buvo nubaustas tuo metu galiojusia maksimalia bausme – 25 metus kalėti lageryje, konfiskuoti visą turtą ir 5 metams atimti visas pilietines teises. Tokios pačios bausmės buvo skirtos M. Martinaičiui ir E. Pašakinskui. P. Kielai bausmė mažesnė – 10 metų lagerio. J. Prapuolenio byla, jam parašius skundą dėl „fizinio poveiko priemonių naudojimo tardant“, karo tribunolo nuosprendžiu buvo grąžinta MVD karo prokuratūrai papildomam tardymui. Dėl to J. Jankauskas nebuvo išsiųstas į įkalinimo vietą ir paliktas, dabar jau kaip liudytojas J. Prapuolenio byloje, MVD kalėjime Nr. 1⁴²⁰.

1954 m. sausio 11 d. J. Jankauskas buvo vėl tardomas. Tų metų vasario 20–22 d. Vilniuje vykusiame Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolo uždaramė posėdyje jis dalyvavo kaip liudytojas savo likimo draugo J. Prapuolenio byloje. Kadangi tuo metu J. Jankauskas sunkiai sirgo hipertontine liga, tai tribunolas jo „pasigailėjo“ ir leido atsakinėti į klausimus sėdint. 1954 m. birželio 18 d. jis buvo etapu išsiųstas į SSRS MVD ypatingojo režimo Bolšoj Ozernyj lagerį Krasnojarsko krašte⁴²¹.

1954 m. liepos 11 d. J. Jankauskas pasiekė lagerį, tačiau jame ilgiau neužsibuvo. Jis buvo kilnojamas iš vieno lagerio į kitą, kol rugpjūčio 3 d. atsidūrė Taišeto lageryje Irkutske. Rugpjūčio 18 d. lagerio medikų komisija pripažino jį sergantį lagerio sąlygomis nepagydomomis ligomis. Jam pripažintas invalidumas, tačiau į laisvę jis nebuvo paleistas. 1955 m. sunkiai sergantis ir visiškai išsekęs J. Jankauskas buvo paguldytas į lagerio ligoninę. 1956 m. vasario 14 d., ilgėdamasis namų ir artimųjų, jis rašė žmonai, likusiai Lietuvoje, laiškelių, kurių pradėjo žodžiais: „Leiskit į Tėvynę, leiskit pas savus, ten nurims krūtinė, atgaivins jausmus.“⁴²² Tų pačių metų balandžio 18 d. jis lagerio ligoninėje buvo operuotas.

⁴²⁰ Ten pat, t. 12, l. 247, 308, 357, 360–362.

⁴²¹ Ten pat, t. 1, l. 5 a. p.; t. 2, l. 82; t. 12, l. 308; t. 13, l. 21, 201.

⁴²² Autoriaus asmeninis archyvas.

1957 m. balandžio 16 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausiasis Teismas sumažino J. Jankausko įkalinimo laiką iki 10 metų. 1959 m. lapkričio 19 d. jis sąlyginai, prieš laiką, iš lagerio buvo paleistas ir grįžo į Lietuvą. Apsistojo pas žmoną Tytuvėnėlių kaime šalia Tytuvėnų miestelio, Kelmės rajone. Net ir paleisto iš lagerio J. Jankausko sovietinis saugumas nepalikto ramybėje, nors jis buvo senyvo amžiaus ir ligotas. Jam KGB Kelmės rajono skyriuje buvo pradėta stebėjimo byla P-139. Neturėdamas pragyvenimo šaltinio, jis ėmė ieškoti darbo. 1962 m. balandžio mėn.–1963 m. spalio mėn. dirbo Tytuvėnų miškų ūkyje⁴²³.

1963 m. pabaigoje J. Jankauskas su žmona persikėlė gyventi į Kauną. Apsigyveno Aukštojoje Fredoje pas žmonos seserį, neseniai grįžusią iš tremties Sibire. Padedant pažįstamiems kauniečiams 1966 m. rugpjūčio 23 d. jam pavyko įsidarbinti Palemone tiltų statybos valdyboje Nr. 1 sandėlio vedėju. Netrukus jis perėjo dirbti į Rajkoopsąjungos statybos koloną Kaune, ten jį įdarbino šios įstaigos vadovas, buvęs tarpukario Lietuvos civilinės aviacijos lakūnas Vladas Drupas. Čia J. Jankauskas dirbo iki savo mirties. Jo gyvenimas grįžus į taip išsiilgtą Tėvynę nebuvo ilgas. Jis nesulaukė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1967 m. rugpjūčio 3 d. J. Jankauskas staiga mirė. Palaidotas žmonos tėviškėje Garliavoje, Jonučių kapinėse.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1990 m. lapkričio 28 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiojo Teismo sprendimu J. Jankauskas po mirties buvo reabilituotas. 1999 m. rugsėjo 29 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įsakymu gen. št. plk. lt. J. Jankauskas po mirties buvo pripažintas kariu savanoriu. 2001 m. sausio 31 d. krašto apsaugos ministro įsakymu J. Jankauskui, kaip ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviui – kariui savanoriui patvirtintas dimisijos pulkininko leitenanto laipsnis. 2005 m. kovo 22 d. už nuopelnus kuriant ir stiprinant Lietuvos Respublikos kariuomenę jis po mirties buvo apdovanojamas Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu⁴²⁴.

⁴²³ IYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 12, l. 457–457 a. p., 463, 465 a. p.; autoriaus asmeninis archyvas.

⁴²⁴ Autoriaus asmeninis archyvas.

Kiti žymesni sukilimo centrai Kaune

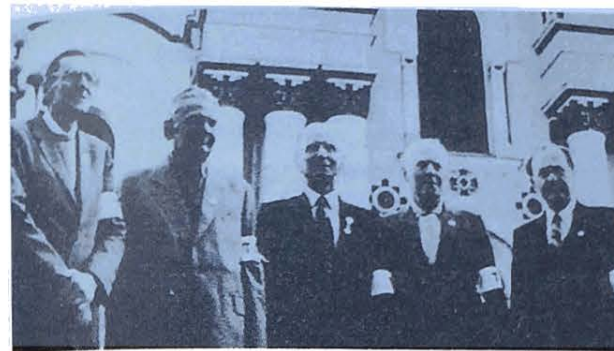
Pažymėtina, kad Kaune sukilimo metu, be komendantūroje 1941 m. birželio 25 d. užsiregistravusių 42-jų sukilėlių būrių, veikė dar nemažai smulkesnių grupelių arba tiesiog pavienių sukilėlių. Jie taip pat prisidėjo prie sukilimo pergalės. Juos visus įvardyti ar aprašyti užimtų labai daug vietos, todėl autorius apsiribojo tik, jo nuomone, svarbesniais sukilėlių būriais.

Kauno karo komendantūros sukilėlių būrys (Kauno karo komendantūra)

Šis būrys įsikūrė miesto centre šalia Kauno Įgulos bažnyčios (Soboro), Gedimino g. 34. Iki sovietinės okupacijos šiame pastate taip pat buvo Kauno karo komendantūra. Dim. kpt. A. Martinionis prisimena: „Birželio sukilime šis militarinis dalinys [Kauno karo komendantūros sukilėlių būrys. – *Aut.*] turėjo išskirtinę reikšmę ne vien dėl to, kad buvo įsikūręs miesto centre. Jau prieškario metais čia stovėjęs pastatas buvo gerai žinomas kiekvienam kauniečiui. Sugriaudėjus Lietuvoje birželio sukilimo salvėms, vėl atkurtoje komendantūroje stichiškai susibūrę žmonės jautė ypatingą atsakomybę už savo veiksmus.[...] Po pergalės, tolstant frontui į rytus, šis padalinys dar kartą suvaidino istorinį vaidmenį. Buvusius moksleivius, studentus netrukus pakeitė kadriniai kariškiai.[...] Be ilgamečio mūsų komendanto [plk. J. Bobelio. – *Aut.*], šiam daliniui priklausė ne vienas žaliakalnis. Kartu su šio lietuviškiausio Kauno mikrorajono jaunuoliais A. Bialopetravičiumi [VDU studentas. – *Aut.*], V. Aniuliu (IV gimnazijos absolventas) čia kovojo žinomas sportininkas A. Ilgauskas (važinėdamas savo motociklu, daug prisidėjo prie to, kad žvalgybos duomenys iš Kauno apylinkių kuo skubiau patektų ant komendanto stalo), j. lt. Vladas Kišonas, plk. Liudvikas Butkevičius ir kt.“⁴²⁵

Atkreiptinas skaitytojų dėmesys į tai, kad Kauno karo komendantūros sukilėlių būrys dažnai sutapatinamas su Kauno karo komendantūra. Tačiau iš tiesų įvykiai klostėsi taip: birželio 22 d. prasidėjus karui, patriotiškai nusiteikę vyrai pradėjo burtis į sukilėlių būrius, taip pat ir į

⁴²⁵ Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d., 2-oji kn., p. 56–57.

Po 52-jų metų prie Kauno Soboro susitiko sukilimo dalyviai kauniečiai. Iš kairės: Gustavas Venskevičius, Adomas Bialopetravičius, Antanas Ilgauskas, Alfonsas Vietrinis ir Jonas Venskevičius. 1993 m. Arvydo Reklaičio nuotrauka

Kauno karo komendantūros būrį. A. Martinionis teigia, kad V. Kišonas į šį būrį atvyko tiesiai iš abiturientų išleistuvių Kaišiadoryse, vidurdienį, o A. Bialopetravičius – birželio 24 d., prieš tai nuginklavęs raudonarmietį sargybinių ir apsiginklavęs jo šautuvu. Kauno miesto ir apskrities komendanto birželio 23 d. įsakyme Nr. 1, kuriuo patvirtinama komendantūros asmeninė sudėtis, be kariškių, įvardytos ir keturių sukilėlių pavardės: Ausiejus – komendanto padėjėjas ypatingiems reikalams, Juozas Senkus – Spaudos valdybos viršininkas, Lionginas Strazdas – Transporto valdybos viršininkas ir jo pavaduotojas Juozas Graužinis⁴²⁶. Reikėtų manyti, kad tokia mišri komendantūros asmeninė sudėtis išsilaikė iki birželio 28 d., kai sukilėliai buvo nuginkluoti.

Prasidėjus Kaune sukilimui, buvęs tarpukario Lietuvos kariuomenės Karininkų ramovės viršininkas mjr. Jokūbas Dagys ėmė rūpintis Ramovės reprezentaciniu pastatu – Karininkų ramove A. Mickevičiaus g. 19, sovietų paversta „Karininkų namais“, kur šemininkavo RA kariškiai. J. Dagys savo iniciatyva su keliais patikimais vyrais užėmė šį pastatą ir pastatė apsaugą. Kitą dieną jis susisiekė su Kauno karo komendantu plk. J. Bobeliu ir informavo apie Karininkų ramovės perėmimą. J. Bobelis nurodė mjr. J. Dagiui toliau eiti Karininkų ramovės viršininko pareigas.

⁴²⁶ LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 1–2, 4.

Kauno karo komendantas
Jurgis Bobelis

Ar pats plk. J. Bobelis dalyvavo sukilime? Į šį klausimą atsako vienas iš sukilimo Kaune vadovų plk. J. Vėbra: „Apie plk. J. Bobelio vadovavimą [dalyvavimą. – *Aut.*] Kauno sukilimui nieko negirdėjau, nors tame sukilime dalyvavau nuo pat pradžios (radiofono užėmimo). Nei radiofone, nei radijo stotyje plk. Bobelio nebuvo, nors ten telkėsi sukilėlių veikla. Plk. Bobelį sutikau pirmą kartą laikinosios vyriausybės būstinėje keletą dienų po to, kai sukilimas buvo pasibaigęs.“⁴²⁷

Vytauto kalno 5-asis skyrius – Kūno kultūros rūmai

Antrąją karo dieną, birželio 23-iąją, Kūno kultūros rūmuose (KKR) Sporto g. 6, Žaliakalnyje, susibūrė maždaug 20-ties sukilėlių būrys⁴²⁸. Vadovauti būriui ėmėsi Respublikinio kūno kultūros ir sporto komiteto (KKSK) Mokyklų skyriaus viršininkas, aktyvus Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) narys ats. lt. Kostas Ptašinskas (Sedeginas), jo pavaduotoju tapo karo lakūnas kpt. Bronius Kuzma (Kuzmickas). Būryje, tarp kitų, buvo ir žinomi krepšininkai, 1937 ir 1939 m. Europos čempionai Artūras Andrulis ir Zenonas Puzinauskas, 1939 m. Europos čempionas Vytautas Leščinskas, žinomas sporto žurnalistas ir radijo komentatorius Algirdas Visockis, KKSK inspektorius, žinomas futbolo ir krepšinio tarptautinės kategorijos teisėjas, LŠS narys Mikalojus Zaroskis, KKSK darbuotojas,

⁴²⁷ J. Vėbros 1970 m. gruodžio 16 d. laiškas A. Gražiūnui, autoriaus asmeninis archyvas.

⁴²⁸ LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6.

žinomas Lietuvos trumpųjų nuotolių bėgikas ir čempionas Vladas Bakūnas, Lietuvos ilgųjų nuotolių bėgimo čempionas Alfonsas Vietrinas ir kiti⁴²⁹.

Svarbiausias sukilėlių būrio tikslas buvo apsaugoti rūmus nuo bėgančių raudonarmiečių ar galimų plėšikų pasikėsinimo į rūmuose esančius daugybę sportinių prizų, suvenyrų ir apdovanojimų, sportinių inventorių. Iš pradžių rūmus saugantys sukilėliai net neturėjo ginklų ir tik birželio 23 d. p vakare iš netoliese, Parodų kalne, esančių karinių sandėlių atsinešė pirmuosius aštuonis šautuvus ir lėktuvo kulkosvaidį. Birželio 24 d. ar 25 d. sukilėlis Z. Puzinauskas virš rūmų iškėlė lietuvišką trispalvę, prieš tai numetęs žemyn virš rūmų kabėjusį didžiulį sovietinės sportinės simbolikos ženklą – GTO (Pasirengęs darbui ir gynybai). Birželio 26 d. rūmuose trumpai pailsėti buvo apsistoję nedidelis vokiečių karinis dalinys, kurio karininkas patarė sukilėlių apsaugos postus perkelti į kitą vietą. Birželio 27 d. KKR sukilėlius aplankė iš kalėjimo išlaisvintas ir į sukilėlių gretas įstojęs buvęs LŠS vadas plk. Pranas Saladžius. Jo automobiliu Mikalojus Zaroskis nuvežė į ligoninę sužeistą RA karininką, kuris čia buvo priglautas. Birželio 28 d. 11–12 val. KKR sukilėliai savo ginklus, kaip ir buvo įsakyta, atidavė Kauno karo komendantūrai⁴³⁰.

„Drobės“ fabriko sukilėliai

Jau antrąją karo dieną į „Drobės“ fabriką Drobės gatvėje, Šančiuose, pradėjo rinktis patriotiškai nusiteikę vyrai, pasiryžę kautis dėl Lietuvos nepriklausomybės. Buvo sudaryta „Drobės“ fabriko ir šio rajono sukilėlių vadovybė, kuri netrukus tapo štabu. Sudarytos kelios sukilėlių grupės ir paskirti jų vadai. Vienu iš jų tapo tarpukario Lietuvos kariuomenės puskarininkis Stasys Eglinskas. Kadangi sukilėliai buvo menkai ginkluoti, nutarta įsiveržti į netoliese esančius autorinktinės ginklų sandėlius ir apsiginkluoti. Nuginklavus išsigandusius raudonarmiečius, sukilėliams pavyko pagrobti šiek tiek šautuvų, bet netikėtai iš kitos pusės prasidėjo apšaudymas ir jiems teko skubiai trauktis. Vėliau šiuos įvykius „Drobės“ fabriko sukilėlis Stasys Stankevičius prisiminė taip: „Buvo duota komanda pasiruošti kautynėms. Mūsų grupė išsidėstė senojo „Drobės“ fabriko

⁴²⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15635, l. 14; *Sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, 2-oji kn., p. 68–72.

⁴³⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15635, l. 13, 13 a. p.–14.

administracinio pastato palėpėje. Šalia šautuvų turėjome dar kelis rankinius kulkosvaidžius ir pakankamai šovinių. Netrukus pamatėm nuo sandėlių besitariantį okupantų karinį dalinį. Jiems priartėjus pakankamai arti, pagal komandą buvo atidengta ugnis. Raudonarmiečiai bandė apsiginti. Bet mums sustiprinus ugnį ir dar „pasvilinus padus“ iš užnugario ir rusiškai surikus: „Pasiduokit, jūs apsupti!“, jie metę ginklus pradėjo kelti rankas.“⁴³¹

Į Kauną įžengus vokiečiams ir aprimus kovoms su besiblaškančiais raudonarmiečiais, į fabriko teritoriją atvažiavo keletas vokiečių karininkų, lydimi automatininkų, ir padėjo už gerą tarnybą bei pasiūlė pereiti tarnauti savanoriais į vokiečių kariuomenę. Sukilėliams atsisakius, buvo pareikalauta sudėti ginklus ir išsivaikščioti. Iš archyvuose esančių dokumentų matyti, kad „Drobės“ fabriko sukilėlių būrį sudarė 200 žmonių.⁴³²

Šančių sukilėliai („Nemuno“, „Metal“ ir „Tilkos“ fabrikai)

Šančių sukilėliams teko sunkus uždavinys – sulaikyti gausius RA dalinius, apimtus panikos, kai antrą karo dieną – birželio 23-ją – buvo sušprogdinti visi trys tiltai per Nemuną ir tuo būdu Užnemunėje atkirstos ir užblokuotos didelės sovietinės karinės pajėgos. Besitraukiantys raudonarmiečiai telkėsi prie Nemuno ties Napoleono kalnu ir rengėsi čia nutiesti pontoninį tiltą. Nuo labai realios grėsmės, kad jiems tai pavyks ir tada per Kauną Jonavos link pradės masiškai trauktis įniršę (jų supratimu – išduoti) sovietinės kariuomenės daliniai, pavyko išsigelbėti. Kaip rodo tų dienų spauda ir dalyvių atsiminimai, nuo kilusio pavojaus išgelbėjo tuo metu ties Napoleono kalnu kelis kartus pasirodę vokiečių lėktuvai, kurie apšaudė ten besitelkiančius raudonarmiečius, taip pat ties susprogdintu geležinkelio (Žaliuoju) tiltu nuo Kybartų pusės pasirodęs vokiečių šarvuotas traukinys ir pagaliau ryžtingi Šančių sukilėlių veiksmai.

Čia, kaip ir visur Kaune, sukilėliai savo žygius pradėjo neturėdami ginklų. Tik pirmadienį, birželio 23 d., apie 10 val. sovietai padegė Šančiuose karinius sandėlius, kuriuose buvo ginklų. Sukilėliams, išsklaidžiusiems degančių sandėlių sargybas, pavyko apsiginkluoti. Tą pačią dieną

⁴³¹ *Trimitas*, 2000, Nr. 6, p. 34.

⁴³² LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 9, l. 6 a. p.

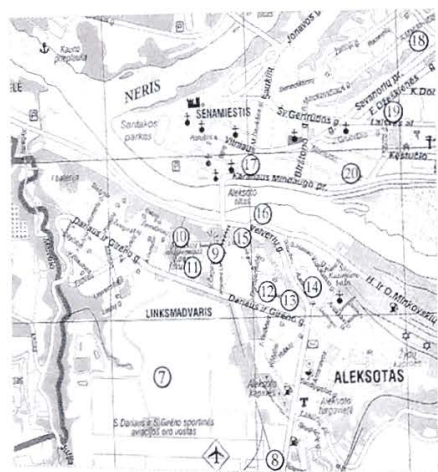

Sukilėliai apsirūpina ginklais iš jų užimtų sovietinės kariuomenės ginklų sandėlių Parodos kalne. 1941 m.

Svarbesni sukilimo židiniai Šančiuose ir Aukštojoje Fredoje:
(36) gyd. Kosto Labanausko įrengtas medicinos pagalbos punktas Aukštojoje Fredoje,
(37) Napoleono kalnas, ties kuriuo besitraukiantys raudonarmiečiai mėgino keltis per Nemuną,
(39) Šančių sukilėlių atramos centras – „Metal“ fabrikas Juozapavičiaus prospekte,
(40) Kauno geležinkelio stotis

ats. puskarininkis Viktoras Pakalnis suorganizavo sukilėlių būrį, kuriam vadovauti ėmėsi iš RA 29 ŠTK 184-osios šaulių divizijos Varėnos poligone pasitraukęs ir į Kauną atvykęs jaun. ltn. Vytautas Maželis; vėliau jį pakeitė ats. ltn. Vytautas Stukonis, o šį sužeidus – aviacijos kpt. Jurgis Drau-

Besitraukiančių
sovietų susprogdintas
Žaliasis (geležinkelio)
tiltas. 1941 m.

Svarbesni sukilimo židiniai Senamiestyje ir Linksmadiaryje: (7) Vokiečių subombarduotas Raudonosios armijos karinis aerodromas Aleksote, (8) „Maisto“ fabrikas, kuriame veikė mjr. Jeronimo Garolio sukilėlių būrys, (9) Kauno LAFo štabo pagrindinė radijo stotis „Dangus 22“ Aleksote, (10) Vailokaičio sodas, kurio šlaite buvo įsitvirtinę Jeronimo Garolio sukilėliai, (11) Spėjama ltn. Jono Dženkaičio žūtys vieta, (17) 1-oji policijos nuovada Senamiestyje, (19) Kauno centrinė telefono–telegrafo stotis

gelis. Sukilėlių grupės nuolat papildydavo vis nauji savanoriai. „Metalo“ fabriko būrys tapo visų Šančių sukilėlių štabu. Iš čia pagalba – žmonės ir ginklai – buvo siunčiama į visus artimiausius „karštus“ taškus: Aukštuošius Šančius, geležinkelio stotį, Nemuno pakrantę. Šančių sukilėliai savo štabus turėjo ne tik „Metalo“ fabrike, bet ir „Drobėje“ bei Taftienės kepykloje, taip pat keletą pagalbinių štabų Kranto gatvėje. Birželio 23–25 d. Šančiuose vyko atkaklios sukilėlių kautynės su besitraukiančiais raudonarmiečiais. Jie apšaudė A. Juozapavičiaus prospektu besitraukiančias RA karių grupes, gynė Kauno geležinkelio stotį⁴³³.

1944 m. gruodžio 12 d. NKVD suimtas ir tardomas kpt. J. Draugelis davė tokius parodymus: „[...] 1941 m. birželio 24-ąją rytę nuėjau į baltųjų partizanų štabą Vokiečių–Kranto gatvėje. Štabui vadovavo kapitonas Laucevičius Stasys [ats. kpt. Stasys Laucevičius (Laucius), LŠS Šančių šaulių būrio narys. – Aut.]. Pusvalandį su juo pakalbėjus, iš baltųjų partizanų vyriausiojo štabo atėjo pulkininkas leitenantas [Antanas] Michelevičius, atvykęs sužinoti apie padėtį Šančiuose, kadangi jokio ryšio nebuvo. Po to Michelevičius generolo Pundzevičiaus [div. gen. S. Pundzevičius. – Aut.] vardu pakvietė mane ir Laucevičių ateiti į baltųjų partizanų vyriausiąją štabą. Kai mes nuėjome ten, mus priėmė štabo viršininkas [Narcizas] Ferencas-Tautvilas [gen. št. plk. ltn. N. Tautvilas (Ferencas), Kauno LAFo kariškių štabo narys. – Aut.]. Jis išklaušė mūsų apie padėtį Šančiuose, paaiškino, kad Lietuvoje sudaryta laikinoji vyriausybė, o vadovauti Lietuvos ginkluotoms pajėgoms paskirtas generolas Pundzevičius. Po to jis man su Laucevičium pasiūlė sudaryti ir organizuoti baltuosius partizanus į būrius. Įsakymu vadu buvo paskirtas pėstininkų kapitonas Laucevičius, o aš – vado padėjėju. Beje, įsakymu aš nebuvo paskirtas, Ferencas tai manęs paprašė žodžiu.“⁴³⁴ Deja, viskas tuo ir baigėsi, nes vokiečiai įsakė sukilėlius nuginkluoti. Kaip tardomas teigė J. Draugelis, S. Laucevičius paėmė mašiną ir visus ginklus nuvežė į komendantūrą.

„Maisto“ fabriko sukilėliai

Šis sukilėlių būrys galbūt ypatingesnis buvo tuo, kad jame telkėsi nemažai sovietų iš kariuomenės atleistų tarpukario Lietuvos kariuome-

⁴³³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 35–36.

⁴³⁴ S. Knezio ir autoriaus asmeniniai archyvai.

nės karininkų. Fabrike dirbęs sukilimo dalyvis, karys savanoris Antanas Jankauskas vėliau rašė: „Dirbdamas „Maisto“ fabrike susipažinau su buvusiais kariškiais (sovietams okupavus Lietuvą ir 1940 m. rugpjūčio 30 d. pradėjus Lietuvos kariuomenės likvidavimą, nemažai atleistų karininkų įsidarbino „Maisto“ fabrike), patriotiškos dvasios tarnautojai ir darbininkais. Norėčiau paminėti plk. A. Jakštą [plk. ltn. Antanas Jakštas 1941 m. birželio 14 d. su šeima buvo išvežtas į Sibirą. – *Aut.*], plk. Grigiskį [plk. Juozas Grigiskis 1941 m. birželio 14 d. su šeima išvežtas į Sibirą. – *Aut.*], ltn. V. Gumauską, ltn. Abramavičių [ltn. Julius Abramavičius (Abromaitis). – *Aut.*], aviacijos ltn. Tėvelį [...]. Lietuvių karininkai fabrike organizavo Lietuvių aktyvistų frontą. Daugelis mokėjo užsienio kalbas, klausėsi radijo laidų iš užsienio ir informaciją perduodavo pagrindinio dalyviams.“⁴³⁵ 1941 m. birželio 22 d. prasidėjus karui, kitą rytą fabrike susirinkę pagrindininkai „Maisto“ fabriko sukilėlių būrio vadu išrinko ltn. J. Abramavičių (Abromaitį) ir pasiskirstė užduotis. Kaip ir visur, sukilėliams labai trūko ginklų. Vienas iš fabriko sukilėlių būrio vadovų aviacijos ats. mjr. Jeronimas Garolis informavo, kad netoliese esantys 1-osios baterijos („batereikos“) sandėliai prasidėjus karo veiksmams dar nevisiškai sunaikinti ir ten galima rasti ginklų bei šaudmenų. Iš fabriko buvo pasiųstas sunkvežimis su sukilėliais, juo netrukus buvo atgabenta šautuvų, kulkosvaidžių ir šovinių. Trečiądienį prie fabriko pasirodė pirmieji vokiečių žvalgai, kuriuos pastebėję nuo aerodromo pusės pradėjo apšaudyti raudonarmiečiai. Sukilėliams atidengus atsakomąją ugnį, raudonarmiečiai pasitraukė Aleksoto šlaitų link. Sukilėliai jų nepersekiojo.

Petrašiūnų sukilėliai

Tuo metu Petrašiūnai buvo Kauno priemiestis, tik 1946 m. prijungti prie Kauno miesto. Jau birželio 23 d. Petrašiūnų popieriaus fabriko mašinistas, iki okupacijos buvęs LŠS narys Vladimiras Nefiodovas organizavo sukilėlių būrį, kurį sudarė 26 vyrai, dauguma iš jų – LŠS nariai. Sukilėliai iš VI forto gavo kelis šautuvus ir pradėjo patruliuoti prie visų svarbesnių objektų – Petrašiūnų elektrinės, popieriaus fabriko, ligoninės, parduotuvių bei netoliese, Pažaislio vienuolyne esančio Valstybės

⁴³⁵ Trimitas, 2003, Nr. 4, p. 46.

archyvo. Sukilėlių štabas įsikūrė valsčiaus pastate. Kaip rodo archyviniai dokumentai, Petrašiūnų sukilėlių štabe raštininku tuo metu dirbo vėliau žinomas Kauno dramos teatro aktorius Jonas Kavaliauskas. Netrukus štabe buvo gauta žinia, kad raudonarmiečiai užpuolė Varnių kaimą netoli Petrašiūnų HES. Nedidelis sukilėlių būrelis, vadovaujamas Klinkos, ginkluotas tik penkiais šautuvais ir dviem naganais, išskubėjo į pagalbą. Prie jų prisidėjo ir iš netoliese esančio VI forto atvykę dar penki sukilėliai. Varniuose įvyko susišaudymas su raudonarmiečiais, jie iš kaimo buvo išvaryti ir išsilakstė po artimiausius miškus. Sukilėliai į štabą atsivedė vieną rusų belaisvį ir atsinešė rankinį kulkosvaidį bei kelis šautuvus. Šis sukilėlių būrys veikė 1941 m. birželio 25–29 d., paskui buvo išformuotas. Sukilėliai nušovė 10 ir paėmė į nelaisvę 30 raudonarmiečių. Sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, būrio vadas V. Nefiodovas 1945 m. balandžio 21 d. buvo sušaudytas⁴³⁶.

Apie Pažaislio vienuolyne buvusio Valstybės archyvo apsaugą šios sukilėlių grupės narys J. Eidukas vėliau pasakojo: „Mūsų būrį sudarė: V. Lapienis, J. Eidukas (t. y. aš), K. Žąsytis, P. Stanelis, Jonas Ražukas ir K. Kiznys. Vadovavo V. Lapienis. K. Kiznys palaikė ryšius su Kauno sukilimo štabu.[...] Rusų kareiviai traukėsi, kaip kas sugebėjo. Vieni kėlėsi per Nemuną ties Pažaisliu, ir grėsė pavojus tiek Pažaisliui, tiek archyviui.[...] Pažaislio vienuolyną saugojom, kol atėjo vokiečių kariai. Vėliau ginklai buvo atiduoti Petrašiūnų policijai. Birželio 28 d. baigėsi mūsų saugojimas ir perėjom prie kasdieninio darbo.“⁴³⁷

⁴³⁶ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, V., 2002, p. 111, 223; www.genocid.lt; autoriaus asmeninis archyvas.

⁴³⁷ J. Eidukas, *Gyvenimo aprašymas*, 1997 m. liepos 23 d., A. Bubnio asmeninis archyvas.

Derėtų prisiminti ir iškilmingas žuvusių Kauno sukilėlių laidotuves, įvykusias centrinėse (karmelitų) kapinėse Vytauto prospekte 1941 m. birželio 26 d. Jose dalyvavo minios kauniečių. Atsisveikinimo žodį tarė laikinai einantis Lietuvos laikinosios vyriausybės ministro pirmininko pareigas J. Ambrazevičius (Brazaitis): „Ne pirmas kartas šioje vietoje prasiveria duobės, kad priimtų kūnus tų, kurių kraujas reikalingas palaistyti tautos laisvei. Tačiau niekad jos toji duobė nebuvo tokia didelė kaip šandien.⁴³⁸“ Kiek žinoma, tą dieną buvo palaidoti 64 sukilėliai.

Žuvusiųjų sukilėlių laidotuvės. Kaunas, 1941 m. birželio 26 d.

⁴³⁸ www.patriotai.lt

TREČIAS SKYRIUS

VILNIAUS ANTISOVIETINIO POGRINDŽIO CENTRAS (LAF'O ŠTABAS)

Jau minėjome, kad Vilniaus antisovietinio pogrindžio centras (LAF) susikūrė maždaug tuo pat metu kaip ir Kauno. Jo įkūrėjas ir vadovas buvo gen. št. mjr. V. Bulvičius, tuo metu tarnavęs Raudonosios armijos 29-ojo šaulių teritorinio korpuso (RA 29 ŠTK) 179-osios šaulių divizijos (ŠD) štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėju.

Kadangi sovietai Vilniuje ir jo apylinkėse buvo dislokavę pagrindines buvusios Lietuvos kariuomenės dalis, inkorporuotas į RA, karių sukilimą buvo numatoma organizuoti Vilniuje. Planuota, prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, sukongcentruoti sukilėlių karinei vadovybei ištikimas karines dalis netoli Vilniaus, Rūdiškių bei Valkininkų miškuose, ir ten sulaukti vokiečių kariuomenės. Buvo aišku, kad kovoti su gausiomis RA pajėgomis vien sukilusio lietuvių korpuso atskiri daliniai nepajėgs. Ar toks planas iš viso buvo realus ir galimas įgyvendinti, šandien kyla daug abejonių. Greičiausiai ne, nes, kaip parodė tolesni įvykiai, 1941 m. vasaros pradžioje lietuvių korpuso 179-oji ŠD, taip pat Vilniaus pėstininkų karo mokykla buvo dislokuotos Pabradės vasaros poligone ir jo apylinkėse, o antroji – 184-oji divizija – Varėnos vasaros poligone. Vilniuje buvo likusios tik nedidelės karių grupės kareivinių apsaugai, turto priežiūrai ir sargyboms. RA 29 ŠTK atskiroji aviaeskadrilė, kurią sudarė vos apie 20 lėktuvų ir 208 žmonių personalas, buvo dislokuota Pivonijos šile prie Ukmergės ir sukilimui praktiškai jokios reikšmės neturėjo. Todėl aišku, kad kalba galėjo eiti tik apie 184-ąją ŠD (etatinė sudėtis – 6004 kariškiai, tarp jų 913 karininkų)¹, nes 179-ąją prasidėjus karui perdislokuoti į Rūdiškių miškus jokių galimybių nebuvo.

Antisovietinio pasipriešinimo organizatoriai ir vadovai – gen. št. mjr. V. Bulvičius, gen. št. kpt. Juozas Kilius ir adv. Aleksandras Kamantauskas būrė prieš sovietinius okupantus nusiteikusius kariškus bei civilius ir taip formavosi Vilniaus sukilimo organizacinis branduolys, vėliau tapęs Vilniaus LAF'o štabu. Labai artimas vadovybei, o gal ir vadovybės narys, nors tardymo metu taip neįvardytas, buvo RA 29 ŠTK 179-osios ŠD 234-ojo šaulių pulko (ŠP) prieštankinės apsaugos bataliono vadas Juozas Sadzevičius. Netrukus susidarė nemažas per 20-ties vyrų

būrys, kuris daugiau ar mažiau buvo susijęs su Vilniuje rengiamu sukilimu. Tačiau konspiracijos sumetimais šios pagrindinės organizacijos nariai pažinojo tik du tris asmenis. Jiems net buvo nežinomas nei pagrindinės organizacijos pavadinimas, nei jos vadovai. Todėl vėliau sovietinio saugumo suimti ir tardomi kai kurie šios pagrindinės organizacijos nariai įvardijo ją kaip „pagrindinę kontrrevoliucinę karinio sukilimo organizaciją“. LAF'o pavadinimą tuo metu žinojo tik vienas kitas. Tik gen. št. mjr. V. Bulvičius turėjo visą informaciją. Viską ar beveik viską žinojo ir jo artimiausias padėjėjas ir pavaduotojas gen. št. kpt. J. Kilius.

NKVD–NKGB 1941 m. pavasarį aptiko šios pagrindinės, jiems nežinomos organizacijos pėdsakus ir pradėjo suiminėti jos narius. Apie tai byloja buvusio KGB archyvai. KGB archyvinėje operatyvinėje byloje Nr. 8398 rašoma, kad ši byla atsirado 1941 m. balandžio 14 d., gavus informacijos apie Vilniuje esančią „kontrrevoliucinę lietuvių nacionalistų karinio sukilimo organizaciją“, vadinamą „Šaulių mirties batalionu“, kuri rengėsi nuversti sovietų valdžią Lietuvoje pasinaudodama tuo momentu, kai fašistinė Vokietija užpuls Sovietų Sąjungą. Prasidėjo pirmųjų įtariamųjų suėmimai. Byloje įvardyti septyni suimti asmenys, tarp jų V. Bulvičius bei artimausi jo padėjėjai – J. Kilius ir A. Kamantauskas bei kiti². Akivaizdu, kad NKVD–NKGB dar neturėjo informacijos apie LAF'o organizaciją ir jos vadovybę.

Pagrindinių su pasipriešinimo judėjimu susijusių 20-ties asmenų suėmimai prasidėjo 1941 m. kovo 16 d. – tada buvo suimtas Vilniaus autobusų įmonės darbuotojas Balys Puodžiūnas – ir baigėsi karo išvakarėse birželio 21 d. Vilniaus universiteto (VU) diplomanto Vlodo Nasevičiaus suėmimu. Pažymėtina, kad 1941 m. birželio 12 d. čekistų savo būte suimamas RA 29 ŠTK Ryšių skyriaus viršininko padėjėjas lt. Jonas Valkiūnas mėgino pasipriešinti ginklų³. Taigi Vilniaus pagrindinės organizacijos (LAF) branduolys sovietinio saugumo dar iki karo pradžios buvo sunaikintas ir to vaidmens, kuris buvo numatytas prasidėjus karui, jau negalėjo atlikti. Tačiau sukilimas Vilniuje įvyko ir buvo sėkmingas.

² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 74.

³ Ten pat, l. 75 a. p.

¹ Apie Lietuvos kariuomenę, V., 1999/12, p. 132–133.

Vokiečių tankai Gedimino prospekte Vilniuje 1941 m. birželio 25 d.

Vokiečių kariuomenė į Vilnių įžengė 1941 m. birželio 24 d. pavakare, kai miestas nuo sovietinių okupantų jau buvo išvadotas.

P. Narutis (Žukauskas) tuos įvykius prisimena taip: „Ryšiai su Vilniaus kariškiais, o kartu ir su labai svarbiomis sukilimui susiorganizavusiomis krašte grupuotėmis, Lietuvos kariuomenės likučiais ir Lietuvos teritorijoje išsidėsčiusių šaulių grupėmis po Vilniaus areštų su Kauno centru buvo nutrūkė (ryšys liko Vilniuje tik su dr. Pr. Padaliu, dr. J. Kazicku). Bet savarankiški organizuoti vienetai provincijoje ir ryšiams nutrūkus egzistavo.“⁴

1941 m. birželio 22 d. paryčiais prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas sujaukė enkavėdistų planus. Jie buvo priversti paskubomis evakuoti suimtuosius. NKVD–NKGB kareiviai Vilniaus geležinkelio prekių stotyje 1700 atvartų iš sovietinio saugumo ir Lukiškių kalėjimo kalinių sugrūdė į vagonus. Formuojamam kalinių ešelonui vadovavo čekistas vyr. lt. Djačkovas. Po vokiečių aviacijos antskrydžio, kai mieste pradėjo veikti sukilėliai, ešelonu viršininkas su apsauga pabėgo. Liko tik čekisto jaun. seržanto Umerenkovo vadovaujami trys sargybiniai. Grasindami ginklais jie privertė stoties budėtoją sėsti į garvežio mašinisto vietą ir važiuoti. Kaip tik tuo metu sukilėliai geležinkelininkai atkabino dau-

⁴ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, JAV, 1994, p. 237.

gumą vagonų ir čekistai išvežė tik 20 vagonų su kaliniais. Taip buvo išlaisvinti šimtai kalinių (liudytojų teigimu, daugiau kaip 500). Deja, gen. št. mjr. V. Bulvičiaus ir jo likimo draugų tarp išlaisvintųjų nebuvo. Liepos 3 d. kaliniai buvo atvežti į Gorkį (dabar Nižnij Novgorodas)⁵. V. Bulvičius į Gorkio NKVD kalėjimo Nr. 1 kamerą Nr. 3/9 buvo uždarytas 1941 m. liepos 9 d.⁶

Buvęs politinis kalinys ir tremtinys žurnalistas Kazimieras Umbraziūnas, etapuotas prasidėjus karui iš Vilniaus kartu su V. Bulvičiumi ir jo likimo draugais ir kartu kalėjęs NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1, vėliau grįžęs į Lietuvą prisiminė tomis dienomis išgyventą siaubą: „Už durų jutome įtartą lakstymą. Staiga atrakinamos durys. Įeina ginkluoti prižiūrėtojai ir kareiviai. Per petį kiekvienam kabo dujokaukė, ant diržų šovinynei. Taip, tai karas.[...] Koridoriai pilni kareivių. Prie kalėjimo stovi „juodvarnis“. Prikimšo pilną kalinių ir išvežė į prekių stotį.[...] Prekių stotyje baisu. Vokiečių lėktuvai bombarduoja, o mes išlaipinami iš mašinų ir už pažastų sukabinti vedami į prekinį vagoną.[...] Įstūmė mane į prekinį vagoną. Jau ir vietos nėra. Tvanku. Vagono langai užkalti lentomis. Trūksta oro. Mat birželio 23-iosios saulė kepina kaip reikiant, įkaito stogas ir visas vagonas, kuriame trokšta daugiau kaip pusšimtis kalinių. Visi jie sėdi ant grindų, nes jokių suolų nei lentynų nėra.[...] Birželio 24-osios rytą vagone atsirado ligonių.[...] Naktį retai kuris sugebėdavo miegoti sėdėdamas ant grindų, atsirėmęs į nelaimės draugą.[...] Joninių rytą mus išvežė iš stoties.[...] Nulenkėm galvas ir daug kas sušuko: „Sudediev, mylimasis Vilniau!...“ Pagaliau vienuoliktą parą Gorkyje mus išlaipino. Matyt, pristigo dengtų „čiornyj voron“ automobilių, todėl iš stoties į kalėjimą buvome vežami paprastuose sunkvežimiuose.[...] Pats kalėjimas labai panašus į didžiulį mirties kombinatą. Tai juk visai atskiras pasaulis. Patekai į enkavėdistų nagus – neištrūksi. Pačią pirmą dieną buvome įkalinti didžiulėje kameroje, kurioje irgi tvanku kaip vagone. Juk buvo 1941 m. liepos mėnesio pradžia. Patys karščiai. Laimingas tas kalinys, kuriam atiteko vieta prie lango.[...] Keletą parų išsėdėję kamero-

⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958*, V., 1996, p. 115–116.

⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, l. 26.

je be jokių tardymų, nusprendėme, kad jie neturi mūsų dokumentų nei sąrašų, nežino, ką čia iš Lietuvos kalėjimų privežė. Bet apsirikome. Visus iškviesdavo po vieną už durų ir nuvesdavo pas kažkokį viršininką. Šis sutikrindavo tapatybę. Jei dokumentų duomenys atitikdavo – į tą pačią kambarą, o jei tapatybės negalėdavo nustatyti – nukreipdavo pas tardytoją ir tas surasdavo siūlo galą.⁷

Jau minėjome, kad Vilniaus pagrindinė organizacija LAF'o štabu buvo įvardyta vėliau. Atsiminimuose teigiama, kad buvę du Vilniaus LAF'o štabai: karinis ir civilinis. Tą savo knygoje „Lithuania against Soviet and Nazi Aggression“ teigia ir vienas iš Birželio sukilimo Kaune vadovų dr. A. Damušis⁸. Tačiau atidžiau pažvelgę į žmones, kurie sudarė karinį arba pilietinį civilinį štabą (M. Bloznelis vadina pilietiniu štabu)⁹, matome, kad tiek viename, tiek kitame štabe buvo ir kariškių, ir civilių. Todėl toks štabų suskirstymas į karinį ir civilinį yra labai abejotinas ir galėjo atsirasti daug vėliau, rašant atsiminimus. Tikriausiai buvo kuriamas Vilniaus antisovietinio pagrindžio centras – Vilniaus LAF'o štabas, kurio pagrindą sudarė apie 20 žmonių. Beje, du iš jų – kpt. Pranas Gužaitis ir jaun. ltn. Adolfas Eidimtas sovietinio saugumo 1941 m. taip ir liko neatskleisti, nors vėliau, jau už kitas „nuodėmes“, jie vis tiek buvo represuoti.

Kalbant apie Vilniaus LAF'ą, pirmiausia reikėtų paminėti 13 asmenų, kurie NKVD–NKGB prieš pat karą buvo suimti, tardomi ir kilus karui etapu išsiųsti į SSRS kaip karinės sukilėlių organizacijos nariai. Tik 1941 m. spalio 26 d. Gorkyje prie V. Bulvičiaus grupės bylos buvo prijungtos dar trijų asmenų bylos – Vilniaus miesto vykdomojo komiteto tarnautojo Antano Petkelio, Vilniaus autobusų įmonės darbuotojo Balio Puodžiūno ir Vilniaus ekonominės mokyklos ūkio dalies vedėjo Jono Markūno. Jiems dar 1941 m. birželio 10 d. Vilniuje buvo pateiktas kaltinimas priklausius „kontrevoliucinei nacionalistinei lietuvių sukilėlių organizacijai „Šaulių mirties batalionas“ ir jų bendra byla nuosprendžiui priimti buvo išsiųsta Ypatingajam pasitarimui (YP) Maskvoje. Tačiau prasidėjus karo veiksmams, sprendimas nebuvo priimtas ir jie kartu

⁷ K. Umbražiūnas, *Kai buvau miręs*, V., 1990, p. 72–84.

⁸ A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi Aggression*, USA, 1998, p. 58.

⁹ *Į laisvę*, 2003, spalio, Nr. 143, p. 79.

Vytauto Bulvičiaus grupės susitikimų vieta Vilniuje, Gedimino pr. 54. 1949 m.

su kitais suimtaisiais atsidūrė Gorkyje. Čia tardant išaiškėjo jų sąsajos su V. Bulvičiaus grupe ir jų byla buvo prijungta prie bendros bylos. Tad Gorkyje ir susidarė gen. št. mjr. V. Bulvičiaus 16-kos asmenų grupė¹⁰.

Šios grupės likimas buvo tragiškas. Jie buvo kaltinami priklausius „kontrevoliucinei lietuvių nacionalistų karinio sukilimo organizacijai, kurios tikslas – ginklų pašalinti sovietų valdžią ir atkurti Lietuvoje fašistinę santvarką“. Tų pačių metų lapkričio 26–28 d. Maskvos karinės apygardos karo tribunolo uždarame posėdyje Gorkyje buvo sprendžiamas šių 16-os suimtųjų likimas. Aštuoniems iš jų, tarp jų ir gen. št. mjr. V. Bulvičiui, jo pavaduotojams gen. št. kpt. J. Kiliui ir adv. A. Kaman-tauskui bei ltn. J. Sadzevičiui buvo skirtos griežčiausios bausmės – sušaudymas, kiti nuteisti įvairų laiką kalėti lageryje, ir tik vienas, jaun. ltn. A. Vainoris, buvo išteisintas, tačiau iš kalėjimo nebuvo paleistas. Likimo ironija – vienas iš šio tribunolo narių buvo lietuvis, senas bolševikas brigados karo juristas Kazimieras Stasiulis, vėliau – RA 16-osios lietuviškosios divizijos karo tribunolo pirmininkas. 1941 m. gruodžio 11 d. Maskvos karinės apygardos karo tribunolas atmetė nuteistųjų mirties bausmę malonės prašymus¹¹. 1942 m. liepos 9 d. jaun. ltn. A. Vainoris mirė kalėjimo ligoninėje nuo plaučių tuberkuliozės. Iš 16-os nuteistųjų grupės vėliau į Lietuvą sugrįžo tik trys: buvęs VU studentas V. Nasevi-

¹⁰ IYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1–4.

¹¹ Ten pat, t. 3, l. 233 a. p.

čius – 1957 m., lt. J. Valkiūnas – po 1958 m. (tikslesnė data nežinoma) ir kpt. Jonas Vabalas – 1965 m.

Vilniaus LAF'o štabo aktyvui, be jau minėtų kpt. P. Gužaičio ir jaun. lt. A. Eidimto, priklausė VU diplomantas M. S. Naujokaitis, VU Ekonomikos fakulteto vyr. asistentas P. Padalskis (Padalis) ir to paties universiteto Teisės fakulteto prodekanas doc. S. Žakevičius (Žymantas). Archyvuiniuose dokumentuose yra minimas ir gen. št. plk. lt. Karolis Dabulevičius, kurio bute Vilniuje vykdavo gen. št. mjr. V. Bulvičiaus susitikimai su kitais pagrindininkais.

Apie kpt. Broniaus Balčiūno, Vytauto Valiukevičiaus ir J. Kazicko veiklą Vilniaus LAF'o organizacijoje rengiant 1941 m. Birželio sukilimą ar sukilimo metu jokios patikimos informacijos nėra, nors dr. A. Damušis savo knygoje juos įvardija kaip civilinio štabo vadovybės narius. 1941 m. birželio 14 d. čekistų tardomas gen. št. kpt. J. Kilius išvardijo 21 karininką, su kuriais jis buvo aptaręs sukilimo planą, tačiau kpt. B. Balčiūno jis taip pat neminėjo¹². Apie šių asmenų dalyvavimą sukilime nieko nemini ir P. Narutis (Žukauskas) savo knygoje „Tautos sukilimas 1941“.

Pažymėtina, kad jau gerokai vėliau JAV lietuvių išeivių atsiminimuose, o po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir Lietuvoje pasirodė užuominų, kad gen. št. mjr. V. Bulvičių ir jo bendraminčius sovietiniam saugumui išdavė vokiečių slaptosios tarnybos – SD ar gestapas. Apie tai vienas iš Kauno sukilimo vadovų P. Narutis (Žukauskas) rašė: „Spėjome, kad tai yra sąmoningas vokiečių ir SD išdavimas[...]. Vėliau šis spėjimas pasitvirtino ir vokiečių okupacijos metu išryškėjo, kad SD sąmoningai išdavė NKVD visas jiems žinomų pagrindininkų pavardes, jų tarpe maj. Bulvičių su kpt. Kiliumi.“¹³

Tačiau renkant medžiagą Lietuvos ypatingajame archyve (buvusiame KGB archyve) ir peržiūrėjus gana daug dokumentų, susijusių su gen. št. mjr. V. Bulvičiumi ir jo likimo draugais, niekur nepavyko aptikti nė mažiausios užuominos, kad turimą slaptą informaciją vokiečiai esą perdavė NKVD–NKGB. V. Bulvičius ir jo grupė įkliuvo sutapus lemтин-

¹² Ten pat, t. 1, l. 55–59.

¹³ P. Narutis, min. veik., p. 382.

giems atsitiktinumams, o svarbiausia – per pagrindinį radijo siųstuvą, kurį buvo gavę iš vokiečių karinės žvalgybos (abvero). Tą vėliau iš dalies patvirtino ir vienas tų dienų liudytojas, buvęs RA 29 ŠTK 179-osios ŠD 234-ojo ŠP kuopos vadas kpt. Stasys Balčiūnas. Jis rašė: „Vėliau buvo kalbama, kad mūsų radijo siųstuvą, dirbęs Cvirkos a. [tuo metu Jogailos g. 20, bt. 22. – *Aut.*] vieno namo palėpėje, buvo Raudonosios armijos žvalgybos išaiškintas, ir dėl to nukentėjo minėti divizijos karininkai [V. Bulvičius, J. Kilius, P. Gužaitis. – *Aut.*].“¹⁴ Kad tas nelaimingas radijo siųstuvą buvo pagrindinis įkaltis atskleidžiant gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupę, vėliau patvirtino buvęs NKVD Vilniaus miesto valdybos viršininkas čekistas J. Vildžiūnas. Jis savo atsiminimuose rašo: „Netrukus mums į pagalbą atėjo radijo pelengatoriai, kurie taip pat ėmė sekti namą Jogailos gatvėje. Deja, tą vakarą eteryje nepasigirdo jokių naujų signalų.[...] Namų Jogailos gatvėje sekimas nieko naujo nedavė nei kitą, nei trečią dieną.[...] Šitai praėjo visa savaitė[...], o po kurio laiko eteryje buvo sugauti šaukiamieji signalai „IRF“, „KHA“.[...] Birželio pirmosiomis dienomis rudasis lagaminas [jame ir buvo sumontuotas portatyvinis radijo siųstuvą. – *Aut.*] jau buvo atlikęs savo funkcijas. Tada areštavome mokytoją Antaną Skripkauską, o birželio 7 d. padarėme kratą pas Birutę Tijiūnaitę ir čia surastą siųstuvą paėmėme.“¹⁵

Nepaisant šios didelės nesėkmės, Vilniuje sukilimas prasidėjo 1941 m. birželio 23 d. pavakare, apie 18–19 val. Tuo metu sostinėje dar buvo gana didelės sovietų karinės pajėgos ir buvo labai neaišku, ar sukilėliai išsilaikys iki vokiečių kariuomenės atėjimo, ar jie bus sovietų sunaikinti. Sukilimui vadovauti ėmėsi NKVD–NKGB nesuimtas vienas iš gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupės (Vilniaus LAF'o štabo) narių – VU Teisės fakulteto prodekanas doc. S. Žakevičius (Žymantas). Vėliau apie šiuos įvykius buvo rašoma: „Dėl sukilimo pradžios pagrindinio nariai tarėsi birželio 23 d. VU Teisės mokslų fakulteto dekanato patalpose. Čia į slaptą doc. S. Žakevičiaus (Žymanto) sukviestą pasitarimą susirinko apie 10–20 žmonių. Po užtrukusių svarstymų buvo nuspręsta sukilimą Vilniuje pradėti 1941 m. birželio 23 d. 19 val. Buvo numatyta užimti milicijos

¹⁴ Kardas, 1991, Nr. 5, p. 17.

¹⁵ J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, V., 1971, p. 271–272, 280.

nuovadas, geležinkelio stotį, radiją, aerodromą, tiltus, išlaisvinti politinius kalinius iš Lukiškių kalėjimo bei iš traukinių Vilniuje ir Naujojoje Vilnioje, kontroliuoti pagrindines miesto gatves ir kelius iš miesto. Laikina sukilimo vadavieta buvo numatyta palikti VU Teisės mokslų fakulteto dekanatą.[...] Sukilėlių slaptąžodžiu buvo parinktas „Gedimino kalnas“.¹⁶

Dauguma sovietinių valdžios ir karinių įstaigų iš Vilniaus pradėjo evakuotis į Rusiją sekmadienio naktį į pirmadienį (birželio 22-osios naktį į 23-iąją). 1941 m. birželio 23 d. vakare sukilėliai pradėjo užiminėti valdžios įstaigas. Buvo užimtas paštas, milicijos skyriai, šūviai aidėjo Gedimino, Didžiojoje, Trakų gatvėse, Antakalnyje ir nuo Trijų kryžių kalno. Trylikos sukilėlių būrys užėmė radijo stotį. Netrukus per Vilniaus radiją nuskambėjo Lietuvos Respublikos himnas¹⁷.

Buvo atvejų, kai civiliai sukilėliai veikė kartu su sukilusiais lietuvių korpuso (RA 29 ŠTK) kariais, keitėsi informacija ir koordinavo savo veiksmus. Dar iki karo buvę Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) nariai Vilniaus centriniame pašte buvo įkūrę slaptą pasipriešinimo grupę. Prasidėjus karui, prie šios grupės prisidėjo lietuviai karininkai, kurie ėmė vadovauti grupės koviniams veiksams. Keli grupės nariai įsitvirtino Šv. Jonų bažnyčios varpinėje, kiti susikovė su sovietais Šv. Jono ir Dominikonų gatvių sankryžoje bei Pylimo gatvėje netoli sinagogos. Vienas iš sukilimo židinių susidarė Trakų gatvėje. Bendro sukilimo veiksmų plano tarp civilių sukilėlių ir kariškių nebuvo¹⁸. Kaip minėta, tuo metu Vilniuje dar buvo gausūs, nors ir pakrikę raudonarmiečių būriai. Be to, jie buvo gerai ginkluoti, o sukilėliai turėjo tik šautuvus ir pistoletus, retai kurie turėjo granatų, kulkosvaidžių. Tačiau sukilėliams užimant milicijos bei kitus pastatus ir kilus susišaudymui, sovietinė kariuomenė paskubomis pasitraukė iš miesto.

S. Žakevičius (Žymantas) vėliau rašė: „Sukilimas prasidėjo birželio 23 dieną, į pavakarę. Vokiečiai įžygiavo rytojaus dieną.[...] Kaip

¹⁶ V. Rimkus, *Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 metais*, Londonas, 1984, p. 29–35.

¹⁷ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, V., 1996, p. 70; A. Bubnio asmeninis archyvas.

¹⁸ A. Bubnio rankraštis apie 1941 m. sukilimą Vilniuje, autoriaus asmeninis archyvas.

minėta, iniciatyva mano, paskui dalykai vystėsi spontaniškai.[...] Kiek žmonių dalyvavo? Nežinia. Vėliau daug įsijungė. Gal pora tūkstančių. Žuvo labai nedaug, keliolika, tiksliai neatsimenu. Herojiškumas buvo didelis.[...] Studentai tankus imdavo su revolveriais. Svarbiausias dalykas buvo sukilimo staigumas, spontaniškumas ir kaip tik logikos stoka. Bolševikai nežinojo ir negalėjo susigaudyti nei kas, nei iš kur šaudė. Ir kaip tik tai sukėlė paniką ir vertė juos trauktis.“¹⁹

1941 m. birželio 23 d. apie 16 val. Gedimino pilies bokšte suplevė savo lietuviška trispalvė. Kitos dienos pavakare (kai kurie šaltiniai nurodo, kad ryte) į Vilnių įžengė vokiečių kariuomenė. Vokiečių dalinius lietuviai sutiko su džiaugsmo ašaromis, su gėlėmis²⁰.

Manoma, jog sukilimo metu žuvo ar buvo sužeista apie 50 sukilėlių (kai kur nurodoma 24). Prasidėjus sukilimui, 1941 m. birželio 24 d. rytą Vilniuje buvo sudarytas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas, kurio pirmininku išrinktas doc. S. Žakevičius (Žymantas). Šį komitetą vokiečių okupacinė valdžia iš pradžių sutiko pripažinti civiline miesto valdžia. 1941 m. liepos antroje pusėje vokiečių karinės valdžios įsakymu Vilniaus LAF'o štabas ir jo sukilėlių būriai buvo nuginkluoti ir išformuoti²¹.

Istorikas dr. A. Bubnys teigia, kad pagal kai kurių liudytojų parodymus vienu iš civilių sukilimo vadovų Vilniuje buvęs Vilniaus dailės muziejaus direktorius Adolfas Valeška. Susikūrus Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetui, S. Žakevičiaus (Žymanto) nurodymu šias pareigas iš A. Valeškos perėmė mokytojas Mykolas Gudėnas²².

¹⁹ Ten pat.

²⁰ 1941 m. Birželio sukilimas (*Dokumentų rinkinys*), V., 2000, p. 90–91.

²¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42905/3, l. 46.

²² A. Bubnio rankraštis apie 1941 m. sukilimą Vilniuje, autoriaus asmeninis archyvas.

Vilniaus antisovietinio pagrindžio centro (LAF'o štabo) vadovybė

Vytautas BULVIČIUS

Gimė 1908 m. gegužės 5 d. Kunigiškių k., Keturvalakių vls., Vilkaviškio aps. stambaus ūkininko ir žymaus knygnešio Juozo Bulvičiaus šeimoje, kurioje augo septyni vaikai. Du sūnūs, kaip ir Vytautas, tapo Lietuvos kariuomenės karininkais²³. 1925 m. baigęs Vilkaviškio gimnaziją, V. Bulvičius įstojo į Karo mokyklą. 1927 m. rugsėjo 7 d. baigė Karo mokyklos IX laidą, jam buvo suteiktas leitenanto laipsnis

ir jis paskirtas į 9-ąją pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulką, dislokuotą Marijampolėje. 1928 m. rugsėjo 25 d. V. Bulvičius buvo perkeltas į Šarvuocių rinktinę, dislokuotą Kaune. Tais pačiais metais jis apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1929 m. lapkričio 23 d. V. Bulvičius buvo pakeltas į vyr. leitenantus. 1931 m. kovo 31 d. jis perkeltas į Karo mokyklą. 1933 m. vasario 1 d. baigė Vytauto Didžiojo karininkų kursų Kulkosvaidžių skyriaus I laidą ir tų pačių metų lapkričio 23 d. buvo pakeltas į kapitonus. 1934 m. kpt. V. Bulvičius vedė Mariją Danevičiūtę. 1935 m. vasario 11 d. Kaune V. ir M. Bulvičiams gimė pirmoji duktė Laimutė, o 1937 m. balandžio 15 d. – antroji duktė Dalytė²⁴.

1937 m. birželio 28 d. V. Bulvičius baigė Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriaus II laidą. Jam suteiktas generalinio štabo

²³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2002, t. 2, p. 235–236.

²⁴ Kardas, 1993, Nr. 4, p. 16; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, l. 4; LCVA, f. R-222, ap. 1, b. 17, l. 142 a. p.

karininko vardas, jis perkeltas į Kariuomenės štabą ir paskirtas Mokymo dalies karininku. Tuo pat metu dirbo VDU karinio valstybės rengimo lektoriumi, dėstė karinio rengimo kursą VDU Kaune. 1937 m. rugsėjo 8 d. V. Bulvičius buvo pakeltas į generalinio štabo majorus. 1938 m. vasario 16 d. jis apdovanotas DLK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu²⁵.

1939 m. gen. št. mjr. V. Bulvičius parengė ir išleido knygą „Karinis valstybės rengimas“. Tuo laikotarpiu jis daug rašė karine bei patriotine auklėjamąja tema žurnale „Mūsų žinynas“. 1940 m. kovo 26 d.–liepos 19 d. komandavimo stažui atlikti buvo komandiruotas į 1-ąją pėstininkų DLK Gedimino pulką, dislokuotą Vilniuje. 1940 m. balandžio 29 d. Lietuvos kariuomenės vado įsakymu buvo pažymėtas už straipsnius „Kardo“ žurnale karine tematika²⁶.

1940 m. liepos 19 d. V. Bulvičius, atlikęs stažą, komandiruotas Kariuomenės štabo I (Rikiuotės) skyriaus viršininko žinion. Sovietams likviduojant Lietuvos kariuomenę, 1940 m. rugsėjo 16 d. jis paskirtas Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos (DVRA) pėstininkų karo mokyklos Vilniuje dėstytoju²⁷. Būdamas didelis Lietuvos patriotas, jis labai skaudžiai išgyveno sovietinės okupacijos pradžią ir Lietuvos kariuomenės gėdą nepasipriešinus sovietams ginklų. 1940 m. spalio 24 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos (PYKA) slapto įsakymu Nr. 067 V. Bulvičius buvo paskirtas RA 29 ŠTK 179-osios ŠD štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėju. Kartu jis dėstė karinį rengimą VU studentams²⁸.

Netrukus V. Bulvičius įsitraukė į antisovietinį pagrindinį judėjimą. Jo šeima liko gyventi Kaune, todėl ir jis dažnai čia lankėsi. Būdamas Kaune dažnai susitikdavo su antisovietinio pagrindžio organizatoriais. Jis stebėjo pagrindinės organizacijos – Kauno LAF'o įkūrimą. Sekdamas kauniečiais, V. Bulvičius 1940 m. rudenį Vilniuje irgi pradėjo kurti pagrindinę organizaciją – Vilniaus LAF'ą. Jis buvo jo siela, organizatorius ir vadovas.

Reikia pažymėti, kad gen. št. mjr. V. Bulvičius turėjo didelį autoritetą tarp studentijos, ypač po karinio rengimo paskaitų VDU Kaune 1939–

²⁵ LCVA, f. 929, ap. 1, b. 622, l. 128.

²⁶ Ten pat, l. 16, 44; f. 513, b. 387, l. 77.

²⁷ Ten pat, f. R-222, ap. 1, b. 17, l. 150.

²⁸ LYA, f. K-8, ap. 2, b. 3, l. 8; LCVA, f. R-856, ap. 1, b. 44, l. 88, 677; f. 1323, ap. 1, b. 602, l. 107–107 a. p.

1940 mokslo metais. Tos paskaitos buvo įžvalgaus ir giliai mąstančio kariškio, susirūpinusio Lietuvos ateitimi; tai buvo numatymas parengti studentiją karui ir galimai Lietuvos okupacijai. „Ir jis paruošė – supažindino studentus su okupanto užmačiomis, okupanto gudrybėmis ir kaip okupantas elgsis, jei Lietuvą okupuos, kad lengviau galėtų kraštą ir jo žmones valdyti ir išnaudoti kraštą okupavęs“, – vėliau atsiminimuose rašė buvęs jo studentas ir vienas 1941 m. Birželio sukilimo organizatorių ir vadovų Kaune P. Narutis (Žukauskas)²⁹.

1941 m. rugsėjo 28 d. sovietinių saugumiečių Gorkyje tardomas V. Bulvičius sakė: „Praktinę kontrrevoliucinę veiklą aš pradėjau 1940 m. pabaigoje ir tęsiau ją iki suėmimo dienos – iki 1941 m. birželio mėnesio. Iš pradžių aš ėmiau ieškoti sau bendraminčių, užimančių antitarybines pozicijas. Kai susidarė bendraminčių ratelis – kapitonas Juozas Kilius, 179 teritorinės ŠD štabo operatyvinio skyriaus viršininko padėjėjas ir advokatas Kamantauskas, aš pradėjau su jais kalbėti apie tai, jog reikia sudaryti vadovaujantį centrą, kuris turi nustatyti visą lietuvių inteligentijos politinę liniją ir praktinius uždavinius Tarybų valdžios ir vokiečių vyriausybės atžvilgiu.“³⁰

Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo grupė (LAF'o štabas), vadovaujama gen. št. mjr. V. Bulvičiaus, ėmė rengti sukilimą, kuris turėjo prasidėti kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui. Tam tikslui numatyta panaudoti Vilniuje ir jo apylinkėse dislokuotus buvusios Lietuvos kariuomenės likučius – RA 29 ŠTK dalis. Artimiausiu V. Bulvičiaus talkininku ir padėjėju rengiant kariškus sukilimui tapo RA 29 ŠTK 179-osios ŠD štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėjas priešlėktuvinės apsaugos reikalams gen. št. kpt. J. Kilius, o civiliniais klausimais – adv. A. Kamantauskas³¹.

1941 m. vasario mėn. V. Bulvičiaus siūlymu A. Kamantauskas savo bute Vilniuje suorganizavo nedidelį patikimų žmonių pasitarimą; jame, be V. Bulvičiaus ir A. Kamantausko, dalyvavo ir nauji žmonės – už lietuvišką veiklą lenkų okupuotame Vilniaus krašte daug kartų kalėjęs lenkų

²⁹ P. Narutis, min. veik., p. 206.

³⁰ *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, V., 1961, p. 125.

³¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 10.

kalėjimuose Antanas Petkelis bei Vilniaus ekonominės mokyklos ūkio dalies vedėjas J. Markūnas. Šiame pasitarime V. Bulvičius pabrėžė, kad pavieniai atskirų žmonių antisovietiniai veiksmai daug naudos neduoda, o kartais gal net priešingai – būna žalingi. Todėl jis pasiūlė įkurti vadovaujantį centrą, kurį sudarytų 10 žmonių. Pasitarimo dalyviai tam pritarė, tačiau su išlyga – kad vadovybę sudarytų 5 žmonės, o kiti 5 būtų jų pavaduotojai. V. Bulvičius save laikė nepakankamai kompetentingu vadovauti tokiam centrui ir siūlė paieškoti tinkamesnės kandidatūros. Vėliau tardytojams jis sakė: „Visi nutarėme ieškoti tinkamų kandidatų vadovaujančiam centrui ir, parinkus tokius kandidatus, vėl sušaukti pasitarimą. Tokiu būdu mūsų pasitarimas buvo centro organizavimo, o aš – jo steigimo iniciatorius.“³²

1941 m. kovo mėn. V. Bulvičius DVRA pėstininkų karo mokyklos Vilniuje Rikiuotės skyriaus viršininko gen. št. plk. ltn. Karolio Dabulevičiaus bute susipažino su ekonomistu Vladu Nasevičiumi; šis pasiūlė parengti planą, pagal kurį prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui vokiečių lėktuvai iš oro galėtų aprūpinti sukilėlius ginklais. V. Bulvičius šiai minčiai pritarė ir netrukus kartu su J. Kiliumi parengė du Lietuvos žemėlapius, kuriuose buvo nurodytos vietovės (77 taškai), kur vokiečiai turėtų numesti ginklus ir amuniciją. Vėliau buvo parengti dar trys tokie žemėlapiai. Trečią žemėlapi V. Bulvičius per J. Kilių atidavė saugoti RA 29 ŠTK 179-osios ŠD štabo Operacijų skyriaus raštvedžiui jaun. ltn. Aleksui Vainoriui. Ketvirtą žemėlapi jis perdavė A. Kamantauskui, kad šis rastų būdą per Vokiečių repatrijavimo komisiją, veikusią tuo metu Kaune, perduoti į Vokietiją. Penktą žemėlapių egzempliorių V. Bulvičius laikė savo bute Vilniuje, o tų pačių metų gegužės mėn. perdavė saugoti ats. kpt. Izidoriui Andriūnui į Kauną³³.

1941 m. kovo viduryje pas gen. št. mjr. V. Bulvičių užėjęs adv. A. Kamantauskas pranešė, kad iš Vokiečių repatrijavimo komisijos nario, vokiečių karinės žvalgybos (abvero) karininko Rudolfo Klausio jis gavo kilnojamąjį radijo siųstuvą, kuriuo reikėtų pasinaudoti ryšiams su Vokietija palaikyti. Vėliau tardomas V. Bulvičius sakė: „Aš sutikau su tuo pasiū-

³² *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 126.

³³ Ten pat, p. 129–130.

lymu ir radistu pasiūliau buvusio leitenanto, dirbusio LSSR geologijos valdyboje Leono Žemkalnio [V. Bulvičius ir L. Žemkalnis buvo vedę seseris Mariją ir Janiną Danevičiūtes. – *Aut.*] kandidatūrą.³⁴ Į Vokietiją siunčiamas žinias sudarydavo ir šifruodavo pats V. Bulvičius, kartais jam padėdavo L. Žemkalnis. Iš viso į Vokietiją buvo pasiųstos trys radijo šifruotės, o gautos dvi. Radijo siųstuvo Vilniuje šaukinys buvo „KHA“, o Vokietijoje – „IRF“³⁵.

1941 m. kovo mėn. gen. št. mjr. V. Bulvičius kariniuose užsiėmimuose susitiko su savo bendraminčiu, 179-osios ŠD 234-ojo ŠP bataliono vadu kpt. Pranu Gužaičiu; su juo aptarė, kaip turėtų elgtis lietuvių korpuso kariuomenė kilus karui. „Gužaitis buvo už tai, kad lietuvių korpusas turi sukilti, išeiti už Vilniaus miesto ir užimti ten žiedinę gynybą nuo Raudonosios armijos, o sulaukus vokiečių kariuomenės, sudaryti Lietuvos armijos branduolį; aš nesutikau su tokia taktika, nes nebuvau tikras, kaip pažiūrės į tokį uždavinį visa korpuso asmeninė sudėtis, nes tam tikslui buvo reikalinga masinė kontrrevoliucinė organizacija, o ji būtų greit susekta. Korpusė buvusių organizacijos narių ir numatytų žmonių, su kuriais dirbo Kilius, žinoma, buvo maža, kad visas korpusas galėtų sukilti“, – vėliau tardomas sakė V. Bulvičius³⁶.

1941 m. balandžio mėn. V. Bulvičius savo bute susitiko su J. Kiliumi, kpt. P. Gužaičiu ir bendraminčiu – RA 29 ŠTK 234-ojo ŠP prieš-tankinės apsaugos bataliono vadu vyr. ltn. Juozu Sadzevičiumi. Jie dar kartą aptarė numatomo sukilimo planą. Iš trijų variantų buvo pasirinktas V. Bulvičiaus ir J. Kiliaus parengtas sukilimo planas – pirmą karo naktį mažais būreliais pasitraukti iš Vilniaus ir aplinkiniais keliais susirinkti Valkininkų miškuose. Provincijoje stovintys kariniai daliniai turėjo vykti į artimiausią mišką, ten išsisklaidyti ir veikti kaip partizanai. Tokius būrius numatyta telkti tuose rajonuose, kur tikėtasi gauti iš vokiečių lėktuvų ginklų ir amunicijos³⁷.

1941 m. balandžio 22 d. Kaune Vilniaus ir Kauno antisovietinio pogrindžio (LAF) vadovybės tarpusavio susitarimu buvo sudaryta Lie-

³⁴ Ten pat, p. 130–131.

³⁵ Ten pat, p. 132.

³⁶ Ten pat, p. 133.

³⁷ A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė*, V., 2000, p. 88.

tuvos laikinoji vyriausybė (LLV); joje V. Bulvičiui buvo numatytos krašto apsaugos ministro pareigos³⁸.

1941 m. balandžio pabaigoje pas V. Bulvičių į jo butą atėjo iš Kauno atvykęs pogrindininkas L. Prapuolenis ir pasakęs slaptažodžius „Kumpis-23“ ir „Levas-113“ (V. Bulvičius nepažinojo L. Prapuolenio) informavo jį, kad per LAF'o ryšininką M. S. Naujokaitį iš Berlyno gauta žinia, jog Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas prasidės 1941 m. gegužės 1–10 d. laikotarpiu. Po kelių dienų pas V. Bulvičių atėjo tiesiai iš Vokietijos atvykęs Berlyno LAF'o kurjeris Taujenis; jis patvirtino L. Prapuolenio informaciją, kad Vokietijos ir SSRS karas prasidės greitai – ne vėliau kaip gegužės 10 d. V. Bulvičius paprašė Taujenį grįžti į Vokietiją ir patikslinti karo pradžios datą, taip pat informuoti ten apie padėtį Lietuvoje. Deja, šios užduoties Taujenis nespėjo įvykdyti: 1941 m. gegužės 3 d. Vilniuje jis buvo enkavėdistų suimtas³⁹.

Kadangi pirmomis 1941 m. gegužės dienomis jokių artėjančio karo požymių nesimatė, o lietuvių korpuso 179-oji divizija, kurioje tarnavo pagrindiniai karinio sukilimo rengėjai ir vadovai – gen. št. mjr. V. Bulvičius ir gen. št. kpt. J. Kilius, – pradėjo rengtis išvykti į vasaros stovyklą Pabradėje, pasidarė aišku, kad rengtas viso korpuso sukilimo planas tapo nereikalingas. Beliko tikėtis prasidėjus karui mažais būreliais pasitraukti į Švenčionėlių ir Labanoro miškus. Beje, praktiškai taip ir įvyko.

1941 m. birželio 9 d. ryte V. Bulvičiaus žmona Marija Bulvičienė iš Kauno nuvažiavo į lietuvių korpuso (RA 29 ŠTK) vasaros poligoną Pabradėje, kad išpėtų vyrą apie prasidėjusius antisovietinio pogrindžio narių suėmimus. Šią informaciją ji buvo gavusi iš savo svainio, buvusio karo lakūno ltn. L. Žemkalnio (Landsbergio), kuris, pajutęs, kad yra sekamas NKVD–NKGB, iš Vilniaus išvažiavo į Kauną ir pradėjo slapstyti. M. Bulvičienė Pabradėje susitiko su savo vyru ir papasakojo jam apie gautą iš L. Žemkalnio informaciją dėl kilusio suėmimo pavojaus. Tačiau V. Bulvičius patarė L. Žemkalniui grįžti į darbą ir nepanikuoti, kad neatkreiptų čekistų dėmesio. Grįžusi į Kauną, M. Bulvičienė kitą

³⁸ P. Narutis, *min. veik.*, p. 210.

³⁹ LYA, f. 3377, ap. 55, b. 51, l. 17–18, 79.

dieną susitiko su L. Žemkalniu, jį nuramino ir perdavė jam V. Bulvičiaus patarimą grįžti į Vilnių⁴⁰.

Kad V. Bulvičius sovietinių saugumiečių buvo suimtas 1941 m. birželio 9–10 d. naktį, birželio 13 d. tardomas patvirtino J. Kilius; jis teigė, jog po susitikimo su žmona tą pačią naktį V. Bulvičius buvo staiga iškviestas į Varėną (čia dislokavosi korpuso štabas) ir, kaip vėliau paaiškėjo, pakeliui buvo suimtas⁴¹. M. Bulvičienė šį faktą 2008 m. prisiminė kiek kitaip, nors vyro suėmimo datos nenurodė. Ji teigė: „1941 m. sužinojusi apie kratas ir suėmimus, Vytauto tėvų raginama važiauvau į Pabradę jo aplankyti. Jis raitas atvyko į stotelę su manim pasimatyti. Jis mane bauginno, kad yra labai pavojingas laikas, kad reikia viską, kas yra nereikalinga, likviduoti ir apsirūpinti maistu. Paskutinį kartą jį mačiau, kai pasibeldęs į duris jis įėjo į kambarį, kažką pasiėmė ir vos pamojęs ranka buvo išvestas dviejų apsiginklavusių rusų. Buvo labai išvargęs ir smarkiai pasikeitęs. Tai toks buvo mūsų atsisveikinimas. Vokiečiams atėjus aš sužinojau, kad jis buvo išvežtas iš Lietuvos į rytus.“⁴²

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad LYA dokumentuose rašoma, jog V. Bulvičius buvo suimtas 1941 m. birželio 13 d., jį suėmė RA 29 ŠTK Ypatingojo skyriaus darbuotojai (čekistai) „в Оранах, уезд Алутыс“⁴³. V. Bulvičiaus suėmimo datų nesutapimas (birželio 9–10 ir 13 d.) gali reikšti, kad jis buvo suimtas paslaptai, nenorint pavišinti prasidėjusios itin slaptos sovietinio saugumo operacijos. Todėl V. Bulvičius kurį laiką galėjo būti jų žinioje ir tik vėliau perduotas Vilniaus miesto NKVD–NKGB. Tą iš dalies patvirtino ir J. Vildžiūnas savo atsiminimuose: „Gegužės pradžioje Raudonosios Armijos Lietuvos 29 šaulių korpusas išvyko į vasaros stovyklą, ir karininkai pagrindininkai tikėjosi dabar galėsį susitikinėti ir vykdyti savo planus niekieno nepastebimi. Bet jie apsiriko. Mums dar parankiau čia juos sekti negu mieste. Korpuso ypatingojo skyriaus viršininku šiuo metu buvo energingas ir patyręs

⁴⁰ Ten pat, t. 3, l. 18 a. p.–19.

⁴¹ Archyviniai dokumentai, V., 1961, IV rinkinys, p. 138.

⁴² M. Bulvičienės (Danevičiūtės) pasakojimas, Kanada, 2008 m. lapkričio 10 d., autoriaus asmeninis archyvas.

⁴³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, priedas l. 4; ten pat, V. Bulvičiaus asmeninė byla, l. 2.

Vytautas Bulvičius NKVD Gorkio kalėjime 1941 m. liepos 9 d.

čekistas pulkininkas J. Bartašiūnas [Josifas (Juožas) Bartašiūnas, nuo 1918 m. čekistas, po karo – LSSR vidaus reikalų ministras. – Aut.]. Nuo pat bylos pradžios dirbome sutartinai su ypatinguoju skyriumi, todėl ir dabar sąmokslininkai bergždžiai tikėjosi pabėgti mums iš akių.“⁴⁴ Vėliau tardomas Gorkyje V. Bulvičius iš dalies šį teiginį patvirtino. Jis teigė, kad suimtas buvo RA 29 ŠTK Ypatingojo skyriaus darbuotojų⁴⁵.

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, V. Bulvičius su savo likimo draugais bei kitais suimtaisiais ir Vilniaus kalėjimo kaliniais buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą. Liepos 3 d. jis atsidūrė Gorkyje ir liepos 5 d. buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimo Nr. 1 kamerą Nr. 3/9. Jo kalinio kortelėje Nr. 23642 nurodyta, kad su savimi turėjo milinę, kelnes, karišką palaidinę, marškinius, apatinės kelnes, kojines, batus, paklodę ir šiaudinę pagalvę⁴⁶.

Atsitokėję nuo šoko, patirto vokiečiams užpuolus SSRS, Gorkio čekistai ėmėsi „įprasto darbo“. 1941 m. rugsėjo 24 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus viršininkas čekistas vyr. lt. Jefremovas pradėjo tirti NKVD Vilniaus miesto valdybos tardymo bylą Nr. 842-41 m., kurioje gen. št. mjr. V. Bulvičius su savo likimo draugais kaltinamas „tė-

⁴⁴ J. Vildžiūnas, min. veik., p. 283.

⁴⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, arch. b. Nr. 705, l. 2.

⁴⁶ Ten pat, l. 21.

vynės išdavimu“. Buvo iš naujo užpildyta suimtojo anketa (pirmoji buvo dingusi). Rugsėjo 27 d. 22 val. 30 min. kalėjimo patalpose čekistas Jefremovas pradėjo konkretų „darbą“ – V. Bulvičiaus tardymą, kurį baigė tik kitos dienos ryte – 3 val. 30 min. Į tardytojo klausimą, kas paskatino imtis „kontrevoliucinės“ veiklos, V. Bulvičius atsakė: „1. Aš nebuvau Sovietų valdžios šalininkas ir norėjau, kad Lietuva būtų demokratinė ir savarankiška. 2. Aš žinojau apie neišvengiamą karą tarp Vokietijos ir SSRS ir, mano apskaičiavimais, jėgų santykis pirmosiomis dienomis buvo ne SSRS naudai. 3. Buvau beveik įsitikinęs, kad Lietuva bus okupuota vokiečių ir Sovietų valdžia bus nuversta. 4. Norėdamas likti Lietuvoje, vokiečiams pradėjus karą, buvau nusprendęs dezertyruoti iš RA. 5. Turėdamas omenyje vokiečių okupacinio režimo žiaurumą, norėjau jį sušvelninti vokiečių vyriausybei pademonstruojant aktyvią Lietuvos inteligentijos kovą su Sovietų valdžia.“⁴⁷

NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1 V. Bulvičius ir jo likimo draugai perėjo visą, dabar net sunkiai suvokiamą kančių kelią. Kankinimai tardant tuo metu buvo sankcionuoti pačiu aukščiausiu lygiu. VKP(b) CK 1937 m. oficialiai leido tardant naudoti „fizinį poveikį“. 1939 m. sausio 10–20 d. VKP(b) CK dar kartą patvirtino, kad „fizinio poveikio metodą kaip išimtį būtina taikyti ir ateityje aiškių ir nepalūžusių liaudies priešų atžvilgiu kaip visiškai teisingą ir tikslingą metodą“⁴⁸. Tardomąjį mušdavo iki sąmonės netekimo, laužydavo kaulus, adatomis badydavo panages ir akis, išplėsdavo vyro lyties organus, kankindavo elektros srove, spaustuvais verždavo galvą, kol skildavo kaukolė, nuolat marindavo badu, tardydavo naktimis ir neleisdavo dieną miegoti.

Apie čekistų tardymo metodus rašė kartu su V. Bulvičiumi suimto, kalinto ir nuteisto ltn. J. Sadzevičiaus dukra Dalia Vabalienė (Sadzevičiūtė), kuriai apie tai papasakojo iš Sibiro tremties grįžęs V. Bulvičiaus grupės narys V. Nasevičius: „Gera prisimenu V. Nasevičiaus pasakojimą, kaip vienas kalinys po tardymo buvo leisgyvis įmestas į kamerą. Kiek atsigavęs, jis keliais šliaužiojo ir bučiavo savo kameros draugų kojas mal-

⁴⁷ Ten pat, l. 4–5, 10–10 a. p.

⁴⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 57.

daudamas: „Brolyčiai, neištverčiau, dovanokit..., išdaviau... Pasakiau, ką žinojau.“ Ir nė vienas nuo jo nenusigręžė, nepasmerkė, nes visi suprato jo kūno ir sielos kančios dydį. (Dabar aš žinau ir jo pavardę. Dėkoju Dievui, kad tai ne mano Tėvas. Tikiu, kad Viešpats šiam žmogui atleido, kaip jam atleido jo draugai).“⁴⁹

1941 m. spalio 31 d. V. Bulvičiui buvo pateiktas kaltinimas „priklautus kontrrevoliucinei karinio sukilimo organizacijai 29-ajame lietuvių šaulių korpusė, buvus iniciatoriumi ir organizatoriumi sukuriant vadovaujantį lietuvių nacionalistų centrą, per specialius kurjerius ir nelegalią trumpųjų bangų radijo stotį organizavus ryšius su užsienio lietuvių centru Vokietijoje, o per jį ir su Vokietijos armijos vadovybe, kur siuntė karines-politines šnipinėjimo žinias, Lietuvos SSR topografinius žemėlapius su planu, pagal kurį vokiečių lėktuvai turėjo numesti ginklų karinio sukilimo tikslams, vadovavus rengiant 29-ojo lietuvių šaulių korpuso sukilimo planą“⁵⁰.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje vyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis, pirmininkaujamas SSRS 3-iojo rango karo juristo Zapolskio. Antrą posėdžio dieną – lapkričio 27-ąją – vidurdienį, 13 val. 50 min. V. Bulvičius tarė paskutinį žodį: „Kaltinimą, kuris man pateiktas, aš pripažįstu ir savo paskutiniame žodyje prašau tribunolą atkreipti dėmesį į tas aplinkybes, kurios mane prie to privedė. Pirmiausia – tai mano auklėjimas. Aš 30 metų buvau auklėjamas kitoje aplinkoje ir per vieną dieną negaliu pasikeisti. Aš asmeniškai negalėjau pasikeisti per tokį trumpą laiką. Savo perėjimo tarnauti į Raudonąją armiją negaliu laikyti normaliu, automatinu, kaip kapitalistinės šalies karininkas.[...] Prašau tribunolą atkreipti dėmesį į tas nenormalias sąlygas ir aplinkybes, kuriomis man teko būti, ir bausti švelniau, nuplauti nuo manęs šnipo dėmę.“⁵¹

Tačiau tribunolo nuosprendis, paskelbtas 1941 m. lapkričio 28 d., V. Bulvičiui buvo negailestingas – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turimą⁵². Vargu ar nuosprendis jam ir jo likimo draugams tuo metu galėjo būti kitoks. Juk jie, sovietų supratimu, rengė karinį sąmokslą – sukilimą,

⁴⁹ Kardas, 1993, Nr. 1, p. 27.

⁵⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 195, 202.

⁵¹ Ten pat, l. 223, 228.

⁵² Ten pat, l. 233.

šnipinėjo svetimos valstybės Vokietijos naudai ir „norėjo atkurti buržuazinę santvarką Sovietų Lietuvoje“.

Pažymėtina, kad vėliau, jau Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, išleistuose K. Umbražiūno atsiminimuose teigiama, jog tardamas paskutinį žodį V. Bulvičius „smerkė bolševikus už įvykdytas piktadarybes“, todėl tribunolo pirmininkas jam įsakęs nutilti. Baigdamas V. Bulvičius sušukęs: „Valio nepriklausomoji Lietuva!“⁵³ Tačiau LYA saugomo Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdžio Gorkyje protokolo originale tokių įrašų nėra⁵⁴.

1941 m. gruodžio 17 d. NKVD Gorkio srities valdybos komendantas čekistas Ožegovas, atvykęs į NKVD kalėjimą Nr. 1, įvykdė gen. št. mjr. V. Bulvičiui nuosprendį. Jo palaidojimo vieta iki šiol nežinoma. Manoma, jog ten, netoliese – Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad sovietinių saugumo organų pateikiama V. Bulvičiaus ir kartu su juo nuteistų dar septynių Vilniaus LAF'o padalinio vadovybės bei aktyviausių narių (J. Gobio, A. Kamantausko, J. Kiliaus, S. Mockaičio, J. Sadzevičiaus, A. Skripkausko ir L. Žemkalnio) sušaudymo data – 1941 m. gruodžio 18 d. – nėra tiksli. Reikalas tas, kad ši data nurodoma NKVD Gorkio srities valdybos pažymoje, kurioje rašoma, kad visi minėti asmenys sušaudyti Gorkyje 1941 m. gruodžio 18 d. Tą datą 1954 m. gruodžio 11 d. pažymoje patvirtino ir Maskvos karinės apygardos karo tribunolas⁵⁵.

Tačiau iš tiesų buvo kitaip. Prieš Antrąjį pasaulinį karą, jo metu ir kurį laiką po jo Sovietų Sąjungoje mirties nuosprendžiai buvo vykdomi sovietinių respublikų sostinėse ar sričių centruose esančių NKVD–NKGB centrinių būstinių rūsiuose įrengtuose vidaus kalėjimuose. Mirties nuosprendį vykdavo NKVD–NKGB valdybos komendantas⁵⁶. Mirties nuosprendžiai buvo vykdomi vėlai vakare arba naktį. Sovietiniai budeliai vengė pašalinių akių. Pasmerktieji po vieną buvo vedami

⁵³ „Byla Nr. 34229, arba Requiem tėvui ir jo draugams“, *Kardas*, 1993, Nr. 4, p. 16.

⁵⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 205–227 a. p.

⁵⁵ Ten pat, l. 233–233 a. p.

⁵⁶ S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, V., 2002, p. 62–63.

į NKVD–NKGB rūsyje esančią patalpą. Vilniuje šią egzekuciją atlikdavo NKVD–NKGB vidaus kalėjimo viršininkas čekistas Vasilijus Dolgirevas, vėliau – 1946–1947 m. – jo pavaduotojas čekistas Borisas Prikazčikovas. Pistoletu šūviu į galvą iš už nugaros jie nušaudavo įvestą į patalpą auką. Kartais jiems kildavo noras „pasismaginti“ ir tuomet jie savo auką žiauriausiu būdu užmušdavo⁵⁷. Matyt, panašios „procedūros“ tuo metu vyko ir NKVD Gorkio kalėjimo Nr. 1 rūsyje.

Kaip minėta, gen. št. mjr. V. Bulvičiui ir jo likimo draugams mirties nuosprendį įvykdė NKVD Gorkio srities valdybos komendantas „draugas“ Ožegovas. Tačiau kada? LYA yra NKVD Gorkio srities valdybos visiškai slaptas 1941 m. gruodžio 17 d. raštas Nr. 4-10386 Gorkio kalėjimo Nr. 1 viršininkui, v/s kpt. Solovjovui; jame nurodoma Maskvos karinės apygardos karo tribunolo 1941 m. lapkričio 26–28 d. nuteistą sušaudyti V. Bulvičių perduoti NKVD Gorkio srities valdybos komendantui Ožegovui – nuosprendžiui įvykdyti. Ant to rašto yra tos pačios dienos rezoliucija su Solovjovo parašu: „Išduokite pagal parašą (*выдайте по пацнукы тов. Ожегову*).“ Kitoje šio rašto pusėje yra užrašas: „Nuteistąjį V. Bulvičių, gimusį 1908 m., gavau – NKVD Gorkio srities valdybos komendantas Ožegovas“ (parašas) ir data (41 m. 12.17)⁵⁸. Pasmerktieji buvo vedami po vieną į rūšį ir ten sušaudyti. Kad juos visus iš mirtininkų kamerų komendantas Ožegovas išsivedė 1941 m. gruodžio 17 d., rodo jo parašai. Todėl labai tikėtina, kad jų visų mirties data ir yra 1941 m. gruodžio 17 d., o tik kitą dieną – gruodžio 18-ąją – ji oficialiai įregistruota NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1. Tuo remiantis vėliau ir buvo išduotos pažymos apie V. Bulvičiaus ir jo bendražygių mirties datą.

Buvęs politinis kalinys ir tremtinys K. Umbražiūnas, kalėjęs kartu su V. Bulvičiumi, apie tą metą vėliau rašė: „Kamerose sutikau daug įdomių žmonių: gydytojas K. Nasvytis, majoras V. Bulvičius, rašytojas ir mokytojas A. Skripkauskas, iš užsienio lietuvių draugijos įdomus vyras V. Nasevičius, arklių apmokymo instruktorius kapitonas Andriūnas ir daug kitų.[...] Vieną dieną iškviėtė karininkus į teismą. Teisė juos

⁵⁷ Ten pat, p. 90.

⁵⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 22–22 a. p.

Lietuvos ambasadorius Kanadoje Alfonsas Eidintas įteikia Marijai Bulvičienei LR Prezidento apdovanojimą sovietų sušaudytiam jos vyrui Vytautui Bulvičiui. Otava, 1998 m. vasario 16 d.

už ryšį su Vokietijos žvalgyba. Kalbėjo, kad majoras ir kiti karininkai ruošėsi išlaisvinti Lietuvą iš Rusijos okupacijos. Tuo tikslu jie Lietuvoje buvo šį bei tą konkrečiai paruošę, bet okupantų saugumas suuodė ir daugelį suėmė. Aš nieko apie tai nežinojau. Tik vakare, kai iš teismo į kamerą sugrįžo liudininkai [tribunolo posėdyje dalyvavo tik teisiamieji, tribunolo nariai ir čekistų sargyba, jokių liudytojų nebuvo. – *Aut.*], sužinojau, kad man teko garbė sėdėti su didvyriu V. Bulvičiumi ir jo bendražygiais.⁵⁹

Po J. Stalino mirties 1957 m. sovietinis saugumas prisiminė gen. št. mjr. V. Bulvičiaus žmoną, kurios likimas jiems buvo nežinomas. 1957 m. spalio 24 d. KGB Ypatingasis skyrius prie SSRS MT Pabaltijo karinei apygardai kreipėsi į Vilniaus srities adresų biurą su prašymu „patikrinti ir pranešti, kur gyvena Bulvičienė Marija Aleksandrovna, 1913 m. gimimo“⁶⁰. Sovietinių saugumiečių pastangos surasti V. Bulvičiaus žmoną buvo nesėkmingos. Ji su dukromis jau seniai gyveno JAV⁶¹.

⁵⁹ K. Umbražiūnas, *Kai buvau miręs*, V., 1990, p. 85, 88.

⁶⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 229.

⁶¹ JAV lietuviai, V., 1998, t. 1, p. 180.

1957–1958 m. Vakaruose lietuvių spaudoje pasirodžius straipsniams dėl V. Bulvičiaus ir jo draugų egzekucijų bei nuteisimo įvairiam laikui kalėti teisėtumo, taip pat gavus nuteistųjų V. Nasevičiaus, J. Valkiūno ir J. Vabalo skundus, SSRS vyr. karo prokuratūra buvo priversta peržiūrėti šią bylą. Tačiau, kaip ir reikėjo tikėtis, 1958 m. balandžio 4 d. SSRS vyr. karo prokuroro padėjėjas justicijos plk. A. Fefilovas patvirtino nutarimą, kuriame rašoma: „Su Maskvos karinės apygardos karo tribunolo 1941 m. lapkričio 26–28 d. nuosprendžiu V. Bulvičiui [...] sutikti, o Nasevičiaus, Valkiūno ir Vabalo skundų netenkinti.“⁶²

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1996 m. V. Bulvičiaus žmona M. Bulvičienė buvo atvykusi į Lietuvą. 1997 m. lapkričio 19 d. V. Bulvičius Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu po mirties buvo apdovanojamas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi. Jo našlė M. Bulvičienė nuo 2005 m. gyvena Lenkų bendruomenės pensionate Toronto vakarinėje dalyje (Copernicus Lodge), Kanadoje⁶³.

Juozas KILIUS

Gimė 1909 m. gruodžio 14 d. Pažieviškių k., Pandėlio vls., Rokiškio aps., didelėje pasiturinčių ūkininkų Jono ir Marijonos (Baranauskaitės) Kilių šeimoje. Juozas buvo vyriausias vaikas. Mokytis jis pradėjo Pandėlio pradžios mokykloje. Vėliau, jau mokydamasis Rokiškio gimnazijoje, 1927–1929 m. priklausė Lietuvos šaulių sąjungai (LŠS). 1929 m. baigęs Rokiškio gimnaziją, įstojo į Karo mokyklą.

⁶² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 335.

⁶³ M. Bulvičienės (Danevičiūtės) pasakojimas, Kanada, 2008 m. lapkričio 10 d., autoriaus asmeninis archyvas.

1931 m. spalio 24 d. J. Kiliui, baigusiam Karo mokyklos XIII laidą, suteiktas artilerijos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 4-ąją artilerijos pulką, dislokuotą Plungėje, orientacijos karininku. 1935 m. spalio 1 d. jaun. ltn. J. Kilius buvo paskirtas 4-osios baterijos vyr. karininku, o tų pačių metų lapkričio 23 d. pakeltas į leitenantus. 1935 m. spalio 12 d. jis susituokė su Plungės pradinės mokyklos mokytoja Sofija Šniukštaite.

1939 m. vasario 16 d. J. Kilius buvo apdovanotas DLK Gedimino 5-ojo laipsnio ordinu. Tų pačių metų liepos 8 d. jam, baigusiam Vytauto Didžiojo aukštosios karo mokyklos Generalinio štabo skyrių, suteiktas generalinio štabo karininko vardas ir jis perkeltas į Kariuomenės štabą Kaune. 1939 m. rugsėjo 20 d. Plungėje J. ir S. Kiliams gimė duktė Dalia. Tų pačių metų lapkričio 23 d. jis pakeltas į generalinio štabo kapitonus ir galutinai persikėlė į Kauną. Netrukus iš Plungės į Kauną atvažiavo ir jo žmona su neseniai gimusia dukrele ir visi apsigyveno Aukštojoje Fredoje.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupuojant Lietuvą, gen. št. kpt. J. Kilius tarnavo Kariuomenės štabo Mokslo skyriaus karininku. Sovietams likviduojant Lietuvos kariuomenę, 1940 m. rugsėjo 11 d. jis buvo paskirtas į RA 29 ŠTK artilerijos pulką 179-osios ŠD štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėju priešlėktuvinės apsaugos reikalams ir persikėlė gyventi į Vilnių. Žmona su dukrele grįžo į Plungę⁶⁴.

Būdamas religingas ir patriotiškai nusiteikęs J. Kilius, bendraudamas su toje pačioje divizijoje tarnaujančiu gen. št. mjr. V. Bulvičiumi, greitai rado bendrą kalbą ir įsitraukė į antisovietinę veiklą, tapo Vilniuje kuriamos pagrindinės antisovietinės organizacijos vadovybės nariu ir artimiausiu V. Bulvičiaus pavaduotoju. J. Kilius buvo atsakingas už patikimų lietuvių karininkų, tarnaujančių RA 29 ŠTK, parinkimą ir įtraukimą į kuriamą organizaciją rengiantis sukilimui prieš sovietus. Kartu jis buvo įspėtas, kad, kol ateis tam tinkamas momentas, niekam nepasakotų nei apie kuriamos pagrindinės organizacijos tikslus, nei apie pačią

⁶⁴ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2004, t. 4, p. 221; LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 597, l. 15; b. 602, l. 107–107 a. p.; LYA, f. K-8, ap. 2, b. 3, l. 8; autoriaus asmeninis archyvas.

besikurincią konspiracinę organizaciją. V. Bulvičiaus nurodymu tinkamus asmenis (kariškius) jis turėjo parinkti asmeniškai juos stebėdamas ir kalbėdamasis su jais.

Pasitaręs su V. Bulvičiumi, J. Kilius į pagrindinę veiklą numatė įtraukti RA 29 ŠTK 179-osios ŠD 234-ojo ŠP bataliono vadą kpt. P. Gužaitį, to paties pulko prieštankinės apsaugos bataliono vadą ltn. J. Sadzevičių ir 184-osios ŠD štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėją priešlėktuvinės apsaugos reikalams kpt. K. Antanavičių. 1941 m. sausio ir vasario mėn. J. Kilius, K. Antanavičius ir J. Sadzevičius kelis kartus susirinkę svarstė galimybes prasidėjus karui užimti Vilnių, paskui organizuotai išvesti iš miesto lietuvių dalinius į Rūdninkų miškus. Bet vėliau, apskaičiavę jėgas, įsitikino, kad tokio uždavinio nepajėgs įvykdyti, ir šio plano atsisakė. Kpt. P. Gužaičiui ir ltn. J. Sadzevičiui buvo duota užduotis numatyti karo atvejui patikimus žmones savo dalyse.

1941 m. vasario pradžioje J. Kilius su V. Bulvičiumi pasirinko paprastesnį sukilimo variantą – prasidėjus karui, mažais būreliais pasitraukti iš Vilniaus ir susirinkti Rūdninkų miškuose. Kartu buvo atsisakyta nuo kpt. K. Antanavičiaus dalyvavimo pagrindinėje veikloje, nes jis, broliui pabėgus į Vokietiją, galėjo būti enkavėdistų sekamas. J. Kilius pavedė kpt. P. Gužaičiui numatyti atsitraukimo iš miesto kelius, o pulkuose parinkti žmones, per kuriuos būtų galima palaikyti ryšį su pulkais. Vėliau duodamas savarankiškus parodymus čekistų suimtas J. Kilius rašė: „Atvykus į vasaros stovyklą [gegužės pradžioje. – *Aut.*], tariausi su Bulvičiumi, ar neapsimokėtų ir čia kokį nors planelį numatyti? Pasvarstę priėjome tokios išvados: kadangi ir čia neturime su savimi šaudmenų, galėtume nebent bandyti, karui prasidėjus, mažais būreliais naktį išeiti iš stovyklos ir patraukti į Švenčionėlių–Labanoro miškų masyvą.[...] Bulvičius iš kažkur sužinojo, kad vokiečiai esą pažadėję karo pradžioje Lietuvos teritorijoje plačiu mastu panaudoti parašiutininkus ir, jei mes pageidautume, į nurodytus punktus išmestų ginklų ir šaudmenų. Kiek pasvarstę abu su Bulvičiumi parengėme tokią numatomų ginklams išmesti punktų schemą-žemėlapi.[...] Iš viso buvom numatę, rodos, 77 tokius punktus.“⁶⁵

⁶⁵ Archyviniai dokumentai, IV rinkinys, p. 142–144.

1941 m. gegužės 1 d. J. Kilius V. Bulvičiaus pavedimu nuėjo pas Vilniaus pagrindinės organizacijos (LAF) narį, RA 29 ŠTK 26-ojo kavalерijos pulko 4-ojo eskadrono būrio vadą jaun. ltn. A. Eidimtą ir jo bute Šnipiškėse susitiko su atvykusiu iš Vokietijos ryšininku Taujenu. Ryšininkas perdavė informaciją, kad Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas prasidės ne vėliau kaip gegužės 10 d. ir kad gen. št. plk. K. Škirpos ir vi-suomenininko R. Skipičio vadovaujamas Berlyno lietuvių centras įspėja per daug nepasitikėti vokiečių pažadais, nes jie siekia savų tikslų, nors esą vokiečių karinė vadovybė ir žada karo pradžioje išlaipinti Lietuvoje didelius oro desantus. Apie šį pokalbį J. Kilius informavo V. Bulvičių⁶⁶.

1941 m. pradžioje sovietinis saugumas aptiko Vilniuje pagrindinės organizacijos (LAF) pėdsakus ir pradėjo suiminėti jos narius. 1941 m. birželio 2 d. LSSR prokuroras Vladas Niunka sankcionavo J. Kiliaus suėmimą. Tai nulėmė tolesnį jo likimą. 1941 m. birželio 12 d. jis, kaip „aktyvus nelegalios karinio sukilimo nacionalistinės organizacijos narys“, buvo suimtas. Tokį nutarimą priėmė NKVD Tulos srities valdybos čekistas Galčukas, „komandiruotas pagalbon į Vilnių“. Tardomas J. Kilius sakė: „Suimtas buvau kariškių, bet kas jie tokie – nežinau. Vienas iš jų buvo politrukas [matyt, tai buvo 29-ojo ŠTK Ypatingojo skyriaus darbuotojai. – Aut.].“⁶⁷

Tą pačią dieną, birželio 12-ąją, 19 val. čekistas Galčukas pradėjo suimtojo J. Kiliaus tardymą, kuris truko iki kitos dienos – birželio 13 d. 6 val. 30 min. ryto. Kaip vyko tardymas ir ką teko iškentėti J. Kiliui, galime tik įsivaizduoti. Birželio 13 d. 12 val. 30 min. tardymas buvo tęsiamas toliau. Į tardytojo klausimą, ar sutinka išsamiai papasakoti apie savo „kontrrevoliucinę“ veiklą, J. Kilius atsakė: „Taip, po to, kai man buvo perduotas raštelis, kad buvęs Lietuvos kariuomenės majoras Bulvičius yra NKVD suimtas ir rašo parodymus apie mūsų kontrrevoliucinę veiklą. Raštelis parašytas asmeniškai majoro Bulvičiaus ir aš įsitikinau, kad slėpti toliau savo priklausymą nelegaliai kontrrevoliucinei organizacijai nėra prasmės, todėl nusprendžiau atvirai ir išsamiai

⁶⁶ Ten pat, p. 137–138.

⁶⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 83; t. 2, l. 9; arch. b. Nr. 601, l. 2.

viską papasakoti[...]. Parodymus teismui duosiu savarankiškai lietuvių kalba ir prašau tardytojo tam tikslui duoti man popieriaus.“⁶⁸ Ar ten buvo V. Bulvičiaus raštelis, ar tai tik gudri čekistų provokacija, dabar neįmanoma nustatyti. Minimo raštelio archyve knygos autoriui aptikti nepavyko. Raštelis neminimas nei tolesnių J. Kiliaus ir V. Bulvičiaus tardymų protokoluose, nei akistatose Gorkio kalėjime. Galima manyti, kad tai buvo čekistų klasta, kuria J. Kilius patikėjo.

1941 m. birželio 13 d. savarankiškuose parodymuose tardytojui J. Kilius rašė: „Impulsą pradėti nelegalią (kontrrevoliucinę) veiklą davė nesulaikomas vokiečių armijos žygiavimas pietryčių Europoje. Tuo laiku buvau įsitikinęs, kad vokiečiams paėmus savo hegemonijon Vakarų ir pietryčių Europą, karas tarp SSSR ir Vokietijos bus neišvengiamas. [...] tuo laiku buvau įsitikinęs, kad susikibus SSSR su Vokietija, laimės vokiečiai. Nors aiškiai žinojau, kad vokiečiai ateis ne kaip išvaduotojai, bet kaip okupantai, tačiau galvojau, kad jei mes, lietuviai, prisidėsime prie Tarybų santvarkos likvidavimo, lietuvių tauta galės iš vokiečių išsikovoti geresnę padėtį.[...] Po kelių pasitarimų su Bulvičiumi priėjome išvados, kad reikia steigti nelegalią organizaciją. Kadangi šios organizacijos veikla buvo numatyta provincijoje, civilių žmonių tarpe, abu su Bulvičiumi nusprendėme, kad organizacijai turi vadovauti civiliai asmenys, o vienas iš mūsų įeity į organizacijos centrą kaip kariuomenės atstovas. Buvom susitarę, kad tokiu atstovu bus Bulvičius, o jam susirgus, išvykus arba jį areštavus, vietoj Bulvičiaus būsiu aš. Organizuoti centrą buvo pavesta Naujokaičiui [VU diplomantas M. S. Naujokaitis. – Aut.]. Naujokaitis laikė ryšį tik su Bulvičiumi. Aš su Naujokaičiu nebuvau net supažindintas. Naujokaitis, pajutęs, kad yra NKVD organų sekamas, pabėgo į Vokietiją. Naujokaičiui išvykus, Bulvičius ne kartą sakė, kad visas pradėtas darbas staiga neteko pagrindo, kad su civiliais esą labai sunku susitarti, nes kiekvienas iš jų bijo rizikuoti.[...] Ši nelegali kontrrevoliucinė organizacija buvo pavadinta „Aktyvistų frontu“ [čia J. Kilius pirmą kartą pamini pagrindinės organizacijos pavadinimą. – Aut.].“⁶⁹

⁶⁸ Ten pat, l. 35–39.

⁶⁹ Ten pat, l. 48–48 a. p.

Gen. št. kpt. J. Kilius, būdamas pareigingas ir tvarkingas žmogus bei suvokdamas savo tikrąją padėtį, 1941 m. birželio 19 d. tardytojui rašė: „Prašau parėdymo su mano daiktais, kurie randasi NKVD organų žinioje, pasielti sekančiai: 1. Laike areštavimo paimtų pinigų, iš buvusios sumos 375 rb 75 kp – 300 rb perduoti buto [jis tuo metu gyveno Vilniuje, Kudirkos g. 5, bt. 2. – *Aut.*] šeimininkui pil. Papečkiui arba Papečkienei, kad jie kartu su visais mano daiktais perduotų žmonai.[...] 3. Iš stovykloje (palapinėje) paliktų daiktų prašau prisiųsti man milinę, raudoną antklodę ir atitinkamą kiekį baltinių[...] ir kitas smulkmenas, kurias turėti aš turiu teisę.[...] 4. Visus likusius stovykloje rastus daiktus ir pinigus prašau perduoti pil. Papečkiui (Papečkienei). 5. Išpėti pil. Papečkį, kad aš kambariu daugiau nebesinaudosi ir kad gali jį išnuomoti kitam. 6. Iki neatvyks mano žmona ir neatsiims mano daiktų, paprašyti pil. Papečkį mano daiktus globooti.“⁷⁰

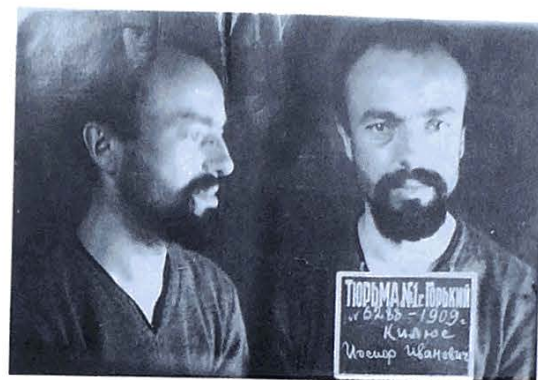
Iki karo pradžios buvo likusios vos trys dienos. Ar tardytojas patenkino gen. št. kpt. J. Kiliaus prašymą, žinių nėra. Tikriausiai ne. Vėliau J. Kiliaus žmona Sofija, tuo metu gyvenusi Plungėje, savo vyrą apibūdino taip: „Buvo labai rimtas, uždaro būdo, mokslo žmogus. Mažai kartu gyvenome. Jis studijavo Karo mokykloje Kaune, aš su maža dukrele gyvenau ir mokytojavau Plungėje. Vyras buvo pasinėręs į mokslą, darbą, tik retkarčiais aplankydavo. Nenujaučiau, kad jis priklauso pagrindinei organizacijai. Tiesa, porą kartų jis prašė sveikinantis nežymiai perduoti Plungės miesto burmistrui, su kuriuo buvom geri pažįstami, kažkokį popieriaus rutuliuką...“⁷¹

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir SSRS karui, J. Kilius kartu su visa V. Bulvičiaus grupe, tuo metu kalinta NKVD–NKGB vidaus kalėjime Vilniuje, bei kitais suimtaisiais buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą. Liepos 3 d. jie visi pasiekė Gorkį, o liepos 9 d. J. Kilius buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimo Nr. 1 kamerą N, vėliau perkeltas į 3/1, 7/8, 28/XI, 15/53 (kameros kortelė Nr. 23656). Rugsėjo 14 d. 14 val. 30 min. vyr. operatyvinis darbuotojas čekistas seržantas Kadykovas ėmė jį tardyti⁷². Tardymai vyko Gorkio kalėjime.

⁷⁰ Ten pat, vokas 1-4.

⁷¹ Kardas, 1993, Nr. 4, p. 17.

⁷² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, arch. b. Nr. 60, l. 5, 17.

Juozas Kilius NKVD Gorkio kalėjime 1941 m. liepos 9 d. Antroje nuotraukoje – iš J. Kiliaus enkavėdistų atimtas medalikėlis su užrašu: „Širdie Jėzaus, pasigailėk mūsų!“

1941 m. spalio 29 d. čekistas vyr. lt. Jefremovas pateikė kaltinimą J. Kiliui. Lapkričio 26–28 d. Gorkyje vykusio uždaro Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdžio metu pirmininkaujančiojo paklaustas J. Kilius atsakė: „Aš suprantu, kuo mane kaltina, ir visiškai pripažįstu savo kaltę [...]“⁷³ Per vertėją tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Aš niekuomet nebuvau teisiamas ir prašau Karo tribunolo man taikyti švelnesnę bausmę[...]. Namuose liko mano šeima, kuri pateko į sunkią padėtį.“⁷⁴ Tačiau sovietiniai teisėjai buvo negailestingi. Lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turimą. 1941 m. gruodžio 17 d. NKVD Gorkio srities valdybos komendantas čekistas Ožegovas įvykdė nuosprendį. Taip Gorkyje, NKVD kalėjime Nr. 1, nutrūko Lietuvos patrioto karininko gen. št. kpt. J. Kiliaus gyvybė⁷⁵. Gruodžio 18 d. J. Kilius iš kalinių sąrašo buvo išbrauktas. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas šalia savo likimo draugų Bugrovskojės kapinėse prie kalėjimo.

Gen. št. kpt. J. Kiliaus žmona S. Kilienė iki 1944 m. prasidėjusios antrosios sovietinės okupacijos mokytojavo Plungės pradžios mokykloje ir augino našlaite tapusią dukrą, kartu globojo savo sergančią mo-

⁷³ Ten pat, t. 3, l. 80, 210 a. p.

⁷⁴ Ten pat, l. 223 a. p.

⁷⁵ Ten pat, l. 233, priedai 1, 18.

tiną. J. Kiliaus duktė Dalia Eitminavičienė (Kiliūtė) prisimena savo motinos pasakojimą: „Po karo prasidėjo nerimo, nežinios ir baimės dienos – Plungės saugumas nuolat domėjosi, kur vyras, kur broliai. Teko palikti Plungę, sergančią motiną ir su Dalia keisti gyvenamąją vietą.“⁷⁶ S. Kilienė su mažamete dukra pradėjo blaškytis po Lietuvą. 1944–1947 m. ji mokytojavo Šventosios progimnazijoje, vėliau – Salantų gimnazijoje. Lankydavo Plungėje likusią seną invalidę motiną. Duktė prisimena: „Kiekvienas apsilankymas Plungėje pas likusią invalidę motiną baigdavosi tardymu Plungės saugume. Buvo sekama tiesiog nuo geležinkelio stoties ir sulaikoma tiesiog gatvėje. Aš buvau 8–9 metų ir puikiai prisimenu, kaip verkdamas laukdavau, kol baigsis tardymas ir paleis mamą.“⁷⁷ S. Kilienėi teko keisti gyvenamąją vietą. Ji su dukterimi apsigyveno Klaipėdoje. 1949–1952 m. mokytojavo Klaipėdos 2-ojoje vidurinėje mokykloje. Tačiau ir čia ji neišvengė sovietinių saugumiečių persekiojimo. D. Eitminavičienė (Kiliūtė): „Gerai prisimenu tuos siaubo ir ašarų vakarus, kai nesulaukdavau mamos iki nakties. Ją, tik išėjusią iš mokyklos, pasitikdavo saugumietis ir veždavo tardyti. O klausimai buvo tie patys: „Kur vyras?“ O mama iš tiesų nežinojo jo likimo...“⁷⁸ 1952 m. S. Kilienė iš patikimų žmonių sužinojo, kad ji su dukterimi ir motina yra įtrauktos į tremtinių žmonių sąrašą. D. Eitminavičienė (Kiliūtė): „Bėgdamos nuo baisios tremties pačios išvažiavome į Altajaus kraštą, Rubcovsko miestą, kuriame gyveno atlikęs bausmę lageryje mamos brolis. Mama dirbo sunkiai, statybose, bet išsilaikė. Močiutė mirė.“⁷⁹

Po sovietų diktatoriaus J. Stalino mirties 1953 m. birželio mėn. S. Kilienė su dukterimi grįžo į Lietuvą, apsigyveno Kaune. Įsidarbino lopšelyje, vėliau – vaikų namuose. Duktė Dalia 1957 m. baigė Kauno medicinos mokyklą Nr. 1, tačiau tapti gydytoja jai sovietų valdžia neleido – į Kauno medicinos institutą dėl tėvo biografijos jos nepriėmė. Teko įsidarbinti felčere.

⁷⁶ D. Kiliūtės atsiminimai, autoriaus asmeninis archyvas.

⁷⁷ Ten pat.

⁷⁸ Ten pat.

⁷⁹ Ten pat.

S. Kilienė sulaukė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1990 m. liepos 24 d. ji kreipėsi į tuometį Valstybės saugumo komitetą (VSK, buvusį KGB) su prašymu pranešti, kuo buvo kaltinamas jos vyras, kur jis buvo kalinamas ir ar tikrai jam įvykdytas mirties nuosprendis. Tų pačių metų rugpjūčio 3 d. ji gavo VSK atsakymą, pasirašytą skyriaus viršininko V. Palačionio; jame rašoma: „Pranešame, kad Jūsų pareiškimas gautas. Jūsų vyras Kilius Juozas, Jono, buvo areštuotas 1941 m. birželio 12 d., buvo kalinamas Gorkio mieste. 1941 m. lapkričio 28 d. Karo tribunolo nutarimu pagal RTFSR BK 58-2, 58-6, 58-10 ir 58-11 str. nuteistas mirties bausme. Nuosprendis 1941 m. gruodžio 18 d. įvykdytas Gorkio mieste.“⁸⁰

Gen. št. kpt. J. Kilius Lietuvos Respublikos Prezidento 1997 m. lapkričio 19 d. dekretu po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi. 1999 m. kovo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu jis pripažintas kariu savanoriu.

Aleksandras (Aleksas) KAMANTAUSKAS

Gimė 1906 m. rugpjūčio 4 d. Laičio vnk., Vilkijos vls., Kauno aps. ūkininkų šeimoje, kurioje augo septyni vaikai. Aleksandras mokytis pradėjo Batnevos pradžios mokykloje, vėliau tęsė mokslą Kaune, valstybinėje „Aušros“ berniukų gimnazijoje. A. Kamantauskas baigė VDU Teisės fakulteto Teisės skyrių. 1929 m. birželio 13 d.–1930 m. vasario 2 d. jis dirbo juristu Lietuvos užsienio reikalų minis-

⁸⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, vokas 92-54, 92-55.

terijoje, nuo 1932 m. sausio 1 d. iki 1934 m. rugsėjo 15 d. – Kauno apygardos teisme. 1934 m. rugsėjo 16 d. buvo pašauktas atlikti karo tarnybos⁸¹.

1935 m. rugsėjo 15 d. baigusiam Karo mokyklos X aspirantų laidą A. Kamantauskui buvo suteiktas artilerijos atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paleistas į atsargą. Vertėsi privačia advokato praktika. 1936 m. vasario 7 d. buvo paskirtas Darbo rūmų Kaune juriskonsultu padėjėju. 1936 m. vasario 25 d. A. Kamantauskas susituokė su Stase (Stanislava) Tuskenyte⁸².

1936 m. gruodžio 23 d. A. Kamantauskas įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą (LŠS). Nuo 1937 m. priklausė „Lietuvos atgimimo“ draugijai. 1937 m. gegužės 9 d. A. ir S. Kamantauskams gimė sūnus Vytautas Aleksandras Rimantas. 1938 m. lapkričio 10 d. – gruodžio 19 d. A. Kamantauskas laikinai ėjo savaitraščio „Darbas“ redaktoriaus pareigas. 1939 m. gruodžio 23 d. Kamantauskams gimė antras sūnus Kęstutis Kazimieras Leonas. Tų pačių metų lapkričio 25 d. savo paties prašymu A. Kamantauskas iš tarnybos buvo atleistas ir su šeima persikėlė į neseniai iš lenkų atgautą Vilnių, kuriame trūko advokatų lietuvių. Persikėlęs į Vilnių, tą pačią dieną pradėjo dirbti Vilniaus miesto savivaldybėje pirmuoju juriskonsultu padėjėju⁸³. 1940 m. buvo savaitraščio „Tėvų žemė“ redaktorius.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, A. Kamantauskas buvo perkeltas į aukštesnes pareigas ir paskirtas juriskonsultu. 1941 m. kovo 12 d., nusprendęs likti sovietinės Lietuvos advokatų kolegijos (AK) nariu (to meto įstatymai neleido būti AK nariu ir kartu dirbti valstybinėje įstaigoje), jis iš tarnybos Vilniaus miesto vykdomajame komitete (VK) pasitraukė, liko tik AK nariu ir vertėsi privačia advokato praktika. Jo darbą gerai įvertino tuometis Vilniaus miesto VK pirmininkas, senas bolševikas Juozas Vitas; vėliau pažymyje jis rašė: „Adv. Aleksandras Kamantauskas jam priklausančias ir pavestas pareigas atliko tinkamai, sąžiningai ir parodė didelio sumanumo darbe.“⁸⁴

Kiek žinoma iš archyvinių dokumentų, A. Kamantauską su gen. št. mjr. V. Bulvičiumi suvedė ir supažindino Vilniaus miesto VK Ko-

⁸¹ LCVA, f. 451, ap. 1, b. 135, l. 1a. p.

⁸² Ten pat, l. 1–21.

⁸³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 4229/3, t. 2, l. 37–51.

⁸⁴ LCVA, f. 451, ap. 1, b. 135, l. 52–53.

munalinio ūkio skyriaus darbuotojas ats. ltn. Vytautas Civinskas⁸⁵. Jis 1941 m. sausio pradžioje (tikslī data nežinoma) pasiūlė A. Kamantauskui įsitraukti į antisovietinę veiklą. V. Civinskas tuo metu jau priklausė Vilniuje kuriamai pogrindžio organizacijai. A. Kamantausko ir V. Bulvičiaus susitikimas buvo lemtingas – jie ėmė kartu kurti antisovietinę pogrindžio organizaciją.

1941 m. vasario mėn. A. Kamantausko bute buvo surengtas pasitarimas, kuriame, be jo ir V. Bulvičiaus, šio pasitarimo organizatorių, dar dalyvavo Vilniaus miesto VK darbuotojas A. Petkelis ir Ekonominės mokyklos ūkio dalies vedėjas J. Markūnas. Buvo nutarta kurti pagrindinę organizaciją, kuri telktų visus lietuvius bendrai kovai dėl savarankiškos Lietuvos atkūrimo. Vėliau enkavėdistų tardomas A. Kamantauskas davė tokius parodymus: „Antitarybinei lietuvių nacionalistinės organizacijos veiklai vadovavau aš – Kamantauskas ir Bulvičius. Svarbiausią organizacinę ir vadovaujančią vaidmenį vaidino Bulvičius, nes jis turėjo betarpiškus ryšius su antitarybiniu lietuvių centru Vokietijoje.“⁸⁶

1941 m. kovo pradžioje A. Kamantauskui iš Kauno paskambino V. Civinskas ir paprašė atvažiuoti į Kauną paimiti pogrindžiui gautą radijo siųstuvą. Nuvykęs į Kauną pas V. Civinską, A. Kamantauskas susitiko su ats. vyr. ltn. Vincu Bartuška. Su juo, kaip vertėju, jis nuėjo į buvusią vokiečių gimnaziją Lenino (buv. Vytauto) prospekte, kur buvo įsikūrusi Vokiečių repatrijavimo komisija. Čia iš vokiečių karinės žvalgybos (abvero) karininko R. Klausas gavo nedideliame rudame lagamine sumontuotą radijo siųstuvą, šifrą ir kodą. 1941 m. spalio 4 d. tardomas Gorkyje A. Kamantauskas aiškino: „Repatrijavimo komisijoje mus sutiko pagyvenęs 45 metų amžiaus vyriškis, pasivadinęs, kiek pamenu, Klausu. Bartuška kažką vokiškai jam pasakė, ko nesupratau, nes silpnai moku vokiečių kalbą. [...] Klausas atnešė nedidelį čemodaną ir padavė jį man. Jis taip pat davė šifrą ir kodą [...]“⁸⁷

Po karo suimtas ir 1947 m. gegužės 8 d. sovietinių saugumiečių tardomas R. Klausas davė parodymus: „Apytikriai 1941 m. vasario pabaigoje [kovo pradžioje. – Aut.] naktį pas mane į Vyriausiąją vokiečių repatrija-

⁸⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 189.

⁸⁶ Archyviniai dokumentai, IV rinkinys, p. 122.

⁸⁷ Ten pat, p. 120–122.

vimo komisijos štabą Kaune atvyko nežinomas man žmogus, lietuvis. Jis atėjo drauge su vertėju, kurio pavardės nežinau. Per vertėją jis man pranešė, kad atėjo Austo [dim. plk. ltn. vokiečių Karlas Austas, 1920–1934 m. tarnavęs Lietuvos kariuomenėje, ilgametis vokiečių karinės žvalgybos darbuotojas. – *Aut.*] rekomenduotas, pasakė savo pavardę ir papasakojo, kad jis yra advokatas ir dirba Vilniuje, be to, kad jis yra Vilniuje veikiančios antitarybinės nacionalistinės organizacijos vadovas. Jis man paaiškino, kad jų organizacijai reikalingas radijo siųstuvas ryšiams palaikyti.[...] Dabar aš prisiminiau, kad to žmogaus, kuriam aš 1941 m. kovo mėn. perdaviau radijo siųstuvą, pavardė tikrai buvo Kamantauskas, jo vardo neatmenu.⁸⁸

Radijo siųstuvą A. Kamantauskas nunešė pas V. Civinską, kuris jį paslėpė savo bute Kaune. Iš Kauno į Vilnių siųstuvą pervežė A. Kamantausko pusseserė Bagdonaitė ir Vilniaus geležinkelio stotyje perdavė mokytojui A. Skripkauskui. Šis parsivežė į savo namus, o kitą dieną perdavė A. Kamantausko siųstam nepažįstamam vaikinui. Apie atvežtą radijo siųstuvą A. Kamantauskas informavo V. Bulvičių. Kovo pradžioje V. Bulvičiaus bute Kaune, Ringuvos g. 7, įvyko A. Kamantausko, V. Bulvičiaus ir jo svainio karo lakūno ats. ltn. L. Žemkalnio (Landsbergio) pasitarimas, kuriame buvo aptartos galimybės užmegzti ryšį radijo siųstuvu su Vokietija.

Po kurio laiko A. Kamantauskui V. Bulvičius davė žemėlapių planą, pažymėtą sutartiniais ženklais tų vietų, kur vokiečių lėktuvai, prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, turėtų išmesti ginklus ir amuniciją sukilėliams. V. Bulvičius paprašė žemėlapių perduoti per repatrijavimo komisiją į Vokietiją. A. Kamantauskas prašymo neįvykdė, nes buvę tarpininkai, per kuriuos planuota tai padaryti, – V. Civinskas ir V. Bartuška – jau buvo repatrijavę į Vokietiją. 1941 m. kovo pabaigoje A. Kamantauskas pasikvietė pagrindininką mokytoją A. Skripkauską ir supažindino jį su L. Žemkalniu (Landsbergiu). Nuo to laiko radijo siųstuvas buvo L. Žemkalnio (Landsbergio) žinioje, bet čekistai jau buvo aptikę A. Kamantausko pėdsakus⁸⁹.

⁸⁸ Ten pat, p. 61–62.

⁸⁹ Ten pat, p. 121–122.

1941 m. birželio 2 d. LSSR prokuroras V. Niunka sankcionavo NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus tardytojo čekisto Valerijaus Vaičiūno parengtą nutarimą suimti A. Kamantauską. Kitą dieną, birželio 3-iąją, jis buvo suimtas, o jo bute padaryta krata. Vengiant viešumo panaudota gudrybė – A. Kamantauską suėmė ne čekistai, o Vilniaus miesto 2-ojo skyriaus milicininkai⁹⁰.

Birželio 4 d. 12 val. A. Kamantausko tardymą pradėjo net trise: pats sovietinės Lietuvos prokuroras V. Niunka, jo pavaduotojas spec. byloms N. Luchtinskis ir NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas ltn. Antonas Abramovičius. Matyt, sovietinis saugumas A. Kamantauską laikė labai dideliu „nusikaltėliu“ ir jam skyrė ypatingą dėmesį. Vėliau į tardymą įsitraukė dar vienas Tardymo dalies viršininko pavaduotojas čekistas kpt. Filipas Kozlovas. Svarbiausias tardytojų tikslas buvo sužinoti, kur slepiamas radijo siųstuvas. Tardomas A. Kamantauskas ilgai klaidino čekistus, duodamas melagingus parodymus. Pagaliau birželio 7 d. čekistams F. Kozlovui ir A. Abramovičiui pavyko išgauti iš tardomojo, kad radijo siųstuvas yra Vilniuje, Akmenų g. 3–2, L. Žemkalnio (Landsbergio) bendradarbių LSSR geologijos valdyboje Birutės Tijūnaitės bute⁹¹.

Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, A. Kamantauskas kartu su visa gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 3 d. jis kartu su kitais atvyko į Gorkį ir liepos 9 d. buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimo Nr. 1 kamerą 3/1, vėliau perkeltas į 7/8 (...), 18/XII ir galiausiai – 15/72 (kamos kortelė Nr. 23581)⁹².

NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas vyr. ltn. Jefremovas 1941 m. spalio 3 d. ėmė tardyti suimtąjį A. Kamantauską. Spalio 31 d. jis parengė kaltinamąją išvadą; A. Kamantauskas buvo kaltinamas tuo, kad „yra Lietuvos kontrrevoliucinės nacionalistinės karinio sukilimo organizacijos vienas iš vadovų tarp civilių gyventojų, kartu su V. Bulvičiumi organizavo ir kūrė šią po-

⁹⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 12–13; arch. b. Nr. 592, l. 1.

⁹¹ Ten pat, t. 2, l. 95, 101.

⁹² Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 18.

grindinę organizaciją, iš Vokiečių repatrijavimo komisijos gavo ir saugojo radijo siųstuvą, kodą ir šifrą⁹³.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje vykusiame uždarame Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdyje A. Kamantauskas prisipažino kaltu, tačiau neigė buvęs pagrindinės organizacijos vienu iš vadovų. Tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Aš gerai suprantu, kad padariau blogai. Mėginau daryti tai, ką draudžia sovietiniai įstatymai.[...] Šio nešvaraus reikalo aš ėmiausi dėl Lietuvos.[...] Prašau teismą į tai atkreipti dėmesį, prašau teismą sušvelninti bausmę, kad galėčiau įrodyti, jog galiu būti naudingas, ir mano šeima pamatys savo sūnų, tėvą ir vyrą.“⁹⁴

Veltui. Pagarsėjusio žiaurumu ir negailestingumu „tarybų valdžios priešams“ sovietinio prokuroro Andrejaus Vyšinskio mokiniai – karo tribunolo nariai – buvo tokie pat negailestingi, kaip ir jų mokytojas. Lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą. 1941 m. gruodžio 17 d. NKVD Gorkio srities valdybos komendantas čekistas Ožegovas atvyko į kalėjimą įvykdyti nuosprendžio. Tą dieną Gorkyje, NKVD kalėjime Nr. 1, nutrūko Lietuvos patrioto adv. A. Kamantausko gyvybė⁹⁵. Gruodžio 18 d. jis buvo išbrauktas iš kalėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

Sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, 1949 m. kovo 26 d. A. Kamantausko žmona Stasė su jaunesniu sūnumi (vyresnysis buvo nušaudęs), kaip „buožių šeima“, buvo ištremti į Sibirą. Jos motina Sofija Tuskenienė dėl senyvo amžiaus (jai tuo metu buvo 74 metai) buvo palikta Lietuvoje, nors į tremtinių sąrašą ji irgi buvo įtraukta. 1958 m. birželio 29 d. S. Kamantauskienė iš tremties Sibire buvo paleista, grįžo į Lietuvą, tačiau gyventi Kaune jai nebuvo leista.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1997 m. lapkričio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu A. Kamantauskas po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi. 1999 m. kovo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu jis pripažintas kariu savanoriu.

⁹³ Ten pat, t. 3, l. 196.

⁹⁴ Ten pat, l. 223.

⁹⁵ Ten pat, arch. b. Nr. 592, l. 17.

Kiti aktyvūs Vilniaus antisovietinio pogrindžio centro (LAF'o štabo) dalyviai

Aktyvūs Vilniaus LAF'o štabo nariai buvo devyniolika antisovietinio pogrindžio dalyvių, daugiau ar mažiau susijusių su gen. št. mjr. V. Bulvičiaus kuriamą „Aktyvistų fronto“ grupe. Knygoje jų biografijos pateikiamos abėcėlės tvarka.

Izidorius ANDRIŪNAS

Gimė 1902 m. kovo 14 d. Dumblynės vnk., Antazavės vls., Zarasų aps. ūkininkų šeimoje. 1919 m. birželio 24 d. savanoriu įstojo į Kaune kuriamą Lietuvos kariuomenės 1-ąją husarų eskadroną (1919 m. spalio 29 d. pavadintą 1-uoju raitelių, vėliau – 1-uoju kavalerijos pulku). Iki 1920 m. rugpjūčio 13 d. dalyvavo visuose pulko žygiuose ir kautynėse su bolševikais Zarasų krašte, su lenkais Stakliškių ir Varėnos apylinkėse. Neturėdamas reikiamo išsilavinimo,

1920 m. rudenį buvo priverstas palikti tarnybą kariuomenėje. Jis dirbo Kauno miesto savivaldybėje, o vakarais mokėsi „Aušros“ suaugusiųjų gimnazijoje, kurią baigė 1925 m. birželio mėn. Tų pačių metų rugsėjo 9 d. įstojo į Lietuvos universiteto Technikos fakulteto Statybos skyrių⁹⁶.

1927 m. rugsėjo 10 d. I. Andriūnas įstojo į Karo mokyklą. 1928 m. buvo apdovanotas Kariuomenės kūrėjų savanorių ir Lietuvos nepriklausomybės medaliais. 1929 m. spalio 6 d. baigusiam Karo mokyklos XI laidą I. Andriūnui suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 1-ąją

⁹⁶ Ten pat, t. 3, l. 79.

husarų didžiojo Lietuvos etmono kunigaikščio Jonušo Radvilos pulką, dislokuotą Žaliakalnyje, Kaune, 1-ojo eskadrono būrio vadu. 1931 m. sausio 1 d. pagal Lietuvos Respublikos Karininkų laipsnių įstatymą jam leitenanto laipsnis buvo pakeistas į jaunesniojo leitenanto laipsnį. 1931 m. lapkričio 16 d. jis buvo paskirtas Karo mokyklos kariūnų aspirantų būrio vadu. 1932 m. vasario 13 d. apdovanotas DLK Gedimino 5-ojo laipsnio ordinu, o lapkričio 23 d. pakeltas į leitenantus. 1933 m. rugsėjo 1 d. I. Andriūnas buvo paskirtas Karo mokyklos mokomojo eskadrono komandos viršininku. 1934 m. gegužės 9 d. jis perkeltas į 1-ąjį husarų pulką ir paskirtas 2-ojo eskadrono vadu. 1936 m. spalio 6 d. perkeltas į 3-įjį dragūnų „Geležinio vilko“ pulką, dislokuotą Tauragėje ir Klaipėdos krašte (Katyčiuose ir Macikuose). 1936 m. lapkričio 23 d. I. Andriūnas buvo pakeltas į kapitonus. Tais pačiais metais jis vedė Stefaniją Grybauskaitę. 1937 m. gegužės 8 d. I. ir S. Andriūnams gimė duktė Teresė Stefanija Nijolė⁹⁷.

1937 m. balandžio 20 d. kpt. I. Andriūnas buvo komandiruotas į Prancūziją stažuotis Aukštojoje kavalerijos mokykloje. 1938 m. rugpjūčio 22 d., baigęs mokslus užsienyje, jis grįžo į Lietuvą. 1938 m. spalio 3 d. buvo priskirtas prie Kavalerijos štabo ir išvyko šio štabo viršininko žinion. Netrukus I. Andriūnas buvo paskirtas 1-ojo husarų pulko 2-ojo eskadrono vadu. Žirgų sporto varžybose Lietuvoje ir užsienyje jis yra iškovojęs nemažai įvairių prizų bei apdovanojimų, aktyviai bendradarbiavo „Kario“ ir „Kardo“ žurnaluose.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupuojant Lietuvą kpt. I. Andriūnas tarnavo 3-iajame dragūnų „Geležinio vilko“ pulke, ėjo šarvuoto autobūrio, priklausančio štabui, vado pareigas. Sovietams likviduojant Lietuvos kariuomenę, 1940 m. rugsėjo 12 d. jis buvo paskirtas į formuojamą RA 29 ŠTK 26-ąjį kavalerijos pulką eskadrono vadu. Tačiau jau tų pačių metų gruodžio 16 d. sovietai iš kariuomenės jį paleido į atsargą⁹⁸.

Kurį laiką, kaip buvęs „buržuazinės kariuomenės“ karininkas, I. Andriūnas darbo negavo. Vėliau įsidarbino LSSR žemės ūkio liaudies

⁹⁷ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 2, p. 60; LCVA, f. 929, ap. 1, b. 613, l. 146; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 79.

⁹⁸ LCVA, f. 930, ap. 7, b. 613, l. 9; Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 2, p. 61.

Kpt. Izidorius Andriūnas priima Lietuvos visuomenės apdovanojimą kavaleristams – kardą. Apie 1938 m.

komisariate ir buvo paskirtas šalia Kauno esančio Žiegzdrių hipodromo direktoriumi. 1941 m. kovo mėn. iš Vilniaus atvykęs gen. št. mjr. V. Bulvičius (su juo I. Andriūnas buvo gerai pažįstamas iš tarnybos Lietuvos kariuomenėje) paskambino telefonu ir pasikvietė ateiti į jo butą, kuriame buvo likusi gyventi V. Bulvičiaus šeima. Vėliau čekistų suimtas ir tardomas I. Andriūnas davė tokius parodymus: „Bulvičius papasakojo, kad šį pavasarį galės kilti karas tarp SSRS ir Vokietijos ir kad galima tikėtis, jog vokiečiai okupuos Lietuvą.[...] Todėl esą reikia lietuviams būti organizuotiems, kad okupacijos arba suirutės metu būtų galima palaikyti pavyzdingą tvarką visame krašte.[...] Bulvičius pasakė, kad reikia užmegzti ryšį su apskritimis.[...] Tuo dienos pasikalbėjimas ir baigėsi.[...] Po kelių dienų susitikau su broliu Antanu ir jam viską papasakojau ir prašiau jį prisidėti. Jis nenoriai irgi sutiko.“⁹⁹ Gegužės mėn. iš Vilniaus į Kauną atvykęs gen. št. mjr. V. Bulvičius vėl pasikvietė I. Andriūną ir jo brolių Antaną.

Nuėję pas V. Bulvičių, broliai Andriūnai ten jau rado taip pat iš Vilniaus atvykusius V. Bulvičiaus svainį, karo lakūną ats. ltn. L. Žemkalnį

⁹⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 79–100.

(Landsbergi) ir adv. A. Kamantauską. Tąkart V. Bulvičius paprašė I. Andriūno brolių Antaną nunešti į Vokiečių repatrijavimo komisiją ir perduoti žemėlapių-planą su pažymėtomis vietomis, į kurias prasidėjus karui vokiečių lėktuvai numestų ginklų. Tačiau maždaug po valandos grįžęs A. Andriūnas pasakė, kad žemėlapio neperdavė, nes pastatą, kuriame dirba Vokiečių repatrijavimo komisija, saugo stipri enkavėdistų sargyba. Tada V. Bulvičius perdavė I. Andriūnui dar ir antrą žemėlapio-plano kopiją ir paprašė abu egzempliorius pasaugoti. Grįžęs namo, I. Andriūnas šiuos žemėlapius-planus užkasė savo sode. Birželio 7 d., pajutęs pavojų, iš Vilniaus pas žmoną į Kauną atvažiavo L. Žemkalnis (Landsbergis) ir paskambinęs telefonu pasikvietė I. Andriūną pasikalbėti. Jis pranešė, kad Vilniuje suimta mergina, pas kurią buvo laikomas radijo siųstuvas, todėl jam kilo didelis pavojus. I. Andriūnas sutiko kelioms dienoms priglauti L. Žemkalnį (Landsbergi) ir per tą laiką pamėginti suorganizuoti jo pasitraukimą į Vokietiją. Tačiau birželio 9 d. vakare, kiek apramintas V. Bulvičiaus žmonos Marijos, L. Žemkalnis (Landsbergis) išėjo iš I. Andriūno buto ir grįžo į Vilnių¹⁰⁰. Tai buvo lemtinga jo klaida, kainavusi jam gyvybę.

1941 m. birželio 14 d. Kaune enkavėdistai suėmė kpt. I. Andriūną ir padarė jo namuose kratą, o jį patį atvežė į Vilnių, nes jis buvo siejamas su Vilniaus V. Bulvičiaus grupe. Darydami kratą sovietiniai saugumiečiai aptiko ir paėmė užkastus sode du egzempliorius V. Bulvičiaus parengtų ir I. Andriūnui perduotų saugoti žemėlapių-planų. Birželio 17 d. 00 val. 30 min. čekistai pradėjo I. Andriūno tardymą, kuris truko iki kitos dienos 24 val. 00 min., t. y. beveik parą. Tardomas jis prisipažino, kad į antisovietinę karinę organizaciją V. Bulvičiaus paragintas įstojo 1941 m. kovo mėn. Čekistus labai domino L. Prapuolenio asmenybė, nes tardant jau anksčiau suimtus V. Bulvičiaus grupės narius buvo paminėta jo pavardė. Saugumiečiai stengėsi išsiaiškinti, kas šis žmogus, kaip jis atrodo ir kur gyvena. Tačiau iš I. Andriūno jiems pavyko iškvosti nedaug¹⁰¹.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, kpt. I. Andriūnas su visa gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais

¹⁰⁰ Ten pat, l. 81 a. p.–100 a. p.

¹⁰¹ Ten pat, l. 84–86, 95, 100.

Izidorius Andriūnas
NKVD Gorkio kalėjime
1941 m. liepos 9 d.

birželio 24 d. paryčiais buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą. Liepos 3 d. jis pateko į Gorkį, o liepos 9 d. buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. Čia 1941 m. rugsėjo 30 d. čekistas seržantas Kadykovas ėmė jį tardyti. Tų pačių metų spalio 16 d. įvyko I. Andriūno ir V. Bulvičiaus akistata, kurios metu V. Bulvičius pasakė: „Iš daugkartinių pokalbių su savo artimu draugu Izidoriumi Andriūnu supratau, kad jis yra nusistatęs prieš sovietų valdžią ir jam galima patikėti mūsų pagrindinės organizacijos užduotis. Dėl to 1941 m. kovo mėn. aš pavėdžiau į mano butą Kaune užėjusiems broliams Izidoriui ir Antanui Andriūnams perduoti Vokiečių repatrijavimo komisijai Lietuvos teritorijos žemėlapių-planą su jame pažymėtomis vietomis, į kurias vokiečių lėktuvai turėtų numesti ginklų.“¹⁰² I. Andriūnas patvirtino V. Bulvičiaus parodymą.

Spalio 29 d. čekistas Jefremovas pateikė kpt. I. Andriūnui kaltinimą esant „kontrrevoliucinės karinės sukilėlių organizacijos“ nariu ir saugojus savo namuose du egzempliorius planų, susijusių su ginklų išmetimu iš vokiečių lėktuvų, bei žinojus apie nelegalų radijo siųstuvą. 1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis, jame I. Andriūnas iš dalies neigė savo ankstesnį visišką kaltės pripažinimą. Jis taip pat neigė priklausęs slaptai karinei

¹⁰² Ten pat, l. 102–103.

organizacijai, apie kurią sužinojęs tik tardymo metu. Tardamas paskutinį žodį I. Andriūnas sakė: „Prašau mane bausti švelniau, kad galėčiau sovietinei vyriausybei įrodyti, jog galiu būti naudingas Sovietų Sąjungai ir darbininkų klasei.“¹⁰³ Tribunolo 1941 m. lapkričio 28 d. nuosprendžiu I. Andriūnui skirta 10 metų kalėti lageryje, konfiskuoti visą turtą ir dar 5 metams atimtos visos pilietinės teisės.

I. Andriūnas buvo įkalintas Viatlage, Kirovo srityje. Čia, sovietiniame lageryje, Lietuvos kariuomenės kpt. I. Andriūnas 1943 m. lapkričio 27 d. žuvo. Jo palaidojimo vieta nežinoma¹⁰⁴. Jo žmonos S. Andriūnienės likimas taip pat nežinomas, duktė T. S. N. Andriūnaitė mirė 1943 m. vokiečių okupuotoje Lietuvoje.

Karolis DABULEVIČIUS

Gimė 1898 m. rugsėjo 9 d. (pagal naująjį kalendorių – spalio 6 d.) Gu-diškių k., Javaravo (dabar Sasnavos) vls., Vilkaviškio aps. Mokėsi Jurbarko, Vilniaus mokyklose. 1914 m. prasidėjęs Pirmajam pasauliniam karui, tęsė mokslą pasitraukęs į Rusiją – Voronežo ir Sankt Peterburgo gimnazijose. Vėliau grįžo į Lietuvą. 1920 m. sausio 16 d. įstojo į Karo mokyklą. 1920 m. spalio 17 d. K. Dabulevičiui, baigusiam Karo mokyklos III laidą, suteiktas pėstininkų leitenanto laipsnis ir jis paskir-

tas į 1-ąją pėstininkų DLK Gedimino pulką, dislokuotą Alytuje, 2-osios kuopos jaun. karininku¹⁰⁵.

¹⁰³ Ten pat, l. 226.

¹⁰⁴ Ten pat, l. 234; t. 4, l. 312.

¹⁰⁵ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 428; VLE, V., 2003, t. 4, p. 328.

1921 m. vasario 22 d. K. Dabulevičius buvo perkeltas į 3-iąją kuopą ir kovo 21 d. paskirtas jos vadu. Tų pačių metų gruodžio 24 d. jis perkeltas į 10-ąją pėstininkų Marijampolės pulką ir paskirtas mokomosios kuopos jaunesniuoju karininku. 1922 m. spalio 3 d. paskirtas laikinai eiti pulko komendanto pareigas, o lapkričio 29 d. – kartu eiti ir raitųjų žvalgų komandos viršininko pareigas. 1923 m. lapkričio 18 d. komandiruotas laikyti egzaminų į Aukštuosius karininkų DLK Vytauto kursus. Tų pačių metų gruodžio 31 d. perkeltas į 5-ąją pėstininkų DLK Kęstučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje, Kaune.

1924 m. rugsėjo 4 d. K. Dabulevičius baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų IV laidą, buvo komandiruotas Karo mokyklos viršininko žinion ir paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu. 1926 m. sausio 12 d. pakeltas į vyresnius leitenantus. 1927 m. rugsėjo 25 d. jis susituokė su Ona Karečkaite. 1928 m. sausio 11 d. Karo mokykloje jam pavesta kariūnams aspirantams dėstyti vidaus tarnybos statutą. 1928 m. sausio 28 d. K. ir O. Dabulevičiams gimė pirmoji duktė Lidija Marija. Tų pačių metų vasario 16 d. K. Dabulevičius buvo pakeltas į kapitonus, o gegužės 15 d. apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu.

1930 m. Vasario 16-osios proga kpt. K. Dabulevičius apdovanotas DLK Gedimino 4-ojo laipsnio ordinu. 1931 m. lapkričio 23 d. jis pakeltas į majorus. 1932 m. sausio 15 d. Dabulevičiams Kaune gimė antroji duktė Rita Judita. 1934 m. rugsėjo 1 d. K. Dabulevičius buvo perkeltas į Vyriausiąją kariuomenės štabą ir paskirtas į II (Informacijos) skyrių. 1935 m. vasario 15 d. priimtas Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriaus klausytoju. Liepos 1 d. jis perkeltas į Vyriausiojo kariuomenės štabo IV (Tarnybų) skyrių ir paskirtas Susisieikimo dalies karininku¹⁰⁶.

1937 m. birželio 28 d. K. Dabulevičius baigė Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriaus II laidą. Jam buvo suteiktos generalinio štabo karininko teisės ir jis paskirtas Kariuomenės štabo I (Organizacijos ir mobilizacijos) skyriaus Operacijų dalies vedėju. 1937 m. rugpjūčio 28 d. perkeltas į 3-iąją pėstininkų Vytauto Didžiojo pulką, dislokuotą Kėdainiuose, ir paskirtas pulko vado padėjėju. Tų

¹⁰⁶ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 428, l. 1–5.

pačių metų rugsėjo 8 d. K. Dabulevičius pakeltas į generalinio štabo pulkininkus leitenantus.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, birželio 27 d. K. Dabulevičius buvo perkeltas į 9-ąjį pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulką, dislokuotą Marijampolėje, ir paskirtas pulko vadu (šiuo pulku sovietai nepasitikėjo ir buvo juo labai nepatenkinti). Tačiau liepos 25 d. dėl antisovietinių nuotaikų pulke jis buvo nušalintas nuo pulko vado pareigų ir liepos 29 d. paskirtas į sovietų naujai pavadintos „Lietuvos liaudies kariuomenės“ štabą karininku ypatingiems reikalams, tai yra praktiškai be jokių pareigų. Galutinai likviduojant Lietuvos kariuomenę, 1940 m. rugsėjo 11 d. K. Dabulevičius buvo perkeltas iš Lietuvos liaudies kariuomenės štabo į vietoj buvusios Karo mokyklos naujai formuojamą Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos (DVRA) pėstininkų karo mokyklą Vilniuje. Netrukus jis buvo paskirtas šios mokyklos Rikiuotės skyriaus viršininku ir persikėlė gyventi į Vilnių¹⁰⁷.

Būdamas patriotiškai nusiteikęs gen. št. plk. ltn. K. Dabulevičius netrukus suartėjo su antisovietiniu pogrindžiu. Jis buvo gerai pažįstamas su V. Bulvičiumi ir kitais jo grupės nariais. 1941 m. pavasarį RA 29 ŠTK Atskirojo ryšių bataliono telegrafo kabelių kuopos vado ltn. Eugenijaus Petrausko bute, dalyvaujant K. Dabulevičiui ir buto šeimininkui, įvyko V. Bulvičiaus susitikimas su būsimoju Vilniaus LAF'o nariu V. Nasevičiumi. Susitikimo metu buvo aptartas planas, kaip gauti iš vokiečių sukilimui ginklų ir amunicijos¹⁰⁸.

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir SSRS karui, K. Dabulevičius iš Raudonosios armijos pasitraukė. Jau gerokai vėliau, Gorkyje tardant ten nuvežus suimtus V. Bulvičiaus grupės narius, išaiškėjo iki tol čekistams nežinomas K. Dabulevičiaus vaidmuo rengiant ginkluotą sukilimą Lietuvoje. 1941 m. spalio 31 d. NKVD Gorkio srities valdybos viršininko pavaduotojas čekistas kpt. Babičius pasirašė nutarimą, kuriame K. Dabulevičius, tarp kitų, įvardijamas kaip „kontrrevoliucinės karinio sukilimo lietuvių nacionalistinės organizacijos narys“. Nutarime

¹⁰⁷ Lietuvos archyvai apie Lietuvos kariuomenę, V., 1999/12, p. 125, 130–131, 134–135.

¹⁰⁸ Archyviniai dokumentai, IV rinkinys, p. 128–129, 161–162.

rašoma: „Kadangi nurodyti asmenys nesuimti ir dabartiniu metu nustatyti jų gyvenamąją vietą nėra galimybių, [...] tardymo medžiagą, kurioje aukščiau išvardyti asmenys kaltinami kontrrevoliucine veikla, [...] perduoti NKVD Čkalovo srities valdybos 1-ajam spec. skyriui saugojimui LSSR NKVD archyve.“¹⁰⁹

Kaip minėta, prasidėjus karui K. Dabulevičius pasitraukė iš sovietinės kariuomenės. 1941 m. birželio 22–23 d. jis dalyvavo pogrindinio Vilniaus sukilimo komiteto, kurį sudarė suėmimų išvengę LAF'o nariai, veikloje. Birželio 23 d. popietę Vilniuje prasidėjo sukilimas prieš sovietus, o birželio 24 d. pavakare į Vilnių įžengė pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai. Birželio 24 d. K. Dabulevičius tapo Vilniaus universiteto Teisės fakulteto prodekano doc. S. Žakevičiaus (Žymanto) sudaryto ir vadovaujamo Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto nariu; šiame komitete jis atstovavo iš RA pasitraukusiems lietuvių kariniams daliniams. Komitetas atliko civilinės valdžios funkcijas ir palaikė ryšius su vokiečių kariuomene. Netrukus Vilniuje pasirodė iš RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) (tuo metu ji buvo Pabradės vasaros poligone) pasitraukę lietuviai kariai, o vėliau prie jų prisidėjo ir Varėnos vasaros poligone buvusios 184-osios ŠD kariai. Jie buvo apgyvendinti kareivinėse Kalvarijų gatvėje. Iš jų pradėta formuoti lietuvių savisaugos dalinius. Vėliau, 1953 m. sovietinių saugumiečių suimtas ir tardomas buvęs 184-osios ŠD 617-ojo artilerijos (haubicų) pulko mokyklos viršininkas kpt. Jonas Žemaitis (žymus Lietuvos partizaninio karo vadovas, LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas, dimisijos brigados generolas slapyvardžiu „Vytautas“) teigė: „Kareivinėse susirinkusiems lietuviams vadovavo plk. leitenantas Antanas Špokevičius ir plk. leitenantas Karolis Dabulevičius. Jie mus informuodavo apie derybas su vokiečiais.“¹¹⁰

1941 m. liepos 14 d. gen. št. plk. ltn. A. Špokevičius Vilniaus vokiečių karo lauko komendanto plk. ltn. Adolfo Zehnpfennigo įsakymu iš Vilniuje esančių lietuvių karių sudarė tris batalionus. Jie buvo pavadinti Vilniaus atstatymo tarnyba (VAT) ir dislokuoti kareivinėse Antakalnyje. VAT viršininku tapo A. Špokevičius, o štabo viršininku – K. Dabu-

¹⁰⁹ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹¹⁰ N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų Prezidentas*, V., 1998, p. 54.

Vilnietės sveikina sukilusius lietuvių karius. 1941 m. birželio 23–24 d.

levičius. 1941 m. rugpjūčio 1 d. VAT, kaip pagalbinė organizacija, buvo priskirta Vilniaus miesto tvarkos policijai ir panaikinta. Visi lietuvių batalionai buvo sujungti ir pavadinti lietuvių savisaugos daliniais (LSD). 1941 m. spalio 1 d. K. Dabulevičius tapo Vilniaus miesto burmistru ir iš LSD štabo viršininko pareigų buvo atleistas¹¹¹.

Tapęs Vilniaus miesto burmistru ir nusivilkęs karinę uniformą, K. Dabulevičius įsitraukė į aktyvią visuomeninę veiklą, rūpinosi lietuvių bėgusiųjų puoselėjimu, kultūriniu gyvenimu Vilniuje ir jo apylinkėse. 1941 m. gruodžio mėn. jo rūpesčiu Vilniuje, Filharmonijos salėje, labai sėkmingai gastroliavo Kauno valstybės teatras. Apie šį įvykį vėliau buvo rašoma, kad „Valstybės teatro gastrolės Vilniuje pakėlė visų Vilniaus lietuvių nuotaikas ir parodė lenkams šovinistams aukštą lietuvių kultūrą“¹¹². Vilniečiai pradėjo reikalauti, kad Vilniuje būtų įkurtas operos teatras. Laikraštis „Vilniaus balsas“ tada rašė: „Tokią nuomonę ypač entuziastingai palaikė Vilniaus burmistras plk. K. Dabulevičius, vėliau vadintas net Filharmonijos operos krikštatėviu.“¹¹³ Tuo tikslu 1942 m. sausio 5 d. nuvykęs į Kauno valstybės teatrą K. Dabulevičius, dalyvaudant vokie-

¹¹¹ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998, p. 121–123.

¹¹² www.muzikos.barai.lt.

¹¹³ Ten pat.

čių civilinės valdžios švietimo generaliniam tarėjui Pranui Germantui (Meškauskui) ir teatro vadovybei, susitarė, kad kauniečiai parems šią idėją. Į Vilniuje kuriamą operą buvo pakviesti solistai Sofija Adomaitienė, Juozė Augaitytė, Vladas Baltrušaitis, Kazys Gutauskas, Ipolitas Nauragis ir kiti. Taip pat buvo pakviesti ir atvyko baletmeisteris Vaclovas Germanavičius ir režisierius Antanas Zauka. 1942 m. sausio 28 d. nutarta Vilniuje prie Filharmonijos steigti Operos skyrių, o kovo 9 d. Vilniaus filharmonijos opera pakvietė į pirmąją premjerą – Šarlio Guno operą „Faustas“¹¹⁴.

Istorikas dr. A. Bubnys teigia, kad vokiečių okupacijos metais Vilniaus burmistras K. Dabulevičius buvo pagrindinio Lietuvių fronto (LF) Vilniaus komiteto narys¹¹⁵. 1943 m. balandžio 5 d. K. Dabulevičius dalyvavo Kaune, Karo muziejuje vykusioje lietuvių konferencijoje, kurioje priimtose rezoliucijose buvo reiškiamas susirūpinimas dėl Sovietų Sąjungos pretenzijų į Lietuvos teritoriją ir vėl kylančios bolševizmo grėsmės. Konferencijos metu K. Dabulevičius buvo numatytas vienu iš kandidatų į Lietuvių tarybą (LT)¹¹⁶. 1943 m. rugpjūčio 31 d. jis ir Vilniaus apskritys viršininkas Kostas Kalendra bei lietuvių saugumo viršininkas atvyko į Kauną tartis su pirmuoju vokiečių civilinės valdžios generaliniu tarėju gen. Petru Kubiliūnu, ką daryti, kad būtų nutrauktos masinės jaunų žmonių gaudynės darbams į Vokietiją¹¹⁷. 1944 m. vasario mėn. VLIK'o Karo tarybos Vilniaus apygardos vadas gen. lt. Motiejus Pečiulionis paskyrė gen. št. plk. lt. K. Dabulevičių savo pavaduotoju ir pavedė jam suformuoti štabą. Kaip teigia pasipriešinimo dalyvis M. Bloznelis, K. Dabulevičius susitarė su Vilniuje dislokuoto lietuvių savisaugos bataliono vadovybe, kad pasitraukus vokiečių kariuomenei šios struktūros pereinamąją VLIK'o Karo tarybos Vilniaus apygardos štabo žinion ir kovotų su Raudonąja armija¹¹⁸. Sovietinei kariuomenei sparčiai žygiuojant į Vakarus,

¹¹⁴ Ten pat.

¹¹⁵ A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, V., 1991, p. 21.

¹¹⁶ LCVA, f. R-729, ap. 2, b. 3, l. 122; S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, Čikaga, 1982, p. 355–356.

¹¹⁷ *Armija Krajova Lietuvoje*, V.–K., 1995, p. 18.

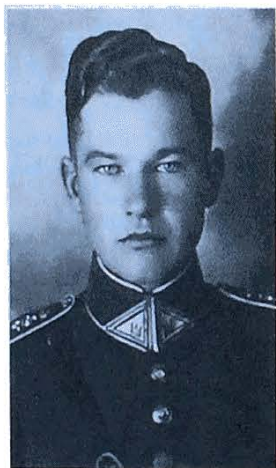
¹¹⁸ M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, K., 2008, p. 112; lt.wikipedia.org/wiki/Motiejus_Pečiulionis.

pats M. Pečiulionis 1944 m. liepos mėn. iš Vilniaus pasitraukė (vėliau dalyvavo antisovietinio pasipriešinimo organizacijoje – Lietuvos laisvės armijoje), ir jokio ginkluoto lietuvių dalinių pasipriešinimo nebuvo.

1944 m. artėjant Rytų frontui prie Lietuvos, K. Dabulevičius su šeima iš Vilniaus pasitraukė į Vokietiją, vėliau emigravo į JAV.

Gen. št. plk. ltn. K. Dabulevičius mirė 1988 m. vasario 20 d. Čikagoje, JAV. Ten ir palaidotas¹¹⁹.

Adolfas EIDIMTAS

Gimė 1915 m. vasario 24 d. Smilgių k., Žarėnų vls., Telšių aps. didelėje pasiturinčių ūkininkų šeimoje¹²⁰. Pradžios mokyklą jis baigė Smilgiuose. 1930 m. įstojo į Telšių gimnaziją, ją 1935 m. baigęs buvo pašauktas atlikti karo tarnybos. Mokydamasis gimnazijoje priklausė Skautų sąjungai, vadovavo jos grupei. 1938 m. gegužės 12 d. baigusiam Karo mokyklos XIX laidą A. Eidimtui buvo suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į

1-ąją husarų didžiojo Lietuvos etmono kunigaikščio Jonušo Radvilos pulką, dislokuotą Kaune, Žaliakalnyje¹²¹. 1940 m. birželio 15 d. sovietams okupuojant Lietuvą, jaun. ltn. A. Eidimtas tarnavo 1-ajame husarų pulke eskadrono būrio vadu. Likviduojant Lietuvos kariuomenę, Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos 1940 m. spalio 3 d. slapto įsakymu Nr. 084 jis buvo perkeltas į RA 29 ŠTK 26-ąją kavalerijos pulką ir paskirtas 4-ojo eskadrono būrio vadu¹²².

¹¹⁹ JAV lietuviai, t. 1, p. 212; VLE, t. 4, p. 382.

¹²⁰ Laisvės kovų archyvas, 1996, Nr. 18, p. 295–298.

¹²¹ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2003, t. 3, p. 99.

¹²² LYA, f. K-8, ap. 2, saug. vnt. Nr. 3, l. 100.

Kada ir kaip jaun. ltn. A. Eidimtas įsitraukė į V. Bulvičiaus Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo grupę (LAF'o štabą), tikslų žinių nėra.

1941 m. birželio 13 d. NKVD tardomas gen. št. kpt. J. Kilius davė tokius parodymus: „Balandžio 30 d. buvau Bulvičiaus įspėtas gegužės 1 d. nueiti pas ltn. Eidimtą (Šnapiškėse), pas kurį yra atvykęs žmogus iš Vokietijos. Nuėjęs apie 21.00 val. radau pas jį pilietį Taujenį (nei Eidimto, nei Taujenio anksčiau nepažinojau).[...] Tačiau gegužės 3 d. nustatytu laiku leitenantas Eidimtas neatvyko. Vėliau paaiškėjo, kad jis suimtas.“¹²³ O štai kaip šiuos įvykius prisimena tuometis NKVD Vilniaus valdybos viršininkas čekistas J. Vildžiūnas: „1941 metų Gegužės Pirmosios išvakarėse pas majorą Vytautą Bulvičių pasirodė mums nepažįstamas žmogus. Mes įtarėme, jog tai, ko gero, kurjeris iš Vokietijos.[...] Taujenis (tokia buvo kurjerio pavardė) balandžio 30 d. atvyko į Šnapiškes, kur gyveno leitenantas Eidimtas, pernakojo pas jį, o gegužės 1 d. čia pasirodė kapitonas Juozas Kilius ir susitiko su Taujeniu. Gegužės 2 d. Taujenis susiruošė išvažiuoti atgal, o drauge su juo ir leitenantas Eidimtas, kuris nusprendė dezertyruoti. Abu šiuos žmones, pakilusius sprukti iš Lietuvos, reikėjo suimti.“¹²⁴

1941 m. gegužės 3 d. jaun. ltn. A. Eidimtas, kaip buvo sutarę su Taujeniu, užėjo pas Uosto gatvėje Vilniuje gyvenantį Taujenio brolių, kur turėjo su juo susitikti, tačiau abu broliai jau buvo suimti, o bute surengta čekistų pasala; į ją ir pateko A. Eidimtas. Kadangi tiesioginių įkalčių NKVD–NKGB prieš jį neturėjo, tai kitą dieną jis buvo perduotas RA 29 ŠTK Ypatingajam skyriui. Čia dvi dienas A. Eidimtas buvo tardomas siekiant išgauti jo prisipažinimą priklausius lietuvių pogrindinei organizacijai. Čekistai apie jo ryšius su V. Bulvičiumi ir J. Kiliumi tuo metu dar nieko nežinojo, o į jų rankas A. Eidimtas pateko atsitiktinai. Netikėtai susirgęs dizenterija, kuri tuo metu siautė Vilniuje, jis buvo paguldytas į Karo ligoninę Antakalnyje ir čia išgulėjo apie 10 dienų. Gulėdamas Karo ligoninėje jis susisiekt su savo gera pažįstama ir bendrklase iš Telšių gimnazijos laikų, tuo metu sužadėtine Gabriele Milvydaite; ji parūpino jam civilius drabužius ir padėjo sutartoje vie-

¹²³ Ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 49.

¹²⁴ J. Vildžiūnas, min. veik., p. 281.

toje. Naktį jis išlipo pro ligoninės langą, persirengė civiliais drabužiais ir išvažiavo į Kauną. Tą pačią dieną A. Eidimtas iš Kauno išvažiavo į Suvalkų Kalvariją (Kalvariją), ten padedamas pažįstamo ūkininko Stasio Jackevičiaus perėjo sieną ir atsidūrė Vokietijoje¹²⁵.

Vos perėjusį sieną jį sulaukė vokiečių pasienio policija ir perdavė gestapui. Maždaug 1941 m. birželio 17 d. jaun. ltn. A. Eidimtas buvo paskirtas vertėju į karui pasirengusią vokiečių kariuomenę ir, prasidėjus Vokietijos–SSRS karui, kartu su pirmaisiais vokiečių daliniais kaip vertėjas dalyvavo puolime Marijampolės–Kauno kryptimi. 1941 m. liepos 3 d. iš vokiečių kariuomenės jis pasitraukė ir Kaune susirado savo sužadėtinę G. Milvydaitę¹²⁶.

Yra ir kita A. Eidimto grįžimo iš Vokietijos į Lietuvą versija, kurią jis 1945 m. balandžio 10 d. papasakojo sovietinio saugumo tardytojui. Pagal ją A. Eidimtas, gavęs iš minėto ūkininko S. Jackevičiaus vokiečiams perduoti paketėlį su žiniomis ir telefono numerį paskambinti, perėjo sieną ir susisiekė su vokiečių karine žvalgyba (abveru). Atvykęs karininkas Dilba paėmė šį paketėlį ir po savaitės davė jam užduotį grįžti į Lietuvą. A. Eidimtas grįžo ir iki karo pradžios slapstėsi pas stambų ūkininką S. Jackevičių Dambaukos kaime. 1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, apie 12 val. vokiečiai užėmė Kalvarijos miestelį. A. Eidimtas su S. Jackevičiumi ir dar keliais kaimynais pėsčiomis atėjo į gretimą miestelį, kuriame vyravo chaosas ir panika. Jiedu patraukė prie buvusio milicijos pastato, kur būriavosi vyrai. Čia A. Eidimtas, paragintas S. Jackevičiaus, ėmėsi vadovauti 15 vyrų – sukilėlių būriui, kurį pavadino Tautinio darbo apsaugos (TDA) būriu. Maždaug po keturių dienų vadovavimą būriui jis perdavė iš Marijampolės kilusiam Klipštui, o pats išvažiavo į Kauną. Į tardytojo klausimą, kodėl šį būrį pavadino TDA, A. Eidimtas paaiškino, kad kai jis buvo Vokietijoje, abvero karininkas Dilba jį informavo, jog prasidėjus karui sukilėliai privalo ant kairės rankos dėvėti raištį su užrašu TDA¹²⁷.

Ši versija labiau tikėtina, nes pagal 1941 m. sausio 25 d. Berlyne gen. št. plk. K. Škirpos parengtą „Lietuvai atstatyti planą“ buvo numaty-

¹²⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15742/3, t. 1, l. 48.

¹²⁶ Ten pat, l. 13–14.

¹²⁷ Ten pat, l. 49–51.

ta Vokietijoje specialiai parengti žmonės – TDA kovos būrį iš pasitraukusių Lietuvos kariuomenės karininkų ir prieš pat karo pradžią juos nelegaliai persiųsti į Lietuvą. 1941 m. gegužės mėn. pradžioje netoli Karaliaučiaus vokiečių karinė žvalgyba (abveras) suorganizavo specialius kursus, kuriuos baigę asmenys birželio 18–20 d. buvo pavieniui leidžiami per sieną į sovietų okupuotą Lietuvą su specialiomis užduotimis. Dauguma sieną perėjo laimingai¹²⁸. Tarp jų tikriausiai ir buvo jaun. ltn. A. Eidimtas.

1941 m. rugsėjo mėn. A. Eidimtas Kaune vedė jį iš ligoninės Vilniuje gegužės mėn. išgelbėjusią G. Milvydaitę ir su ja išvažiavo į uošvio dvarą Matkaičiuose netoli Radviliškio. Tų pačių metų lapkričio mėn. A. Eidimtas buvo paskirtas Radviliškio burmistru. Sužinojęs apie Radviliškyje veikiančią Lietuvos laisvės armijos (LLA) štabą, jis panoro susitikti su jos organizatoriais. 1942 m. vasarą pas A. Eidimtą į darbo kabinetą atėjo LLA įkūrėjas ir vadovas Kazys Veverskis. Šis jų pirmasis susitikimas Radviliškyje A. Eidimtui buvo lemtingas. K. Veverskio paragintas jis įstojo į LLA ir ėmė organizuoti LLA Radviliškio padalinį. Netrukus į Radviliškio LLA štabą A. Eidimtas įtraukė savivaldybės tarnautojus Leoną Gilį ir Juozą Tumą. Sau jis pasirinko slapyvardį „Kryžius“, vėliau pakeitė į „Papūnis“, paskui „Žybartas“, „Senis“ ir galiausiai – „Vygantas“. 1942 m. rugsėjo mėn. jis pasitraukė iš burmistro pareigų ir iš Radviliškio išsikėlė¹²⁹.

K. Veverskis neapsiriko į LLA pakvietęs A. Eidimtą, kurio pastangomis Šiaulių apskrityje ir Žemaitijoje buvo sukurtas vienas stipriausių LLA padalinių Lietuvoje. A. Eidimtas netrukus tapo artimiausiu K. Veverskio bendražygiu ir vienu iš LLA vadovų. Jis buvo tikras idealistas – dėl LLA išėjo iš darbo, artėjant frontui nepasitraukė iš Lietuvos, tačiau liko tęsti laisvės kovą¹³⁰. 1942–1943 m. žiemą jis buvo paskirtas LLA Šiaulių apygardos vadu. 1943 m. A. ir G. Eidimtams gimė dukrelė Gabrielė. 1944 m. liepos 17 d., Rytų frontui priartėjus prie Šiaulių, A. Eidimtas buvo paskirtas LLA vado pavaduotoju¹³¹. Pasak jo artimųjų,

¹²⁸ *I laisvę*, 2007, Nr. 156, p. 56.

¹²⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15742/3, l. 13–16, 136 a. p.

¹³⁰ K. Kasparas, *Lietuvos laisvės armija*, K., 2002, p. 81.

¹³¹ Ten pat, p. 3, 16; *Lietuvos naikinimas ir tautos kova*, V., 1999, p. 263–264.

1944 m. vasarą jis buvo raginamas trauktis iš šalies, tačiau atsisakė tai padaryti: „Palikti Lietuvą bolševikams be kovos – tai būtų nusikaltimas, o mano pasitraukimas į Vakarus būtų LLA išdavystė.“¹³²

A. Eidimtas buvo tvirtai įsitikinęs, kad tarp JAV, Anglijos ir Sovietų Sąjungos neišvengiamai kils susidūrimas, gal net karas. Jis manė, jog, nugalėjus Vokietiją, JAV, Anglija ir kiti Vakarų sąjungininkai pareikalaus, kad Sovietų Sąjunga paliktų užimtas teritorijas, tarp jų ir Lietuvą. Šia Vakarų eskaluojama versija ilgai tikėjo Lietuvos partizanai ir daugelis gyventojų. 1944 m. spalio 4 d. A. Eidimtas aplankė šalia Plungės, Purvaičių kaime, pas motinos brolių Antaną Urboną gyvenančią savo šeimą. Netrukus sovietinė kariuomenė pralaužė frontą ties Luoke ir pradėjo veržtis Telšių kryptimi. A. Eidimto žmona jam pareiškė, kad ji nutarė trauktis į Vokietiją. Kiek paprieštaravęs A. Eidimtas sutiko. Vėliau NKGB tardytojui jis sakė: „Žmona su dukra ir savo seserimi išvažiavo į Vokietiją spalio 6 d. Ar joms pavyko nuvažiuoti, nežinau, nes jau spalio 7 d. Purvaičių kaime iš ryto pasirodė priešakiniai Raudonosios armijos daliniai.“¹³³

Kelias dienas, kol praėjo frontas, pabuvęs Purvaičiuose, 1944 m. spalio 12 d. A. Eidimtas nuvažiavo į Varnius, kur turėjo būti LLA štabas, tačiau dar spalio 5 d. štabas buvo nežinia kur išsikėlęs. Norėdamas atkurti ryšius A. Eidimtas pėsčiomis per pusę Lietuvos patraukė į K. Veverskio tėviškę Kalvių k., Veliuonos vls., Kauno aps., kur tikėjosi jį susirasti. Po keturių dienų kelionės A. Eidimtas susitiko K. Veverskį; šis pasakė, kad norįs išvyti iš Seredžiaus miestelio komunistus, ir paprašė A. Eidimtą vadovauti šiai operacijai. A. Eidimtas sutiko. 1944 m. gruodžio 1 d. jo vadovaujamas LLA 16 vyrų partizanų būrys užėmė Seredžių. Operacijos metu buvo nukauti 9 milicininkai bei sovietiniai aktyvistai ir išvaduoti 10 kalinių¹³⁴.

1944 m. gruodžio 28 d. prie tilto per Nevėžį ties Raudondvariu žuvus LLA vadui K. Veverskiui, jo pareigas perėmė lt. A. Eidimtas¹³⁵.

¹³² S. Vaitiekus, min. veik., p. 133.

¹³³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15742/3, l. 164.

¹³⁴ Ten pat, l. 164–168 a. p.

¹³⁵ Lietuvos naikinimas ir tautos kova, p. 266; *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 15, p. 270.

1945 m. kovo pradžioje jis užmezgė ryšius su 1944 m. lapkričio mėn. įkurta Lietuvos išlaisvinimo taryba (LIT), kuri buvo įsikūrusi konspiraciniame bute Kaune. Buvo sutarta, kad politinei veiklai vadovaus LIT, o karinei – LLA¹³⁶.

Pakeitęs savo išvaizdą ir įsigijęs fiktyvius dokumentus Vaclovo Tamošaičio vardu, A. Eidimtas tuo metu nelegaliai gyveno Kaune. Naukodamasis keliais konspiraciniais butais jis slapstėsi nuo sovietinių saugumiečių. Dažnai lankydavosi Žemaičių g. 66 pas ten gyvenančią seserį Antaniną, kuri kartu ėjo ir ryšininės pareigas. Jis intensyviai visais kanalais ieškojo lėšų, būtinai reikalingų LLA veiklai. 1945 m. kovo 14 d. A. Eidimtas gavo iš Liutkiškių k., netoli Radviliškio, gyvenančios geros pažįstamos Strolienės, remiančios antisovietinį pasipriešinimą, rekomendacinį laišką LSSR malūnų treste Kaune dirbančiam jos pažįstamam Vaitekūnui. Kovo 15 d. A. Eidimtas treste susirado Vaitekūną ir perdavė jam Strolienės laišką. Iš pokalbio su Vaitekūnu A. Eidimtas suprato, kad šis juo nepasitiki. Vaitekūnas paprašė A. Eidimtą ateiti pas jį kitą dieną į jo butą. Atėjęs kitą dieną pas Vaitekūną, A. Eidimtas leido jam suprasti, kad jis esąs antisovietinės pogrindinės organizacijos vienas iš vadovų ir kad pogrindinio laikraščio leidimui reikalinga finansinė parama. Po ilgų atsikalbinėjimų Vaitekūnas paprašė A. Eidimtą pas jį ateiti dar kartą po Šv. Velykų. Tuo metu A. Eidimtas kartu su kitu LLA vadovu, gen. št. kpt. Albinu Karaliumi (slapyvardis „Varenis“) buvo prisiglaudę konspiraciniame bute Nemuno gatvėje, Kaune¹³⁷.

1945 m. balandžio 4 d. ryte A. Eidimtas nuėjo pas pažįstamą kun. J. Fabijonavičių (Fabijanską), su kuriuo jau buvo susitaręs susitikti. Kunigas LLA reikalams paaukojo 200 červonų (tuometis SSRS piniginis vienetas, lygus 10 rublių). Paskui A. Eidimtas užsuko pas Vaitekūną į Malūnų trestą, ten iš jo taip pat gavo 200 červonų ir 16 rotatorinių matricų nelegalaus laikraščio spausdinimui. Išeinantį iš Vaitekūno kabineto A. Eidimtą sulaukė NKGB Kauno miesto valdybos viršininko pavaduotojo lt. Leonardo Martavičiaus vadovaujami civiliais drabužiais apsirengę čekistai, jį iškratė ir uždarė NKGB rūsyje Kaune. Kratos metu pas A. Eidimtą, be kitų daiktų, rasta ir konfiskuota: pasas Vaclovo Tamošai-

¹³⁶ Lietuvos naikinimas ir tautos kova, p. 265.

¹³⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15742/3, l. 177–182 a. p.

čio, sūnaus Antano, vardu, pinigai – 4434 rb, *Valterio* sistemos 7,65 mm kalibro pistoletas ir 7,65 mm kalibro 27 šoviniai bei odinis portfelis¹³⁸.

Archyve yra labai įdomi L. Martavičiaus pasirašyta NKGB 1945 m. balandžio 19 d. pažyma; joje rašoma: „Kratos metu iš suimto A. Eidimto atimtų pinigų, iš viso 4339 rb, 2000 rb, kurie buvo duoti Eidimtui NKGB organų nurodymu vykdant jo suėmimo operaciją, grąžinti LSSR malūnų tresto kadry skyriui [pabraukta mano. – *Aut.*].“¹³⁹ Tai labai svarbus dokumentas, įrodantis, kad A. Eidimtas buvo išduotas. Kaip minėta, jis buvo suimtas tuo momentu, kai ėjo iš Vaitekūno darbo kabineto. Matyt, po A. Eidimto apsilankymo Vaitekūnas, bijodamas provokacijos, o gal kitais sumetimais, apie tai informavo sovietinį saugumą. Taip buvo pasirašytas mirties nuosprendis Lietuvos kariuomenės karininkui ltn. A. Eidimtui. Tuos 200 červoncų (2000 rublių) A. Eidimtui Vaitekūnas NKGB nurodymu buvo gavęs iš Malūnų tresto kasos.

Tą pačią dieną, t. y. 1945 m. balandžio 4-ąją, jau 11 val. 10 min. čekistas L. Martavičius, dalyvaujant NKGB Kauno miesto valdybos viršininkui čekistui pplk. Vasilijui Voroncovui, ėmė tardyti A. Eidimtą, kol šis neatsigavo nuo patirto šoko. Tardymas truko iki 20 val. 15 min. vakaro. Čekistai puikiai žinojo, koks svarbus asmuo pateko į jų rankas, todėl reikėjo skubiai išspausti iš jo kuo daugiau informacijos. Ką tuo metu išgyveno A. Eidimtas, galima tik spėlioti, tačiau jis nepalūžo ir – bent iš pradžių – visai mėgino čekistus klaidinti. Balandžio 8 d. jis buvo pervežtas į Vilnių ir uždarytas sovietinio saugumo vidaus kalėjime, prieš tai atėmus dar turėtus šaliką ir kelnų diržą. Čia jį tardė NKGB 2-ojo skyriaus Tardymo poskyrio viršininkas čekistas kpt. Michailas Seryj. Čekistus domino LLA, jos veikla ir asmenys, susiję su šia organizacija. A. Eidimto ryšiai su V. Bulvičiumi ir jo grupe čekistams buvo nežinomi ir tuo jie nesidomėjo.

Visai priešingą ir nesutampančią su archyve esančiais A. Eidimto suėmimo bei tardymo dokumentais versiją, remdamasis jo seserų Antaninos ir Marijos atsiminimais, 1996 m. „Laisvės kovų archyvo“ Nr. 18 išspausdintame straipsnelyje „Leitenantas Adolfas Eidimtas“ pateikė Po-

¹³⁸ Ten pat, l. 3–7, 13–182 a. p.

¹³⁹ Ten pat, l. 9

Adolfas Eidimtas, enkavėdistų suimtas Kaune 1945 m. balandžio 4 d.

vilas Raila. Jis rašė, kad 1945 m. balandžio 2 d. ryte, išeidamas iš savo pažįstamų Kubilių namų Savanorių prospekte, A. Eidimtas buvo užkluptas penkių civiliais drabužiais apsirengusių enkavėdistų. Pasigirdus šūviams (neaišku, kas šaudė ir kodėl), jam buvo peršautos kojos ir jis, negalėdamas bėgti, suklupo. Enkavėdistai įkėlė jį į sunkvežimį ir nuvažiavo¹⁴⁰.

Istorikas Kęstutis Kasparas apie ltn. A. Eidimto tardymą rašo: „Šiuo požiūriu būtina plačiau apžvelgti minėtą A. Eidimto ir kt. bylą. Pakan-kamai išsamūs A. Eidimto tardymo ir net savarankiški parodymai gali būti vertinami ir suprantami tik visos informacijos apimtyje. Lyginant baudžiamosios bylos medžiagą su operatyvinių bylų dokumentais, tenka pastebėti, kad A. Eidimtas tardymo metu vedė gana subtilų žaidimą.[...] Jis pasakoja apie LLA nacių okupacijos metais, mini pavardes, bet daugumas tų žmonių buvo nepasiekiami saugumui.“¹⁴¹

Koks svarbus saugumiečiams buvo ltn. A. Eidimtas, matyti iš LSSR NKGB A skyriaus viršininko čekisto mjr. Stepano Charčenkos 1945 m. gegužės 12 d. rašto NKGB Vilniaus vidaus kalėjimo viršininkui čekistui mjr. V. Dolgirevui (vykdžiusiam mirties nuosprendžius sovietinio saugumo rūsyje); jame rašoma: „Mūsų turimomis žiniomis, vidaus kalėjime laikomas svarbus valstybinis nusikaltėlis A. Eidimtas (kamera Nr. 48) rengiasi iš kalėjimo pabėgti. Įpareigojame, Jūsų asmenine atsakomybe, sustiprinti suimtojo Eidimto griežčiausią priežiūrą. Į tardymą Eidimtą lydėkite su sustiprinta apsauga.“¹⁴² Netrukus, savo viršininkų įbaugintas

¹⁴⁰ *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 18, p. 300.

¹⁴¹ K. Kasparas, min. veik., p. 23.

¹⁴² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 15742/3, l. 50.

dėl galimo „ypač svarbaus kalinio iš kameros Nr. 48 pabėgimo“, NKGB Vilniaus vidaus kalėjimo sargybinis, saugantis vidaus kiemelį, į kurį sumintieji buvo išvedami pasivaikščioti, parašė raportą savo viršininkui, kad 1945 m. spalio 10 d. pasivaikščiojimo kiemelyje Nr. 3 kalinys iš kameros Nr. 45 (sustiprinus apsaugą, A. Eidimtas iš kameros Nr. 48 buvo perkeltas į Nr. 45) Eidimtas įsikabino rankomis į grotas ir „patikrino jų tvirtumą“, be to, „užsiiminėjo fizikultūra ir bėgiojimu“. Už šią „fizikultūrą“, stropaus sargybinio informuotas, vidaus kalėjimo viršininkas A. Eidimtą septynioms paroms pasodino į karcerį¹⁴³.

1945 m. spalio 18 d. einantis LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro pareigas gen. mjr. Dmitrijus Jefimovas patvirtino ltn. A. Eidimtui ir dar 7 asmenims kaltinamąją išvadą. 1945 m. gruodžio 6–7 d. Vilniuje vykęs uždaras LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo posėdis, pirmininkaujamas justicijos mjr. A. Rumiancevo, skyrė A. Eidimtui griežčiausią bausmę – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą¹⁴⁴.

Archyve yra dokumentas, iš kurio matosi, kad 1946 m. vasario 5 d. SSRS Aukščiausiojo Teismo Karo kolegijos pirmininkas gen. plk. V. Ulrichas, patvirtinęs LSSR NKVD kariuomenės karo tribunolo mirties nuosprendį A. Eidimtui ir dar dviem nuteistiesiems (Albinui Karaliui ir Adolfui Stempkauskui), SSRS NKGB A skyriaus viršininkui nurodė nustatyti „šių tėvynės išdavikų pilnamečių šeimos narių gyvenamąsias vietas ir juos represuoti“¹⁴⁵. Kaip matome, sovietiniam režimui buvo maža vieno A. Eidimto aukos – prireikė represuoti ir visus jo giminaičius.

1946 m. vasario 18 d. A. Eidimtas buvo sušaudytas LSSR NKGB vidaus kalėjime, o jo palaikai užkasti buvusio Tuskulėnų dvaro parko teritorijoje. 1953 m. rugpjūčio 4 d. LSSR MVD 1-ojo spec. skyriaus viršininkas ltn. Ričardas Vaigauskas parašė pažymą, kurioje patvirtino, kad A. Eidimtui mirties nuosprendis buvo įvykdytas 1946 m. vasario 18 d. Vilniuje¹⁴⁶.

¹⁴³ Ten pat, l. 119.

¹⁴⁴ Ten pat, l. 62–76.

¹⁴⁵ Ten pat, t. 4, l. 354.

¹⁴⁶ Ten pat, l. 372.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1992 m. balandžio 10 d. Lietuvos Respublikos Aukščiausiasis Teismas informavo Čikagoje, JAV, gyvenančią buvusią ltn. A. Eidimto žmoną Gabrielę Dzirvonienę (Eidimtienę) apie mirties nuosprendžio įvykdymą jos buvusiam vyrui A. Eidimtui¹⁴⁷.

1998 m. lapkričio 18 d. Lietuvos Respublikos Prezidento įsaku A. Eidimtas po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Komandoro didžiuoju kryžiumi, o krašto apsaugos ministro įsakymu pakeltas į majorus. 2004 m. lapkričio 2 d. itin pasižymėjusio kovotojo dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės mjr. A. Eidimto palaikai buvo perlaidoti Tuskulėnų rimties parko kolumbariume.

Jurgis GOBIS

Gimė 1905 m. birželio 10 d. Sankt Peterburge geležinkelio tarnautojo šeimoje. 1912–1915 m. mokėsi lenkų liaudies mokykloje Carskoje Selo, ją baigęs, nuo 1916 m. toliau mokslą tęsė Šv. Jekaterinos gimnazijoje Sankt Peterburge. 1918 m. baigęs tris gimnazijos klases, su tėvais grįžo į Lietuvą¹⁴⁸. Gyvendamas su tėvais Tauragėje J. Gobis privačiai mokėsi lietuvių kalbos. 1921 m.

balandžio 14 d. jis Pažerūnų geležinkelio stotyje pradėjo mokytis telegrafisto specialybės. 1922 m. gegužės 5 d. įsidarbino Pažerūnų geležinkelio stotyje telegrafistu, tačiau įtarus medienos vagyste, policija liepos 20 d. jį suėmė ir iš darbo jis buvo atleistas. 1923 m. balandžio 16 d. Šiaulių apskrities teismas J. Gobį išteisino. Jis grįžo į buvusią darbovietę ir toliau ėjo savo pareigas. 1924 m. kovo 27 d. buvo perkeltas į Klaipėdą ir paskirtas

¹⁴⁷ *Laisvės kovų archyvas*, 1995, Nr. 14, p. 164.

¹⁴⁸ LCVA, f. 1160, ap. 1, b. 3272, l. 327–328.

geležinkelio stoties padieniu telegrafistu, gegužės 20 d. priimtas etatiniu telegrafistu. Tų pačių metų liepos 16 d. perkeltas į Šiaulius ir paskirtas trečios kategorijos geležinkelio stoties telegrafistu. Liepos 20 d. jis buvo paaukštintas – pakeltas į ketvirtą kategoriją. 1925 m. įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą (LŠS)¹⁴⁹.

1926 m. gegužės 3 d. J. Gobis buvo pašauktas atlikti karo tarnybos ir iš darbo Šiaulių geležinkelio stotyje atleistas. Tarnavo Kaune dislokuotame Technikos pulke. 1927 m. gruodžio 1 d. tarnybą kariuomenėje baigė turėdamas jaun. puskarininkio laipsnį ir grįžo į buvusią tarnybą Šiaulių geležinkelio stotyje.

1928 m. gegužės 15 d. J. Gobis buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1929 m. jis susituokė su Elena Birute Eismantyte. 1930 m. gegužės 2 d. Šiauliuose J. ir E. B. Gobių šeimoje gimė duktė Birutė Elena. 1931 m. liepos 16 d. jis buvo paskirtas Akmenės geležinkelio stoties viršininko padėjėju. Rugšėjo 9 d. Gobių šeimoje gimė antroji duktė Stefanija Danutė. 1934 m. balandžio 18 d. J. Gobis išlaikė egzaminus geležinkelio stoties viršininko padėjėjo pareigoms eiti ir įstojo į Lietuvos tautininkų sąjungą (tautininkų partiją). 1935 m. sausio 16 d. savo paties prašymu J. Gobis buvo perkeltas į Tauragę ir paskirtas geležinkelio stoties viršininko padėjėju. 1937 m. balandžio 1 d. jis perkeltas į Panevėžį ir paskirtas geležinkelio stoties viršininko padėjėju. Nuo 1937 m. rugpjūčio buvo LŠS būrio, vėliau – kuopos vado pavaduotojas.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus Vilnių ir Vilniaus kraštą, J. Gobis gruodžio 1 d. buvo paskirtas Pavilnio geležinkelio stoties viršininku. Jis su šeima apsigyveno Pavilnyje, geležinkeliui priklausančiame žinybiniame namelyje. Čia dirbdamas 1940 m. sausio mėn. susipažino su Pavilnio pradžios mokyklos vedėju, žurnalistu ir rašytoju Antanu Skripkausku; netrukus jie tapo artimais ir gerais draugais. Vasarą kartu maudydavosi Vilnelėje ir dalydavosi mintimis apie Lietuvai gresiantį pavojų. Vyresnioji duktė Birutė Budrevičienė (Gobytė) prisimena tėvą: „Jis buvo labai gero būdo, visada linksmas. Niekad nemačiau pikto. Jis absoliučiai neturėjo klausos, bet mėgo dainuoti. Mėgstamiausia dai-

¹⁴⁹ Ten pat.

Namas Pavilnyje, iš kurio 1941 m. kovo 30 d. Vytauto Bulvičiaus grupė užmezgė radijo ryšį su Vokietija. Pirmas dešinėje – Jurgis Gobis. 1939–1940 m.

Jurgis ir Elena Birutė Gobiai su dukromis Birute Elena ir Stefanija Danute. Apie 1935 m.

na buvo „Du broliukai kunigai, du broliukai urėdai.“ Mes su Mamyte ir sesute juokdavomės iš jo dainavimo. Žodžiu, mūsų šeimoje visada buvo gera nuotaika, jokių barnių. Tėvelis mus labai mylėjo.[...] Pavilnyje gyvenome geležinkelių valdiškame name.[...] Tėvelis buvo aistringas medžiotojas. Iš medžioklės grįždavo su laimikiais. Mes visos labai džiaugdavomės, kad Tėvelis sugrįžo.“¹⁵⁰

1940 m. birželio 15 d. prasidėjusią sovietinę Lietuvos okupaciją J. Gobis išgyveno skaudžiai. Tų pačių metų rugpjūčio 1 d. jis buvo paskir-

¹⁵⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 54–60, 69–73; autoriaus asmeninis archyvas.

tas IV rajono atsarginiu stoties viršininku ir jam skirta gyvenamoji vieta Vilniaus geležinkelio stotyje (kuria jis taip ir nepasinaudojo), o lapkričio 1 d. dar paaukštintas – paskirtas Vilniaus geležinkelio stoties viršininko padėjėju¹⁵¹. Netrukus J. Gobis įsitraukė į pagrindinę antisovietinę veiklą, kuri jam buvo lemtinga.

1941 m. kovo 28 d. savo pažįstamo A. Skripkauskos žmonos Onos Skripkauskienės prašymu J. Gobis Vilniaus geležinkelio stoties perone susitiko su A. Skripkausku. Šis pasakė J. Gobiui, kad reikalingas butas lagaminui su radijo siųstuvu, priklausančiu antisovietinei pagrindinei organizacijai, saugoti. J. Gobis sutiko lagaminą pasaugoti savo tarnybiniame bute Pavilnyje¹⁵².

1941 m. kovo 30 d. mokytojas A. Skripkauskas, buvęs karo lakūnas L. Žemkalnis (Landsbergis) ir RA 29 ŠTK 179-osios ŠD 259-ojo ŠP ryšių kuopos vadas lttn. J. Valkiūnas atnešė į J. Gobio butą Pavilnyje rudą lagaminą su portatyviniu radijo siųstuvu. Čia jie sumontavo siųstuvą ir susisiekė su Vokietijos radijo stotimi IRE. Pats šeimininkas J. Gobis tuo metu buvo komandiruotėje, todėl svečius į butą įleido jo žmona E. B. Gobienė.

Antrą kartą radijo ryšys su Vokietija iš J. Gobio buto buvo užmegztas 1941 m. balandžio 6 d. Šį kartą L. Žemkalniui (Landsbergiui) siunčiant radiogramą dalyvavo ir J. Gobis. Kadangi saugumo sumetimais buvo nutarta ilgai vienoje vietoje radijo siųstuvo nelaikyti, tai po radijo ryšio tą pačią dieną J. Gobis traukiniu pervežė rudą lagaminą su siųstuvu į Vilnių. Čia jis perdavė lagaminą saugoti Vilniaus gatvėje „Lokio“ restorane esančio baro šeimininkui Buivydui¹⁵³. Deja, „Lokio“ restoranas sovietiniam saugumui buvo žinomas kaip vieta, kur mėgo rinktis antisovietškai nusiteikę inteligentijos atstovai, todėl čekistai jį akylai stebėjo. Buvo įtariamas ir pats baro šeimininkas Buivydas¹⁵⁴.

Archyvo dokumentai rodo, kad 1941 m. birželio 3 d. NKGB Vilniaus geležinkelio stoties skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas vyr. lttn. Budeiskis tardė sulaikytą J. Gobį. Tačiau čekistą domino tik vienas

¹⁵¹ LCVA, f. 1160, ap. 1, b. 3272, l. 328.

¹⁵² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 66–66 a. p.

¹⁵³ Ten pat, l. 10–12 a. p., 64.

¹⁵⁴ J. Vildžiūnas, min. veik., p. 269–270.

klausimas: ar J. Gobis turėjo šaunamąjį ginklą ir kur ginklas dabar yra. Tardomas J. Gobis prisipažino 1936–1940 m., kaip LŠS narys, turėjęs pistoletą-mauzerį, kurį buvo pirkęs parduotuvėje. Sovietams okupavus Lietuvą ir uždraudus LŠS, pistoletą 1940 m. rugpjūčio 19 d. jis atidavęs Vilniaus geležinkelio stoties policijai¹⁵⁵.

NKVD–NKGB tuo metu dar neįtarė, kad J. Gobis yra susijęs su V. Bulvičiaus vadovaujama pagrindine organizacija – Vilniaus LAF'u. Jis buvo stebimas ir tardomas kaip buvęs aktyvus LŠS narys, Lietuvos patriotas. Tuo tikslu dar 1941 m. gegužės 23 d. čekistai apklausė buvusį J. Gobio bendradarbį Šiauliuose Feliksą Tamašauską. Šis pabrėžė, kad J. Gobis yra priešiškas nusiteikęs sovietinės santvarkos atžvilgiu, buvo aktyvus Lietuvos šaulių sąjungos ir tautininkų sąjungos narys, taip pat buvo susijęs su smetonine saugumo policija. Kitas „liudininkas“ iš Pavilnio geležinkelio stoties – Vikentijus Ryžkovas 1941 m. birželio 10 d. čekistams aiškino, kad nuo pat paskyrimo į Pavilnio geležinkelio stotį 1939 m. J. Gobis ėmė organizuoti čia LŠS padalinį, reiškę nepasitenkinimą sovietų valdžia. V. Ryžkovas teigė: „Ne taip seniai, gegužės mėn., Gobis išsitraukė iš kišenės revolverį ir sargo Vasilevskio, Švederskio ir Gaidukievičiaus akivaizdoje pasakė, kad tuo revolveriu jis greitai nušaus ne mažiau nei dešimt bolševikų.“¹⁵⁶ J. Gobio dukra B. Budrevičienė (Gobytė) tvirtai įsitikinusi, kad jos tėvas tikrai negalėjo taip pasakyti. Čia būta provokacijos. Ji prisimena: „Tėvelis buvo gana karšto būdo. Būdavo ir konfliktų su lenkais, nes tuo metu lenkai labai neapkentė lietuvių, ir galbūt Tėvelis norėjo kažką įrodyti, taip ir užsitraukė jų neapykantą.“¹⁵⁷

Archyve yra 1941 m. birželio 16 d. datuotas NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus vyr. tardytojo čekisto Sokolovo nutarimas, remiantis suimtųjų L. Žemkalnio, J. Valkiūno ir A. Kamantausko parodymais, suimti J. Gobį, kaip aktyvų „kontrrevoliucinės karinio sukilimo organizacijos narį“. Remdamiesi šiuo nutarimu, Vilniaus geležinkelio stoties čekistai tą pačią dieną suėmė J. Gobį. Tą patvirtino pats J. Gobis; 1941 m. rugsėjo 15 d. Gorkyje tardomas vietinių čekistų jis teigė: „[...] buvau su-

¹⁵⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 59–60.

¹⁵⁶ Ten pat, l. 69; t. 3, l. 72–73 a. p.

¹⁵⁷ Autoriaus asmeninis archyvas.

laikytas geležinkelio NKVD kariuomenės patrulių.¹⁵⁸ Dukra B. Budrevičienė (Gobytė) vėliau pasakojo: „Tą naktį prieš suėmimą Mamytė lyg nujausdama prašė Tėvelio neiti į darbą, maldavo. Mes su sesute pradėjome verkti ir prašėme, kad neitų į darbą (nes visi kalbėjo apie karo pradžią). Jis pasakė, kad turi eiti. Jis mus pabučiavo (tai darydavo visuomet, kai išvažiudavo į Vilnių budėti). Taip atsisveikinom ir daugiau jo nematėme.“¹⁵⁹

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, J. Gobis kartu su visa V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais buvo etapuotas į sovietinės Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 3 d. jis buvo atvežtas į Gorkį ir uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. 1941 m. rugsėjo 26 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus vyr. operatyvinis darbuotojas čekistas seržantas Kadykovas pradėjo J. Gobį tardyti.¹⁶⁰

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame J. Gobis prisipažino kaltu, kad jo namuose A. Kamantausko prašymu buvo slepiamas radijo siųstuvas, bet neigė dalyvavęs pagrindinės organizacijos veikloje. Tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Aš gimiau darbininkų šeimoje. 1918 m. tėvas grįžo į tėvynę. 13 metų aš pradėjau dirbti.[...] Mano namuose liko nedirbanti žmona, du vaikai ir žmonos motina. Mano tėvai senukai – tėvas pensininkas.[...] Prašau teisimą leisti man išpirkti savo kaltę.[...] Prašau manęs labai nebausti ir sušvelninti bausmę.“¹⁶¹

Tai, kad J. Gobis pripažino savo kaltę ir prašė sušvelninti bausmę, nepaveikė sovietinių „teisingumo sargų“. Lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą. 1941 m. gruodžio 17 d. NKVD Gorkio srities valdybos komendantas Ožegovas NKVD kalėjime įvykdė nuosprendį. Taip nutrūko Lietuvos patrioto geležinkelininko J. Gobio gyvybė.¹⁶² Kitą dieną jis buvo išbrauktas iš ka-

¹⁵⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 24–25; t. 3, l. 304; s. b. Nr. 1258, l. 24–26; arch. b. Nr. 541, l. 1 a.

¹⁵⁹ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁶⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, s. b. Nr. 1258, l. 23; t. 3, l. 61; arch. b. Nr. 541, l. 6 a. p.

¹⁶¹ Ten pat, t. 3, l. 205, 216–217, 226.

¹⁶² Ten pat, l. 233; s. b. Nr. 1258, l. 22.

lėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

1997 m. lapkričio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu J. Gobis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi.

Po J. Gobio suėmimo jo žmona E. B. Gobienė su dukromis ir senute motina glaudėsi vyro bendražygio ir likimo draugo mokytojo A. Skripkausko namuose Vilniuje, Žygimantų gatvėje. Iki 1948 m. ji dažnai naktimis buvo šaukiama į NKVD–NKGB ir tardoma. Keista, bet enkavėdis-tus domino klausimas, kur yra jos vyras. 1982 m. sausio 19 d. ji Vilniuje mirė, palaidota Rokantiškių kapinėse.

Pranas GUŽAITIS

Gimė 1907 m. gegužės 26 d. Kuršių k., Tytuvėnų vls., Raseinių aps. stambaus ūkininko šeimoje, kuri užaugino aštuonis vaikus: penkias dukras ir tris sūnus. Jauniausias sūnus Jonas, gimęs 1912 m., vėliau taip pat pasirinko kariškio karjerą, tapo tarpukario Lietuvos karininku, turėjo leitenanto laipsnį. Pranas 1917 m. pradėjo lankyti pradžios mokyklą Šiluvoje. 1918 m. mirė motina ir visi didelės šeimos bei

ūkio rūpesčiai teko tėvui. 1920 m. baigęs pradžios mokyklą, P. Gužaitis toliau mokslą tęsė Šiluvos progimnazijoje. 1923 m. ją baigęs, perėjo mokyti į Dotnuvos žemės ūkio technikumą, bet jo nebaigė. Jam patrauklesnė pasirodė mokytojo profesija. 1925 m. jis įstojo į Šiaulių mokytojų seminariją ir 1929 m. ją baigė.

Nuo 1929 m. rugpjūčio 16 d. P. Gužaitis mokytojavo Petrošių kaimo pradžios mokykloje Šiaulėnų vls., Šiaulių aps., buvo jos vedėju. 1930 m. lapkričio 1 d. buvo pašauktas atlikti karo tarnybos ir lapkričio

6 d. atvyko į 2-ąją pėstininkų DLK Algirdo pulką, dislokuotą Ukmergėje. Kaip atitinkantis reikalavimus ir išlaikęs egzaminus, 1931 m. sausio 8 d. buvo pasiūstas į Karo mokyklą ir įtrauktas į VI laidos kariūnų aspirantų sąrašą. Tų pačių metų spalio 1 d. iš kariūnų aspirantų buvo perkeltas į kadro kariūnų 1-ąją kuopą. 1932 m. spalio 31 d. P. Gužaičiui, baigusiam Karo mokyklos XIV laidą, suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 5-ąją pėstininkų DLK Kęstučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje, Kaune¹⁶³.

1933 m. rugsėjo 23 d. P. Gužaitis perkeltas į mokomąją kuopą ir paskirtas jaunesniuoju karininku. 1934 m. lapkričio 2–24 d. jis buvo komandiruotas į automatinių priešlėktuvinių pabūklų *Oerlikon* kursų Karo mokykloje. 1935 m. rugsėjo 20 d. perkeltas į Karo mokyklą ir paskirtas kariūnų aspirantų 2-osios kuopos būrio vadu. 1935 m. lapkričio 23 d. buvo pakeltas į leitenantus. Karo mokykloje jis dėstė taktiką, šaudybą, vadovavo topografijos praktikos darbams. 1937 m. liepos 1–9 d. Vytauto Didžiojo karininkų kursuose P. Gužaitis išlaikė konkursinius egzaminus aukštesiems karo mokslams užsienyje eiti. 1937 m. rugpjūčio 1 d. – rugsėjo 16 d. jis komandiruotas į Belgiją stažuotis kariuomenės dalyse. Grįžęs 1937 m. rugsėjo 24 d. buvo paskirtas kadro kariūnų 3-iosios kuopos būrio vadu, o lapkričio 20 d. – Karo mokyklos adjutantu. 1938 m. lapkričio 1 d. jis, kaip Krašto apsaugos ministerijos (KAM) stipendininkas, išsiųstas į Belgijos generalinio štabo akademiją Briuselyje.

1939 m. rugsėjo 1 d. Europoje prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, P. Gužaitis, nespėjęs baigti mokslų (baigė tik pirmą kursą), iš Briuselio buvo atšauktas. 1939 m. spalio 1 d. jis grįžo į Lietuvą, į Karo mokyklą, ir buvo paskirtas kadro kariūnų 1-osios kuopos vyresniuoju karininku. Tų pačių metų lapkričio 23 d. P. Gužaitis pakeltas į kapitonus¹⁶⁴.

Sovietams okupavus Lietuvą, 1940 m. rugpjūčio 27 d. P. Gužaitis buvo paskirtas Karo mokyklos kariūnų aspirantų 2-osios kuopos vadu. Pradėjus Lietuvos kariuomenės likvidavimą, 1940 m. rugsėjo 16 d. jam leista eiti tas pačias pareigas, tik dabar jau Darbininkų ir valstiečių rau-

¹⁶³ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 913, l. 28–114; autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁶⁴ Autoriaus asmeninis archyvas.

donosios armijos (DVRA) pėstininkų karo mokykloje (buv. Karo mokykla). 1940 m. rugpjūčio 30 d. marionetinei sovietinei Lietuvos vyriausybei nutarus „perorganizuoti Lietuvos liaudies kariuomenę į Raudonosios armijos šaulių teritorinį korpusą ir įjungti jį į Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos kariuomenės sudėtį“, rugsėjo 27 d. P. Gužaitis buvo perkeltas į RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) 234-ąją šaulių pulką (ŠP) ir paskirtas 1-ojo bataliono vadu¹⁶⁵.

Gen. št. mjr. V. Bulvičiui pradėjus rengti karinio sukilimo prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui planą, kpt. P. Gužaitis pateko į patriotiškai nusiteikusių ir patikimų lietuvių korpuso karininkų aplinką. V. Bulvičius pavedė gen. št. kpt. J. Kiliui pasikalbėti šia tema su P. Gužaičiu. Vėliau NKVD–NKGB tardomas V. Bulvičius teigė: „Iš Kiliaus pranešimo aš žinojau, kad kapitonas Gužaitis – 179 teritorinės ŠD 234 šaulių pulko 1 bataliono vadas – yra jo užverbuotas į mūsų organizaciją, ir su juo galima kalbėti apie slaptus reikalus. 1941 m. kovo mėn. aš susitikau su Gužaičiu kariniuose dviejų batalionų užsiėmimuose[...]. Per tą laiką mes kalbėjome su Gužaičiu įvairiais mūsų organizacijos darbo klausimais ir svarstėme taip pat lietuvių korpuso kariuomenės elgesį, vokiečiams puolant Lietuvą Vokietijos karo su Tarybų Sąjunga metu. Gužaitis buvo už tai, kad lietuvių korpusas turi sukilti, išeiti už Vilniaus miesto ir užimti ten žiedinę gynybą nuo Raudonosios armijos, o sulaukus vokiečių kariuomenės, sudaryti Lietuvos armijos branduolį.“¹⁶⁶

1941 m. balandžio mėn. V. Bulvičiaus bute Vilniuje susirinkę lietuvių korpuso karininkai P. Gužaitis, J. Kilius, J. Sadzevičius ir buto šeimininkas V. Bulvičius toliau tęsė pokalbį karinio sukilimo tema. Kelis kartus šia tema P. Gužaitis atskirai diskutavo ir su J. Kiliumi, kuris pavedė jam numatyti pasitraukimo kelius iš Vilniaus prasidėjus karui ir sukilimui. P. Gužaitis pažadėjo tai padaryti¹⁶⁷.

1941 m. balandžio 23 d. per vardines susirinkę pas lietuvių korpuso štabo karininką mjr. Jurgį Polujanską keletas karininkų aptarinėjo poli-

¹⁶⁵ LCVA, f. 384, ap. 3, b. 530, l. 1; f. 929, ap. 1, b. 633, l. 94; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2003, t. 3, p. 258; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35733/3, l. 14–15.

¹⁶⁶ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 132–133.

¹⁶⁷ Ten pat, p. 141.

laikytas geležinkelio NKVD kariuomenės patrulių.¹⁵⁸ Dukra B. Budrevičienė (Gobytė) vėliau pasakojo: „Tą naktį prieš suėmimą Mamytė lyg nujausdama prašė Tėvelio neiti į darbą, maldavo. Mes su sesute pradėjome verkti ir prašėme, kad neitų į darbą (nes visi kalbėjo apie karo pradžią). Jis pasakė, kad turi eiti. Jis mus pabučiavo (tai darydavo visuomet, kai išvažiudavo į Vilnių budėti). Taip atsisveikinom ir daugiau jo nematėme.“¹⁵⁹

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, J. Gobis kartu su visa V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais buvo etapuotas į sovietinės Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 3 d. jis buvo atvežtas į Gorkį ir uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. 1941 m. rugsėjo 26 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus vyr. operatyvinis darbuotojas čekistas seržantas Kadykovas pradėjo J. Gobį tardyti.¹⁶⁰

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame J. Gobis prisipažino kaltu, kad jo namuose A. Kamantausko prašymu buvo slepiamas radijo siųstuvai, bet neigė dalyvavęs pagrindinės organizacijos veikloje. Tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Aš gimiau darbininkų šeimoje. 1918 m. tėvas grįžo į tėvynę. 13 metų aš pradėjau dirbti.[...] Mano namuose liko nedirbanti žmona, du vaikai ir žmonos motina. Mano tėvai senukai – tėvas pensininkas.[...] Prašau teismą leisti man išpirkti savo kaltę.[...] Prašau manęs labai nebausti ir sušvelninti bausmę.“¹⁶¹

Tai, kad J. Gobis pripažino savo kaltę ir prašė sušvelninti bausmę, nepaveikė sovietinių „teisingumo sargų“. Lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą. 1941 m. gruodžio 17 d. NKVD Gorkio srities valdybos komendantas Ožegovas NKVD kalėjime įvykdė nuosprendį. Taip nutrūko Lietuvos patrioto geležinkelininko J. Gobio gyvybė.¹⁶² Kitą dieną jis buvo išbrauktas iš ka-

¹⁵⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 24–25; t. 3, l. 304; s. b. Nr. 1258, l. 24–26; arch. b. Nr. 541, l. 1 a.

¹⁵⁹ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁶⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, s. b. Nr. 1258, l. 23; t. 3, l. 61; arch. b. Nr. 541, l. 6 a. p.

¹⁶¹ Ten pat, t. 3, l. 205, 216–217, 226.

¹⁶² Ten pat, l. 233; s. b. Nr. 1258, l. 22.

lėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

1997 m. lapkričio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu J. Gobis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi.

Po J. Gobio suėmimo jo žmona E. B. Gobienė su dukromis ir senute motina glaudėsi vyro bendražygio ir likimo draugo mokytojo A. Skripkausko namuose Vilniuje, Žygimantų gatvėje. Iki 1948 m. ji dažnai naktimis buvo šaukiama į NKVD–NKGB ir tardoma. Keista, bet enkavėdistus domino klausimas, kur yra jos vyrai. 1982 m. sausio 19 d. ji Vilniuje mirė, palaidota Rokantiškių kapinėse.

Pranas GUŽAITIS

Gimė 1907 m. gegužės 26 d. Kuršių k., Tytuvėnų vls., Raseinių aps. stambaus ūkininko šeimoje, kuri užaugino aštuonis vaikus: penkias dukras ir tris sūnus. Jauniausias sūnus Jonas, gimęs 1912 m., vėliau taip pat pasirinko kariškio karjerą, tapo tarpukario Lietuvos karininku, turėjo leitenanto laipsnį. Pranas 1917 m. pradėjo lankyti pradžios mokyklą Šiluvoje. 1918 m. mirė motina ir visi didelės šeimos bei

ūkio rūpesčiai teko tėvui. 1920 m. baigęs pradžios mokyklą, P. Gužaitis toliau mokslą tęsė Šiluvos progimnazijoje. 1923 m. ją baigęs, perėjo mokytis į Dotnuvos žemės ūkio technikumą, bet jo nebaigė. Jam patrauklesnė pasirodė mokytojo profesija. 1925 m. jis įstojo į Šiaulių mokytojų seminariją ir 1929 m. ją baigė.

Nuo 1929 m. rugpjūčio 16 d. P. Gužaitis mokytojavo Petrošių kaimo pradžios mokykloje Šiaulėnų vls., Šiaulių aps., buvo jos vedėju. 1930 m. lapkričio 1 d. buvo pašauktas atlikti karo tarnybos ir lapkričio

6 d. atvyko į 2-ąją pėstininkų DLK Algirdo pulką, dislokuotą Ukmergėje. Kaip atitinkantis reikalavimus ir išlaikęs egzaminus, 1931 m. sausio 8 d. buvo pasiūstas į Karo mokyklą ir įtrauktas į VI laidos kariūnų aspirantų sąrašą. Tų pačių metų spalio 1 d. iš kariūnų aspirantų buvo perkeltas į kadro kariūnų 1-ąją kuopą. 1932 m. spalio 31 d. P. Gužaitis, baigęs Karo mokyklos XIV laidą, suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 5-ąją pėstininkų DLK Kęstučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje, Kaune¹⁶³.

1933 m. rugsėjo 23 d. P. Gužaitis perkeltas į mokomąją kuopą ir paskirtas jaunesniuoju karininku. 1934 m. lapkričio 2–24 d. jis buvo komandiruotas į automatinų priešlėktuvinių pabūklų *Oerlikon* kursų Karo mokykloje. 1935 m. rugsėjo 20 d. perkeltas į Karo mokyklą ir paskirtas kariūnų aspirantų 2-osios kuopos būrio vadu. 1935 m. lapkričio 23 d. buvo pakeltas į leitenantus. Karo mokykloje jis dėstė taktiką, šaudybą, vadovavo topografijos praktikos darbams. 1937 m. liepos 1–9 d. Vytauto Didžiojo karininkų kursuose P. Gužaitis išlaikė konkursinius egzaminus aukštiesiems karo mokslams užsienyje eiti. 1937 m. rugpjūčio 1 d. – rugsėjo 16 d. jis komandiruotas į Belgiją stažuotis kariuomenės dalyse. Grįžęs 1937 m. rugsėjo 24 d. buvo paskirtas kadro kariūnų 3-iosios kuopos būrio vadu, o lapkričio 20 d. – Karo mokyklos adjutantu. 1938 m. lapkričio 1 d. jis, kaip Krašto apsaugos ministerijos (KAM) stipendininkas, išsiųstas į Belgijos generalinio štabo akademiją Briuselyje.

1939 m. rugsėjo 1 d. Europoje prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, P. Gužaitis, nespėjęs baigti mokslų (baigė tik pirmą kursą), iš Briuselio buvo atšauktas. 1939 m. spalio 1 d. jis grįžo į Lietuvą, į Karo mokyklą, ir buvo paskirtas kadro kariūnų 1-osios kuopos vyresniuoju karininku. Tų pačių metų lapkričio 23 d. P. Gužaitis pakeltas į kapitonus¹⁶⁴.

Sovietams okupavus Lietuvą, 1940 m. rugpjūčio 27 d. P. Gužaitis buvo paskirtas Karo mokyklos kariūnų aspirantų 2-osios kuopos vadu. Pradėjus Lietuvos kariuomenės likvidavimą, 1940 m. rugsėjo 16 d. jam leista eiti tas pačias pareigas, tik dabar jau Darbininkų ir valstiečių rau-

¹⁶³ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 913, l. 28–114; autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁶⁴ Autoriaus asmeninis archyvas.

donosios armijos (DVRA) pėstininkų karo mokykloje (buv. Karo mokykla). 1940 m. rugpjūčio 30 d. marionetinei sovietinei Lietuvos vyriausybei nutarus „perorganizuoti Lietuvos liaudies kariuomenę į Raudonosios armijos šaulių teritorinį korpusą ir įjungti jį į Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos kariuomenės sudėtį“, rugsėjo 27 d. P. Gužaitis buvo perkeltas į RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) 234-ąją šaulių pulką (ŠP) ir paskirtas 1-ojo bataliono vadu¹⁶⁵.

Gen. št. mjr. V. Bulvičiui pradėjus rengti karinio sukilimo prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui planą, kpt. P. Gužaitis pateko į patriotiškai nusiteikusių ir patikimų lietuvių korpuso karininkų aplinką. V. Bulvičius pavedė gen. št. kpt. J. Kiliui pasikalbėti šia tema su P. Gužaičiu. Vėliau NKVD–NKGB tardomas V. Bulvičius teigė: „Iš Kiliaus pranešimo aš žinojau, kad kapitonas Gužaitis – 179 teritorinės ŠD 234 šaulių pulko 1 bataliono vadas – yra jo užverbuotas į mūsų organizaciją, ir su juo galima kalbėti apie slaptus reikalus. 1941 m. kovo mėn. aš susitikau su Gužaičiu kariniuose dviejų batalionų užsiėmimuose[...]. Per tą laiką mes kalbėjome su Gužaičiu įvairiais mūsų organizacijos darbo klausimais ir svarstėme taip pat lietuvių korpuso kariuomenės elgesį, vokiečiams puolant Lietuvą Vokietijos karo su Tarybų Sąjunga metu. Gužaitis buvo už tai, kad lietuvių korpusas turi sukilti, išeiti už Vilniaus miesto ir užimti ten žiedinę gynybą nuo Raudonosios armijos, o sulaukus vokiečių kariuomenės, sudaryti Lietuvos armijos branduolį.“¹⁶⁶

1941 m. balandžio mėn. V. Bulvičiaus bute Vilniuje susirinkę lietuvių korpuso karininkai P. Gužaitis, J. Kilius, J. Sadzevičius ir buto šeimininkas V. Bulvičius toliau tęsė pokalbį karinio sukilimo tema. Kelis kartus šia tema P. Gužaitis atskirai diskutavo ir su J. Kiliumi, kuris pavedė jam numatyti pasitraukimo kelius iš Vilniaus prasidėjus karui ir sukilimui. P. Gužaitis pažadėjo tai padaryti¹⁶⁷.

1941 m. balandžio 23 d. per vardines susirinkę pas lietuvių korpuso štabo karininką mjr. Jurgį Polujanską keletas karininkų aptarinėjo poli-

¹⁶⁵ LCVA, f. 384, ap. 3, b. 530, l. 1; f. 929, ap. 1, b. 633, l. 94; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2003, t. 3, p. 258; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35733/3, l. 14–15.

¹⁶⁶ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 132–133.

¹⁶⁷ Ten pat, p. 141.

tinę padėtį Europoje. Istorikė Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė apie šį susitikimą rašė: „Kpt. P. Gužaitis aiškino, kad suomių Žiemos karas įrodė visišką Raudonosios armijos supuvimą. Pplk. Vladas Motieka įrodinėjo sovietų galybę. P. Gužaitis laikėsi nuomonės, kad mažoms tautoms karas suteikia galimybę išsivaduoti. Papulkininkui išėjus, jis pasiūlė J. Polujanskui atrinkti lietuviškojo korpuso štabo karininkus, kurie būtų pasiryžę kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės. Jo idėja buvo tokia: sukilti, suorganizuoti žiedinę gynybą ir gerai įsitvirtinus laukti, kol ateis vokiečiai. Kitokią, realesnę, išeitį siūlė Generalinio štabo karininkas V. Bulvičius. Jo nuomone, prasidėjus karui reikėtų mažomis grupelėmis dezertyruoti iš Raudonosios armijos, o vėliau visiems rinktis Valkininkų arba Rūdninkų giriose.“¹⁶⁸ Beje, netrukus, birželio 14 d., Varėnos vasaros poligone RA 29 ŠTK štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėjas gen. št. mjr. J. Polujanskas buvo NKVD–NKGB suimtas, atvežtas į Vilnių ir uždarytas į kamerą požemyje; čekistas A. Abramovičius jį vertė prisipažinti kartu su gen. št. kpt. J. Kiliumi rengus planus nuversti sovietų valdžią Lietuvoje.¹⁶⁹

1941 m. pavasarį abi RA 29 ŠTK divizijos buvo išvestos į vasaros poligonus, 179-oji ŠD, kurioje tarnavo kpt. P. Gužaitis – į buvusį artilerijos poligoną prie Žeimenos upės Pabradės apylinkėse. Atvykę į stovyklą šaulių pulkai ir specialiosios dalys įsikūrė kairiajame Žeimenos krante, išilgai Pabradės aerodromo. Raudonosios armijos dalys išsidėstė pusrėčiui aplink poligoną ir 179-oji ŠD atsidūrė apsuptyje. Matyt, toks stovyklos išdėstymas buvo suplanuotas dar RA Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos štabe Rygoje – kad visais atvejais lietuviškoji divizija liktų apsupta, o prireikus ją būtų nesunku sunaikinti.

1941 m. birželio 14 d. 179-ojoje ŠD RA 29 ŠTK Ypatingojo skyriaus čekistai pradėjo masinius karininkų lietuvių suėmimus. Kpt. P. Gužaitis, būdamas susijęs su gen. št. mjr. V. Bulvičiaus pagrindine grupe ir jausdamas realų suėmimo pavojų, po kelių dienų, birželio 17-ąją, kartu su broliu lt. J. Gužaičiu, tuo metu taip pat tarnavusiu lietuvių korpuse, iš Raudonosios armijos pasitraukė ir abu slapstydami leidosi į Žemaitiją, savo tėviškės link.

¹⁶⁸ N. Gaškaitė-Žemaitienė, min. veik., p. 50–51.

¹⁶⁹ Kardas, 1993, Nr. 3.

Kpt. P. Gužaičio tarnybos draugas, buvęs RA 29 ŠTK 179-osios ŠD 234-ojo ŠP kuopos vadas kpt. Stasys Balčiūnas prisimena: „Liepos keturioliktos dienos areštai mudu su kapitonu Pr. Gužaičiu paliko „laisvėje“. O jau 17 d. rytą prie manęs priėjęs kpt. Pr. Gužaitis pasakė: Mūsų divizijos štabe vėl areštai. Ir paminėjo pavardes, atrodo, majorų Bulvičiaus ir Vaitkūno, kapitono Kiliaus.“¹⁷⁰

Tėviškę Kuršių kaime netoli Tytuvėnų abu broliai Gužaičiai pasiekė jau vykstant karui, birželio 24 d. Tuo metu Tytuvėnų miestelyje jau buvo vokiečiai; pamatę brolius Raudonosios armijos karininkų uniformomis, juos tuoj pat suėmė ir išvežė į karo belaisvių lagerį Pagėgiuose. Po trijų mėnesių jie buvo pervežti į karo belaisvių lagerį Stablagą Rytprūsioose. 1942 m. kovo pabaigoje iš karo belaisvių lagerio buvo paleisti ir grįžo į Lietuvą. To meto spauda rašė: „Grįžo į tėvynę dar 11 buvusių mūsų karių. Balandžio pirmosiomis dienomis iš Vokietijos į Lietuvą grįžo: [...] 3. Gužaitis Jonas, leitenantas. 4. Gužaitis Pranas, kapitonas.“¹⁷¹

Grįžęs iš karo belaisvių stovyklos, kpt. P. Gužaitis 1942 m. gegužės 11 d. buvo paskirtas Raseinių apskrities viršininko Antano Janušonio pavaduotoju. Šiam susirgus, 1943 m. balandžio–1944 m. balandžio 24 d. jis ėjo apskrities viršininko pareigas. 1942 m. pavasarį LLV ministrui pirmininkui J. Ambrazevičiui (Brazičiui) įkūrus Tautos tarybą (TT), P. Gužaitis tapo jos nariu.¹⁷²

1943 m. rudenį Raseinių apskrities valdyboje pas P. Gužaitį į jo kabinetą užsuko buvęs Lietuvos kariuomenės brig. gen. Stasys Zaskevičius, tuo metu gyvenęs Raseiniuose. Jis papasakojo P. Gužaičiui apie kuriamą pagrindinę karinę organizaciją „Laisvės šauliai“ ir pasiūlė į ją įstoti, tačiau P. Gužaitis atsisakė. Jis pats mėgino organizuoti Vytauto Didžiojo šaulių sąjungos kuopą. Istorikė N. Gaškaitė-Žemaitienė rašė: „[...] Šiluvos aktyvas – seniūnas Petras Mockus, J. Žemaitis, valsčiaus buhalteris Leonas Žukauskas, gaisrininkų komandos viršininkas Pranas Taučas, iš viso apie 15–20 asmenų, susitelkę į P. Gužaičio organizuojamą Vytauto Didžiojo šaulių sąjungos kuopą.“¹⁷³

¹⁷⁰ Ten pat, 1991, Nr. 5, p. 17.

¹⁷¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35733/3, l. 15–16; *Į laisvę*, 1942, balandžio 14, Nr. 86.

¹⁷² A. Bubnys, min. veik., p. 82.

¹⁷³ N. Gaškaitė-Žemaitienė, min. veik., p. 58–59.

1944 m. vasario 16 d. gen. P. Plechavičiui pradėjus kurti Vietinę rinktinę (VR), kpt. P. Gužaitis balandžio 24 d. į ją įstojo ir buvo paskirtas VR Karo mokyklos (oficialiai vadintos mokomuoju batalionu), dislokuotos Marijampolėje, taktikos instruktoriumi. Vokiečiams 1944 m. gegužės 15 d. pradėjus VR likvidavimą, jis gegužės 16 d. iš Karo mokyklos Marijampolėje pasitraukė. Grįžęs suartėjo su kpt. J. Žemaičiu, kuris tuo metu su šeima gyveno pas tėvus Kiaulininkų kaime, prie Šiluvos. Slaptam ryšiui su J. Žemaičiu palaikyti P. Gužaitis pasirinko „Vilko“ slapyvardį. Liepos mėn. jis per buvusį aviacijos kpt. Igną Vylių-Velavičių gavo iš vokiečių karinės žvalgybos (abvero) pasiūlymą žvalgybos mokyklose parengti savanorius desantininkus, juos išmokyti partizaninio karo taktikos, kaip palaikyti radijo ryšį, vykdyti žvalgybos užduotis. P. Gužaitis paprašė J. Žemaičio Šiluvos valsčiuje parinkti du kandidatus, tačiau norinčių neatsirado¹⁷⁴.

1944 m. rugpjūčio pradžioje Rytų frontui artėjant prie Dubysos, tapo akivaizdu, kad RA žygiuos toliau ir sustos tik tada, kai visiškai sutriuškins Vokietiją. Kilo reali antrosios sovietinės Lietuvos okupacijos grėsmė. P. Gužaitis ėmėsi aktyvios rezistencinės veiklos – įsitraukė į Lietuvos fronto (LF) slaptos karinės organizacijos „Kęstutis“ veiklą, kartu dalyvavo ir Lietuvos laisvės armijos (LLA) veikloje.

Frontui priartėjus prie Raseinių, 1944 m. pabaigoje pas kpt. P. Gužaitį atvyko du vokiečių karininkai iš IX korpuso štabo ir pakvietė kartu su jais važiuoti į štabą Vilkyškių mstl., Pagėgių aps. Ten nuvykęs P. Gužaitis štabe susitiko su dviem lietuviais – plk. ltn. Leonu Valkūnu ir 4-ojo policijos bataliono vadu ltn. Antanu Žarskumi. Kitą dieną pas P. Gužaitį ir L. Valkūną užėjęs vokiečių jaun. ltn. Lemanas pasiūlė dalyvauti formuojant vokiečių karinius dalinius iš lietuvių. Jiems atsisakius, Lemanas pasiūlė palaukti, kol į Vilkyškius atvyks kpt. I. Vylis-Velavičius. Vakare atvykus I. Vyliui-Velavičiui ir ltn. Konstantinui Leonui, jie visi su kpt. P. Gužaičiu aptarė lietuvių karinių dalinių kūrimo galimybes. Buvo nutarta artimiausiu metu tuo klausimu surengti platesnį pasitarimą Kaltinėnuose¹⁷⁵.

¹⁷⁴ Ten pat, p. 55, 59, 62.

¹⁷⁵ *Archyviniai dokumentai*, V., 1962, V rinkinys, p. 21–22.

1944 m. rugsėjo 5–6 d. Kaltinėnuose įvyko pasitarimas, kuriame, be kpt. P. Gužaičio, dar dalyvavo prof. Z. Ivinskis, atstovavęs VLIK'ui, ltn. Juozas Barzda, prof. Jonas Fledžinskas, du LLA atstovai ir du atstovai iš Tauragės apskrities. Į pasitarimą kiek pavėlavęs atvyko ir lietuvių kilmės vokiečių SS šturmbanfiureris (majoras), buvęs Karaliaučiaus ir Leipcigo universitetų profesorius, dr. Jurgis Gerulis (Gerullis); pastarasis ragino steigti lietuvių SS dalinius. Tačiau pasitarime jokio nutarimo tuo klausimu priimta nebuvo¹⁷⁶.

Po pasitarimo Kaltinėnuose į Raseinius P. Gužaitis negrįžo. Jis apsistojo Dūdlaukio k., Eržvilko vls. pas pažįstamą ūkininką Leonardą Žemaitį. 1944 m. rugsėjo mėn. P. Gužaitis buvo pakviestas į vokiečių IX korpuso štabą, tuo metu dislokuotą Varlaukio kaime, netoli Eržvilko; ten jis buvo pristatytas korpuso vadui gen. Wutmanui. Šis jį, kaip buvusį Raseinių apskrities viršininką, paskyrė civilinės administracijos vadovu jo korpuso veikimo teritorijoje. P. Gužaičiui priklausė Jurbarkas, Eržvilkas, Šimkaičiai, Viduklė, Nemakščiai, Kaltinėnai, Kražiai ir Skaudvilė. Korpuso štabo viršininko mjr. Mozerio paragintas, jis rugsėjo viduryje nuvyko į Klaipėdą, kur ligoninėje gydėsi gen. ltn. Teodoras Daukantas, buvusios LLV socialinių reikalų ministras dr. J. Pajaujis ir kpt. I. Vylis-Velavičius. Jie rugsėjo 3 d., vykdami į pasitarimą Kaltinėnuose, buvo sovietinių diversantų apšaudyti, sužeisti ir pasitarime nedalyvavo. 1944 m. spalio 6–7 d. vokiečiams pradėjus trauktis Rytrūsių link, P. Gužaitis nutarė likti Lietuvoje ir grįžo į savo tėviškę¹⁷⁷.

Grįžęs į tėviškę Kuršių kaime, P. Gužaitis metus slapstėsi daržinėje sukrautame šiene. Vėliau jis daržinėje įsirengė gerai užmaskuotą bunkerį ir slapstėsi jame. Jokių ryšių su antisovietiniu pogrindžiu ir su aplinkiniais žmonėmis jis neturėjo¹⁷⁸. Kadangi Gužaičių sodyba buvo atokiau nuo kitų sodybų, jis galėdavo ir dienos metu išlįsti iš savo žemo ir nepatogaus bunkerio pakvėpuoti oru ir pamatyti saulę.

1948 m. gegužės 22 d. P. Gužaičio tėvas (motina jau buvo mirusi) su jauniausiu sūnumi ir dviem dukromis, gyvenančiais kartu su tėvu Kuršių

¹⁷⁶ Ten pat, p. 23; M. Bloznelis, min. veik., p. 170–171, 247–248.

¹⁷⁷ *Archyviniai dokumentai*, V rinkinys, p. 23–27.

¹⁷⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35733/3, l. 4, 26.

kaime, kaip „buožė ir antisovietinis elementas“ vietinių sribų ir enka-vėdistų buvo ištremti į Sibirą¹⁷⁹. P. Gužaitis palaukė, kol baigsis artimųjų trėmimo operacija ir viskas aprims, išlindo iš savo bunkerio ir, nutaręs prieglobsčio pasieškoti kitur, patraukė tolyn. Kitą dieną, gegužės 23-iąją, MGB Tytuvėnų valsčiaus operatyvinio įgaliotinio jaun. lt. Indriūno vadovaujami vietiniai sribai Mečys Šeferis ir Jonas Durša padarė kratą ištremto P. Gužaičio tėvo ūkyje. Kratos metu surado daržinėje gerai užmaskuotą nedidelį bunkerį ir jame, be kitų smulkių ir būtinų daiktų, Lietuvos kariuomenės karininko uniformą. Paskui bunkerį jie išardė¹⁸⁰.

Gegužės 24 d. P. Gužaitį, einantį vieškelio iš Šiluvos Šaukoto link, prisivijo ta pačia kryptimi važiuojantys MGB Tytuvėnų valsčiaus skyriaus viršininkas vyr. lt. Piotras Krasavcevas bei Tytuvėnų sribai Miceika ir Gočelkis. Pastebėję pakelės krūmuose mėginantį slėptis žmogų, jį sulaikė. Tai buvo P. Gužaitis; sulaikytas jis net neslėpė savo asmenybės, nors jokių asmens dokumentų neturėjo.

1948 m. gegužės 26 d. MGB Tytuvėnų valsčiaus skyriaus viršininkas P. Krasavcevas pasirašė nutartį suimti P. Gužaitį, kaip „įtariamą antitarybine veikla, ir įkalinti jį Kelmės KPZ“ (išankstinio sulaikymo kamera). Gegužės 27 d. emgėbistas P. Krasavcevas, dalyvaujant vertėjui emgėbistui Indriūnui, pradėjo P. Gužaitį tardyti. Gegužės 31 d. tas pats P. Krasavcevas, dalyvaujant Tytuvėnų valsčiaus komunistų partijos sekretoriui Pranui Spraiuniui ir sribui Stasiui Miliui, dar kartą iškratė Gužaičių ūkį Kuršių kaime, tačiau išskyrus kelias antisovietinio pobūdžio organizacijos instrukcijas ir įvairius laiškus, daugiau nieko nerado. Birželio 2 d. P. Gužaičio tardymą tęsė MGB Kelmės apskrities Kontržvalgybos poskyrio viršininkas mjr. Ivanas Gundajevas. Birželio 12 d. Kelmės emgėbistai pateikė P. Gužaičiui kaltinimą karo pradžioje dezertyravus iš sovietinės kariuomenės, vokiečių okupacijos metu tarnavus vokiečiams ir užsiiminėjus antisovietine veikla. Savo kaltę P. Gužaitis visiškai pripažino¹⁸¹. Tuo metu juo susidomėjo centrinis MGB aparatas Vilniuje.

¹⁷⁹ 1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai, V., 1993, 1-oji kn., p. 336.

¹⁸⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35733/3, l. 4–12 a. p.

¹⁸¹ Ten pat, l. 1, 4, 9, 14, 20–21.

1948 m. birželio 19 d. P. Gužaitis per Šiaulių kalėjimą buvo išsiųstas LSSR MGB žinion į Vilnių ir atsidūrė MGB vidaus kalėjime. Liepos 7 d. LSSR MGB Tardymo dalies 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojas mjr. Aleksandras Vlasovas perėmė jo bylą ir 21 val. 40 min. ėmėsi įprasto darbo – tardymo, kuris baigėsi tik kitą dieną 4 val. Suimtas buvo tardomas daug kartų; tardymai dažniausiai vyko tik naktimis¹⁸².

P. Gužaitis buvo tardomas itin intensyviai. Sovietiniai saugumiečiai stengėsi jį palaužti fiziškai ir psichiškai: per naktį tardydavo, o dieną neleisdavo miegoti. Vėliau P. Gužaitis atsiminimuose rašė: „Kai po savaitės tokio tardymo liepdavo stovėti, kojos jau menkai laikė, o akis aptraukdavo kažkokia migla. Labiausiai tardytojus domino mano ryšiai su pagrindinėmis organizacijomis, su išmestu desantu ir su kapitonu I. Velavičiumi-Viliumi [kpt. I. Vylius-Velavičius sovietinės kontržvalgybos buvo suimtas 1945 m. gegužės 19 d. Štetino apylinkėse. – Aut.], nes jis ieškojo ryšio su manimi. Todėl tokioje būsenoje labai bijojau, kad ko nors neprasitarčiau, ko nors neįklampinčiau.“¹⁸³

1948 m. rugpjūčio 9 d. P. Gužaičiui buvo pateiktas kaltinimas 1944 m. rugsėjo–spalio mėn. buvus IX vokiečių korpuso civilinės administracijos viršininku, kartu nuo 1943 m. taip pat buvus Raseinių LLA vadovu ir VLIK'o nariu. Pateiktus kaltinimus jis pripažino tik iš dalies. 1948 m. rugpjūčio 31 d. LSSR MGB ministro pavaduotojas čekistas plk. L. Martavičius patvirtino kaltinamąją išvadą ir nutarė: „P. Gužaičio tardymo bylą Nr. 14695 nuosprendžiui priimti nukreipti SSRS MGB Ypatingajam pasitarimui. LSSR siūlo P. Gužaičiui skirti bausmę 25 metus kalėti pataisos darbų lageryje.“ Spalio 16 d. SSRS MGB Ypatingasis pasitarimas (YP) patvirtino Vilniaus MGB kolegų siūlymą ir skyrė P. Gužaičiui bausmę – „už Tėvynės išdavimą ir nusikalstamus ryšius su antisovietinių nacionalistinių organizacijų nariais įkalinti 25-iems metams pataisos darbų lageryje, kartu atimti 5 metams visas pilietines teises“. P. Gužaitis buvo etapuotas ir įkalintas MVD ypatingajame lageryje Nr. 6¹⁸⁴.

¹⁸² Ten pat, l. 24–132, 141–142.

¹⁸³ Aitvarai, V., 1998, p. 41–42.

¹⁸⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35733/3, l. 7–11, 20–21, 24, 71, 141–142, 153.

Reikia pažymėti, kad tardydami kpt. P. Gužaitį sovietiniai saugumiečiai jo nesiejo su V. Bulvičiaus grupės (Vilniaus LAF'o štabo) byla, nors NKVD Gorkio srities 1941 m. spalio 31 d. nutartyje šiuo klausimu jis yra minimas: „Suimtojo tardymo byloje Nr. 1258/842-41 m. Bulvičiaus ir kitų parodymais kaip kontrrevoliucinės nacionalistinės lietuvių karinio sukilimo organizacijos nariai minimi: Gužaitis [toliau išvardyti 23 asmenys. – *Aut.*] ir kt. Kadangi minimi asmenys nesuimti ir nustatyti jų buvimo vietą dabartiniu metu nėra galimybių [...], bylą Nr. 1258/842-41 išskirti ir nukreipti saugojimui į NKVD Čkalovo srities 1 spec. skyriuje esantį LSSR NKVD evakuotą archyvą.“¹⁸⁵ Vadinasi, ši byla tuo metu dar buvo „saugoma“ Čkalove.

Mirus J. Stalinui, pagal 1955 m. rugsėjo 17 d. amnestiją SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu P. Gužaičiui bausmės laikas buvo sumažintas nuo 25 iki 12 su puse metų. 1956 m. birželio 23 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Bylų peržiūrėjimo komisijos nutarimu bausmė jam buvo sumažinta dar kartą – dabar iki 10 metų. 1957 m. kovo 12 d. P. Gužaitis iš lagerio buvo paleistas ir ištremtas į Irkutsko srityje, Ziminsko rajone, prie Obės upės esantį miestą Žimą, kur tremtyje buvo jo šeima – seserys Stasė ir Paulina bei brolis Kazys. Čia jis apsigyveno ir įsidarbino miškų ūkio įmonėje. 1960 m. vasario 17 d. iš tremties abi seserys ir brolis buvo paleisti, tačiau į Lietuvą grįžti jiems neleista. 1960 m. kovo 17 d. iš tremties buvo paleistas ir P. Gužaitis, tačiau ir jam grįžti į Lietuvą neleista.

Negalėdamas grįžti į Lietuvą, P. Gužaitis toliau gyveno tremtyje Irkutsko srityje. 1961 m., būdamas tremtyje, sutiko panašaus likimo draugę, taip pat tremtinę našlę Michaliną Norgelienę ir su ja susiejo savo tolesnį gyvenimą. 1962 m. lapkričio 14 d. jis kreipėsi į SSRS Aukščiausiąją Teismą prašydamas jį reabilituoti – panaikinti teistumą, tačiau šis prašymas nebuvo patenkintas. 1963 m. liepos 4 d. P. Gužaitis vėl kreipėsi į sovietų valdžios organus, šį kartą į Pabaltijo karinės apygardos karo tribunolą ir vėl prašė panaikinti teistumą¹⁸⁶. Tik 1964 m. jam pavyko prisiregistruoti Baltarusijoje, Postavų kaime, nes į Lietuvą sovie-

¹⁸⁵ Ten pat, b. 34229/3, t. 4, l. 439.

¹⁸⁶ Ten pat, b. 35733/3, l. 158–167; autoriaus asmeninis archyvas.

Pranas Gužaitis (sėdi viduryje) su likimo draugais tremtyje. Apie 1957 m.

tiniai lietuviai kolaborantai jo neišleido. Vėliau jis persikėlė dar arčiau namų – į Adutiškį ir įsidarbino darbininku lentpjūvėje¹⁸⁷.

Teisę grįžti į Tėvynę P. Gužaitis išsikovojo tik 1981 m., kai iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo buvo likę devyneri metai. 1982 m. Pranas su Michalina apsigyveno Kelmėje, iš jos tėvų paveldėtame name. Į savo tėviškę Kuršių kaime P. Gužaitis grįžti negalėjo. Jo gimtojoje sodyboje iš pradžių buvo įsikūrusi kolūkio kontora, vėliau ten apsigyveno keletas kolūkiečių šeimų.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1991 m. gruodžio 30 d. Lietuvos Respublikos vyriausybės potvarkiu Nr. 1069-p kpt. P. Gužaičiui buvo suteiktas dimisijos pulkininko leitenanto laipsnis.

1997 m. dimisijos plk. lt. P. Gužaitis gražiais žodžiais minėjo tarpukario Lietuvos kariuomenę: „Lietuvos kariuomenės kareivio moralinis ir profesinis pasiruošimas pranoko užsienio kareivių pasiruošimą. Tai geriausiai įrodo lietuvių partizaninis karas prieš Rusiją. Šis karas įrodė, ko vertas Lietuvos kareivis, kokia tauri buvo jo kovinė dvasia. Kol nebuvo Lietuvos partizaninio karo, mes didžiavomės ir džiaugėmės suomių narsumu kare prieš Rusiją, tačiau po Lietuvos partizaninio karo aš nerandu lietuvių narsumui lygių pasaulyje.“¹⁸⁸

¹⁸⁷ *Valstiečių laikraštis*, 2002, Nr. 77; autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁸⁸ *Aitvarai*, p. 43.

Mirė dimisijos plk. lt. P. Gužaitis 2001 m. spalio 2 d. Palaidotas Kelmės kapinėse šalia savo gyvenimo ir likimo draugės Michalinos¹⁸⁹.

Jonas MARKŪNAS

Gimė 1892 m. birželio 14 d. Šlepėlių k., Biržų vls. ir aps. smulkiaus ūkininko šeimoje, kuri gyveno gana vargingai. Mažasis Jonukas nuo aštuonerių metų pradėjo dirbti, o vakarais mokėsi ir tokiu būdu stengėsi įgyti pradinį išsilavinimą.

1913 m. J. Markūnas buvo pašauktas į carinės Rusijos kariuomenę ir paskirtas į 13-ąjį caro Aleksandro III leibgrenadierių pulką. Nuo 1914 m.

rugsėjo 1 d. jis dalyvavo Pirmojo pasaulinio karo kautynėse su vokiečiais. Rugsėjo 21 d. ties Suvalkais buvo sužeistas.

Pagijęs, kaip netinkamas karo tarnybai, buvo demobilizuotas. Liko Rusijoje ir apsigyveno Samaroje, ten 1916 m. baigė realinę mokyklą. Po bolševikų perversmo 1917 m. kurį laiką mokytojavo pradžios mokykloje. Vėliau dėstė bolševikų įkurtuose darbininkų kursuose. Trumpam buvo mobilizuotas į Raudonąją armiją (RA), į neraštingų kareivių komandą, joje mokė kareivius rašybos. Atleistas iš RA J. Markūnas 1919 m. įstojo į Samaros valstybinio universiteto Medicinos fakultetą ir studijavo tris semestrus. Tų pačių metų rugsėjo 3 d. Samaroje įstojo į Visasąjunginę švietimo ir socialistinės kultūros darbuotojų sąjungą. 1919 m. gruodžio 2 d.–1920 m. gegužės 15 d. kartu dirbo RSFSR Samaros 250-ojoje evakuacinėje ligoninėje palatos prižiūrėtoju. Samaroje jis sukūrė šeimą¹⁹⁰.

¹⁸⁹ *Valstiečių laikraštis*, 2002, Nr. 77; autoriaus asmeninis archyvas.

¹⁹⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 76.

1921 m. atsiradus galimybei grįžti į Lietuvą, J. Markūnas su žmona Stase ir kitais lietuviais pabėgėliais grįžo į Lietuvą, apsistojo tėviškėje. Tais pačiais metais jis persikėlė į Kauną ir įsidarbino Kauno miesto savivaldybėje referentu biudžeto klausimais. 1921–1922 m. mokėsi Aukštųjų kursų Medicinos skyriuje. 1922 m. vasario 16 d., suvalstybinus Aukštuosius kursus ir įkūrus Lietuvos universitetą (LU), jis parašė prašymą rektoriui ir balandžio 22 d. buvo priimtas į Medicinos fakulteto IV semestrą laisvuojų klausytoju¹⁹¹.

1934 m. J. Markūnas dirbo Vidaus reikalų ministerijoje. 1936 m. jis įstojo į Lietuvos tautininkų sąjungą, tačiau 1938 m. už nario mokesčio nemokėjimą iš jos buvo pašalintas. Nuo 1939 m. J. Markūnas – Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) narys. 1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus Vilnių ir Vilniaus kraštą, J. Markūnas nutraukė studijas VDU (iki 1930 m. – LU) Medicinos fakultete ir su žmona persikėlė į Vilnių. Netrukus jis įsidarbino Vilniaus miesto savivaldybėje, žmona dirbo vaikų poliklinikoje dantų gydytoja. Vaikų jie neturėjo¹⁹².

1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, J. Markūnas dirbo Vilniuje Ekonominės mokyklos ūkio dalies vedėju¹⁹³. Netrukus jis įsitraukė į antisovietinį pagrindinį judėjimą.

1941 m. vasario mėn. gen. št. mjr. V. Bulvičiaus iniciatyva adv. A. Kamantauskas savo bute surengė nelegalų pasitarimą, kuriame, be jo ir V. Bulvičiaus, dar dalyvavo buvęs LŠS narys, žinomas patriotinėmis nuotaikomis J. Markūnas bei daug už lietuviybę nuo lenkų nukentėjęs ir neseniai sovietų iš lenkų koncentracijos stovyklos išvaduotas A. Petkelis. Pasitarimui vadovavo V. Bulvičius. Jis informavo, kad Lietuvoje kuriasi įvairios patriotinės antisovietinės organizacijos, leidžiami pagrindiniai laikraščiai ir atsisaukimai, tačiau, pasak jo, pavieniai, neorganizuoti veiksmai daug naudos neduoda. Todėl nutarta sujungti visas pagrindines organizacijas į vieną vadovaujančią centrą ir sudaryti jo vadovybę. J. Markūnas dalyvauti pagrindinėje veikloje sutiko, tačiau nesutiko būti vadovybėje, nes jautė, kad sovietai juo nepasitiki. Kadangi ir A. Petkelis nesutiko būti vado-

¹⁹¹ Ten pat, b. 1249, vokas 7; LCVA, f. 631, ap. 7, b. 697, l. 11–18.

¹⁹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 37, 88; t. 3, l. 207; t. 4, l. 76, 207.

¹⁹³ Ten pat, t. 3, l. 230.

vybėje, nutarta paieškoti tinkamų kandidatų į vadovybę ir vėl sušaukti pasitarimą tuo klausimu¹⁹⁴.

Tuo metu sovietinis saugumas jau buvo aptikęs antisovietinio pagrindinio judėjimo centro Vilniuje pėdsakus. Saugumiečiams buvo žinoma antisovietinė pagrindinė organizacija „Šaulių mirties batalionas“. Jie turėjo nemažai informacijos apie Vilniuje kuriamą „kontrrevoliucinę nacionalistinę lietuvių karinio sukilimo organizaciją“ (V. Bulvičiaus grupę), kurią jie tuo metu vadino „Šaulių mirties batalionu“. Dėl to 1941 m. balandžio 14 d. NKGB Vilniaus miesto valdyba pradėjo operatyvinę bylą Nr. 8398¹⁹⁵. Prasidėjo masiniai bent kiek įtariamų asmenų suėmimai.

1941 m. balandžio pradžioje NKGB Vilniaus miesto valdybos vyr. operatyvinis įgaliotinis čekistas F. Lukjanovas, remdamasis suimto Jono Griauzdės parodymais, apkaltino J. Markūną esant aktyvų atskleistos organizacijos „Šaulių mirties batalionas“ narį ir balandžio 19 d. pasirašė nutarimą jį suimti. J. Markūno bute buvo atlikta krata, o jis pats atsidūrė NKVD–NKGB vidaus kalėjime. Prasidėjo jo tardymas¹⁹⁶.

Čekistus daugiausia domino Lietuvos šaulių sąjunga ir viskas, kas buvo su ja susiję. Jie jau buvo aptikę antisovietinę pagrindinę organizaciją, kurios pagrindą sudarė buvę LŠS nariai. Naktimis čekistų tardomas, naudojant įvairias fizinio ir psichologinio poveikio priemones, J. Markūnas penkto tardymo metu 1941 m. balandžio 25 d. palūžo ir į tardytojo klausimą, ar kalbės, atsakė: „Taip, aš kalbėsiu.“¹⁹⁷ Jis tardytojui papasakojo, jog pirmą kartą apie pagrindinę antisovietinę organizaciją išgirdęs 1941 m. pradžioje iš savo gero pažįstamo, V. Civinsko, kuris dirbo Komunalinio ūkio liaudies komisariato Butų skyriuje. Apie antisovietinę rezistenciją jis daug kartų diskutavęs ir su kitu geru savo bičiuliu, Vilniaus miesto Vykdomojo komiteto Finansų skyriaus biudžeto vyr. inspektoriumi J. Griauzde; iš jo 1940 m. pabaigoje gavęs paskaityti mašinėle išspausdintą nelegalią keturių puslapių brošiūrą, kurią paskui davęs paskaityti ir kitiems savo bičiuliams. Tačiau kad priklauso pagrind-

dinei antisovietinei organizacijai, nepaisydamas tardytojo reikalavimų ir grasinimų, J. Markūnas kategoriškai neigė. Vis dėlto 1941 m. balandžio 24 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos tardytojas čekistas V. Vaičiūnas pateikė J. Markūnui kaltinimą, kad jis „yra kontrrevoliucinės karinio sukilimo lietuvių nacionalistinės organizacijos narys ir šios organizacijos nurodymu vykdė kontrrevoliucinę veiklą“¹⁹⁸.

Tačiau čekistams to buvo maža, jiems reikėjo sukurpti didesnę bylą. 1941 m. gegužės 27 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas A. Abramovičius patvirtino nutarimą prijungti prie J. Markūno bylos suimtų A. Petkelio ir B. Puodžiūno bylą. Taip atsirado bendra trijų asmenų byla. 1941 m. birželio 10 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos viršininkas mjr. Grigorijus Šarokas patvirtino kaltinamąją išvadą. J. Markūnas su A. Petkeliu ir B. Puodžiūnu buvo kaltinami priklausę „kontrrevoliucinei nacionalistinei lietuvių sukilėlių organizacijai „Šaulių mirties batalionas“ ir jų tardymo bylą nutarta persiųsti SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui¹⁹⁹. Iki karo pradžios buvo likę 12 dienų. Karo sumaištyje ši byla dingo.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, J. Markūnas kartu su didele grupe kalinių birželio 24 d. paryčiais iš Vilniaus buvo etapuotas į SSRS gilumą. Liepos 9 d. jis įkalintas NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1. Čia 1941 m. spalio 26 d. NKVD Gorkio srities valdybos čekistas vyr. lt. Jefremovas nustatė, kad „suimtieji A. Petkelis ir J. Markūnas demaskuojami suimtųjų Bulvičiaus ir Kamantausko tardymo byloje Nr. 1258/842-41 m., o suimtas Puodžiūnas organizaciniais ryšiais susijęs su Petkeliu ir Markūnu. Todėl NKGB Vilniaus miesto tardymo bylą Nr. 780/41 m., kurioje kaltinami A. Petkelis, J. Markūnas ir B. Puodžiūnas, prijungti prie tardymo bylos Nr. 1258/842-41 m.“²⁰⁰ Tokiu būdu tik 1941 m. spalio 26 d. Gorkyje atsirado V. Bulvičiaus 16-kos asmenų grupės keturių tomų byla Nr. 1258/842-41 m., vėliau tapusi archyvine byla Nr. 34229/3, kuri dabar dažniausiai ir minima. Pažymėtina, kad daugelis šia tema rašiusiųjų iki šiol „tokios smulkmenos“ net nepastebėjo.

¹⁹⁴ Ten pat, t. 2, l. 150–151 a. p.

¹⁹⁵ Ten pat, l. 74.

¹⁹⁶ Ten pat, l. 25; t. 3, l. 73, 75–76, 81, 86.

¹⁹⁷ Ten pat, l. 94.

¹⁹⁸ Ten pat, t. 3, l. 94–104.

¹⁹⁹ Ten pat, l. 111, 115–119.

²⁰⁰ Ten pat, l. 149.

Jonas Markūnas Vilniaus
saugumiečių rankose
1941 m. balandžio 19 d.

1941 m. spalio 27 d. čekistas seržantas Kadykovas, matyt, grynai dėl formalumo, dar kartą tardė J. Markūną. Šis patvirtino savo prisipažinimus kaltu, kai buvo tardomas Vilniuje balandžio 28–29 d. ir gegužės 2 d. Spalio 31 d. čekistas Kadykovas pateikė jam kaltinimą priklausius „kontrevoliucinei karinei sukilėlių lietuvių nacionalistų organizacijai, dalyvavus sudarant jos vadovaujantį centrą bei gavus ir platinus antiso- vietinius laikraščius“. J. Markūnas savo kaltę visiškai pripažino²⁰¹.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje vyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame J. Markūnas prisipažino kaltu gavęs iš J. Griaudzės ir skaitęs nelegalų laikraštėlį bei davęs jį skaityti A. Petkeliui. Tardamas paskutinį žodį jis sakė, kad gimė smulkaus vals- tiečio šeimoje. Išsilavinimo namuose negalėjo įgyti, o nuo aštuonerių metų pradėjo dirbti. Buvo mobilizuotas į caro kariuomenę, 1915 m. ko- vose su vokiečiais sužeistas. Po spalio revoliucijos mokytojavo Samaroje. Kilus šiltinės epidemijai Pavolgyje, dirbo ligoninėje, ten užsikrėtė ir pu- santrų metų sirgo. Tai sakydamas J. Markūnas susigraudino ir apsisivėrė. J. Markūnas: „Aš kaltas, kad niekam nepranešiau apie leidžiamą nelegalų laikraštį.[...] Prašau teismą bausti mane kiek galima švelniau.“²⁰² Mask- vos karinės apygardos karo tribunolas paskelbė nuosprendį J. Markū- nui – 8 metus kalėti lageryje, kartu konfiskuoti visą turtą ir dar 5 metams atimti pilietines teises.

²⁰¹ Ten pat, l. 151–151 a. p., 156–157.

²⁰² Ten pat, l. 220 a. p.–221, 227–227 a. p.

J. Markūnas buvo etapu išsiųstas į Viatlagą Kirovsko srityje. 1944 m. gruodžio 30 d., išsekintas nežmoniškų tardymų ir badavimo, ten lageryje ir mirė²⁰³. Jo palaidojimo vieta nežinoma.

Likimo paradoksas – 1966 m. kovo 14 d. SSRS vyriausiosios karinės prokuratūros karo prokuroras justicijos pplk. Žukovas, gavęs J. Markū- no bendrabylio A. Petkelio skundą, peržiūrėjo jų bylą. Jo išvadoje SSRS Aukščiausiojo Teismo Karo kolegijai teigiama: „Kaltinamieji Petkelis ir Markūnas kaltinami nusikaltimais, pagrįstais nekonkrečiais ir priešta- raujančiais parodymais, taip pat suimtyjų Bulvičiaus, Kamantausko ir Griaudzės parodymais. Jie abstraktūs, objektyviai nepatikrinti ir negali būti neginčijamu įrodymu byloje.“ Tų pačių metų balandžio 7 d. SSRS Aukščiausiasis Teismas priėmė nutarimą, kuriuo J. Markūnas ir A. Pet- kelis buvo išteisinti – reabilituoti²⁰⁴. Taigi po 25-erių metų Sovietų Sąjun- gos represinės struktūros pripažino, kad pasiųsdamos į mirties lagerius J. Markūną ir A. Petkelį „truputį“ apsiriko.

Stasys MOCKAITIS

Gimė 1907 m. Naudžių k., Kazlų Rū- dos vls., Marijampolės aps. neturtingų ūkininkų šeimoje. Jis buvo jau- niausias vaikas šeimoje. Baigęs Kauno mokytojų seminariją, įstojo į Lie- tuvos tautininkų sąjungą, 1934 m. buvo Ukmergės apskrities Pabaisko skyriaus pirmininkas. 1938 m. įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą (LŠS) ir iki 1939 m. priklausė Kėdainių rinktinės Žemių šaulių būriui. 1939 m. buvo apdovanotas tautininkų jaunimo organizacijos „Jaunoji Lietuva“ Trijų liepsnų 3-iojo laipsnio ordinu.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus Vilnį ir Vilniaus kraštą, S. Mockaitis mokytojavo šiame krašte – buvo Liudviniškių pradžios mo- kyklos vedėjas, gyveno Lentvaryje²⁰⁵. 1940 m. pradžioje Lentvario kino

²⁰³ Ten pat, l. 373 a. p.

²⁰⁴ Ten pat, l. 371–372, 380–382.

²⁰⁵ Kardas, 1993, Nr. 4, p. 17.

teatre jis atsitiktinai susipažino su Vaclovu Petraška (vėliau – „Šaulių mirties bataliono“ instruktorius, 1941 m. kovo 18 d. Vilniuje, Aukštaičių g. 27, patekęs į enkavėdistų pasalą nukautas)²⁰⁶, kuris pas jį ir apsinaikavo. Ši pažintis vėliau S. Mockaičiui tapo lemtinga.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, S. Mockaitis mokytojo Lentvaryje, buvo pradžios mokyklos vedėjas, kartu studijavo Vilniaus pedagoginiame institute (VPI). 1940 m. rudenį VPI susitikęs V. Petrašką, S. Mockaitis su juo pasidalijo mintimis apie Lietuvai kylančią komunizmo grėsmę. 1941 m. pradžioje, vėl susitikęs V. Petrašką, sužinojo, kad Kaune kuriama slapta antisovietinė organizacija. Tąsyk V. Petraška davė S. Mockaičiui šios organizacijos, vadinamos „Šaulių mirties batalionu“, statutą ir pasisakė esąs jos instruktorius Vilniaus sričiai. Jis pasiūlė S. Mockaičiui paieškoti tarp vilniečių patikimų žmonių šiai organizacijai. Be to, V. Petraška davė S. Mockaičiui pasiskaityti pogrindyje leidžiamą laikraštėlį „Laisvoji Lietuva“²⁰⁷. Tų pačių metų vasario pradžioje S. Mockaitis VPI susitiko savo gerą pažįstamą mokytoją A. Skripkauską, taip pat neakivaizdžiai čia studijuojantį, ir jam papasakojo apie nelegalų laikraštėlį „Laisvoji Lietuva“ bei kuriamą pagrindinę organizaciją „Šaulių mirties batalionas“²⁰⁸.

1941 m. gegužės pradžioje A. Skripkauskas pasakė S. Mockaičiui, kad Vilniaus pagrindinė organizacija turi nelegalų radijo siųstuvą, kuris Vilniuje jau nebegalės toliau veikti ir jį reikėtų paslėpti. Gegužės 10 d. S. Mockaitis Vilniaus geležinkelio stotyje iš nurodyto nepažįstamo asmens gavo rudą lagaminą su portatyviniu radijo siųstuvu ir parsivežė jį namo į Lentvarį. Kitą dieną jis nuvyko į Vilnių ir čia „Štralio“ kavinėje susitiko su A. Skripkausku bei iš Kauno atvykusiais pagrindinio ryšininiais Šablausku ir Paškevičiumi. Buvo sutarta, kad radijo siųstuvą netrukus bus pergabentas į Kauną²⁰⁹.

1941 m. gegužės 29 d. sovietinių saugumiečių tardomas mokytojas S. Mockaitis aiškino: „Tą pačią savaitę marksizmo-leninizmo lektorius

²⁰⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 89.

²⁰⁷ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 166–167.

²⁰⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 177.

²⁰⁹ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 171–173.

per paskaitas užsiminė apie institute veikiančias slaptas grupes. Aš bijodamas ryžausi pas mane esantį radijo siųstuvą paslėpti, bet nebuvo kur. Užsipuoliau prašyti mokytoją Juliją Kariniauskaitę, kad ji priimtų, nes ji nuošaliai gyvena ir mažai kas pas ją lankosi. Tik po ilgo prašymo ir tik trumpam laikui – kelioms dienoms – sutiko priimti.“²¹⁰

Beje, apie rudąjį lagaminą su jame paslėptu radijo siųstuvu sovietiniai saugumiečiai žinojo ir jau seniai sekė jo pėdsakais. Anuometis NKVD Vilniaus miesto valdybos viršininkas čekistas mjr. J. Vildžiūnas apie tai rašė: „Su ruduoju lagaminu vėl pasirodė nauji žmonės – mokytojai Antanas Skripkauskas ir Stasys Mockaitis. Nuvežtas į Lentvarį, radijo siųstuvą gulėjo pas Stasį Mockaitį, paskui pas mokytoją Kariniauskaitę, paskui vėl grįžo į Vilnių ir buvo patikėtas saugoti mokytojui Kriščiūnui, gyvenančiam Didžiojoje (dabar Gorkio) gatvėje Nr. 24, bt. 8, o iš čia birželio pradžioje perduotas Leono Žemkalnio bendradarbei geologinėje valdyboje Birutei Tijūnaitytei, gyvenančiai Akmenų gatvėje Nr. 3, bt. 2.[...] Laukti ilgiau darėsi rizikinga.[...] Gegužės 22 d. buvo suimtas lentvariškis mokytojas Stasys Mockaitis [netikslumas, jis suimtas gegužės 23 d. – *Aut.*]. Tai padarėme labai atsargiai, kad nepajustų kiti organizacijos nariai. Nors jau žinojome, kad jis radijo siųstuvą atidavė saugoti mokytojai Kariniauskaitei, rudojo lagamino tyčia nelietėme: tegu kiti sau galvoja, jog Mockaitis suimtas atsitiktinai.“²¹¹

1941 m. gegužės 22 d. NKGB Vilniaus valdybos vyr. operatyvinis įgaliotinis čekistas Kopylovas pasirašė nutarimą suimti S. Mockaitį, nuo 1941 m. sausio mėn. priklausantį „kontrevoliucinei organizacijai“, kurios centras yra Kaune. Gegužės 22 d. mokytojas S. Mockaitis buvo suimtas ir įkalintas NKVD vidaus kalėjime. Tą pačią dieną, 13 val., čekistas Kopylovas pradėjo savo darbą – suimtojo tardymą²¹².

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, S. Mockaitis kartu su visa gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais iš Vilniaus buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 9 d. jis uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimo

²¹⁰ Ten pat, p. 173.

²¹¹ J. Vildžiūnas, min. veik., p. 279–280.

²¹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 18–19, 221.

Stasys Mockaitis NKVD Gorkio kalėjime 1941 m. liepos 9 d.

Nr. 1 kamerą 3/5. Tų pačių metų rugsėjo 27 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis čekistas Kadykovas ėmė tardyti S. Mockaitį²¹³.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame S. Mockaitis prisipažino kaltu, tačiau neigė buvęs aktyviu pagrindinės organizacijos nariu. Jis prisipažino slėpęs savo namuose radijo siųstuvą. Tardamas paskutinį žodį per vertėją S. Mockaitis sakė: „Prisipažįstu kaltu ir prašau atsižvelgti į tą aplinką, kurioje aš augau ir kaip buvau auklėjamas.[...] Prašau teismą bausti mane švelniau, kad galėčiau įrodyti, jog aš nesugadintas, galiu pasitaisyti ir būti naudingas sovietų valdžiai, tapti darbo liaudies draugu ir būti naudingas visuomenei.“²¹⁴ Bet teisėjai buvo negailestingi. Lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą.

1941 m. gruodžio 17 d. NKVD Gorkio srities valdybos komendantas Ožegovas atvyko į NKVD kalėjimą Nr. 1 ir įvykdė mirties nuosprendį Lietuvos patriotui mokytojui S. Mockaičiui²¹⁵. Kitą dieną jis buvo išbrauktas iš kalėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo. S. Mockaitis buvo nevedęs, šeimos neturėjo.

²¹³ Ten pat, t. 1, l. 242; s. b. Nr. 1258, l. 20; kameros kortelė Nr. 23565.

²¹⁴ Ten pat, b. 34229/3, t. 3, l. 213, 225.

²¹⁵ Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 22.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1997 m. lapkričio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu S. Mockaitis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi.

Vladas NASEVIČIUS

Gimė 1909 m. liepos 15 d. Rygoje. Abu tėvai dirbo Rygos kaliošų fabrike. 1915 m. visa šeima iš Rygos grįžo į Lietuvą ir apsigyveno Antalamiestės k., Saldutiškio vls., Utenos aps. Čia įsigijo šiek tiek žemės. Vladas buvo vyriausias vaikas šeimoje. Baigęs pradžios mokykloje penkias klases, jis pradėjo dirbti, todėl nuo bendraamžių atsiliko moksle. Iš pradžių dirbo sargu, o nuo 1925 m. – dešimtininku²¹⁶.

1929 m. V. Nasevičius gyveno Saldutiškyje, buvo krikščionių demokratų partijos narys ir lietuvių katalikų jaunimo sąjungos „Pavasaris“ Saldutiškio kuopos valdybos pirmininkas. Po kurio laiko jis persikėlė į Kauną, dirbo Žemės ūkio komisijoje, vėliau – Tarptautinio banko sąskaitininku, buvo įstojęs į Kauno kunigų seminariją. Po poros metų supratęs, kad neturi pašaukimo kunigybei, iš kunigų seminarijos išstojo. 1935 m. rugsėjo 19 d.–1939 m. vasario 18 d. V. Nasevičius VDU Teisės fakultete, Teisės skyriuje, studijavo ekonomiką. Baigė aštuonis semestrus. Nuo 1938 m. jis kartu dirbo Draugijoje užsienio lietuviams remti. Netrukus tapo valdybos nariu, pirmuoju sekretoriumi, reikalų vedėju. Čia dirbdamas V. Nasevičius artimai susipažino su tuomečiu draugijos pirmininku adv. Rapolu Skipičiu²¹⁷. Ši pažintis turėjo lemiamą įtaką tolesniam V. Nasevičiaus gyvenimui.

²¹⁶ Ten pat, b. 34229/3, t. 4, l. 9 a. p.

²¹⁷ Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 4–7, 4–14, 4–32.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus lenkų okupuotą Vilnių ir Vilniaus kraštą, V. Nasevičius persikėlė gyventi į Vilnių. Toliau tęsė studijas VU Teisės fakulteto Ekonomikos skyriuje, rengė diplominį darbą.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą ir pradėjus naikinti Lietuvos valstybines ir visuomenines institucijas, rugsėjo 15 d. Draugija užsienio lietuviams remti buvo uždaryta.

Rugsėjo pabaigoje V. Nasevičius susitiko su R. Skipičiu; šis pasisakė nutaręs pasitraukti į Vokietiją. Jie susitarė bendrauti ir ateityje, palaikydami kontaktus per ryšininką; slaptažodis buvo tris kartus pakartotas žodis „Rapolas“²¹⁸.

1941 m. sausio pabaigoje pasirodė nepažįstamas žmogus; jis sakėsi ateinąs iš anos pusės – iš Seinų, ir pasakęs slaptažodį „Rapolas“ informavo V. Nasevičių, kad R. Skipitis yra Berlyne. R. Skipičio žiniomis, Vokietijos ir SSRS karas šį pavasarį tikrai prasidėsias ir Lietuva bus vokiečių okupuota. Todėl būtų labai gerai, kad lietuviai pademonstruotų vokiečiams, jog priešinosi sovietams, tada ateityje būtų galima tikėtis didesnės Lietuvos autonomijos. Ryšininkui V. Nasevičius paaiškino, kad šiuo metu jis baigias studijas VU ir ką nors konkretaus R. Skipičiui rūpimu klausimu galėsias pasakyti tik po poros mėnesių.

Po šio pokalbio V. Nasevičius kreipėsi į buto, kuriame jis Vilniuje gyveno, šeimininką kpt. Eugenijų Petrauską, prašydamas supažindinti jį su koku nors jam žinomu kompetentingu karininku, su kuriuo būtų galima aptarti keletą svarbių klausimų. Po kelių dienų E. Petrauskas V. Nasevičių supažindino su savo artimu draugu iš Karo mokyklos laikų genšt. mjr. V. Bulvičiumi. V. Nasevičius su juo aptarė R. Skipičio perduotą žinią. Jie sutarė, kad, siekiant šiek tiek palengvinti Lietuvos padėtį vokiečių okupacijos atveju, reikia parengti žemėlapi, kuriame būtų numatytos vietos, į kurias karui prasidėjus vokiečiai lėktuvais numestų ginklų, o žemėlapi per ryšininką perduoti R. Skipičiui. V. Bulvičius parengė tokį žemėlapi ir po kurio laiko atnešė V. Nasevičiui. 1941 m. kovo pabaigoje pas jį vėl atvyko R. Skipičio ryšininkas; jam V. Nasevičius perdavė V. Bulvičiaus parengtą žemėlapi²¹⁹. Tokiu būdu V. Nasevičius įsitraukė į akty-

²¹⁸ Ten pat, b. 34229/3, t. 2, l. 137.

²¹⁹ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 160–163.

vią antisovietinę pogrindinę veiklą ir tapo patikimu V. Bulvičiaus grupės (Vilniaus LAF'o štabo) nariu.

Tuo metu Lietuva laukė karo ir rengėsi sukilimui. Balandžio 22 d. vienas iš pogrindžio Centro (Kauno LAF'o) vadovų L. Prapuolenis Kaune sukvietė Kauno ir Vilniaus pogrindžio (LAF) atstovus aptarti būsimos Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) sudarymo principus bei jos sudėtį; tą pačią dieną bendru nutarimu LLV sudėtis ir buvo patvirtinta. VU diplomantui V. Nasevičiui joje buvo numatytas vidaus reikalų ministro postas²²⁰. 1941 m. gegužės pabaigoje ar birželio pradžioje pas V. Nasevičių Vilniuje vėl buvo atėjęs R. Skipičio ryšininkas; jis domėjosi, ar V. Nasevičius neturi informacijos apie lietuvių pogrindį, kurią būtų galima perduoti vokiečiams. Saugumiečių vėliau tardomas V. Nasevičius teigė, kad prašomos informacijos ryšininkui neperdavė²²¹.

Prasidėjus Vilniaus antisovietinio pogrindžio (Vilniaus LAF'o) vadovybės suėmimams, 1941 m. birželio 21 d., likus dienai iki karo pradžios, NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas A. Abramovičius, remdamasis suimtųjų V. Bulvičiaus ir J. Kiliaus parodymais, pasirašė nutarimą suimti V. Nasevičių. Tą pačią dieną po pietų Vilniaus geležinkelio stotyje enkavėdistai suėmė V. Nasevičių (jis buvo pasirengęs važiuoti į Kauną numatytą LAF'o vadovybės posėdį). Jo bute Rožių alėjoje 4–5 enkavėdistai padarė kratą. NKVD orderis suėmimui buvo pasirašytas vėliau, atgaline data, jau prasidėjus karui – birželio 22 d.²²²

V. Nasevičiaus studijų VDU draugas, JAV gyvenęs rašytojas ir žurnalistas J. Kojelis vėliau rašė: „Nasevičius už mane geriau suprato komunistinę sistemą ir man buvo geras patarėjas. Buvo labai atsargus, ir stebiuosi, kaip NKVD užtiko jo rezistencinės veiklos pėdsakus.[...] Jis laikė paslaptį ir niekad man neprasitarė apie savo darbą pogrindyje. Atsivėrė prieš pat karą.“²²³ Iš J. Kojelio, tuo metu dirbusio Infekcinėje ligoninėje Žvėryne, V. Nasevičius sužinojo, kad ligoninė laiko arklių ir turi

²²⁰ *J. laisvę*, 2007, liepa–rugsėjis, Nr. 158, p. 28; 1941 m. *Birželio sukilimas – Tautos valios vykdymas*, K., 2002, p. 74.

²²¹ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 164.

²²² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 117–120.

²²³ J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, K., 1996, p. 418.

daržinėle pašarui. 1941 m. birželio 15 d. sovietams pradėjus tremti žmones į Sibirą, V. Nasevičius, susitikęs J. Kojelį pasakė, kad sutemus norėtų ateiti į daržinėle ir pernaktuoti dvi naktis. „Vladas sakė, kad antradienį, 1941 m. birželio 17, anksti rytą iš daržinės išsisiųs į Vilniaus geležinkelio stotį ir keliausiąs į Kauną, į sukilimo vadovybės posėdį. Kad sekliams sumaišytų pėdas, norėjęs bent dvi naktis nebenaktuoti namuose.[...] Bet įvyko kitaip. Negrįžo nei ketvirtadienį, nei penktadienį, nei šeštadienį. Sekmadienį prasidėjo karas, o pirmadienį, birželio 23, per Kauno radiją paskelbta apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir Sukiliminės vyriausybės sudėtį. Vladas Nasevičius – vidaus reikalų ministeris.[...] Nasevičius tuo metu jau buvo NKVD naguose, bet Kaunas apie tai ilgokai nežinojo“, – vėliau rašė J. Kojelis²²⁴.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, V. Nasevičius kartu su visa gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais buvo etapuotas į sovietinės Rusijos gilumą. Vėliau, grįžęs iš lagerio, šią siaubingą kelionę jis prisiminė taip: „Kelionės metu kalinams nedavė gerti ištisas šešias paras. Visi nusilpo. Žmonės šlapinosi sau ant pirštų ir braukė per lūpas. Trūko ne tik vandens, bet ir oro. Apie maistą ir kalbos nebuvo. Daug žmonių mirė, du lenkų karininkai išprotėjo. Po šešių parų, privažiavus raistą, traukinys sustojo ir visiems davė atsigerti[...].“²²⁵

1941 m. liepos 3 d. V. Nasevičius su kitais likimo draugais pasiekė Gorkį. Liepos 9 d. jis buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. Čia tik spalio 2 d. čekistai pradėjo jį tardyti, tačiau tardė labai trumpai. Jiems jau seniai viskas buvo „aišku“. Spalio 30 d. V. Nasevičiui buvo pateiktas kaltinimas buvus „vienam iš kontrrevoliucinės lietuvių nacionalistinės karinio sukilimo organizacijos vadovų, per kurjerius turėjus tiesioginį ryšį su užsienio centru, perdavus vokiečių lėktuvų ginklų išmetimo planą karinio sukilimo tikslams Lietuvos teritorijoje“. 1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje vyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame V. Nasevičius prisipažino kaltu, bet neigė buvęs pagrindinės organizacijos vienu iš vadovų. Jis sakė: „Man buvo sunku persiauklėti,

²²⁴ Ten pat.

²²⁵ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, p. 116.

nes esu išauklėtas kitoje aplinkoje.“²²⁶ Spalio 27 d. karo tribunolo posėdyje tardamas paskutinį žodį V. Nasevičius mėgino gelbėtis ir aiškino kiek kitaip. Jis teigė, kad iki sovietinės okupacijos, dirbdamas Draugijoje užsienio lietuviams remti, stengėsi pagelbėti ir komunistams. V. Nasevičius sakė: „Aš džiaugiuosi sovietų valdžios įvykdytomis reformomis.[...] Aš apsirikau. Noriu gyventi ir prašau bausmę sušvelninti. Turiu seną motiną, tėvą, paralyžiuotą seserį, kurie gyvena mano išlaikomi.“²²⁷ Tačiau tribunolo spalio 28 d. nuosprendis buvo griežtas – 15 metų kalėti lageryje, dar 5 metams atimti visas pilietines teises ir konfiskuoti turtą²²⁸.

Įdomu tai, kad nei V. Nasevičių tuo metu tardę čekistai, nei tribunolo posėdyje dalyvavę prokurorai ir teisėjai nežinojo, kad jų auka – universiteto diplomantas V. Nasevičius 1941 m. birželio 23 d. buvo paskirtas LLV vidaus reikalų ministru. Tai tikriausiai padėjo jam išvengti didesnės bausmės.

1941 m. gruodžio 29 d. V. Nasevičius iš Gorkio kalėjimo buvo etapuotas. 1942 m. sausio 13 d. jis įkalintas SSRS NKVD ypatingojo režimo lageryje Vetlage, Komijos ASSR; iš ten birželio 15 d. perkeltas į Usollagą. 1948 m. lapkričio 5 d. būdamas lageryje parašė skundą tuomečiui SSRS užsienio reikalų ministro pavaduotojui A. Vyšinskiui (1935–1939 m. – SSRS prokuroras, pasižymėjęs represijomis), tačiau, kaip ir reikėjo tikėtis, atsakymo negavo. 1949 m. spalio 4 d. V. Nasevičius buvo perkeltas į MVD Intos Minlagą Komijoje.

Po Stalino mirties 1954 m. birželio 15 d. V. Nasevičiaus brolis Bronius kreipėsi į Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumą prašydamas pasigailėti brolio ir anksčiau laiko paleisti iš įkalinimo vietos. Prašymas, kaip nepagrįstas, buvo atmestas. 1954 m. spalio 25 d. V. Nasevičius iš lagerio parašė prašymą tuomečiui SSRS Ministrų Tarybos pirmininkui Georgijui Malenkovui, prašydamas peržiūrėti jo bylą. Tačiau atsako vėl nesulaukė. Pagaliau 1955 m. lapkričio 14 d. Komijos ASSR Aukščiausiojo Teismo sprendimu V. Nasevičius iš lagerio buvo paleistas, kaip neišgydomas invalidas, giminių globai²²⁹.

²²⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 212 a. p.–213.

²²⁷ Ten pat, l. 224–225.

²²⁸ Ten pat, l. 234.

²²⁹ Ten pat, t. 3, l. 348 a. p.

Grįžęs į Lietuvą, V. Nasevičius apsigyveno Antalamiestės k., Švenčionių r. Apie jo sugrįžimą į Lietuvą kpt. J. Sadzevičiaus dukra Dalia Vabalienė (Sadzevičiūtė) vėliau rašė: „1957 m. iš tremties grįžo teisininkas Vladas Nasevičius [į Lietuvą jis grįžo 1956 m. pradžioje. – *Aut.*]²³⁰, kurį su tėvu siejo bendra byla. Juos drauge tame pačiame vagone vežė į Rusiją, tame pačiame Gorkio kalėjime iki teismo kalino vienoje kameroje, drauge teisė. Dar prieš teismą kameros vyrai pasižadėjo, kad tas, kuris liks gyvas ir grįš į Lietuvą, stengsis pranešti šeimoms apie jų artimo žmogaus likimą. Atėjęs į mūsų namus V. Nasevičius pirmiausiai atsiklaupė prieš tėvo portretą, pasimeldė, o paskui pasakė: – Aš atsiklaupiau prieš kankinį už Lietuvą!“²³¹

1956 m. vasario 6 d. V. Nasevičius, jau gyvendamas Lietuvoje, kreipėsi į SSRS generalinį prokurorą pakartotinai prašydamas peržiūrėti jo bylą ir, taikant 1955 m. rugsėjo 17 d. amnestiją, panaikinti jam skirtą pilietinių teisių atėmimą 5 metams. Atsakymo ir šįsyk nebuvo. 1956 m. liepos 26 d. jis kreipėsi į LSSR Aukščiausiojo Teismo pirmininką su pareiškimu-skundu vėl prašydamas jam taikyti minėtą amnestiją. V. Nasevičiaus prašymas buvo persiųstas LSSR KGB. Čia 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinis įgaliotinis kagėbistas kpt. Semionovas tą pačią dieną parengė tokią išvadą: „V. Nasevičiaus teistumą laikyti pagrįstu.[...] Atsakyti dėl teistumo panaikinimo ir teisių atkūrimo ir apie tai informuoti pareiškėją.“ LSSR KGB pirmininkas gen. mjr. Kazimieras Liaudis patvirtino šią išvadą²³².

Pagaliau V. Nasevičius gavo leidimą gyventi Kaišiadoryse. Sukūrė šeimą. Žmona Birutė dirbo gailestingąja seserimi. Tačiau sovietinio saugumo jis visą laiką buvo persekiojamas, spaudoje šmeižiamas, tardomas. Bet jis nepalūžto.

1956 m. spalio 1 d.–1957 m. rugpjūčio 11 d. V. Nasevičius dirbo Kauno šilko-pliušo kombinate buhalteriu, ekonomistu. 1957 m. spalio 20 d. jis kreipėsi į tuometį SSRS Aukščiausiosios Tarybos pirmininką Klimentą Vorosilovą su tuo pačiu prašymu – panaikinti teistumą ir atkurti pilietines teises. Dėl to 1958 m. kovo 3–5 d. Vilniuje KGB jis vėl buvo

²³⁰ Ten pat, t. 4, l. 19–20.

²³¹ *Kardas*, 1993, Nr. 1, p. 26.

²³² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 350–351.

tardomas. Šį sykį jį tardė net iš Rygos atvykęs Pabaltijo karinės apygardos Ypatingojo skyriaus vyr. tardytojas mjr. Firsovas; jis labai domėjosi visomis pasirengimo 1941 m. birželio 22–28 d. sukilimui detalėmis ir su tuo susijusiais asmenimis. V. Nasevičius vėl mėgino išsisukinėti: „Aš manau, kad sovietų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940 m. buvo dėsningas ir istoriškai pateisinamas reiškinys. Tokią išvadą aš padariau po SSKP XX suvažiavimo.“²³³ Tikriausiai KGB mjr. Firsovas tuo nepatikėjo ir V. Nasevičiaus padėtis nepakito. Tačiau jis nepalūžo ir toliau kovojo dėl savo teisių. 1958 m. balandžio 4 d. SSRS vyriausioji karinė prokuratūra, peržiūrėjusi V. Nasevičiaus, J. Valkiūno ir J. Vabalo skundus, susijusius su gen. št. mjr. V. Bulvičiaus byla, dar kartą patvirtino ankstesnį nuosprendį. Po metų, 1959 m. sausio 8 d., SSRS vyriausioji karinė prokuratūra V. Nasevičiaus skundus persiuntė KGB Ypatingojo skyriaus prie SSRS MT Pabaltijo karinei apygardai viršininkui gen. mjr. Romanovui²³⁴. Daugiau informacijos šia tema archyve aptikti nepavyko.

1986 m. birželio 16 d. kaip turistas iš JAV atvyko V. Nasevičiaus jaunystės bičiulis J. Kojelis. Jie susitiko Vilniuje, tuomečiame inturisto viešbutyje „Lietuva“, kur J. Kojelis buvo apgyvendintas. Prisimindamas šį susitikimą J. Kojelis vėliau rašė: „Į susitikimą su manimi Vladas buvo iš Kaišiadorių atvykęs su dviem sūnumis: Gediminu, ką tik grįžusiu iš sovietų kariuomenės, ir Mindaugu, kuris kariuomenėn turėjo išeiti maždaug už poros savaitių.[...] Trumpam visi keturi užėjom į mano kambarį, kuris, manau, buvo aprūpintas klausymosi aparatais, tada išėjom į gatvę ir taksi nuvažiavome į nedidelį parką.[...] Klausiau, koku būdu jis išliko gyvas, kai Kauno radijas antrą karo dieną, jam jau esant NKVD naguose, paskelbė jį vidaus reikalų ministru. Ir jis papasakojo savo istoriją.[...] Į Gorkį per pirmąsias porą savaitių nuo karo pradžios buvo suvežtas didelis skaičius įvairių tautybių Sovietų Sąjungos pavojingų priešių. Čia juos teisė karo lauko teismas. Sprendimus darė penki teisėjai.[...] Tarp penkių teisėjų vienas buvęs lietuvis, regis, pavarde Sauka [teisėjo – tribunolo nario pavardė buvo Kazimieras Stasiulis. – *Aut.*]. Tas teisėjas jį paklausęs, ar viename Rygos fabrike dar prieš I-mą Pasaulinį karą dirbusi Nasevičienė

²³³ Ten pat, t. 4, l. 38–54 a. p.

²³⁴ Ten pat, l. 11, 22, 335.

Vladas Nasevičius (kairėje) su Juozu Kojeliu Vilniuje.
1986 m. birželis

buvusi jo giminaitė. Vladas atsakęs, kad tai jo motina. Pasirodo, kad dabartinis karo tribunolo teisėjas kaip komunistas prieš I-mą Pasaulinį karą gyvenęs Rygoje ir slapstydavęsis pas Nasevičius. Tas faktas išgelbėjo Vlado gyvybę.²³⁵ Kiek čia esama teisybės, sunku pasakyti, bet labai tikėtina, kad tai galėjo būti lemtinga V. Nasevičiui aplinkybė.

Mirė V. Nasevičius 1986 m. liepos 19 d. Jis palaidotas Saldutiškyje, kurį laiką savo tėviške. Akivaizdu, kad V. Nasevičius buvo stipri asmenybė. Jo gyvenimas, auka ir kančia Lietuvos labui įrašė jį į kilniųjų kovotojų dėl Lietuvos laisvės sąrašą.

2000 m. rugsėjo 22 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu V. Nasevičius po mirties buvo pripažintas kariu savanoriu.

²³⁵ J. Kojelis, min. veik., p. 419.

Mykolas Steponas NAUJOKAITIS

Gimė 1915 m. rugsėjo 2 d. nedideliame Bartninkų mstl., Vilkaviškio aps. provizoriaus Antano Naujokaičio šeimoje. Jis buvo antras vaikas. Kiek pasimokęs Mykolas išlaikė egzaminus ir įstojo į Alytaus valdžios gimnazijos 5-tą klasę. 1933 m. gegužės 19 d. jis baigė gimnaziją ir gavo atestatą. Tų pačių metų rugpjūčio 10 d. jis įstojo į VDU Teisės fakulteto Ekonomikos skyrių, tačiau netrukus persigalvojo ir

rugsėjo 19 d. perėjo į to paties fakulteto Teisės skyrių. 1936 m. rugsėjo 19 d. M. S. Naujokaitis buvo pašauktas atlikti privalomos karo tarnybos ir pasiūstas į Karo mokyklą; ten priimtas aspirantu kandidatu ir paskirtas į 1-osios aspirantų kuopos pėstininkų būrį. Tų pačių metų lapkričio 23 d. jis baigė parengiamąjį kursą, davė priesaiką ir tapo aspirantu. 1937 m. rugpjūčio 15 d. M. S. Naujokaičiui, baigusiam Karo mokyklos XII aspirantų laidą, suteiktas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paleistas į pėstininkų specialybės karininkų atsargą²³⁶. Gyvenime M. S. Naujokaitis, ypač vėlesniu laikotarpiu, buvo vadinamas tik vienu vardu – Mykolas, todėl ir šiame leidinyje jis toliau vadinamas vienu vardu – Mykolas Naujokaitis.

Baigęs Karo mokyklą, M. Naujokaitis grįžo į VDU ir toliau tęsė studijas. Studijų metais jis priklausė skautams, buvo korporacijos „Vytis“ valdybos narys. Kaip Lietuvos skautų atstovas dalyvavo estų, latvių, suomių ir švedų skautų stovyklose, buvo didelis baidarių turizmo Lietuvos upėmis entuziastas²³⁷.

1939 m. spalio 28 d. sovietams grąžinus Lenkijos užgrobtą Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuvai, gruodžio 14 d. Lietuvos Ministrų Taryba nutarė atkurti Vilniaus universitetą (VU) perkeltiant iš Kauno VDU į Vilnių Tei-

²³⁶ LCVA, f. 930, ap. 2N, b. 38, l. 1–2.

²³⁷ *Prasmė ir proga*, Los Angeles, 1996, p. 6.

sės, Humanitarinių mokslų bei Matematikos ir gamtos fakultetus. Tad į Vilnių baigti savo diplominio darbo persikėlė ir M. Naujokaitis. Jis įsidarbino Vilniaus miesto teisme ir VU rengė teisininko diplominį darbą.

1940 m. birželio 15 d. SSRS klastingai okupavus Lietuvą, tų pačių metų rugsėjo mėn. M. Naujokaitis iš darbo teisme buvo atleistas. Jis įsidarbino Vilniaus apskrities Kūno kultūros komitete. Netrukus tapo vienu iš Vilniaus jaunimo antisovietinio pogrindžio organizatorių ir vadovų. Vėliau M. Naujokaitis rašė: „Okupacija mums visiems buvo durklas į širdį[...]. Visi puikiai supratome, kas darosi Lietuvoje, kur reikalai rieda.[...] Artėjant Vėlinėms, susitarėme susirinkti Vilniaus Rasų kapinėse ir prisiminti ten palaidotus didžiuosius Lietuvos veikėjus.[...] Jau temstant, Vėlinių vakarą, mūsų būrelis susirinko prie dr. Jono Basanavičiaus kapo. Susmaigstėm žvakutes, padėjom keletą gėlių žiedų, persižegnojom ir sugiedojom vieną punktėlį Tautos himno. Tuo metu netikėtai prie manęs priėjo majoras Vytautas Bulvičius: „Labai gerą darbą jūs čia atlikot“, – pasisveikinęs pasakė. „Ar tu čia vadovas? Aš anksčiau skaičiau laikraštį ir mačiau tavo nuotrauką, kai vadovavai dainoms ir šūkiams, atgavus Vilnių...“.[...] Paminėjau, kad esu sutelkęs mažą grupelę ir čia susirinkome pagerbti užsipelnčius veikėjus. Maj. Bulvičius atsakė, kad jis mūsų pastangoms pritaria, padėjo ir įspėjo, kad tokia veikla rišasi su rizika. „Užsik pas mane, Mikai, kai turėsi laiko. Aš universitete turiu kambarį“, – dar pridėjo. Taip ir išsiskyrėme.“²³⁸

Po poros dienų M. Naujokaitis užsuko į universitetą ir čia susitiko su gen. št. mjr. V. Bulvičiumi, tuo metu jau pradėjusiu organizuoti antisovietinį pogrindį. Pasitraukę nuošaliau, kad niekas nematytų ir negirdėtų, jie aptarė pasipriešinimo sovietinei okupacijai galimybes. V. Bulvičius papasakojo M. Naujokaičiui apie kuriamą pagrindinę kariškių organizaciją, jos štabo struktūrą (štabą sudarė jis pats ir dar keturi karininkai). V. Bulvičius pasiklio vė karininkais lietuviais, tarnaujančiais lietuviškajame 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse (RA 29 ŠTK) ir buvo įsitikinęs, jog reikiamu momentu kareiviai paklus savo karininkams. M. Naujokaitis savo ruožtu pasakė V. Bulvičiui, kad yra užmezgęs ryšį su Kauno pogrindininkais ir mąsto, kaip ir koku būdu pogrindį plėsti

²³⁸ Ten pat, p. 7.

visoje Lietuvoje. Abu sutarė, kad kai V. Bulvičiui reikės tartis su Vilniaus ar Kauno civilinio pogrindžio vadovais, jis apie tai praneš savo Vilniaus ryšininkui; juo ir tapo M. Naujokaitis (slapyvardis „Kumpis 24“). Kauno ryšininku ryšiams su Vilniumi palaikyti buvo Kauno pogrindžio atstovas L. Prapuolenis (slapyvardis „Levas 113“). Taip M. Naujokaitis tapo antisovietinio pogrindžio organizacijos, vėliau pasivadinusios Lietuvių aktyvistų frontu (LAF), vienu iš vadovų, organizatoriumi ir ryšininku²³⁹.

1940 m. lapkričio pabaigoje VU diplomantas M. Naujokaitis atėjo pas Teisės fakulteto dekaną doc. S. Žakevičių (Žymantą) aptarti su diplominiu darbu susijusių klausimų ir kartu pasiūlė jam dalyvauti antisovietiniame pogrindyje. S. Žakevičius (Žymantas) pasiūlymą mielai priėmė. Apie S. Žakevičiaus (Žymanto) sutikimą dalyvauti Vilniaus pogrindyje M. Naujokaitis netrukus informavo V. Bulvičių; šis tam pritarrė. Tačiau netrukus iš buvusio bendradarbio, turinčio reikalų su sovietiniu saugumu, M. Naujokaitis sužinojo, kad jį seka enkavėdistai. Iš kilo didelis pavojus ne tik jam, bet ir visai pagrindinei organizacijai²⁴⁰.

M. Naujokaitis susirado V. Bulvičių ir papasakojo apie jam kilusį pavojų. Abu sutarė, kad M. Naujokaičiui šiuo metu geriausia būtų kuriam laikui išvažiuoti į Kauną. Ten reikėtų išsiaiškinti, ar kauniečiai neturi žinių iš Berlyne esančio K. Škirpos, ten įkūrusio LAF'ą. Jei žinių nėra, tai pačiam mėginti kaip nors pasiekti Berlyną ir ten su K. Škirpa išsiaiškinti rūpimus klausimus. Taip kurį laiką jis galėtų dingti saugumiečiams iš akių. Vėliau M. Naujokaitis rašė: „Mjr. Bulvičius kiek pagalvojo ir sutiko, kad aš vykčiau į Kauną ir, jei reikėtų, į Vokietiją. Aš paklausiau, ar šio uždavinio apimtyje aš turėčiau laisvas rankas tartis visais klausimais, ar mjr. Bulvičius norėtų nustatyti gaires, ką ir kaip daryti bei kalbėti. Mjr. Bulvičius atsakė, kad šiuo atveju būtų labai netikslu kalbėti apie apribojimus: „Tu, Mykolai, turi mano pilną pasitikėjimą.“ Tai buvo mano paskutinis susitikimas su nepamirštamu lietuviu, Lietuvos kariuomenės gen. štabo majoru Vytautu Bulvičiumi.“²⁴¹

Po pokalbio su V. Bulvičiumi ir turėdamas Vilniaus pogrindžio (LAF) įgaliojimus, M. Naujokaitis netrukus išvažiavo į Kauną; ten susiti-

²³⁹ *Į laisvę*, 2005, Nr. 15, p. 63.

²⁴⁰ *Prasmė ir proga*, p. 9.

²⁴¹ Ten pat, p. 10.

ko su Kauno pagrindžio (LAF) vadovybės nariu L. Prapuoleniu ir informavo apie savo pokalbį su V. Bulvičiumi bei numatomą pasitraukimą į Vokietiją; jis pasakė, kad Berlyne numatęs susitikti su K. Škirpa ir tiksliau išsiaiškinti esamą padėtį. L. Prapuolenis pritarė kelionei į Vokietiją ir įgaliojo M. Naujokaitį ir Kauno pagrindžio (LAF) vardu tartis su K. Škirpa visais pagrindžiui svarbiais klausimais²⁴².

1941 m. vasario 9 d. M. Naujokaitis ties Kartena, Kretingos vls., kartu su dviem iš Lietuvos kariuomenės pasitraukusiais karininkais sėkmingai perėjo sieną ir atsidūrė vokiečių okupuotame Klaipėdos krašte. Vokiečių pasienio policijos padedamas jis susisiekė su 1940 m. pabaigoje į Vokietiją nelegaliai pasitraukusiu savo pažįstamu, Lietuvos kariuomenės kpt. Broniumi Michelevičiumi (jis tuo metu tarnavo vokiečių karo žvalgybos skyriuje Rytprūsioose). Jo padedamas M. Naujokaitis išvyko į Berlyną susitikti su gen. št. plk. K. Škirpa.

Berlyne M. Naujokaitis susitiko su daugeliu nuo sovietinės okupacijos pasitraukusių ir ten gyvenančių savo pažįstamų – filosofu prof. Antanu Maceina, inž. Klemensu Bruniumi, Antanu Valiukėnu, buvusiu karo lakūnu lt. Jonu Dženkaičiu, rašytoju Broniumi Raila ir kitais. Tačiau svarbiausia jo užduotis buvo susitikti su K. Škirpa ir aptarti su juo Lietuvos pagrindžiui rūpimus klausimus – kokia galimybė kilti Vokietijos ir SSRS karui ir kada? Kada pradėti Lietuvoje sukilimą prieš sovietus ir koks sukilimo vaidmuo atkuriant Lietuvos nepriklausomybę? Kokia turėtų būti būsimos Lietuvos laikinosios vyriausybės sudėtis?

Netrukus apsilankęs K. Škirpos bute M. Naujokaitis jį informavo apie padėtį sovietų okupuotoje Lietuvoje, gyventojų nuotaikas ir tikėtiną masinį žmonių trėmimą į Sibirą. Be to, Lietuvos pagrindžio (Vilniaus ir Kauno LAF'o) vardu jis pakvietė K. Škirpą tapti Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) ministru pirmininku. K. Škirpa su dėkingumu šį pasiūlymą priėmė. M. Naujokaitis: „Kelias minutes patylėjęs, jis atsistojo, apkabinęs mane pabučiavo ir pareiškė priimęs jam patikėtą postą. Jis prašė jo nuosirdų, su nusižeminimu reiškiamą padėkos žodį perduoti pagrindžio vadovybei Lietuvoje.“²⁴³ Paskui jiedu aptarė būsimos LLV personalijas.

²⁴² J. Laisvė, 2005, Nr. 15, p. 64.

²⁴³ Prasmė ir proga, p. 13.

Kovo pabaigoje M. Naujokaitis buvo skubiai iškviestas pas K. Škirpą. Vėliau jis rašė: „Vos man įėjus į jo butą, K. Škirpa pagriebė mane už pečių ir tyliai tarė: „Mykolai, jau atėjo mums laikas skubiai ir pilnu tempu veikti. Vokiečiai padarė sprendimą šį pavasarį pulti rusus.“²⁴⁴ Po poros dienų M. Naujokaitis vėl atėjo pas K. Škirpą. Šis pakvietė pasivaikščioti ir jiems paėjus kelis žingsnius tarė: „Mūsų lauktoji diena turi prasidėti tuojau po gegužės 15. Žinoma, jei neištiks kokia velniava.“²⁴⁵ K. Škirpa prašė M. Naujokaitį pasilikti Berlyne, tačiau šis atsakė.

Su K. Škirpa buvo sutarta, kad M. Naujokaitis po trijų dienų išvažiuos į Tilžę; ten padedamas buvusio Lietuvos karo žvalgybos lt. B. Aušroto, sovietams okupavus Lietuvą pasitraukusio į Vokietiją ir dabar tarnaujančio vokiečių karinės žvalgybos *Abwehr Luft I* skyriuje Rytprūsioose bei aktyviai veikiančio Berlyno LAF'o naudai, keliaus per sieną atgal į okupuotą Lietuvą. Gavęs iš K. Škirpos pasą Mykolo Naujalio pavarde, du 9 mm kalibro vokiškus pistoletus *Parabel* su šoviniais ir pinigų, M. Naujokaitis išvyko į Tilžę. 1941 m. balandžio 6 d. Tilžės geležinkelio stotyje jį pasitikęs B. Aušrotas nuvežė pas netoli sienos gyvenančius lietuvius Julijų ir Anną Karvelius. Čia reikėjo laukti ryšininko-vedlio per sieną, turinčio atvykti iš okupuotos Lietuvos. M. Naujokaičio laikiną gyvenimą pasienio sodyboje B. Aušrotas, kaip ir priklausė pagal tuomečius Trečiojo reicho įstatymus, suderino su Tilžės vokiečių saugumo tarnyba (SD). Sodyboje pas Karvelius M. Naujokaitis rado taip pat ryšininko laukiantį Lietuvos kariuomenės karininką jaun. lt. Juozą Vaičjurgį, kuris turėjo vykti su savo užduotimi į Radviliškio apylinkes.

Pagaliau 1941 m. balandžio 8 d. atvyko ryšininkas-vedlys iš Lietuvos Jonas Sprainaitis. M. Naujokaičio ir J. Vaičjurgio nelegalų perėjimą per sieną kuruojantis B. Aušrotas dar kartą patikrino jų pasirengimą šiai itin pavojingai kelionei. Balandžio 9 d. vakare M. Naujokaitis ir J. Vaičjurgis, lydimi sodybos šeimininko J. Karvelio bei jo pagalbininko Petro Bliumo, B. Aušroto ir ryšininko J. Sprainaičio, išsirengė į labai rizikingą ir mirtinai pavojingą kelionę per sieną. Prie pasienio esančiame miškelyje J. Karvelis ir P. Bliumas pasiliko, o likusieji patraukė tolyn. Prisiartinę

²⁴⁴ Ten pat, p. 14.

²⁴⁵ Ten pat.

prie pat sienos, jie pastebėjo sovietinių pasieniečių patrulius, einančius pasienio linija. Patruliams nutolus, J. Sprainaitis davė ženklą, ir M. Naujokaitis bei J. Vaičjurgis žengė per sieną.

Šią istorinę kelionę M. Naujokaitis vėliau prisiminė taip: „Buvo balandžio pradžia. Oras nebuvo geriausias slaptam žygiui. Sniegas jau tirpo, bet naktį pašaldavo. Einant ledas braškėjo. Debesėliai čia didesni, čia mažesni, mėnulis kartais švietė taip stipriai, kad galėtum knygą skaityti. Prie pačios sienos praleidome kelias poras patruliuojančių rusų sargybinių į vieną ir į kitą pusę. Pagaliau ryšininkas paragino judėti. Atsisveikinome su B. Aušrotu ir ryšininkas, J. Vaičjurgis ir aš pasileidome į Lietuvą.“²⁴⁶ Sienos perėjimo vieta buvo Smalininkų apylinkėse ties Žirniškiais. M. Naujokaitis: „Nespėjome nueiti nei šimto žingsnių, kai išgirdome paskui mus bėgantį rusą su vienu ar dviem šunimis, visa gerkle šaukiantį: „Stoi, stoi!“ Pasileidome bėgti tolyn į mišką, bet atstumas tarp sargybinių ir mūsų trijulės mažėjo. Šūktelėjau bendrakeleiviams bėgti pirmyn, o aš atsilikau, galvodamas atsisiaudyti ir sulaikyti artėjančius rusus.[...] Vos spėjau išsitraukti ginklą, kai šuo puolė mane. Iššoviau ir šuo sukaukęs pasitraukė. Atsirado čia pat ir vienas rusas, pradėjo šaudyti. Ir aš paleidau keletą šūvių, bet vėl buvau užpultas kito šuns. Rusų šūvis mane kliudė ir tuo momentu, netekęs pusiausvyros dėl įsikabinusio šuns tūsimy, griuvau į ledą padengtą balutę. Kažkur praradau ir ginklą. Galvoje blykstelėjo mintis – nuduoti, kad esu miręs. Šuo nustojo tampyti. Atsiradę du rusų kareiviai (vienas jų, atrodo, mano šūvio sužeistas) mane abu paspyrė (buvau išsitempęs ir nudaviau sustingusį) ir nuskubėjo pirmyn. Klausiausi įsitempęs. Viskas nutilo.“²⁴⁷

M. Naujokaičio prisiminimus papildė J. Sprainaitis: „Kai tik jie perėjo sieną ir jau ėmė džiaugtis esą saugioje zonoje, po jų kojomis sutraškėję keli ledo gabaliukai. Nakties tyloje jie sukėlė nemažą triukšmą, dėl kurio lyg iš žemės išdygo sovietų patrulis. Jie visi trys (Vaičjurgis, Naujokaitis ir Sprainaitis) leidosi bėgti į Lietuvos gilumą. Juos be perstojo persekiojęs dviejų sargybinių patrulis. Nelikę nieko kito, kaip į patrulį „atidengti ugnį“.“²⁴⁸

²⁴⁶ *Prasmė ir proga*, p. 15.

²⁴⁷ Ten pat, p. 15–16.

²⁴⁸ Cituojama iš: B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, V., 1992, p. 139.

Per susišaudymą M. Naujokaitis buvo sužeistas. Jis pamažu pakilo ir susiradęs nukritusį pistoletą mėgino toliau tęsti pavojingą kelionę. Netrukus jis pamatė pasienio zonoje besiblaškantį J. Sprainaitį. Abu suprato, kad sovietiniai pasieniečiai užfiksavo „sienos pažeidimą“ ir dabar, pasitelkus papildomas pajėgas, intensyviai ieškoma „sienos pažeidėjų“. M. Naujokaičiui ir ryšininkui tapo aišku, kad į Lietuvos gilumą vargu ar pavyks prasmukti. Jie nutarė grįžti į Vokietiją, bet netrukus pateko į pasieniečių pasalą. Kilus susišaudymui, M. Naujokaitis vėl buvo sunkiai sužeistas kaip tik tuo momentu, kai mėgino perlipsti spygliuotų vielų tvorą, ir nepajėgė toliau priešintis. Tai atsitiko 1941 m. balandžio 11 d. popietę. Ryšininkas-vedlys J. Sprainaitis balandžio 18 d. sėkmingai grįžo į Rytprūsius. Kilus susišaudymui nuo M. Naujokaičio ir J. Sprainaičio į šalį pasitraukęs J. Vaičjurgis netrukus taip pat buvo suimtas – jį suėmė sovietiniai milicininkai pakeliui į Eržvilką.²⁴⁹

Sunkiai sužeistą M. Naujokaitį sovietiniai pasieniečiai įkėlė į sunkvežimį ir nuvežė į Jurbarko ligoninę; ten lydintis karininkas liepė budinčiam gydytojui jį operuoti. Paaikškėjo, kad taip sužeisto žmogaus operuoti Jurbarko nėra galimybių; gydytojas tik sutvarstė ir suleido morfijaus. Tada jis buvo pervežtas į Tauragės ligoninę ir ten skubiai operuotas. Pabudęs po operacijos ir narkozės, M. Naujokaitis, nepaisydamas enkavėdistų „globos“, per jį slaugančią seselę susisiekė su pogrindžio ryšininke Sigute Tautvaišaitė. Per kelis nelegalius „pasimatymus“ su atvykusia ryšininke jis sugebėjo perduoti jai svarbiausią informaciją, gautą Berlyne iš K. Škirpos – galimą karo pradžios datą, numatomą sukilimo ir Lietuvos laikinosios vyriausybės paskelbimą ir pageidaujamą LLV sudėtį. S. Tautvaišaitė netrukus susisiekė su Kauno pogrindžio (LAF) vadovybe ir jai perdavė gautą informaciją.

Nors M. Naujokaičio būklė buvo labai sunki, balandžio 14 d. Tauragės ligoninės palatoje čekistai ėmė jį tardyti. Tardymą pradėjo jį sulaukysio Baltarusijos SSR NKVD 106-ojo pasieniečių dalinio 5-ojo būrio vado vyr. padėjėjas čekistas vyr. lt. Litmanovičius. M. Naujokaitis vėliau rašė: „Po operacijos, dar pilnai neatsipeikėjęs iš narkozės, pajutau, kad kažkas mane žiauriai tampo. Du rusai manęs rusiškai klausė, o trečias

²⁴⁹ Ten pat, p. 144–146.

laikė rankose išskėstus kailinius. Jie norėjo žinoti, ar aš esu tuos kailinius matęs. Jie radę juos miške ir dabar ieško jų savininko. Nieko negalėjau atpažinti, bet rusų tas, matyt, nepatenkino. Jie burbėdami išėjo, o aš kritaui į gilų miegą.²⁵⁰ Iki balandžio 25 d. tris kartus M. Naujokaitį Tauragės ligoninėje tardę čekistai suprato, kad nieko iš jo neišgaus, ir perdavė jį LSSR NKVD–NKGB Kauno valdybai.

Sunkiai sužeistą ir negalintį vaikščioti M. Naujokaitį enkavėdistai 1941 m. balandžio 30 d. pervežė į Kauną ir uždarė į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą (SDK) Mickevičiaus gatvėje. Keli prižiūrėtojai įnešė jį į dvokiančią kamerą ir nusviedė ant gultų. Jo būklė buvo sunki: sugipsuota dešinė koja, subintuota krūtinės ląsta ir pritvirtinta prie rėmo kairė ranka, tačiau jis buvo paliktas be jokios medicininės priežiūros likimo valiai. „Buvo be galo nyku. Laukiau, kaip gervė lietaus, gegužės 10-tos, skaičiavau dienas, tikėdamas savo paties duomenimis, kad karas jau čia pat“, – vėliau rašė M. Naujokaitis²⁵¹. Vėl prasidėjo tardymai, ilgi ir nežmoniškai varginantys. Kartais jis būdavo pervežamas į Saugumo rūmus ir ten rūsyje jam iki sąmonės netekimo buvo taikomos „fizinio poveikio priemonės“. O karas vis neprasidėjo. Apie tai, kaip buvo tardomas sovietinių saugumiečių ir ką jam teko patirti, M. Naujokaitis vėliau rašė: „Tai tu, svoločiau, mums melavai visą laiką“, – rusiškai pradėjo tardytojas. „Šiandien mes kalbėsime kitokia kalba.“ Antrasis vyras pradėjo tvoti man per veidą, per galvą. „Užteks“, – sako tardytojas ir pradėjo šnekėti su manimi, lyg nieko nebuvę. Sėdėjau kaip miręs.[...] Iš burnos išspjoviau kraujo putų, pradėjo konvulsijos mane tampyti. Antrasis vyras, pagriebęs mane už ausų, nulenė žemyn. Po kurio laiko tardytojas vėl klausė, ar aš turįs ką naujo pasakyti. Papurčiau galvą. „Na tave, svoločiau, dabar tikrai pamokysim“, – pasakė ir išėjo. Antrasis nutempė mane į tamsią patalpą, pasodino į prie sienos stovinčią didelę kėdę, pririšo diržais kūną ir ištiestas rankas. Kažkuo tvojo per pirštus, o rėmai suspaudė plaštakas ir pirmuosius pirštų sąnarius. Skausmas buvo be galo aštrus ir vis kylantis. Šaukiau ir kaukiau. Grįžęs tardytojas įsakė kankinimą sustabdyti ir nuvesti atgal į kamerą. Tačiau įspėjo mane apsigalvoti, nes sekantį kartą, jei

²⁵⁰ *Prasmė ir proga*, p. 18.

²⁵¹ Ten pat, p. 19.

aš nepasakysiu visos teisybės, jie laužys mano sugijusius kaulus.“²⁵² Tuo metu, per didžiuosius 1941 m. birželio trėmimus, senyvus M. Naujokaičio tėvus už sūnaus „nuodėmės“ sovietai išvežė į Sibirą.

Pagaliau auštantis 1941 m. birželio 22 d., sekmadienio, rytas paskelbė daugelio lietuvių taip ilgai lauktą karo pradžią – vokiečių lėktuvai pradėjo bombarduoti sovietų karo aerodromą Aleksote, Kaune. Visas kalėjimas prabudo ir sujudo. M. Naujokaitis: „Vakarop atėjo mano sargas. Jis man ir sako: „Aš tuojau pasitrauksiu į kaimą. Tavo duris užrakinsiu ir uždėsiu štangas, kad tavęs NKVD negalėtų išvežti. Aš su raktais pabėgsiu, o tu rytoj būsi laisvas. Sudie!“²⁵³ M. Naujokaitis tada pamanė, kad tai jam Dievo siųstas angelas sargas, kuris jį išgelbėjo nuo tikros mirties. Deja, kalėjimo sargo – „angelo sargo“ vardas taip ir liko nežinomas. Kiek vėliau enkavėdistai mėgino išlaužti jo kameros duris, tačiau nors ir labai stengėsi ir rusiškai keikėsi, to padaryti nesugebėjo. Pagaliau ir laiko tam jie turėjo mažai – reikėjo sprukti nuo sukilėlių ir artėjančių vokiečių.

Išaušo gražus pirmadienio, birželio 23-iosios, rytas. Prie M. Naujokaičio kameros durų susirinko būrys vyrų – sukilėlių bei jų išlaisvintų kalinių. Atsirado įrankių ir durys buvo išlaužtos. Vyrų ant rankų išnešė negalintį paeiti M. Naujokaitį ir pasodino prie kalėjimo vartų. M. Naujokaitis: „Staiga išgirdau Himną per garsiakalbius. Mane apgaubė džiaugsmo ir laimės skraistė. Mes ištesėjome! Tuoj turi sekti sukilimo paskelbimas ir raginimas ginti mūsų tėvynę! Himnui skambant mėginau atsistoti, bet nieko neišėjo. Palikau pasirėmęs ant dešinės rankos, o ašara riedėjo per skruostą.“²⁵⁴ Netrukus atvykusi greitosios pagalbos mašina nuvežė jį į Raudonojo Kryžiaus ligoninę; ten M. Naujokaitį slaugyti ėmėsi gailėtingoji seselė Elena Jasukaitytė, su kuria jis netrukus, 1941 m. lapkričio 28 d., ir susituokė²⁵⁵.

Kiek pasveikęs M. Naujokaitis jau negalėjo ramiai gulėti ligoninėje. Jis pradėjo lankytis Kauno LAF'o štabe. Čia pirmą kartą susitiko su vienu iš Kauno LAF'o štabo ir sukilimo vadovų P. Naručiu (Žukausku).

²⁵² Ten pat, p. 21.

²⁵³ Ten pat, p. 22.

²⁵⁴ Ten pat, p. 23.

²⁵⁵ *Į laisvę*, 2005, Nr. 151, p. 67–68.

Prisimindamas šį susitikimą P. Narutis (Žukauskas) vėliau pasakojo: „Asmeniškai aš M. Naujokaičio iki 1941 m. nepažinojau. Praėjus kelioms savaitėms po sukilimo, man esant Vyr. LAF štabe, į štabą atėjo žmogus su parišta ranka.[...] Užklausiau, kas atsitiko su ranka. Jis ramiai atsakė, kad ji gyja, ir tai jau geras ženklas, neaiškindamas plačiau, kas ir kodėl.[...] Paklausiau pavardės. Pasisakė esąs Mykolas Naujokaitis, bet toji pavardė man nieko nereiškė. Nuėjęs į kitą kambarį pasikalbėti su Leonu Prapuolenu, priminiau jam Vilniaus problemas ir kad čia yra atėjęs truputį sužeistas aktyvistas, sakosi esąs iš Vilniaus[...]. L. Prapuolenis apsikabino atvykusį ir šūktelėjo: „Kumpis 24!“ Dabar ir aš susigaudžiau. Apie „Kumpį 24“ buvome daug kalbėję. Žinojau, kad „Kumpis 24“ išliko gyvas, kad buvo ligoninėje, kad jo sveikata kritiškoje būklėje. Bronius Stasiukaitis [medikas, vienas Kauno LAF'o vadovybės narių. – *Aut.*], kuris kaip medikas dirbo ligoninėje, M. Naujokaitį buvo matęs ir apie jį mus informuodavo.[...] Ši pažintis buvo labai maloni staigmena.“²⁵⁶

Netrukus M. Naujokaitis tapo LAF'o vadovybės patarėju. Įsitraukti į aktyvesnę LAF'o štabo veiklą jam kol kas neleido sveikatos būklė ir gydytojai. Pasak P. Naručio (Žukausko), „M. Naujokaitis ir dr. P. Padalis tuo metu buvo Kaune beveik vieninteliai nariai iš buvusio Vilniaus LAF štabo. Be to, mes M. Naujokaitį skaitėme dar lyg ir „berlyniečiu“, nes per jį buvo susitarta su Berlyno LAF“²⁵⁷.

1941 m. rugsėjo 15 d. M. Naujokaitis kartu su kitais 29-iais LAF'o vadovybės, LLV nariais ir Lietuvos inteligentijos atstovais pasirašė memorandumą A. Hitleriui. Memorandumas galutinai įsiutino nacių ir jie ėmėsi represijų. Rugsėjo 22 d. naciai uždraudė LAF'o veiklą. 1942 m. pavasarį prof. J. Ambrazevičiui (Brazaičiui) sudarius Tautos tarybą (TT), M. Naujokaitis tapo jos nariu²⁵⁸. Turėdamas teisininko išsilavinimą nuo 1942 m. jis pradėjo dirbti Kauno srities teisme teisėju kandidatu, nuo 1943 m. – teisėju. Netrukus jis įsitraukė į antinacinę rezistenciją, tapo Lietuvių fronto (LF) nariu. Gestapui pradėjus juo domėtis, su žmona

²⁵⁶ *Prasmė ir proga*, p. 25–26.

²⁵⁷ Ten pat, p. 30.

²⁵⁸ A. Bubnys, min. veik., p. 82.

išvažiavo į savo tėviškę Bartninkuose. Čia 1943 m. jie susilaukė pirmagimio – sūnaus Sauliaus²⁵⁹.

1944 m. vasarą, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, M. Naujokaitis su šeima pasitraukė į Austriją. Čia 1944 m. gimė dukra Maria Milda. Raudonajai armijai artėjant prie Austrijos, Naujokaičių šeima persikėlė į Vokietiją. Po karo jie atsidūrė pabėgėlių stovykloje Bremenhafene, Vakarų Vokietijoje. 1947 m., padedamas vyresniojo brolio Jono (jis nuo 1939 m. gyveno JAV), M. Naujokaitis su šeima emigravo į JAV ir apsigyveno pas jį Pomonoje, Kalifornijos valstijoje. Čia jis pramoko anglų kalbos ir, įgijęs antrą – inžinieriaus specialybę, pradėjo dirbti inžinieriumi *Kaiser Steel Corporation* bendrovėje; ten dirbo iki 1980 m., iki išėjimo į pensiją. Jis visą laiką aktyviai dalyvavo JAV lietuvių visuomeninėje veikloje. Už aktyvų darbą JAV lietuvių skautų sąjungoje M. Naujokaitis 1971 m. buvo apdovanotas Skautų pažangumo ordinu, 1975 m. – Lelijos ordinu, 1980 m. – Skautų sąjungos Geležinio vilko ordinu²⁶⁰.

1985 m. gegužės 7 d. Šv. Kazimiero kapinėse Los Andžele laidojant buvusį tarpukario Lietuvos kariuomenės vadą div. gen. S. Raštikį M. Naujokaitis pasakė jausmingą atsisveikinimo kalbą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės vardu pareiškė nuoširdžią užuojautą jo žmonai E. M. Raštikienei bei išlikusioms gyvoms sovietų okupuotoje Lietuvoje Sibiro tremtinėms – jų dukroms²⁶¹.

1996 m. vasarą M. Naujokaitis lankėsi Lietuvoje. 1997 m. jis buvo apdovanotas JAV veikiančios lietuvių Šaulių sąjungos Šaulių žvaigždės ordinu. 1998 m. birželio 10 d. Lietuvos Respublikos krašto apsaugos ministro įsakymu M. Naujokaičiui buvo suteiktas dimisijos leitenanto laipsnis. Tų pačių metų liepos 1 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi. 1999 m. vasario 10 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu M. S. Naujokaitis pripažintas kariu savanoriu. 2001 m. gegužės 15 d. jis buvo apdovanotas Kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu.

²⁵⁹ *Į laisvę*, 2005, Nr. 151, p. 68.

²⁶⁰ Autoriaus asmeninis archyvas.

²⁶¹ *Karys*, 1985, Nr. 6, p. 244.

Mykolas Steponas Naujokaitis su žmona Elena. JAV, 1991 m.

M. S. Naujokaitis paskutiniaisiais gyvenimo metais. JAV, 2004 m.

Mirė M. S. Naujokaitis 2004 m. gegužės 17 d. savo namuose San Diego, Kalifornijoje. Palaidotas Forest Lawn, Glendale, šalia savo žmonos E. Naujokaitienės.

Pranas PADALSKIS (PADALIS)

Gimė 1911 m. gruodžio 7 d. Šikšnių k., Girkalnio vls., Raseinių aps. pasiturinčių ūkininkų šeimoje²⁶². Baigęs pradžios mokyklą Girkalnyje, 1922 m. įstojo į Raseinių valstybinę gimnaziją, kurią baigė 1929 m. Tų pačių metų rugsėjo 15 d. P. Padalskis (Padalis) įstojo į Lietuvos universiteto (LU) Teisės fakulteto Ekonomikos skyrių. 1933 m. spalio 8 d. baigė VDU (iki 1930 m. – LU), įgijo diplomuoto ekonomisto teises ir, gavęs universiteto stipendiją, išvyko į Šveicariją. Ciuriche toliau gi-

lino ekonomikos mokslų žinias ir rašė disertaciją „Ekonominės doktrinos Lietuvoje XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX amžiaus pradžioje“. 1933–1934 m. pavasario semestru persikėlė į Paryžių ir Sorbonos universitete iki 1934 m. liepos 10 d. rinko medžiagą disertacijai²⁶³.

1934 m. rugsėjo 1 d. grįžęs iš Prancūzijos, P. Padalskis (Padalis) buvo paskirtas VDU Teisės enciklopedijos ir teisės filosofijos katedros jaunesniuoju asistentu. 1936 m. rugsėjo 1 d. perkeltas į aukštesnes pareigas – paskirtas vyresniuoju asistentu. 1937 m. spalio 1 d. buvo perkeltas toms pačioms pareigoms į VDU Privatinio ūkio mokslo katedrą.

1938 m. balandžio 5 d. P. Padalskis (Padalis) susituokė su Jadvyga Povilaite. Tais pačiais metais VDU jis apgynė disertaciją apie fiziokratizmą Lietuvoje ir jam buvo suteiktas ekonomikos mokslų daktaro laipsnis. 1939 m. sausio 1 d. P. Padalskis (Padalis) perkeltas vyr. asistento pareigoms į Ekonominės politikos katedrą.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai iš sovietų atgavus lenkų okupuotą Vilnių ir Vilniaus kraštą, į Vilnių iš Kauno VDU buvo perkelti trys fakultetai,

²⁶² LYA, f. K-1, ap. 45, b. 245, l. 2, 32.

²⁶³ LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 1118, l. 1–3, 17, 30–35; LYA, f. K-1, ap. 45, b. 245, l. 32–33.

kurių pagrindu buvo atkuriamas Vilniaus universitetas (VU). 1940 m. sausio 29 d. P. Padalskis (Padalis) buvo perkeltas į VU ir paskirtas Ekonomikos mokslų fakulteto vyr. asistentu. Jis apsigyveno Vilniuje, o jo žmona J. Padalskienė tuo metu tęsė studijas Sorbonos universitete Paryžiuje. P. Padalskis (Padalis) priklausė krikščionių demokratų partijai ir buvo aktyvus jos narys²⁶⁴.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, P. Padalskis (Padalis) įsitraukė į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą ir netrukus tapo gen. št. mjr. V. Bulvičiaus organizuojamos karinio sukilimo grupės (LAF) nariu. „Pranas Padalskis (Padalis) priklausė prie tų – nepalenkiamų, nenumaldomų ir nesitaikstančių. Nepriklausomo, savarankaus būdo ir galvojimo, jis elgėsi ir savo sprendimus darė pirmiausiai pagal savo nusimanymą ir sąžinę ir kaip tai jam diktavo jo pareigos ir atsakomybės jausmas[...]. Skaitydamas paskaitas Vilniaus universitete ir dirbdamas su studentais, jis nesidangstė jokiomis sovietinio „socialistinio“ mokslo frazėmis, į jokus Stalino garbinimus ir stalininių citatų naudojimą nesileisdamas. Už tai jo studentai jį labai gerbė, už tai jį vertino ir pogrindžio Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) vadovybė.“²⁶⁵

1940 m. spalio 1 d. P. Padalskis (Padalis) buvo paskirtas VU Ekonomikos mokslų fakulteto privatdocentu. 1941 m. jam suteiktas mokslinis docento vardas. Universitete jis skaitė Lietuvos ūkio istorijos, ekonominės politikos, prekybos politikos paskaitas.

1941 m. balandžio 22 d. P. Padalskis (Padalis) su ekonomistu V. Nasevičiumi nuvyko į Kauną ir kaip Vilniaus antisovietinio pogrindžio (Vilniaus LAF) atstovai kartu su Kauno pogrindžio (LAF) vadovybės nariais aptarė ir patvirtino numatomos Lietuvos laikinosios vyriausybės (LLV) sudėtį²⁶⁶. P. Padalskio (Padalio) antisovietinė veikla ir jo elgesys VU bendraujant su studentais patraukė sovietinio saugumo dėmesį. Jis pateko į NKVD–NKGB akiratį ir buvo akylai stebimas. Buvęs P. Padalskio (Padalio) bendradarbis universitete ir pogrindžio bendražygis doc. S. Žakevičius (Žymantas) vėliau pasakojo: „[...] birželiniais suėmimams

ir išvežimams prasidėjus slapstėmės ir naktis praleisdavome drauge nuošaliai esančiame Teisės mokslų fakulteto archyvo kambaryje. Čia likimo buvome suvesti Pranas Padalis, aš pats, fakulteto sekretorius Vytautas Pašakarnis ir dar vienas fakulteto jaunesniojo personalo narys, taip pat pogrindininkas ir artimas Prano bičiulis. Tarp kitko, tai buvo pirmas ir paskutinis sykis mano gyvenime, kai vakaro prieblandoje trys besislapstantieji pogrindininkai mėgino mane išmokyti preferansą lošti.“²⁶⁷ Jausdamas nuolatinį pavojų, kad gali būti enkavėdistų suimtas, P. Padalskis (Padalis) prieš pat karo pradžią, 1941 m. birželio 19 d., susiorganizavo komandiruotę ir tarnybos reikalais išvyko į Kauną. Taip jis kuriam laikui dingio iš sovietinių saugumiečių akiračio ir to, matyt, užteko, kad jis nebūtų suimtas.

Kaune jį užklupo 1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas. Birželio 24 d. rytą susirinkę į pirmąją posėdį „Žaibo“ spaustuvėje, Donelaičio gatvėje, LLV nariai P. Padalskį (Padalį) paskyrė prekybos viceministru. 1941 m. liepos 25 d.–31 d. jis kartu ėjo ir VU Ekonomikos mokslų fakulteto dekanu pareigas, o tų pačių metų rugpjūčio 1 d.–rugsėjo 20 d. – VU prorektorius ūkio reikalams pareigas²⁶⁸.

1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečiams uždraudus LLV veiklą, rugsėjo 15 d. P. Padalskis (Padalis) kartu su kitais 29-iais LAF'o vadovybės, LLV nariais ir inteligentijos atstovais pasirašė LAF'o memorandumą A. Hitleriui. Naciai uždraudė LAF'o veiklą, o gestapas pradėjo persekioti memorandumą pasirašiusius asmenis. P. Padalskis (Padalis) grįžo į Vilniaus universitetą. Jis su kitais žinomais žmonėmis 1941 m. rudenį įkūrė pagrindinę Lietuvių fronto (LF) organizaciją, kurios uždavinys – bekompromisė kova dėl Lietuvos nepriklausomybės. 1942 m. kovo mėn. prof. J. Ambrazevičiaus (Brazaičio) iniciatyva buvo sudarytas LF politinio vadovavimo centras – Tautos taryba, kurios nariu tapo ir P. Padalskis (Padalis)²⁶⁹. 1943 m. kovo 17–18 d. naciams uždarius Vilniaus ir Kauno universitetus, jis perėjo į nelegalią padėtį ir ėmė slapstytis. 1944 m. sausio mėn. Kaune P. Padalskis (Padalis), kaip krikščionių demokratų partijos atstovas, dalyvavo krikščio-

²⁶⁴ LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 1118, l. 31, 35; LYA, f. K-1, ap. 45, b. 245, l. 32.

²⁶⁵ A. Liekis, min. veik., p. 139.

²⁶⁶ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, V., 1998, p. 29.

²⁶⁷ *Į laisvę*, 1976, Nr. 68.

²⁶⁸ LCVA, f. R-856, ap. 2, b. 1118, l. 34–52.

²⁶⁹ M. Bloznelis, min. veik., p. 167.

nių demokratų ir tautininkų partijų pasitarime, kuriame buvo svarstomas abiejų partijų susijungimas bei požiūris į kuriamą gen. P. Plechavičiaus Vietinę rinktinę (VR)²⁷⁰.

1944 m. birželio mėn., kylant realiam antrosios sovietinės okupacijos pavojui, P. Padalskis (Padalis) pasitraukė į Vieną, o rugpjūčio viduryje atvyko į Berlyną²⁷¹. Čia jis aktyviai darbavosi atkuriant VLIK'ą, kuriame atstovavo Lietuvių frontui. 1944 m. vasaros pabaigoje iš pasitraukusių į Vokietiją lietuvių sužinota, kad Žemaitijos miškuose telkiasi partizanai ir steigiami lietuvių savanorių pulkai. 1944 m. rugsėjo 15 d. P. Padalskis (Padalis) ir L. Prapuolenis, gavę vieno tuomečio VLIK'o vadovų diplomato Vaclovo Sidzikausko pritarimą, kaip VLIK'o delegatūros atstovai nuvyko į Žemaitiją. Jie turėjo užduotį išsiaiškinti esamą padėtį dar sovietų neokupuotoje Lietuvoje, taip pat mėginti sutvarkyti ryšius tarp Lietuvos laisvės armijos (LLA), LF karinės organizacijos „Kęstutis“ ir 1944 m. liepos 29 d. Pievėnų bažnytkaimyje, Viekšnių vls., Mažeikių aps. pradėtos kurti Tėvynės apsaugos rinktinės²⁷².

Tuo tikslu Kretingoje buvo numatytas jų susitikimas su vienu iš LLA vadovų gen. Motiejumi Pečiulioniu, tačiau jo ten jie nerado ir susitikimas neįvyko. Tada P. Padalskis (Padalis) ir L. Prapuolenis nuvažiavo į Telšius. Čia visuomenės atstovų susirinkime P. Padalskis (Padalis) paskelbė, kad VLIK'as Lietuvoje nustojo egzistuoti ir visa politinė veikla dėl susiklosčiusios padėties perkeliama į emigraciją²⁷³.

Iš Telšių P. Padalskis (Padalis) ir L. Prapuolenis nuvyko į Rietavą. Ten kun. Leono Veselio bute 1944 m. rugpjūčio 25 d. LF karinės organizacijos „Kęstutis“ vadas gen. št. plk. lt. J. Jankauskas rengė pasitarimą esamai padėčiai, artėjant antrajai sovietinei okupacijai, aptarti. Pasitarime dalyvavo apie 10 asmenų²⁷⁴. Po pasitarimo P. Padalskis (Padalis) grįžo į Vokietiją, o L. Prapuolenis išvažiavo į Vieną (jis buvo pasprukęs nuo gestapo „globos“ Miunchene).

²⁷⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 3128/3, l. 92, 95.

²⁷¹ Ten pat.

²⁷² Ten pat.

²⁷³ K. Kasparas, min. veik., p. 105.

²⁷⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27355/3, t. 2, l. 171.

Lapkričio mėn. P. Padalskis (Padalis) grįžo į Berlyną ir toliau dalyvavo Vokietijoje atkurto VLIK'o veikloje. 1945 m. sausio mėn. VLIK'o sprendimu jis turėjo vykti į Šveicariją, tačiau neatsiradus galimybei perėti sienos, grįžo atgal į Vokietiją. Apsistojo Viurcburge, Bavarijos provincijoje, ir ten sulaukė amerikiečių kariuomenės. Visiškai baigiantis karui, 1945 m. gegužės 3 d. vidurdienį P. Padalskis (Padalis) kartu su amerikiečių 3-iosios armijos karinės žvalgybos leitenantu JAV lietuviu Antoniu Vaivada ir buvusiu Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto pirmininku S. Žakevičiumi (Žymantu) atvyko į Vokietijos pietryčiuose, Bavarijoje, esantį Bairoito miestą. Jų tikslas buvo pervežti buvusius nacių sunkiųjų darbų kalėjimo kalinius lietuvius į Viurcburgą, kur lietuvių pabėgėliai jau pradėjo politinę veiklą²⁷⁵.

Netrukus P. Padalskis (Padalis) persikėlė į Paryžių. 1944–1945 m. jis buvo LF atstovas VLIK'e ir delegatas Paryžiuje. Tuo metu sovietų okupuotoje Lietuvoje 1945 m. sausio 29 d. NKVD–NKGB paskelbė jo respublikinę paiešką ir pradėjo agentūrinę paieškos bylą, pavadinę ją „Docentas“²⁷⁶.

1946 m. rudenį P. Padalskis (Padalis) emigravo į JAV. Čia gyvendamas ir sekdamas vietinėmis tradicijomis, jis susitrupino savo pavardę ir tapo Padaliu. 1948–1951 m. dirbo Detroito universitete, ten skaitė paskaitas amerikiečiams Lietuvos laisvės bylos ir komunizmo temomis. Gal dėl to sovietinis saugumas nepaliko jo ramybėje. 1950 m. gruodžio 1 d. LSSR MGB kreipėsi į SSRS MGB su prašymu paskelbti P. Padalskio sąjunginę paiešką. 1951 m. sausio 16 d. jo paieška buvo paskelbta. 1955 m. sausio 20 d. sovietiniams saugumiečiams išsiaiškinus, kad P. Padalis (Padalskis) nuo 1948 m. gyvena Detroite, JAV, ir jiems yra nepasiekiamas, paieška buvo nutraukta, o paieškos byla perduota į LSSR MGB archyvą²⁷⁷.

1954–1958 m. P. Padalis (Padalskis) dirbo radijo stotyje „Amerikos balsas“ lietuvių tarnybos Europoje redaktoriumi, nuo 1958 m. – tarnybos vedėju, vėliau Vašingtone – redaktoriumi. Nuo 1959 m. jis – Arizonos valstybinio universiteto profesorius. Mirė P. Padalis (Padalskis) 1971 m. gegužės 5 d. Detroite, Mičigano valstijoje, JAV²⁷⁸.

²⁷⁵ L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, V., 1997, p. 106.

²⁷⁶ LYA, f. K-1, ap. 45, b. 245, l. 1–2.

²⁷⁷ Ten pat, l. 3–4 a. p., 8–9.

²⁷⁸ JAV lietuiviai, V., 2002, t. 2, p. 59.

Antanas PETKELIS

Gimė 1905 m. balandžio 12 d. Keižių k., Rimšės (Dūkšto) vls., Zarasų aps. ūkininko šeimoje. 1919 m. išvažiavo mokytis į Vilnių. Mokėsi lietuviškoje Vytauto Didžiojo gimnazijoje, tačiau brandos atestatą (8 klasių) igijo lenkiškoje Kraševskio gimnazijoje. Vėliau jis baigė Mokytojų kursus. A. Petkelis priklausė Vilniaus lietuvių švietimo draugijai „Rytas“.

1926–1937 m. A. Petkelis mokytojavo Vilniaus krašto lietuvių draugijos „Ryto“ pradžios mokyklose. 1935 m. spalio 28 d. jis vedė mokytoją Jonę Samokaraitę. Vaikų jie neturėjo. Paskutinė, archyvų dokumentuose rasta jo darbovietė buvo lietuvių „Ryto“ pradžios mokykla Maciulių k., Dieveniškų vls., Ašmenos aps.

Už lietuvišką veiklą Vilniaus krašte A. Petkelis lenkų valdžios buvo daug kartų baustas ir kalintas. 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai užpuolus Lenkiją, A. Petkelį su žmona lenkai suėmė ir įkalino koncentracijos stovykloje. 1939 m. rugsėjo 17 d. SSRS užpuolus Lenkiją ir Raudonajai armijai užėmus vietovę, kurioje buvo koncentracijos stovykla, abu Petkelius sovietai išvadavo ir jie grįžo į A. Petkelio tėviškę Keižiuose.

1939 m. spalio 16 d. sovietams užėmus Vilnių, A. Petkelis su žmona atvyko į Vilnių. Spalio 28 d. Lietuvai atgavus anksčiau lenkų okupuotą Vilnių ir Vilniaus kraštą, jis parašė Vilniaus miesto burmistrui prašymą įsidarbinti ir lapkričio 16 d. buvo paskirtas Vilniaus miesto savivaldybės Finansų skyriaus Mokesčių dalies raštvedžiu. 1940 m. sausio 1 d. perkeltas į aukštesnės pareigas – paskirtas Mokesčių dalies vedėju padėjėju²⁷⁹.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, A. Petkelis dirbo Vilniaus miesto vykdomajame komitete Finansų skyriaus valstybės pajamų inspektoriumi. Tų metų rugsėjo 14 d., norėdamas įgyti aukštojo mokslo diplomą, jis įstojo į Vilniaus pedagoginį institutą (VPI) laisvuojų

klausytoju. Vilniuje pradėjus kurtis antisovietinėms pagrindinėms organizacijoms A. Petkelis, žinomas savo tvirtu patriotiniu nusistatymu, buvo pakviestas dalyvauti šiame judėjime.

1941 m. vasario mėn. gen. št. mjr. V. Bulvičiaus iniciatyva adv. A. Kamantauskas savo bute surengė nelegalų pasitarimą; be jo ir V. Bulvičiaus, dar buvo pakviesti ir dalyvavo už lietuvių lenkų laikais nukentėjus A. Petkelis ir buvęs Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) narys J. Markūnas. Pasitarime V. Bulvičius pasiūlė A. Petkeliui tapti būsimos pogrindžio vadovybės nariu. A. Petkelis dalyvauti pogrindžio veikloje sutiko, bet būti pogrindžio vadovybėje atsisakė, motyvuodamas tuo, kad jis tikriausiai yra sekamas sovietinio saugumo. Pasitarimo dalyviai nutarė paieškoti kitų kandidatų ir tada vėl sušaukti pasitarimą²⁸⁰.

Tačiau A. Petkeliui dalyvauti kitame pagrindininkų (Vilniaus LAF'ų) pasitarime neteko. 1941 m. balandžio 16 d., kai jis dalyvavo Vilniaus miesto vykdomojo komiteto pirmininko Juozo Vito (iki 1927 m. – Jonas Valūnas) kabinete vykusiame pasitarime, nepasibeldęs į kabinetą įėjo nepažįstamas civiliais drabužiais apsirengęs vyras. Įėjusysis J. Vito pasiteiravo, kuris čia yra Finansų skyriaus inspektorius. A. Petkeliui atsakius, kad tai jis, nepažįstamasis jį paprašė eiti kartu su juo²⁸¹. Taip A. Petkelis atsidūrė čekistų rankose.

Kitą dieną, balandžio 17-ąją, A. Petkelis mėgino perduoti žinutę – pieštuku ant popieriaus skiautės parašytą laiškėlį žmonai, norėdamas jai pranešti, kur esąs, tačiau laiškas pateko į čekistų rankas ir buvo pridėtas prie jo bylos. Laiškelyje jis rašė: „[...] anas draugas parsivežė mane mašiną į Gedimino g. 36 [NKVD–NKGB pastatas. – *Aut.*] ir antrame aukšte padarė asmeninę kratą. Kuriam kambaryje – nežinau, gal buvo apie 17 val.[...] Tūlas draugas iš kišenių visokias smulkmenas išdėjo ant stalo.[...] Minėtas pilietis, padaręs kratą, išvedė mane kitan kambarin, iš kur mane gal 3–4 val. ryto vėl pakvietė į tą patį kambarį ir surašė atimtų daiktų protokolą – ką aš ir pasirašiau.“²⁸² Balandžio 17 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos vyr. operatyvinis įgaliotinis čekistas F. Lukjanovas, remdamasis suimtojo J. Griaudzės parodymais, priėmė nutarimą suimti „A. Petkelį, gyvenantį

²⁸⁰ IYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 150–150 a. p.

²⁸¹ Ten pat, priedas prie bylos, vokas 5-15.

²⁸² Ten pat.

²⁷⁹ Vilniaus apskrities archyvas (VAA), f. 761, ap. 1, b. 167, l. 5–22.

Vilniuje, Kęstučio g. 13a-1^a, įtariamą priklausius demaskuotai „antissovietinei pagrindinei organizacijai „Šaulių mirties batalionas“ ir buvus aktyviu jo nariu“. Tą pačią dieną jis buvo įkalintas NKVD vidaus kalėjime²⁸³.

1941 m. balandžio 20 d. čekistai pradėjo A. Petkelio tardymų maratoną. Jis buvo tardomas kasdien, dažnai ir naktimis. Iš jo reikalavo prisipažinti priklausius pagrindinei antissovietinei organizacijai, tačiau jis atkakliai tą neigė: „Duoti tardymui parodymus atsisakau“, „Aš jau sakiau ir dar kartą kartoju, kad apie organizaciją tardymui aš nieko nesakysiu.“²⁸⁴ Pagaliau 1941 m. balandžio 28 d. čekistų tardomas septintą kartą A. Petkelis palūžo ir prisipažino: „Į slaptą lietuvišką antissovietinę organizaciją aš buvau užverbuotas Vilniaus miesto vykdomojo komiteto Finansų skyriaus biudžeto vyr. inspektoriaus Griauzdės, jo vardo ir tėvo vardo nežinau, 1941 m. kovo antroje pusėje.“²⁸⁵ Toliau tardomas A. Petkelis balandžio 29 d., matyt, galutinai čekistų palaužtas, prisipažino: „Aš, Antanas Petkelis, s. Juozo, prisipažįstu kaltas, kad nuo 1941 m. kovo buvau slaptos antissovietinės karinės sukilėlių organizacijos narys.“²⁸⁶

1941 m. birželio 10 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos viršininkas čekistas mjr. G. Šarokas patvirtino kaltinamąją išvadą: „[...] Remdamiesi aukščiau išdėstytu mes suėmėme A. Petkelį, B. Puodžiūną ir J. Markūną.“ Joje nurodoma A. Petkelio ir jo likimo draugų – B. Puodžiūno ir J. Markūno – bylą perduoti SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui²⁸⁷.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, A. Petkelis su didele grupe kalinių birželio 24 d. paryčiais iš Vilniaus buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą ir liepos 3 d. atsidūrė Gorkyje. Liepos 9 d. jis buvo įkalintas NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1. Tik spalio 26 d. Gorkio čekistai susivokė, kad A. Petkelis, J. Markūnas ir iš dalies B. Puodžiūnas gali būti susiję su V. Bulvičiaus grupės byla. Gorkyje tardomi V. Bulvičius ir A. Kamantauskas nurodė, kad A. Petkelis ir J. Markūnas dalyvavo 1941 m. vasario mėn. vykusiame pasitarime dėl antissovietinės pagrindinės organizacijos ir jos vadovaujančiojo centro sudarymo.

²⁸³ Ten pat, s. b., t. 2, l. 18, 21.

²⁸⁴ Ten pat, l. 21.

²⁸⁵ Ten pat, t. 2, l. 23.

²⁸⁶ Ten pat, l. 26.

²⁸⁷ Ten pat, t. 1, l. 115–119.

Antanas Petkelis NKGB Vilniaus vidaus kalėjime. 1941 m. balandis

1941 m. spalio 27 d. Gorkyje čekistas seržantas G. Kadykovas tęsė Vilniuje pradėtą A. Petkelio tardymą. Dabar jis buvo kaltinamas priklausęs antissovietinei pagrindinei organizacijai, kuri rengė sukilimą ir ruošėsi ginklų pašalinti sovietinę santvarką. Apie priklausymą „Šaulių mirties batalionui“ čekistai neužsiminė. Tardomas A. Petkelis prisipažino, kad 1941 m. pradžioje jis dalyvavo adv. A. Kamantausko bute vykusiame pasitarime sprendžiant pagrindinės organizacijos vadovybės sudarymo klausimą. Čekistams to užteko. Spalio 31 d. čekistas Jefremovas pateikė A. Petkeliui kaltinimą priklausius „kontrrevoliucinei karinei sukilėlių organizacijai, dalyvavus pasitarime svarstant visų Lietuvos kontrrevoliucinių nacionalistinių organizacijų bendro vadovaujančiojo centro įkūrimą, rinkus pinigus antissovietinio laikraščio išleidimui“. Su pateiktu kaltinimu A. Petkelis visiškai sutiko²⁸⁸.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame A. Petkelis savo kaltę pripažino tik iš dalies. Jis kategoriškai neigė priklausęs pagrindinei antissovietinei organizacijai, taip pat neigė J. Griauzdės parodymus. A. Petkelis akivaizdžiai išsisukinėjo sakydamas: „Sovietų valdžia išvadavo mane iš lenkų lagerio ir suteikė man atsakingą darbą. Aš privalėjau ginti sovietų valdžią, esu jai skolingas.“²⁸⁹ Tačiau tai jo neišgelbėjo. 1941 m. lapkričio

²⁸⁸ Ten pat, t. 2, l. 150–150 a. p., 153–154.

²⁸⁹ Ten pat, t. 3, l. 220–220 a. p.

28 d. karo tribunolas paskelbė nuosprendį A. Petkeliui: 8 metus kalėti lageryje, konfiskuoti visą turtą ir dar 5 metams atimti pilietines teises²⁹⁰.

A. Petkelis buvo etapu išsiųstas į Kemerovo r., Novosibirsko sr. esantį lagerį. 1948 m. lapkričio 9 d. jis, kaip išbuvęs paskirtą įkalinimo laiką, iš įkalinimo vietos buvo paleistas ir visam laikui ištremtas į Ust Lamensko tarybinį ūkį Nr. 161 Vengerovo r., Novosibirsko sr. Nuo 1949 m. sausio 15 d. A. Petkelis dirbo Vengerovo rajono ligoninės Riamovskio felčerių punkto vedėju. Tremtyje jis vedė antrą kartą. Antroji žmona buvo lenkė Vanda Vancevič; ji dirbo felčere tame pačiame medicinos punkte.

1953 m. Sibire mirė pirmoji A. Petkelio žmona Jonė Petkelienė; ji buvo ištremta antrosios sovietinės okupacijos pradžioje. 1956 m. gegužės 19 d. SSRS generalinės prokuratūros, MVD ir KGB sprendimu A. Petkelis iš tremties buvo paleistas. Tais pačiais metais jis iš Sibiro buvo atvažiuavęs atostogų į tėviškę, kur susitiko su savo broliu Vincu. 1958 m. rugsėjo 26 d. A. Petkelis buvo paskirtas Ust Lamensko gydymo punkto vedėju²⁹¹.

1965 m. liepos 21 d. A. Petkelis su skundu kreipėsi į SSRS vyriausiąją karo prokurorą, prašydamas peržiūrėti Maskvos karinės apygardos karo tribunolo 1941 m. lapkričio 28 d. nuosprendį, nes jis iki 1939 m. spalio mėn. buvęs Lenkijos pilietis. Skunde A. Petkelis rašė, kad prasidėjus Vokietijos ir Lenkijos karui jis buvęs mobilizuotas į Lenkijos kariuomenę, vėliau Lenkijos saugumo suimtas ir už komunistinę veiklą kalintas koncentracijos stovykloje, iš kurios jį išvadavo Raudonoji armija. 1965 m. lapkričio 1 d. A. Petkelis dar kartą kreipėsi į SSRS generalinį prokurorą, prašydamas jį reabilituoti. Lapkričio 18 d. Pabaltijo karinės apygardos karo prokuroro vyr. padėjėjas pplk. Lapšinas atnaujino A. Petkelio bylą ir pavedė KGB Ypatingajam skyriui prie SSRS MT Pabaltijo karinei apygardai ištirti visas su byla susijusias aplinkybes.

1966 m. sausio 25 d. Ust Lamenske A. Petkelį apklausė iš Novosibirsko atvykęs KGB vyr. tardytojas kpt. Piatibratovas. A. Petkelis pakartojo tą patį, ką buvo rašęs skunde SSRS vyriausiajam karo prokurorui. Be to, jis teigė turįs aukštąjį medicininį išsilavinimą (Krokuvoje baigęs Medicinos institutą)²⁹².

²⁹⁰ Ten pat, l. 234.

²⁹¹ Ten pat, t. 4, l. 363–363 a. p., 366, 385–386, 399–399 a. p.

²⁹² Ten pat, l. 363–366.

Ar patikėjo kagėbistas Piatibratovas A. Petkelio pasakojimais, sunku pasakyti, tačiau 1966 m. kovo 14 d. SSRS vyriausiosios karinės prokuratūros karo prokuroras justicijos pplk. Žukovas peržiūrėjo A. Petkelio ir J. Markūno bylą. Jau minėtoje savo išvadoje jis teigė, kad A. Petkelis ir J. Markūnas yra kaltinami nusikaltimais, kurie grindžiami nekonkrečiais ir prieštaraujančiais jų abiejų parodymais, taip pat suimtųjų V. Bulvičiaus, A. Kamantausko ir J. Griauzdės parodymais. Pasak pplk. Žukovo, tie parodymai yra „abstraktūs, objektyviai nepatikrinti ir negali būti neginčijamu įrodymu byloje“, todėl atsižvelgiant „į naujai iškilusias aplinkybes, bylą nutraukti nesant pakankamų įrodymų“²⁹³.

1966 m. balandžio 7 d. SSRS Aukščiausiasis Teismas priėmė nutarimą, kuriuo A. Petkelis ir jo bendrabylis J. Markūnas buvo išteisinti – reabilituoti²⁹⁴. Tolesnis A. Petkelio likimas nežinomas.

Balys PUODŽIŪNAS

Gimė 1913 m. vasario 5 d. Anykščiuose, Utenos aps. ūkininkų šeimoje. 1933 m. birželio 21 d. baigė Ukmergės valstybinę gimnaziją. 1934 m. rugsėjo 17 d. įstojo į VDU Teisės fakulteto Ekonomikos skyrių.

Pašauktas atlikti karo tarnybos B. Puodžiūnas 1935 m. lapkričio 6 d. atvyko į 1-ąjį pėstininkų DLK Gedimino pulką, dislokuotą Ukmergėje, ir buvo paskirtas į 3-iąją kulkosvaidžių kuopą.

1936 m. kovo 15 d. jis perkeltas į mokomąją kuopą. Rugsėjo 19 d. iš 1-ojo pėstininkų DLK Gedimino pulko perkeltas į Karo mokyklą ir įtrauktas į sąrašus kaip aspirantas kandidatas. 1937 m. vasario 16 d. Respubli-

²⁹³ Ten pat, t. 3, l. 371–372.

²⁹⁴ Ten pat, l. 380–382.

kos Prezidento aktu apdovanotas DLK Gedimino ordino 3-iojo laipsnio medaliu. 1937 m. rugsėjo 15 d. baigusiam Karo mokyklos XII aspirantų laidą B. Puodžiūnui suteiktas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paleistas į pėstininkų specialybės karininkų atsargą. Toliau tęsė studijas VDU, įstojo į studentų atsargos karininkų korporaciją „Ramovė“. 1938 m. pabaigoje įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą (LŠS)²⁹⁵.

1938 m. spalio 19 d. B. Puodžiūnas buvo priimtas civiliu tarnautoju į Kariuomenės intendantūrą, paskirtas prekių dalies raštininku ir priskirtas prie Mobilizacijos dalies. 1939 m. rugsėjo 17 d. – spalio 2 d. Lietuvoje paskelbus dalinę mobilizaciją, buvo mobilizuotas ir perkeltas į Anykščius, o lapkričio 1 d. – į Ukmergę²⁹⁶.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus lenkų užgrobtą Vilnių ir Vilniaus kraštą, o gruodžio 15 d. pradėjus atgaivinti Vilniaus universiteto (VU) veiklą, B. Puodžiūnas ėmė rūpintis persikelti į Vilnių, ten įsidarbinti ir tęsti studijas universitete. 1940 m. vasario 9 d. savo paties prašymu jis buvo atleistas iš tarnybos Kariuomenės intendantūroje²⁹⁷, atvyko į Vilnių ir įsidarbino Apskritis viršininko valdyboje iš pradžių raštininku, vėliau – valdybos vedėju. Kartu toliau tęsė studijas iš Kauno į VU perkeltame Teisės mokslų fakultete. Iki universiteto baigimo jam buvo likę visai nedaug – išlaikyti šešis egzaminus, parengti ir apginti diplominį darbą.

1940 m. gegužės mėn. B. Puodžiūnas perėjo dirbti į Vilniaus miesto savivaldybės autobusų įmonės garažą. Šeimos neturėjo²⁹⁸. Dirbdamas Vilniaus miesto savivaldybės sistemoje jis artimiau susipažino su savivaldybės Finansų skyriaus inspektoriumi J. Griaudzde, kuris taip pat buvo LŠS narys.

Prasidėjus sovietinei okupacijai, B. Puodžiūnas ir J. Griauzdė pasidarė dar artimesni. Juos siejo nepakantumas okupacijai ir okupantų įvedamai naujai „sovietinei“ tvarkai. 1940 m. gruodžio mėn. J. Griauzdė davė B. Puodžiūnui paskaityti pagrindyje leidžiamą nelegalų laikraštė-

²⁹⁵ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2006, t. 6, p. 182; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 41, vokas 6.

²⁹⁶ LCVA, f. 506, ap. 1, b. 205, l. 71; b. 217, l. 8, 80–83.

²⁹⁷ Ten pat, b. 247, l. 7 a. p.

²⁹⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, vokas 6.

lį „Laisvoji Lietuva“. Antrą kartą šį nelegalų laikraštėlį iš J. Griauzdės B. Puodžiūnas gavo 1941 m. vasario pradžioje. J. Griauzdė liepė jam perskaicius laikraštėlį perduoti jį bendram pažįstamam Juodišiui. B. Puodžiūnas tą ir padarė. Tų pačių metų vasario pabaigoje Gedimino prospekte atsitiktinai sutiktas J. Griauzdė jam papasakojo apie Lietuvoje besikuriančią antisovietinę pagrindinę organizaciją „Šaulių mirties batalionas“, kurios narys jis esąs, ir pasiūlė į ją įstoti. B. Puodžiūnas, ilgai nedvejojęs, sutiko²⁹⁹.

1941 m. balandžio pradžioje NKGB Vilniaus miesto valdybos vyr. operatyvinis darbuotojas čekistas Lukjanovas, remdamasis kovo mėn. suimto J. Griauzdės parodymais, patvirtino nutarimą suimti B. Puodžiūną, kaip „atskleistos lietuvių nacionalistų karinio sukilimo organizacijos „Šaulių mirties batalionas“, kuri su Vokietijos pagalba rengiasi nuversti Lietuvoje sovietų valdžią ir įvesti kapitalistinę santvarką, aktyvų narį“³⁰⁰. Balandžio 16 d. čekistai Lukjanovas ir Balašinas suėmė B. Puodžiūną. Jo bute Moniuškos g. 6/8, bt. 10 jie padarė kratą, o jį patį įkalino NKVD vidaus kalėjime. Tos pačios dienos naktį, 23 val. 24 min., čekistas Lukjanovas pradėjo B. Puodžiūną tardyti. Jį domino klausimas, kaip vadinasi pagrindinė organizacija, kuriai priklauso B. Puodžiūnas. Pirmojo tardymo metu jis neigė priklausęs pagrindinei antisovietinei organizacijai, jos pavadinimo nežinąs, bet prisipažino gavęs iš J. Griauzdės paskaityti nelegalų laikraštėlį „Laisvoji Lietuva“, kurį perdavęs Juodišiui. Tačiau per antrą tardymą, trukusį nuo balandžio 19 d. 14 val. iki balandžio 20 d. 5 val. ryto, jis palūžo ir tardytojui išsamiai papasakojo savo biografiją, taip pat prisipažino nuo 1941 m. sausio–vasario mėn. priklausęs „kontrrevoliucinei nacionalistinei karinei sukilėlių organizacijai“. Įstoti į šią organizaciją jį dar 1940 m. gruodžio pabaigoje kalbinęs buvęs Vilniaus universiteto studentas M. Naujokaitis, tačiau galutinai jis apsisprendęs po J. Griauzdės raginimų. Per kitus tardymus B. Puodžiūnas mėgino neigti savo priklausymą pagrindinei organizacijai. 1941 m. balandžio 20 d. tardytojas čekistas Valerijus Vaičiūnas pateikė B. Puodžiūnui kaltinimą „buvus aktyviu kontrrevoliucinės lietuvių nacionalistų karinės sukilėlių

²⁹⁹ Ten pat, t. 3, l. 91, 107.

³⁰⁰ Ten pat, l. 44.

organizacijos nariu, kurios nurodymu verbavo į šią organizaciją narius ir platino kontrrevoliucinę literatūrą“. B. Puodžiūnas kaltinimą pasirašė³⁰¹. Ar jis buvo „kontrrevoliucinės karinės sukilėlių organizacijos narys“? Labai abejotina. Jokiuose gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupės tardymo dokumentuose jo pavardė neminima. Jis pats tardomas paminėjo tik tris jam žinomus šios organizacijos narius – M. Naujokaitį, J. Griauzdę ir save³⁰².

1941 m. gegužės 27 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas lt. A. Abramovičius patvirtino nutarimą sujungti suimtųjų A. Petkelio ir B. Puodžiūno bylą su suimtojo J. Markūno byla, nes jie visi trys savo pagrindine veikla tarp savęs yra susiję. Birželio 10 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos viršininkas mjr. G. Šarokas patvirtino kaltinamąją išvadą B. Puodžiūno ir jo likimo draugų A. Petkelio bei J. Markūno byloje; jie buvo kaltinami priklausę „kontrrevoliucinei nacionalistinei lietuvių sukilėlių organizacijai „Šaulių mirties batalionas“, kurios filialas yra Vilniuje“. Be to, B. Puodžiūnas dar kaltinamas gavęs ir platinęs šios organizacijos leidžiamus antisovietinius laikraščius. Todėl „tardymo byla, kurioje kaltinami A. Petkelis, B. Puodžiūnas ir J. Markūnas, privalu nukreipti išnagrinėti SSRS NKVD Ypatingajam pasitarimui“. Pastaboje nurodoma, kad suimtieji yra Vilniaus kalėjime Nr. 2. LSSR prokuroro pavaduotojas V. Kaša šį sprendimą patvirtino³⁰³. Atkreiptinas skaitytojų dėmesys į tai, kad ši byla kol kas dar nebuvo siejama su V. Bulvičiaus 13-os asmenų grupės byla. Birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, B. Puodžiūno, A. Petkelio ir J. Markūno byla dingo.

Kilus karui, B. Puodžiūnas kartu su savo bendrabyliais A. Petkeliu ir J. Markūnu bei daugeliu kitų suimtųjų birželio 24 d. paryčiais buvo etapu išsiųstas į sovietinės Rusijos gilumą. Liepos 9 d. jis buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. Čia Gorkio čekistai susivokė, kad A. Petkelis, J. Markūnas ir iš dalies B. Puodžiūnas yra susiję su V. Bulvičiaus grupės (Vilniaus LAF'o) byla. 1941 m. spalio 26 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas vyr. lt. Jefremovas prijungė jų bylą prie V. Bulvičiaus grupės tardymo bylos

³⁰¹ Ten pat, t. 3, l. 44–47, 51, 56, 58–70.

³⁰² Ten pat, l. 69.

³⁰³ Ten pat, l. 111, 115–119.

Balys Puodžiūnas, saugumiečių suimtas Vilniuje 1941 m. balandžio 16 d.

Nr. 1258/842-41 m.³⁰⁴ Spalio 31 d. NKVD Gorkio srities valdybos vyr. operatyvinis įgaliotinis čekistas seržantas G. Kadykovas pateikė B. Puodžiūnui kaltinimą priklausius „kontrrevoliucinei lietuvių nacionalistų karinei sukilėlių organizacijai, gavus ir platinus šios organizacijos laikraščius“. Kaltinimą B. Puodžiūnas visiškai pripažino³⁰⁵. (Beje, Gorkyje jis nė karto nebuvo tardomas.)

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje vyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame B. Puodžiūnas prisipažino kaltau skaitęs ir platinęs nelegalų antisovietinį laikraštėlį, bet neigė savo priklausymą pagrindinei „kontrrevoliucinei“ organizacijai. Per vertėją tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Aš pirmą kartą gyvenime už laikraščio skaitymą patekau į kaltinamųjų suolą ir, jeigu būčiau žinojęs, kad tai yra kontrrevoliucinis nusikaltimas, tai to nebūčiau daręs. Aš dėl to gailiuosi ir prašau teismą skirti man nedidelę bausmę, kad turėčiau galimybę savo kaltę išpirkti.“³⁰⁶ Deja, sovietiniai teisėjai manė kitaip. 1941 m. lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį B. Puodžiūnui – 7 metus kalėti lageryje, konfiskuoti turtą ir dar 5 metams atimti visas pilietines teises³⁰⁷.

³⁰⁴ Ten pat, l. 149.

³⁰⁵ Ten pat, l. 152–152 a. p.

³⁰⁶ Ten pat, l. 221–222, 227–227 a. p.

³⁰⁷ Ten pat, l. 234.

1941 m. gruodžio 29 d. B. Puodžiūnas iš Gorkio kalėjimo buvo etaputas į įkalinimo vietą – SSRS NKVD ypatingojo režimo lagerį Viatlagą, vėliau perkeltas į Solikamsko lagerį Molotovo (dabar Permės) srityje. Čia išsekintas ir nukankintas, net nesulaukęs karo pabaigos, 1943 m. balandžio 12 d. jis mirė³⁰⁸. Jo palaidojimo vieta nežinoma.

Reikia pažymėti, kad 1966 m. sausio 4 d. Kaune, atlikęs bausmę, J. Griausdė, kaip liudytojas apklaustas KGB Ypatingojo skyriaus prie SSRS MT Pabaltijo karinei apygardai tardytojo ltn. Starcevo, paneigė anksčiau duotus tardymo metu parodymus, kad jis 1941 m. į „Šaulių mirties batalioną“ užverbavo B. Puodžiūną³⁰⁹. Deja, B. Puodžiūnas tuo metu jau buvo miręs.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 2006 m. gruodžio 6 d. Krašto apsaugos ministerijos įsakymu B. Puodžiūnui po mirties buvo suteiktas dimisijos leitenanto laipsnis.

Juozas SADZEVIČIUS

Gimė 1910 m. balandžio 12 d. Jukiškių dv., Smilgių vls., Panevėžio aps. neturtingų ūkininkų šeimoje, kurioje augo keturi vaikai. Vos penkerių metų sulaukęs Juozas su pora metų vyresne sesute Elenute pradėjo dirbti – buvo atiduoti į gretimą kaimą ūkininkui avių ganyti. Pradžios mokyklą jis baigė Krekenavoje. 1927 m. įstojo į Panevėžio valstybinę mokytojų seminariją, ją baigė 1931 m. Pinigų mokslui ir pragyvenimui jis užsidirbdavo mokydamas vaikus³¹⁰. 1931 m. rugpjūčio 24 d. J. Sadzevičius įstojo kandidatu į Karo mokyklą ir buvo paskirtas į 2-ąją

³⁰⁸ Ten pat, t. 4, l. 310, vokas 7-3.

³⁰⁹ Ten pat, t. 4, l. 380, 382 a. p.–383.

³¹⁰ *Kardas*, 1994, Nr. 1–2, p. 32; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 109.

kuopą. Spalio 25 d. tapo kariūnu. 1932 m. liepos 31 d.–rugsėjo 1 d. ir rugsėjo 10 d.–spalio 1 d. 9 J. Sadzevičius stažavosi pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulke, dislokuotame Marijampolėje. 1933 m. rugsėjo 15 d. J. Sadzevičiui, baigusiam Karo mokyklos XV laidą, suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 7-ąją pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulką, dislokuotą Klaipėdoje, 1-osios kulkosvaidžių kuopos būrio vadu.

1934 m. balandžio 7 d. jaun. ltn. J. Sadzevičius buvo perkeltas į 6-ąją pėstininkų Pilėnų kunigaikščio Margio pulką ir paskirtas sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos būrio vadu. 1935 m. gegužės 2 d. jis baigė Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų III kulkosvaidininkų skyriaus laidą. Tų pačių metų rugsėjo 8 d. buvo paskirtas 1-osios sunkiųjų kulkosvaidžių kuopos vadu. 1936 m. rugsėjo 22 d. perkeltas į Karo mokyklą Kaune ir paskirtas 1-osios aspirantų kuopos būrio vadu. Lapkričio 23 d. pakeltas į leitenantus ir paskirtas kuopos vado padėjėju, o lapkričio 30 d. kariūnams aspirantams pradėjo dėstyti šaudymo teoriją: netiesinį šaudymą sunkiaisiais kulkosvaidžiais ir automatiniais pabūklais *Oerlikon*. 1936 m. gruodžio 15 d. buvo išrinktas Karo mokyklos Karininkų ramovės valdybos nariu ir Ramovės viršininku.

1937 m. liepos 13 d. ltn. J. Sadzevičius parašė vadovybei raportą prašydamas priimti kandidatą į Vytauto Didžiojo aukštosios karo mokyklos Generalinio štabo skyrių. Tuometis Karo mokyklos viršininkas brig. gen. Kazys Musteikis jį charakterizavo taip: „Labai geras rikiuotės karininkas ir instruktorius, kuklus, taktiškas ir išauklėtas, drausmingas, išsilavinęs. Baigęs gen. štabo akademiją galėtų būti puikus štabo darbuotojas.“³¹¹ 1937 m. liepos 1–9 d. J. Sadzevičius laikė konkursinius egzaminus pasirinktinai į Paryžiaus arba Briuselio karo akademijas. Tačiau egzaminų rezultatų ir komisijos sprendimo tuo klausimu archyve aptikti nepavyko³¹².

1938 m. gruodžio 27 d. J. Sadzevičius susituokė su Pranciška Žalnieriūnaite. 1940 m. balandžio 19 d. Kaune J. ir P. Sadzevičiams gimė duktė Dalia Judita.

³¹¹ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3179, l. 36.

³¹² Ten pat, l. 38–41.

Sovietinė Lietuvos okupacija 1940 m. birželio 15 d. ltn. J. Sadzevičiui (tuo metu jis mokėsi Vytauto Didžiojo aukštojoje karo mokykloje) buvo didelis ir netikėtas smūgis. Gerai parengta, nors ir negausi Lietuvos kariuomenė sovietiniams okupantams net nepasipriešino. Likviduojant Lietuvos kariuomenę, Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos 1940 m. rugsėjo 24 d. įsakymu ltn. J. Sadzevičius buvo paskirtas RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) 234-ojo šaulių pulko (ŠP) prieštankinės apsaugos bataliono vadu³¹³. Jis persikėlė į Vilnių, o šeima liko Kaune.

1941 m. kovo mėn. pietaudamas 259-ojo ŠP valgykloje J. Sadzevičius susitiko V. Bulvičių ir J. Kilių, su kuriais buvo gerai pažįstamas. Kartu pietaujant V. Bulvičius užsiminė, kad artimiausiu metu gali kilti Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas, o Raudonajai armijai traukiantis iš Lietuvos, šalis gali likti nesaugi. Tokiu atveju Lietuvos karininkai privalo nesitraukti su sovietais, bet pasilikti Lietuvoje ir ginti jos interesus. Netrukus J. Sadzevičius V. Bulvičiaus bute kartu su J. Kiliumi ir kpt. P. Gužaičiu aptarė pradėtos kurti lietuvių korpuso dalyse pagrindinės karininkų organizacijos veiksmus kilus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui bei tuo atveju galimam lenkų sukilimui Vilniuje ir Vilniaus krašte. J. Sadzevičius ir P. Gužaitis gavo užduotį numatyti kelius ištikimiams lietuvių korpuso daliniam, kilus karui, išeiti iš Vilniaus bei galimas telkimosi vietas, parinkti žmones ryšiui palaikyti³¹⁴. Taip J. Sadzevičius įsitraukė į V. Bulvičiaus pagrindinės organizacijos (Vilniaus LAF'o) veiklą ir tapo aktyviu jos dalyviu.

Prasidėjus šios pagrindinės organizacijos narių suėmimams, 1941 m. birželio 14 d. ltn. J. Sadzevičius Pabradės vasaros poligone buvo enkavedistų suimtas. Birželio 17 d. čekistas Galčukas pradėjo jį tardyti³¹⁵. Nutarimas jį suimti, parengtas NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus viršininko čekisto ltn. A. Abramovičiaus ir patvirtintas LSSR vyr. prokuroro V. Niunkos, datuotas vėliau – birželio 19 d. Nutarime rašoma, kad SSRS gynybos liaudies komisaro įsakymu J. Sadzevičius iš RA atleistas ir suimamas remiantis suimto (1941 m. birže-

³¹³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 114; LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 602, l. 108.

³¹⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 19; A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė*, V., 2000, p. 88.

³¹⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 304–305; s. b. Nr. 1258, l. 8.

Juozas ir Pranciška Sadzevičiai. Apie 1938–1939 m.

lio 12 d.) J. Kilias parodymais³¹⁶. Duktė D. Vabalienė (Sadzevičiūtė) prisimena: „Gyvenome Kaune. Mama dirbo „Pieno centre“, o tėvą su kariuomene perkėlė į Vilnių. Prieš jo suėmimą Mama lankėsi Vilniuje. Pasakojo, kad Tėvas „dėl visa ko“ norėjo atiduoti šveicarišką laikrodį ir vestuvinį žiedą, jautė, kad juos seka. Mama neėmė. Kai kitą kartą išgirdusi apie areštus nuvažiavo, jo bute rado tik ant sienos kabančią tėvo kepurę. Niekas nieko neaiškino.“³¹⁷

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, J. Sadzevičius kartu su visa V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais buvo etapu išsiųstas į Sovietų Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 3 d. jis su visa kalinių grupe atsidūrė Gorkyje. Liepos 9 d. buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1³¹⁸.

1941 m. rugsėjo 26 d. Gorkio čekistai pradėjo tardyti ltn. J. Sadzevičių. Spalio 29 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas vyr. ltn. Jefremovas pateikė jam kaltinimą priklausius „kontrrevoliucinei karinei sukilėlių nacionalistinei organizacijai“ ir aktyviai dalyvavus parengiant 29-ojo lietuvių šaulių kor-

³¹⁶ Ten pat, l. 4–8.

³¹⁷ Autoriaus asmeninis archyvas.

³¹⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, s. b. Nr. 1258, l. 27; kameros kortelė Nr. 23638.

puso dalis sukilimui³¹⁹. 1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame J. Sadzevičius iš esmės kaltu prisipažino, tačiau neigė, kad buvo parengtas sukilimo planas. Tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Prisipažįstu, kad padariau nusikaltimą. Matau savo klaidą ir prašau teismą atsižvelgti į tai, kad esu kilęs iš darbininkų šeimos ir nebuvau sovietų valdžios priešas. Prašau atsižvelgti į tai, kad mano nusikaltimas reiškėsi žodžiais ir sovietų valdžiai nepakenkė.“³²⁰ Tačiau jo žodžiai nepadarė įspūdžio represijomis pasižymėjusio A. Vyšinskio mokiniams. Tribunolo 1941 m. lapkričio 28 d. nuosprendis jam buvo negailestingas – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą. Nuosprendį įvykdė gruodžio 17 d. į NKVD kalėjimą Nr. 1 atvykęs NKVD Gorkio srities valdybos komendantas Ožegovas. Taigi 1941 m. gruodžio 17 d. Gorkyje nutrūko Lietuvos patrioto ltn. J. Sadzevičiaus gyvybė³²¹. Kitą dieną jis buvo išbrauktas iš kalėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

Čekistams suėmus ltn. J. Sadzevičių ir prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, jo žmona P. Sadzevičienė su dar vienerių metų neturinčia dukra Dalia grįžo į Panevėžį. 1944 m. vasarą, prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, P. Sadzevičienė dirbo mokytoja Panevėžio vidurinėse mokyklose ir visą laiką drebėjo iš baimės – išves, atleis. Duktė D. Sadzevičiūtė (Vabalienė) prisimena: „Vežimo naktimis slapstėmės, nenakvodavom namie. Buvo pridžiovintas maišelis duonos, man pasiūti stori „ant išaugimo“ marškiniai. Neišvežė, bet dirbti Mamai buvo labai sunku[...]“.³²² Apie savo vyro ltn. J. Sadzevičiaus žūtį žmona sužinojo tik 1947 m. sausio mėn. D. Sadzevičiūtė (Vabalienė): „Iki tol Mama vis jo ieškojo, siuntinėjo laiškus karininkams turimais adresais į Norilską, Taišetą ir t. t. Vieną dieną ją iš mokyklos pakvietė į saugumą ir ten rusiškai perskaitė raštą, iš kurio suprato, kad Tėvo nebėra. Mama rusiškai nemokėjo, vertėjo nebuvo, bet suprato.“³²³

³¹⁹ Ten pat, t. 3, l. 107–113, 123.

³²⁰ Ten pat, l. 218 a. p., 226 a. p.

³²¹ Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 18.

³²² Autoriaus asmeninis archyvas.

³²³ Ten pat.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, ltn. J. Sadzevičiaus duktė rašė į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1, prašydama pranešti tėvo palaidojimo vietą. Gavo atsakymą, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse, kurios yra visai šalia kalėjimo. 1992 m. birželio mėn. D. Vabalienė (Sadzevičiūtė) kartu su tėvo bendražygio ir likimo draugo A. Skripkausko sūnumi ir anūku nuvažiavo į Sibirą ir susirado nuo caro laikų išlikusias Bugrovskojės kapines. Jos buvo aptvertos raudonų plytų tvora ir apaugusios dideliais medžiais. Ant kapinių tvoros baltais dažais užrašyta: „Sušaudyti komunistų“. Kapinių kampas, kuriame buvo laidojami čekistų nužudyti ar mirę kaliniai – šiukšlių, dilgėlių ir varnalėšų karalystė. Nei J. Sadzevičiaus, nei kitų 1941 m. gruodžio 17 d. kartu nužudytų lietuvių kapų, aišku, nė ženklo. Čia jie pastatė medinį kryžių su visų Vilniaus LAF'o štabo narių, nužudytų NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1, pavardėmis. D. Vabalienė (Sadzevičiūtė) pasakoja: „Savo tėvo neprisiėmu. Paskutinį kartą matėmės, kai man buvo vienuolika mėnesių. Jo, labai jauno žvalaus vyro karine uniforma padidintas puošniais rėmais portretas visada kabojo mūsų bute. Dar nemokėdama rašyti ant skiautelių popieriaus „rašydavau laiškus“ tėveliui į Rusiją, o vakarais meldavausi: „Dievuli, duok, kad tėvelis sugrįžtų.“ Bet jis negrįžo. 1941 m. mano tėvą, Lietuvos kariuomenės leitenantą Juozą Sadzevičių ir septynis jo bendražygius išvežė ir sušaudė Gorkio kalėjime. Jie visi buvo Lietuvių Aktyvistų Fronto organizatoriai Lietuvoje.“³²⁴

1997 m. lapkričio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu J. Sadzevičius po mirties apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi. 1999 m. kovo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu jis po mirties pripažintas kariu savanoriu.

³²⁴ Kardas, 1993, Nr. 1, p. 26; 1994, Nr. 1–2, p. 33.

Antanas SKRIPKAUSKAS

Gimė 1904 m. rugpjūčio 31 d. prie pat Latvijos sienos Ritinės dvare, Pikelių (Židikų) vls., Mažeikių aps. didelėje Antano ir Aleksandros (Astrauskaitės) Skržipkovskių šeimoje – joje augo dešimt vaikų. Tėvas Ritinės dvare dirbo daržininku. Antanas buvo jauniausias. Vaikystėje jis patyrė daug vargo, kol įgijo vidurinį išsilavinimą. Tėvai Skržipovskių pavardę sulietuvino ir tapo Skripkauskais³²⁵.

Pradžios mokyklą A. Skripkauskas lankė Žemalėje, paskui mokėsi Šiaulių mokytojų seminarijoje. 1926 m. baigęs du mokytojų seminarijos kursus, pradėjo mokytojauti. Dirbo Užvenčio vls. Minupių pradžios mokykloje. 1927 m. liepos 6 d. susituokė su mokytoja Ona Kalpokaite. Nuo to laiko jie kartu mokytojavo Lygumų vls., Sereikių k. pradžios mokykloje, paskui Telšiuose, Vandžiogaloje, Ariogaloje (jis visur buvo pradžios mokyklos vedėjas). 1928 m. A. Skripkauskas įstojo į Lietuvos tautininkų sąjungą ir iki 1934 m. buvo jos narys. Būdamas veiklios, kūrybingos prigimties, jis skaitė paskaitas visuomenei, pranešimus mokytojų konferencijose, kartu dėstė vakariniuose kursuose suaugusiems. A. Skripkauskas anksti pradėjo bendradarbiauti spaudoje – Šiaulių savaitraščiuose „Šiaulietis“ ir „Šiaurės Lietuva“, vėliau „Lietuvos žiniose“, „Lietuvos aide“, „XX amžiuje“. 1930–1931 m. jis buvo Šiaulių literatūrinio žurnalo „Taškas“ atsakingasis redaktorius, laikraščių „Žemaičių balsas“ ir „Mūsų balsas“ redaktorius. Lietuvos plačioji visuomenė A. Skripkauską pažinojo kaip romanų „Jis ir moteris“ (1931 m.), „Romanas be moters“ (1932 m.), „Savanoriai aria“ (1936 m.) ir „Mokytojo dalia“ (1937 m.) autorių. Jis rašė ir eilėraščius.

1930 m. Sereikių k., Šiaulių r. gimė sūnus Romualdas Vytenis, o 1934 m. Telšiuose – antras sūnus Eugenijus Algirdas. 1934 m. birželio

³²⁵ R. Skripkausko 2007 m. vasario 25 d. laiškas, autoriaus asmeninis archyvas.

20 d. A. Skripkauskas (tuo metu jis dirbo ir gyveno Telšiuose) buvo nepagrįstai apkaltintas pritarus 1934 m. birželio 7 d. „voldemarininkų maištui“ ir pašalintas iš Lietuvos tautininkų sąjungos narių³²⁶.

Tačiau jis nenuleido rankų ir neatsisakė veiklos: įsitraukė į nepartinės tautinės krypties Lietuvos atgimimo draugiją, buvo renkamas į jos Centro valdybą, aktyviai bendradarbiavo jos leidžiamame laikraštyje „Tėvų žemė“.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus lenkų užgrobtą Vilnių ir Vilniaus kraštą, mokytojai A. ir O. Skripkauskai su vaikais persikėlė į Vilnių vedami kilnaus tikslo – lietuviškai mokyti vaikus ir žadinti lietuviybę. Šeima apsigyveno Žygimantų gatvėje. Iš pradžių A. Skripkauskas dirbo Pavilnyje pradžios mokyklos Nr. 2 vedėju. Norėdamas įgyti aukštojo mokslo diplomą, 1940 m. jis įstojo į Vilniaus pedagoginio instituto (VPI) neakivaizdinį skyrių ir perėjo mokytojauti į Naująją Vilnią, ten 2-ojoje pradžios mokykloje dėstė matematiką³²⁷.

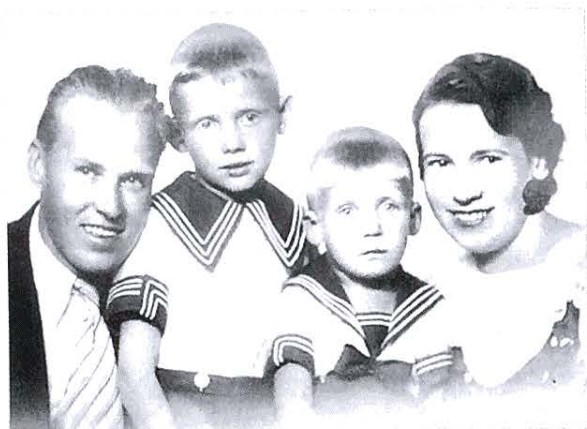
A. Skripkauskas skaudžiai išgyveno 1940 m. birželio 15 d. prasidėjusią sovietinę okupaciją. Netrukus jis įsitraukė į antisovietinę pogrindinę veiklą. 1941 m. vasario pradžioje VPI A. Skripkauskas susitiko savo gerą pažįstamą, Lentvario mokytoją S. Mockaitį, kuris čia taip pat siekė aukštojo mokslo diplomo. Šis papasakojo A. Skripkauskui apie Vilniuje leidžiamą nelegalų laikraštėlį „Laisvoji Lietuva“ bei kuriamą pogrindinę organizaciją „Šaulių mirties batalionas“, taip pat pasakė, kad šios organizacijos instruktorius Vilniaus sričiai yra V. Petraška. Netrukus A. Skripkauskas susitiko su V. Petraška ir jo įkalbėtas tapo pogrindinės organizacijos nariu. Turėdamas didelę žurnalistinio darbo patirtį, jis buvo pogrindžio laikraštėlio „Laisvoji Lietuva“ redakcijos narys ir aktyvus bendradarbis. Straipsnius pasirašydavo slapyvardžiu „Džiugas“³²⁸. Netrukus A. Skripkauskas savo likimą susiejo su V. Bulvičiaus Vilniuje kuriamą karinę pogrindinę organizaciją – Lietuvių aktyvistų frontu (LAF).

1941 m. kovo pabaigoje A. Skripkauskas vieno iš V. Bulvičiaus grupės vadovų adv. A. Kamantausko prašymu sutiko kurį laiką pasaugoti iš

³²⁶ D. Striogaitė, *Žmogus istorijos audrose*, 2004, p. 186.

³²⁷ Autoriaus asmeninis archyvas.

³²⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 169, 177, 197; *Kardas*, 1994, Nr. 1–2, p. 33.

Antanas Skripkauskas su žmona Ona bei sūnumis Romualdu Vytautu ir Eugenijumi Algirdu. Apie 1937 m.

Vokiečių repatrijavimo komisijos Kaune gautą nelegalų portatyvinį radijo siųstuvą. Sutartą dieną jis nuvyko į Vilniaus geležinkelio stotį; ten nepažįstamas asmuo jam perdavė iš Kauno atvežtą rudą lagaminą su jame įmontuotu portatyviniu radijo siųstuvu.

Netrukus A. Skripkauskas buvo pakviestas pas A. Kamantauską ir supažindintas su V. Bulvičiaus Vilniaus pagrindinės grupės (LAF) nariu, buvusiu karo lakūnu, sovietų atleistu iš Lietuvos kariuomenės ltn. L. Žemkalniu (Landsbergiu). A. Skripkauskui buvo duota užduotis surasti saugią vietą, iš kurios būtų galima susisiekti su Vokietijoje esančia radijo stotimi. Po kurio laiko į A. Skripkausko butą atvykę L. Žemkalnis (Landsbergis) ir RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) 259-ojo šaulių pulko (ŠP) ryšių kuopos vadas ltn. J. Valkiūnas pasiėmė iš jo rudą lagaminą su radijo siųstuvu.

1941 m. kovo 28 d. Vilniaus geležinkelio stotyje A. Skripkauskas susirado savo seną pažįstamą, Vilniaus geležinkelio stoties viršininko padėjėją J. Gobį ir paprašė jį kurį laiką pasaugoti lagaminą su radijo siųstuvu. Kartu paprašė leisti iš jo buto pamėginti užmegzti radijo ryšį su Vokietija. J. Gobis sutiko. Kovo 30 d. į J. Gobio tarnybinį butą Pavilnyje atėję A. Skripkauskas, L. Žemkalnis (Landsbergis) ir J. Valkiūnas atsinešė rudą lagaminą su jame įmontuotu radijo siųstuvu. J. Gobio bute siųstuvas buvo sumontuotas ir L. Žemkalnis (Landsbergis) ir J. Valkiūnas susisiekė

su Vokietijoje esančia radijo stotimi IRF. Seansas truko 10–15 minučių. Paties buto šeimininko J. Gobio tuo metu namuose nebuvo³²⁹.

Konspiraciniais sumetimais vienoje vietoje ilgiau laikyti radijo siųstuvą, juo labiau juo naudotis buvo labai pavojinga. L. Žemkalnio (Landsbergio) prašymu A. Skripkauskas ėmėsi ieškoti saugios vietos, kur būtų galima siųstuvą perkelti. Netrukus susitikęs patikimą, gerai pažįstamą Liudviniškių pradžios mokyklos vedėją mokytoją S. Mockaitį, gyvenantį Lentvaryje, A. Skripkauskas paprašė kuriam laikui priglausti nelegalų radijo siųstuvą. Šis sutiko. 1941 m. gegužės 10 d. rudą lagaminą su įmontuotu radijo siųstuvu jis pervežė į Lentvarį ir paprašė pažįstamos mokytojos Julijos Karinauskaitės, gyvenančios nuošaliau, kurį laiką lagaminą pasaugoti. Tačiau sovietiniai saugumiečiai laiko veltui neleido. Gegužės 23 d. mokytojas S. Mockaitis buvo suimtas. Toks pat likimas laukė ir mokytojo A. Skripkausko.

1941 m. gegužės 29 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas A. Abramovičius pasirašė nutarimą suimti A. Skripkauską, kaip priklausantį „kontrrevoliucinės organizacijos centrui ir slepiantį nelegalų radijo siųstuvą, taip pat remiantis suimtojo Mockaičio parodymais“³³⁰. Tą pačią dieną A. Skripkauskas buvo suimtas, o jo bute padaryta krata. Tuos įvykius sūnus Romualdas Skripkauskas prisimena taip: „Paskutinį kartą tėvą mačiau, kai man buvo 10 metų. Prisimenu, kad buvo geltonplaukis, su akiniais, maždaug 165 cm ūgio, visada pasitempęs, tvarkingas, daug rūkė, labai aktyvus, linksmas, mėgo dainuoti, rašė romanus.[...] 1941 m. gegužės 29 d. suimtą tėvą atvežė namo (Žygimantų g. 20–3) ir darė kratą. Mama buvo namie. Tėvo sesuo mus su broliu iš kiemo pakvietė pareiti ir mes viską matėme: kratą, verkiančią mamą. Stovėjome nesuprasdami, kas čia vyksta. Tėvui leido atsisveikinti. Jis man padavė savo kišeninį laikrodį, o broliukui – vizitinę kortelę. Kai saugumiečiai su tėvu išėjo iš buto, supratome, kad jį matėme paskutinį kartą. Vizitinėje kortelėje buvo užrašyta: „Atsiminkite, kad turėjote tėvą.“ Laikrodį išsaugojau: dabar jis yra Šiaulių „Aušros“ muziejuje su kitomis relikvijomis.“³³¹

³²⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 45–45 a. p.

³³⁰ Ten pat, l. 144–145.

³³¹ Autoriaus asmeninis archyvas.

Supratęs, kad pakliuvo į klastingo ir negailestingo priešo rankas, mokytojas A. Skripkauskas iš pradžių mėgino klaidinti čekistus. Gegužės 31 d. rašydamas savarankiškus parodymus jis mėgino neigti visus NKVD–NKGB jam inkriminuojamus kaltinimus. Tačiau vėliau, nuo birželio 3 d., matyt, po „intensyvaus tardymo ir fizinio poveikio priemonių taikymo“ jis palūžo ir sutiko su visais čekistų kaltinimais. Birželio 18 d. A. Skripkauskas savo tardytojams rašė: „Aš, Antanas Skripkauskas, Antano s., po ilgų svarstymų, po gilių ir audringų išgyvenimų, įtemptų sielos kovų dėl suprantamo noro palengvinti savo ir kitų kontrrevoliucionierių padėtį, ankstesnius parodymus daviau kuo miglotesnius, o ši kartą, pamatęs budrią tardytojo akį, nutariau pasirinkti tiesų, atvirą ir nuoširdaus prisipažinimo kelią. Parodymus duodu chronologine tvarka ir smulkiai.“³³² Kas tai buvo – pralaimėjimas ar vėl mėginimas klaidinti tardytojus? Šiandien į tai atsakyti neįmanoma.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, A. Skripkauskas kartu su V. Bulvičiaus grupe ir kitais suimtaisiais birželio 24 d. paryčiais buvo etapu išsiųstas į Sovietų Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 3 d. jis kartu su savo likimo draugais pasiekė Gorkį ir liepos 9 d. buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1³³³.

Kartu su mokytoju A. Skripkausku Gorkyje kalėjęs žurnalistas K. Umbražiūnas vėliau rašė: „Artėjant žiemai kalėjimo administracija kažką ruošė. Vieną kartą mus nuvedė kalėjimo koridoriais ir įleido į nedidelę kamerą. Sako, seniau joje buvo tik 8 ar 9 kaliniai, o dabar mūsų 21 vyras. Daugiausia Lietuvos karininkai. Kur sugulsime? [...] Vakarais langai užmaskuojami, kad šviesos nepadėtų vokiečių lėktuvams surasti šio miesto. [...] Gorkis (buvęs Nižnij Novgorodas) – pramonės centras. Vokiečių lėktuvai jį bombardavo rugsėjo 8 d. Mes nieko nežinojome, kas darosi fronte, todėl buvo keista, kad vokiečiai jau bombarduoja taip toli užfrontėje. [...] Rašytojas A. Skripkauskas juokaudamas šaukė bombardavimo metu: „O, šventasis Hitleri, atidaryk mūsų kalėjimą!“³³⁴

³³² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 144–149, 158, 190–200.

³³³ Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 17; kameros kortelė Nr. 23673.

³³⁴ K. Umbražiūnas, *Kai buvau miręs*, V., 1990, p. 87.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame A. Skripkauskas per vertėją iš dalies neigė savo kaltę. Tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Aš supratau, jog pasiilgiau neteisingai, tačiau žinau, kad teismas nenori žmogaus sunaikinti, ir todėl prašau teismo duoti man galimybę įrodyti, kad aš dar galiu dirbti naujam būsimam gyvenimui.“³³⁵ Tačiau „teismas“ jam, kaip ir kitiems teisiamiesiems „liaudies priešams“, buvo negailestingas. Lapkričio 28 d. pirmininkaujantis tribunolo posėdžiui Zapolskis paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą. Nuosprendį įvykdė NKVD Gorkio srities valdybos komendantas. 1941 m. gruodžio 17 d. Gorkyje užgeso Lietuvos patrioto – mokytojo, žurnalisto ir rašytojo A. Skripkausko gyvybė³³⁶. Kitą dieną jis buvo išbrauktas iš kalėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

1944 m. liepos mėn., artėjant antrajai sovietinei okupacijai, A. Skripkausko žmona O. Skripkauskienė su abiem sūnumis iš Vilniaus išsikėlė ir apsigyveno pas savo motiną Oną Kalpokienę Šiauliuose. Raudonajai armijai užėmus Šiaulius, kurį laiką slapstėsi bijodami suėmimo ir tremties į Sibirą. Vėliau ji Šiaulių mokytojų seminarijoje dėstė rusų kalbą, dirbo auklėtoja Šiaulių medicinos seserų mokykloje, o kai jai buvo uždrausta dirbti pedagoginį darbą, iki pensijos dirbo buhalterė Šiaulių baldų fabrike. Mirė 1974 m., palaidota Kaune, Romainių kapinėse.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1990 m. pabaigoje Lietuvos Respublikos Aukščiausiasis Teismas reabilitavo A. Skripkauską. 1991 m. sausio 31 d. jo sūnus R. Skripkauskas kreipėsi į tuo metu Lietuvoje dar egzistavusį sovietinio KGB padalinį (šis KGB padalinys oficialiai buvo panaikintas 1991 m. rugsėjo 26 d.), prašydamas leidimo susipažinti su tėvo byla. Birželio 10 d. KGB sekretoriato viršininkas kagėbistas V. Vilkuotis į A. Skripkausko sūnaus prašymą atsakė: „Tikslios palaidojimo vietos nustatyti nėra galimybių. Taip pat pranešame, kad negalime suteikti galimybės susipažinti su tėvo byla [...]“³³⁷

³³⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 211 a. p.–212 a. p., 224.

³³⁶ Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 17.

³³⁷ Ten pat, b. 34229/3, t. 2, l. 92–21.

1992 m. birželio mėn. A. Skripkauskas sūnus Eugenijus su brolio Romualdo sūnumi Gyčiu ir ltn. J. Sadzevičiaus dukra D. Vabaliene (Sadzevičiūte) buvo nuvykę į Gorkį ir Bugrovskojės kapinėse mėgino ieškoti savo tėvų palaidojimo vietų, tačiau veltui. Jei ir buvo kokia nors palaidojimo žymė, tai laikas sulygino viską. Kalinių laidojimo vietoje jie pastatė medinį kryžių su visų Vilniaus LAF'o štabo narių, 1941 m. gruodžio 17 d. nužudytų NKVD Gorkio kalėjime Nr. 1, pavardėmis.

Buvęs politinis kalinys žurnalistas K. Umbražiūnas prisimindamas A. Skripkauską rašė: „Politinis kalinys – žemaitis iš Mažeikių krašto – man ir šiandien stovi akyse. Tai įdomi žemaitiška asmenybė. Jis pirmą kartą su mumis, vilniečiais, pasitiko Naujuosius 1940 metus ir visus pavergė savo draugiškumu, patriotiniais pokalbiais.[...] Su A. Skripkausku artimiau susipažinau Gorkio kalėjime. Apskritai ir šiandien sunku pasakyti, kas jis daugiau buvo – mokytojas, rašytojas ar kovotojas. Viena drąsiai galiu pasakyti – jis buvo didelis Lietuvos patriotas.“³³⁸

1997 m. lapkričio 17 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu A. Skripkauskas po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi. 1999 m. kovo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu jam po mirties pripažintas kario savanorio vardas.

³³⁸ Kardas, 1994, Nr. 1–2, p. 33.

Jonas VABALAS

Gimė 1908 m. spalio 21 d. Daugėlaičių k., Kybartų vls., Vilkaviškio aps. Pradžios mokslus jis ėjo Kybartuose. 1926 m. baigė Kybartų aukštesniąją komercijos mokyklą. 1927 m. rugsėjo 10 d. įstojo į Karo mokyklą ir buvo paskirtas į parengiamąjį kursą, rugsėjo 26 d. perkeltas į jaunesnįjį kursą³³⁹. Dar mokydamasis Kybartuose pasižymėjo kaip geras sportininkas.

J. Vabalo sportinis talentas visiškai atsiskleidė jam mokantis Karo mokykloje. Jis buvo tarp pirmųjų įvairiose lengvosios atletikos rungtyse, slidinėjimo, fechtavimo, šaudymo, plaukimo varžybose. 1930 m. gegužės 17 d. Karo mokyklos kariūnas J. Vabalas pasiekė savo pirmąjį Lietuvos rekordą³⁴⁰. 1930 m. spalio 25 d. J. Vabalui, baigusiam Karo mokyklos XII laidą, suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 5-ojo pėstininkų DLK Kęstučio pulko 9-ąją kuopą jaunesniuju karininku³⁴¹. 1931 m. sausio 1 d. pagal Karininkų laipsnių įstatymą leitenanto laipsnis jam pakeistas į jaunesniojo leitenanto laipsnį. Mėgstamiausia jo sporto šaka buvo lengvoji atletika. J. Vabalas dvylika kartų tapo Lietuvos čempionu šuolių su kartimi ir į aukštį, trišuolio rungtyse, daug kartų įvairiose varžybose yra užėmęs prizines vietas, septynis kartus gerino Lietuvos rekordus. 1931 m. rugpjūčio 28–30 d. dalyvavo kariuomenės sporto šventėje, kurioje karinės penkiakovės, 400 m bėgimo ir šuolių su kartimi rungtyse tapo nugalėtoju ir buvo apdovanotas³⁴². 1932 m. lapkričio 1 d. jis perkeltas į 6-ąją kuopą ir paskirtas būrio vadu. 1933 m. gruodžio 1 d. J. Vabalas paskirtas mokomosios kuopos vyresniuju karininku. 1934 m. lapkričio 23 d. pakeltas į leitenantus³⁴³.

³³⁹ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2917, l. 44.

³⁴⁰ V. Statkus, *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1917–1940 m.*, Čikaga, 1986, p. 726.

³⁴¹ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2917, l. 44.

³⁴² *Lietuvos aidas*, 2002, Nr. 11.

³⁴³ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2917, l. 44–50.

1935 m. rugpjūčio 10–18 d. lt. J. Vabalas kartu su kitais šešiais Lietuvos lengvaatlečiais dalyvavo Pasaulio studentų žaidynėse – Universiadoje Budapešte, Vengrijoje³⁴⁴. Rugsėjo 2 d. jis buvo paskirtas vyresniuoju karininku į 2-ąją kuopą, o rugsėjo 3 d. komandiruotas Kariuomenės štabo Spaudos ir švietimo skyriaus viršininko žinion, tapo Krašto apsaugos ministerijos (KAM) stipendininku³⁴⁵. 1935 m. rugsėjo 9 d. buvo komandiruotas į Briuselio karinį fizinio lavinimo institutą – *Institut Militaire d'Education Physique* Belgijoje. Prieš išvykdamas į Belgiją, 1935 m. J. Vabalas vedė Česlavą Kamaitytę. Sėkmingai baigęs mokslus ir gavęs fizinės kultūros ir sporto daktaro diplomą, 1937 m. rugsėjo 1 d. jis grįžo į Lietuvą. Rugsėjo 18 d. buvo paskirtas į 5-ąjį pėstininkų DLK Kęstučio pulką³⁴⁶.

Studijuodamas Briuselyje lt. J. Vabalas ir toliau aktyviai sportavo. Jis tapo Belgijos karininkų penkiakovės varžybų nugalėtoju, šaudymo čempionu. Medaliu ir prizų už sportinius laimėjimus jį apdovanojo pats Belgijos karalius Leopoldas III (šis apdovanojimas saugomas Trakų istorijos muziejuje)³⁴⁷.

1937 m. lt. J. Vabalas buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Tų pačių metų lapkričio 19 d. jis perkeltas į Karo sanitarijos valdybą ir paskirtas fizinio lavinimo instruktoriumi. Karo sanitarijos valdybos viršininko tos pačios dienos įsakymu komandiruotas ir išvyko Kariuomenės štabo I skyriaus viršininko žinion³⁴⁸. 1938 m. liepos 17–20 d. jis dalyvavo pirmojoje Lietuvos tautinėje olimpiadoje Kaune, lengvosios atletikos varžybose šuolių su kartimi į aukštį rungtyje pasiekė naują Lietuvos rekordą ir buvo apdovanotas aukso medaliu³⁴⁹.

1938 m. lapkričio 23 d. J. Vabalas buvo pakeltas į kapitonus. 1939 m. sausio ir gegužės–liepos mėn., kaip kariuomenės fizinio lavinimo instruktorius, kartu su žymiu JAV gimusiu lietuvių kilmės krepšininku Pranu Lubinu bei kitais sporto specialistais iš JAV jis skaitė pas-

³⁴⁴ Lietuvos lengvoji atletika. XX amžius, V., 2001, p. 67.

³⁴⁵ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2917, l. 50.

³⁴⁶ Ten pat, l. 1–70.

³⁴⁷ Lietuvos aidas, 2002, Nr. 11.

³⁴⁸ LCVA, f. 4, ap. 1, b. 417, l. 54.

³⁴⁹ J. Narbutas, Sportas nepriklausomoje Lietuvoje, Čikaga, 1978, d. 2, p. 226.

kaitas karininkų keturių mėnesių kursuose³⁵⁰. 1939 m. birželio 10–11 d. kpt. J. Vabalas dalyvavo Varšuvoje tarpvalstybinėse Lenkijos ir Lietuvos lengvosios atletikos varžybose ir šuolio į aukštį su kartimi rungtyje vėl pasiekė naują Lietuvos rekordą³⁵¹. 1940 m. jis parengė ir išleido vadovėlį „Fizinis lavinimas: vadovėlis kariuomenei“. Tų pačių metų liepos 31 d. – rugpjūčio 20 d. buvo išvykęs į Palangą, ten skaitė paskaitas kūno kultūros mokytojų ir instruktorių kursuose³⁵².

Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą ir likviduojant Lietuvos kariuomenę, 1940 m. rugsėjo 11 d. Likvidacinės komisijos pirmininko įsakymu kpt. J. Vabalas buvo laikinai paskirtas į formuojamą RA 29 ŠTK Karo mokyklą. Rugsėjo 24 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos įsakymu jis buvo paskirtas RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) štabo fizinio lavinimo instruktoriumi³⁵³.

Čia tarnaudamas kpt. J. Vabalas įsitraukė į antisovietinį pagrindinį judėjimą, kuriame dalyvavo dauguma korpuso karininkų. Jis buvo artiškai pažįstamas su šio judėjimo vadovu V. Bulvičiumi ir jo pavaduotoju J. Kiliumi. Jie taip pat visiškai juo pasitikėjo. Vieno pokalbio metu J. Kilius pasakė J. Vabalui, kad reikėtų visoje Lietuvoje organizuoti punktus, kuriuose Vokietijos ir SSRS karo atveju iš vokiečių lėktuvų būtų numesti ginklai sukilėliams. Kpt. J. Vabalas buvo pirmasis iš dvidešimt vieno karininkų, kuriuos 1941 m. birželio 14 d. tardomi J. Kilius ir V. Bulvičius įvardijo kaip patikimus ir pasirengusius dalyvauti sukilime³⁵⁴.

1941 m. vasario 16 d. J. ir Č. Vabalams gimė sūnus Vytautas³⁵⁵. 1941 m. kovo mėn. kpt. J. Vabalas vyko tarnybinę komandiruotę į 215-ąją šaulių pulką (ŠP), dislokuotą Rokiškyje, ir 618-ąją artilerijos pulką, dislokuotą Kupiškyje. J. Kilius paprašė perduoti leitenantams Kaziui Gaižučiui ir Vladui Brūzgai abiejų pulkų vietovės žemėlapius su pažymėtomis vietomis, kur prasidėjus karui turėtų būti iš vokiečių lėktuvų numesti ginklai. Paduodamas žemėlapius jis prašė J. Vabalą tiksliai

³⁵⁰ LCVA, f. 929, ap. 1, b. 622, l. 10, 44.

³⁵¹ Lietuvos lengvoji atletika. XX amžius, p. 82.

³⁵² LCVA, f. 929, ap. 1, b. 622, l. 54.

³⁵³ Ten pat, f. 1323, ap. 1, b. 597, l. 15; b. 602, l. 107 a. p.

³⁵⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 54–55.

³⁵⁵ Ten pat, s. b. Nr. 1258, l. 40.

įvykdyti užduotį, niekam apie tai nesakyti ir nieko daugiau neklausi-
nėti. J. Vabalas šį J. Kiliaus pavedimą įvykdė. Tačiau vėliau tardomas
saugumiečių jis sakė, kad ryšulius su žemėlapiais perdavęs 215-ojo šp
štabo viršininkui plk. Tomui Vidugiriui ir fizinio lavinimo instruktoriui
lt. Vytautui Gončiui, nežinodamas, kas juose yra³⁵⁶. Tai mažai tikėtina.
Greičiausiai tokiu būdu jis mėgino klaidinti savo tardytojus. Beje, daug
vėliau, kai J. Vabalas kėlė klausimą dėl savo reabilitacijos, šis jo teiginys,
atrodo, atliko lemiamą vaidmenį.

1941 m. birželio 14 d. į 179-osios ŠD vasaros stovyklą Pabradėje
atvažiavo tamsiai žalios spalvos dengtas sunkvežimis. Atvykęliai priėjo
prie stovyklos viršininko: „Štai sąrašas. Iškvieskite šiuos lietuvių kari-
ninkus. Važiuosime į pasitarimą... Į sąrašą papuolė ir Jonas Vabalas. Be-
važiuojant į pasitarimą nieko neįtariantys karininkai buvo nuginkluoti.
Vilniuje juos uždarė Vidaus reikalų komisariate. Iki karo pradžios buvo
likusi tik savaitė.“³⁵⁷

1941 m. birželio 18 d. NKGB Vilniaus miesto Tardymo skyriaus
viršininko pavaduotojas čekistas lt. A. Abramovičius, remdamasis su-
imto J. Kiliaus parodymais, pasirašė nutarimą suimti (tik dabar) buvu-
sį 179-osios ŠD „fizikultūros viršininką Joną Vabalą, vedusį, gyvenantį
Vilniuje, Teatro g. 8–4, kaip sutikusį dalyvauti sukilime prasidėjus karui
tarp Vokietijos ir SSRS“³⁵⁸. Iš archyve esančių dokumentų matyti, kad jau
birželio 17 d. naktį 1 val. 20 min. NKGB Vilniaus miesto Tardymo sky-
riaus tardytojas čekistas Aleksandras Sidorovas pradėjo tardyti suimtą
kpt. J. Vabalą. Kai kuriuose NKVD–NKGB dokumentuose nurodoma
kita jo suėmimo data – 1941 m. birželio 14 d.³⁵⁹

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, kpt. J. Va-
balas kartu su visa V. Bulvičiaus grupe ir kitais kaliniais birželio 24 d.
paryčiais buvo etapu išsiųstas į Sovietų Rusijos gilumą. 1941 m. liepos
9 d. jis buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. Čia rugsėjo 30 d.
NKVD Gorkio srities valdybos vyr. operatyvinis įgaliotinis čekistas ser-
žantas G. Kadykovas pradėjo jį tardyti. Tardytojo verčiamas spalio 3–4 d.

³⁵⁶ Ten pat, t. 2, l. 144.

³⁵⁷ *Lietuvos aidas*, 2002, Nr. 11.

³⁵⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, s. b. Nr. 1258, l. 36–38 a. p.

³⁵⁹ Ten pat, t. 3, l. 206 a. p., s. b. Nr. 1258, l. 41.

J. Vabalas lietuvių kalba rašė savarankiškus parodymus, kuriuose teigė
esąs lojalus sovietų valdžiai ir nedalyvavęs jokioje antisovietinėje veiklo-
je, o kas buvo tuose žemėlapiuose, kuriuos jam buvo įdavęs J. Kilius, jis
nežinojęs. „Kontrrevoliucinei organizacijai aš nepriklausiau ir apie jos
egzistavimą sužinojau tiksliai etapuojamas iš Vilniaus į Gorkį iš suimtų-
jų kpt. Izidoriaus Andriūno ir kpt. Pijaus Dovydaičio [P. Dovydaitis su
V. Bulvičiaus grupe susietas nebuvo. – *Aut.*]“, – teigė J. Vabalas³⁶⁰. Spalio
14 d. įvyko J. Vabalo ir J. Kiliaus akistata, kurios metu J. Vabalas pripa-
žino jam NKVD pateiktus kaltinimus³⁶¹. 1941 m. spalio 29 d. čekistas
Jefremovas pateikė kpt. J. Vabalui kaltinimą.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos kari-
nės apygardos karo tribunolo posėdis; jame kpt. J. Vabalas prisipaži-
no kaltu, tačiau neigė buvęs antisovietinės pagrindinės organizacijos
nariu. „Aš būdamas komandiruotėje vykdžiau tik tai, ko manęs prašė
J. Kilius.[...] Aš tik dabar supratau, kad galėjau būti šios organizacijos
nariu, bet tuomet mano vaidmuo man buvo neaiškus“, – sakė J. Vaba-
las³⁶². Tardamas paskutinį žodį jis pripažino savo kaltę, bet prašė tribu-
nolą atsižvelgti į tai, kad jis taip pasielgė neturėdamas piktybiškų kėslų,
ir prašė suteikti galimybę savo darbu įrodyti, jog jis nesąs idėjinis prie-
šas. Tribunolo lapkričio 28 d. nuosprendžiu kpt. J. Vabalui buvo skirta
bausmė – 10 metų kalėti lageryje, konfiskuoti turtą ir dar 5 metams
atimti pilietines teises³⁶³.

Po teismo kpt. J. Vabalas, vienintelis iš visų V. Bulvičiaus grupės nu-
teistųjų, dėl nežinomų priežasčių ir toliau kurį laiką buvo kalinamas NKVD
Gorkio kalėjime Nr. 1. 1942 m. spalio mėn. jis buvo perkeltas į Maskvos
Butyrkų kalėjimą, ten vienutėje buvo kalinamas net trejus metus³⁶⁴. Vėliau
jo antroji žmona Zofija Vabalienė pasakojo: „Vyras, prisimindamas Bu-
tyrkų kalėjimą, sakė, kad nenorėdamas išprotėti pats su savimi kalbėdavo
anglų, prancūzų, vokiečių, lenkų kalbomis arba dainuodavo.“³⁶⁵

³⁶⁰ Ten pat, t. 2, l. 134, 140–142; t. 3, l. 131.

³⁶¹ Ten pat, l. 145–146 a. p.

³⁶² Ten pat, l. 218 a. p.–219.

³⁶³ Ten pat, l. 226 a. p., 234.

³⁶⁴ Ten pat, t. 4, l. 3 a. p.

³⁶⁵ *Lietuvos aidas*, 2002, Nr. 11.

Tik 1945 m. gegužės mėn., jau pasibaigus karui, po ilgo badavimo (badavo protestuodamas prieš kalinimą) susirgęs plaučių tuberkulioze, kpt. J. Vabalas iš Butyrkų kalėjimo buvo perkeltas į Intos lagerį Komijos ASSR. 1948 m. gegužės 31 d. jis, „kaip ypač svarbus nusikaltėlis“, perkeltas į SSRS MVD ypatingojo režimo Abezės lagerį. 1950 m. rugpjūčio 29 d. iš lagerio buvo paleistas ir ištremtas į Mašukovką, Tasejevo r., Krasnojarsko kr. Dirbo darbininku, meistru, nuo 1961 m. gruodžio – brigadininku miško pramonės ūkyje. 1956 m. balandžio 15 d. SSRS generalinės prokuratūros, SSRS MVD ir SSRS KGB bendru įsakymu buvo paleistas, jam išduotas pasas, tačiau grįžti į Tėvynę neleista. 1957 m. kovo 6 d. iš Mašukovkos jis parašė SSRS generaliniam prokurorui skundą, prašydamas dar kartą peržiūrėti jo bylą³⁶⁶.

Gyvendamas tremtyje Mašukovkoje J. Vabalas susipažino su būsima antrąja žmona Zofija ir ją netrukus vedė. Vėliau Z. Vabalienė pasakojo: „Mane irgi buvo ištrėmę į Mašukovką. Čia su juo susipažinau, pamilome vienas kitą, apsivedėme. Tremtyje mano vyras daug kam buvo pavyzdys. Net apiplyšusi vatinė „šimtasiulė“ negalėjo nuslėpti jo tvirtos, kariškos laikysenos. Daugelis ir tremtyje į jį kreipdavosi: „Tamsta kapitone.“³⁶⁷

1958 m. sausio 28 d. gavęs J. Vabalo skundą, UKGB Krasnojarsko krašto įgaliotinis vyr. lt. Belovas apklausė Mašukovkoje tuo metu gyvenusį J. Vabalą. Šis neigė visus ankstesnius savo parodymus, duotus tardymo metu: „[...] tokių parodymų aš nedaviau, tačiau po jais pasirašiau veikiamas nepakeliamų fizinio poveikio priemonių. Po šešių mėnesių tardymo mušimu aš buvau privestas prie tokios būklės, kad tardytojui buvau priverstas pasakyti: „Rašykite ką norite, o aš pasirašysiu.“ Taip elgiausi norėdamas greičiau išsigelbėti iš kankinimų ir mušimo ir greičiau pakliūti į lagerį, kad išlikčiau gyvas.[...] Neišgavę mano prisipažinimo, visiškai išrengtą, tik su kojineėmis, įmetė mane 7 paroms į karcerį.“³⁶⁸

1963 m. rugpjūčio 5 d. Vilniuje kaip liudytojai J. Vabalo byloje ir jo nurodyti kaip kartu tarnavę Lietuvos kariuomenėje saugumiečių buvo apklausti LSSR Ministrų Tarybos darbuotojas, buvęs Raudonosios armijos 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos 156-ojo ŠP vadas plk. Vladi-

miras Lunia ir Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komiteto pirmininkas, taip pat buvęs RA 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos vadas gen. mjr. Vladas Karvelis, o rugpjūčio 24 d. – Žemės ūkio akademijos Civilinės gynybos kursų dėstytojas, buvęs RA 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos vadas plk. Vladas Motieka. V. Karvelis ir V. Motieka teigė, jog J. Vabalo gerai nepažinoję, kartu netarnavę ir apie jį nieko pasakyti negalį. Vienintelis V. Lunia, nors jis taip pat J. Vabalo beveik nepažinojo, nepabijojo pasakyti: „Mano nuomone, J. Vabalas nebuvo iš anksto neigiamai nusistatęs Sovietų Sąjungos priešas, o tik tapo to laikotarpio auka [...].“³⁶⁹

1963 m. gruodžio 24 d. SSRS generalinis karo prokuroras justicijos gen. lt. A. Gornas parašė SSRS Aukščiausiosios Tarybos Karo kolegijai skundą, jame siūlė Maskvos karinės apygardos karo tribunolo 1941 m. lapkričio 28 d. nuosprendį J. Vabalui pakeisti ir bylą nutraukti, nes neįrodyta jo kaltė. 1964 m. vasario 6 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Karo kolegija patvirtino protestą – skundą. J. Vabalas buvo visiškai išteisintas ir reabilituotas. 1964 m. kovo 17 d. jam buvo įteiktas reabilitacijos pažymėjimas³⁷⁰.

1965 m. kpt. J. Vabalas su antrąja žmona Z. Vabaliene grįžo į Lietuvą. Jis ir toliau buvo ištikimas sportui: organizavo įvairias lengvosios atletikos varžybas, tapo lengvosios atletikos teisėju. 1972 m. jam suteikta aukščiausia to meto Sovietų Sąjungos lengvosios atletikos sporto teisėjo visasąjunginė kategorija. J. Vabalui net buvo leista teisėjauti Maskvoje vykusiame Sovietų Sąjungos ir JAV lengvosios atletikos mače. J. Vabalas tapo sovietinės Lietuvos lengvosios atletikos federacijos teisėjų kolegijos pirmininku. 1972 m. jis išleido knygą „Jaunuolio fizinis lavinimas“.

Lietuvos kariuomenės karininkas, kapitonas, antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, sportininkas ir sporto veikėjas J. Vabalas mirė Vilniuje 1987 m. gegužės 13 d. Palaidotas Saltoniškių kapinėse³⁷¹.

2001 m. lapkričio 16 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu jis po mirties buvo apdovanotas Kariuomenės kūrėjų savanorių medaliu.

³⁶⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 73 a. p.; t. 4, l. 3 a. p.–5, 358.

³⁶⁷ Lietuvos aidas, 2002, Nr. 11.

³⁶⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 4, l. 25–26 a. p.

³⁶⁹ Ten pat, l. 351–354 a. p.

³⁷⁰ Ten pat, t. 2, l. 79; t. 3, l. 355–357, 359–360.

³⁷¹ Lietuvos aidas, 2002, Nr. 11.

Aleksandras (Aleksas) VAINORIS

Gimė 1915 m. kovo 1 d. Duobinių k., Luokės vls., Telšių aps. pasiturinčių ūkininkų šeimoje; joje augo dar trys broliai: Stepas, Antanas ir Juozas bei sesuo Elzbieta. 1927 m. mirus tėvui, visi namų ūkio rūpesčiai teko motinai ir vaikams. 1935 m. baigęs Telšių Vyskupo Valančiaus valstybinę gimnaziją, A. Vainoris pradėjo dirbti Šiaulių apygardos teismo antstolio kontoroje Tel-

šiuose mašininku raštininku. Įstojo į VDU Teisės fakulteto Ekonomikos skyrių. 1936 m. rugsėjo 19 d. buvo pašauktas atlikti karo tarnybos, pasiūstas į Karo mokyklą ir priimtas kariūnu aspirantu. 1937 m. rugsėjo 15 d. A. Vainoriui, baigusiam Karo mokyklos XII aspirantų laidą, suteiktas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paleistas į pėstininkų karininkų atsargą³⁷².

1938 m. kovo 15 d. ats. jaun. ltn. A. Vainoris priimtas civiliu tarnautoju į Lietuvos kariuomenės Tiekimo valdybą ir paskirtas raštininku. Nuo 1939 m. kovo 30 d. jis buvo Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) 1-osios Kauno rinktinės narys. 1939 m. rugsėjo 17 d. Lietuvoje paskelbus dalinę mobilizaciją, A. Vainoris buvo mobilizuotas į Lietuvos kariuomenę, bet spalio 2 d. mobilizaciją atšaukus (paskelbus demobilizaciją), lapkričio 10 d. paleistas į atsargą ir grįžo į ankstesnę civilinio tarnautojo tarnybą Kariuomenės štabe. 1939 m. A. Vainoris vedė Emiliją Ščiukaite³⁷³.

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą ir pradėjus Lietuvos kariuomenės likvidavimą, rugsėjo 21 d. A. Vainoris, kaip buvusio Kariuomenės štabo civilinis tarnautojas, perkeltas į naujai formuojamą RA 29 ŠTK ir paskirtas civiliniu tarnautoju į Korpuso štabo I skyrių. Tada jis su žmona persikėlė gyventi į Vilnių. 1940 m. lapkričio 15 d. Pabaltijo

³⁷² LCVA, f. 930, ap. 2V, b. 22, l. 1.

³⁷³ Ten pat; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 26; s. b., l. 20; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, 2008, t. 8, p. 139.

ypatingosios karinės apygardos slapto įsakymu Nr. 0217 A. Vainoris buvo paskirtas RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) 259-ojo šaulių pulko (ŠP) išdininku ir įtrauktas į tikrosios karo tarnybos karininkų įskaitą³⁷⁴. Tokiu būdu A. Vainoris tapo kadro karininku – jaunesniuoju leitenantu. 1940 m. gruodžio 20 d. jis buvo paskirtas 179-ojo ŠP štabo Operacijų skyriaus raštvedybos vedėju. Vėliau tardomas A. Vainoris sakė: „[...] aš įstojau į Raudonąją armiją, buvau paskirtas bataliono finansų dalies viršininku, mane atestavo ir tuo aš buvau labai patenkintas.“³⁷⁵

Atvykęs į paskyrimo vietą, jaun. ltn. A. Vainoris iš gen. št. kpt. J. Kiliaus perėmė visus raštvedybos dokumentus, taip pat biblioteką ir tris spintas su kariniais žemėlapiais. Kovo pabaigoje į jo kabinetą atėjęs gen. št. mjr. V. Bulvičius atnešė keletą špagatu surištų žemėlapių ir paprašė juos pasaugoti nedegamojoje spintoje, niekam jų nerodyti ir neregistruoti į žurnalą. A. Vainoris taip ir padarė. Maždaug 15 dienų žemėlapius jis laikė savo žinioje. Per tą laiką V. Bulvičius ir J. Kilius ne kartą buvo paėmę šiuos žemėlapius ir vėl juos grąžino. Tačiau paskutinį kartą žemėlapius paėmęs V. Bulvičius jų A. Vainoriui negrąžino³⁷⁶.

1941 m. birželio 14–16 d. vykstant masiniams RA 29 ŠTK karininkų lietuvių suėmimams, į enkavėdistų akiratį pateko ir jaun. ltn. A. Vainoris. Remdamiesi suimtojo J. Kiliaus parodymais, išgautais tardymo metu, 1941 m. birželio 15 d. 179-osios ŠD Ypatingojo skyriaus čekistai suėmė A. Vainorį. SSRS gynybos liaudies komisaro įsakymu jis buvo pašalintas iš RA 29 ŠTK. Birželio 16 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos Tardymo skyriaus tardytojas čekistas seržantas V. Golovas 12 val. pradėjo A. Vainorio tardymą, kuris baigėsi tik kitą dieną, 2 val. 30 min. Čekistą domino tėvų ūkio dydis, galvijų skaičius, ar turėjo tėvai samdomųjų darbininkų. Politinių klausimų jis visai nekėlė³⁷⁷.

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir SSRS karui, A. Vainoris kartu su V. Bulvičiaus grupe ir daugeliu kitų Vilniuje NKVD kalintų ka-

³⁷⁴ LCVA, f. 929, ap. 1, b. 642, l. 62; LYA, f. K-8, ap. 2, saug. vnt. 3, l. 38; S. Knezys, *Lietuvos karių sukilimas 1941 m. birželio 22 d. – liepos vidurys*, rankraštis, p. 38.

³⁷⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 35; t. 3, l. 198; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, p. 139.

³⁷⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 33 a. p.

³⁷⁷ Ten pat, b. 34339/3, t. 2, s. b., l. 17–22 a. p.

Aleksandras Vainoris NKVD Gorkio kalėjime 1941 m. liepos 9 d.

linių birželio 24 d. buvo etapu išsiųstas į Sovietų Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 9 d. jis buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. Rugsėjo 26 d. NKVD Gorkio srities valdybos tardytojas čekistas Finkelšteinas pradėjo A. Vainorį tardyti. Tardytojas mėgino priversti jį prisipažinti buvus antisovietinės pagrindinės karinės organizacijos nariu, tačiau šis tą kategoriškai neigė. Spalio 11 d. A. Vainoris prisipažino kovo pabaigoje gavęs iš V. Bulvičiaus keletą špagatu surištų žemėlapių, tačiau kas juose buvo, jis nesidomėjęs. Vėliau jis tuos žemėlapius grąžinęs V. Bulvičiui. Spalio 16 d. čekistai surengė V. Bulvičiaus ir A. Vainorio akistatą; per akistatą V. Bulvičius patvirtino, kad žemėlapių planą su pažymėtais punktais, į kuriuos vokiečių lėktuvai turėjo išmesti sukilėliams ginklų, jis per J. Kilių perdavęs A. Vainoriui. Tačiau A. Vainoris tai neigė. Spalio 29 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas vyr. lt. Jefremovas pateikė A. Vainoriui kaltinimą, tačiau jis su kaltinimu sutiko tik iš dalies: „Kaltu prisipažįstu tuo, kad aš galbūt saugojau žemėlapių planą, bet kontrrevoliucinei organizacijai aš nepriklausiau.“³⁷⁸

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame A. Vainoris vėl teigė, kad jis jokių sužymėto žemėlapių nematęs. Be to, išankstinio tardymo metu prašęs akistatos su J. Kiliumi, tačiau tai nebuvo padaryta. Tardamas paskutinį žodį A. Vainoris pasakė: „Aš sovietų valdžiai nieko bloga nepadariau ir

³⁷⁸ Ten pat, I, 31–33 a. p.; t. 3, I, 36–36 a. p., 38.

nenorėjau padaryti. Prašau teismo mane išteisinti ir duoti darbą pagal specialybę. Tardymo metu aš daug išgyvenau. [...] Jei nebūčiau buvęs paskirtas štabo operatyvinio skyriaus raštvedybos vedėju, o likęs batalione, tai viso to nebūtų tekę išgyventi. Mano sveikata pakirsta. Prašau man suteikti galimybę atgauti sveikatą ir dirbti pagal specialybę.“³⁷⁹

Keista, bet 1941 m. lapkričio 28 d. Maskvos karinės apygardos karo tribunolas po posėdžio paskelbė: „Aleksui Vainoriui, Juozo s., pateikti kaltinimai pagal RSFSR BK str. 58 p. 2 ir 11, karo tribunolo nuomone, neįrodyti [...]. Tuo remdamasis karo tribunolas nusprendė: [...] Aleksas Vainoris, Juozo s., teismo išteisintas ir iš suėmimo jį paleisti.“³⁸⁰ Tai buvo tikrai beprecedentis atvejis tuometėje SSRS karo tribunolų praktikoje. Ypač turint omenyje, kad vyko karas ir vokiečiai tuo metu jau artėjo prie Maskvos.

Tačiau toks karo tribunolo sprendimas nereiškė, kad A. Vainoris tapo laisvas ir išvengė liūdno savo draugų likimo. Į laisvę jis nebuvo paleistas. Jam buvo pritaikyta SSRS NKVD ir SSRS prokuroro 1941 m. birželio 22 d. direktyva Nr. 221 ir NKVD Kalėjimų valdybos (gulago) nurodymu jis iš įkalinimo vietos nebuvo paleistas. Ši direktyva prasižėjęs karui SSRS NKVD liaudies komisaro L. Berijos iniciatyva buvo skubiai sukurpta ir jo paties bei tuomečio SSRS prokuroro V. Bočkovo pasirašyta. Direktyvos 1-ajame punkte įsakmiai nurodoma: „Nepaleisti iš lagerių, kalėjimų ir kolonijų kontrrevoliucionierių, banditų, recidyvistų ir kitų pavojingų nusikaltėlių“. 3-iajame punkte dar papildoma: „Suimti kalinius, apie kuriuos turima duomenų, kad jie dalyvavo antisovietinėje veikloje.“³⁸¹

Kalėjimas ir nežmoniški tardymai galutinai palaužė ir taip silpną A. Vainorio sveikatą. 1942 m. balandžio 18 d. jis buvo paguldytas į NKVD Gorkio kalėjimo ligoninę ir joje gydomas. Tų pačių metų liepos 7 d. jis mirė nuo plaučių tuberkuliozės. Archyve saugomoje A. Vainorio byloje yra medicininė pažyma apie jo mirtį; pažymą 1942 m. liepos 9 d. pasirašė jį gydžiusi gydytoja Baranova.³⁸²

³⁷⁹ Ten pat, I, 225 a. p.

³⁸⁰ Ten pat, I, 233–234.

³⁸¹ <http://dlib.eastview.com>.

³⁸² IYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, t. 3, l. 605; tardymo fondas, vokas 7-1.

Lietuvos kariuomenės karininko A. Vainorio palaidojimo vieta nežinoma. NKVD suimtas ir tardomas A. Vainoris sakė, kad žmona laukiasi kūdikio, tačiau tolesnis žmonos E. Vainorienės, o galbūt ir jų kūdikio likimas nežinomas.

2000 m. balandžio 26 d. Lietuvos krašto apsaugos ministro įsaky-
mu A. Vainoriui po mirties buvo suteiktas leitenanto laipsnis³⁸³.

Jonas VALKIŪNAS

Gimė 1907 m. rugpjūčio 24 d. Me-
deikių k., Biržų vls. ir aps., ūkininkų
šeimoje; Jis buvo vyriausias, be jo,
šeimoje dar augo vėliau gimę trys bro-
liai – Petras, Kostas ir Povilas.

Atvykęs į Kauną, J. Valkiūnas
baigė „Pavasario“ aukštesniąją ko-
mercijos mokyklą. 1928 m. lapkričio
1 d. jis buvo pašauktas atlikti karo
tarnybos. Baigusiam puskarininkų
mokyklą J. Valkiūnui suteiktas puskar-

ininkio laipsnis ir jis liko tarnauti kariuomenėje. Vakaraus mokėsi suau-
gusiųjų gimnazijoje. 1933 m. baigęs gimnaziją, įstojo į Karo mokyklą³⁸⁴.
1935 m. rugsėjo 15 d. baigusiam Karo mokyklos XVII laidą J. Valkiūnui
suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į Ryšių batalioną.
1936 m. rugsėjo 14 d. gavęs bataliono vado leidimą, jis laisvuju klausy-
toju įstojo į VDU Gamtos ir matematikos fakulteto Fizikos ir chemijos
skyrių. J. Valkiūnas buvo vedęs Ireną (kituose dokumentuose nurodoma
Elena). Vaikų jie neturėjo. 1940 m. gegužės 29 d. lttn. J. Valkiūnas buvo
perkeltas į 4-ąją pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Mindaugo pulką, dis-
lokuotą Panevėžyje³⁸⁵.

³⁸³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 8, p. 139.

³⁸⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 2, l. 39–40; t. 4, l. 6 a. p.–7.

³⁸⁵ LCVA, f. 930, ap. 2, b. 2V; f. R-222, ap. 1, b. 3, l. 131; LYA, f. K-1, ap. 58,
b. 34229/3, t. 2, l. 26; t. 4, l. 7.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą ir likviduojant Lietu-
vos kariuomenę, rugsėjo 24 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos
įsakymu lttn. J. Valkiūnas buvo paskirtas RA 29 ŠTK 179-osios šaulių di-
vizijos (ŠD) 259-ojo šaulių pulko (ŠP) ryšių kuopos vadu. Netrukus jis
buvo perkeltas į aukštesnes pareigas – paskirtas RA 29 ŠTK Ryšių sky-
riaus viršininko padėjėju³⁸⁶.

1941 m. kovo 20 (21) d. lttn. J. Valkiūnui telefonu paskambino ats.
lttn. buvęs karo lakūnas L. Žemkalnis (Landsbergis). Jie buvo geri pažįs-
tami dar iš Karo mokyklos laikų, vėliau kartu tarnavo Ryšių batalione.
L. Žemkalnis (Landsbergis) pakvietė J. Valkiūną susitikti ir pasikalbėti.
Jie susitiko Lenino (dabar Gedimino) prospekte buvusiame „Pilzeno“
bare. L. Žemkalnis (Landsbergis) pasiūlė jam įstoti į slaptą organizaciją.
Netrukus po šio pokalbio jiedu užsuko pas Vilniaus pagrindžio (LAF)
dalyvį mokytoją A. Skripkauską į jo butą Žygimantų gatvėje, kur tuo
metu buvo slepiamas lagaminas su portatyviniu radijo siųstuvu. J. Val-
kiūnas apžiūrėjo radijo siųstuvą ir buvo nutarta jis pernešti į jo butą. Jie-
du su L. Žemkalniu (Landsbergiu) tą ir padarė. J. Valkiūno bute siųstu-
vas buvo dar sykį atidžiai apžiūrėtas ir konstatuota, jog jis yra techniškai
tvarkingas ir tinkamas naudoti³⁸⁷.

1941 m. kovo 30 d. J. Valkiūnas su mokytoju A. Skripkausku ir
L. Žemkalniu (Landsbergiu) pervežė radijo siųstuvą į geležinkelininko
J. Gobio butą Pavilnyje. Šeimininko tuo metu namuose nebuvo, todėl
svečius į namus įleido jo žmona E. Gobienė. Ten siųstuvas buvo sumon-
tuotas ir J. Valkiūno konsultuojamas L. Žemkalnis (Landsbergis) susi-
siekė su radijo stotimi IRF Vokietijoje. Šifruotą radiogramos tekstą jis
išvakarėse buvo gavęs iš Vilniaus pagrindinės organizacijos (LAF) va-
dovo gen. št. mjr. V. Bulvičiaus. Po radijo ryšio su Vokietija J. Valkiūnas,
L. Žemkalnis (Landsbergis) ir A. Skripkauskas radijo siųstuvą išmontavo
ir paliko J. Gobio bute, o patys pėsčiomis grįžo į Vilnių³⁸⁸.

Tačiau Vilniuje veikiantį nežinomą trumpųjų bangų radijo siųs-
tuvą jau buvo aptikusi sovietų karinė kontržvalgyba ir kantriai sekė jos

³⁸⁶ LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 602, l. 108 a. p.; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3,
l. 206 a. p.

³⁸⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 46.

³⁸⁸ Ten pat, l. 47.

pasirodymą eteryje. Dar 1941 m. gegužės 22 d. sovietiniai saugumiečiai suėmė pirmąjį, tiesiogiai su šiuo siųstuvu susijusį asmenį – mokytoją S. Mockaitį. 1941 m. birželio 13 d. atėjo ir lt. J. Valkiūno eilė. Jį enkavėdistai suėmė jo paties bute. Kaip minėta, suimamas J. Valkiūnas mėgino pasipriešinti ginklu³⁸⁹. Ar iki 1941 m. birželio 22 d., kai prasidėjo Vokietijos ir SSRS karas, J. Valkiūnas buvo tardomas, neaišku, dokumentų apie tai archyve rasti nepavyko.

Prasidėjus karui, 1941 m. birželio 24 d. paryčiais lt. J. Valkiūnas kartu su kitais V. Bulvičiaus grupės žmonėmis ir kitais suimtaisiais buvo etapu išsiųstas į Sovietų Rusijos gilumą ir liepos 3 d. atsidūrė Gorkyje. Liepos 9 d. jis buvo uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimą Nr. 1. Jis pateko į vieną kamerą su L. Žemkalniu (Landsbergiu). Tik čia atgaline data 1941 m. spalio 25 d. čekistas seržantas Kadykovas parengė nutarimą suimti J. Valkiūną, užpildė jo anketą ir spalio 29 d. pradėjo jį tardyti³⁹⁰.

1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame J. Valkiūnas pripažino jam pateiktus kaltinimus, tačiau mėgino gelbėtis sakydamas: „Kai atėjo Raudonoji armija, mes laukėme jos ir aš, kaip kilęs iš darbininkų šeimos, jos taip pat laukiau ir sutikau ją su pasitenkinimu.[...] Aš dalyvavau tik vieną kartą tvarkant ryšius, bet niekam apie tai nepranešiau. Aš buvau pažįstamas su L. Žemkalniu ir nenorėjau jam pakenkti.“³⁹¹ Kiek tai turėjo įtakos tribunolo sprendimui, sunku pasakyti, tačiau nuosprendis nebuvo labai griežtas – 20 metų kalėti lageryje ir dar 5 metams atimti pilietines teises bei konfiskuoti turtą. J. Valkiūnas buvo etapuotas ir įkalintas Kazachstane, Karagandos MVD ypatingojo režimo lageryje Pesčanlage³⁹².

1954 m. gruodžio 21 d., jau po Sovietų Sąjungos diktatoriaus J. Stalino mirties, J. Valkiūnas mėgino gelbėtis. Jis iš lagerio parašė skundą SSRS generaliniam prokurorui, jame prašė peržiūrėti ir pakeisti 1941 m. lapkričio 28 d. nuosprendį. Skunde jis labai nekorektiškai teigė, kad buvo apkaltintas remiantis L. Žemkalnio (Landsbergio) parodomais: „[...] kuris sulaikytas provokaciniais tikslais tardytojui papasakojo, neva mane užver-

³⁸⁹ Ten pat, t. 4, l. 85.

³⁹⁰ Ten pat, t. 3, l. 39–41; t. 4, l. 31.

³⁹¹ Ten pat, l. 216.

³⁹² Ten pat, l. 233; t. 4, l. 5.

bavo, kas ir buvo mano suėmimo priežastimi.[...]. Aš pats kalėdamas Gorkio kalėjime pasidaviau klaidingai vadinamųjų mūsų buržuazinių karinių autoritetų, pavyzdžiui, Bulvičiaus, įtakai.[...] Bulvičius ir Žemkalnis man teigė, kad jie mane išgelbėjo, kad man už aktyvią veiklą komunistų naujai būtų tekę atsakyti. Jie sakė, kad padėtis pasikeis, nereikia baimintis ir stengtis pasiteisinti.[...] Aš gimiau neturtingoje šeimoje[...]. Kai Lietuvoje pirmą kartą buvo iš dalies įvesta sovietų valdžia, mano tėvas, išgirdęs, kad varguoliams duos žemės, tuoj pat įstojo į Biržų miesto raudonąją miliciją [kalbama apie 1919 m. – *Aut.*]. Bet Raudonoji armija pasitraukė. Žemės gavo tie, kurie savanoriais kovojo su Raudonąja armija, o mano tėvas buvo suimtas ir sumuštas.“³⁹³ Skundą jis baigė eilėraščiu „Fašistai“, parašytu 1950 m. prasidėjus karui Korėjoje; eilėraštyje koneveikė „fašistus, kurie vėl nori karo“. Šis eilėraštis ir ilgokas skundas, kuriame J. Valkiūnas įrodinėjo savo palankumą komunistams ir sovietinei santvarkai, gal ir padėjo.

1956 m. gegužės 30 d. J. Valkiūnas iš lagerio buvo paleistas, bet paliktas tremtyje³⁹⁴. Apsigyveno Karagandoje, dirbo Centrinėse paruoštų dirbtuvėse elektros šaltkalvių brigadininku. Čia sukūrė kitą šeimą. Antroji J. Valkiūno žmona buvo rusė Zoja Verchovina. 1958 m. sausio 11 d. Karagandoje J. Valkiūnas, kaip liudytojas, vėl buvo tardomas. Jį apklausė KGB Karagandos valdybos Tardymo skyriaus vyr. tardytojas kpt. Suleimenovas. Apklausiamas J. Valkiūnas vėl nekorektiškai teigė, kad 1941 m. liepos pradžioje, kai sėdėjo vienoje kameroje su L. Žemkalniu (Landsbergiu), su kuriuo 1937 m. kartu mokėsi karininkų ryšių mokykloje, šis įkalbėjo jį prisipažinti. „Toku būdu, paveiktas L. Žemkalnio ir spaudžiamas tardytojo, aš prisipažinau kaltu dėl nusikaltimo, kurio nepadariau“, – sakė J. Valkiūnas³⁹⁵.

Beje, 1941 m. Gorkyje tardomas J. Valkiūnas per akistatą su L. Žemkalniu (Landsbergiu) pripažino visus jam pateiktus kaltinimus ir patvirtino, kad „[...] savo bute vieną dieną saugojo radijo siųstuvą, priklausiusį kontrevoliucinei organizacijai, taip pat dalyvavo radijo stoties darbe susisiekiant su Vokietija“³⁹⁶. Čia vertėtų prisiminti, kad dar 1941 m. pava-

³⁹³ Ten pat, l. 5–6 a. p.

³⁹⁴ Ten pat, b. 31229/3, s. b., l. 67.

³⁹⁵ Ten pat, t. 4, l. 28–35.

³⁹⁶ Ten pat, t. 3, l. 49.

sarį, sprendžiant radisto ryšiui su Vokietija klausimą, V. Bulvičius įspėjo dėl J. Valkiūno kandidatūros, jog šis esąs „DVRA pirmūnas“ ir todėl su juo reikia būti atsargiam³⁹⁷.

Penkiolika metų iškalbėję sovietiniuose kalėjimuose ir lageriuose, vėliau likęs tremtyje ltn. J. Valkiūnas taip ir negrįžo į Lietuvą. Jis mirė 1976 m. liepos 16 d. Dnepropetrovske, Ukrainoje³⁹⁸. Kiti šaltiniai nurodo, kad jis mirė 1976 m. liepos 19 d. sovietų okupuotoje Lietuvoje³⁹⁹.

Stasys ŽAKEVIČIUS
(nuo 1945 m. – ŽYMANTAS)

Gimė 1908 m. balandžio 22 d. Bariševkos dvare netoli Kijevo, Ukrainoje. Su tėvais grįžęs į Lietuvą, mokėsi „Aušros“ gimnazijoje Kaune, ją baigęs studijavo Lietuvos universitete (nuo 1930 m. – VDU). 1933 m. baigęs VDU Teisės fakultetą, buvo paskirtas šio fakulteto asistentu.

1934–1935 m. S. Žakevičius (Žymantas) studijavo politikos mokslus universitete Paryžiuje. Gavęs Rokfelerio fondo stipendiją, 1935–1937 m. studijas tęsė Harvardo, Masačusetso, Čikagos, Ilinojaus universitetuose JAV, vėliau – Londono universitete Didžiojoje Britanijoje. Grįžęs į Lietuvą, 1937–1940 m. VDU dėstė administracinę teisę. 1938–1939 m. jis buvo Finansų ministerijos biudžeto ir valstybės tarnautojų atlyginimų reformos komisijų ekspertas, 1939–1940 m. – Valstybės tarybos bendradarbis, parengė valstybinės tarnybos įstatymo projektą. 1939 m. S. Žakevičius (Žymantas) Socialinių

³⁹⁷ Archyviniai dokumentai, IV rinkinys, p. 151.

³⁹⁸ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 8, p. 177.

³⁹⁹ Karys, JAV, 1976, Nr. 8, p. 329.

ir politinių mokslų institute dėstė administracinę teisę ir viešojo administravimo pagrindus⁴⁰⁰.

1939 m. spalio 28 d. Lietuvai atgavus lenkų užgrobtą Vilnių ir dalį Vilniaus krašto, S. Žakevičius (Žymantas) buvo paskirtas Vyriausybės įgaliotinio Vilniaus mieste ir srityje teisės patarėju. Nuo 1940 m. jis dėstė Vilniaus universiteto (VU) Teisės fakultete (atgavus Vilnių, 1940 m. sausio mėn. iš Kauno VDU į Vilnių buvo perkelti du fakultetai, o rudėnį – ir trečias). Netrukus jis buvo paskirtas VU Teisės fakulteto prodekanu, tapo docentu.

S. Žakevičius (Žymantas) skausmingai išgyveno 1941 m. birželio 15 d. prasidėjusią sovietinę okupaciją. Grįžęs po vasaros atostogų į universitetą jis pamatė, kaip sovietai šeimininkauja okupuotoje Lietuvoje, taip pat Vilniaus ir Kauno universitetuose. 1941 m. sausio pabaigoje jis buvo įtrauktas į abiejų universitetų delegaciją, kuri, vadovaujama sovietų kolaboranto, švietimo komisaro pavaduotojo Juozo Žiugždos, vyko į Maskvą susipažinti su sovietinės švietimo ir mokslo organizavimo sistemos „pranašumais“⁴⁰¹. Universitetinį išsilavinimą įgijęs užsienyje S. Žakevičius (Žymantas) buvo gana aukšto intelekto žmogus. Todėl galima suprasti, kokį įspūdį jam padarė sovietinio švietimo ir mokslo sistemos „pranašumai“. Visa tai tik paspartino jo viduje brendusį siekį priešintis sovietinei okupacijai.

S. Žakevičius (Žymantas) pamažu įsitraukė į antisovietinę pagrindinę veiklą. Tam lemiamą įtaką turėjo aktyvus Vilniuje besikuriančio antisovietinio pasipriešinimo centro dalyvis, VU diplomantas M. Naujokaitis. Pasinaudodamas tuo pretekstu, kad VU rengė diplomatinę darbą iš administracinės teisės, 1940 m. lapkričio pabaigoje jis susitiko su S. Žakevičiumi (Žymantu) ir pakvietė jį dalyvauti Vilniaus pagrindžio centro darbe. S. Žakevičius (Žymantas) mielai sutiko ir net pasiūlė pagrindinių susitikimams naudotis VU bibliotekos, kurioje dirbo jo žmona Marija Žakevičienė (Biržiškaitė), kambariu. Apie savo pokalbį ir rezultatus

⁴⁰⁰ JAV lietuviai, V., 2002, t. 2, p. 543–544; L. Mockūnas, Pavargę herojus, V., 1997, p. 137.

⁴⁰¹ Ten pat; LCVA, f. R-856, ap. 1, b. 44, l. 377; M. Biržiška, Vilniaus universitetas 1940–1941 m., V. Vokietija, 1948, p. 52–53.

M. Naujokaitis netrukus informavo Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo centro (Vilniaus LAF'o grupės) vadovą V. Bulvičių. M. Naujokaitis vėliau rašė: „Maj. Bulvičius nedvejodamas atsakė, kad pasirinktas asmuo yra nepaprastai tinkamas ir mums yra garbė jį turėti savo tarpe. Maj. Bulvičius dar paminėjo, kad prof. [docentas, profesoriumi tapo po karo. – *Aut.*] Žymantas yra svarių idėjų žmogus ir nepaprastai darbštus. Užakcentavo, kad mielai su juo dirbs.“⁴⁰²

Reikia pažymėti, kad S. Žakevičiui (Žymantui) pasisekė – jis nebuvo išduotas, nepateko į NKVD–NKGB akiratį ir nebuvo suimtas. Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, jis tapo vienu iš Vilniaus 1941 m. Birželio sukilimo vadovų. Vokiečių okupacijos laikotarpiu buvęs Vilniaus apygardos lietuvių saugumo viršininkas Aleksandras Lileikis apie jį vėliau rašė: „[...] Vilniuje jis [S. Žakevičius (Žymantas). – *Aut.*] surinko grupę Lietuvių aktyvistų fronto narių ir birželio 23 d. pavakare pradėjo sukilimą. Sukilėliai perėmė į savo rankas įstaigas. Raudonosios armijos dalinių mieste buvo nedaug, be to, jie netrukus pasitraukė. Didelių mūšių neįvyko. „Pradėję sukilimą, pasiskirstė, kas ką užimsime.[...] Vilniuje prie sukilėlių prisijungė kareivines saugoję Raudonosios armijos kariai lietuviai. Trylikos partizanų [taip kartais buvo vadinami sukilėliai. – *Aut.*] būrys užėmė Vilniaus radijo stotį. Netrukus radijas pradėjo groti Lietuvos himną. Pasibaigus sukilimui, Rusų kapinėse palaidojome 24 sukilėlius...“ – baigė pasakojimą Stasys Žakevičius.“⁴⁰³

Pirmieji vokiečių kariuomenės motorizuotieji daliniai į Vilnių įžengė birželio 24 d. ryte nesutikę jokio pasipriešinimo. Sovietinė kariuomenė iš Vilniaus jau buvo pasitraukusi, o Gedimino kalne plevėsavo Lietuvos trispalvė. Tą pačią dieną S. Žakevičiaus (Žymanto) iniciatyva buvo įkurtas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (VMSPK), kurio pirmininku jis ir tapo, o vicepirmininku ir santykiams su vokiečiais palaikyti buvo paskirtas VU Ekonomikos fakulteto dekanas prof. Vladas Rafaelis Jurgutis. Iš sovietinės kariuomenės išsilaisvinusiems lietuvių kariams VMSPK atstovavo gen. št. plk. lt. K. Dabulevičius. Svarbiausias VMSPK uždavinys buvo skubiai perimti ir pertvarkyti Vilniaus miesto

⁴⁰² JAV lietuviai, t. 2, p. 544; *Prasmė ir proga*, p. 8.

⁴⁰³ JAV lietuviai, t. 2, p. 544; A. Lileikis, *Pažadinto laiko pėdsakais*, V., 2000, p. 56.

Vilniaus policininkas Kuliešius jį sveikinančių vilniečių būryje
1941 m. birželio 24–25 d. Vytauto Augustausko nuotrauka

ir srities valdymą, kad vokiečiai rastų lietuvišką administraciją⁴⁰⁴. S. Žakevičius (Žymantas) vėliau apie tai rašė: „Birželio 24 d., dar tebevykstant Vilniaus mieste ir srityje kovoms su krašto engėjais bolševikais, Vilniaus lietuviams aktyvistams ir lietuviams partizanams [sukilėliams. – *Aut.*] vadovaujant, Vilniaus miestui ir sričiai tvarkyti ir santykiams su vokiečių kariuomene užmegzti Vilniuje susikūrė mano vadovaujamas Komitetas [...].“⁴⁰⁵ Tuo klausimu įdomus yra gestapo 1941 m. liepos 9 d. slapto biuletenis, kuriame rašoma: „Lietuviškieji sluoksniai, kurie vadina save aktyvistais, sugebėjo perimti miesto ir Vilniaus apskrities valdymą tuojuo, kai tik rusų kariuomenė pasitraukė. Vadovaujant Stasiui Žakevičiui (Vilniaus universiteto docentui) susidarė komitetas, kuriam priklauso įvairios žinybos, tarp kita ko, ir gynybos.[...] Buvo dargi atgaivinta lietuvių karo komendantūra su lietuvių karo komendantu. Kadangi lietuvių kariniai ir policijos daliniai Wehrmachtui reikalingi saugoti belaisviams, tiltams, geležinkelio įrengimams, prekių ir ginklų sandėliams, o taip pat palaikyti viešajai tvarkai mieste, tai pradžioje visa tai, be kai kurių suvaržymų, buvo toleruojama.“⁴⁰⁶ Tačiau tokia nacių tolerancija truko neilgai.

⁴⁰⁴ LE, Bostonas, 1966, t. 34, p. 175; VLE, V., 2006, t. 9, p. 56–57.

⁴⁰⁵ *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1, p. 63.

⁴⁰⁶ Ten pat, p. 63–64.

Vilnių ir Kauną užėmė skirtingos vokiečių armijų grupės ir susidarė tarsi tam tikra takoskyra. Vilnių užėmė Centrinės armijų grupės 3-iosios šarvuotųjų armijos 39-asis korpusas, kuris per Vilnių veržėsi Minsko link, o Kauną – Šiaurės armijų grupės 16-osios armijos 2-asis korpusas, kuri veržėsi Rygos kryptimi⁴⁰⁷. Taigi Vilnius buvo tarsi atskirtas nuo Kauno, kuriame buvo Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV), o su ja VMSPK bendradarbiavimas buvo būtinas. Būdamas kitos vokiečių armijos veikimo zonoje ir gaudamas aiškius Vilniaus karo komendanturo nurodymus neklausyti Kaune reziduojančios LLV, komitetas negalėjo su ja palaikyti normalių ryšių. Visa tai matydamas S. Žakevičius (Žymantas) 1941 m. liepos 11 d. mėgino iš vokiečių karinės vadovybės gauti kelionei į Kauną reikalingą leidimą, tačiau jam buvo atsakyta neigiamai. Savo ruožtu LLV, norėdama palaikyti su VMSPK glaudesnius ryšius, kelis kartus siuntė į Vilnių savo atstovus. Komitetui buvo perduoti vyriausybės nurodymai ir įvairi informacija, tačiau dėl nacių trukdymų glaudesnių ryšių būti negalėjo. 1941 m. liepos 25 d. naciams formaliai įvedus vokiečių civilinę valdžią (*Zivilverwaltung*), buvo paskirti ir jų visagaliai vadovai komisarai, tarp jų komisaras Vilniaus miestui – SA šturmbanfiureris Hansas Hingstas. 1941 m. rugpjūčio 5 d. LLV nutraukus savo veiklą, tolesnis VMSPK veikimas taip pat neteko pagrindo. Netekęs administracinių funkcijų ir likęs tik visuomeniniu Vilniaus lietuvių komitetu, 1941 m. rugsėjo 3 d. VMSPK oficialiai pranešė vokiečių karo komendantui, kad savo veiklą nutraukia⁴⁰⁸. S. Žakevičius (Žymantas): „Vilniaus piliečių komiteto, galima sakyti, jau kaip ir nebėra. Visiems veikliams lietuviams reikės persiorientuoti ir pereiti į pasyvų pasipriešinimą. Aktyviai veiklai būtina planingai ir kruopščiai rengtis.“⁴⁰⁹ S. Žakevičius (Žymantas) liko VU docentas ir dekanas, bet iš pagrindinės politinės veiklos nepasitraukė.

Perejęs į Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą (LLKS), kuri 1941 m. rugpjūčio mėn. atsiskyrė nuo LAF'o, S. Žakevičius (Žymantas) tapo aktyviu antinacinės rezistencijos dalyviu. 1943–1944 m. jis vadovavo

⁴⁰⁷ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 284.

⁴⁰⁸ LE, t. 34, p. 175–176; J. Brazaitis, *Vienų vieni*, V., 1990, p. 425–426; P. Stankevas, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998, p. 229.

⁴⁰⁹ A. Lileikis, min. veik., p. 57.

LLKS Vilniaus štabui, redagavo pagrindinį leidinį „Laisvas žodis“. Gestapai aptikus LLKS pėdsakus, 1943 m. rugpjūčio ir 1944 m. gegužės mėn. buvo įvykdytos dvi akcijos, kurių metu buvo suimti beveik visi LLKS vadovybės nariai. Nesuimti liko tik S. Žakevičius (Žymantas) ir inž. Povilas Konkulevičius. Jis buvo 1943 m. lapkričio 25 d. įsteigto Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) užsienio delegatūros sudarymo iniciatorius. 1943 m. pabaigoje S. Žakevičius (Žymantas), kaip LLKS atstovas, Vilniuje vedė pokalbius su Varšuvos lenkų pogrindžio (1942 m. įkurtos Armijos krajos (AK) atstovais. Mėginta mažinti įtampą tarp lietuvių ir Vilniaus krašto lenkų, tačiau pokalbiai su lenkais rezultatų nedavė⁴¹⁰.

Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, paskutiniu momentu, 1944 m. liepos 13 d. S. Žakevičius (Žymantas) pasitraukė į Vokietiją. Iš pradžių dalis į Vokietiją pasitraukusių VLIK'ui artimų žmonių susibūrė Berlyne. Čia netrukus buvo sudaryta slapta septynių žmonių užsienio delegatūra, į kurią įėjo ir S. Žakevičius (Žymantas). 1944 m. spalio 3 d. buvo sušauktas delegatūros posėdis, jame nutarta atgaivinti VLIK'o veiklą. 1945 m. gegužės 3 d. S. Žakevičius (Žymantas) kartu su P. Padaliu (Padalskiu), vadovaujami JAV 3-iosios armijos karinės žvalgybos vyr. lttn. Amerikos lietuvių Anthony Vaivados, atvyko į Bairoito sunkiųjų darbų kalėjimą Bavarijoje, kur naciai buvo įkalinę nemažai lietuvių. Atvykėlių tikslas buvo kalinius lietuvius perkelti iš amerikiečių užimto Bairoito į Viurcburgą, kur buvo susitelkę nemažai lietuvių pabėgėlių⁴¹¹. 1945 m. pabaigoje S. Žakevičius (Žymantas) atvyko į Tiubingeną prancūzų kontroliuojamoje Vokietijos zonoje, kur VLIK'as buvo perkėlęs savo būstinę. Tuo metu, matyt, saugumo sumetimais, jis pakeitė savo pavardę ir tapo Stasiu Žymantu (Žakevičiumi).

1945 m. S. Žymantui (Žakevičiui) buvo suteiktas Pabaltijo universiteto Hamburge-Pinneberge profesorius vardas. Sulaukęs anglų slaptosios žvalgybos tarnybos (SIS, vėliau – M16) šefo Baltijos kraštams Alexanderio McKibbino dėmesio, jis sutiko bendradarbiauti su SIS ir netrukus tapo jos rezidentu Londone lietuvių reikalams. S. Žymantas (Žakevičius)

⁴¹⁰ JAV lietuviai, t. 2, p. 544; L. Mockūnas, min. veik., p. 80.

⁴¹¹ L. Mockūnas, min. veik., p. 106, 108, 463.

rezistencijoje turėjo slapyvardį „Butautas“⁴¹². Vėliau jis iš VLIK'o perėjo į 1946 m. birželio 10 d. Vakaruose naujai įkurtą Vyriausiąją Lietuvos atstatymo komitetą (VLAK). Jis dalyvavo VLAK'o pasitarimuose Pfullingene (tų pačių metų lapkričio 19 d.) ir Kirchheime (1947 m. sausio 17 d.). Juose buvo svarstomi pagrindiniai šios organizacijos uždaviniai siekiant Lietuvos laisvės. VLAK'as praktiškai neveikė, todėl 1947 m. gruodžio 7 d. S. Žymantas (Žakevičius) perėjo į dar 1946 m. birželio 6 d. Vakaruose įkurtą Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjungą (BDPS) ir tapo užsienio delegatūros nariu⁴¹³. Reikia pažymėti, kad tuo metu Vakaruose tarp lietuvių pabėgėlių vyko atkakli tarpusavio kova – kas vadovaus rezistencijai? Ši kova buvo labai naudinga SSRS vykdomai politikai, todėl ją visaip skatino bei kurstė sovietinio saugumo agentai, įsiskverbę Vakaruose į aukščiausius VLIK'o, VLAK'o ir BDPS postus.

1948 m. S. Žymantas (Žakevičius) atvyko į Didžiąją Britaniją ir tapo Birmingemo universiteto Socialinių mokslų fakulteto mokslo darbuotoju. Nuo 1949 m. jis – Pabaltijo rezistentų tarybos Švedijoje narys. Kartu su Švedijoje reziduojančiu Lietuvos reikalų patikėtiniu Vladu Žilinsku (slapyvardis „Šarūnas“) jis aktyviai dalyvavo Didžiosios Britanijos saugumo tarnybos SIS darbe, 1949 m. balandžio 6–31 d. rengė slaptą desantinę operaciją į Lietuvą ties Palanga, pasibaigusią visiškai nesėkme. Šios operacijos metu beveik visi desantininkai gegužės 6 d. pateko į sovietinių saugumiečių rankas. Vienas svarbiausių desantininkų Jonas Deksnys (slapyvardžiai „Alfonsas“, „Hektoras“ ir kt.) netrukus tapo išdaviku ir daug padėjo čekistams naikinant antisovietinį pogrindį ir partizaninį judėjimą Lietuvoje.

Suėmus desantininkus, MGB ėmė regzti planus įvilioti į savo pinkles ir S. Žymantą (Žakevičių). LSSR valstybės saugumo ministras čekistas gen. mjr. Piotras Kapralovas planavo: „Per Pečeliūną [Pucke, Lenkijoje, gyvenęs pogrindininkas Mykolas Pečeliūnas. – *Aut.*] organizuoti ryšius su užsienio žvalgybų lietuvių agentais Švedijoje ir organizuoti svarbiausių iš tų agentų iškvietimą į Lenkiją, kad juos slapta suėmus

⁴¹² JAV lietuviai, t. 2, p. 544; T. Bower, *Raudonasis voratinklis*, V., 2000, p. 88–89; L. Mockūnas, min. veik., p. 472, 484.

⁴¹³ J. Brazaitis, min. veik., p. 230, 232–233.

ar panaudojus „v *tiomnuju*“ [to nežinant. – *Aut.*], galima būtų iškviesti Žilinską arba Žakevičių. Abu stambūs anglų žvalgybos agentai, o Žakevičius dar ir amerikiečių.“⁴¹⁴

S. Žymantas (Žakevičius) ne tik aktyviai talkino SIS kovoje su sovietais, bet rasdavo laiko ir visuomeninei veiklai puoselėjant lietuviybę. 1950 m. liepos 22 d. Londone jis kartu su kitais įkūrė Lietuvių pasipriešinimo užsienio tarybą (sąlyginiu pavadinimu „Dubysa“), tapo jos generaliniu sekretoriumi. 1950 m. rugpjūčio 21 d.–rugsėjo 4 d. Vakarų Vokietijoje jis susitiko ir vedė derybas dėl bendros veiklos prieš sovietus su VLIK'o Karinio skyriaus viršininku gen. št. plk. Antanu Šova⁴¹⁵. Tų pačių metų pabaigoje S. Žymantas (Žakevičius) kartu su kitais įkūrė Lietuvių rezistencinę santarvę ir tapo jos vicepirmininku, taip pat buvo Lietuvių sąjungos centro valdybos vicepirmininkas Didžiojoje Britanijoje. Kartu su kitais jis įsteigė žurnalus „Santarvė“ ir „East and West“, buvo redakcinės kolegijos narys, pats rašė straipsnius. S. Žymantas (Žakevičius) priklausė Liberalų internacionalui, buvo jo Vykdomojo komiteto narys. Nuo 1954 m. jis – Vidurio ir Rytų Europos kraštų atstovų politinio komiteto narys Londone.

1955 m. pabaigoje, galutinai paaiškėjus, kad sovietinis saugumas visiškai kontroliuoja Didžiosios Britanijos saugumo tarnybos SIS operacijas Baltijos valstybėse, anglų žvalgyba savo darbą ta kryptimi nutraukė. S. Žymantas (Žakevičius) buvo atleistas iš tarnybos SIS. Jis atsisakė eiti dėstytojo pareigas privilegijuotame ir seniausiam Oksfordo universitete ir iš Anglijos persikėlė į Miuncheną Vakarų Vokietijoje; ten 1957–1959 m. dirbo „Amerikos balso“ radijo stotyje. 1959 m. jis emigravo į Los Andželą, JAV. Vėliau persikėlė į Burbanką Kalifornijos valstijoje. Bendradarbiavo lietuvių spaudoje⁴¹⁶.

1963 m. JAV žydų iniciatyva išleistoje Charleso R. Alleno brošiūroje „Nazi War Criminals Among Us.“ buvo paskelbtos nacių karo nusikaltėlių pavardės. Tarp jų paminėtos ir devynios lietuvių, kaltinamų žydų žudy-

⁴¹⁴ L. Mockūnas, min. veik., p. 41, 345–370, 377.

⁴¹⁵ J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, V., 1976, p. 221.

⁴¹⁶ JAV lietuviai, t. 2, p. 544; L. Mockūnas, min. veik., p. 147, 345–370, 377, 485, 493–494; T. Bower, min. veik., p. 274.

Stasys Žakevičius (Žymantas) JAV. Apie 1960 m.

mu nacių okupuotoje Lietuvoje, pavardės. S. Žymantas (Žakevičius) buvo įvardytas kaip vienas iš jų. Čikagos žydų karo veteranų sąjungos vadovybei įspėjus, kad tai gali būti komunistų provokacija, šis įvykis platesnio atgarsio nesulaukė⁴¹⁷. 1976 m. sovietų okupuotoje Lietuvoje buvo išleista knyga „Išdavystės keliu“, pasirašyta J. Jakaičio slapyvardžiu (tikrasis autorius – KGB darbuotojas Ivanas Golovinovas); joje neva sovietinis žvalgas pasakoja apie Vakarų žvalgybų veiklą Lietuvoje. Šioje knygoje gana plačiai rašoma ir apie S. Žymantą (Žakevičių) (neigiama prasme)⁴¹⁸.

Paskutinius vienuoliką savo gyvenimo metų S. Žymantas (Žakevičius) dirbo sodininku ir vietos kapinių duobkasiu. Dvasiškai ir morališkai jį palaužė paaiškėjusi tiesa apie pokario išdavystes ir mirtis, nesėkmių kaltininkus ir apgaulę kovoje dėl Lietuvos nepriklausomybės. Mirė S. Žymantas (Žakevičius) 1973 m. JAV⁴¹⁹. Jo šeimos likimas nežinomas.

⁴¹⁷ J. Brazaitis, min. veik., p. 147, 346.

⁴¹⁸ J. Jakaitis, min. veik., p. 93, 138, 149, 152, 176, 184, 186, 189, 192, 195, 198, 204–206, 211, 215, 217, 219, 223, 225, 227–228.

⁴¹⁹ T. Bower, min. veik., p. 274.

Leonas Viktoras ŽEMKALNIS (LANDSBERGIS)

Gimė 1911 m. rugpjūčio 1 d. Sankt Peterburge. Netrukus su tėvais grįžo į Lietuvą. Čia baigė pradžios mokyklą ir 1930 m. birželio 26 d. – Vytauto Didžiojo gimnaziją Klaipėdoje, kurioje mokydamasis priklausė Lietuvos skautų sąjungai. Baigęs gimnaziją, L. Landsbergis (Žemkalis) du semestrus studijavo VDU Technikos fakultete⁴²⁰.

1932 m. rugsėjo 17 d. jis buvo pašauktas į Lietuvos kariuomenę ir paskirtas į 5-ąją pėstininkų DLK Kės-

tučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje Kaune. Lapkričio 13 d. pasiūstas į Karo mokyklą ir priimtas kariūnu aspirantu. 1933 m. rugpjūčio 22 d. perkeltas į kadro kariūnus. 1935 m. rugsėjo 15 d. baigusiam Karo mokyklos XVII laidą L. Landsbergiui (Žemkalniui) buvo suteiktas ryšių jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas Ryšių bataliono radijo kuopos būrio vadu. 1936 m. rugsėjo 17 d. L. Landsbergis po sveikatos patikrinimo buvo komandiruotas į Karo aviacijos mokyklą ir paskirtas mokiniu lakūnu⁴²¹.

1937 m. birželio 1 d.–rugpjūčio 1 d. L. Landsbergis (Žemkalis) Karo aviacijos mokykloje atliko skraidymo pratimus. 1937 m. gruodžio 31 d. jis baigė Aviacijos karininkų kadro 1936–1937 m. papildymo kursus. Jam suteiktas antros eilės karo lakūno vardas. 1938 m. sausio 22 d. jis, kaip baigęs Karo aviacijos mokyklą, perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas karo lakūnu į 1-ąją eskadrilę, dislokuotą Aukštojoje Fredoje Kaune. Vasario 1 d. karo lakūnas L. Landsbergis (Žemkalis) buvo perkeltas į 4-ąją eskadrilę, dislokuotą Zoknių aerodrome Šiauliuose.

⁴²⁰ LCVA, f. 930, ap. 8, b. 743, l. 20; Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 8, p. 341.

⁴²¹ LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 352, l. 143, 150 a. p.

1938 m. vasario 16 d. jis pakeltas į aviacijos leitenantus. 1939 m. balandžio 5 d. vidaus reikalų ministro nutarimu L. Landsbergis pavarde pakeitė į Žemkalnis⁴²².

1939 m. gegužės 1 d. L. Žemkalnis iš 4-osios eskadrilės perkeltas į Aviacijos komendantūros aerodromo sargybos 1-ąją kuopą vyr. karininku Aukštojoje Fredoje Kaune. Gegužės 31 d. jis paskirtas ten pat dislokuotos 7-osios eskadrilės karo lakūnu. 1939 m. liepos 16 d. L. Žemkalnis susituokė su Ukmergės valstybinės gimnazijos mokytoja Jone Danevičiūte (po vedybų ji persikėlė į Kauną ir ten mokytojavo). Rugpjūčio 30 d. jis buvo paskirtas 7-osios eskadrilės laikinai einančiu karo lakūno pareigas. 1940 m. sausio 1 d. L. Žemkalniui suteiktas pirmos eilės karo lakūno vardas. Kovo 13 d. jam buvo pavesta laikinai eiti mokomosios grupės instruktoriaus pareigas. 1940 m. balandžio 14 d. L. ir J. Žemkalnių šeimoje gimė duktė Giedrė Marija⁴²³.

1940 m. birželio 15 d. sovietinė okupacija labai paveikė L. Žemkalnį. Jis puikiai suprato, kad Lietuva prarado nepriklausomybę ir dabar jai vadovaus atėjūnai iš Rytų, pasitelkę vietinius kolaborantus. 1940 m. rugpjūčio 30 d. marionetinės LSSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimu buvo pradėta naikinti Lietuvos kariuomenę, perorganizuojant ją į RA 29 ŠTK ir įtraukiant jį į Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos kariuomenės sudėtį⁴²⁴. Karo aviacijos mokyklos išformavimo 1940 m. spalio 18 d. aktas skelbė: „[...] remiantis XI armijos [RA. – *Aut.*] įsakymu Nr. 0167 vyresniosios ir vidurinėsios grandies vadovaujanti 24 žmonių sudėtis paliekama iki atskiuro nurodymo.“ L. Žemkalnio pavardė dar buvo tų paliekamų 24-ių žmonių sąraše. Tačiau jau spalio 22 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos slaptu įsakymu Karo aviacijos mokomosios grupės instruktorius L. Žemkalnis iš kariuomenės buvo atleistas⁴²⁵.

Atleistas iš kariuomenės L. Žemkalnis įsidarbino 1940 m. sovietų įkurtoje Valstybinėje geologinėje tarnyboje Kaune. 1941 m. šiai tarnybai

⁴²² Ten pat, b. 395, l. 8 a. p.–9, 14, 22–23 a. p., 78 a. p.–79, 143, 149, 169–196 a. p., 201; b. 523, l. 33.

⁴²³ Ten pat, l. 37, 61, 103, 146; b. 593, l. 4 a. p., 37.

⁴²⁴ Ten pat, f. 384, ap. 3, b. 530, l. 1.

⁴²⁵ Ten pat, f. 1323, ap. 1, b. 689, l. 35–38; LYA, f. K-1, ap. 2, saug. vnt. 3, l. 83.

persikėlus į Vilnį, kartu persikėlė ir L. Žemkalnis. Žmona su dukra liko Kaune. Netrukus ši tarnyba buvo pervadinta į Geologijos reikalų komiteto prie SSRS Liaudies Komisarų Tarybos Lietuvos geologijos skyrių. L. Žemkalnis dirbo Technologijos skyriuje jaunesniuju ekonomistu⁴²⁶. 1941 m. sausio mėn. jis aplankė savo svainį RA 29 ŠTK 179-osios šaulių divizijos (ŠD) štabo Operacijų skyriaus viršininko padėjėją gen. št. mjr. V. Bulvičių; šis jam papasakojo, jog Lietuvoje kuriama antisovietinio pasipriešinimo organizacija, kuri Vokietijos ir SSRS karo atveju organizuos sukilimą. L. Žemkalnis sutiko dalyvauti šios organizacijos veikloje ir vykdyti jos pavedimus. Iš V. Bulvičiaus informacijos jis suprato, kad V. Bulvičius priklauso šios organizacijos vadovybei⁴²⁷. Taip L. Žemkalnis įsitraukė į antisovietinį pogrindį ir netrukus tapo atsakingu už šios organizacijos (Vilniaus LAF'o) radijo ryšius.

1941 m. kovo pradžioje Kaune, V. Bulvičiaus bute, kuriame gyveno jo šeima, įvyko slaptas šios organizacijos centro vadovų pasitarimas; be V. Bulvičiaus ir vieno iš jo pavaduotojų, Vilniaus adv. A. Kamantausko, pasitarime dalyvavo ir L. Žemkalnis. V. Bulvičius juos informavo, kad iš Vokiečių repatrijavimo komisijos yra gautas portatyvinis radijo siųstuvas, kodai ir šifras, todėl galima užmegzti radijo ryšį su Vokietija. Tačiau visa tai reikia paslapti nuvežti į Vilnį ir pradėti darbą. Radijo dokumentus pervežti buvo pavesta L. Žemkalniui. Kovo pabaigoje Vilniuje pas A. Kamantauską (jo bute tuo metu buvo slepiamas radijo siųstuvas) atėjęs L. Žemkalnis buvo supažindintas su kitu pogrindininku – mokytoju A. Skripkausku, kuris taip pat rūpinosi siųstuvo slapstymu. V. Bulvičiaus nurodymu L. Žemkalnis turėjo organizuoti radijo siųstuvo darbą⁴²⁸.

Šiam darbui į talką L. Žemkalnis nutarė pasikviesti RA 29 ŠTK Ryšių skyriaus viršininką lttn. J. Valkiūną, su kuriuo kartu tarnavo Lietuvos kariuomenėje ir kurį gerai pažinojo. Vėliau, 1941 m. rugsėjo 25 d., Gorkyje tardomas L. Žemkalnis davė tokius parodymus: „Aš nutariau užverbuoti į organizaciją DVRA lietuvių korpuso leitenantą Joną Valkiūną, kuris tarnavo ryšių būryje ir gerai išmano radijo siųstuvo darbą.

⁴²⁶ Ten pat, ap. 58, b. 34229/3, s. b., l. 34.

⁴²⁷ Ten pat, t. 1, l. 8 a. p.–9.

⁴²⁸ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 149–150.

Valkiūnui aš paskambinau telefonu ir susitariau su juo susitikti „Pilzeno“ bare Lenino gatvėje; ten mes ir susitikome. Kalbėdamas su Valkiūnu aš tiesiog paklausiau jį, ar jis sutinka dalyvauti slaptoje organizacijoje ir būti telegrafistu ryšiams su Vokietija palaikyti. Valkiūnas sutiko dalyvauti slaptos organizacijos darbe.⁴²⁹ Netrukus radijo siųstuvas buvo perkeltas į J. Valkiūno butą Uosto gatvėje; ten jiedu siųstuvą apžiūrėjo ir pripažino techniškai tvarkingu bei tinkamu darbui.

1941 m. kovo 30 d. L. Žemkalnis su J. Valkiūnu radijo siųstuvą pervežė į Pavilnio geležinkelio stotį, kur susitiko su ten laukiančiu A. Skripkausku. Iš čia visi trys nuėjo į netoliese esantį Vilniaus geležinkelio stoties viršininko padėjėjo J. Gobio butą. Čia L. Žemkalnis su J. Valkiūnu sumontavo radijo siųstuvą ir susisiekė su radijo stotimi *IRF* Vokietijoje. Išvakarėse L. Žemkalnis iš V. Bulvičiaus buvo gavęs šifruotą radiogramą, kurią jis ir perdavė. Be to, per radijo siųstuvą atviru kodu jie pasikeitė sveikinimais. Baigę darbą, radijo siųstuvą paliko J. Gobio bute ir visi trys pėsčiomis grįžo į Vilnių. Balandžio 6 d. iš tos pačios vietos antrą kartą buvo susisiektas su radijo stotimi *IRF* Vokietijoje. Iš Lietuvos buvo perduotos L. Žemkalnio ir V. Bulvičiaus parengtos dvi radijo telegramos, o iš Vokietijos gautos taip pat dvi: viena – lietuvių, kita – vokiečių kalba. Vokiškai buvo klausiama, kur yra radijo siųstuvas, kas dirba, ir prašoma nurodyti perdavimo laiką⁴³⁰. Tačiau atsakymas į šį paklausimą nebuvo duotas, nes po balandžio 6 d. su radijo stotimi *IRF* susisiekti nepavyko.

L. Žemkalnis su V. Bulvičiumi saugumo sumetimais nutarė radijo siųstuvą iš J. Gobio buto Pavilnyje perkelti į Vilnių, Lenino gatvėje esantį „Lokio“ barą, su kurio šeimininku Buivydu L. Žemkalnis jau buvo susitaręs. Iš čia L. Žemkalnis dar du kartus mėgino susisiekti su radijo stotimi Vokietijoje, tačiau dėl netinkamos vietovės ir blogos antenos to padaryti nepavyko. V. Bulvičiaus patarimu L. Žemkalnis susirado aktyvų ir patikimą pogrindžio dalyvį, VU studentą Adolfą Armalį ir paprašė jo pagalbos. A. Armalis sutiko padėti, tačiau, kol jis ieškojo vietos radijo siųstuvo laikinam saugojimui, siųstuvą vėl paėmė J. Valkiūnas. Kadangi A. Armalis saugumiečių buvo sekamas jau nuo 1941 m. vasario, tai dabar

⁴²⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 1, l. 10–10 a. p.

⁴³⁰ Ten pat, l. 11–11 a. p., 12–12 a. p.

į sovietinių seklių akiratį pateko ir L. Žemkalnis. Po karo apie tai čekistas J. Vildžiūnas rašė: „Šiaip ar taip, mes vis dėlto Armaliaus neišleidome iš akių didžiąją paros dalį.[...] Bene balandžio viduryje, tuojau po pietų, Armaliui dar neparėjus iš paskaitų, prie namų, kur jisai gyveno, pasirodė nepažįstamas naujas žmogus.[...] Jau rytojaus dieną vyras, pasirodęs prie Armaliaus durų, liovėsi mums buvęs nepažįstamuoju. Mes žinojome, kad tai Leonas Žemkalnis, gimęs 1911 m. Leningrade, buržuazijos valdymo metais buvęs karo lakūnas, vėliau – technikas geologas, pastaruoju metu dirbęs LTSR Geologijos valdyboje.“⁴³¹

Po savaitės A. Armalio siūsta Vilniaus universiteto (VU) studentė iš J. Valkiūno buto radijo siųstuvą pernešė į VU studento Moskalenkos butą; iš ten L. Žemkalnis du kartus mėgino susisiekti su Vokietijoje esančia radijo stotimi *IRF*, tačiau to padaryti vėl nepavyko. Tada L. Žemkalnis paprašė pernešti radijo siųstuvą į kitą, tinkamesnę vietą, tačiau A. Armalis, pasijutęs sekamas, pasitraukė į Vokietiją ir šio prašymo neįvykdė. Po kurio laiko A. Kamantauskas pranešė L. Žemkalniui, kad radijo siųstuvas nuvežtas į Lentvarį. 1941 m. gegužės 29 d. L. Žemkalnis, susitikęs su A. Kamantausku, sužinojo, kad radijo siųstuvą A. Skripkauskas iš Lentvario vėl pervežė į Vilnių ir jis yra mokytojo Kriščiūno bute; šis prašęs siųstuvo pas jį ilgai nelaikyti. Tada L. Žemkalnis susitarė su savo bendradarbe Geologijos valdyboje R. B. Tijūnaityte, kad ji kurį laiką paslėps rudąjį lagaminą su radijo siųstuvu. R. B. Tijūnaitytė birželio 30 d. pati pernešė radijo siųstuvą iš Kriščiūno buto į savo butą Akmenų g. 3–2⁴³².

Tačiau čekistai jau buvo aptikę ir nustatę daugelio Vilniaus antisovietinio pasipriešinimo organizacijos centro (LAF) vadovų asmenybes bei jų ryšius. Buvo tiksliai žinoma ir nelegalaus radijo siųstuvo buvimo vieta. Prasidėjo suėmimai. „Birželio pirmosiomis dienomis rudasis lagaminas jau buvo atlikęs savo funkcijas. Tada areštavome mokytoją Antaną Skripkauską, o birželio 7 d. padarėme kratą pas Birutę Tijūnaitytę ir čia surastą siųstuvą paėmėme“, – vėliau rašė buvęs NKVD Vilniaus miesto valdybos viršininkas čekistas J. Vildžiūnas⁴³³.

⁴³¹ J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, V., 1971, p. 267–269.

⁴³² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 14–15.

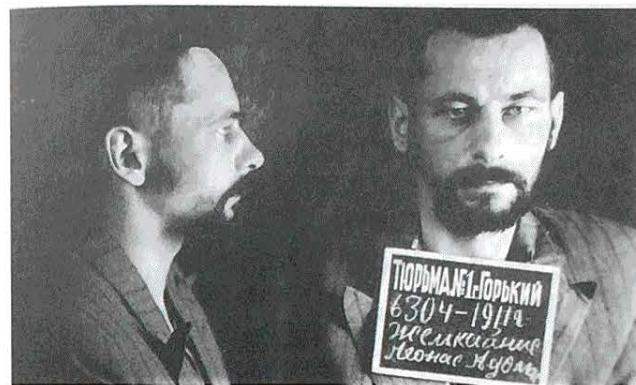
⁴³³ J. Vildžiūnas, min. veik., p. 280.

Kitą rytą atėjęs į darbą Geologijos valdyboje L. Žemkalnis pastebėjo, kad darbe nėra B. R. Tijūnaitės, kuri paprastai į darbą ateidavo laiku. Išsiaiškinęs, jog ji yra NKVD suimta, L. Žemkalnis iš darbo pasišalino ir traukiniu nuvažiavo į Kauną pas savo tėvų name gyvenančią žmoną. Čia jis susitiko su V. Bulvičiaus žmona Marija ir ten gyvenančiu abiejų seserų tėvu Aleksandru Danevičiumi. L. Žemkalnis jiems prisipažino esąs antisovietinės organizacijos narys ir papasakojo apie jam iškilusį suėmimo pavojų. Buvo nuspręsta, kad L. Žemkalniui geriau kurį laiką namuose nenakvoti. Jis dvi naktis nakvojo pas savo pažįstamą ats. kpt. I. Andriūną (Kauno pagrindinės organizacijos (LAF) narį). Jausdamas suėmimo pavojų, L. Žemkalnis tarėsi su I. Andriūnu, kaip geriau jam nelegaliai pasitraukti į Vokietiją. Tuo metu M. Bulvičienė nuvažiavo į Vilnių ir mėgino vietoje išsiaiškinti padėtį. Birželio 10 d. ryte ji paskambino L. Žemkalniui ir pasakė, kad matėsi su B. R. Tijūnaitę, kurią enkavėdistai paleido. Be to, ji buvo susitikusi su savo vyru V. Bulvičiumi; jis pataręs L. Žemkalniui grįžti į darbą, kad nesukeltų įtarimo. Tą pačią dieną L. Žemkalnis grįžo į savo butą pas žmoną; ten susitiko parvažiavusią iš Vilniaus M. Bulvičienę, kuri smulkiai papasakojo apie savo kelionę į Vilnių. Kadangi tuo metu nebuvo galimybės pasitraukti į Vokietiją, L. Žemkalnis nutarė grįžti į darbą⁴³⁴. Tai buvo jo, kartu ir V. Bulvičiaus, lemtinga klaida, kainavusi abiem gyvybes.

Tuo metu V. Bulvičius su L. Žemkalniu nežinojo, kad dar 1941 m. birželio 7 d. NKGB Vilniaus miesto valdybos tardytojas čekistas Galčukas patvirtino nutarimą, remdamasis B. R. Tijūnaitės ir A. Skripkausko parodymais, suimti L. Žemkalnį, o birželio 8 d. LSSR vyr. prokuroras V. Niunka sankcionavo jo suėmimą. Birželio 11 d. grįždamas į Vilnių L. Žemkalnis pats įlindo į čekistų jam paspęstus spąstus. Vos atvykęs jis telefonu paskambino į darbovietę B. R. Tijūnaitę ir pakvietė ją pasikalbėti. Jie susitiko prie Geologijos valdybos. B. R. Tijūnaitė jam papasakojo, kad radijo siųstuvą iš jos birželio 7 d., padarę namuose kratą, paėmė saugumiečiai. Po šio pokalbio L. Žemkalnis pagaliau suvokė jam kilusią grėsmę⁴³⁵. J. Vildžiūnas: „Nieko daugiau neklausinėdamas, Žem-

⁴³⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 18 a. p.–19.

⁴³⁵ Ten pat, s. b., l. 29; t. 3, l. 17–19 a. p.

Leonas Žemkalnis (Landsbergis) NKVD Gorkio kalėjime 1941 m. liepos 9 d.

kalnis atsisveikino ir nusprendė nebegrįžti ne tik į tarnybą, bet ir į savo butą, o kol kas pasieškoti prieglobsčio pas Bulvičiaus seserį, kuri gyveno Tauro gatvėje. Einant pas ją, Žemkalnį ir suėmė.⁴³⁶ Tą pačią dieną, birželio 11-ąją, L. Žemkalnio bute buvo atlikta krata, o jis pats uždarytas į karo kalėjimą Nr. 2 Vilniuje⁴³⁷.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, L. Žemkalnis kartu su visa V. Bulvičiaus grupe birželio 24 d. paryčiais buvo etapu išsiųstas į Sovietų Rusijos gilumą. 1941 m. liepos 3 d. jis buvo atvežtas į Gorkį, o liepos 9 d. uždarytas į NKVD Gorkio kalėjimo Nr. 1 kamerą 3/5⁴³⁸. Rugsėjo 25 d. NKVD Gorkio srities valdybos Kalėjimų skyriaus vyr. įgaliotinis čekistas seržantas Kadykovas pradėjo L. Žemkalnį tardyti. Spalio 29 d. jam buvo pateiktas kaltinimas. 1941 m. lapkričio 26–28 d. Gorkyje įvyko uždaras Maskvos karinės apygardos karo tribunolo posėdis; jame L. Žemkalnis prisipažino norėjęs pabėgti į Vokietiją, prisipažino, kad sumontavo radijo siųstuvą ir juo naudodamasis palaikė ryšį su užsienio radijo stotimi. Tardamas paskutinį žodį jis sakė: „Tardymo metu ir teisme aš savo nusikaltimą pripažinau. Aš savęs nelaikau liaudies priešu.[...] Prašau teisną įvertinti, kad aš gyvenau kitomis sąlygomis.[...]“

⁴³⁶ J. Vildžiūnas, min. veik., p. 286.

⁴³⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, s. b., l. 31–35 a. p.

⁴³⁸ Ten pat, s. b., kameros kortelė Nr. 23635.

Prašau[...] suteikti man galimybę pamatyti savo šeimą.⁴³⁹ Tačiau jo žodžiai teisėjų nesujaudino. Jie neleido L. Žemkalniui išvysti savo šeimos. 1941 m. lapkričio 28 d. tribunolas paskelbė nuosprendį – sušaudyti, kartu konfiskuoti visą turtą. Nuosprendį įvykdė NKVD Gorkio srities valdybos komendantas Ožegovas, atvykęs į NKVD kalėjimą Nr. 1. Taip 1941 m. gruodžio 17 d. Gorkyje nutrūko Lietuvos patrioto, karo lakūno L. V. Žemkalnio (Landsbergio) gyvybė⁴⁴⁰. Kitą dieną jis buvo išbrauktas iš kalėjimo kalinių sąrašo. Jo palaidojimo vieta nežinoma, manoma, kad jis palaidotas Bugrovskojės kapinėse šalia kalėjimo.

L. Žemkalnio žmona M. Žemkalnienė su dukra Giedre Marija 1944 m., artėjant antrajai sovietinei okupacijai, pasitraukė į Vokietiją, vėliau emigravo į JAV⁴⁴¹.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, 1997 m. lapkričio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu L. Žemkalnis po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi. 1999 m. kovo 17 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro nutarimu jis po mirties pripažintas kariu savanoriu.

⁴³⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34229/3, t. 3, l. 213 a. p.–214, 225.

⁴⁴⁰ Ten pat, s. b., l. 18.

⁴⁴¹ Kardas, 1994, Nr. 1–2, p. 33.

KETVIRTAS SKYRIUS

**PAGRINDINIAI
LAF'Ų
RYŠININKAI,
PASIUNTINIAI
IR PAGALBININKAI**

Mėginant centralizuoti antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje, 1940 m. pabaigoje tapo visiškai aišku, kad be ryšininkų, pasiuntinių ar kitų pagalbininkų pagrindis neišsivers. Juolab kad pagrindinis pasipriešinimo centras LAF'as formavosi Berlyne, kur galėjo veikti gana atvirai, nes LAF'o siekiai sutapo su vokiečių interesais rengiant „Barbarosos“ planą. Lietuvos pagrindis apie vokiečių planus sovietų atžvilgiu žinojo labai mažai, nes „geležinė uždanga“ ją beveik visiškai izoliavo nuo laisvojo pasaulio bei agresyvosios hitlerinės Vokietijos. Pabėgėliai iš Lietuvos, atsidūrę Vokietijoje, būdavo laikomi specialiose stovyklose ir griežtai prižiūrimi. Berlyno LAF'o vadovas K. Škirpa, rengdamas visuotinį sukilimą, apie faktinę padėtį Lietuvoje žinojo taip pat nedaug ir tik iš pabėgėlių, su kuriais pavykdavo pasikalbėti. Savo ruožtu tokie pabėgėliai buvo tikras lobis abverui, gestapui ir SD. Visa tai suprasdamas ir įvertindamas K. Škirpa 1940 m. pabaigoje ėmė ieškoti patikimų ir drąsių vyrų, kurie ryžtųsi mirtinai pavojingam žingsniui – nelegaliai kelionei į Lietuvą ir atgal. Šiame skyriuje pateikiamos trumpos drąsių vyrų lietuvių, nepabūgusių imtis šios užduoties, biografijos. Iš jų pirmiausia paminėtinas karo lakūnas A. Švarplaitis. Jis pirmasis su Berlyno LAF'o užduotimi 1940 m. gruodžio 2 d. atvyko į sovietų okupuotą Lietuvą ir tam tikslui paaukojo savo gyvybę. Reikia paminėti ir kitą Lietuvos kariuomenės karininką kavaleristą B. Michelevičių, net tris kartus paslapčiomis kirtusį Vokietijos–SSRS sieną, taip pat karo lakūną J. Dženkaitį, nelegaliai grįžusį į Kauną ir sukilimo metu paaukojusį savo gyvybę ginant Aleksoto (Vytauto Didžiojo) tiltą nuo susprogdinimo. Deja, daugelio drąsuolių vardai liko nežinomi.

Toliau pateikiamos aštuonių labiausiai žinomų pagrindinių LAF'o ryšininkų, pasiuntinių ir pagalbininkų biografijos.

Adolfas ARMALIS

Gimė 1914 m. kovo 20 d. Šašaičių k., Kretingos vls. ir aps. ūkininkų šeimoje. Pradžios mokyklą baigė Jokūbave. Brandos atestatą įgijo Vilkaviškio kunigų seminarijoje. 1940 m., kai sovietai okupavo Lietuvą, A. Armalis buvo Kaune. Vėliau jis rašė: „Ašaros biro, kai 1940 m. birželio mėn. mačiau Kaune važiuojančius rusų tankus, verkiančius žmones gatvėse ir saujelę nelietuvių, metančius gėles ant tankų

ir bučiuojančius rusų kareivius.“¹ Rudenį A. Armalis įstojo į Vilniaus universiteto Ekonomikos fakultetą.

Gruodžio mėn. A. Armalis, parvažiavęs pas tėvus Kalėdų atostogų, susitiko su Jokūbavo pradžios mokyklos vedėju Petru Bortkevičiumi; šis jį informavo, kad Kretingos mokyklų inspekcijoje jam buvo pasakyta, jog A. Armalis yra kažkur neigiamai kalbėjęs apie komunistus. Abu sutarė, jog A. Armaliui reikia būti atsargesniam, kad išvengtų pažinties su sovietiniais saugumiečiais. Tuo metu Kretingoje ir Jokūbave jau buvo pradėjęs formuotis antikomunistinis pagrindis. Sklido kalbos, kad palaikomas nuolatinis ryšys su Klaipėdos krašto aktyvistais lietuviais. A. Armalio tėviškė – Šašaičių kaimas – buvo tik apie tris kilometrus nuo Vokietijos sienos.

Grįžtančio po Kalėdų atostogų į Vilnių tęsti mokslo A. Armalio P. Bortkevičius paprašė užsukti į Petrikaičių kaimą pas buvusį seniūną Feliksą Putrių, kuris palaikė ryšius su Klaipėdos krašto lietuviais aktyvistais, eidavo į Klaipėdos kraštą ir atgal per sovietų labai saugomą sieną. F. Putrius davė jam tris laiškus ir paprašė nuvežti du į Kauną ir vieną – į Vilnių gen. št. mjr. V. Bulvičiui. A. Armalis tą ir padarė. Kaune F. Putrius nurodytas asmuo laiškus priimti atsisakė, motyvuodamas tuo, kad

¹ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, JAV, 1994, p. 187.

jis Vokietijoje nieko nepažįsta. Tačiau Vilniuje V. Bulvičius maloniai sutiko A. Armalį ir laišką paėmė².

1941 m. vasario ar kovo mėn. į Vilnių pas A. Armalį iš Jokūbavo atvyko P. Bortkevičius; jis buvo labai išsigandęs ir papasakojo, kad traukinyje važiuojant iš Kretingos į Vilnių pastebėjęs, jog yra sekamas, todėl atsisaukimus, kuriuos vežė A. Armaliui išplatinti, jis traukinyje sunaikino.

Vieną dieną, kai A. Armalis grįžo iš universiteto, buto šeimininkė jam papasakojo, kad buvo apsilankęs nepažįstamas vyriškis ir paliko jam laiškėlį; nepažįstamasis rašė, kad jis norėtų susitikti su juo „Lokio“ bare Gedimino prospekte. Kitą dieną bare prie alų gurkšnojančio A. Armalio prisėdo vyras; jis prisistatė esąs L. Žemkalnis. A. Armalis vėliau pasakojė: „Jis man paaiškino, kad aktyvistų organizacija Vilniuje turi trumpų bangų radijo siųstuvą, bet negali jo esamoje vietoje naudoti, nes rusų saugumas toje apylinkėje pradėjo ieškoti radijo siųstuvo. Jis prašė mane tą aparatą koku nors būdu nugabenti į Povilo Višinskio gatvę nurodytu adresu.“³ A. Armalis, bijodamas, kad gali būti sekamas, susirado dvi savo kurso studentes, kurios radijo siųstuvą, įmontuotą į rudos spalvos lagaminėlį, pristatė nurodytu adresu.

Tuometis NKVD Vilniaus miesto valdybos viršininkas čekistas J. Vildžiūnas vėliau rašė: „Pirmosiomis balandžio mėnesio dienomis iš liaudies komisariato gavome pranešimą, kad Petras Bortkevičius gerai pažįstas Vilniaus universiteto studentą Adolfą Armalių, kilusį iš to paties Jokūbavo miestelio, kur Bortkevičius ilgai mokytojavo. Bortkevičius prisipažino netgi važiuavęs į Vilnių aplankyti Armaliaus ir vežęs jam nacionalistinio pogrindžio atsisaukimų. Tai buvo signalas, jog turime atkreipti dėmesį į šį studentą, kuris, galimas dalykas, Vilniuje veikė ne vienas.“⁴ Tokiu būdu A. Armalis pateko čekistų globon. Apie tai, kad gali būti sekamas, įspėjo iš gretimo Baublių kaimo kilęs ir RA 29 ŠTK tarnavęs kareivis Lukas, kuris čekistų buvo įpareigotas jį sekti. J. Vildžiūnas: „Šiaip ar taip, mes vis dėlto Armaliaus neišleidome iš akių didžiąją partos dalį.[...] Armalius, dvidešimt septynerių metų Vilniaus universiteto

² Ten pat, p. 188–189.

³ Ten pat, p. 189.

⁴ J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, V., 1971, p. 266–267.

Ekonomikos fakulteto studentas, pasirodė besanti įdomi asmenybė.[...] Dėl šio žmogaus pažiūrų abejonių nebuvo.[...] Beveik tiksliai nustatėme tik tai, kad Adolfo Armaliaus grupė – pati žemiausia grandis organizacijoje, kurios ieškome.“⁵

A. Armalis nutarė ilgiau nelaukti ir pasitraukti į Vokietiją. 1941 m. gegužės 1 d. jis grįžo į tėviškę ir čia susisiekęs su antisovietiniu pogrindžiu paprašė surasti žmogų, kuris padėtų jam pasiekti Vokietiją. Vieną naktį A. Armalis su pogrindžio surastu žmogumi perėjo sovietų stipriai saugomą sieną ir atsidūrė vokiečių pasienio policijos žinioje. Jis buvo nuvežtas į Klaipėdą, apgyvendintas arešto namuose ir kasdien tardomas. Vokiečius domino sovietų kariuomenės išsidėstymas Vilniaus apylinkėse ir apsiginklavimas. Po kelių dienų jis buvo uždarytas Klaipėdos kalėjime. Vėliau atsidūrė pabėgėlių stovykloje netoli Alenšteino. Tik 1941 m. rugpjūčio viduryje A. Armalis gavo leidimą ir galėjo sugrįžti į Lietuvą. Jis tęsė studijas Vilniaus universitete. 1943 m. kovo 17–18 d. naciams uždarius Vilniaus ir Kauno universitetus, studijas jam teko nutraukti⁶.

Sovietams antrą kartą okupuojant Lietuvą, 1944 m. vasarą A. Armalis pasitraukė į Vokietiją. Gyveno Niurnberge, Uchtoje ir Pinneberge. 1945 m., pasibaigus karui, sukūrė šeimą. 1949 m. jis baigė Pabaltijo universitetą ir gavo ekonomikos magistro laipsnį. Tais pačiais metais emigravo į JAV, apsistojo Nevarke. Vėliau persikėlė į Čikagą. 1955 m. baigė Čikagos universitetą ir įgijo verslo administravimo magistro laipsnį. 1979 m. apsigyveno Floridoje⁷.

Toks buvo A. Armalis, nepriklausęs jokiai antisovietinio pasipriešinimo organizacijai, bet talkinęs kovoje su okupantais visiems, kurie kovojo dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės.

⁵ Ten pat, p. 267.

⁶ P. Narutis, min. veik., p. 191–192.

⁷ Ten pat, p. 186.

Bronius AUŠROTAS

Gimė 1909 m. birželio 25 d. Majoriškų k., Vilkaviškio vls. ir aps. Antano ir Marijos (Sagevičiūtės) Aušrotų šeimoje. Prasidėjęs Pirmajam pasauliniam karui, 1915 m. Aušrotų šeima buvo evakuota į Vilnių, vėliau į Oršą ir Minską. 1917 m. liepos mėn., vokiečių okupacinei valdžiai leidus, visa šeima grįžo į motinos tėviškę Majoriškų kaime. 1918 m. vasario 16 d. paskelbus Lietu-

os nepriklausomybę, Broniaus tėvui A. Aušrotui buvo pavesta organizuoti pašto įstaigą Vilkaviškyje. Čia mažasis Broniukas pradėjo lankyti pradžios mokyklą. 1919 m. tėvai persikėlė į Kybartus. 1928 m. B. Aušrotas Kybartuose baigė „Žiburio“ komercinę gimnaziją ir tų pačių metų rugsėjo 12 d. įstojo į Karo mokyklą. Tais pačiais metais jis buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu⁸.

1930 m. spalio 25 d. B. Aušrotui, baigusiam Karo mokyklos XII laidą, suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 8-ąją pėstininkų Kauno kunigaikščio Vaidoto pulką, dislokuotą Šiauliuose. Pasižymėjo palankiomis pažįromis prof. Augustino Voldemaro atžvilgiu. 1932 m. buvo perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas į karo lakūnų kursus. 1933 m. sausio 29 d. „Neolituanų“ rūmuose voldemarininkų korporacija „Lietuva“ surengė balių, kurio metu B. Aušrotas įsismaginęs su kitais užtraukė dainą: „Mūsų vadas Voldemaras su Smetona dažnai baras.“ Dainuojančiuosius užfiksavo Valstybės saugumo policija; jos raportas pasiekė Vyriausiąją kariuomenės štabą. Prasidėjo tyrimas ir B. Aušrotui buvo pasiūlyta „savo paties prašymu“ palikti kariuomenę. 1933 m. balandžio 26 d. jis buvo paleistas į atsargą⁹.

⁸ B. Aušrotas, *Sunkių sprendimų metai*, V., 1990, p. 8, 42.

⁹ Ten pat, p. 15–16; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2002, t. 2, p. 92.

Išėjęs į atsargą B. Aušrotas persikėlė į Klaipėdą, dirbo Lietuvos banko Klaipėdos skyriuje. 1935 m. jis sukūrė šeimą – vedė Veroniką Sventickaitę. 1936 m. Klaipėdoje gimė sūnus Rimvydas Antanas. Gyvendamas Klaipėdoje jis bendradarbiavo spaudoje – vietiniame dienraštyje „Vakarai“ ir Lietuvos aeroklubo (LAK) mėnesiniame žurnale „Lietuvos sparnai“. 1937 m. pavasarį pas B. Aušrotą iš Pagėgių atvyko senas jo bičiulis, sūnaus krikštatėvis kpt. Jonas Petruškevičius (tuo metu tarnavo Lietuvos kariuomenės žvalgybos ir kontržvalgybos Pagėgių punkto vedėju). Jis prikabinė B. Aušrotą grįžti į kariuomenę ir užimti tokią pat kaip jo laisvą vietą Vievyje. 1937 m. rugsėjo pradžioje B. Aušrotui iš Kauno paskambino Kariuomenės štabo II skyriaus (žvalgyba ir kontržvalgyba) Žinių rinkimo dalies vedėjas plk. ltn. Juozas Matusaitis ir pakvietė iki rugsėjo 15 d. atvykti pas jį pasikalbėti¹⁰.

1937 m. rugsėjo 12 d. B. Aušrotas nuvyko į Kariuomenės štabą, ten susitiko su plk. ltn. J. Matusaičiu ir II skyriaus viršininko pavaduotoju plk. ltn. Petru Kirliu. Po šių pokalbių nuo spalio 1 d. jis buvo grąžintas į karo tarnybą ir priimtas į Kariuomenės štabo II skyrių bei paskirtas Žvalgybos ir kontržvalgybos skyriaus Vievio punkto vedėju (maskuotės tikslu jis tą pačią dieną įformintas kaip 2-ojo pėstininkų pulko karininkas). Svarbiausias jo uždavinys buvo rinkti žinias apie Lenkijos kariuomenę Vilniuje ir Vilniaus krašte. Tiesioginis jo viršininkas buvo Lenkijos kariuomenės sekcijos vedėjas mjr. Kostas Raibikis. B. Aušrotas įsikūrė Vievio miestelyje, netrukus ten atvyko ir šeima¹¹.

1939 m. spalio 10 d. Maskvoje pasirašius Lietuvai primestą Lietuvos ir SSRS savitarpio pagalbos sutartį, Vilnius ir Vilniaus kraštas, tuo metu okupuotas sovietų, buvo perduotas Lietuvai. Tačiau tik 1939 m. spalio 28 d. Lietuvos kariuomenei buvo leista peržengti demarkacijos liniją. Kartu su įžengiančia į Vilnių kariuomene atvyko ir B. Aušrotas; jis su plk. ltn. J. Matusaičiu ir kpt. Liudu Paparčiu ėmė Vilniuje ieškoti patalpų Kariuomenės štabo II skyriaus padaliniui įkurti (nes Vievio punktas buvo naikinamas). Tokia patalpa surasta Vilniaus miesto komendantūroje, kurios

¹⁰ B. Aušrotas, min. veik., p. 16–17; to paties, *Laisvės nežadėjo niekas*, V., 1992, p. 14.

¹¹ B. Aušrotas, *Sunkių sprendimų metai*, p. 18–20, 23, 48.

filialas vėliau buvo įkurtas Naujojoje Vilnioje. B. Aušrotas su šeima iš Vievio persikėlė į Vilnių ir nuo 1940 m. vasario tapo šio padalinio vadovu. Čia jam buvo lemta įsipainioti į 1940 m. gegužės įvykius, susijusius su RA seržanto Godžibalo Butajevo žūtimi.

Reikalas tas, kad dar 1940 m. vasario 18 d. raudonarmietį G. Butajevą, padedamas Lietuvos saugumo policijos Naujosios Vilnios punkto vedėjo V. Petrusevičiaus, B. Aušrotas buvo užverbavęs. Tačiau pasikeitęs aplinkybėms ir Vilniaus saugumo policijai mėginant jį suimti, gegužės 12 d. G. Butajevus nusišovė¹². Jo žūtis SSRS vadovybei tapo pretekstu kelti Lietuvai pretenzijas, netrukus pasibaigusias ultimatumu ir sovietine okupacija.

1940 m. birželio 24 d. lttn. B. Aušrotas buvo atleistas iš Kariuomenės štabo II skyriaus ir grąžintas į 2-ąją pėstininkų DLK Algirdo pulką Kaune, kuriam jis visą šį laiką ir priklausė. Pulke jis buvo paskirtas 2-osios kulkosvaidžių kuopos vyresniuoju karininku. Buvęs Lietuvos karo žvalgybos pareigūnas lttn. B. Aušrotas puikiai suprato, kad vienintelis jo išsigelbėjimas – pasitraukti iš Lietuvos. Pulko vado plk. Juozo Tumo nurodymu jam išimties tvarka 1940 m. birželio 25 d. – liepos 7 d. buvo suteiktos atostogos¹³.

1940 m. birželio 25 d. Kybartuose sėdęs į traukinį, lttn. B. Aušrotas netrukus atsidūrė Eitkūnuose; ten jis kreipėsi į savo pažįstamą pasienio komisarą – muitinės ir pasienio apsaugos viršininką Hansą Tietzą. Netrukus į Eitkūnus atvykęs Karaliaučiaus vokiečių karinės žvalgybos (abvero) skyriaus mjr. R. Notzny automobiliu jį išsivežė į Insterburgą (Įsrutį). Kol vokiečiai aiškinosi, ką toliau daryti su pabėgėliu nuo sovietų, B. Aušrotas buvo internuotas ir 1940 m. birželio 28 d. išsiųstas į netoli Karaliaučiaus esantį Stablacko poligoną. Ten jis buvo viskuo aprūpintas ir turėjo gana laisvą režimą. Liepos 9 d. jo čia aplankyti atvyko žmona su sūnumi (liepos 3 d. Kybartuose jie nelegaliai perėjo sieną ir vokiečių pareigūnų padedami susirado B. Aušrotą). Liepos pabaigoje jis buvo informuotas, kad Reicho vyriausybė jam suteikė civilio pabėgėlio statusą ir jis turėsiąs persikelti į Gleisgarbeno *Arbeitsamt*'o civilių lietuvių pabėgėlių stovyklą Rytprūsioose. Čia jau buvo įsikūrusi jo žmona

¹² Ten pat, p. 144; M. Krygeris, *Rūstūs prisiminimai*, K., 1994, p. 37–43.

¹³ B. Aušrotas, *Sunkių sprendimų metai*, p. 205, 207.

su sūnumi. Stovykloje B. Aušrotas sutiko daug pažįstamų pabėgėlių iš Lietuvos – karo lakūnus ats. jaun. lttn. Joną Dženkaitį ir ats. mjr. Joną Pyragių, žinomą žurnalistą ir rašytoją Bronį Railą su šeima, Tomą Dirmeikį su šeima ir daugelį kitų¹⁴.

1940 m. rugsėjo 16 d. į stovyklą atvykęs vokiečių karinės žvalgybos (abvero) mjr. Dietrichas fon Kahlenas informavo B. Aušrotą, kad šis pereina jo žinion ir jam teks dirbti OKW *Abwehr Luft I* vokiečių žvalgyboje žinių rinkėju Tilžėje, nes Klaipėdoje darbuojasi kpt. Bronius Michelevičius, o Eitkūnuose – buvęs Kybartų geležinkelio policijos viršininkas Vytautas Reivytis. B. Aušrotas sutiko ir nuo 1940 m. rugsėjo 1 d. tapo vokiečių karinės žvalgybos darbuotoju Rytprūsioose. Kartu jis nemažai padėjo antisovietiniam pagrindžiui, ypač Berlyno LAF'ui, kai reikėjo siųsti per sieną ryšininkus bei LAF'o informacinę medžiagą į sovietų okupuotą Lietuvą. B. Aušrotas su šeima, padedamas vietos SD pareigūno H. Rimkaus, įsikūrė Tilžėje. Jam buvo duotas vietos vokiečių policijoje įregistruotas pasas Johanno Sprogies pavarde (žmona tapo Veronika Sprogies, sūnus – Reingoldu). Visa tai buvo atlikta taip slapta, kad net pabėgėlių stovykloje likę pažįstami lietuviai nieko nežinojo, kur staiga dingio B. Aušrotas su šeima¹⁵.

Dabar jam reikėjo susirasti punktus, per kuriuos būtų galima palaikyti ryšius su sovietų okupuota Lietuva. Vienas toks punktas buvo numatytas Lauksargių geležinkelio stotyje, 2 km nutolusioje nuo sienos. Stoties budėtojas Hansas Peteraitis sutiko jam pagelbėti. Pro šią stotį vyko gana intensyvus traukinių, daugiausia prekinių, eismas, todėl buvo galimybė pabendrauti su atvykstančiu iš Lietuvos traukinio palydovu. Antrasis iš Tilžės lengvai pasiekiamas punktas buvo Smalininkų miestelis, prigludęs prie Nemuno. Čia buvo atplukdomi sieliai iš SSRS¹⁶.

1940 m. rugsėjo 27 d. B. Aušrotas atvyko į Smalininkus ir čia gavo kelių pasienyje gyvenančių lietuvių adresus. Kiek pasvarstęs jis pasirinko Julijų Karvelį, gyvenantį prie pat Vokietijos ir Lietuvos sienos. Karvelių sodybą nuo sovietų okupuotos Lietuvos skyrė tik siauras upeliūkštis. Atvykęs į šią sodybą jis susipažino su visa šeima ir su buvusiu mokyto-

¹⁴ B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, p. 19–21, 24, 27, 32, 35.

¹⁵ Ten pat, p. 35–39.

¹⁶ Ten pat, p. 42–43.

ju Petru Bliumu (jis buvo neseniai pasitraukęs iš Lietuvos, bet turėjo leidimą gyventi pasienyje ir gyveno pas Karvelius). Julius ir jo žmona Anna Karveliai buvo lietuviai, tačiau prijungus Klaipėdos kraštą prie Reicho, jie liko Vokietijos pusėje. Kalbėdamasis su jais B. Aušrotas susidomėjo Jonu Sprainaičiu, gyvenančiu anapus sienos Pašvenčio kaime. Jis vertėsi kontrabanda ir dažnai nelegaliai kirsdavo sieną, todėl galėjo būti tinkamas vedlys-palydovas per sieną. Beliko sulaukti jo paties ir šiuo klausimu su juo pasikalbėti¹⁷.

1940 m. gruodžio 8 d. B. Aušrotas nuvyko į Berlyną; geležinkelio stotyje jį pasitiko čia prieš kurį laiką apsigyvenęs ats. jaun. ltn. J. Dženkaitis. B. Aušrotas buvo supažindintas ir su kitu pabėgėliu iš Lietuvos jaun. ltn. J. Vaičjurgiu, kuris atvykęs į Berlyną išitraukė į Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) veiklą. Berlyno LAF'o vadovo gen. št. plk. K. Škirpos kvietimu B. Aušrotas gruodžio 10 d. apsilankė jo bute. Vėliau jis rašė: „Užeinu į 2-jį aukštą ir spaudžiu sienoje skambutį. Prie durų mane pasitinka pats plk. Škirpa. Prisistatau. Aš jį vaizdavausi kiek aukštesnį. [...] Kai Škirpa pradėjo mane atsargiai „čiupinėti“, kuriai vokiečių karinės žvalgybos ar SD tarnybai esu priskirtas, labai mandagiai pulkininkui paaiškinau, kad esu pasirašęs priesaiką apie savo slaptą veiklą su nieku nekalbėti ir šia tema niekam nieko neaiškinti. Man už priesaikos sulaužymą grėsė mirties bausmė... Rezistencijos vadovui pasakiau, jog gyvenu Tilžėje ir turiu laisvę judėti visoje Vokietijoje, jeigu to mano tarnyba reikalauja. Esu pasiryžęs, ten kur galima, padėti kovoti prieš mūsų Tėvynės okupantus.“¹⁸ Po dvi valandas trukusio pokalbio K. Škirpa paklausė B. Aušroto, ar jis nesutiktų padėti LAF'ui išplatinti sovietų okupuotoje tam tikrą informaciją bei patriotinę literatūrą. B. Aušrotas atsakė teigiamai, ir tai labai pradžiugino K. Škirpą. Jis sakėsi, kad Berlyno LAF'as rengiasi į Lietuvą persiųsti proklamacijas ir atsišaukimus. Lietuviai privalą žinoti, kad jie nėra palikti likimo valiai. B. Aušrotas: „Aš susidariau įspūdį, kad buvęs Lietuvos pasiuntinys Reiche nuoširdžiai tikėjo, jog Vokietija, užėmusi Lietuvą, leis krašto gyventojams atkurti prismaugtą nepriklausomybę.“¹⁹

¹⁷ Ten pat, p. 46–50.

¹⁸ Ten pat, p. 98–99.

¹⁹ Ten pat, p. 102.

Pokalbio pabaigoje K. Škirpa informavo B. Aušrotą, kad kiti du abvero punktų vedėjai – B. Michelevičius Klaipėdoje ir V. Reivytiš Eitkūnuose – yra pasižadėję Lietuvoje platinti antikomunistinius atsišaukimus.

1941 m. kovo 12 d. B. Aušrotą Tilžėje aplankė Berlyno LAF'o signataras ir vadovybės narys inž. K. Brunius. Jis B. Aušrotui prisipažino, kad talkininkauja vokiečių karinės žvalgybos specialiam skyriui Karaliaučiuje, rengiančiam iš lietuvių politinių pabėgėlių parašutinininkus (Berlyno LAF'o Tautinio darbo apsaugos (TAD) narius), kurie sutinka būti nuleisti prieš pat karą ar karui prasidėjus į sovietų okupuotą Lietuvą. Jis domėjosi, ar B. Aušrotas negalėtų pagelbėti kitu būdu pereiti sieną. Tačiau abipusio susitarimo šiuo klausimu nepasiekta, nes B. Aušrotas privalėjo apie tai informuoti savo tiesioginį viršininką abvere, o tai pasirodė nepriimtina K. Bruniumi. Be to, jis perdavė B. Aušrotui pluoštą Berlyno LAF'o instrukcijų, kaip organizuoti sukilimą („Nurodymai Lietuvai išlaisvinti“), ir prašė jas artimiausiu metu per ryšininkus persiųsti į okupuotą Lietuvą. Kaip sakė K. Brunius, šios instrukcijos jau duotos kitų dviejų abvero punktų vadovams – B. Michelevičiui ir V. Reivyčiui. Apie susitikimą su K. Bruniumi B. Aušrotas vėliau rašė: „Brunius man padėkojo sakydamas, kad jis visada tikėjęs, jog aš padėsiu šioje veikloje. Mudu išsiskyrėme suprasdami, kad be lietuvių pareigūnų, dirbančių vokiečių karinei vadovybei, būtų sunku pasiekti okupuotos Lietuvos patriotų namus.“²⁰

1941 m. kovo 17 d. vėlyvą popietę pas B. Aušrotą į jo butą Tilžėje atvyko jaun. ltn. J. Vaičjurgis; jis sakėsi esąs siunčiamas Berlyno LAF'o į okupuotą Lietuvą ir paprašė padėti jam pereiti sieną. B. Aušrotas pas Smalininkų SD vadovą Žebrovskį sutvarkė leidimą jam laikinai gyventi pasienyje ir palydėjo į Karvelių sodybą laukti vedlio-palydovo iš Lietuvos. Balandžio 6 d. į Tilžę pas B. Aušrotą atvyko dar vienas Berlyno LAF'o siunčiamas į okupuotą Lietuvą ryšininkas – M. Naujokaitis; jis taip pat, gavęs Smalininkų SD leidimą, buvo apgyvendintas Karvelių sodyboje. Beliko sulaukti atvyksiančio vedlio-palydovo²¹.

Prasidėjo ilgos laukimo dienos. Pagaliau 1941 m. balandžio 8 d. Smalininkuose pasirodė vedlys-palydovas iš sovietų okupuotos Lietu-

²⁰ Ten pat, p. 126.

²¹ Ten pat, p. 126–128, 132, 134.

vos J. Sprainaitis. Kitą dieną, balandžio 9-ąją, į Karvelių sodybą atvyko ir B. Aušrotas; jis turėjo patikrinti, kaip vyrai pasirengę labai pavojingam žygiui per sieną. „Man teko uždaviny tas legendas [legenda – sukurta, netikra biografija. – Aut.] su Naujokaičiu ir Vaičjurgiu visapusiškai išnagrinėti ir pasitikrinti, kaip gerai juodu jas prisimena, nes tikslus savo „istorijos“ žinojimas gali išgelbėti tų pasiryžėlių gyvybę...[...] Svarstant paskutinius skirsnius ir juos suderinus su mano užrašais, sutarėme, kad juodu savo „gyvenimo istorijas“ puikiai žino ir klaidos nepadarys bei nesuklups net prie „trečiojo laipsnio tardymo“, t. y. tuo atveju, jeigu NKVD tardytojas mėgintų panaudoti fizinius kankinimus“²², – apie tai vėliau rašė B. Aušrotas.

Kaip minėta, 1941 m. balandžio 9 d. vakare M. Naujokaitis, J. Vaičjurgis ir J. Sprainaitis, lydimi B. Aušroto, J. Karvelio ir P. Bliumo, išsirengė į lemtingą žygį, kuris baigėsi nesėkme. (Apie tai plačiau rašoma M. Naujokaičio biografijoje.)

Pirmąją Vokietijos ir SSRS karo dieną – 1941 m. birželio 22-ąją – B. Aušrotas, gavęs *Abwehr Luft I* vadovybės nurodymą, išvyko į Karaliaučius; iš ten birželio 23 d. prasidėjo jo, formaliai kaip pirmosios smogiamosios armijos štabo žvalgybos skyriaus IC vertėjo, klajonės Rytų fronto keliais. Jo kelionės maršrutas vedė pro Alytų–Daugus–Šalčininkus į Minską, kurį pasiekė birželio 29 d. Kiek pabuvęs Minske, B. Aušrotas su savo grupe, vadovaujama abvero kpt. Huberio, pasiekė Lepelio miestelį Baltarusijoje. Čia 1941 m. liepos 3–8 d. B. Aušrotas kaip vertėjas dalyvavo apklausinėjant Raudonosios armijos karo belaisvius. Liepos 8 d., atvykus papildomai grupei vertėjų, jis pasiprašė atleidžiamas iš einamųjų pareigų. Kpt. Huberis jo prašymą patenkino ir B. Aušrotas liepos 10 d. grįžo į Karaliaučius²³.

1941 m. liepos 11 d. B. Aušrotas po ilgo pokalbio su savo vadovybe nuo rugpjūčio 1 d. buvo atleistas iš tarnybos vokiečių karinėje žvalgyboje. Sutvarkęs reikalingus formalumus Tilžės SD, liepos 13 d. jis su šeima išvyko į Lietuvą ir netrukus jau buvo savo tėviškėje Majoriškių kaime prie Vilkaviškio. 1941 m. rugpjūčio 15 d. B. Aušrotas įsidarbino

²² Ten pat, p. 136.

²³ Ten pat, p. 157–159, 162–165, 167, 173, 176–178, 181.

Teisingumo ministerijos Kalėjų departameno direktoriumi Kaune. Tačiau 1942 m. spalio pradžioje jį susirado vokiečių karinės žvalgybos IC kontržvalgybos poskyrio, įsikūrusio Kaune, atstovas kpt. Mongrovius ir pakvietė ateiti kitą dieną pasikalbėti. Čia jam buvo pasakyta, kad jis kviečiamas grįžti į vokiečių karinę žvalgybą – *Abwehrgruppe Nord* štabą, kuriam vadovavo plk. H. Kiepas, įsikūrusį Pskove. 1942 m. spalio 22 d. B. Aušrotas išvyko į naująją darbovietę Pskove²⁴.

Atvykęs į Pskovą jis buvo apgyvendintas kambaryje, kuriame buvo ir dirbama, ir miegama. Jam buvo suteiktas zonderfiurerio laipsnis. „Tik po dviejų mėnesių įtemptų studijų ir praktiško darbo supratu ir įsisąmoninau vokiečių žvalgybos Šiaurės fronte vedamą veiklą. Tai pasiekti per palyginti trumpą laiką padėjo man ta aplinkybė, kad manimi pasitikėjo ir laikė mane griežtu antikomunistu.“²⁵ Reikia pažymėti, kad B. Aušrotas, kaip užsienietis, neturėjo teisės eiti bet kurių oficialių etatinių vokiečių karininko pareigų. Tame pačiame, kaip ir B. Aušrotas, skyriuje laisvai samdomuoju darbuotoju dirbo buvęs RA kpt. Bobrovas (slapyvardis), pirmosiomis karo dienomis perbėgęs pas vokiečius. Pasak B. Aušroto, „jis gerai žinojo rusų–sovietų kariuomenės organizaciją ir įvairias, tik Rusijoje įmanomas suktų bei apgavyčių formas“²⁶. B. Aušrotui tarnaujant Pskove, čia lankėsi vokiečių karinės žvalgybos vadovas admirolas Wilhelmas Franzas Canaris. Šį įvykį B. Aušrotas vėliau prisiminė taip: „Punktualiai 12,30 val. admirolas W. Canaris, lydimas plk. H. Kiepo, įėjo į jo darbui pavestų ir administruojamų išrikiuotų karių salę. Plk. Kiep kiekvieną salėje esantį asmeniškai pristatė admirolui. Pastarasis su pristatytuoju pasisveikino ir tarė keletą šabloniškų sakinių, kurių admirolui, rodos, niekad netrūkdavo. Taip pat ir aš gavau progą paspausti švelnų admirolo delną. Mane pristatydamas plk. Kiep pasakė: „Tai yra tas lietuvis, buvęs Lietuvos armijos karininkas, apie kurį esu minėjęs ankstesniuose pranešimuose.“ (Man tada atrodė didelė garbė lietuviui pažinti tokį svarbų pasaulinės žvalgybos vadovą).“²⁷

²⁴ Ten pat, p. 181–185, 190–192, 201, 203–204.

²⁵ Ten pat, p. 208.

²⁶ Ten pat, p. 210.

²⁷ Ten pat, p. 228.

1943 m. birželio pabaigoje, vokiečiams pradėjus reformuoti *Abwehrgruppe Nord*, B. Aušrotas buvo grąžintas į vokiečių karo komendantūrą Kaune ir nuo rugpjūčio 1 d. paskirtas komendantūros vertėju. Tų pačių metų lapkričio pradžioje komendantūroje buvo sudarytas lietuvių karo korespondentų būrys, kuris turėjo lietuvių spaudoje plačiau nušviesti karo eigą. To būrio vadu, įkūrus kuopos vado etatą, buvo paskirtas B. Aušrotas, jam suteiktas kapitono laipsnis. Vokiečiai norėjo, kad lietuviai žurnalistai informuotų lietuvių visuomenę apie Lietuvos karių, kovojančių su komunistais Rytų fronte. 1944 m. sausio mėn. susidarius dešimties lietuvių karo korespondentų branduoliui, prasidėjo aktyvi veikla²⁸.

Rytų frontui artėjant prie Lietuvos, apie liepos 6 d. vokiečiai nutarė B. Aušroto karo korespondentų būrį perkelti į Rygą. Liepos 15 d. B. Aušrotas su savo būriu atsidūrė Rygoje. Liepos pabaigoje RA užėmus Estiją ir artėjant prie Latvijos, liepos 29 d. jis su būriu iš Rygos vokiečių laivu išplaukė į Liepoją. Čia B. Aušrotas prisistatė vokiečių karo laivyno štabe, kur su nerimu buvo sekamos žinios apie sėkmingą RA veržimąsi į Vakarus. Būdamas Liepojoje B. Aušrotas sužinojo, kad Drezdene yra įsikūręs visų lietuviškų karinių dalinių štabas, kuriam priklauso ir jo karo korespondentų būrys. Jis išvyko į Drezdeną. Tų pačių metų spalio 3 d. atvykęs į Drezdeną, B. Aušrotas prisistatė Lietuvių karių dalinių štabe, kuriam vadovavo vokiečių mjr. Mengeris. Čia jis susitiko buvusį tarpukario Lietuvos „Kario“ žurnalo redaktorių kpt. Simaną Urboną (Urbanavičių); su juo aptarė galimybes Vokietijoje atgaivinti „Kario“ leidimą lietuviams kariams, esantiems vokiečių kariuomenės dalyse. Gavęs mjr. Mengerio pritarimą, B. Aušrotas lietuvių karo korespondentų būrį iš Drezdeno spalio antroje pusėje perkėlė į Jueterbogo miestelį, esantį už 45 km nuo Berlyno, kuriame buvo didelė vokiečių karo aviacijos bazė. „Perkėlus mus į Jueterbogą, buvome administruojami vokiečių karo aviacijos vadovybės, tad visas korespondentų būrys buvo apręgtas aviacijos karių uniformomis.“²⁹ Pirmąjį „Kario“ numerį B. Aušroto vadovaujamas korespondentų būrys išleido Berlyne 1944 m. lapkričio pradžioje.

²⁸ Ten pat, p. 229, 232–235, 237.

²⁹ Ten pat, p. 248, 250, 253–258, 260.

1944 m. gruodžio mėn., prieš Kalėdas, B. Aušrotas, gerai suvokdamas, kad vokiečiai karą pralaimėjo ir karas greitai baigsis, o jam gresia nelaisvė, ėmėsi žygių pasitraukti iš tarnybos vokiečių kariuomenėje. Su Berlyno vokiečių priešlėktuvinės apsaugos mjr. A. Woditzkos pagalba, padedamas štabe ryšių karininku tarnaujančio buvusios Lietuvos kariuomenės plk. Raimundo Liormano, jis susitvarkė savo ir būrio atleidimo iš tarnybos vokiečių kariuomenėje dokumentus. Mjr. A. Woditzka atleidimo datą dokumentuose įrašė dar prieš Jaltos konferencijos pradžią (1945 m. vasario 4 d.). „Kai tie dokumentai buvo mano žinioje, jaučiausi drąsiau, nes Vokietijos kapituliacijos metu nereikės patekti į sąjungininkų belaisvę“³⁰, – rašė vėliau B. Aušrotas. 1945 m. vasario 9 d. lietuvių karo korespondentų būrys (12 korespondentų ir du karininkai), vadovaujamas B. Aušroto, buvo perkeltas į Veimarą; iš ten balandžio 20 d., prieš tai išsiuntęs visus savo karo korespondentus į „tarnybines keliones“, B. Aušrotas išvyko į Koburgą, kurį netrukus užėmė amerikiečiai.

Lietuvius, kurių šiose apylinkėse buvo nemažai, tarp jų ir B. Aušrotą su šeima, amerikiečiai perkėlė į Koburgo kareivines, kur buvo organizuojama pirmoji politinių pabėgėlių stovykla. 1945 m. birželio 13 d. B. Aušrotas su kitais lietuviais buvo perkeltas į Viurzburgo pabaltiečių DP stovyklą. Čia jis redagavo kasdienių žinių biuletinį. 1945 m. pabaigoje B. Aušrotas su šeima persikėlė į Detmoldo miestelį britų okupacinėje zonoje; jam buvo leista išsinuomoti privatų butą ir ten jis gyveno iki emigracijos į JAV. Nuo 1946 m. kartu su kitais B. Aušrotas redagavo savaitraštį „Lietuvių žodis“³¹.

1949 m. gegužės 15 d. B. Aušrotas, gavęs savo dėdės Juozo Sagevičiaus iškvietimą, su šeima emigravo į JAV, apsistojo pas dėdę Niujorke. Bendradarbiavo J. Kardelio Monrealyje leidžiamame savaitraštyje „Nepriklausoma Lietuva“. 1951 m. su kpt. S. Urbonu Niujorke atgaivino „Kario“ žurnalo leidimą. Tais pačiais metais jis pradėjo dirbti JAV gynybos departamente Vašingtone. Kartu bendradarbiavo „Dirvoje“ ir „Drauge“, rašė reportažus iš Pietų Amerikos. Į pensiją išėjo 1973 m. 1985 m. parašė ir Čikagoje išleido atsiminimų knygą „Sunkių sprendi-

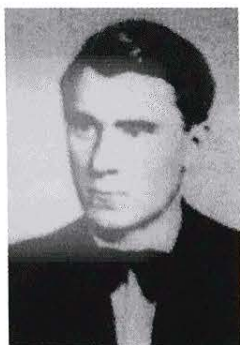
³⁰ Ten pat, p. 263.

³¹ Ten pat, p. 260–263, 265–266, 269–270.

mų metai“, 1991 m. – antrąją atsiminimų knygą „Laisvės nežadėjo niekas“, kuri buvo išleista 1992 m. Vilniuje. „Šie atsiminimai rašyti naudojantis mano dienoraščiu-užrašais. Juos tvarkiau, kai mano atmintis dar nebuvo padengta storoku dulkių sluoksniu. Jie buvo paruošti ir papildyti tuoj po Antrojo pasaulinio karo, 1945 m. bėgyje. Knygoje minimos datos, pavardės, vardai ir vietovės yra teisingos ir tikslios.“³²

Lietuvos kariuomenės lttn. B. Aušrotas mirė 1993 m. lapkričio 24 d. JAV. Ten ir palaidotas.

Julijonas BŪTĖNAS

Gimė 1915 m. kovo 24 d. Dovydų k., Joniškėlio vls., Biržų aps. didelėje šeimoje. 1924 m. rugpjūčio 30 d. išlaikęs egzaminus, J. Būtėnas įstojo į Joniškėlio progimnazijos pirmąją klasę. 1925 m. rugsėjo mėn. persikėlė į Linkuvos gimnaziją. 1929–1930 mokslo metus dėl ligos teko praleisti namuose. 1933 m. birželio 21 d. baigė Linkuvos gimnaziją ir rugsėjo 5 d. įstojo į VDU

Teisės fakulteto Ekonomikos skyrių, tačiau 1934 m. spalio 12 d. perėjo į Teisės skyrių. 1935 m. buvo išrinktas studentų korporacijos „Justitia“ pirmininku, priklausė VDU studentų ateitininkų valdybai, aktyviai bendradarbiavo spaudoje.

1936 m. rugsėjo mėn. buvo pašauktas atlikti būtinąją karo tarnybą ir įstojo į Karo mokyklą. 1937 m. rugsėjo 15 d. baigusiam Karo mokyklos XII aspirantų laidą J. Būtėnui suteiktas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paleistas į atsargą³³.

³² Ten pat, p. 5.

³³ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, t. 2, p. 245.

Baigęs Karo mokyklą, J. Būtėnas ketino tęsti studijas VDU, tačiau dėl nežinomų priežasčių baigti studijų į VDU negrižo. Nors ir nebaigęs studijų, netrukus jis buvo pripažintas profesionaliu žurnalistu ir 1939 m. rugpjūčio 22 d. „XX amžiaus“ redakcijos išsiųstas mokytis į Europos universitetus, išvyko į Paryžių. Tačiau Europoje prasidėjus karui, rugsėjo 16 d. per Briuselį, Amsterdamą, Stokholmą ir Rygą grįžo į Kauną. 1940 m. gegužės 26 d. buvo išrinktas Lietuvos žurnalistų sąjungos (LŽS) valdybos nariu. 1940 m. birželio 15 d. sovietų okupacija jį užklupo LŽS valdyboje ir kartu „XX amžiaus“ redakcijoje. Netrukus jis pasijuto sekamas NKVD–NKGB ir nutarė pasitraukti į Vokietiją. Manoma, kad J. Būtėnas iš sovietų okupuotos Lietuvos pasitraukė į Vokietiją 1940 m. liepos mėn. per nelegalų sienos perėjimo punktą ties Kretinga – „Varpėnų dvarą“³⁴.

Nusprendęs studijas pratęsti Berlyne, J. Būtėnas 1940 m. spalio 30 d. prašė VDU atsiųsti dokumentus apie jo studijas universitete. Veltui. Sovietinis švietimo liaudies komisaras kolaborantas Antanas Venclova 1941 m. sausio 21 d. ant jo prašymo užrašė griežtą rezoliuciją: „Neleisti. Kiekvieną atskirą atsitikimą pranešti individualiai.“³⁵ 1940 m. lapkričio 17 d. K. Škirpos bute Berlyne susirinkusi grupelė lietuvių išklaušė K. Škirpos informaciją ir pasirašė LAF'o steigiamąjį aktą. Tarp pasirašiusių yra ir J. Būtėno parašas³⁶.

1941 m. kovo 30 d. J. Būtėnas įstojo į LAF'o kovinį padalinį – Tautinio darbo apsaugą (TDA), kurį turėjo sudaryti vyrai, tinkami ginkluotai kovai su sovietais. Netrukus K. Škirpa J. Būtėną įtraukė į 30 geriausių TDA padalinio vyrų būrį; juos vokiečių karinė žvalgyba prie Karaliaučiaus rengėsi Vokietijos ir SSRS karo pradžioje iš lėktuvų nuleisti Lietuvoje specialioms užduotims atlikti. K. Škirpa apie tai rašė: „Galėjome tik konstatuoti, jog tai buvo aukščiausio ryžto vyrai: jie degė viltimi, kad galės atlikti laisvės kovotojo patarnavimą Tėvynei, siekiant ją išgelbėti iš didžiausios nelaimės. Aplinkybės neleisdžia man čia paduoti visų jų pavardes. Tesuminėsiu tik pavardes kelių, kurių nebeturime gyvųjų tarpe, būtent: a. a. Jono Dženkaičio [...]; a. a. Petro Skurausko; a. a. Julijono

³⁴ Sakalai parskrido (Julijonas Būtėnas atminties liudijimuose), K., 2008, p. 22–49.

³⁵ Ten pat, p. 50.

³⁶ K. Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti, Vašingtonas, 1973, p. 91, 95.

Būtėno, žuvusio laisvės kovotojo mirtimi 1951 m. 1941 m. jis, panašiai kaip J. Dženkaitis, buvo laimingai prasiveržęs per pasienio „mirties zoną“ į Kauną, kur tuoj prisidėjo prie sukilėlių ir išleido jau birželio 25 d. „Į Laisvę“ pirmąjį numerį [pirmasis numeris buvo išleistas birželio 24 d. – *Aut.*], kuomet kovos tebevyko Kauno priemiesčiuose.³⁷

Prieš prasidedant Vokietijos ir SSRS karui, J. Būtėną kartu su ats. jaun. ltn. Albertu Aviža, ats. ltn. Jonu Dženkaičiu, mokytoju Petru Paulaičiu ir dar keliais bendražygiais vokiečiai traukiniu nuvežė į pasienį, iš ten nedidelėmis grupelėmis ar po vieną jie turėjo pereiti sieną į okupuotą Lietuvą. Tai prisimena A. Aviža: „Štai vieną dieną Škirpa mus pasišaukia. Išleidžia iškilmingai. Paskui įsodina į labai prikimštą traukinį. Važiavome visi kartu iki sienos. Dženkaitis, Paulaitis, Būtėnas, aš ir kiti.[...] Mus išlaipino prie miško.[...] Prieš pat karą vaikštome pėsti miške: Julijonas, Paulaitis ir aš – Rytprūsioose, prie Lietuvos. Pirmas dingo Jonas Dženkaitis, po poros dienų Julijonas ir tada mes kitą dieną.“³⁸

Tačiau J. Būtėnui tąkart pereiti sieną nebuvo lemta. Apie tai vėliau prisiminimuose rašė JAV gyvenantis buvęs teisininkas Juozas Vitėnas: „Pagal Julijono man pasakojimą, jis su draugu prieš karo pradžią bandė pereiti sieną į Lietuvą, bet sovietų pasienio sargyba buvo užaliarmuota, jie susišaudė ir matydami, kad sienos nepavyks pereiti, grįžo į Vokietiją, o po to jis buvo paskirtas prie vokiečių tankų dalinio kaip vertėjas jam žygiuojant per Lietuvą. Julijonas nuo šio tankų dalinio atsiskyręs prie Alytaus ir atvykęs į Kauną.“³⁹ Kaip teigia jo bendražygiai, sukilimo dalyviai Jonas Pajaujis ir Antanas Strabulis, J. Būtėnas Kaune atsiradęs tik antrąją karo savaitę. Jis iškart pradėjo dirbti LAF'o informaciniame štabe, buvo Kauno sukilėlių 1941 m. birželio 24 d. pradėto leisti dienraščio „Į laisvę“ redakcinės komisijos narys. 1941 m. lapkričio 21 d. J. Būtėnas grįžo į VDU, tik jau ne studijuoti, bet dirbti – jis tapo naujai įsteigtos Filosofijos fakultete Sociologijos ir žurnalistikos katedros pirmos eilės laborantu. 1942 m. balandžio 1 d. buvo išrinktas jaunesniojo asistentu.⁴⁰

³⁷ Ten pat, p. 187, 189.

³⁸ *Sakalai parskrido (Julijonas Būtėnas atminties liudijimuose)*, p. 53.

³⁹ Ten pat, p. 53–54.

⁴⁰ Ten pat, p. 54–59.

1942 m. gegužės mėn. viduryje J. Būtėnas grįžo į Berlyną. Oficiali priežastis – VDU komandiruotė į Berlyną gilinti žurnalistikos studijų, tačiau kartu jis buvo ir Lietuvos LAF'o ryšininkas Vokietijoje. Berlyne artimai bendravo su K. Škirpos sekretoriumi A. Valiukėnu. 1942 m. rugpjūčio 15 d. savo paties prašymu buvo atleistas iš VDU. Gyvendamas Berlyne J. Būtėnas, kaip specialusis korespondentas, aktyviai prisidėjo prie LAF'o pagrindinio dienraščio „Į laisvę“, o nuo 1943 m. – ir „Ateities“ leidimo. 1943 m. lapkričio 21 d. jis kartu su kitais pasirašė rekomendacinį raštą Lietuvos antinacinio pagrindžio vadovams dėl rezistencijos taktikos ir Lietuvos valstybingumo ateities. Teigiama, kad šio rašto paveikti Lietuvos antinacinės rezistencijos vadovai lapkričio 25 d. įsteigė bendrą pagrindžio vadovybę – Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK). Kaip rodo archyvuose išlikę dokumentai, 1943 m. pradžioje J. Būtėnas mėgino žurnalistikos studijas tęsti Berlyno universitete, tačiau nesėkmingai. Tų pačių metų pabaigoje, sužinojęs apie sunkiai sergančią motiną, jis grįžo į Lietuvą.⁴¹

1944 m. kovo 4 d. J. Būtėnas pradėjo dirbti gen. P. Plechavičiaus organizuojamoje Vietinėje rinktinėje (VR). Jis buvo paskirtas į VR štabo II (žvalgybos ir spaudos) skyrių, kuriam vadovavo gen. št. plk. ltn. Aleksandras Andriušaitis. J. Būtėnui buvo patikėtos štabo karininko spaudos ir informacijos reikalams pareigos (kai kur nurodomos vado adjutanto pareigos). Tą patvirtino gen. P. Plechavičiaus asmeninis adjutantas jaun. ltn. Kostas Žolynas: „Taip, Julijonas buvo štabo karininkas informacijos ir spaudos reikalams.“⁴² 1944 m. gegužės 15 d. vokiečiams uždraudus VR ir pradėjus štabo karininkų suėmimus, J. Būtėnas pateko į pirmąją 24-ią gestapo suimtų VR štabo karininkų grupę. Jis kartu su kitais karininkais gegužės 23 d. buvo išvežtas į Salaspilio koncentracijos stovyklą Latvijoje. Artėjant Rytų frontui, per Rygą ir Liepoją 1944 m. lapkričio 6 d. J. Būtėnas pasiekė į Dancigo (Gdansko) koncentracijos stovyklą Lenkijoje, o gruodžio 18 d. buvo pervežtas į netoliese esantį Gdynės lagerį. Iš ten jam tą pačią naktį pavyko pabėgti. Kadangi Lietuva jau buvo antrą kartą okupuota sovietų, J. Būtėnas pasitraukė į Vokietiją.

⁴¹ Ten pat, p. 59–65.

⁴² Ten pat, p. 65.

1944 m. pabaigoje jis trečią kartą atsidūrė Berlyne ir iškart įsitraukė į VLIK'o veiklą. Gruodžio 14 d. įvykusiame VLIK'o posėdyje buvo paskirtas VLIK'o Informacijos biuro, kuriam vadovavo A. Valiukėnas, bendradarbiu. 1945 m. vasario 7 d. J. Būtėnas pasitraukė iš kasdien bombarduojamo Berlyno ir prisiglaudė netolimame Viurcburgo mieste. Amerikiečiams užėmus Viurcburgą, kurį laiką dirbo VLIK'o Informacijos biure, birželio 18 d. tapo šio biuro vedėju, atgaivino „Eltos biuletenius“, buvo jų redaktorius. 1945 m. pabaigoje VLIK'ui iš Viurcburgo persikėlus į Pfullingena, kartu persikraustė su Informacijos biuru ir J. Būtėnas. Jis daug rašė į Lietuvių fronto bičiulių (LFB) sąjūdžio ir kitą lietuvišką spaudą. 1947 m. rugpjūčio 30–31 d. Schweinfurte vykusiam atkurtos LŽS antrajame suvažiavime J. Būtėnas buvo išrinktas valdybos antruoju vicepirmininku.

1948 m. liepos 10 d. Baden Badene, kur vyko VLIK'o ir okupuotos Lietuvos rezistencijos atstovų pasitarimas, jis susitiko su prasiveržusiu iš okupuotos Lietuvos žymiu partizanų Juozu Lukša („Daumantu“). Manoma, kad šis susitikimas turėjo lemiamą įtaką tolesniam J. Būtėno gyvenimui. 1949 m. prasidėjusi masinė emigracija į JAV palietė ir J. Būtėną. Brolis Petras ir draugai kvietė jį emigruoti į JAV ir jis tų metų vasarą apsisprendė tam žingsniui. Tačiau nuvykęs į Rastatą tvarkyti dokumentų sužinojo, kad dėl sveikatos negali emigruoti (manoma, jog tai buvo gydytojų klaida). Paskui jis broliui rašė: „Laikau Dievo pirštu, kad JAV emigracinių apsirikimas (1949 m. vasarą atrado džiovą!) išjungė mane nuo emigracijos.“⁴³ J. Būtėnas liko Pfullingene, Vakarų Vokietijoje.

1949 m. vasarą VLIK'ui užmezgus ryšius su JAV centrine žvalgybos valdyba (CŽV), pradėta rengti desantininkus į okupuotą Lietuvą. Kilo būtinybė VLIK'o Apsaugos skyriuje, įsikūrusiame Miunchene, turėti patikimą žmogų. Juo tapo J. Būtėnas. Oficialiai tos pareigos buvo įvardytos kaip tuomečio VLIK'o Apsaugos skyriaus vado, gen. št. plk. A. Šovos, pavaduotojo. Jo vardą ir pavardę paslėpė Stepono slapyvardis. Naujos pareigos buvo tiesiogiai susijusios su kova dėl Lietuvos laisvės, todėl reikėjo laikytis griežtos konspiracijos. Kartu J. Būtėnas 1950–1951 m. mokėsi amerikiečių žvalgybos mokykloje Kaufbeurene; ten jis buvo

savas žmogus, gerai pažinojo žvalgybos mokyklos dėstytojus. 1950 m. spalio 3 d. jam buvo pavesta palydėti skrydžiui į sovietų okupuotą Lietuvą J. Lukšą („Daumantą“), Benediktą Trumpį („Rytį“) ir Klemensą Širvį („Sakalą“). Prieš išskrisdami desantininkai ir J. Būtėnas Miunchene susitiko su VLIK'o pirmininku prelatu Mykolu Krupavičiumi, prof. J. Brazaičiu (Ambrazevičiumi) ir Juozu Kaminsku. A. Šovos bute buvo surengtas paskutinis pasitarimas. K. Širvys vėliau pasakojo: „J. Būtėnas su mumis skrido kaip džempmeistras: padėjo užsisiegti parašiusius ir paruošti šuoliui. Atidarė duris. (Bet tai – techniškoji pusė.) Jo tikslas ir buvo – sugrįžti ir viską papasakoti.“⁴⁴

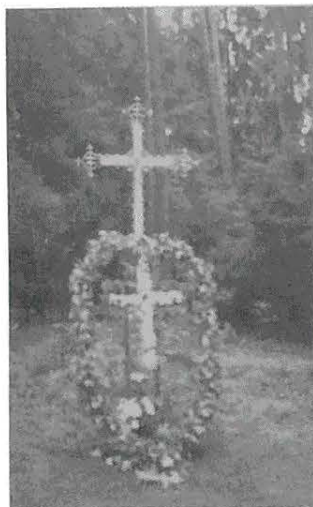
Pagaliau atėjo ir J. Būtėno eilė skristi į Lietuvą. 1951 m. balandžio 19 d. naktį amerikiečių dvimotoris lėktuvas C47 be atpažinimo ženklų, pilotuojamas čekų lakūnų, iš Visbadeno pakilo skrydžiui į Lietuvą. Lėktuve – J. Būtėnas („Stėvė“, „Margis“) ir Jonas Kukauskas („Gardenis“, „Dzykis“), skrydžio tikslas – Kazlų Rūdos miško masyvas, Papilvio kaimo šiaurinė pusė. Laimingai nusileidę ir suradę vienas kitą, jie skubiai užkasė ir užmaskavo parašiusius bei krovinius. Dabar desantininkai turėjo pasiekti Šunkarių kaimą, iki kurio buvo apie 60 kilometrų. Tačiau juos netrukus užfiksavo MGB kariniai daliniai, siaučiantys miškuose, ir pradėjo persekioti. Balandžio 27 d. J. Būtėnas ir J. Kukauskas pasiekė tikslą – ryšininko Juozo Viržaičio trobą ir pasakę sutartą slaptažodį „Sakalai parskrido“ buvo įsileisti. Čia kiek pabuvus, gegužės pradžioje Tauro apygardos „Šturmo“ tėvonijos partizanų vadas Petras Jurksaitis („Beržas“) juos palydėjo į saugesnę vietą – Rūdšilio girios pakraštyje gerai įrengtą bunkerį. Dabar jų uždavinys buvo susitikti su anksčiau atvykusiu J. Lukša ir susirasti nusileidimo vietoje užkastus daiktus, svarbiausia – radijo siųstuvą, kurio reikėjo susisiekimui su žvalgybos centru. Ieškoti ryšio su J. Lukša išėjo P. Jurksaitis⁴⁵.

Sovietiniai saugumiečiai, padedami savo agentų, jau tą pačią dieną sužinojo, kad iš Vakarų į Lietuvą buvo atskridęs lėktuvas, kuris Kazlų Rūdos miškuose parašiusiais nuleido desantininkus. Beje, pagrįstai galima manyti, kad šio desanto atvykimo laikas (o gal ir orientacinė vieta)

⁴⁴ Ten pat, p. 95.

⁴⁵ Ten pat, p. 99–105.

⁴³ *Sakalai parskrido (Julijonas Būtėnas atminties liudijimuose)*, p. 88.

Atminimo kryžius Julijono Būtėno ir
Petro Jurkšaičio žūties vietoje, Rūdšilio
girios pakraštyje. 1994 m.

sovietiniams saugumiečiams buvo žinomas iš seno KGB agento anglų žvalgyboje M16 Haroldo Kimo Philby⁴⁶. Į Kazlų Rūdos miškus buvo nusiųstos didžiulės enkavėdistų, stribų ir vietinių šnipelių pajėgos. Buvo krečiamos sodybos, kareiviai tikrino kiekvieną miškų metrą. 1951 m. gegužės 17 d. saugumiečiams suėmus partizanų ryšininkę, Kauno mokytojų seminarijos studentę Stasę Venytę, pavyko sužinoti, kad Altoniškių kaime gyvenančio girininko Vinco Kazlausko sodyboje įrengtame bunkeryje slapstosi partizanai ir desantininkai. Gegužės 20 d. bunkerį apsupo MGB kariuomenė. Keturi partizanai: desantininkas B. Trumyps, Tauro apygardos vado pavaduotojas Juozas Totoraitis („Čigonas“), apygardos štabo narė Doma Poškutė („Likoraitytė“, „Danutė“), Žalgirio rinktinės partizanė Marcelė Grybauskaitė („Žindžiuvienė“, „Tigrienė“) nusišovė, o Petras Vengraitis („Žilvitis“), sunkiai sužeistas ir praradęs sąmonę, buvo paimtas gyvas. Smogikų žiauriai kankinamas (badomas įkaitintu durtuvu) jis nurodė aštuonis partizanų bunkerius. Paaiškėjo, kad jie buvo tušti, išskyrus vieną, kuriame slėpėsi J. Būtėnas⁴⁷.

⁴⁶ T. Bower, *Raudonasis voratinklis*, V., 2000, p. 204.

⁴⁷ *Sakalai parskrido (Julijonas Būtėnas atminties liudijimuose)*, p. 100–107; T. Bower, min. veik., p. 71; J. Daumantas, *Partizanai*, K., 2005, p. 748.

1951 m. gegužės 21 d. enkavėdistai surado ir apsupo Rūdšilio girios pakraštyje partizanų bunkerį, kuriame slėpėsi J. Būtėnas, J. Kukauskas ir Tauro apygardos „Šturmo“ tėvonijos partizanų vadas P. Jurkšaitis. J. Būtėno žūties aplinkybės nėra visai aiškios. Vieni šaltiniai teigia, kad enkavėdistams apsupus išduotą bunkerį jie suprato, jog yra apsupti, sunaikino dokumentus ir P. Jurkšaitis su J. Būtėnu mėgino prasiveržti. P. Jurkšaitis staiga išsoko iš bunkerio, bet, vos spėjęs paleisti kelias automato serijas į enkavėdistus, buvo nukautas. Išlindęs per angą J. Būtėnas buvo persautas ir įkrito atgal į bunkerį, o J. Kukauskas net nemėgino veržtis. Jis ramiai tūnojo bunkeryje ir laukė, kuo viskas baigsis. Teigiama, kad J. Būtėnui įkritis atgal į bunkerį, J. Kukauskas jį ten pribaižė⁴⁸. Tą patį vėliau teigė ir išdaviku tapęs J. Kukauskas. Jis gyrėsi: „[...] iš savo pistoleto suvariau visą apkabą į bendražygį [J. Būtėną – Aut.]“⁴⁹ SSRS MGB 4-osios ŠD vado pavaduotojo gen. mjr. Ivano Pankino ataskaitoje rašoma: „Remdamasi sugauto bandito „Žilvičio“ parodymais, leitenanto Tarnovskio grupė kartu su 298 šaulių pulko 1-uju batalionu 1951 05 21 [kituose šaltiniuose nurodoma gegužės 22 d. – Aut.] 11. 40 val. atvyko į miško rajoną. 12. 30 val. trisdešimt metrų nuo tos vietos, kur kareiviai lipo iš automašinų, vienas 298 šaulių pulko kareivis su plokšte aptiko bunkerį. Leitenanto Tarnovskio grupė nedelsdama apsupo šią vietą. Antru žiedu vietovę apsupo 198 šaulių pulko 1-asis batalionas. Tuo metu buvę bunkeryje banditai pro ventiliacinę angą paleido šūvį, o tai padėjo kareiviams nustatyti bunkerio ribas.[...], tačiau tuo metu bunkerio anga atsidarė, iš jos išsoko banditas ir į kareivius atidengė ugnį. Atsakomąja leitenanto Tarnovskio ir eilinio Avdejevo automatų ugnimi banditas buvo nušautas už trijų metrų nuo bunkerio. Antrasis banditas taip pat atidarė bunkerio angą ir bandė išsokti, tačiau eilinis Černokovas jį nušovė, tas nukrito į bunkerį. Eilinis Sorokinas atidarė bunkerio dangtį, o eilinis Chromenka taikliai įmetė į jį granatą, kurios sprogdimas apkurtino buvusį bunkeryje trečią banditą. Po kelių minučių eilinis Sorokinas nusileido į bunkerį ir ištraukė iš jo užmuštą banditą. Vėliau į bunkerį nusileido eilinis Anaškinas, ištraukė gyvą banditą, prieš tai jį nuginkla-

⁴⁸ *Į laisvę*, 2006, Nr. 152, p. 38.

⁴⁹ *Lietuvos aidas*, 2007, Nr. 202, p. 9.

vęs. Užimant bunkerį, buvo užmušti du banditai, tarp jų banditų grupės vadeiva Beržas. Vienas banditas sučiuptas gyvas.⁵⁰

LYA saugomoje J. Kukauskos baudžiamosioje byloje yra LSSR MGB spec. skyriaus viršininko čekisto pplk. Ivano Malcevo 1953 m. kovo 16 d. pažyma, joje trumpai aprašyta bunkerio sunaikinimo eiga: „1951 m. gegužės 22 d. už vieno kilometro nuo Lekėčių gyvenvietės (Panemunio rajono) MGB Kauno srities organai surado banditų bunkerį. Čekistinės karinės operacijos metu bunkeryje buvęs gaujos vadas Beržas nušautas, kai mėgino prasiveržti pro kariuomenės apsuptį, o 1951 m. balandžio 19 d. į Lietuvą permestas šnipas „Margis“ nusišovė.“⁵¹

Kad J. Būtėnas buvo enkavedistų sužeistas ir įkritęs atgal į bunkerį jį nušovė J. Kukauskas, teigiama ir neseniai pasirodžiusioje knygoje „Sakalai parskrido (Julijonas Būtėnas atminties liudijimuose)“. Joje rašoma: „Petras Jurkšaitis-Beržas ir Julijonas Būtėnas bando veržtis. Jonas Kukauskas lieka vienas su savuoju nusistatymu: veržimasis jam atrodo aiški savižudybė.[...] Bet prasiveržimas buvo garbingiausias išėjimo iš šio pasaulio būdas[...]. Tą ir padaro Beržas. Juo seka Julijonas. Tik jo prigimtis – ne kovotojo,[...] žudyti aiškiai matomą priešą (iššokus iš bunkerio) nepajėgia[...], pats peršaunamas ir krinta atgal į bunkerį. Jonas Kukauskas, pamiršęs save, nužudo bendražygį, tuo momentu jau nevalingai galvodamas apie liudininko likvidavimą.“⁵² Kad J. Būtėnas nusižudė, o ne buvo nužudytas, teigia ir anglas Tomas Boweris knygoje apie M16 ir MGB veiklą Baltijos šalyse „Raudonasis voratinklis“. Jis rašo: „Nenorėdamas pasiduoti į nelaisvę, Būtėnas prarijo cianido tabletę.“⁵³

Faktas yra tas, kad J. Kukauskas, patekęs į saugumiečių rankas, labai greitai buvo užverbuotas. Su jo pagalba 1951 m. rugsėjo 4 d. netoli Garliavos į MGB pasalą buvo įviliotas ir žuvo Lietuvos partizanų vadas J. Lukša. MGB spec. skyriaus agentų sąrašė jo agentūrinis slapyvardis „Balandis“, Nr. 53346⁵⁴. Reikia manyti, kad fizinis išlikimas J. Kukauskui nesuteikė visaverčio gyvenimo. Jis turėjo jam tapti kančia. Beje, yra žino-

⁵⁰ Į laisvę, 2006, Nr. 152, p. 39.

⁵¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41277/3, l. 376.

⁵² Sakalai parskrido (Julijonas Būtėnas atminties liudijimuose), p. 108.

⁵³ T. Bower, min. veik., p. 202.

⁵⁴ LYA, f. K-1, ap. 3, b. 414, l. 181.

mas įdomus paties J. Kukauskos pasakymas rengiantis kartu su J. Būtėnu permetimui į Lietuvą: „Jeigu mane pagaus, pasakysiu viską.“⁵⁵ Tad kyla natūralus klausimas – ar buvo galima tokį žmogų siųsti į sovietų okupuotą Lietuvą vykdyti slaptą užduotį?

Po J. Būtėno žūties Vakaruose gyvenęs jo pažįstamas žurnalistas Henrikas Žemelis apie jį rašė: „Mūsų likimai nuostabiai daug kur sutapo. Abu buvom žurnalistai, abu atsargos karininkai, abu aktyviai dalyvavom rezistencijoje, abu sėdėjom koncentracijos stovykloje. Abiem mums, nors ir skirtingais keliais, buvo pasiūlyta skristi į Lietuvą. Jis pasiryžo, o aš atsisakiau.“⁵⁶

Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1994 m. gegužės 29 d. J. Būtėno ir P. Jurkšaičio žūties vietoje Rūdšilio girioje buvo pastatytas atminimo kryžius. Tų pačių metų spalio mėn. atstatytas ir bunkeris, kuriame žuvo J. Būtėnas.

1999 m. gegužės 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu J. Būtėnas po mirties buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Komandoro kryžiumi. 1999 m. gegužės 20 d. jam po mirties suteiktas leitenanto laipsnis.

Jonas DŽENKAITIS

Gimė 1906 m. liepos 9 d. Opšrūtų k., Paežerių vls., Vilkaviškio aps. Jis buvo antras sūnus šeimoje, kurioje augo keturi broliai. 1919–1925 m. J. Dženkaitis mokėsi Vilkaviškio „Žiburio“ gimnazijoje. Baigęs penkias klases, 1925 m. rugsėjo 10 d. jis atvyko į Karo mokyklą ir, išlaikęs egzaminus, buvo priimtas į parengiamąjį kursą 1-osios kuopos kariūnu. 1926 m. rugsėjo 1 d.

⁵⁵ Savanoris visam gyvenimui, K., 2004, p. 244.

⁵⁶ Į laisvę, 2006, Nr. 152, p. 47.

perkeltas į jaunesniųjų kariūnų kursą, 1927 m. rugsėjo 20 d. – į vyresniųjų kariūnų kursą. 1928 m. rugsėjo 8 d. J. Dženkaitiui, baigusiam Karo mokyklos X laidą, suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 8-ąją pėstininkų Kauno kunigaikščio Vaidoto pulką, dislokuotą Šiauliuose, 1-osios kuopos jaunesniuojų karininku⁵⁷.

1928 m. J. Dženkaitis apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1931 m. vasario 19 d.–gruodžio 1 d. jis buvo Karo aviacijos parengiamojo kurso klausytojas. Remiantis 1931 m. sausio 1 d. Karininkų laipsnių įstatymu, kovo 10 d. jo leitenanto laipsnis pakeistas į jaunesniojo leitenanto laipsnį. 1931 m. spalio 29 d.–1932 m. gegužės 14 d. jis buvo Vytauto Didžiojo karininkų kursų Aviacijos skyriaus klausytojas. Kadangi labai domėjosi aviacija, tai įstojo ir į Lietuvos aeroklubą (LAK) ir 1931 m. liepos 14 d. pradėjo savarankiškai skraidyti⁵⁸.

1932 m. gegužės 14 d. baigęs Vytauto Didžiojo karininkų kursų Aviacijos skyriaus III laidą, gegužės 31 d. J. Dženkaitis buvo perkeltas į karo aviaciją ir paskirtas antrojo rango karo lakūnu į 2-ąją eskadrilę, dislokuotą Aleksoto aerodrome Kaune. Tą pačią dieną jis komandiruotas į Mokomąją eskadrilę, o 1932 m. liepos 24 d. – į 6-ąją eskadrilę, dislokuotą Pajuostės aerodrome Panevėžyje, ir nuo lapkričio 9 d. ten laikinai ėjo technikos karininko pareigas. 1932 m. rugsėjo 17 d. baigė aukštojo piloto kursą ir tą pačių metų lapkričio 21 d. buvo pakeltas į leitenantus. 1934 m. liepos 10 d. už dalyvavimą nepavykusiam voldemarininkų 1934 m. birželio 6–7 d. pučė slaptu įsakymu kariuomenei Nr. 10 J. Dženkaitis kartu su kitais dvidešimt dviem karininkais iš karo tarnybos buvo paleistas į atsargą, jam uždrausta dėvėti karinę uniformą ir jis ištremtas iš Kauno⁵⁹.

Paleistas į atsargą J. Dženkaitis tik po kurio laiko gavo Valstybės saugumo departamento leidimą grįžti į Kauną. Turėdamas LAK piloto licenciją ir būdamas LAK nariu jis turėjo progą ir toliau skraidyti, tapo LAK skraidymo instruktoriumi. J. Dženkaitis aktyviai dalyvavo LAK Lietuvoje rengiamose aviacijos dienosėse, kurių metu buvo populiarina-

⁵⁷ LCVA, f. 930, ap. 2, b. 73, D, l. 1.

⁵⁸ Ten pat, l. 1–3; A. Liekis, *Lietuvos karo aviacija*, V., 1999, p. 347.

⁵⁹ LCVA, f. 384, ap. 1, b. 113, l. 9–10 a. p.; f. 930, ap. 2, b. 73, D, l. 1–3; f. 1322, ap. 1, b. 222, l. 65, 70, 86.

ma aviacija. Vienviečiu lėktuvu jis darydavo įvairias figūras, skraidydavo malūnsparniu-sraigtasparniu, kuris tuo metu Lietuvoje buvo retenybė. 1936 m. rugpjūčio 2–16 d. J. Dženkaitis kartu su lakūnais Jonu Pyragiumi ir Viktoru Ašmensku kaip stebėtojai dalyvavo XI olimpinėse žaidynėse Berlyne. 1936 m. lapkričio 5 d. LAK pirmininkas prof. Zigmas Žemaitis, suderinęs su karo aviacijos vadovybe, patvirtino LAK sportinės eskadrilės statutą ir eskadrilė perėjo karo aviacijos viršininko žinion. J. Dženkaitis lapkričio 28 d. buvo paskirtas šios eskadrilės vado kpt. Leono Taunio pavaduotoju ir instruktoriumi. 1937 m. kovo 21 d. jis išrinktas į LAK valdybą.

1934 m. prie Susisiekimo ministerijos įkūrus Oro susisiekimo inspekciją (OSI), J. Dženkaitis įsidarbino oro stoties viršininku. Lietuva tuo metu buvo sumaniusi nusipirkti du keleivinius lėktuvus, o tam reikėjo atitinkamai parengti lakūnus. Tuo reikalu OSI susitarė su vokiečių aviabendrove „Lufthansa“, kad priimtų du lietuvius lakūnus civilinės aviacijos pilotų kvalifikacijai parengti. Vienas iš jų buvo J. Dženkaitis. 1937 m. jis kartu su kitu karo lakūnu, už voldemarininkų pučą iš kariuomenės pašalintu ats. lt. Simu Mockūnu išvyko į Vokietiją atlikti praktikos. Vokietijoje jie kaip antrieji pilotai skraidė keleiviniais lėktuvais „Junkers JU-52“ įvairiais tarptautiniais maršrutais. Atlikę praktiką, jiedu grįžo į Lietuvą ir iš OSI gavo viešojo transporto piloto liudijimus bei licencijas. J. Dženkaitis ir jo kolega S. Mockūnas buvo pirmieji tarptautiniais reisais skraidančių keleivinių lėktuvų pilotai Lietuvoje⁶⁰.

1938 m. tapęs LAK pareigūnu J. Dženkaitis iš klubo valdybos pasitraukė. OSI per „Percival“ firmos atstovą Kaune inž. ats. kpt. karo lakūną Praną Hiksą užsakė Anglijoje pagaminti du keleivinius lėktuvus „Percival Q-6“. Tai buvo moderniškais tais laikais keleivinis dvimotoris lėktuvas, kuriuo galėjo skristi penki keleiviai ir du pilotai. Baigiant gaminti lėktuvus, 1938 m. rugpjūčio mėn. abiejų lėktuvų įgulos buvo komandiruotos į Angliją. Pirmojo lėktuvo įgulos vadu buvo paskirtas J. Dženkaitis. Be jo, įguloje dar buvo radistas A. Jankūnas ir mechanikas B. Požėra. 1938 m. rugsėjo 1 d. J. Dženkaitis su savo įgula pirmąjį Lietuvos keleivinį lėktuvą iš Londono per Amsterdamą ir Berlyną atskraidino į Kauną.

⁶⁰ *Plieno sparnai*, Čikaga, 1971, Nr. 2–3, p. 86–89.

Iš kairės: Jonas Dženkaitis, A. Jankūnas ir B. Požėra prie parskraidinto iš Londono pirmojo Lietuvos keleivinio lėktuvo „Percival Q-6“ Aleksoto aerodrome. 1938 m. rugsėjo 1 d.

Lietuvoje oficialiai lėktuvas buvo pristatytas 1938 m. rugsėjo 3 d., kai juo į Palangą buvo nuskraidinti susisiekimo ministras Jokūbas Stanišauskas su žmona, Karo aviacijos štabo viršininkas gen. št. plk. lt. Juozas Rapšys ir OSI inspektorius ats. aviacijos mjr. Jonas Špokevičius. Rugsėjo 5 d. J. Dženkaitis pilotuojamas lėktuvas pradėjo reguliarius skrydžius maršrutu Kaunas–Palanga–Kaunas. Iš Londono S. Mockūnui parskraidinus antrąjį lėktuvą, rugsėjo 9 d. Kauno Aleksoto aerodrome įvyko šių pirmųjų dviejų lietuviškų keleivinių lėktuvų „krikštynos“. Pirmajam, kurį pilotavo J. Dženkaitis, buvo suteiktas Stepono Dariaus vardas. Antrasis lėktuvas buvo pavadintas Stasio Girėno vardu. Nuo 1939 m. spalio 11 d. pradėta skraidyti ir nauju maršrutu Kaunas–Ryga–Kaunas. J. Dženkaitis teko skraidinti keleivius bei paštą ir į Rygą⁶¹.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, keleivinių lėktuvų skrydžiai į Palangą ir Rygą nutrūko. OSI su visais lėktuvais ir tarnautojais buvo prijungta prie „Aerofloto“, kurio centras buvo Maskvoje, o Pabaltijo valdyba – Rygoje. Matydamas, kaip elgiasi sovietiniai okupantai Lietuvoje, ir gerai suprasdamas, kas jo laukia ateityje, 1940 m. rudenį J. Dženkaitis

⁶¹ A. Liekis, min. veik., p. 374–375.

jis nelegaliai pasitraukė į Vokietiją. Kurį laiką jis buvo Rytrūsioose, lietuvių pabėgėlių stovykloje netoli Geldapės, vėliau perkeltas į Gleisgarbeno stovyklą. Po kurio laiko įsidarbino paprastu darbininku Berlyno spaustuveje „Deutscher Verlag“. Čia jis netrukus susisieikė su Berlyne gyvenančiu buvusiu Lietuvos nepaprastuoju pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru gen. št. plk. K. Škirpa ir įsitraukė į antisovietinio pasipriešinimo judėjimą.

1940 m. lapkričio 17 d. J. Dženkaitis dalyvavo K. Škirpos sukvistame susirinkime, kuriame buvo įkurtas Berlyno Lietuvių aktyvistų frontas (LAF). Kartu su kitais jis pasirašė LAF'o steigiamąjį aktą, tapo LAF'o signataru. Rengiantis sukilimui Lietuvoje, K. Škirpa užmezgė glaudų ryšį su vokiečių karine žvalgyba (abveru), nes tikėjosi jos padedamas lengviau įgyvendinti sukilimo planus. Susisiekęs su savo senu pažįstamu, tarnaujančiu abvere plk. lt. K. Gräbe, jis paprašė pagalbos – parengti karo pradžiai grupę parašiutininkų lietuvių. K. Škirpa rašė: „Tuo tikslu LAF vadovybė buvo parinkusi apie 30 pačių geriausių vyrų iš savo TDA padalinio. Jų kariniam paruošimui buvo pulk. lt. Gräbes pastangomis suorganizuoti specialūs kursai prie Karaliaučiaus ir mudviem su gen. Raštikiu buvo suteikta proga juos ten patiems aplankyti gegužės pradžioje.“⁶²

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, J. Dženkaitis jau buvo Lietuvoje. „[...] Kauną lt. J. Dženkaitis pasiekia pirmadienio rytą (23 d.) apie 9 val. apiplyšęs, išvargęs. Kaune apsistoja Linksmadvaryje, Planetų g. 15, kur prieš pabėgdamas buvo gyvenęs“, – rašė to meto spauda⁶³. Čia netrukus susirinko apie 30 sukilėlių; J. Dženkaitis vadovaujami jie ryžosi apsaugoti Aleksoto tiltą nuo susprogdinimo ir pamėginti jį užimti. Apdulkėjusios ir purvinos sovietinių kareivių voros masiškai traukėsi, galima sakyti, bėgo į Rusiją. Aleksote stovėjęs sovietinės aviacijos dalinys jau buvo išsikraustęs. Apie 11 val. netikėtai pradėjo sproginėti sovietų padegti sovietinės kariuomenės amunicijos sandėliai, vadinami „Batareika“. Į padanges veržėsi dūmų ir liepsnos stulpai. Sprogimams apimus, sukilėliai įėjo į sandėlius ir ten rado tinkamų naudoti ir nesugadintų ginklų. J. Dženkaitis susirado kulkosvaidį ir su dešimčia

⁶² K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 189.

⁶³ *Į laisvę*, 1941, birželio 28, Nr. 5.

sukilėlių, ginkluotų įvairiais lengvaisiais ginklais, įsitvirtino šlaite tarp Aleksoto keltuvo (funikulieriaus) ir VDU Technikos fakulteto rūmų. Kita dalis sukilėlių užėmė pozicijas Vailokaičio sodo šlaite. Apie 15 val. sukilėliai pradėjo šturmuoti Aleksoto tiltą, ėmė šaudyti į besitraukiančius raudonarmiečius. J. Dženkaitis vykdė Berlyno LAF'Ų užduotį – žūt būt išsaugoti Aleksoto tiltą nuo susprogdinimo. „Šaudymas labai sėkmingas. Lt. J. Dženkaičio sukilėlių būrelį tesudaro apie 20–30 žmonių, tačiau jų automatinų ginklų ir šautuvų ugnis tokia stipri, kad [...] priešais esančias gatves partizanų ugnis šluote šluoja. Sovietų susisiektas tiltu nutraukiamas. Nuotaika pakili“, – rašė to meto dienraštis „Į laisvę“⁶⁴.

Tačiau raudonarmiečiai, atsigavę nuo patirto šoko, susivokė, kad juos nuo Aleksoto šlaitų apšaudo nedidelis civilių žmonių būrys, ir ėmėsi priemonių šiems labai pavojingą ugnies židinį nuslopinti. Apie 17–18 val. J. Dženkaičio sukilėlių būrį iš užnugario atakavo kelių tankečių ir šarvuotųjų remiamas raudonarmiečių dalinys. Nušlavę sukilėlių apsargą, jie pradėjo šaudyti į nugaras sukilėliams. Per dešimt partizanų buvo nukauta, o J. Dženkaitis sunkiai sužeistas – peršautas į dešiniąją plautį ir kairiąją ranką. Dar tebevykstant kautynėms su raudonarmiečiais, jis buvo nutrauktas į šlaito apačią, ten jį perrišo sukilėlių ryšininkė B. Kreivienė. Likę sukilėliai, smarkiai apšaudomi raudonarmiečių, Linksmaikalnio šlaitais pasitraukė. Tačiau 11 val. vakaro sovietai, bijodami naujo sukilėlių antpuolio, Aleksoto tiltą susprogdino, nors tuo metu per tiltą masiškai traukėsi jų pačių daliniai. Išgirdęs sprogimą ir sužinojęs, kad susprogdintas Aleksoto tiltas, sunkiai sužeistas J. Dženkaitis nusiminęs sunkiai pratarė: „Tai tiltas neišsaugotas...[...] Aš turbūt mirsiu... Sunku kvėpuoti... Ką nors darykite...“⁶⁵

Tik antradienio, birželio 24 d. rytą, sunkiai sužeistas J. Dženkaitis laiveliu buvo perkeltas per Nemuną ir paguldytas į Žydų ligoninę Senamiestyje. Tačiau jau buvo per vėlu: jis vis labiau silpnėjo. Birželio sukilimo didvyris lakūnas lt. J. Dženkaitis mirė 1941 m. birželio 24 d. apie 13 val. Vėliau jo žūtį prisiminė buvęs bendražygis, Berlyno TDA grupės narys Aleksandras Lileikis, kuriam prieš išvykdamas į Lietuvą J. Džen-

⁶⁴ Į laisvę, 1941, birželio 28, Nr. 5.

⁶⁵ Ten pat; LCVA, f. R-635, ap. 1, b. 1, l. 80.

Bėgančių sovietų susprogdintas Aleksoto (Vytauto Didžiojo) tiltas. Rodyklė rodo šlaite spėjamą Jono Dženkaičio mirtino sužeidimo vietą. 1941 m. birželis

kaitis prisipažino: „Maudžia širdį, kažkoks kirminas graužia, ko gero, nelaimė atsitiks. Aš jam patariau: „Jeigu jau tokia nuojauta, tai keisk savo nuostatą ir pasilik!“ Dženkaitis atsiduso: „Būtų negarbinga – visi juoksis, kad išsigandau...“ Ir išskrido. Nuojauta neapgavo – žuvo prie Aleksoto tilto...“⁶⁶ 1941 m. birželio 26 d. J. Dženkaitis buvo iškilingai palaidotas Kauno karmelitų (centrinėse) kapinėse kartu su kitais sukilimo didvyriais prie ten anksčiau palaidotų karo lakūnų.

Antrosios sovietinės okupacijos metais, Kauno miesto vykdomajam komitetui 1959 m. kovo 25 d. nutarus panaikinti karmelitų kapines, tų pačių metų birželio 15 d. J. Dženkaičio palaikai giminaičių rūpesčiu buvo perlaidoti Tauragės kapinėse. Kartu ten buvo perlaidoti ir jo brolio Juozo Dženkaičio, žuvusio 1944 m. sausio 16 d. kautynėse su sovietiniais diversantais, palaikai.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1999 m. lapkričio 22 d. Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu J. Dženkaitis po mirties buvo apdovanojamas Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi. 2000 m. balandžio 26 d. jam po mirties suteiktas vyresniojo leitenanto laipsnis. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras J. Dženkaitį po mirties pripažino kariu savanoriu.

⁶⁶ A. Lileikis, *Pažadinto laiko pėdsakai*, V., 2000, p. 51.

Bronius MICHELEVIČIUS

Gimė 1910 m. kovo 3 d. Skaistgirių k., Pušaloto vls., Panevėžio aps. Jis buvo antras sūnus šeimoje. 1925 m. pradžioje Panevėžyje B. Michelevičius įsteigė Jūrų skautų skyrių, tapo paskautininku. 1928 m. jis apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu ir Skautų sąjungos Lelijos ordinu. Tais pačiais metais baigęs Panevėžio gimnazijos septynias klases, lapkričio 5 d. iš Panevėžio apskrities komendantūros atvy-

ko į 5-ąją pėstininkų DLK Kęstučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje, ir buvo paskirtas į 9-ąją kuopą. Tolesnei karo tarnybai 1929 m. sausio 12 d. perkeltas į Karo mokyklą. Lapkričio 7 d. priimtas kariūnu kandidatu, 1930 m. sausio 7 d. tapo kariūnu. Tų pačių metų lapkričio 7 d. buvo apdovanotas Vytauto Didžiojo ordino 3-iojo laipsnio medaliu. 1931 m. spalio 25 d. B. Michelevičiui, baigusiam Karo mokyklos XIII laidą, suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 7-ąją pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulką, dislokuotą Klaipėdos krašte, 8-osios kuopos būrio vadu⁶⁷.

1932 m. rugsėjo 28 d. B. Michelevičius perkeltas į mokomąją kuopą ir paskirtas būrio vadu. 1933 m. liepos 5 d.–rugsėjo 24 d. jis komandiruotas į Palangą ir ėjo Respublikos Prezidento apsaugos komandos viršininko (kuopos vado) pareigas. Rugsėjo 19 d. buvo perkeltas į Karo mokyklą ir paskirtas 2-osios aspirantų kuopos būrio vadu. 1934 m. lapkričio 23 d. pakeltas į leitenantus, kartu vadovavo Jūrų skautų skyriui prie Vyriausiojo skautų štabo. Gruodžio 15 d. buvo perkeltas 1-ąją husarų didžiojo Lietuvos etmono kunigaikščio Jonušo Radvilos pulką ir paskirtas mokomojo eskadrono jaunesniuojau karininku. 1935 m. balandžio 26 d. paskirtas 1-ojo eskadrono būrio vadu. 1936 m. vasario 1 d. jis komandiruotas į mokomąją eskadrono būrį⁶⁸.

⁶⁷ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 1769, „M“, l. 2–3.

⁶⁸ Ten pat, l. 2–4.

1936 m. lapkričio 24 d., išlaikęs konkursinius egzaminus, B. Michelevičius buvo priimtas į Vytauto Didžiojo karininkų kursų Generalinio štabo skyriaus III laidą ir išvyko į 3-ąją artilerijos pulką, dislokuotą Marijampolėje. 1937 m. sausio 30 d. tolesnei tarnybai komandiruotas į 1-ąją pėstininkų DLK Gedimino pulką Ukmergėje bei kitas kariuomenės dalis. 1937 m. gruodžio 20 d. paskirtas kandidatu kuopos vado pareigoms eiti. 1938 m. balandžio 11 d. perkeltas į 3-ąją dragūnų „Geležinio vilko“ pulką ir kurį laiką ėjo mokomojo eskadrono vado pareigas. 1938 m. liepos 27 d. atvyko į Vytauto Didžiojo karininkų kursus ir buvo priimtas Generalinio štabo skyriaus klausytoju. 1939 m. liepos 8 d. baigė Vytauto Didžiojo aukštosios karo mokyklos Generalinio štabo skyriaus III laidą. 1940 m. sausio 13 d. buvo perkeltas į 2-ąją ulonų DLK Birutės pulką, dislokuotą Vilkaviškyje, ir paskirtas 3-iojo eskadrono vadu⁶⁹.

B. Michelevičius skaudžiai išgyveno 1940 m. birželio 15 d. prasidėjusią sovietinę Lietuvos okupaciją. Tiesa, 1940 m. liepos 11 d. sovietai jį buvo pakėlę į kapitonus, o likviduojant Lietuvos kariuomenę Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos 1940 m. spalio 30 d. slaptu įsakymu Nr. 067 jis buvo paskirtas RA 29 ŠTK 26-ojo kavalerijos pulko, dislokuoto Kaune, 2-ojo eskadrono vadu, tačiau tai nepakeitė jo apsisprendimo pasitraukti iš sovietų okupuotos Lietuvos⁷⁰.

1940 m. rugsėjo pabaigoje (ats. plk. S. Knezys nurodo spalio 4 d.) B. Michelevičius pasišalino iš RA 29 ŠTK ir nelegaliai pasitraukė į Vokietiją. Jis buvo vienas pirmųjų Lietuvos karininkų, pasišalinusių iš sovietinės kariuomenės ir pasitraukusių į Vokietiją⁷¹. Sovietai tik 1941 m. pradžioje susivokė, kad B. Michelevičius iš Raudonosios armijos yra pabėgęs, ir sausio 1 d. paleido jį į atsargą per daug šio atvejo negarsindami⁷². Vokiečių karinė vadovybė pasiūlė jam dirbti karinėje žvalgyboje (abvere). Jis sutiko ir pradėjo dirbti Karaliaučiaus I karinės apygardos abvero žinių rinkimo punkte Klaipėdoje⁷³.

⁶⁹ Ten pat, ap. 7, b. 8261; *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2005, t. 5, p. 221.

⁷⁰ LYA, f. K-8, ap. 2, s. vnt. Nr. 3, l. 62; LCVA, f. 1323, ap. 1, b. 602, l. 107–110 a. p.

⁷¹ www.genocid.lt/GRTD/Tremtis/status.htm.

⁷² A. Martinionis, *Lietuviai Vermachte*, V., 1999, p. 45.

⁷³ B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, p. 37.

Apsipratęs su savo naująja padėtimi – tarnyba vokiečių karinėje žvalgyboje, B. Michelevičius susisiektė su buvusiu Lietuvos nepaprastuoju pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru Berlyne gen. št. plk. K. Škirpa, kuris įgaliojo jį organizuoti Lietuvių aktyvistų frontą (LAF) Lietuvoje.

1940 m. gruodžio pradžioje (kituose šaltiniuose nurodoma lapkričio pabaigoje), lietingą naktį B. Michelevičius leidosi į pirmą nepaprastai pavojingą kelionę į Lietuvą. Pro sovietinių pasieniečių saugomą pavojingiausią dviejų kilometrų ruožą (pro spygliuotų vielų užtvartas, sargybinius ir treniruotus jų šunis) šliaužė penkias valandas. Prasiveržęs per sieną ties Kretinga, gruodžio 20 d. Jokūbavo parapijos pradžios mokykloje, esančioje 9 km nuo Kretingos, mokyklos vedėjo mokytojo P. Bortkevičiaus bute jis suorganizavo nelegalų pagrindininkų susirinkimą; be B. Michelevičiaus ir P. Bortkevičiaus, dar dalyvavo buvęs Kretingos policijos viršininkas Jonas Ramanauskas, buvęs Kretingos policininkas Zenonas Okulevičius ir buvęs Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) narys ir kaimo seniūnas Feliksas Putrius. Pradėdamas susirinkimą B. Michelevičius trumpai informavo apie bendrą tarptautinę padėtį, Sovietų Sąjungos ir Vokietijos tarpusavio santykius, apie tai, kad Vokietijoje įkurtas LAF'as, kuris kovoja dėl lietuvių tautos laisvės ir kuriam vadovauja plk. K. Škirpa. Kartu jis papasakojo, kad jau daugiau kaip dešimt dienų važinėja po Lietuvą, buvo Kaune, Vilniuje, Tauragėje, Telšiuose ir kituose Lietuvos miestuose bei miesteliuose. B. Michelevičius pasiūlė Kretingos apskrityje pradėti organizuoti nedideles antisovietinio pasipriešinimo grupes, kurioms vadovautų patikimi buvę Lietuvos kariuomenės karininkai, ir išsirinkti du ryšininkus, kurie ateityje turės palaikyti ryšius su Berlyno LAF'u. Ryšininkais buvo išrinkti F. Putrius ir Z. Okulevičius. Taigi šiame susirinkime buvo įkurtas Berlyno LAF'o filialas Kretingoje. Atsisveikindamas B. Michelevičius pavedė naujai įkurtai LAF'o Kretingos organizacijai padėti LAF'o ryšininkams pereiti iš okupuotos Lietuvos į Vokietiją ir atgal⁷⁴.

Vėliau vienas iš buvusių LAF'o ryšininkų F. Putrius pasakojo: „1940 m. vasarą pas mane atsirado kpt. Michelevičius. Jis prašė, kad mes padėtume tiems, kuriems gali prireikti bėgti nuo bolševikų per sieną. [...] Visą ryšį tarp Lietuvos LAF ir Berlyno LAF pradėjo ir suorganizavo kpt.

Michelevičius. Aš Michelevičių pažinojau iš šaulių organizacijos, kai jis organizavo kursus šauliams.[...] Michelevičius man davė tik labai siaurą uždavinį – pervesti per Lietuvos–Vokietijos sieną tuos, kuriuos pogrindis paprašys. Pervedžiau per sieną ir kpt. Michelevičių tris kartus. Atėjo kartą jis pas mane su politruko uniforma. Pas mane buvo kaimynai atėję. Jis oficialiai, įėjęs per duris, tuoj pasakė, kad „aš iš kompartijos“. Visi kaimynai tuoj išsigando ir išsmuko pro duris. Buvo pas mane kokį mėnesį laiko. Michelevičius buvo atėjęs kelis kartus su rusų kapitono rūbais.“⁷⁵

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, B. Michelevičius grįžo į Lietuvą. Iki 1942 m. balandžio mėn. jis, kaip Vokietijos kariuomenės žvalgybos karininkas, dalyvavo karo veiksmuose Rytų fronte. 1942 m. balandžio–1943 m. gruodžio mėn. B. Michelevičius – vokiečių Šiaurės fronto 18-osios armijos žvalgybos abvero karininkas. Jis lydėdavo per fronto liniją vokiečių žvalgus, siunčiamus į sovietinės kariuomenės užnugarį. Atlikdamas šias itin pavojingas užduotis B. Michelevičius buvo tris kartus sužeistas. Iki karo pabaigos jis sėkmingai tarnavo vokiečių karinės žvalgybos daliniuose Rytų fronte. Tarnaudamas vokiečių kariuomenėje B. Michelevičius visą laiką bendradarbiavo su LAF'o vadovybe. Atostogas jis leisdavo Kaune. Karui baigiantis, buvo paskirtas vokiečių 9-osios armijos žvalgybos skyriaus viršininku. Sovietinei kariuomenei apsupus Berlyną, B. Michelevičius buvo įtrauktas į vermachto kovos dalinį, dalyvavo kautynėse ir buvo sužeistas ketvirtą kartą. Už narumą ir pasižymėjimą Vokietijos kariuomenėje jis apdovanotas 2-ojo laipsnio kryžiumi su kardais, 2-ojo ir 1-ojo laipsnio geležiniais kryžiais. Pasibaigus karui, jau negalėjo gauti skaitvarinio kryžiaus už dalyvavimą 25-iose artimose kautynėse⁷⁶.

Po karo VLIK'as ir JAV karinė vadovybė pasinaudojo kpt. B. Michelevičiaus patyrimu ir labai vertingomis žiniomis. 1948 m. jis emigravo į JAV ir kurį laiką dirbo JAV Federalinės valdžios karinėje žinyboje. 1950 m. kartu su kitais jis atkūrė Lietuvių karių veteranų sąjungą „Ramonė“ Čikagoje, Ilinojaus valstijoje, o 1950–1951 m. buvo jos pirmosios Centro valdybos sekretorius. Aktyviai bendradarbiavo JAV lietuvių

⁷⁵ P. Narutis, min. veik., p. 195.

⁷⁶ A. Martinionis, min. veik., p. 46.

⁷⁴ Archyviniai dokumentai, V., 1961, IV rinkinys, p. 214–217.

spaudoje. Išėjęs į pensiją, apsigyveno Sarasotoje, Floridos valstijoje. 1980 m. mirė jo žmona Aldona Saulė Michelevičienė (Vaitiekūnaitė). Michelevičiai augino dukrą Astą.

Lietuvos kariuomenės karys kpt. B. Michelevičius mirė 1985 m. sausio 25 d. Sarasotoje. Palaidotas Park Memorial kapinėse St. Peterburge, JAV⁷⁷.

Petras SKURASKAS

Gimė 1901 m. lapkričio 1 d. Girbutkių k., Linkuvos vls., Šiaulių aps. neturtingo ūkininko šeimoje. Petras buvo jauniausias. Žiemą jis gyveno Linkuvoje pas savo krikštamotę ir ten lankė pradžios mokyklą. 1914 m. mirus tėvui Adomui Skurauskui, likęs našlaitis Petras kurį laiką tarnavo pas ūkininkus. 1920 m. rugpjūčio 25 d.–1923 m. rugsėjo 15 d. jis mokėsi Linkuvos gimnazijoje, baigė keturias klases⁷⁸.

1923 m. spalio 26 d. P. Skurauskas įstojo į Karo mokyklą. 1926 m. rugsėjo 7 d. P. Skurauskui, baigusiam Karo mokyklos VIII laidą, buvo pripažintas brandos atestatas (baigusiems tik keturias gimnazijos klases 1924 m. spalio 5 d. buvo įvestas parengiamasis papildomas šešių klasių, vėliau ir aštuonių klasių gimnazijos kursas)⁷⁹, suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 5-ąją pėstininkų DLK Kęstučio pulką, dislokuotą Aukštojoje Panemunėje Kaune. Rugsėjo 7 d. buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. Rugsėjo 10 d. atvykęs į pulką buvo paskirtas 4-osios kuopos jaunesniuju karininku. 1928 m. sausio 28 d.

⁷⁷ Ten pat; JAV lietuviai, V., 1998, t. 1, p. 666–667; Karys, JAV, 1985, Nr. 4, p. 177.

⁷⁸ LCVA, f. 930, ap. 2, S, b. 368, l. 31.

⁷⁹ V. Statkus, Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m., Čikaga, 1986, p. 664.

tolesnei tarnybai perkeltas į karo aviaciją ir vasario 1 d. komandiruotas į Aukštųjų karininkų DLK Vytauto kursų. 1928 m. birželio 10 d. iš Karininkų kursų buvo išsiųstas į karo aviacijos mokomąją oro eskadrilę atlikti praktinio mokymo. Tų pačių metų rugsėjo 11 d. P. Skurauskas, su instruktoriumi atlikęs 67 skrydžius, pirmą kartą lėktuvu Alb. B.II skrido savarankiškai, spalio 6 d. savarankiškai pakilo į orą lėktuvu Alb.C.I. 1930 m. sausio 1 d. jis buvo įtrauktas į Karo aviacijos štabo karininkų sąrašą⁸⁰.

1930 m. balandžio 24 d. P. Skurauskas perkeltas į Karo aviacijos štabą ir paskirtas ūkio kuopos jaunesniuju karininku. 1931 m. balandžio 8 d. pagal Karininkų laipsnių įstatymą leitenanto laipsnis jam buvo pakeistas į jaunesniojo leitenanto laipsnį. Gegužės 1 d. jis paskirtas Aviacijos štabo ūkio maisto tiekėju. 1931 m. gegužės 23 d. P. Skurauskas pakeltas į leitenantus. Tais pačiais metais su lt. Vitaliu Milevičiumi pagal vokiečių brėžinius pastatė sklandytuvą SG-38 „Zögling“ ir 1932 m. balandžio 22 d. jį išbandė Kauno aerodrome⁸¹.

1932 m. gegužės 14 d. P. Skurauskas baigė Vytauto Didžiojo karininkų kursų III laidą, buvo perkeltas į aviacijos karininkų korpusą ir jau kitą dieną paskirtas į 3-iąją eskadrilę, dislokuotą Šiauliuose, antrojo rango karo lakūnu. 1932 m. rugpjūčio 15 d. Pažaislio smiltynuose prie Kauno kanauninkas Juozas Tumas-Vaižgantas pašventino pirmąjį Lietuvos sklandytuvą, o karo lakūnai P. Skurauskas ir V. Milevičius jį išbandė. 1932 m. spalio 1 d. P. Skurauskas buvo paskirtas karo lakūnu į 6-ąją eskadrilę, dislokuotą Pajuostės aerodrome, prie Panevėžio. 1933 m. gegužės 8 d. jis komandiruotas Karo aviacijos komendantūros sargybų kuopos Aleksote, Kaune, vado žinion ir liepos 28 d.–rugspjūčio 1 d. laikinai ėjo sargybų kuopos vado pareigas, paskui grįžo į ankstesnę tarnybą. 1933 m. P. Skurauskas „P. Skyraičio“ slapyvardžiu parašė ir Kaune išleido romaną „Kovose liepsnojanti meilė“. 1934 m. gegužės 10 d. naktį jis pistoletu peršovė Petrą Paulėną, kuris su savo draugu buvo įlindęs į sodelį pasiskinti žydinčių alyvų⁸². (Tuo metu P. Skurauskas gyveno nuomojamame bute Kaune.)

⁸⁰ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2469, S, l. 14–15; ap. 2, S, b. 368, l. 3–3 a. p.

⁸¹ Ten pat, l. 3 a. p.; V. Ašmenskas, Lietuvos aeroklubas, V., 2007, p. 123.

⁸² LCVA, f. 507, ap. 5, b. 1485, l. 38.

1934 m. birželio 7 d. jis buvo suimtas dėl birželio 6–7 d. įvykių (vadinamojo voldemarininkų pučo). Pučo metu P. Skurauskas kartu su karo lakūnais kpt. Vladu Klimavičiumi ir mjr. Kaziu Mikalojūnu (Mikolajūnu) bei sargybų kuopos kareiviais užėmė Kauno centrinių paštą ir telegrafą ir saugojo, kol iš pučo rengėjų gavo įsakymą pasitraukti. Tą vėliau, birželio 14 d., kvočiamas patvirtino ir pats P. Skurauskas. 1934 m. liepos 9 d. paskelbus specialų amnestijos įstatymą, numatantį pučo dalyvius nubausti ne teismo, bet drausmine tvarka, P. Skurauskas kitą dieną buvo pažemintas į eilinius kareivius ir paleistas į atsargą⁸³.

Apie tuos įvykius vėliau buvo rašoma: „Liepos 10 d. 15 val. viename iš 6-ojo forto [ten buvo karo kalėjimas. – *Aut.*] kiemų buvo išrikiuota 2-ojo pėstininkų pulko kareivių kuopa. Išrikiuotiems 22 karininkams plk. Julius Čaplikas perskaitė įsakymą, kad Prezidento aktu jie pažeminami į eilinius ir išleidžiami į kariuomenės rezervą. Kapitonas Liudas Kaufmanas išlupo iš antpečių žvaigždutes, nuardė trikampus, nuėmė kitus ženklus. Tą pačią dieną 46 karininkai buvo paleisti į atsargą be pažeminimo: 23 padavę prašymus, kiti 23 – be prašymų. Visi nubaustieji buvo išsiųsti į jų nuolatinės gyvenamąsias vietas. P. Skurauskas tremties vieta pasirinko Nidą, kur buvo sklandymo mokykla.“⁸⁴ Jam buvo paskirta kardomoji priemonė – policijos priežiūra⁸⁵.

P. Skurauskas kurį laiką gyveno Laukgalių k., Katyčių vls., Pagėgių aps. 1934 m. rugsėjo 26 d., gyvendamas Linkuvoje, jis padavė prašymą priimti jį į policijos tarnybą, tačiau kaip birželio 6–7 d. įvykių dalyvis priimtas nebuvo. 1935 m. kovo 14 d. įvyko Kariuomenės teismo posėdis, jame P. Skurauskas buvo pripažintas kaltu 1934 m. gegužės 10 d. savo asmeniniu pistoletu peršovus P. Paulėną ir skyrė jam pusantrų metų sunkių darbų kalėjimo. Jis buvo suimtas teismo salėje ir tą pačią dieną nuvežtas į Kauno sunkių darbų kalėjimą⁸⁶. 1935 m. spalio 26 d.

⁸³ Ten pat, l. 4 a. p.

⁸⁴ G. Lučinskas, „Petras Skurauskas – karininkas, lakūnas, LAF-o steigėjas“, *Voruta*, 2001, rugsėjo 8, Nr. 17, p. 7.

⁸⁵ LCVA, f. 507, ap. 5, b. 1485, l. 41.

⁸⁶ Ten pat, l. 16, 38, 40 a. p., 41–42.

P. Skurauskas buvo paleistas iš kalėjimo vienam mėnesiui atostogų. Vėliau atstogos buvo pratęstos iki 1936 m. sausio 26 d.⁸⁷

Tuo tarpu 1935 m. rudenį grupė voldemarininkų vėl pradėjo rengti pučą, siekdami išlaisvinti nuteistą prof. A. Voldemarą ir grąžinti jį vyriausybės vadovu. P. Skurauskas, išleistas iš kalėjimo atostogų, važinėjo į Joniškį, Pasvalį, Linkuvą, Žeimelį, Klaipėdą ir ragino pažįstamus karininkus prisidėti prie rengiamo naujo pučo, organizavo slaptus susirinkimus, kuriuose buvo svarstomi sukilimo planai. 1936 m. sausio 8 d. jis vėl buvo suimtas ir sausio 13 d. perkeltas į karo kalėjimą. Sausio 19 d. Karo lauko teismas pagrindinius naujo pučo organizatorius P. Skurauską, J. Karutį ir A. Sinkevičių nuteisė mirties bausme, o dar likusius keturis – nuo 8 iki 16 metų kalėjimo. Nuteistiesiems mirties bausmė įteikus malonės prašymus Respublikos prezidentui A. Smetonai, bausmė buvo pakeista sunkių darbų kalėjimu iki gyvos galvos. Nuo 1936 m. vasario 29 d. P. Skurauskas buvo įkalintas Šiaulių sunkių darbų kalėjime. 1938 m. birželio 13 d. Respublikos Prezidento malonės aktu jis iš kalėjimo buvo paleistas ir jam sugrąžintos visos teismo atimtos teisės⁸⁸.

1938 m. pabaigoje voldemarininkai vėl ėmė agituoti karininkus dar kartą organizuoti valstybinį perversmą. 1939 m. rugsėjo 22 d. voldemarininkai, tarp jų ir P. Skurauskas (tada jis vėl gyveno Kaune), pradėjo rengtis naujam perversmui siekdami nuversti Respublikos prezidentą A. Smetoną, vyriausybę ir grąžinti prof. A. Voldemarą. Organizatoriai tikėjosi, kad dėl gresiančio bolševizmo pavojaus prie jų prisidės daugelis karininkų. Šis, jau paskutinis, pučas buvo nuslopintas 1940 m. gegužės 26 d., kai Saugumo policija suėmė aštuonis pačius aktyviausius jo dalyvius. P. Skurauskas vėl buvo ištremtas į Linkuvą. 1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą, jis pasitraukė į Vokietiją⁸⁹.

1940 m. birželio 17 d. Berlyne, buvusio Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro gen. št. plk. K. Škirpos bute P. Skurauskas kartu su kitais 27-iais lietuviais pasirašė Berlyno LAF'o steigiamąjį aktą. Ginkluotos kovos uždaviniais vykdyti iš LAF'o narių 1941 m. kovo 30 d.

⁸⁷ G. Lučinskas, min. str., p. 7.

⁸⁸ Ten pat, p. 7.

⁸⁹ Ten pat.

Berlyne buvo sudarytas Tautinio darbo apsaugos (TDA) kovinis padalinys, kuriam priklausė apie 70 vyrų. Iš jų apie 30, tarp jų ir P. Skurauskas, 1941 m. gegužės mėn. netoli Karaliaučiaus baigė vokiečių karinės žvalgybos karinio mokymo kursus. Jie turėjo prieš pat karą prasiveržti per sieną į Lietuvą su specialiomis užduotimis ir nurodymais.

Jau vykstant karui, 1941 m. birželio 24 d. Alytaus aps., Butrimonių vls., Pivašiūnų miestelio restorane pasirodė nepažįstamas vyriškis – P. Skurauskas. Kokiu tikslu jis užėjo – neaišku. Vietiniai sukilėliai, manydami, kad tai sovietinis aktyvistas, panoro jį suimti. Tačiau mėginant P. Skurauską suimti įvyko susistumdymas, per kurį sukilėlis Vaclovas Bagdžius iš jo atimtu pistoletu atsitiktinai peršovė P. Skurauskui kojas. Kraštotyrininkas ir istoriografas Gintaras Lučinskas apie tą įvykį rašė: „Sužeistasis buvo nuvežtas į Butrimonis pas gydytoją, tačiau ten mirė. Tas nežinomasis vyras buvo Petras Skurauskas. Neaišku, kaip jis atsirado Pivašiūnuose, tačiau, matyt, vykdydamas labai svarbias užduotis, nepanoro bendrauti su vietiniais šauliais-partizanais [sukilėliais. – *Aut.*] ir nepalančiai susiklosčius aplinkybėms žuvo nuo saviškių rankos.“⁹⁰ Berlyno LAF'o TDA kovotojas lt. P. Skurauskas buvo palaidotas Butrimonių kapinėse.

Lietuvą okupavę vokiečiai po kurio laiko susidomėjo šiuo įvykiu ir pradėjo klausinėti vietos gyventojų, kaip tai įvyko. V. Bagdžius, mirtinai peršovęs lt. P. Skurauską, buvo suimtas ir išvežtas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, bet po šešių mėnesių trukusių tardymų vokiečių teismas, vykęs Kaune, Teisingumo ministerijos patalpose, jį išteisino ir paleido.

1942 m. gegužės 29 d. P. Skurausko palaikai buvo iškasti, ekshumuoti ir ištirti, nes Alytaus kriminalinė policija aiškinosi jo žuvimo aplinkybes. 1942 m. liepos mėn. lt. P. Skurauskas buvo perlaidotas vokiečių ir lietuvių karių kapinėse Alytuje. Sovietmečiu tos kapinės buvo visiškai sunaikintos. P. Skurauskas šeimos sukūręs nebuvo⁹¹.

⁹⁰ Ten pat.

⁹¹ G. Lučinskas, „Lakūnas, mėginęs nuversti Prezidentą“, *Į laisvę*, 2007, sausis–kovas, Nr. 156, p. 57.

Albertas ŠVARPLAITIS

Gimė 1911 m. balandžio 19 d. Ežeriukų k., Sintautų vls., Šakių aps. pasiturinčių ūkininkų Jono ir Augustės (Bekerytės) Švarplaičių šeimoje. Be Alberto, šeimoje dar augo trys vyresni broliai – Gustavas, Richardas ir Jonas. Anksti mirus vyrui, A. Švarplaičio motina ištekėjo antrą kartą už ūkininko Bučio. Pradžios mokslo mažasis Albertas ėjo Sintautuose. Vasaros metu jis ganydavo kiaules ir kitus gyvulius⁹².

Baigęs pradžios mokyklą, 1926 m. A. Švarplaitis išlaikė egzaminus ir įstojo į Kudirkos Naumiesčio progimnaziją. Vėliau dvejus metus mokėsi Šakių „Žiburio“ gimnazijoje, iš kurios išstojo dėl sumažinto elgesio pažymio, nes būdamas evangelikas nelankė katalikų bažnyčios. Toliau mokslą tęsė Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijoje ir 1930 m. čia baigė aštuonias klases. Mokydamasis gimnazijoje tapo skautu, kartu su savo draugu iš vokiečių kalbos išvertė J. F. Kuperio knygą „Pėdsekys“. Baigęs gimnaziją, norėjo mokytis VDU Humanitarinių mokslų fakultete, tačiau, negaudamas paramos iš namų, to daryti nesiryžo ir įstojo į Karo mokyklą⁹³.

1930 m. rugpjūčio 20 d. A. Švarplaitis buvo priimtas kandidatu į Karo mokyklą, o lapkričio 13 d. tapo kariūnu. 1932 m. spalio 31 d. A. Švarplaičiui, baigusiam Karo mokyklos XIV laidą, buvo suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 7-ąją pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulką, dislokuotą Klaipėdoje, 2-osios kuopos būrio vadu. A. Švarplaitis buvo geras sportininkas, lengvaatletis. 1933 m. jis 200 metrų bėgimo rungtyje pasiekė Lietuvos rekordą, kuris išsilaikė ilgus metus⁹⁴. 1934 m. balandžio 23 d. A. Švarplaitis buvo perkeltas į at-

⁹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37387/3, l. 4–5; „Lietuvių rezistencijos didvyris aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis“, *Karys*, JAV, 1973, sausis, Nr. 1, p. 1.

⁹³ „Aviac. kapit. Albertas Švarplaitis“, *Į laisvę*, JAV, 1961, gruodis, Nr. 27, p. 36.

⁹⁴ *Į laisvę*, JAV, 1961, Nr. 27, p. 34.

kuriamą 6-ąjį pėstininkų Pilėnų kunigaikščio Margio pulką, dislokuotą Plungėje, ir paskirtas 2-osios kuopos būrio vadu. Rugpjūčio 25–26 d. jis dalyvavo Klaipėdoje vykusiose tryliktoje Lietuvos lengvosios atletikos pirmenybėse ir 200 metrų bėgimo rungtyje užėmė pirmą vietą. 1934 m. rugpjūčio 29 d. A. Švarplaitis perėmė pulko ginklų prižiūrėtojo pareigas. 1935 m. rugpjūčio 10–18 d. kartu su kitais šešiais Lietuvos lengvaatlečiais jis dalyvavo Pasaulio studentų žaidynėse – Universiadoje Budapešte, Vengrijoje⁹⁵.

1936 m. rugpjūčio 31 d. – rugsėjo 5 d. A. Švarplaitis, pareiškęs norą stoti į karo aviaciją, buvo nusiųstas pasitikrinti sveikatos, o rugsėjo 17 d. komandiruotas į Karo aviacijos kadro karininkų papildymo kursus. Gruodžio 31 d. jis pakeltas į leitenantus. 1937 m. balandžio 2 d. A. Švarplaitis buvo paskirtas karo aviacijos įgulos Kaune lengvosios atletikos instruktoriumi. Birželio 1 d. – rugpjūčio 2 d. jis Karo aviacijos mokykloje atliko skraidymo praktiką, o rugpjūčio 14–28 d. Palangoje – šaudymo pratimus ore⁹⁶.

1937 m. gruodžio 31 d. A. Švarplaičiui, baigusiam Karo aviacijos karininkų kadro papildymo kursų 1936–1937 m. laidą, suteiktas antros eilės karo lakūno vardas. 1938 m. sausio 1 d. jis buvo paskirtas karo lakūnu į 4-ąją eskadrilę, dislokuotą Zoknių aerodrome Šiauliuose, o nuo sausio 24 d. – kartu ir Zoknių įgulos sporto vadovo padėjėju. Tų pačių metų kovo 21 d. jis paskirtas laikinai eiti aerodromo kuopos vado pareigas, kartu ėjo ir savo tiesiogines. 1938 m. gegužės 13 d. buvo atleistas iš 4-osios eskadrilės karo lakūno pareigų ir paskirtas laikinai (iki liepos 13 d.) eiti 3-iosios eskadrilės karo lakūno pareigas.

1938 m. birželio 17–20 d. A. Švarplaitis dalyvavo Kaune Pirmosios tautinės olimpiados lengvosios atletikos varžybose ir bėgimo estafetėje 4x100 m kartu su Algimantu Zaskevičiumi, V. Kiukiui ir Vladu Bakūnu laimėjo aukso medalius⁹⁷. Rugpjūčio 8 d. jis komandiruotas į Kauną dalyvauti kariuomenės sporto šventėje, o rugsėjo 24–25 d. dalyvavo karo aviacijos sporto šventėje. Nuo 1938 m. buvo Lietuvos šaulių sąjungos narys.

⁹⁵ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2759, „Š“, l. 1–4; *Lietuvos lengvoji atletika. XX amžius*, V., 2001, p. 67.

⁹⁶ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2759, „Š“, l. 2–4.

⁹⁷ J. Narbutas, *Sportas nepriklausomoje Lietuvoje*, Čikaga, 1978, d. 2, p. 224.

1939 m. balandžio 27–29 d. A. Švarplaitis buvo komandiruotas į Kauną dalyvauti Karo aviacijos štabo karo žaidimuose. Rugsėjo 7 d. jis paskirtas laikinai eiti 3-iosios karo aviacijos grupės (bombonešių), dislokuotos Zoknių aerodrome Šiauliuose, žinių karininko pareigas, kartu ėjo ir savo tiesiogines. 1939 m. spalio 19 d. Lietuvos Respublikos Prezidento aktu buvo pakeltas į kapitonus, o gruodžio 31 d. jam suteiktas pirmos eilės karo lakūno vardas. 1940 m. balandžio 14–17 d. jis dalyvavo Kaune vykusiuose paskutiniuose tarpukario Lietuvos karo aviacijos karo žaidimuose. A. Švarplaičio tarnybinėje byloje rašoma, kad „1940 m. birželio 15–20 d. buvo išvykęs Palangon šaudymo pratimus atlikti“⁹⁸. Tačiau prasidėjus sovietinei okupacijai šaudymo pratimai nebuvo atliekami. 1940 m. liepos 11 d. iš žinių karininko pareigų jis buvo atleistas ir paskirtas karo lakūnu į 4-ąją eskadrilę ten pat, Šiauliuose. Jo tarnybinėje byloje yra įrašas, kad 1940 m. rugpjūčio 6 d. savo paties prašymu iš tikrosios karo tarnybos jis paleistas į aviacijos karininkų atsargą. Toliau yra įrašas, kad 1940 m. rugpjūčio 3–6 d. išvyko atostogų ir negrįžo. Paskutinis (matyt, prirašytas vėliau) – 1940 m. rugpjūčio 6 d. įrašas: „Skaitomas iš liaudies kariuomenės pabėgusiu. Išbrauktas iš karininkų sąrašų.“⁹⁹

Tačiau iš tiesų viskas buvo kiek kitaip. A. Švarplaitis 1940 m. liepos 27 d. parašė eskadrilės vadui raportą prašydamas tarpininkauti, kad jį paleistų į atsargą, ir pridėjo prašymą Lietuvos Respublikos Prezidentui. Tą pačią dieną jo raportą patenkino laikinai einantis 3-iosios aviacijos grupės vado pareigas mjr. Petras Masys ir karo aviacijos viršininkas brig. gen. Antanas Gustaitis, o rugpjūčio 12 d. buvo išleistas įsakymas liaudies kariuomenei Nr. 122; jame, remiantis Lietuvos Respublikos Prezidento 1940 m. rugpjūčio 6 d. aktu Nr. 1352, A. Švarplaitis buvo paleistas į atsargą¹⁰⁰. Šeimos jis neturėjo.

1940 m. birželio 15 d. sovietams okupavus Lietuvą, A. Švarplaitis netrukus pasijuto sekamas sovietinių saugumiečių ir todėl rugpjūčio 7 d. nelegaliai pasitraukė į Vokietiją. Jo brolis Jonas Švarplaitis vėliau rašė: „Rusams okupavus Lietuvą, Albertas turėjo išsinuomavęs kambarį [Šiau-

⁹⁸ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 2759, „Š“.

⁹⁹ Ten pat.

¹⁰⁰ Ten pat, ap. 2, b. 246, „Š“, l. 33–34.

liuose. – Aut.] vieno iš saugumo viršininkų bute. Tas saugumietis jau tarnavo komunistams. Kartą, Albertui parėjus iš tarnybos, tas saugumietis pasiūkė jį į savo butą ir sako: „Pasišalink, drauge, nes už poros dienų aš turėsiu tave suimti.“ [...] Parvykęs su savo „Opeliuku“ pas mane į tėviškę [Ežeriukuose. – Aut.], jis ir sako man: „Jonai, vežk mane prie vokiečių sienos, aš turiu nešti kudašių.“ Sėdom su juo į „Opelį“ ir leidomės link sienos. [...] Miške prie Sudargo sukome mažais keliukais link sienos, kur gyveno mano uošvis Gustavas Kulikauskas. Atsidūrę G. Kulikausko ūkyje, mašiną tuoj paslėpėme kluone ir laukėm sutemstant. Siena buvo tik už 100 metrų. [...] Apie 12 val. nakties nustūmėme mašiną prie sienos griovio. Ūkininkas iš Prūsų pusės atvilko porą blankų (storų lentų), pertiesė per griovį ir mes trise, brolis Albertas, aš ir mano svainis G. Kulikauskas, užstūmėme mašiną ant tų blankų. Nelaimė, viena blanka pasistūmėjo ir mašina įkrito į griovį. Tada G. Kulikauskas nubėgo atgal į ūkį ir atsinešė ilgą buomą (svirtį), kuriuo iškėlėme mašiną atgal ant blankų ir perstūmėme į kitą pusę. Tuoj subėgo vokiečių kareiviai, užvedė mašiną, uždegė jos šviesas ir dainuodami nusivežė brolių Lazdynų link. Mudu su svainiu, kiek pabėgę Prūsų pusėje, perėjome sieną atgal jau kitoje vietoje.“¹⁰¹

Tai buvo ištis sensacingas pabėgimas, nelegalus sovietų gerai saugomos sienos perėjimas, apie kurį mažai žinoma. Jis gal kiek pagražintas ir apie jį papasakota su humoru. 1940 m. gruodžio 14 d. tardomas sovietinių čekistų A. Švarplaitis patvirtino savo įspūdingą pabėgimą automobiliu: „1940 m. rugpjūčio 2 d. savo automašina, padedamas pasienio ruožo gyventojų G. Kulikausko, kuris dabar yra nelegaliai pabėgęs į užsienį, aš pabėgau į Vokietiją.“¹⁰² Jo brolis Jonas, tuo metu likęs Lietuvoje, vėliau prisiminė tolesnius šios istorijos įvykius: „Ant rytojaus žiūrėjome, ar rusai ras mašinos vėžes ar pėdas per griovį. Tačiau jie iki 11 val. vaikščiojo nieko nepastebėdami. Tik vėliau pradėjo šaudyti ir žiūrinėti, iš kur tos vėžės ateina. Aišku, rado, kad iš G. Kulikausko kluono. Tada visa Kulikauskų šeima turėjo irgi nerti į aną pusę, nespėję pasiimti nei rūbų.“¹⁰³

¹⁰¹ „Lietuvių rezistencijos didvyris aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis“, *Karys*, JAV, 1973, sausis, Nr. 1, p. 1–3.

¹⁰² LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37387/3, l. 22.

¹⁰³ „Lietuvių rezistencijos didvyris aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis“, *Karys*, JAV, 1973, sausis, Nr. 1, p. 3.

Enkavėdistai nusiaubė G. Kulikausko ūkį ir suėmė kelis ten likusius gyventojus giminaičius. Buvo iškrėsta ir A. Švarplaičio tėviškė Ežeriukuose. 1940 m. rugsėjo 26 d. enkavėdistai suėmė tėviškėje gyvenantį vyriausiąjį brolių Gustavą. Jis buvo kalinamas Šakiuose, vėliau – Marijampolėje. 1941 m. kovo 27 d. G. Švarplaičiui buvo leista repatriuoti į Vokietiją¹⁰⁴. Kartu repatrijavo motina ir brolis Jonas. Taigi jie visi išsigelbėjo nuo neišvengiamos tremties, o galbūt ir mirties.

Atsidūręs Vokietijoje ir apklaustas vokiečių karinės žvalgybos darbuotojo Šitco, A. Švarplaitis buvo nusiųstas į lietuvių pabėgėlių stovyklą Lenkijoje, netoli Geldapės. Buvęs Lietuvos kariuomenės žvalgybos lttn. B. Aušrotas prisiminė 1940 m. rugpjūčio pradžioje Rytprūsijuose, Gleisgarbeno lietuvių politinių pabėgėlių stovykloje sutikęs nemažai lietuvių, tarp kurių buvęs ir kpt. A. Švarplaitis¹⁰⁵. 1940 m. rugpjūčio 28 d. A. Švarplaitis iš pabėgėlių stovyklos buvo paleistas, išvažiavo į Karaliaučius ir įsidarbino darbininku „Schpirgatess“ firmoje¹⁰⁶.

Netrukus kpt. A. Švarplaitis įstojo į kovotojų dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės gretas. Berlyno LAF'o štabui buvo labai reikalingi drąsūs žmonės ryšiams su sovietų okupuota Lietuva palaikyti. Berlyno lietuvių parengtus LAF'o dokumentus slapti ryšininkai per sovietų stipriai saugomą sieną su pasiaukojimu, nepaisydami gyvybei gresiančio pavojaus, gabeno į Lietuvą. Netrukus A. Švarplaitis tapo K. Škirpos 1940 m. lapkričio 17 d. įkurto Berlyno LAF'o ryšininku.

1940 m. gruodžio 2 d. vakare ties Pajevoniu, Vilkaviškio vls. ir aps., nelegaliai perėjęs sieną A. Švarplaitis per Vilkaviškį traukiniu gruodžio 3 d. apie 18 val. pasiekė Kauną. Jis keliavo su fiktyviu pasu Simono Undraičio pavarde. Atvykęs į Kauną, apsistojo pas tolimą giminaitį Gustavą Štreidichą Šančiuose. Čia būdamas jis rengėsi pradėti vykdyti Berlyno LAF'o užduotis¹⁰⁷. Tačiau kitą dieną nenumatytas įvykis pakeitė visus jo planus ir greičiausiai net likimą. Ryte, kai valėsi batų, iš vidinės švarko kišenės iškrito 7,65 mm kalibro pistoletas „Valter“, kurį visuomet užtaisyta nešiojosi su savimi. Atsitiktinis šūvis kliudė dešinės rankos plaštaką; lai-

¹⁰⁴ Ten pat, p. 5; *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)*, V., 1999, p. 829.

¹⁰⁵ B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, p. 32–35.

¹⁰⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37387/3, l. 22.

¹⁰⁷ Ten pat, l. 15.

mei, sužeidimas nebuvo labai sunkus, tačiau dabar jo gyvenimas pakrypo kita linkme. Kad jis turėjo ryšių su Kauno antisovietinio pogrindžio (LAF) vadovybe, abejonių nėra, tačiau tai patvirtinančios informacijos taip pat nėra. Žinoma tik tai, kad gruodžio 9–10 d. A. Švarplaitis, vykdydamas Berlyno LAF'o užduotį, buvo nuvykęs į Vilnių. Čia pernakvojęs viešbutyje ir grįžęs į Kauną, ketino važiuoti į Šiaulius, tačiau dėl peršautos rankos (matyt, prasidėjo komplikacijos) to atsisakė ir nusprendė grįžti į Vokietiją¹⁰⁸.

Apie tuos įvykius vėliau buvo rašoma taip: „1940 m. gruodžio mėn. kpt. Albertas Švarplaitis slapta atvyko Lietuvon.[...] Pasirengęs ir persirengęs jis buvo pusėtinai gerai.[...] Kaune išgyveno 2 savaites, dažnai matydamas pažįstamus, kurie betgi jo neatpažino [jis buvo užsauginęs ūsus ir nusidažęs juodai savo rusvus šviesius plaukus. – *Aut.*]. Jau rengėsi keliauti atgal, kai įvyko nelaimė.[...] Gydytojas ranką sutvarkė, o toliau – reikėjo bent savaitė laiko apgyti.[...] Sutarta, kad gydymosi laiką saugiausia būtų išlaukti Vilniuje. Tuojuo buvo sudarytas ryšys, ir kpt. Albertas Švarplaitis saugiai nuvažiavo į Vilnių. Kažkokiu nelaimingu supuolimu tą dieną Vilniaus ligoninėms buvę pranešta tuoj painformuoti policiją, jei kas pasirodytų su peršauta ranka. Tai patirta iš ryšininkų. Atrodė, lyg kpt. A. Švarplaitis būtų buvęs išaiškintas. Reikėjo greitai veikti. Nenorėdamas rizikuoti jų saugumu, pas ryšininkus nepasiliko. Pernakvojęs viešbutyje, sekančią dieną grįžo į Kauną. Kaune palikęs svarbius nurodymus, pasienio linkui išvyko garlaiviu, bet didelę kelio dalį ėjo pėsčiomis.“¹⁰⁹

Kiek kitokią kpt. A. Švarplaičio nelegalaus atvykimo ir gyvenimo Kaune versiją pateikia P. Narutis (Žukauskas). Jo teigimu, atvykęs į Kauną A. Švarplaitis buvo apgyvendintas advokato Kalniečio namuose Panevių g. 87, Vilijampolėje. Tačiau jau kitą rytą jam persišovus ranką, pavestus Berlyno LAF'o uždavinius įvykdė kiti Kauno LAF'o štabo nariai¹¹⁰.

Kad A. Švarplaitis 1940 m. gruodžio 3–10 d. gyveno Kaune savo giminaičio G. Štreidicho bute ir čia persišovė ranką, kad buvo nuvy-

¹⁰⁸ Ten pat, l. 7, 15–16, 23.

¹⁰⁹ „Aviac. kapit. Albertas Švarplaitis“, *I laisvę*, JAV, 1961, gruodis, Nr. 27, p. 35–36.

¹¹⁰ P. Narutis, min. veik., p. 200.

kęs į Vilnių, vėliau NKVD tardomas patvirtino ir G. Štreidichas¹¹¹. Jo ir A. Švarplaičio parodymai tardytojui sutampa. Pats G. Štreidichas suimtas nei represuotas nebuvo. Jam 1941 m. kovo mėn. leista repatrijuoti į Vokietiją¹¹². Tai reikšminga šios istorijos detalė.

Grįžti į Vokietiją kpt. A. Švarplaitis nutarė pro Šakius. Šalia Jurbarko, netoli Sudargo, 4 km nuo sienos su Vokietija, Burgaičių kaime gyveno jo pusbrolis Gustavas Kyzelbachas. Čia pernakvojęs kitą rytą, lydimas G. Kyzelbacho surasto vedlio Jančaičio, jis išvyko į paskutinę savo kelionę. Tai buvo 1940 m. gruodžio 13 d. Kiek paėjus, palydovas (jis nešėsi kirvį „miške šakoms genėti“) liepė A. Švarplaičiui pasukti į dešinėje pusėje dunksantį mišką. Kaip vėliau paaiškėjo, pamiškėje buvo sovietinių pasieniečių pasala, ant kurios ir užvedė vedlys Jančaitis. A. Švarplaičio brolis Jonas vėliau pasakojo: „Tačiau jiedu, tik įėję į mišką, ten jau rado būrį rusų su kulkosvaidžiais ir šunimis jo belaukiančius. Kai tik rusai sušuko „Stoj!“, Albertas griebėsi už ginklo, tačiau tas jo vadovas kirto kirviu jam per ranką ir nubėgo į šalį. Į brolį prapliupo kulkosvaidis ir jis tuo pat metu griuvo, nes kulkosvaidžio kulka nukirto jam rieto [šlaunies. – *Aut.*] kaulą. Pargriuvęs jis dar peršovė šunį ir rusų karininkui pataikė į kojos kelią. Pagaliau brolis apalpo ir prišokę rusai dar daužė šautuvo buožėmis jam galvą.“¹¹³

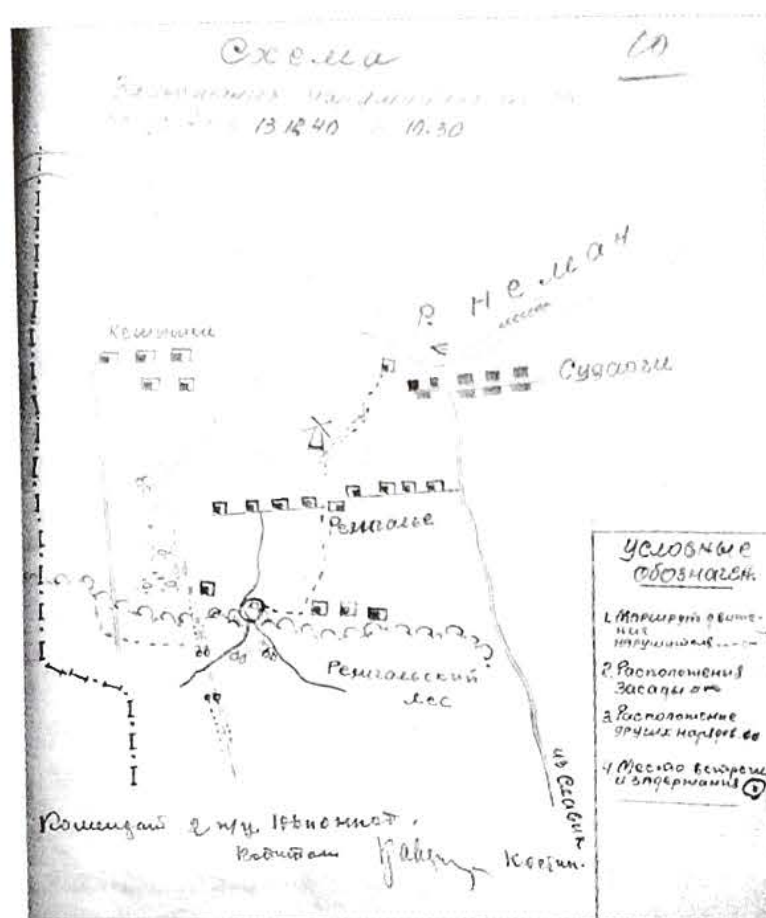
Čekistų tardomas A. Švarplaitis vėliau davė tokius parodymus: „Netrukus po mūsų pokalbio [su G. Kyzelbachu, kuriam A. Švarplaitis už pervedimą per sieną davė 500 Lt. – *Aut.*] atėjo palydovas, kuris ir nuvedė mane link sienos. Paėjus apie pusantro kilometro, jis pasiūlė man pasukti į Rešgalos mišką. Kai aš pasukau, jis, sekdamas užpakalyje, smogė man kirviu, bet nesėkmingai. Tada aš pradėjau į jį šaudyti. Pasieniečių tuo metu arti nebuvo. Tačiau kai jie atsirado, peršovė man koją ir aš buvau jų sulaikytas. Tai buvo 10 val. ryto.[...] Sulaikant mane 1940 m. gruodžio 13 d. prie sienos, man pavyko sužeisti vieną pasienietį, bet pats nusižudyti aš nespėjau, nes buvau sugautas.“¹¹⁴

¹¹¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37387/3, l. 3.

¹¹² Ten pat, l. 56.

¹¹³ „Lietuvių rezistencijos didvyris aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis“, *Karys*, JAV, 1973, sausis, Nr. 1, p. 6.

¹¹⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37387/3, l. 24, 60.

Alberto Švarplaičio sulaikymo operacijos 1940 m. gruodžio 13 d. 10 val. 30 min. detali schema, sudaryta NKVD kpt. Kostino

Sovietinių pasieniečių sužeistas ir sulaikytas kpt. A. Švarplaitis buvo nugabentas į Sudargo 106-ojo pasienio būrio 7-ąją pasienio užkardą. Kratos metu pas jį, be kitų smulkių daiktų, buvo rastas 7,65 mm kalibro pistoletas „Valter“ ir 19 patronų, 2 flakonai grimo dažų ir pasas Simono Undraičio pavarde. Čia užkardos komendanto pavaduotojas Kaverinas sulaikytą „sienos pažeidėją“ tardė, nors jis buvo sužeistas. Kitą rytą A. Švarplaičio tardymas pratęstas, bet po 15 min. nutrauktas ir 11 val. vėl atnaujintas. Dabar jį tardė jau 106-ojo pasienio būrio 5-ojo NKVD skyriaus viršininkas čekistas kpt. Jakobsonas. Abu tardymo protokolus kpt. A. Švarplaitis pasirašė vokiškai – „Schwarplat“. Tardomas jis teigė, kad pabėgęs į Vokietiją sutiko bendradarbiauti su vokiečių karine žvalgyba ir gavo slapyvardį „Noreika“. Su jos užduotimi jis ir atvykęs į Lietuvą¹¹⁵. Apie savo ryšius su Berlyno LAF'u, jo užduotis ir ryšius su Lietuvos pogrindžiu jis neužsiminė nė vienu žodžiu. Tai rodo kpt.

¹¹⁵ Ten pat, l. 7, 11, 15–34.

Убавинамие Андрей Убанович 1911

Albertas Švarplaitis Kauno KGB rankose. 1940 m. gruodžio 17 d.

A. Švarplaičio – Lietuvos kariuomenės karininko – geležinę valią ir ištikimybę kario priesaikai. Supratęs, kad įkliuvo į klastingo priešo rankas, jis mėgino jį pergudrauti, apsimesdamas abvero agentu.

Netrukus A. Švarplaitis buvo pervežtas į Kauną. Gruodžio 17 d. LSSR NKVD Kauno UGB 3-iosios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pavaduotojas čekistas Michailas Čvanovas, dalyvaujant vertėjui čekistui operatyviniam įgaliotiniui Budrikiui, toliau tęsė jo tardymą. Tardymas su trumpa pertrauka truko dvi paras. Tardomas A. Švarplaitis prisipažino, jog norėdamas, kad jo neatpažintų draugai ir pažįstami Kaune, natūralius rusvus plaukus ir ūsus jis nusidažė juodai. 1941 m. kovo 20 d. LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas čekistas E. Rozauskas patvirtino kaltinimą kpt. A. Švarplaičiui¹¹⁶. Jo kaltinimo byloje Nr. 1551 yra VRLK (NKVD) Kauno kalėjimo Nr. 1 pažyma, pasirašyta kalėjimo vyr. gydytojo Žilio; joje rašoma: „Pažymiu, kad suimtas Švarplaitis Albertas, s. Jono, yra sveikas (dešinės kojos lūžimas buvo), todėl tinka sunkiam fiziniam darbui.“¹¹⁷ Taigi, buvo „dešinės kojos lūžimas“, o ne šauktinė žaizda, ir „tinka sunkiam fiziniam darbui“! Tokia NKVD–NKGB kalėjimo gydytojo Žilio išvada.

1941 m. gegužės 19 d. Kaune įvyko RA 11-osios armijos Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos karo tribunolo uždaras teismo posė-

¹¹⁶ Ten pat, l. 3, 15–16, 22, 31–32, 39, 41, 44.

¹¹⁷ Ten pat, l. 53.

dis, pirmininkaujamas antrojo rango karo juristo Šeinemano. Kadangi A. Švarplaitis silpnai mokėjo rusų kalbą, vertėjavo Ada Augustinas. Karo tribunolo posėdis buvo trumpas (truko tris valandas) ir nuosprendis – sušaudyti. Gegužės 21 d. A. Švarplaitis parašė kasacinį skundą prašydamas sušvelninti nuosprendį. Čia įdomiausia yra faktas, kad 1941 m. birželio 26 d., tai yra kai Lietuva jau buvo okupuota vokiečių, o A. Švarplaitis sušaudytas Minske, šis skundas buvo apsvaistytas karo tribunolo kasaciniame posėdyje (nenurodyta kur) ir atmestas¹¹⁸. Tai tik patvirtina faktą, kad tuo metu SSRS vyravo chaosas ir netvarka.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui ir vokiečiams ankstų rytą bombardavus Kauną, čekistai labai persigando. Kilo panika. NKVD–NKGB iš karto susirūpino savo nusikaltimų slėpimu, ypač kalinių ir archyvų išgabenimu. LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas čekistas E. Rozauskas birželio 22 d. rytą kreipėsi į LSSR NKGB liaudies komisaro pavaduotoją čekistą mjr. Davydą Bykovą ir pasiūlė: „Neturint galimybių evakuoti kalinių iš Kauno kalėjimo Nr. 1, išskirti iš jų pavojingiausius ir prieš atsitraukiant sušaudyti.“¹¹⁹ Tą pačią birželio 22 d. 20 val. iš Kauno pabėgo aukščiausi sovietų valdžios pareigūnai, o birželio 22–23 d. naktį išvyko ir LSSR NKVD–NKGB vadovybė, kurios žinioje buvo kalėjimai. Kartu čekistai išsigabeno kelias dešimtis kalinių, tarp kurių buvo ir kpt. A. Švarplaitis.

Tuos įvykius prisimena jų dalyvis, per laimingą atsitiktinumą išvengęs mirties kpt. Osvaldas Žadvydas: „Netrukus mus nuvarė, grūdo, metė vieną ant kito į kieme parengtą „Žaliąją Girelę“ [taip buvo vadinama mašina kaliniams vežioti. – *Aut.*]. Viduje spūstis, tamsu. Pradėjome dusti. Daugumą sudarė mirtininkai, teismo nubausti. Pažinau tik du: pulkininką Steponą Rusteiką, mano buvusį lektorių Karo mokykloje, ir aviacijos kapitoną Albertą Švarplaitį. Jo kojos buvo peršautos ir neužgijusios.“¹²⁰ Per Jonavą, Ukmergę ir Molodečną kaliniai birželio 23 d., vėlai vakare, pasiekė Minską. Ten jie buvo uždaryti į kalėjimą ir sugrūsti į vieną didelę kamerą šalia kalėjimo raštinės. „Čekistas [kitos dienos, birželio

¹¹⁸ Ten pat, l. 74–75.

¹¹⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1995, p. 110, 112.

¹²⁰ O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose“, *Karys*, JAV, 1976, Nr. 10, p. 392.

24-osios ryte. – *Aut.*], pravėręs kameros duris, pagal sąrašą iššaukė Kaune nubaustus mirtimi. Išvedė po vieną. Pirmutinis išžingsniavo pulkininkas S. Rusteika.[...] Po jo sekė kapitonas Švarplaitis, Raupys, kitų nepažinau.[...] Mirtininkų neteko sutikti žygio metu į Červenę nei sugrįžus Lietuvon. Sušaudė.“¹²¹

Tai patvirtina ir kitas tų tragiškų įvykių liudytojas, stebuklingu būdu išlikęs gyvas, buvęs 2-ojo pėstininkų DLK Algirdo pulko vadas plk. Juozas Tumas. Jis prisiminė, kad Minsko kalėjime visi iš Kauno kalėjimo evakuoti kaliniai buvo uždaryti į vieną didelę patalpą. „Ten galėjome laisvai kalbėtis, todėl ir pasakojomės, kas ir kaip buvo kankinamas sužvėrėjusių tardytojų enkavėdistų. Bet netrukus mūsų pasikalbėjimus nutraukė pasirodęs kambario duryse NKVD karininkas. Pagal sąrašą jis šaukė pavardėmis Kaune nubaustus mirtimi ir po vieną juos iš kambario išvedė. Mirtimi nubaustų buvo keli, bet aš pažinau tik pulkininką St. Rusteiką. Daugiau aš jų jau nemačiau ir jų likimo nežinau.“¹²²

LGGRTC Memorialinio departamento 2000 m. birželio 5 d. istorinėje-archyvinėje pažymoje apie paskutines kpt. A. Švarplaičio gyvenimo valandas rašoma: „Kita kalinių dalis atvyko į Minską ir buvo patalpinti Minsko kalėjime. Jame buvo atskirti ir 1941 m. birželio 24 d. vakare sušaudyti lietuviai: [...] Švarplaitis (Švarplauskas) Albertas, Jono, g. 1911, gyv. Ežeriukų k., Šakių aps., kpt., lakūnas-žvalgas, LAF štabo Berlyne ryšininkas.“¹²³ Pažymoje įvardyti iš viso septyni Minsko kalėjime NKVD sušaudyti asmenys. Tą patį patvirtina ir 1999 m. Lenkijoje išleista J. Stankievičiaus knyga „Mirties eiseną“¹²⁴.

Taip 1941 m. birželio 24 d. vakare Minsko kalėjime nutrūko Lietuvos kariuomenės karininko aviacijos kapitono, Berlyno LAF'o ryšininko A. Švarplaičio gyvybė. Jo palaidojimo vieta nežinoma. 1962 m., jau gyvendamas JAV, buvęs LLV vadovas prof. J. Brazaitis (Ambrazevičius), prisimindamas 1941 m. Birželio sukilimą, rašė: „Šių metų minėjimuose iškilo siluetais vienas kitas didžios aukos žmonių. Antai kapitonas Švarplaitis su išdaviko atkirsta ranka [ranka atkirsta nebuvo, tik sužalota. – *Aut.*], su-

¹²¹ Ten pat, 1977, Nr. 1, p. 12.

¹²² J. Tumas, *Kelias į Červenę*, V., 1990, p. 43.

¹²³ Autoriaus asmeninis archyvas.

¹²⁴ J. Stankiewicz-Januszczak, *Marsz śmierci*, Warszawa, 1999, s. 277–279.

imtas, kalintas, kankintas, nužudytas, bet rezistencijos paslaptis su savimi nusinešęs.[...] Ir būtų gražu, jei daugiau tokių veidų būtų iškelta iš nežinomųjų į žinomuosius, kiek aplinkybės tai leidžia, nes tai tautos brangi dalis, kuri įkvepia ateičiai.¹²⁵

1941 m. birželio 22 d. kilus Vokietijos ir SSRS karui ir vokiečiams okupavus Lietuvą, kpt. A. Švarplaitį išdavusį jo pusbrolių G. Kyzelbachą ir jo bendrininką Jančaitį vokiečiai sušaudė.¹²⁶

1966 m. Vingdale, Niujorko valstijoje (JAV), brolių G. ir J. Švarplaičių bei jų šeimų iniciatyva buvo pastatytas atminimo paminklas A. Švarplaičiui.¹²⁷

Reikia pažymėti, kad 1942 m. vasario 25 d. SSRS NKVD, tuo metu evakuotas į Sverdlovską (Jekaterinburgą) ir kiek atsigavęs nuo patirto šoko, pasigedo kpt. A. Švarplaičio mirties nuosprendžio įvykdymo dokumentų. 1-ojo spec. skyriaus parengtoje pažymoje enkavėdistai nurodo, kad nuosprendis neįvykdytas.¹²⁸

Dar įdomiau, kad 1964 m. KGB vėl atnaujino A. Švarplaičio ar jo mirties nuosprendžio įvykdymo dokumentų paiešką. Keistai atrodo SSRS Aukščiausiojo Teismo Karo kolegijos 1964 m. balandžio 23 d. atsakymas LSSR KGB; jame rašoma: „Karo kolegija žinių apie nuosprendžio įvykdymą neturi. RSFSR MOOP 1964 m. balandžio 3 d. pranešimu, 1941 m. gegužės 19 d. nuosprendis nuteistajam A. Švarplaičiui dėl karo meto aplinkybių, nežinant jo gyvenamosios vietos, įvykdytas nebuvo.“¹²⁹ KGB toliau tęsė jų pačių 1941 m. birželio 24 d. sušaudyto buvusio Lietuvos kariuomenės kpt. A. Švarplaičio paiešką. 1965 m. sausio 12 d. KGB Šakių rajono, iš kur buvo kilęs A. Švarplaitis, operatyvinis įgaliotinis kagėbistas vyr. lttn. Daukšys apklausė buvusią Švarplaičių kaimynę, „Laisvės“ kolūkio kolūkietę Marcelę Kuncaitienę, kuri pažinojo visą Švarplaičių šeimą. Ji patvirtino, kad sūnus Albertas, buvęs Lietuvos kariuomenės karo lakūnas, atskrisdavo ir tėviškės apylinkėse iš lėktuvo pamėtydavo įvairių atvirukų. Jis buvęs sovietų suimtas, o visa kita Švarplaičių šeima

¹²⁵ J. Brazaitis, *Vienų vieni*, V., 1990, p. 539–540.

¹²⁶ P. Narutis, min. veik., p. 201; *Į laisvę*, JAV, 1961, Nr. 27, p. 35.

¹²⁷ *Karys*, JAV, 1966, lapkritis, Nr. 9, p. 284; 1973, sausis, Nr. 1, p. 5.

¹²⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37387/3, l. 63.

¹²⁹ Ten pat, l. 75.

1941 m. pradžioje repatriavo į Vokietiją. M. Kuncaitienė iš kaimynų girdėjusi, kad A. Švarplaitis prasidėjus karui žuvo, tačiau kur ir kokiomis aplinkybėmis – nežinoma¹³⁰. Tuo remdamasis LSSR KGB 1965 m. sausio 21 d. nutarė, kad, neradus A. Švarplaičio mirties nuosprendžio įvykdymo dokumentų, „baudžiamoji byla Nr. 37387/3, kurioje kaltinamas A. Švarplaitis, privalo toliau būti saugoma LSSR KGB archyve, kol bus nustatytas tolesnis A. Švarplaičio likimas arba jo gyvenamoji vieta“¹³¹. Taip ir saugojo iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo.

Juozas VAIČJURGIS

Gimė 1916 m. liepos 31 d. Šilėnų k., Šiaulių vls. ir aps. Nuo 1930 m. – Skautų sąjungos narys. 1936 m. baigęs Šiaulių berniukų gimnaziją, įstojo į Karo mokyklą. 1939 m. rugsėjo 16 d. J. Vaičjurgiui, baigusiam Karo mokyklos XX laidą, suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis ir jis paskirtas į 7-ąją pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulką, dislokuotą Tauragėje¹³².

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupavus Lietuvą ir pradėjus jos kariuomenės inkorporavimą į sovietinę Raudonąją armiją, jaun. lttn. J. Vaičjurgis buvo paskirtas RA 29 ŠTK 184-osios šaulių divizijos (ŠD) 297 šaulių pulko (ŠP) prieštankinės gynybos būrio vadu¹³³.

1940 m. spalio pradžioje, rengiantis perkelti iš Tauragės į Vilnių jo vadovaujamą kuopą, J. Vaičjurgis kreipėsi į buvusio (performuojamo į RA) 7-ojo pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulko vado gen. št. plk. Adolfo Urbšio adjutantą kpt. Vincentą Rusecką su prašymu paskirti jį vietoj kpt. Jurgio Valčio vadovauti kuopai, dirbančiai prie RA

¹³⁰ Ten pat, l. 76–77.

¹³¹ Ten pat, l. 80.

¹³² *JAV lietuviai*, V., 2002, t. 2, p. 416.

¹³³ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., 2008, t. 8, p. 132.

lauko aerodromo Varlaukyje (netoli Tauragės) statybos ir įrengimo darbų. Leidimas buvo gautas ir J. Vaičjurgis su kuopa (80 vyrų) buvo apgyvendinti Eržvilko girininkijos patalpose. Eržvilke jis artimiausią susipažino su klebonu kun. Antanu Petraičiu. Jų pokalbiuose dažnai dalyvaudavo ir klebono brolis, Kauno kunigų seminarijos prof. kun. dr. Pranas Petraitis. Susitikę jie aktyviai diskutuodavo apie Lietuvą užgriuvusią sunkią nelaimę. Visi laikėsi nuomonės, kad tokia padėtis ilgai trukti negali¹³⁴.

Netrukus tarp jaun. ltn. J. Vaičjurgio ir kuopos politruko prasidėjo nesutarimai religiniu pagrindu – dėl kareivių ėjimo sekmadieniais į bažnyčią. Nesantaika pasiekė tokį lygį, kad kilo didelė grėsmė J. Vaičjurgio saugumui. Jis kreipėsi pagalbos į kleboną A. Petraitį; šis patikino padėsią jam pasitraukti per sieną į Klaipėdos kraštą (Vokietiją). J. Vaičjurgis ėmė rengtis leliamam žingsniui.

1940 m. lapkričio 19 d., persirengęs civiliais drabužiais, sutartoje vietoje jis susitiko su palydovu-vedliu J. Sprainaičiu, kuris lapkričio 20 d. vėlai vakare sėkmingai pervedė jį per sieną į Vokietiją. Palydovas J. Vaičjurgį nakvynei įtaisė pas pasienyje (Vokietijoje) Antšvenčių kaime gyvenančius, ryšininkams ir vedliams gerai žinomus senus šios apylinkės gyventojus, lietuvius ūkininkus J. ir A. Karvelius. Smalininkų vokiečių saugumo policija (SD), sužinojusi apie J. Vaičjurgio perbėgimą, kitą rytą jį nuvežė apklausti į Tilžę. Netrukus jis buvo paleistas ir lapkričio 22 d. išvyko į Berlyną. Berlyne jaun. ltn. J. Vaičjurgis įsitraukė į Berlyno LAF'o veiklą, 1940 m. gruodžio mėn. tapo Berlyno LAF'o nariu¹³⁵.

1941 m. kovo 17 d. jis susirado Tilžėje gyvenantį iš Lietuvos nuo sovietinės okupacijos irgi pasitraukusį savo gerą pažįstamą, Lietuvos kariuomenės žvalgybos ir kontržvalgybos karininką jaun. ltn. B. Aušrotą. Šis dabar tarnavo vokiečių karo žvalgybos *Abwehr Luft I* dalinyje Rytrprūsijoje. Apie susitikimą su J. Vaičjurgiu B. Aušrotas vėliau rašė: „[...] 1941 m. kovo 17 d. vėlyvą popietę kažkas pasibeldė į mano buto duris. Jas atidaręs, savo akimis netikėjau: prieš mane, lyg rikiuotėje pasitempęs, stovėjo Juozas Vaičjurgis. Mano galvoje pagreitintu tempu pradėjo veikti „kompiuteris“: ką galėtų reikšti toks ankstyvas slapto agento

¹³⁴ B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, p. 89–90.

¹³⁵ Ten pat, p. 89–92, 126–127.

siuntimas į pasienį? Dar sniegas pasienio miškuose nenutirpęs ir pereiti į Lietuvą beveik neįmanoma...[...] Jis man tuoj prisipažino, kad jį pas mane atsiuntė Stasys Puodžius [Berlyno LAF'o signataras, Lietuvos kariuomenės majoras, taip pat pasitraukęs į Vokietiją. – *Aut.*], pasitaręs su buv. pasiuntiniu Vokietijoje plk. K. Škirpa. J. Vaičjurgis taip pat pasakė, jog jis nėra gavęs iš LAF (Lietuvių Aktyvistų Fronto) jokių uždavinių įvykdyti Lietuvoje. [...] Jo atvykimas į pasienį suderintas su spėjama karo pradžia prieš Sovietų Sąjungą.“¹³⁶ Netrukus B. Aušrotas Smalininkų SD parūpino J. Vaičjurgiui laikiną leidimą gyventi pasienio ruože ir apgyvendino jį pas minėtus Karvelius Antšvenčių kaime. Čia J. Vaičjurgis, laukdamas iš Lietuvos atvykstančio sienos perėjimo palydovo-vedlio, gyveno beveik tris savaites.

Pagaliau 1941 m. balandžio 8 d. pasirodė ilgai lauktas palydovas-vedlys J. Sprainaitis, atvykęs iš sovietų okupuotos Lietuvos. Į Karvelių ūkį iš Berlyno atvyko grįžtantis su slapta ir itin svarbia Berlyno LAF'o informacija Lietuvos LAF'o ryšininkas M. Naujokaitis („Kumpis 24“). Vėliau jis rašė: „Pas ponus Karvelius radau Lietuvos kariuomenės ltn. Juozą Vaičjurgį. Susipažinome, išsišnekejome. Pasirodė, J. Vaičjurgis taip pat ruošėsi pereiti sieną su uždaviniu Radviliškio apylinkėje. Bendrai savo uždavinių nei jis, nei aš nesipasakojome.“¹³⁷

Tos pačios dienos vakare J. Vaičjurgį ir M. Naujokaitį J. Sprainaitis išvedė į lemtingą žygį per sieną. Kaip jau minėta, tas žygis baigėsi nesėkme.

Atsiskyrusį nuo J. Sprainaičio ir M. Naujokačio J. Vaičjurgį netrukus užpuolė sovietinių pasieniečių šuo ir pradėjo jį kandžioti, todėl šunį J. Vaičjurgis nušovė. Visur aplinkui girdėjosi pasieniečių balsai ir šunų lojimas. Netrukus J. Vaičjurgis išėjo iš miško. Priekyje buvo Montvilų kaimas, bet ten eiti jis bijojo ir kurį laiką nuo siaučiančių pasieniečių slėpėsi griovyje, paskui įsitaikė po tankiai suaugusiomis eglaitėmis, prieš tai savo pėdas pašlakstęs tam tikslui turėtu žibalu. Kitos dienos pavakare, aplenkęs Montvilų kaimą, J. Vaičjurgis pasiekė Mituvos krantus. Netoli Vertimų bažnytkaimio sutikęs nepažįstamą ūkininką paklausė kelio į Eržvilką. Ūkininkas teisingai nurodė jam kryptį, bet, matyt, J. Vaičjurgio

¹³⁶ Ten pat, p. 126–127.

¹³⁷ *Pasmė ir proga*, Los Angeles, 1996, p. 15.

išorė jam sukėlė įtarimų ir jis pranešė milicijai. Netrukus nuo Jurbarko pusės sunkvežimiu atskubėję milicininkai suėmė J. Vaičjurgį ir nugabeno į Jurbarko NKVD–NKGB. Tai buvo 1941 m. balandžio 11 d. Tardomas J. Vaičjurgis apsimetė Klaipėdos krašto lietuviu pabėgėliu, nepanorusiu tarnauti vokiečių kariuomenėje. Iš Jurbarko netrukus jis buvo pervežtas į Tauragės NKVD–NKGB, o iš ten – į Kauną ir įkalintas Kauno SDK (NKVD kalėjime Nr. 1). Prasidėjus karui ir sukilimui, 1941 m. birželio 23 d. Kauno sukilėliai išlaisvino Kauno SDK kalinius, tarp jų ir Lietuvos kariuomenės jaun. ltn. J. Vaičjurgį. Po išlaisvinimo jis Kaune pabuvo apie dvi savaites, kol sustiprėjo, paskui išvyko į savo tėviškę Šilėnuose¹³⁸.

1941 m. gruodžio 15 d.–1943 m. balandžio 10 d. J. Vaičjurgis dirbo Administracinės kontrolės tarnybos Šiaulių skyriaus kontrolieriumi¹³⁹. Čia dirbdamas jis įsitraukė į antinacinį ir antisovietinį pasipriešinimą, tapo Lietuvos laisvės armijos (LLA) nariu. 1944 m. balandžio mėn. jis buvo LLA Šiaulių apylinkės, vadovaujamos Lietuvos kariuomenės aviacijos mjr. Petro Masio, rinktinės narys¹⁴⁰.

1944 m., artėjant antrajai sovietinei okupacijai, J. Vaičjurgis pasitraukė į Vokietiją. 1949 m. emigravo į JAV, apsistojo Bostone. 1953–1965 m. vakarais studijavo Northeasterno universitete Bostone, ten jam buvo suteiktas inžinerijos bakalauro laipsnis. Bostone J. Vaičjurgis aktyviai veikė lietuvių skautų organizacijoje, tapo skautininku, vėliau tuntininku. 1974 m. jis tapo Lietuvių skautų vadijos nariu, priklausė Amerikos lietuvių inžinierių ir architektų sąjungai (ALIAS), Lietuvių tautininkų sąjungai (LTS), buvusių Lietuvos kariuomenės karininkų sąjungai „Ramovė“, tvarkė šios sąjungos Bostono skyriaus archyvą¹⁴¹.

Lietuvos patriotas, Lietuvos kariuomenės jaun. ltn. J. Vaičjurgis mirė 1989 m. vasario 1 d. Bostone, JAV. Palaidotas Forest Hills kapinėse. Jis turėjo šeimą – žmoną Valeriją Liaubaitę, dukrą Birutę Šležienę ir sūnų Arvydą Vaičjurgį¹⁴².

¹³⁸ B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, p. 144–146.

¹³⁹ *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, p. 133.

¹⁴⁰ K. Kasparas, *Lietuvos laisvės armija*, K., 2002, p. 80.

¹⁴¹ *JAV lietuviai*, t. 2, p. 416.

¹⁴² *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. 8, p. 133.

PENKTAS SKYRIUS

KRETINGOS ANTISOVIETINIO PASIPRIEŠINIMO CENTRAS

Dr. Agustinas Idzelis apie 1941 m. Birželio sukilimą rašo: „[...] Lietuvoje susidarė keturi organizuotos rezistencijos centrai. Trys susikūrė Lietuvoje, vienas Berlyne. Kiekvienas centras buvo skirtingas, turėjo savo atskirą organizacinę struktūrą ir veiklos pobūdį. [...] Vakarų Lietuvoje, Žemaitijoje, rezistencijos centru tapo Kretingos miestas.“¹ Šiame skyriuje kalbama tik apie pasienio perėjimo punktą Petrikaičių kaime, noliečiant antisovietinės rezistencinės veiklos Kretingos mieste ir apskrityje.

Šis punktas pagrindininkams buvo žinomas kaip „Varpėnų dvaras“. Jis buvo įkurtas 1940 m. pabaigoje Berlyno LAF'o iniciatyva, juo naudojosi LAF'o ryšininkai kelioms į Vokietiją ir atgal, taip pat pabėgėliai iš Lietuvos. Svarbiausia informacija iš Berlyno LAF'o Lietuvos pagrindžiui buvo gaunama būtent per šį kanalą.

1940 m. gruodžio 20 d. Jokūbavo pradžios mokykloje, netoli Kretingos, įvyko nelegalus kviestinis Kretingos ir aplinkinių vietovių pagrindininkų susirinkimas, kuriame dalyvavo šios mokyklos vedėjas Petras Bortkevičius, buvęs Kretingos apskrities policijos nuovados viršininkas Jonas Ramanauskas, buvęs policininkas Zenonas Okulevičius, Jokūbavo kaimo seniūnas Feliksas Putrius, ūkininkas Joneckis ir iš Vokietijos atvykęs Berlyno LAF'o ryšininkas kpt. Bronius Michelevičius. Ketinta į susirinkimą pakviesti ir Kretingos apskrities karinio komisarato darbuotoją kpt. O. Žadvydą, bet B. Michelevičius, sužinojęs, kur šis dirba, pabijojo ir jo nepakvietė. B. Michelevičius susirinkusiesiems papasakojo, kad Berlyne yra susikūręs LAF'as, kuriam vadovauja gen. št. plk. K. Škirpa. Jis taip pat pasiūlė tuoj pat pradėti kurti nedideles pagrindininkų grupes ir būti pasirengusiems reikiamu momentu (prasiėjęs karui) stoti į kovą. B. Michelevičius pasiūlė išsirinkti du patikimus ryšininkus, kurie turės palaikyti ryšius su Vokietija. Ryšininkais buvo išrinkti F. Putrius ir Z. Okulevičius².

¹ A. Idzelis, „Kova už Nepriklausomybę 1941 m.“, *Į laisvę*, 2006, spalio–gruodis, Nr. 155, p. 51.

² *Archyviniai dokumentai*, V., 1961, IV rinkinys, p. 205–206, 214–217.

Pasienio perėjimo punkto Petrikaičių kaime iniciatyvinė grupė

Pasienio perėjimo punkto („Varpėnų dvaro“) įkūrimo iniciatoriai, pritarę Berlyno LAF'o ryšininko B. Michelevičiaus iniciatyvai, buvo jau minėti Jokūbavo pradžios mokyklos vedėjas P. Bortkevičius, Petrikaičių kaimo seniūnas F. Putrius ir Kretingos apskrities nuovados viršininkas J. Ramanauskas. Prie šio punkto įkūrimo daug prisidėjo ir vienas pagrindinių Kretingos antisovietinio pagrindžio organizatorių, buvęs Lietuvos kariuomenės kpt. O. Žadvydas.

Petras BORTKEVIČIUS

Gimė 1904 m. lapkričio 19 d. Dagilionių k., Jonavos vls., Kauno aps. mažųjų ūkininkų šeimoje. Kiek paaugęs ganė kaimynų gyvulius. Norėdamas prasigyventi, jo tėvas net tris kartus keliavo į JAV, tačiau prasigyventi nepavyko. 1913 m. Petras pradėjo lankyti pradžios mokyklą Upninkuose, bet po metų mirus mokytojui, mokslą teko nutraukti. 1919 m. jis įstojo į

Jonavos pradžios mokyklą, o įsikūrus ten vidurinei mokyklai, 1920 m. rudenį perėjo mokytis į vidurinės mokyklos antrą klasę. 1924 m. pavasarį jis baigė Jonavos vidurinėje mokykloje keturias klases ir rudenį kurį laiką lankė Pedagoginius kursus Ukmergėje. 1924 m. spalio 7 d. įstojo į Kėdainių mokytojų seminarijos antrą kursą. 1925 m. birželio 20 d., baigęs Kėdainių mokytojų seminarijos du kursus, buvo laikinai paskirtas Žadeikių pradžios mokyklos Rietavo vls., Telšių aps. vedėju³.

1927 m. rugpjūčio 20 d. P. Bortkevičius baigė Švietimo ministerijos rengiamus kūno kultūros kursus. 1928 m. birželio 1 d.–rugsėjo 15 d. jis

³ LCVA, f. 391, ap. 7, b. 693.

Kaune lankė žemės ūkio kursus, juos baigęs buvo perkeltas į Endriejavą ir nuo tų pačių metų rugsėjo 1 d. paskirtas mokyklos vedėju. Nuo 1928 m. jis – Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) narys. 1929 m. kovo 13 d. Švietimo ministerija pripažino P. Bortkevičiui pradžios mokyklos mokytojo cenzą ir vardą. 1929 m. jis buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1929–1933 m. ėjo Vilniui vaduoti sąjungos pirmininko pareigas. 1930 m. balandžio 22 d. P. Bortkevičius vedė Eleną Kantrimaite, vėliau tapusią aktyvia LŠS nare, 1939 m. apdovanotą Šaulių žvaigždės ordino medaliu. Ji kartu su vyru mokytojavo Jokūbavo pradžios mokykloje, buvo Jaunosios Lietuvos sąjungos (JLS) Jokūbavo skyriaus sekretorė. Nuo 1930 m. P. Bortkevičius LŠS ėjo vadovaujančias, daugiausia būrio vado, pareigas. 1931 m. kovo 16 d. Bortkevičiams gimė pirmasis sūnus Algimantas, 1932 m. rugsėjo 11 d. – antrasis sūnus Gediminas. 1933 m. rugsėjo 1 d. P. Bortkevičius buvo perkeltas į Jokūbavo pradžios mokyklą ir paskirtas jos vedėju. 1933 m. gruodžio 19 d. Bortkevičiams gimė trečiasis sūnus Ramutis. 1937 m. P. Bortkevičius buvo apdovanotas Šaulių žvaigždės ordinu. 1938 m. sausio 21 d. jis Švietimo ministerijos įsakymu pakeltas į antro laipsnio vyr. mokytojus, buvo JLS Jokūbavo skyriaus vadas⁴.

Prasidėjus sovietinei okupacijai, P. Bortkevičius netrukus įsitraukė į antisovietinį pogrindį – daug prisidėjo prie jo įkūrimo. 1940 m. gruodžio 20 d. jo vadovaujamoje pradžios mokykloje Jokūbave įvyko nelegalus Kretingos pogrindininkų susirinkimas, kuriame, be kitų, dalyvavo ir iš Berlyno LAF'o atvykęs ryšininkas kpt. B. Michelevičius. 1941 m. sausio pradžioje P. Bortkevičius susitiko su Jokūbavo kaimo seniūnu F. Putriumi, taip pat dalyvavusiu šiame pasitarime; F. Putrius pasiūlė kartu su juo kurti Kretingoje antisovietinę pogrindinę organizaciją „Aktyvistai“. P. Bortkevičius šiam pasiūlymui pritarė. Buvo sutarta, kad organizacija saugumo sumetimais turi būti pagrįsta dvejų principu, t. y. kiekvienas organizacijos narys pažintų ne daugiau kaip du žmones. P. Bortkevičiui buvo duotas „Arklio“ slapyvardis. 1941 m. pradžioje P. Bortkevičių Kretingos NKVD pasienio dalinio čekistai prievarta buvo užverbavę, tačiau išdaviku jis netapo. Priešingai, kovo pradžioje iš NKVD operatyvinio darbuotojo gavęs užduotį sekti F. Putrių ir supratus, kad sovietinis sau-

⁴ Ten pat, f. 391, ap. 7, b. 693; f. 945, ap. 1, b. 47, l. 35–37.

gumas juo susidomėjo, P. Bortkevičius jį apie tai įspėjo ir šis sėkmingai nuo čekistų paspruko. 1941 m. kovo 23 d. P. Bortkevičius gavo iš Klaipėdoje gyvenančio savo svainio Jono Kontauto, pas kurį laikinai buvo apsistojęs nuo sovietų pabėgęs F. Putrius, laišką. F. Putrius siuntė tų metų kovo 19 d. atspausdintus penkis Lietuvių informacijų centro Berlyne (faktiškai LAF'o) atsišaukimo „Pavergtos Lietuvos tautiečiams“ egzempliorius; atsišaukimas prasidėjo žodžiais „Lietuvos išlaisvinimo valanda artėja [...]“⁵.

Pajutę, kad P. Bortkevičius ne tik nevykdo jam pavestų agentūrinių užduočių, bet net elgiasi priešingai, čekistai nutarė jį suimti. LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro P. Gladkovo 1941 m. balandžio 1 d. nutarimu P. Bortkevičius buvo suimtas ir atvežtas į Kauno NKVD vidaus kalėjimą⁶. Apie tai sovietmečiu buvo rašoma: „1941 m. kovo pabaigoje Kretingos apskrities valstybės saugumo valdybos darbuotojai suėmė Jokūbavo miestelio mokytoją Petrą Bortkevičių. Šis aktyvus Šaulių sąjungos veikėjas buvo įtariamas dalyvaujantis buržuazinių nacionalistų kuriamame antitarybiniame pogrindyje. Čekistų nuojauta neapgavo. Bortkevičius ne tik priklausė tokiai organizacijai, bet buvo netgi vienas iš jos vadovų.“⁷ Balandžio 10 d. čekistas vyr. lttn. Fuksas P. Bortkevičių apkaltino esant „kontrrevoliucinės organizacijos, vadinamos „Aktyvistai“, vadovu“⁸.

Prasidėjo P. Bortkevičiaus tardymų maratonas. 1941 m. balandžio 24 d. Kretingos apskrities liaudies švietimo skyriaus vedėjas S. Dumčius atgaline data pasirašė įsakymą: „Švietimo liaudies komisariato Jokūbavo pradžios mokyklos vedėjas Petras Bortkevičius, kaip negalintis eiti pareigų, nuo š. m. balandžio 1 d. atleistas iš eitu pareigų.“⁹ 1941 m. birželio 11 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos karo prokuroro padėjėjas brigados komisaras Bložinas, susipažinęs su suimtųjų P. Bortkevičiaus, O. Žadvydo, J. Ramanausko ir Petro Dimgailos bylomis (jie visi buvo

⁵ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 197–198, 202; LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 19–20.

⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 1–6.

⁷ J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, V., 1971, p. 266.

⁸ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 16–16 a. p.

⁹ LCVA, f. 391, ap. 7, b. 693.

kaltinami ryšiais su „kontrrevoliucine nacionalistine sukilėlių (ir šnipų) organizacija „Aktyvistai“), nurodė LSSR NKGB Tardymo skyriui sujungti jas į vieną bylą, be to, apklausti visus bent kiek su šiomis bylomis susijusius asmenis. Kartu jis pažymėjo, jog nesimato, kad šių asmenų atžvilgiu tardymo organai ėmėsi kokių nors priemonių¹⁰. Netrukus prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas sujaukė čekistų planus.

1941 m. birželio 23 d. Kauno sukilėliai išlaisvino iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo čekistų nesusipėtus į Minską išvežti kalinius, tarp kurių buvo ir P. Bortkevičius. Jis grįžo į Kretingą ir 1941 m. liepos 10 d. Laikinoji Kretingos apskrities valdyba jį, kaip buvusį politinį kalinį, nuo birželio 22 d. paskyrė (grąžino atgal) Jokūbavo pradžios mokyklos vedėju. 1941 m. rugpjūčio 16 d. P. Bortkevičius buvo paskirtas Kretingos apskrities pradžios mokyklų inspektoriumi. 1942 m. rugpjūčio 1 d. jis buvo perkeltas į Vilnių ir paskirtas pradžios mokyklos Nr. 42 vedėju. 1943 m. spalio 1 d., nenurodant priežasčių, grąžintas į Kretingos apskritį¹¹.

Prasidėjus antrajai sovietinei Lietuvos okupacijai, sovietinis saugumas prisiminė nebaigtas bylas ir ėmėsi priemonių surasti anksčiau kaltintus asmenis. 1955 m. lapkričio 15 d. KGB Kretingos rajono igaliotinis kpt. Jašinskas parašė raštus Vilniaus, Kauno, Klaipėdos ir Šakių adresų biurams, prašydamas patikrinti ir pranešti P. Bortkevičiaus ir dar septynių asmenų, susijusių su prieškarinio rezistencija, ten gyvenusių arba iš ten kilusių, adresus¹². Tačiau, didžiausiam enkavedistų nusivylimui, Lietuvoje šių asmenų nebuvo (išskyrus vieną – J. Ramanauską, jį tuo metu enkavedistai jau buvo suėmę). Vieni buvo pasitraukę į Vakarų, kiti karo sukuryje dingę be pėdsakų. Kaip ir P. Bortkevičius. Tolesnis jo likimas nežinomas.

¹⁰ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 128.

¹¹ LCVA, f. 391, ap. 1, b. 693.

¹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 130.

Feliksas PUTRIUS

Gimė 1897 m. rugsėjo 25 d. Vaitelių k., Gargždų vls., Klaipėdos aps. didelėje šeimoje. Kadangi tuo metu carinė Rusijos valdžia Lietuvoje buvo uždraudusi lietuvišką raštą ir mokslą, tai Feliksas Šašaičių kaime, Klaipėdos krašte, trejus metus mokėsi slaptoje lietuviškoje pradžios mokykloje. Ketvirtais metais mokyklą caro žandarai susekė ir uždarė. Vėliau F. Putrius su seserimi Petronėle vienerius metus mokėsi panašioje nele-

galioje mokykloje pas to krašto bajorą Deknevičių; po metų jis perėjo mokyti į oficialią, rusų valdžios pripažintą, pradžios mokyklą¹³.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, 1920 m. F. Putrius įstojo į Lietuvos kariuomenę ir tarnavo 3-iajame pėstininkų DLK Vytauto pulke Suvalkų apylinkėse. Lenkams sulaužius 1920 m. spalio 7 d. Suvalkų sutartį ir pradėjus veržtis Vilniaus link, F. Putrius pateko į nelaisvę, tačiau išbuvęs lenkų nelaisvėje tik tris dienas, pabėgo į Vokietiją. Padedamas belaisvių stovyklos komendanto lietuvio, jis pateko į darbus Karaliaučiuje, iš ten irgi pabėgo ir vargais negalais pėsčiomis pasiekė Lietuvą. Vėliau prisimindamas tai jis rašė: „Buvo Visų Šventųjų diena – 1921 m., kai pasiekėme Suvalkiją prie Šakių, kartu buvo Kazys Putrius, pusbrolis. Manėme, kad dar Vokietija, nes prie namuko, kurį suradome, klausydami prie lango išgirdome, kad vokiškai kalba. Bet kai pabeldėme, atsiliėpė lietuviškai, tai buvo Lietuvos vokiečiai – tai buvo Lietuva.“¹⁴

1933 m. F. Putrius vedė Petrikaičių kaimo stambaus ūkininko dukrą Jadvygą Mačiūtę ir pradėjo ūkininkauti jos tėvų ūkyje. Priklausė lietuvių katalikų jaunimo federacijai „Pavasaris“, buvo jos kuopos vadu. Jis taip pat priklausė Lietuvos šaulių sąjungai (LŠS), buvo jos būrio vadas. Kaip ir kiekvienas Lietuvos patriotas, 1940 m. birželio 15 d. sovietinę Lietuvos

¹³ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, JAV, 1994, p. 194.

¹⁴ Ten pat.

okupaciją F. Putrius sutiko labai skausmingai. Tuo metu jis buvo kaimo seniūnas bei viršaičio padėjėjas ir puikiai suprato, kad Lietuva prarado nepriklausomybę ir dabar ją valdys sovietiniai okupantai. Kartu su kitais patriotiškai nusiteikusiais ūkininkais F. Putrius suorganizavo antisovietinę pagrindinę organizaciją ir ją pavadino „Žemaičių būriu“. Jis buvo to būrio vadas¹⁵.

1940 m. vasarą pas F. Putrių, gyvenantį prie pat Vokietijos sienos, atvyko iš Vokietijos K. Škirpos ryšininkas kpt. B. Michelevičius. Su juo F. Putrius buvo pažįstamas nuo tų laikų, kai lankė specialius kursus LŠS nariams (B. Michelevičius tada buvo kursų instruktorius). Jis prašė padėti norintiems nuo sovietinės okupacijos pabėgti per sieną lietuviams. F. Putrius tris kartus per sieną pervedė ir patį kpt. B. Michelevičių¹⁶.

1940 m. gruodžio 20 d. Jokūbavo miestelio pradžios mokykloje įvykusiame nelegaliame Kretingos antisovietinio pagrindžio aktyvo susirinkime F. Putrius buvo išrinktas vienu iš ryšininkų su Vokietija – ryšiams su Berlyno LAF'u palaikyti. Taip atsirado tik LAF'o nariams žinomas ryšių su Berlyno LAF'u kanalas – „Varpėnų dvaras“, kuriuo pasinaudojo daug lietuvių, sovietams okupavus Lietuvą pasitraukusių į Vokietiją. Netrukus į pagalbą F. Putrius pasitelkė ir savo žmoną Jadvygą (jos slapyvardis buvo „Emilija“).

1941 m. pradžioje F. Putrius, Jokūbavo pradžios mokyklos vedėjas P. Bortkevičiaus įspėtas, kad juo domisi sovietinis saugumas, skubiai pasitraukė į Vokietiją. Apsistojo pas savo svainį J. Kontautą, gyvenantį Klaipėdoje. Vėliau apie tai jis rašė: „Pabėgau laiku, kai jau sekiai buvo man ant kulnų. Išsisukau žmonelės gudrumu. Aš turėjau tokį motorą, „Blakstone“, ir jis buvo sugedęs. Tai, kai atėjo NKVD areštuoti, žmona pasakė, kad aš išvažiavau į Plungę motorui „žiedą“ atvežti. Jie laukė. Taip ir dingau, perbėgau per sieną.“¹⁷

Apsigyvenęs Klaipėdoje, F. Putrius toliau nuolat susitikinėjo su B. Michelevičiumi, kuris jam pavedė palaikyti nelegalų radijo ryšį su siųstuvu, įrengtu Lietuvoje, prie pat Vokietijos sienos, ūkininkų bro-

¹⁵ Ten pat, p. 194–195.

¹⁶ Ten pat, p. 195.

¹⁷ Ten pat, p. 196.

lių Lukauskų sodyboje Žvirblių kaime. Per šį siųstuvą į Lietuvą buvo siunčiama informacija apie numatomą karo pradžią. Gyvendamas Klaipėdoje F. Putrius kelis kartus nelegaliai, kaip LAF'o ryšininkas, buvo perėjęs sieną. Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, jis iš Klaipėdos grįžo į Lietuvą.

Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, 1944 m. F. Putrius su žmona Jadvyga pasitraukė į Vokietiją. Vėliau emigravo į JAV. Žmona mirė 1983 m. Čikagoje. F. Putrius sulaukė 1990 m. kovo 11-osios – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1993 m. sausio 25 d. jis užrašė trumpus savo prisiminimus ir perdavė juos P. Naručui (Žukauskui)¹⁸.

Mirė Lietuvos patriotas F. Putrius 1994 m. liepos 12 d. Čikagoje, Ilinojaus valstijoje, JAV. Ten jis ir buvo palaidotas.

Jonas RAMANAUSKAS

Gimė 1905 m. rugpjūčio 28 d. Šelvių k., Vilkaviškio vls. ir aps. Baigė septynias gimnazijos klases. 1928 m. lapkričio 1 d. Vilkaviškio apskrities komendantūra J. Ramanauską pašaukė atlikti karo tarnybos. Tais pačiais metais jis buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu. 1929 m. vasario 19 d. baigusiam Karo mokyklos III aspirantų laidą J. Ramanauskui suteiktas pėstininkų atsargos leitenanto laipsnis ir jis paleistas į atsargą. Nuo 1930 m. vasario 22 d. J. Ramanauskas tarnavo Kretingos apskrities policijoje. 1931 m. sausio 1 d. pagal Karininkų laipsnių įstatymą ats. leitenanto laipsnis jam buvo pakeistas į ats. jaun. leitenanto laipsnį. Lapkričio 5 d. J. Ramanauskas perkeltas į Zarasų apskritį ir paskirtas Salako policijos nuovados viršininko padėjėju. 1932 m. rugpjūčio 1 d. jis perkeltas į aukštesnes pareigas – paskirtas nuovados viršininku. J. Ramanauskas Kaune baigė Policijos mokyklos nuvadų viršininkų kursų VIII laidą. 1938 m. jis buvo apdovanotas DLK Gedimino ordino 3-iojo laipsnio medaliu. 1939 m. vasario 15 d. buvo pakeltas į ats. leitenantus¹⁹.

¹⁸ Ten pat, p. 198.

¹⁹ Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2006, t. 6, p. 218.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupuojant Lietuvą, J. Ramanauskas tarnavo Kretingos apskrities pirmos eilės policijos nuovados viršininku, gyveno Kretingoje, šeimos neturėjo. 1940 m. liepos mėn. pradžioje sovietams pradėjus Lietuvos policijos pertvarką ir vietoj policijos įkūrus „Darbininkų miliciją“, 1940 m. rugsėjo 19 d. J. Ramanauskas „dėl VRLK reorganizacijos“ (kaip netinkamas naujai sovietinei santvarkai) buvo atleistas iš Kretingos policijos nuovados viršininko pareigų. Jis įsidarbino Kretingos evakuacinio punkto sekretoriumi²⁰.

J. Ramanauskas skaudžiai išgyveno prasidėjusią sovietinę Lietuvos okupaciją. 1940 m. gruodžio 20 d. pas jį į namus užėjęs sovietų iš policijos atleistas Z. Okulevičius papasakojo, kad Kretingos apskrityje kuriasi antisovietinis pagrindis, ir pakvietė vakare ateiti į Jokūbavo kaimo pradžios mokyklą, esančią už 10 kilometrų nuo Kretingos. Jis paaiškino, kad ten įvyks nelegalus pagrindinės organizacijos susirinkimas, kuriame dalyvaus iš Vokietijos nelegaliai atvykęs buvusios Lietuvos kariuomenės karininkas kpt. B. Michelevičius. J. Ramanauskas priėmė kvietimą dalyvauti susirinkime. Vėliau, 1941 m. gegužės 12 d. Kretingos saugumiečių tardomas jis pasakojo: „Septintą valandą vakare aš ir Okulevičius dviračiais išvažiavome į tą kaimą. Nuvažiavę nuėjome į mokyklą. Ten prie įėjimo mus sutiko mokytojas Bortkevičius ir įvedė į savo kambarį. Įėjęs pamačiau, kad ten jau buvo Putrius [kaimo seniūnas. – *Aut.*] ir dar vienas man nepažįstamas pilietis, kuris supažindinant mus pasisakė esąs kapitonas Michelevičius. Supažindindamas mane su juo, Bortkevičius rekomendavo jam mane, kaip artimą jiems bei patikrintą žmogų, ir trumpai papasakojo apie mane.[...] Kapitonas Michelevičius pradėjo susirinkimą. Iš pradžių jis trumpai apsistojo ties tarptautine padėtimi ir TSRS ir Vokietijos tarpusavio santykiais, o paskui to susirinkimo dalyviai: Putriui, Okulevičiui, Joneckiui ir man, Ramanauskui, papasakojo, kad pabėgusi į Vokietiją mūsų Vyriausybė sukūrė ten organizaciją, vadinamą Lietuvos [Lietuvių. – *Aut.*] aktyvistų frontu (LAF), kuri kovoja už lietuvių tautos laisvę.“²¹ B. Michelevičius susirinkimo dalyvius paragino nedelsiant pradėti organizuoti Kretingos apskrityje nedideles

²⁰ LYA, kartoteka; LCVA, f. R-770, ap. 3, b. 752, l. 99–100.

²¹ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 215.

3–5 žmonių pagrindžio grupes, paskiriant kiekvienai iš jų vadovauti patyrusius ir patikimus žmones, geriausiai buvusius karininkus.

Taip nuo 1940 m. gruodžio 20 d. J. Ramanauskas aktyviai įsitraukė į antisovietinę pagrindinę veiklą Kretingos apskrityje. Jis pradėjo raginti pažįstamus ir patikimus asmenis stoti į pagrindyje esančią organizaciją ir rengtis sukilimui prieš sovietinius okupantus. Reikia pažymėti, kad vos okupavę Lietuvą sovietai pradėjo kurti visuotinio Lietuvos gyventojų sekimo agentūrą. Ypač platus agentų tinklas buvo kuriamos pasienio ruožuose. Iš LSSR NKGB 1941 m. gegužės 15 d. pažymos matosi, kad tuo metu Kretingos apskrityje veikė net 204 agentai ir informatoriai²². 1941 m. kovo 31 d. Kretingos apskrities enkagėbistams suėmus Jokūbavo pradžios mokyklos vedėją mokytoją P. Bortkevičių, prasidėjo Kretingos apskrities pagrindžio likvidavimo operacija.

1941 m. gegužės 10 d. NKGB Kretingos apskrities valdybos viršininkas čekistas jaun. ltn. Petrušenka, remdamasis suimto Motiejaus Strumskio parodymais, pasirašė nutarimą suimti J. Ramanauską. Beje, NKGB dokumentuose užfiksuotos suėmimo datos nesutampa. NKGB kartotekoje nurodyta, kad J. Ramanauskas suimtas 1941 m. gegužės 22 d. Kretingos NKGB²³. Tačiau sovietmečiu KGB nurodymu LSSR MA parengtame „Archyvinių dokumentų“ rinkinyje įdėti J. Ramanausko Jono parodymai tardytojams datuojami 1941 m. gegužės 12 d., gegužės 16 d. ir gegužės 18 d.²⁴ Taigi datos akivaizdžiai nesutampa, tačiau reikalo esmės tai nekeičia.

Tardomas J. Ramanauskas prisipažino dalyvavęs pagrindinės antisovietinės organizacijos veikloje rengiantis sukilimui, per B. Michelevičių palaikęs ryšius su Berlyno LAF'u, patvirtino, kad O. Žadvydas, Z. Okulevičius, F. Putrius ir P. Bortkevičius taip pat priklausė pagrindinei organizacijai²⁵. Gegužės 21 d. jis buvo pervežtas į Kauną ir uždarytas NKVD–NKGB vidaus kalėjime. Šį faktą savo parašu patvirtino vidaus

²² A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 69.

²³ LYA, f. K-1, ap. 58a, b. 95, kartoteka.

²⁴ *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 214, 217, 221.

²⁵ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 5–6 a. p.; ap. 58a, b. 95, kartoteka; *Archyviniai dokumentai*, IV rinkinys, p. 214–223.

Jonas Ramanauskas Kauno NKVD–NKGB vidaus kalėjime 1941 m. gegužės 21 d.

kalėjimo budintis M. Krakauskas²⁶. Netrukus jis buvo perkeltas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą. Iki karo jam bylos sudaryti nesuspėta. Kilus Vokietijos ir SSRS karui, 1941 m. birželio 23 d. Kauno sukilėliai J. Ramanauską iš kalėjimo išlaisvino.

Grįžęs į Kretingą, vokiečių okupacijos metais J. Ramanauskas vėl tarnavo policijoje. 1944 m. kovo 1 d. nenurodant priežasties jis buvo atleistas iš Kretingos apskrities policijos vado pavaduotojo pareigų²⁷.

Sovietų Sąjungai antrą kartą okupavus Lietuvą, 1945 m. spalio 23 d. J. Ramanauską saugumiečiai vėl suėmė ir kalino Kretingoje²⁸. Tolesnis jo likimas nežinomas. Tikėtina, kad tardymo metu enkavėdistai jį nužudė.

²⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 7–9.

²⁷ *Policija*, 1944, balandis, p. 37.

²⁸ LYA, f. K-1, ap. 58a, b. 95, kartoteka; *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1949)*, V., 1999, p. 685–686.

Osvaldas ŽADVYDAS

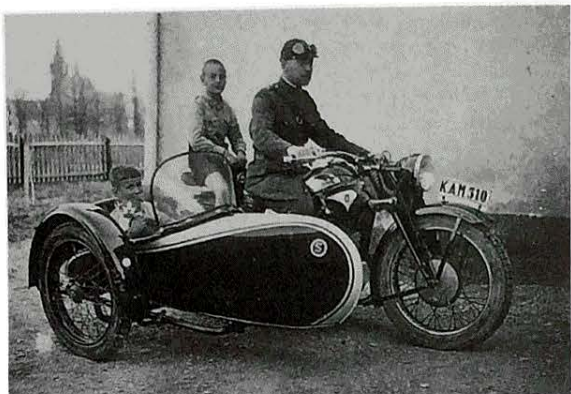
Gimė 1903 m. kovo 30 d. Mažeikiuose kirpėjo Igno ir Onos (Perminaitės) Žadvydų šeimoje. 1912–1915 m. jis mokėsi Mažeikių pradžios mokykloje. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui ir vokiečiams okupavus Lietuvą, 1915–1917 m. tarnavo pas ūkininką netoli Mažeikių, jo ūkyje dirbo įvairius žemės ūkio darbus. Nuo 1917 m. O. Žadvydas dirbo mokiniu tėvo kirpykloje Mažeikiuose. 1920–1924 m. jis

mokėsi Mažeikių keturklasėje mokykloje, baigė keturias klases. 1924 m. spalio 5 d. įstojo į Karo mokyklą²⁹.

1927 m. rugsėjo 7 d. baigusiam Karo mokyklos IX laidą O. Žadvydui suteiktas leitenanto laipsnis ir jis paskirtas Šarvuotųjų rinktinės tankų kuopos, dislokuotos Aukštojoje Fredoje Kaune, būrio vadu. 1928 m. baigė gimnaziją Kaune (8 klases) ir karininkų automobilininkų kursus. Tais pačiais metais buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu.

1928–1930 m. O. Žadvydas studijavo Kauno universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos skyriuje, baigė keturis semestrus. Maždaug 1930 m. vedė Angelę Žemaitytę. 1931 m. sausio 1 d. pagal Karininkų laipsnių įstatymą leitenanto laipsnis jam buvo pakeistas į jaun. leitenanto laipsnį. 1931 m. kovo 7 d. savo paties prašymu O. Žadvydas iš kariuomenės buvo paleistas į atsargą. Tačiau birželio 12 d. jis vėl priimtas į tikrąją karo tarnybą ir paskirtas į 9-ąją pėstininkų Lietuvos kunigaikščio Vytenio pulką, dislokuotą Marijampolėje, būrio vadu. Tais pačiais metais gimė sūnus Algimantas. 1933 m. lapkričio 20 d. O. Žadvydas pakeltas į leitenantus ir paskirtas kuopos vado padėjėju. 1934 m. gimė antrasis sūnus Romualdas. 1934 m. rugpjūčio 30 d. 1-ojo bataliono vadas gen. št. mjr. Kostas Dulksnys O. Žadvydo atestacijoje įrašė jam labai nemalonią išvadą: „Kariuomenėje tarnauti netinka“ (kaip priežastį nurodė netvarkingą privatų

²⁹ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3108, l. 1–6.

Kpt. Osvaldas Žadvydas
su sūnumis Algimantu ir
Romualdu Kretingoje.
Apie 1939 m.

gyvenimą, dažnus barnius šeimoje). Tačiau pulko vadas plk. Benediktas Svylys, 1935 m. sausio 5 d. tvirtindamas atestaciją, nuosprendį šiek tiek sušvelnino: „Turi būti įspėtas dėl nepilno tinkamumo tarnybai.“³⁰

1935 m. liepos 20 d. O. Žadvydas perkeltas į 7-ąjį pėstininkų Žemaičių kunigaikščio Butageidžio pulką, dislokuotą Tauragėje, ir paskirtas kuopos vado padėjėju. 1936 m. balandžio 9 d. jis perkeltas į Kretingos apskrities komendantūrą ir paskirtas komendanto padėjėju. Praktiškai tai reiškė tikrosios (privalomosios) karo tarnybos pabaigą. Nuo 1936 m. gegužės 4 d. jis buvo kartu ir Lietuvos šaulių sąjungos (LŠS) Kretingos 15-osios rinktinės vado padėjėjas. 1936 m. baigė Kariuomenės ugniagesių instruktorių kursus ir buvo paskirtas Kretingos šaulių ugniagesių vadu. 1937 m. O. Žadvydas buvo apdovanotas Estijos ugniagesių 2-ojo laipsnio Aukso kryžiumi. Tų pačių metų lapkričio 8 d. jis išsiskyrė su žmona. 1938 m. Lietuvos ugniagesių organizacijos sąjungos Tarybos narys O. Žadvydas apdovanotas ugniagesių „Artimui pagalbon“ 3-iojo laipsnio kryžiumi. Tų pačių metų lapkričio 23 d. jis pakeltas į kapitonus. 1939 m. LŠS štabo narys O. Žadvydas apdovanotas Šaulių žvaigždės ordino medaliu.

1940 m. birželio 15 d. SSRS okupuojant Lietuvą, O. Žadvydas tarnavo Kretingos apskrities komendantūroje komendanto padėjėju, kartu buvo LŠS Kretingos 15-osios šaulių rinktinės vado padėjėjas, vadovavo rikiuotės skyriui. Okupantams pradėjus Lietuvos kariuomenės likvida-

³⁰ LYA, f. 930, ap. 8, b. 306, l. 96.

vimą, birželio 28 d. marionetinės Lietuvos vyriausybės krašto apsaugos ministras ir kariuomenės vadas div. gen. V. Vitkauskas pasirašė įsakymą Nr. 71, kuriuo buvo panaikintos komendantūros, o apskričių komendantai pavadinti apskričių kariniais viršininkais. Tuo pačiu įsakymu buvęs Kretingos apskrities komendantas ir O. Žadvydo tiesioginis viršininkas plk. Albertas Liutermoza buvo atleistas iš pareigų, o į jo vietą apskrities kariniu viršininku paskirtas 6-ojo pėstininkų Pilėnų kunigaikščio Margio pulko štabo viršininkas mjr. Stasys Baltrimas³¹.

1940 m. liepos 13 d. marionetinė Lietuvos vyriausybė paskelbė, kad likviduojama LŠS. Kretingos šaulių rinktinės vadui buvo įsakyta iki rugsėjo 1 d. baigti likvidavimo darbus apskrityje. O. Žadvydas prisimena: „Okupanto nustatyta Šaulių Sąjungos likvidavimo data nusitęsė, likvidacija buvo neįvykdyta. Tai įprastas reiškinys komunistinėje santvarkoje – biurokratizmas. Pagaliau 1940 m. lapkričio 22 d., perdavęs įvairioms okupanto įstaigoms valdinį ir visuomeninį turtą, baigiau tiesiogines pareigas, liko antraeilės – ryšių karininko prie raudonarmiečių štabų: 105-tos Pasienio apsaugos brigados ir 62-ro pėstininkų pulko, stovėjusio Kretingos mieste.“³² Sovietams likviduojant Lietuvos kariuomenę ir naikinant komendantūras, 1940 m. spalio mėn. kpt. O. Žadvydas buvo perkeltas į Kretingos apskrities karinį komisariatą, ten tvarkė butų sekvestro reikalus. Tačiau gruodžio 1 d. jis iš karinės tarnybos buvo atleistas³³. Kaip ir daugelis sovietų iš kariuomenės atleistų jiems neįtikusių karininkų, tapo bedarbiu.

Dar prieš naikinant Kretingos 15-ąją šaulių rinktinę, O. Žadvydas pasistengė suburti patikimą antisovietinį šaulių rinktinės narių pagrindį, nuslėpti asmeninius ginklus, sutvarkyti tarpusavio ryšius. 1940 m. rugsėjo pradžioje jis sudarė pirmą pagrindžio trejetuką, į kurį, be jo, dar įėjo buvęs Gargždų šaulių būrio vadas Stasys Daknevičius ir buvęs Vėžaičių šaulių būrio vadas Petras Lengvinas. Buvo aptarta tolesnė pagrindžio veikla. „Dar prieš Rinktinės likvidavimą susidaręs iš buvusių šaulių pagrindis veikė savarankiškai.[...] Kretingos apskrityje savarankiškas pagrindžio veikimas neilgai tęsėsi. Gen. št. plk. K. Škirpa 1940 m. lapkričio

³¹ 1940 m. birželio 28 d. įsakymas Lietuvos kariuomenei Nr. 71.

³² O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose“, *Karys*, JAV, 1976, Nr. 10, p. 132.

³³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 82.

Kretingos 15-osios šaulių rinktinės taryba. Iš kairės sėdi: Vaišnys, Albertas Liutermoza, Dulevičius. Stovi: Osvaldas Žadvydas, Bričkus, Rimgaila, Jauniškis ir Dailė. 1939 m.

17 d. Berlyne sudarė Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) branduolį iš lietuvių, esančių Vokietijoje, ir nustatė gaires tautos sukilimui, siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę. Ryšininkas M. [kpt. B. Michelevičius. – *Aut.*], atvykęs į Kretingos apskritį, suorganizavo LAF pagrindį, į kurį įsijungė ir Kretingos apskrities buvę šauliai – pagrindininkai. Pogrindyje veikdami vadovavomės LAF informacinio biuro Berlyne instrukcijomis³⁴, – rašė vėliau O. Žadvydas.

Gyvendamas pasienyje ir turėdamas plačius ryšius O. Žadvydas nemažai pagelbėjo Lietuvos žmonėms, norintiems pasitraukti į Vokietiją. Geras jo pažįstamas S. Jakubickas atsiminimuose rašė: „Aš asmeniškai, persekiojamas rusiškųjų okupantų ir savųjų išdavikų, buvau priverstas pasitraukti į Vokietiją. Kritišku momentu neradau nieko kito, tik savo mielą bičiulį Osvaldą; jis, sukeldamas pavojų savo paties gyvybei, ryžosi mano gyvybę gelbėti. Apsivilkęs karininko uniformą su rusiškais ženklais, dienos metu motociklu privežė mane prie mirties [pasienio. – *Aut.*] zonos ties Jokūbava.[...] Privažiavę mirties zoną, motociklą palikome pamiškėje, o patys pėsti nuėjome pas gerai pažįstamą, pačiame pasienyje, jau mirties zonoje, gyvenusį vieno šaulių dalinio vadą Stasį Daknevičių. Su juo trumpai pasitarė ir jo padedami per krūmokšniais apaugusią vietovę priartėjome prie vokiečių pasienio maždaug 200 metrų atstumu.

³⁴ O. Žadvydas, min. str., p. 132, 134.

Čia trumpam sustoję atsisveikinome ir skyrėmės į priešingas kryptis. Aš ryžausi bėgti tuos krūmais apaugusius 200 metrų ir pasiekti Vokietiją, o Žadvydas su Daknevičium grįžo atgal[...].³⁵

1941 m. sausio pirmomis dienomis O. Žadvydas užsuko pas buvusį Kretingos apskrities policijos vadą J. Ramanauską. Iš jo sužinojo, kad Kretingos apskrityje Berlyno LAF'o iniciatyva, talkinant ryšininkui B. Michelevičiui, yra kuriama ir jau veikia pagrindinė organizacija, kurios tikslas – prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui organizuoti sukilimą ir atkurti Lietuvos nepriklausomybę. J. Ramanauskas pakvietė O. Žadvydą dalyvauti organizacijos veikloje ir, šiam sutikus, pavedė kurti pagrindines organizacijas, remiantis buvusiais šaulių būriais, Grūšlaukės, Lenkimų, Daukšių, Mosėdžio, Salantų, Arslos, Kaukolikų, Šačių, Skuodo, Darbėnų ir Laukžemės apylinkėse³⁶.

1941 m. vasario 22 d. O. Žadvydai pagaliau pavyko įsidarbinti. Jis buvo paskirtas Darbėnų pradžios mokyklos Nr. 1 mokytoju. Darbėnuose jis išsinuomojo kambarį. Jo antroji žmona Stasė Genovaitė Žadvydienė (Svečiulytė) mokytojavo Naujosios Įpilties kaimo mokykloje, ten ir gyveno. Todėl O. Žadvydai kasdien važinėti darban į Darbėnus buvo nepatogu. Naujosios Įpilties kaime gyveno visa O. Žadvydo šešių asmenų šeima³⁷. Reikia pažymėti, kad 1940 m. spalio 3 d. Kretingos karo komisariui Bogdanovui rašytoje autobiografijoje O. Žadvydas nurodo, kad jo žmona Angelė Žadvydienė (Žemaitytė, t. y. pirmoji žmona) laikinai dirba Pramonės liaudies komisariate. Apie dabartinę antrąją žmoną jis neužsiminė, o savo gyvenamąją vietą nurodė Kretingą, Pušyno g. 1³⁸. Gal taip darė savo saugumo sumetimais? Vargu ar taip buvo galima suklaidinti sovietinius saugumiečius. Netrukus šeiminkė, pas kurią Darbėnuose O. Žadvydas nuomojo kambarį, jį išpėjo, jog jis yra sekamas sovietinio saugumo agentų³⁹.

1941 m. kovo 24 d. O. Žadvydas Kretingoje užėjo į namus pas pagrindinio veikloje dalyvaujantį kun. Lionginą Jankauską ir susitiko ten

³⁵ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, V., 1996, p. 22.

³⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 94–95.

³⁷ O. Žadvydas, min. str., *Karys*, 1976, p. 134.

³⁸ LCVA, f. 930, ap. 5, b. 3108, l. 8.

³⁹ O. Žadvydas, min. str., *Karys*, 1976, Nr. 5, p. 166.

mokytoją P. Bortkevičių. Iš jų O. Žadvydas gavo septynis egzempliorius LAF'o informacinio biuro Berlyne atsišaukimo „Pavergtos Lietuvos tautiečiams“ ir buvo pakviestas į talką juos platinti. Jis nedvejodamas sutiko. Kovo 25 d. O. Žadvydas traukiniu nuvažiavo į Mažeikius ir vieną šio atsišaukimo egzempliorių įteikė čionykščiam mokytojui, buvusiam LŠS būrio vadui Klaipėdoje, ats. ltn. Antanui Kenstavičiui. Kartu jis paragino jį padauginti atsišaukimą ir platinti Mažeikių apskrityje. Iš Mažeikių O. Žadvydas nuvyko į Kauną ir davė atsišaukimą buvusiam LŠS vado adjutantui, administracijos kpt. A. Gedmantui; šis turėjo ryšių su patikimais žmonėmis ir pasižadėjo atsišaukimus išplatinti. Iš Kauno O. Žadvydas nuvažiavo į Vilnių ir aplankė buvusį mokslo draugą Karo mokykloje gen. št. mjr. V. Bulvičių; iš jo sužinojo, kad ir jis gauna LAF'o instrukcijas ir yra gerai informuotas apie esamą padėtį⁴⁰.

Reikia pažymėti, kad O. Žadvydas savo pagrindine veikla nebuvo susijęs su V. Bulvičiumi, nors abu tiesiogiai veikė LAF'o naudai. Tai vėliau patvirtino ir vienas 1941 m. Birželio sukilimo ir Kauno LAF'o štabo vadovų P. Narutis (Žukauskas). Jis rašė: „Žadvydas savo veiklos nesuriša su V. Bulvičium, nors Bulvičių asmeniškai gerai pažinojo, buvo pas jį užėjęs, matė, kaip degino Bulvičius įtartinus raštus krosnyje...[...] Žadvydas sužinojo iš Bulvičiaus tik, kad ir jis gauna LAF'o instrukcijas ir yra gerai informuotas.“⁴¹

1941 m. kovo 31 d. NKGB suėmus Kretingos apskrities pagrindinės organizacijos vieną iš vadovų, Jokūbavo pradžios mokyklos vedėją P. Bortkevičių, čekistai aptiko šios organizacijos pėdsakus. Kad O. Žadvydas buvo sovietinių saugumiečių sekamas ir kad jis tą jautė, patvirtino jis pats: „Nuvažiavęs į Kretingą, geležinkelio stotyje pamačiau čekistą Irmą Šerą, civiliais drabužiais apsirengusį. Jis tarnavo Kretingos apskrities NKVD įstaigoje.[...] Einant per miestą Šeras sekė įkandin.“⁴²

1941 m. gegužės 7 d. Darbėnų pradžios mokykloje, gimnastikos pamokų metu, saugumiečiai suėmė O. Žadvydą ir atvežė į Kretingą. Jis

buvo uždarytas NKVD kalėjime, įrengtame buvusios Šv. Antano prieglaudos rūsyje. Tą pačią dieną NKGB Kretingos apskrities valdybos viršininko pavaduotojas čekistas jaun. ltn. Petrušenka pradėjo jį tardyti. Gegužės 8 d. Kretingos čekistai O. Žadvydą pervežė į Kauną ir jis buvo uždarytas NKVD–NKGB vidaus kalėjime, buvusio Saugumo rūmų pastato rūsyje, Laisvės alėjos ir Vytauto prospekto sankirtoje⁴³.

Būdamas Kauno NKVD–NKGB vidaus kalėjime O. Žadvydas 1941 m. gegužės 8 d. davė gana išsamius savarankiškus parodymus raštu. Jis neigė čekistų kaltinimus organizavus nelegalią pagrindinę organizaciją ir jai vadovavus. Gegužės 10 d. buvo perkeltas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą. Čia gegužės 12 d. jį tardyti ėmė NKGB Kauno valdybos Slaptojo politinio skyriaus (SPO) viršininko pavaduotojas ltn. čekistas Semionas Choleva. Tardymas truko net iki gegužės 13 d.⁴⁴ Šį tardymą O. Žadvydas vėliau prisiminė taip: „Už didelio rašomojo stalo sėdėjo tamsiaplaukis, apkūnus apie 30 metų vyras.[...] – Esu tardytojas Cholevo. Prieš pradėdamas kvosti, įspėju, sakyk gryną tiesą. Melu pasunkinsi savo padėtį.[...] Manau, kad sutiksi su mano nuomone, jog melagiams reikia pavartoti represijas. Tiesai išgauti mes turime įvairių priemonių.“⁴⁵

1941 m. gegužės 20 d. Tardymo skyriaus vyr. tardytojas čekistas seržantas Krymovas pateikė O. Žadvydai kaltinimą „priklausius kontr-revoliucinei sukilėlių organizacijai, pavadintai „Penktoji kolona“, į kurią 1941 m. sausio pradžioje jį užverbavo buvęs Kretingos apskrities policijos viršininkas J. Ramanauskas; jo nurodymu jis LSSR apskrityse organizavo ir plėtojo šios organizacijos grupes bei joms vadovavo“. Gegužės 21 d. O. Žadvydas, matyt, palaužtas čekistams pritaikius „fizinio poveikio priemones“, prisipažino: „Taip, man pateiktame kaltinime prisipažįstu visiškai kaltu.“ 1941 m. birželio 11 d. Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos karo prokuroro padėjėjas, bataliono komisaras Bložinas nurodė LSSR NKGB sujungti į vieną bylą O. Žadvydo, J. Ramanausko, P. Bortkevičiaus ir Kretingos miškininko P. Dimgailos bylas, taip pat apklausti visus jų tardymo metu įvardytus asmenis (nurodyta

⁴⁰ Ten pat, *Karys*, 1976, Nr. 6, p. 230.

⁴¹ P. Narutis, min. veik., p. 185–186.

⁴² O. Žadvydas, min. str., *Karys*, 1976, Nr. 5, p. 167.

⁴³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 63–63 a. p., 65–66.

⁴⁴ Ten pat, l. 82–89.

⁴⁵ O. Žadvydas, min. str., *Karys*, 1976, Nr. 8, p. 307.

13 asmenų) ir kreiptis į Pabaltijo karo prokurorą su prašymu pratęsti tardymo terminą⁴⁶. Tačiau birželio 22 d. prasidėjęs Vokietijos ir SSRS karas nutraukė šį čekistų darbą.

O. Žadvydas prisimena: „Sėkmadienį, birželio 22 dienos ankstyvą rytą, ką tik prašvitus iš gilaus miego mus pabudino trenksmas. Sirenos kaukė, aerodromo pusėj užė lėktuvų motorai, sproginėjo bombos, šaudė priešlėktuviniai pabūklai ir sunkieji kulkosvaidžiai. Rodos, karo orkestras grojo maršą ir kėlė mus iš miego.[...] Pasikeitė tvarka. Kalėjimo administracija sustiprino apsaugą.[...] Temstant prižiūrėtojas pasišalino iš koridoriaus ir užrakino trečio aukšto geležinius vartus. Išjungė elektros šviesą.[...] Mirtin pasmerktieji pranešinėjo savo pavardes, kad visi žinotų apie jų likimą.[...] Slinko neramios valandos.[...] Vidurnaktį išgirdom triukšmą.[...] Koridorių budėjęs lietuvis prižiūrėtojas vakare pasišalino iš tarnybos. Jis sąmoningai pasiėmė kamertų ir vartų raktus, nepaliko jų kalėjime.[...] Į koridorių įsibrovė rusiškai kalbantys čekistai ir pradėjo kapoti, daužyti kamertų durų užraktus. 85-toj kameroj sužibo šviesa. Čekistas, žiūrėdamas pro langelį, paklausė, keli esam kameroj. Išgirdęs atsakymą, šviesą užgesino. Atidarė išlaužtas duris ir angoj pamatė mums atkreiptus šautuvų vamzdžius. Įsakė visiems pakelti rankas ir po vieną išeiti.“⁴⁷

Taip prasidėjo pasmerktųjų kelias į mirtį. Čekistai suvarė kalinius į kiemą ir sausakimšai grūdė į čia laukiančius tris Kauno miesto savivaldybės autobusus, kuriuose prie durų stovėjo po keletą ginkluotų čekistų. Netrukus kolona su kaliniais – jų buvo apie 90 – pajudėjo ir birželio 23 d. auštant pasiekė Jonavą. Iš 19-os suimtųjų, kurie buvo vežami tuo pačiu autobusu, O. Žadvydas pažinojo du – buvusį vidaus reikalų ministrą plk. S. Rusteiką ir kpt. A. Švarplaitį (Berlyno LAF'o ryšininką). Ties Ukmergės koloną atakavo vokiečių naikintuvai. Laimei, jų kulkosvaidžių ugnis ir numestos kelios nedidelės bombos žalos nepadarė (čekistai, savaime aišku, tuo metu tūnojo pakelės grioviuose). Vokiečių bombarduotą ir rūkstantį Vilnių O. Žadvydas su kitais kaliniais pasiekė prieš vidurdienį. Čia jie buvo trumpam sustoję paskubomis evakuojamo NKVD–NKGB vidaus kieme, tačiau netrukus vėl pajudėjo Molodečno kryptimi. Minską

⁴⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 90–91, 128.

⁴⁷ O. Žadvydas, min. str., *Karys*, 1976, Nr. 10, p. 390–392.

kolona su kaliniais pasiekė birželio 23 d. jau sutemus ir sustojė kareivinių kieme. O. Žadvydas ir kiti kaliniai, visą parą nevalgę ir negėrę, akylai saugomi ginkluotų čekistų, naktį praleido autobusuose. Birželio 24 d. anksti ryte į kareivinių kiemą atvyko specialus kaliniams vežioti autobusus. Visi kaliniai buvo perduoti Minsko čekistams, pervežti į Minsko kalėjimą ir uždaryti į vieną didelę kamerą. Netrukus mirtininkai buvo atskirti nuo kitų kalinių. O. Žadvydas vėliau rašė: „Čekistas, pravėręs kameros duris, pagal sąrašą iššaukė Kaune nubaustus mirtimi. Pirmutinis išžingsniavo pulkininkas S. Rusteika. Pasikeitęs, nepanašus į anksčiau matytą: žilaplaukis, barzdotas, sunykęs. Po jo sekė kapitonas Švarplaitis, Raupys, kitų nepažinau.[...] Išvedus mirtininkus, be sąrašo, pavieniui varė raštinėn visus tardomuosius.[...] Prie galinės sienos už ilgo stalo sėdėjo čekistas, kuris užrašė mano vardą, tėvo vardą, pavardę ir kuriuo straipsniu esu kaltinamas.[...] Išryškėjo, jog čekistai mūsų bylą iš Kauno neatsivežė. Apgaulingu būdu, klausinėdami kalinius, sudarinėjo sąrašus. Daugelis pasakė tuos straipsnius, kuriais iš tikrųjų ir buvo kaltinami.“⁴⁸

1941 m. birželio 25 d. vidurnaktį čekistai iš Minsko kalėjimo išvarė O. Žadvydą ir jo likimo draugus į kelionę, kuri daugeliui jų buvo paskutinė. Didžiulė alkanų, nudriskusių, vienmarškinį ir basų kalinių kolona, kurioje buvo ne vien kauniečiai, bet ir Minsko kalėjime kalinti kaliniai, per vokiečių subombarduotą ir liepsnojančią Minską pradėjo paskutinį savo žygį (A. Anušausko nuomone, kalinių galėjo būti apie 2000). Auštant kolona pasiekė autostradą Minskas–Smolenskas–Maskva. Atsiliekančius ar negalinčius paeiti kalinius čekistai čia pat šaudė. Toks likimas ištiko buvusį mjr. Vladą Opulskį⁴⁹. Vakare, nuo Minsko nužygiavus apie 45 kilometrus, čekistai sustabdė koloną nedideliame pušyne nakvynei. Birželio 26 d. švintant jie prikėlė kalinius ir surikiavo grupėmis po dvidešimt. Po kurio laiko kaliniai pasiekė Červenės (iki 1923 m. – Igumenės) miestą. Čia juos čekistai suvarė į Červenės kalėjimo kiemą. Pavakare jie paskelbė, kad jaunesnio amžiaus kaliniai gali stoti į Raudonąją armiją. Politinių kalinių į armiją neėmė. Kaliniai nežinojo, jog tuo metu kolonai vadovavęs NKVD Baltarusijos kalėjimų valdybos viršininkas Stepanovas

⁴⁸ Ten pat, *Karys*, 1977, Nr. 1, p. 12.

⁴⁹ Ten pat, p. 14.

jau buvo gavęs iš Maskvos SSRS NKVD Kalėjimų valdybos viršininko čekisto kpt. M. Nikolskio šifruotą telegramą, kurioje nurodyta kalinius sušaudyti. Telegramoje rašoma: „(Per) Mogiliovą duotas įsakymas blankų [kalinių. – *Aut.*], datuotų birželio 26, atsikratyti vietoje. Keturis šimtus vienetų palikti Červenėje, kitus išsiųsti sunkvežimiais (i) Mogiliovą pastarajam padedant.“⁵⁰

Po vokiečių lėktuvų antskrydžio čekistai pradėjo kalinius skirstyti į tris grupes. O. Žadvydas, apsimetęs, kad nežino, kuo kaltinamas, tarsi už valdiško turto vagystę (kalinių bylos ir kiti dokumentai buvo sunaikinti per vokiečių lėktuvų antskrydį Minsko kalėjime), buvo nuvarytas į trečią kalinių grupę. Pabaigę kalinių skirstymą, čekistai pirmą ir antrą grupes išvarė pro kalėjimo vartus į gatvę (vėliau, priešus mišką, šių grupių kalinius jie sušaudė, išliko gyvas vos vienas kitas). Trečioji kalinių grupė, kurioje buvo ir O. Žadvydas, buvo palikta Červenės kalėjimo kieme, ją saugojo vienas sargybinis. Kieme buvo tamsu ir tuo pasinaudodamas O. Žadvydas kartu su lenku Januszu Markowskium pro pravirus kalėjimo vartus išspruko į gatvę. Netrukus jais pasekė ir kiti kaliniai. Čekistų niekur nesimatė. Matyt, jie jau buvo pabėgę nuo artėjančių vokiečių.

Netrukus O. Žadvydo vadovaujama keturių buvusių kalinių grupelė skubiai dingo iš kalėjimo rajono. Birželio 27 d. naktį jie praleido pamiškėje esančiose kapinaitėse. Netoliese gyvenančių baltarusių senukų šiek tiek pamaitinti, liepos 1 d. saulei tekant per Baltarusijos miškus, pelkes ir kolūkius O. Žadvydas su keliais likimo draugais, nelaukdami, kol priartės frontas, pradėjo žygi į Lietuvą, į namus.

Po kelių dienų kelionės O. Žadvydas su likimo draugu Anatolijum Chmieliausku, išėję iš miško ties Smolevičiais (maždaug viduryje tarp Červenės ir Minsko), pamatė keliu į Rytus važiuojančias vokiečių motorizuotųjų dalinių kolonas. Jie pasuko į miestelį; ten O. Žadvydas kreipėsi į sutiktą vokiečių karininką, prašydamas padėti grįžti į namus. Netrukus išsimaudę, perrengti ir pamaitinti O. Žadvydas su A. Chmieliausku vokiečių kariniu automobiliu buvo nuvežti į Borisovą. Vokiečių karinės žvalgybos (abvero) majoras mėgino O. Žadvydą, kaip mokantį vokiečių ir rusų kalbas, prikalbinti tarnauti žvalgyboje, tačiau jis nesutiko.⁵¹

⁵⁰ A. Anušauskas, min. veik., p. 121.

⁵¹ O. Žadvydas, „Grįžimas tėvynėn“, *Karys*, JAV, 1978, Nr. 2, p. 66.

1941 m. liepos 7 d. vokiečių kariniu automobiliu O. Žadvydas su A. Chmieliausku buvo nuvežti į Minską. Kadangi susisiektas su Vilniumi geležinkeliu dar buvo neatstatytas, vokiečiai juos kariniu sunkvežimiu išsiuntė į Stolbcų miestelį Baltarusijoje, iš ten karinio transporto traukiniu jie pateko į Baranovičius. Čia O. Žadvydas prašė vokiečių karo komendanto leidimo traukiniu pro Lydą vykti į Vilnių, tačiau dėl nesutvarkyto geležinkelio leidimo negavo. Vėliau jis rašė: „Ankstyvą rytą pajudėjome į nežinią. [...] Vakare pasiekėme didelę mazginę stotį. Žvalgoms. Prie stoties sienos pritvirtinta medinė lenta su užrašu: Brest-Litowsk. [...] Tikėjoms grįžti Lietuvon pro Bielską, Gardiną, Vilnių. Bet ir čia nesėkmė. Komendantūroje sužinojome, kad pabėgėliai, neturintieji asmens dokumentų, siunčiami į Vokietiją, belaisvių stovyklon.“⁵² Vis dėlto kitą rytą O. Žadvydas su A. Chmieliausku komendantūroje sužinojo, kad jie bus persiųsti į Varšuvą, komendanto žinion. Atvykę į Varšuvą, jie prisistatė miesto komendantūroje ir buvo apgyvendinti vokiečių kareivinėse.

Kitą dieną O. Žadvydą ir jo draugą aplankė du civiliais drabužiais apsirengę vyrai. Netrukus paaiškėjo, kad tai gestapo darbuotojai – iš Lietuvos repatrijavę vokiečiai. Pasirodo, O. Žadvydą jie pažinoję dar iš tarnybos Lietuvos kariuomenėje, o A. Chmieliausku po trumpos apklausos taip pat jokių pretenzijų neturėjo. Abiem buvo leista grįžti į Lietuvą. Tačiau tuo jų odisėja dar nesibaigė. O. Žadvydas: „Po gestapininkų apsilankymo atvyko kariuomenės atstovas: aukštas, lieknas, apie 50 metų amžiaus, karo aviacijos uniformoj kapitonas. Jis vietoj nacių įprasto „Heil Hitler“ mus pasveikino lietuviškai ir susipažindamas pasisakė: – Kapitonas Jurgis Gerulis, lietuvis, buvęs Karaliaučiaus ir Leipzigo universitetų profesorius.“⁵³ Kpt. J. Gerulis (vokiškai pasirašydavo Gerullis) vėl ėmė kvosti O. Žadvydą ir A. Chmieliauską. Baigęs apklausą, jis pareiškė: „Nesirūpinkit, mano tautiečiai, aš pats padėsiu sutvarkyti jūsų kelionės reikalus. Už keletos dienų tikrai važiuosit namo. Šį rytą kalbėjau su teisininku Antanu Juknevičium, Lietuvių komiteto Varšuvoje pirmininku. Jis atvažiuos ir jus paims savo globon.“⁵⁴

⁵² Ten pat, *Karys*, 1978, Nr. 1, p. 192.

⁵³ Ten pat, *Karys*, 1978, Nr. 3, p. 97–98.

⁵⁴ Ten pat.

Lietuvių komiteto Varšuvoje kpt. Oskarui Žadvydai 1941 m. liepos 15 d. išduoto asmens pažymėjimo faksimilė

Kitą dieną pas O. Žadvydą ir A. Chmieliauską atvyko Lietuvių komiteto Varšuvoje pirmininkas A. Juknevičius ir apgyvendino juos tuščiame bute Varšuvoje. Atlikus visus reikalingus formalumus, liepos 15 d. O. Žadvydas gavo Lietuvių komiteto Varšuvoje išduotą asmens pažymėjimą, su kuriuo galėjo vykti į Lietuvą. Toks pat pažymėjimas buvo išduotas ir jo likimo draugui A. Chmieliauskui. Kitą dieną, liepos 16-ąją, O. Žadvydas, A. Chmieliauskas ir prie jų prisidėjęs A. Juknevičius iš Varšuvos geležinkelio stoties pajudėjo Lietuvos link. O. Žadvydas: „Varšuvos geležinkelio stotyje buvo vokiška tvarka. Išėjus į peroną, krito į akis užrašai ant vagonų sienų. Ant vieno užrašyta „vien tik vokiečiam“, ant kitų – „lenkams“. Mes gi nepritampam prie šių tautybių. Konduktoriui parodom savo asmens pažymėjimus, vokiečių kariuomenės patvirtintus, klausiam, kur užimti vietą. Nurodė į vokiečiams skirtą vagoną. Vagonai perpildyti vokiečių kareivių.“⁵⁵

Prasidėjo paskutinis ilgos ir varginančios kelionės namo etapas. Traukiniu pagaliau pasiekė Eitkūnus ir, persėdę į kitą traukinį, pervaziavo Vokietijos–Lietuvos sieną. Galutinė sustojimo vieta buvo Jiesios kaimelis ties Napoleono kalnu šalia Kauno. Toliau traukiniai nėjo, nes

⁵⁵ Ten pat, p. 99.

geležinkelio tiltą per Nemuną atitraukiantys raudonarmiečiai buvo susprogdinę. Kiek paėję jie pontoniniu tiltu perėjo į kitą Neries pusę ir atsidūrė Kaune. Čia jų keliai išsiskyrė. O. Žadvydas patraukė į geležinkelio stotį, iš ten prekiniu traukiniu pro Šiaulius pasiekė Kretingą. Toliau kol kas traukiniai nėjo, nes Kretingos–Skuodo ruože tuo metu buvo keičiami bėgiai – iš rusiško (siauresnio) pločio į europietišką (platesnį) plotį. Kelionę į namus O. Žadvydas baigė važiuojančiu į Skudą garvežiu, kuris jį liepos 20 d. tekant saulei atvežė iki Naujosios Įpilties geležinkelio stotelės⁵⁶.

Grįžusį į Lietuvą O. Žadvydą 1941 m. liepos pabaigoje Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV) paskyrė Kretingos apskrities viršininku. 1942 m. gegužės–gruodžio mėn. jis buvo Eišiškių, vėliau – Telšių apskrities viršininkas. 1943 m. spalio mėn. su šeima persikėlė į Palangą, dirbo inspektoriumi savivaldybėje. 1944 m. gegužės 18 d. O. Žadvydas atvyko į gen. P. Plechavičiaus Vietinės rinktinės Kretingos apskrities komendantūrą, tarnavo raštvedžiu, ūkio vedėju. Komendantu vasario 11 d. buvo paskirtas aviacijos plk. Česlovas Januškevičius⁵⁷.

1944 m. O. Žadvydo pirmoji žmona Angelė su abiem vaikais iš Palangos nuvažiavo į Kauną. Vyriausias O. Žadvydo sūnus Algimantas prisimena: „Su tėvu išsiskyrėme Palangoje 1944 m. gegužės 18 d. rytą: jis išvyko į Kretingos komendantūrą, o mus su jaunesniu broliu Romu motina išsivežė į Kauną. Susitikau su juo tik 1990 m. kovo 15 d. Los Andžele.“⁵⁸ 1944 m. liepos pabaigoje, prieš pat Raudonajai armijai užimant Kauną, vokiečiai Kauno IX forte sušaudė O. Žadvydo pirmąją žmoną A. Žadvydienę (Žemaitytę). Sušaudymo motyvas neaiškus. Sūnus Algimantas teigia motiną buvus „Lietuvos žvalge“, kituose šaltiniuose nurodoma, kad dirbdama Kauno gestapo sekretoriatoje ji perdavinėjo informaciją sovietinei žvalgybai. Sūnus pasakojo: „Motiną vokiečiai antrą kartą suėmė [apie pirmą suėmimą informacijos nėra. – *Aut.*] 1944 m. liepos 15 d. ir sušaudė Kaune, IX-me forte. Mus su broliu Gestapas perdavė liepos 16 d. į Vilijampolės vaikų invalidų prieglaudą.“⁵⁹

⁵⁶ Ten pat.

⁵⁷ LCVA, f. 1234, ap. 1, b. 4, l. 1–3.

⁵⁸ Kardas, 1994, Nr. 3–4, p. 47.

⁵⁹ Ten pat.

Stasė Genovaitė Žadvydienė ir Osvaldas Žadvydas JAV. Apie 1974–1980 m.

Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, O. Žadvydas ir jo antroji žmona S. G. Žadvydienė (Svečiulytė) 1944 m. rudenį pasitraukė į Vokietiją. 1946–1949 m. Vakarų Vokietijoje O. Žadvydas buvo Raudonojo Kryžiaus Dilingeno skyriaus pirmininkas, o jo žmona – šio skyriaus komiteto narė.

1949 m. kovo 22 d. O. Žadvydas su žmona emigravo į JAV, apsisistojo Niujorko priemiestyje Bronkse. Vėliau persikėlė į Los Andželą Kalifornijos valstijoje. 1950 m. kartu su kitais jis įsteigė Lietuvos karių veteranų sąjungos „Ramovė“ Niujorko skyrių, 1964–1968 m. buvo šios sąjungos Los Andželo skyriaus valdybos narys. Nuo 1953 m. priklausė Lietuvių žurnalistų sąjungai. 1964 m. jis Los Andžele įsteigė J. Daumanto šaulių kuopą ir iki 1973 m. jai vadovavo. Gyvendamas JAV O. Žadvydas aktyviai bendradarbiavo spaudoje, ypač karinėje. Parašė atsiminimų, istorijos apžvalgų. 1974–1977 m. jis buvo „Kario“ žurnalo atstovas Los Andžele, Lietuvos šaulių sąjungos Gedimino kuopos garbės šaulys, Lietuvos karių veteranų sąjungos garbės narys⁶⁰.

Reikia pažymėti, kad tik 1956 m. rugpjūčio 28 d. sovietų okupuotoje Lietuvoje KGB nutraukė O. Žadvydo paiešką ir jo prieškarinę tardymo bylą perdavė archyvui⁶¹.

⁶⁰ JAV lietuviai, V., 2002, t. 2, p. 526–527; Karys, JAV, 1984, Nr. 1, p. 46; <http://www.kretvblt.lt/pages>.

⁶¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 148–150.

O. Žadvydas sulaukė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1992 m. spalio 8 d. jam buvo suteiktas dimisijos pulkininko leitenanto laipsnis.

Lietuvos kariuomenės karininkas ir antisovietinio pogrindžio 1940–1941 m. Kretingos apskrityje dalyvis O. Žadvydas mirė 1994 m. vasario 17 d. po sunkios operacijos Palm Springso ligoninėje, Kalifornijoje. Palaidotas Los Andžele šv. Kryžiaus katalikų kapinių mauzoliejaus koplyčioje⁶².

⁶² Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2008, t. 8, p. 322; Karys, JAV, 1984, Nr. 1, p. 45.

IŠVADOS

Iš archyvinių dokumentų ir tų įvykių dalyvių atsiminimų yra žinoma, kad 1941 m. Birželio sukilimas buvo visuotinis ir apėmė visą Lietuvą, visus gyventojus. 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, prasidėjo represijos – buvusių Lietuvos vyriausybės narių suėmimai ir trėmimai į Sibirą, aukštų Lietuvos kariuomenės karininkų atleidimai iš kariuomenės „savo pačių prašymu“, inteligentijos persekiojimais, privačios nuosavybės nacionalizavimas. Visa tai ir ypač 1941 m. birželio 14 d. prasidėję masiniai trėmimai į Sibirą sukėlė didžiulį visos tautos šoką, dar labiau padidino lietuvių neapykantą okupantams ir vietiniams kolaborantams.

Kilo pirmoji pasipriešinimo sovietiniams okupantams banga – pasirodė antisovietiniai atsišaukimai ir laikraštėliai. Netrukus atsirado ir antroji banga: pradėjo kurtis įvairios antisovietinio pasipriešinimo pagrindinės organizacijos. Reikėjo centralizuoti vadovavimą antisovietiniam pagrindžiui. 1940 m. spalio 9 d. Kaune, netrukus ir Vilniuje buvo įkurti pagrindžio centrai, vėliau pavadinti Lietuvių aktyvistų frontu (LAF). Tam pagrindą davė 1940 m. lapkričio 17 d. įkurtas Berlyno LAF'as, vadovaujamas gen. št. plk. K. Škirpos.

1941 m. Birželio sukilimo organizatoriai ir vadovai tikėjosi pasinaudoti Vokietijos ir SSRS karu ir pamėginti atkurti sovietų sutryptą Lietuvos nepriklausomybę (aliuzija į 1918 m). Deja, tai nepavyko, ir Lietuva iš vieno okupanto pateko į kito okupanto rankas. Lietuviams beliko tikėtis dar vienos galimybės – kad Antrojo pasaulinio karo pabaigoje kils Sovietų Sąjungos ir Vakarų sąjungininkų karinis konfliktas. Knygoje šios viltys ir veikla atspindima su tuo susijusių asmenų biografijose.

Apie 1941 m. Birželio sukilimą galima padaryti šias išvadas:

1. 1941 m. Birželio sukilimą Lietuvoje išprovokavo prasidėjusios sovietinės represijos, kurios ypač sustiprėjo 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvą inkorporavus į SSRS.

2. Organizuoti lietuvių sukilimui pirmasis ėmėsi Berlyno LAF'as, vadovaujamas gen. št. plk. K. Škirpos. Čia kilo idėja centralizuoti antisovietinį pagrindį Lietuvoje. Taip susikūrė pagrindžio centrai Kaune ir Vilniuje (vėliau pavadinti LAF'o štabais).
3. 1940 m. spalio 9 d. įsikūrus antisovietinio pagrindžio centrui Kaune (vėliau – Centrinis Kauno LAF'o štabas) ir netrukus Vilniuje (vėliau – Vilniaus LAF'o štabas), pagrindžio vadovai pasiskirstė veiklos sritimis.
4. Pagrindinis sukilimo centras buvo Vilniaus pagrindis (LAF), vadovaujamas gen. št. mjr. V. Bulvičiaus. Jo grupė turėjo parengti sukilimui į RA 29 ŠTK inkorporuotas buvusios Lietuvos kariuomenės dalis, kurios prasidėjus karui imtųsi aktyvių kovos veiksmų. Tačiau 1941 m. pavasarį sovietinis saugumas aptiko Vilniaus pagrindžio centro pėdsakus ir sunaikino visą vadovybę bei jai artimus asmenis. Nepaisant šios netekties, sukilimas Vilniuje, kad ir ne tokiu mastu kaip buvo planuojama, vis tiek įvyko.
5. Svarbiausia gen. št. mjr. V. Bulvičiaus Vilniaus grupės (LAF) žlugimo priežastis sietina su gautu iš vokiečių karo žvalgybos (abvero) trumpųjų bangų radijo siųstuvu, kuriuo 1941 m. kovo 30 d. pirmą kartą susisiektas su vokiečių abvero radijo stotimi Rytrūsiose. Netrukus ši Vilniaus pagrindininkų radijo siųstuvą užpelengavo Raudonosios armijos karo žvalgyba (GRU) ir prasidėjo pagrindininkų suėmimai.
6. Kilus Vokietijos ir SSRS karui, 1941 m. birželio 24 d. į sovietinės Rusijos gilumą etapu buvo išsiųsta trylika gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupės (LAF) narių; šią grupę čekistai įvardijo kaip „kontrrevoliucinę lietuvių karinių sukilėlių nacionalistinę organizaciją“. Dar trys nariai – Vilniaus vykdomojo komiteto tarnautojas A. Petkelis, Vilniaus autobusų įmonės darbuotojas J. Markūnas ir Ekonominės mokyklos ūkio dalies vedėjas B. Puodžiūnas buvo apkaltinti priklausę „kontrrevoliucinei nacionalistinei lietuvių sukilėlių organizacijai „Šaulių mirties batalionas“. Jų byla Nr. 780-41 nuosprendžiui priimti buvo išsiųsta Ypatingajam pasitarimui (YP) į Maskvą. Tik 1941 m. spalio 26 d. Gorkyje, čekistams susivokus, jų byla buvo prijungta prie V. Bulvičiaus trylikos asmenų grupės bylos ir sudaryta viena šešiolikos asmenų grupės byla Nr. 1258/892.

7. Pagal tuo metu SSRS galiojusią tvarką aštuoniems V. Bulvičiaus grupės nariams mirties nuosprendis įvykdytas 1941 m. gruodžio 17 d. Kitą dieną jie išbraukti iš Gorkio kalėjimo kalinių sąrašo. Vėliau parengta oficiali pažyma, kad jų visų mirties data – 1941 m. gruodžio 18 d. Mirties nuosprendį kiekvienam atskirai įvykdė NKVD Gorkio srities valdybos komendantas čekistas Ožegovas.
8. Pradiniam sukilimo parengimo etape Kauno pagrindžio centrui (LAF), kuris rėmėsi daugiausia Kauno studentija ir jaunimu, teko lyg ir antraeilis vaidmuo – organizaciniai klausimai: rūpintis sukilimo organizavimu ir ryšiais ne tik Kaune, bet ir su provincija. Čekistams sunaikinus Vilniaus pagrindžio centro vadovybę, visa sukilimo organizavimo našta teko Kaunui. Kauniečiai šią nelengvą užduotį garbingai įvykdė. 1941 m. birželio 23 d. per Kauno radiją visai Europai buvo paskelbta, kad atkurta Lietuvos nepriklausomybė. Kaune buvo duotas signalas per radiją sukilti visai Lietuvai. Pirmieji vokiečių kareiviai Kaune pasirodė birželio 24 d. pavakare, kai miestas jau buvo sukilėlių rankose.
9. Prie sukilimo rengimo daug prisidėjo pirmasis Berlyno LAF'o ryšininkas aviacijos kpt. A. Švarplaitis, 1940 m. gruodžio 2 d. nelegaliai atvykęs į okupuotą Lietuvą ir atvežęs pirmą informaciją apie Berlyne įkurtus LAF'ą ir Lietuvos tautinį komitetą, jų veiklą ir planus rengiant sukilimą. Labai reikšmingas buvo gen. št. mjr. V. Bulvičiaus grupės (LAF) nario ir ryšininko M. Naujokaičio žygis. Jis 1941 m. vasario 9 d. nelegaliai perėjo Lietuvos–Vokietijos sieną ir nuvykęs į Berlyną susisiekė su Berlyno LAF'o vadovu K. Škirpa. M. Naujokaitis atstovavo Vilniaus ir Kauno pagrindžio centrams (LAF) ir turėjo visus tam reikalingus įgaliojimus. Jis su K. Škirpa suderino būsimos Lietuvos laikinosios vyriausybės sudėtį, sukilimo pradžios datą ir sukilėlių sutartinius ženklus vokiečių kariuomenei. M. Naujokaitis su turima informacija grįžo į okupuotą Lietuvą, bet 1941 m. balandžio 11 d. pereidamas sieną sovietinių pasieniečių buvo sunkiai sužeistas ir sulaikytas. Nei A. Švarplaitis, nei M. Naujokaitis net ir žiauriausiai tardomi nepalūžo ir nieko neišdavė.
10. Rengiant sukilimą svarbų vaidmenį atliko Berlyno LAF'o iniciatyva 1940 m. gruodžio 20 d. Petrikaičių kaime (Kretingos vls. ir aps.)

įkurtas nelegalus Lietuvos ir Vokietijos sienos perėjimo punktas, pagrindininkų pavadintas „Varpėnų dvaru“. Organizuojant antisovietinį pagrindį Kretingos apskrityje ir telkiant į jo gretas apskrities Šaulių sąjungos narius, daug prisidėjo buvęs Lietuvos kariuomenės kpt. O. Žadvydas.

11. 1941 m. Birželio sukilimas turėjo ir tebeturi didžiulę reikšmę lietuvių tautai. Sukilimas pademonstravo tautos vienybę kovojant su bendru priešu – sovietiniais okupantais ir jų talkininkais lietuviais. Neabejotina, kad šis sukilimas vėliau paskatino lietuvių burtis į antinacinę rezistenciją. 1944 m. pabaigoje prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, antinacinė rezistencija peraugo į partizaninį karą su sovietais, kuris vyko net iki 1953 m. Nuslopinus partizaninį judėjimą, antisovietinė rezistencija, gal ne tokiu mastu, vyko iki pat Sovietų Sąjungos žlugimo. Akivaizdu, kad lietuvių tautos kova dėl savo laisvės ir nepriklausomybės, pradėta 1941 m. birželio 22 d. sukilimu, 1990 m. kovo 11 d. baigėsi pergale. To pamiršti nederėtų.

SUMMARY

In the publication *The 1941 June Apprising of the People of Lithuania* describes the Lithuanian uprising that took place against Soviet occupation from 22 to 28 June 1941. We may affirm that this uprising was general and spread throughout the entire nation: all cities, towns, regions, and villages. This was a declaration to the world that on 15 June 1940 Lithuania was occupied but did not accept the occupation. The Lithuanian nation started active anti-Soviet resistance efforts which, at the start of the war between Germany and the Soviet Union, grew into an uprising. The rebels had freed the major cities of Lithuania, Kaunas and Vilnius, from the Soviets before the German army invaded those cities. This allowed, on 23 June 1941 at 9:28 a.m., the announcement to the world on Radio Kaunas about the reestablishment of the independence of Lithuania and the composition of the provisional government of Lithuania. Lithuanian national flags were raised from the tower of Vytautas Magnus War Museum in Kaunas and Gediminas Tower in Vilnius. This however did not correspond with the plans of the Nazis, giddy with their victorious march through Europe.

The 1941 June uprising is described in the publication by taking another approach than usual to this event and describing it through the biographical data of the organisers, leaders, messengers, and assistants of the uprising. The aim is to disclose how these people became activists in the anti-Soviet resistance and participants in the uprising, then later got involved in the anti-Nazi resistance, and finally at the end of 1944 when the second Soviet occupation started, joined the anti-Soviet resistance movement and became partisans fighting in the forests in the battles of 'the war after the war'. The publication focuses on 64 biographies. The names of all these people to a greater or lesser extent are inscribed in the history of Lithuania's struggles for independence. The information collected about them attests to their utter devotion to the objective of Lithuanian's independence and their determination to fight until victory. The life of all of them showed that they lived by their objective.

The Soviet occupation of Lithuania in 1940 instantly caused the resistance of the public and particularly of the young generation (school pupils and university students). At the beginning, this was manifested in the distribution of various anti-Soviet proclamations and underground publications by pupils and students, and later it was followed by the establishment of underground organisations. There was a necessity to establish a centralised anti-Soviet resistance, because

the leaders of the resistance understood that it was the only way to achieve any specific results.

On 9 October 1940 in Kaunas (it is said it was at the Derby Cafe), local intellectuals and students from Vytautas Magnus University (VDU) established a centre for anti-Soviet resistance which later, at the beginning of the war, became the centre of resistance of all Lithuania and the headquarters of the Lithuanian Activist Front (LAF). The initiators and leaders of the centre were Leonas Prapuolenis (underground activist), Pilypas Žukauskas (Narutis) (VDU graduate), and Adolfas Damušis (associate professor at VDU). At nearly the same time, an anti-Soviet resistance centre was established in Vilnius and led by a former major of the general headquarters of the army, Vytautas Bulvičius. This centre united officers of the former Lithuanian Army who were recognised by the Soviets as 'suitable' for service in the 29th Regional Riflemen's Corps of the Red Army temporarily formed for the interim period on 30 August 1940 (RA 29 ŠTK).

An important contribution in the form of an organisational-interventional role in the organisation of the 1941 June uprising and preparation for it was made by Kazys Škirpa, the former Lithuanian envoy extraordinary and minister plenipotentiary to Germany and a colonel of the general headquarters. On Škirpa's initiative, a meeting of Lithuanians who fled from Soviet occupation to Germany took place in his apartment on 17 November 1940 in Berlin. The meeting resulted in the establishment of the Lithuanian Activist Front (LAF), soon named the Berlin LAF. Under Škirpa's leadership, Lithuanians living in Berlin and other locations in Germany joined the programme for the liberation of Lithuania from Soviet occupation. Stasys Raštikis, former commander-in-chief of the Lithuanian Army, general of the division; Ernestas Galvanauskas, the last minister of the Lithuanian Ministry of Finance, Trade, and Industry; Rapolas Skipitis, former chairman of the Society for Support of Lithuanian Abroad; and many others were participants in the activities of the Berlin LAF. With their efforts, the Berlin LAF prepared and smuggled publications with anti-Soviet information across the border of occupied Lithuania and encouraged Lithuanians not to despair, wait for the beginning of the war with Germany, and then rise up.

The first such messenger from the Berlin LAF arrived in Lithuania on 2 December 1940. He was air force Captain Albertas Švarplaitis who left for Germany illegally on 2 August. However, on his way back from Lithuania to Germany on 13 December, he was betrayed by a relative, seriously wounded by the Soviet border guards during an exchange of fire, arrested, at the beginning of the war sent to a prison in Minsk, and shot on June 24 by NKVD (*People's Commissariat for Internal Affairs) officers.

An important role in the preparation for the 1941 June uprising in Lithuania was played by the establishment of three border crossing points to the occupied

territory of Lithuania agreed on with German military intelligence (Abwehr) following the efforts of the Berlin LAF. These crossing points were established in the village of Petrikaičiai near Kretinga (overseen by Bronius Michelevičius, former captain of the Lithuanian Army who fled to Germany at the end of September 1940 and later was employed by the German Abwehr); the village of Antšvenčiai near Smalininkai (overseen by Bronius Aušrotas, former senior lieutenant of the Lithuanian Army who fled to Germany on 25 June 1940 and later was employed by the German Abwehr); and the zone of the village of Vištytis-Mielkiemis near Eitkūnai (overseen by Vytautas Reivyti, chief of police of Kybartai railways, who fled to Germany in 1940 when the Soviets occupied Lithuania and at that time collaborated with German security services).

At these three illegal crossing points, people authorised by the Berlin LAF rather successfully, except for a few cases, crossed to and from the territory of Lithuania carrying information and instructions to occupied Lithuania. These crossings were also used right before the beginning of the war by members of the TDA (the battalion for Protection of National Work) group who carried out specific tasks. These include Julijonas Butėnas, participant in the resistance movement; Jonas Dženkaitis, retired pilot holding the rank of lieutenant in the Lithuanian air force (who was seriously wounded defending Aleksotas Bridge in Kaunas during the uprising, dying in the Jewish Hospital of Kaunas on 24 June 1941 as a result of the wounds he received); and Lieutenant Petras Skurauskas, member of the Berlin LAF TDA group and pilot in the Lithuanian air force who crossed the Lithuanian border before the start of the war and on 24 June 1941 was killed by accident by rebels in the settlement of Pivašiūnai.

There were many stories like this, but Lithuanian archives contain hardly any information about them. Memoirs of the participants in the events of this time are also almost absent. At that time nobody wrote memoirs and the memoirs of participants published 50–60 years after the events took place provide cause for some reservations. As a result, there is the serious problem of how to retain the authentic memoirs of the participants of the uprising and documents of the archive so that at least some reliable part of the events of those days remains in our memory. In our opinion, this publication will serve this purpose, particularly since nobody should have any doubts that the reestablishment of Lithuania's independence on 11 March 1991 is closely related with the anti-Soviet underground, the battles of partisans, and the Lithuanian Freedom Movement between 1944 and 1953 in particular and all through to 1990.

The main objective of the publication is to retain the memory of the events of those days as precise as possible by referring to archives and authentic reminiscences of the participants in the uprising. All people interested in the history of Lithuania, let alone historians themselves, should be concerned about this.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

ARCHYVINIAI DOKUMENTAI

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

- F. 4, ap. 1, b. 417.
- F. 384, ap. 1, b. 2, b. 113, 139; ap. 3, b. 530.
- F. 391, ap. 1, b. 47; ap. 7, b. 693.
- F. 402, ap. 4, b. 498; ap. 7, b. 3172.
- F. 451, ap. 1, b. 135.
- F. 506, ap. 1, b. 205, 217, 247.
- F. 507, ap. 5, b. 1485.
- F. 513, b. 387.
- F. 561, ap. 2, b. 1623a, 1633.
- F. 631, ap. 3, b. 847; ap. 7, b. 697, 7837, 12925, 12959, 14230, 15197, 15692, 16964, 18093.
- F. 648, ap. 2, b. 31, 143, 0-106101.
- F. 923, ap. 1, b. 46, 368.
- F. 929, ap. 1, b. 613, 622, 631, 633, 642; ap. 2, b. 9; ap. 3, b. 422.
- F. 930, ap. 2, b. 2„V“, 73„D“, 155„Š“, 147„P“, ap. 2„S“, b. 368; ap. 2„Š“, b. 154; ap. 2„N“, b. 38; ap. 2„V“, b. 22; ap. 2„Ž“, b. 7; ap. 5, b. 4-F, 428, 913, 1008, 1769„M“, 2469„S“, 2571, 2759„Š“, 2917, 3008, 3108, 3179, 3209; ap. 7, b. 613, 8261; ap. 8, b. 250, 306, 743.
- F. 1016, ap. 1, b. 4529.
- F. 1160, ap. 1, b. 3272.
- F. 1234, ap. 1, b. 4.
- F. 1322, ap. 1, b. 222.
- F. 1323, ap. 1, b. 20, 60, 156, 352, 395, 523, 593, 594, 596, 597, 602, 621, 670, 689.
- F. 1446, ap. 1, b. 27, 29; ap. 7, b. 3172.
- F. R-222, ap. 1, b. 3, 17.
- F. R-635, ap. 1, b. 1.
- F. R-729, ap. 2, b. 3.
- F. R-770, ap. 3, b. 752.
- F. R-856, ap. 1, b. 44; ap. 2, b. 1118.
- F. R-1234, ap. 1, b. 2.
- F. R-1399, ap. 1, b. 7.
- F. R-1414, ap. 1, b. 2.
- F. R-1444, ap. 1, b. 3, 9, 18; ap. 2, b. 1, 9.
- F. R-1476, ap. 1, b. 2.

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

- F. K-1, ap. 3, b. 153, b. 414, 439.
- F. K-1, ap. 45, b. 51, 72, 245, 73 (2485), 180 (2643), t. 2, 8; b. 188, t. 4; b. 310, 813 (2704), 816, 836; ap. 58, b. 767, t. 1; b. 3128/3, 3422/3, t. 3; b. 4229/3, t. 2;

- b. 13616/3, 15742/3, t. 1, 3; b. 27345/3, t. 1–2; b. 27355/3, t. 1–2, 7–8, 10–13;
b. 31229/3, 34229/3, t. 1–4, 39; b. 34339/3, t. 2–3; b. 34897/3, t. 1–2;
b. 35733/3, 36765/3; 37387/3, t. 1–4; b. 38535/3, 41277/3, 42422/3, t. 1;
b. 42905/3, 47431/3, P-2255; P-8249, P-10918, P-15635, P-16999; ap. 58a,
b. 95, kartoteka.

F. K-8, ap. 2, b. 3–4.
F. V-5, ap. 1, b. 4866.
F. 1160, ap. 1, b. 3272.
F. 3377, ap. 55, b. 49–51, t. 3; b. 233.

Vilniaus apskrities archyvas (VAA)

F. 761, ap. 1, b. 167.

Autoriaus asmeninis archyvas

A. Bubnio asmeninis archyvas

S. Knezio asmeninis archyvas

ENCIKLOPEDIJOS

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1955, t. 6; 1958, t. 16; 1959, t. 17; 1960, t. 20; 1961, t. 23; 1963, t. 29; 1966, t. 34, 35.
Visuotinė lietuvių enciklopedija, V., 2001, t. 1; 2003, t. 4; 2004, t. 6; 2006, t. 9.

PAŽYMOS IR KITA

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pažyma, 2000, Nr. 42-05-19.
Vyriausybės žinios, 1940 m. rugpjūčio 14 d., Nr. 725.

KNYGOS

J. Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis*, V., 2004.
A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996.
A. Anušauskas, *Lietuvos slaptosios tarnybos (1918–1940)*, V., 1993.
Archyviniai dokumentai, V., 1961–1962, IV–V rinkiniai.
Armija Krajoja Lietuvoje, V.–K., 1995.
V. Ašmenskas, *Lietuvos aeroklubas*, V., 2007.
J. Audėnas, *Paskutinis posėdis*, V., 1990.
B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, V., 1992.
B. Aušrotas, *Sunkių sprendimų metai*, V., 1990.
Baltijos valstybių užgroboimo byla, V., 1997.
Birželio sukilimas – Tautos valios vykdymas, K., 2002.

M. Biržiška, *Vilniaus universitetas 1940–1941 m.*, V. Vokietija, 1948.
Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, V., 2007.
M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, K., 2008, d. 1.
T. Bower, *Raudonasis voratinklis*, V., 2000.
V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, V., 1996.
J. Brazaitis, *Vienų vieni*, V., 1990.
A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941–1944 m.*, V., 1991.
A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, V., 1998.
S. Butkus, *Vyrai Gedimino kalne*, Filadelfija, 1984.
A. Damušis, *Lithuania against Soviet and Nazi Aggression*, USA, 1998.
J. Daumantas, *Partizanai*, K., 2005.
A. Eidintas, *Antanas Smetona*, V., 1990.
N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų Prezidentas*, V., 1998.
A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, V., 1996.
S. Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške*, K., 1991.
J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, V., 1976.
V. Jankauskas, *Nepriklausomos Lietuvos generolai*, V., 1998, d. 1.
JAV lietuviai, V., 1998, t. 1; 2002, t. 2.
Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje, V., 1961.
K. Kasparas, *Lietuvos laisvės armija*, K., 2002.
V. Kavaliauskas, *Už nuopelnus Lietuvai*, V., 2003.
J. P. Kedys, *Terorizuojama ir naikinama Lietuva 1938–1991*, Kl., 1994.
Klasta ir smurtu, V., 1995.
J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, K., 1996.
M. Krygeris, *Rūstūs prisiminimai*, K., 1994.
A. Liekis, *Lietuvos karo aviacija*, V., 1999.
A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė*, V., 2000.
Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, V., 1943, t. 4.
Lietuvos archyvai, V., 1999/12.
Lietuvos archyvai apie Lietuvos kariuomenę, V., 1999/12.
Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941), V., 1999.
Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, V., 2002–2008, t. 2–8.
Lietuvos laikinoji vyriausybė (Posėdžių protokolai), V., 2001.
Lietuvos lengvoji atletika. XX amžius, V., 2001.
Lietuvos naikinimas ir tautos kova, V., 1999.
Lietuvos Respublikos Ministrų Pirmininkai (1918–1940), V., 1997.
Lietuvos šaulių sąjunga valstybės ir visuomenės tarnyboje 1919–2004, K., 2005.
A. Lileikis, *Pažadinto laiko pėdsakais*, V., 2000.
A. Martinionis, *Generolo Raštikio tragedija*, V., 1992.
A. Martinionis, *Lietuviai Vermachte*, V., 1999.
A. Merkelis, *Antanas Smetona*, Niujorkas, 1964.
L. Mockūnas, *Pavargęs herojus*, V., 1997.
Nacių okupacija 1941–1944 m. Holokaustas ir kiti nacių nusikaltimai, V., 2005.
J. Narbutas, *Sportas nepriklausomoje Lietuvoje*, Čikaga, 1978, d. 2.
P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, JAV, 1994.
J. Pyragius, *Kovosiu, kol gyvas*, K., 1993.
Pragarų vartai – Štuthofas, V., 1998.
L. Prapuolenis, *Gestapo pavedimu*, V., 2000.

- Prasmė ir proga*, Los Angeles, 1996.
 S. Raštikis, *Ivykiai ir žmonės*, Čikaga, 1972, t. 3.
 S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, Los Angeles, 1956–1957, d. 1–2.
 S. Raštikis, *Lietuvos likimo kelias*, V., 1996, t. 4; Čikaga, 1982, t. 4.
 E. Raubickas, *Ženklas ant mūro*, V., 2005.
 V. Rimkus, *Lietuvių sukilimas Vilniuje 1941 metais*, Londonas, 1984.
 J. Rudokas, *Prarastieji Lietuvos talentai*, V., 2001.
Sakalai parskrido (Julijonas Būtenas atminties liudijimuose), K., 2008.
Savanoris visam gyvenimui, K., 2004.
 R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant*, Čikaga, 1961.
 M. Solonin, *Birželio 22-ji, katastrofos anatomija*, V., 2010.
 P. Stankas, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, V., 1998.
 J. Stankiewicz-Januszczak, *Marsz smierci*, Warszawa, 1999.
 V. Statkus, *Lietuvos ginkluotosios pajėgos 1918–1940 m.*, Čikaga, 1986.
 D. Striogaite, *Žmogus istorijos audrose*, 2004.
Sukilimas 1941 m. birželio 22 – 25 d., V., 1994–1995, kn. 1–2.
 G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenės vadai*, V., 1992.
 P. Šilas, *Mano kryžiaus kelių odisėja*, V., 1994.
 K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, Čikaga–Vilnius, 1996.
 K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973.
Tautos teisė sukilti, K., 2001.
 L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, V., 1999.
 J. Tumas, *Kelias į Červenę*, V., 1990.
 E. Turauskas, *Lietuvos nepriklausomybės netenkant – įvykiai*, K., 1990.
 K. Umbražiūnas, *Kai buvau miręs*, V., 1990.
 S. Vaitiekus, *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, V., 2002.
 J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos*, V., 1971.
1941–1952 metų Lietuvos tremtiniai, V., 1993, kn. 1.
1941 m. Birželio sukilimas (Dokumentų rinkinys), V., 2000.

SPAUDA

- Aitvarai*, V., 1998.
Į laisvę, 1941, Nr. 1, 5; 1942, Nr. 86; JAV, 1955, Nr. 7; 1956, Nr. 10; 1976, Nr. 68; 1989, Nr. 95; 2002, Nr. 138; 2003, Nr. 143; 2005, Nr. 150–151; 2006, Nr. 152; 2007, Nr. 156, 158.
Kardas, 1991, Nr. 5; 1993, Nr. 1, 3, 4; 1994, Nr. 1–4; 1995, Nr. 1–2; 1996, Nr. 7–8.
Karys, JAV, 1966, Nr. 2, 9; 1973, Nr. 9; 1976, Nr. 7–8; 1977, Nr. 1; 1984, Nr. 1; 1985, Nr. 6.
Laisvės kovų archyvas, 1994, Nr. 11; 1995, Nr. 13–15; 1996, Nr. 18; 1999, Nr. 25.
Lietuvių dienos, 1955, Nr. 6.
Lietuvos aidas, 2001, Nr. 98; 2002, Nr. 11, 269; 2003, Nr. 49; 2007, Nr. 202, 283–288, 291–293.
Naujoji Romuva, 2007, Nr. 3.
Pergalė, 1990, Nr. 7.
Plieno sparnai, Čikaga, 1971, Nr. 2–3.
Policija, 1944, balandis.

- Tėviškės žiburiai*, Kanada, 1992, Nr. 7.
Tiesa, 1987, Nr. 76–77.
Trimitas, 2000, Nr. 6; 2003, Nr. 4, 6.
Valstiečių laikraštis, 2002, Nr. 77.
XXI amžius, 2004, Nr. 16, 57; 2006, Nr. 70, 85.

STRAIPSNIAI

- „Atsiminimai apie Birželio sukilimą“, *XXI amžius*, 2009, Nr. 50.
 „Aviac. kapit. Albertas Švarplaitis“, *Į laisvę*, JAV, 1961, gruodis, Nr. 27.
Genocidas ir rezistencija, 2003, Nr. 1; 2005, Nr. 2; 2006, Nr. 2.
 „Byla Nr. 34229, arba Requiems tėvui ir draugams“, *Kardas*, 1993, Nr. 4.
 A. Budreckis, „1941 metų sukilimas“, *Aidai*, JAV, 1966, Nr. 6.
 A. Idzelis, „Kova už Nepriklausomybę 1941 m.“, *Į laisvę*, 2006, spalio–gruodis, Nr. 155.
 V. Jakušienė, „Prisikėlimo bažnyčios istorija“, *Prisikėlimas*, 2005, Nr. 34.
 „Lietuvių rezistencijos didvyris aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis“, *Karys*, JAV, 1973, sausis, Nr. 1.
 G. Lučinskas, „Lakūnas, mėginęs nuversti Prezidentą“, *Į laisvę*, 2007, sausis–kovas, Nr. 156.
 G. Lučinskas, „Petrus Skurauskas – karininkas, lakūnas, LAF-o steigėjas“, *Voruta*, 2001, Nr. 17.
 O. Žadvydas, „Grįžimas tėvynėn“, *Karys*, JAV, 1978, Nr. 1–3.
 O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose“, *Karys*, JAV, 1976, Nr. 5, 8, 10; 1977, Nr. 1.

INTERNETAS

- <http://dlib.eastview.com>.
<http://lt.wikipedia.org/wiki>.
<http://lt.wikipedia.org/wiki/AntanasMaceina>
<http://www.antraspasaulinis.net>.
<http://www.bernardinai.lt/archyvas>.
<http://www.zilionis.lt/history/narutis2.htm>
lt.wikipedia.org/wiki/Motiejus_Pečiulionis.
www.archyvai.lt.
www.genocid.lt/GRTD/Tremtis/stasys.htm.
www.lms.lt/ML/2004o5.htm.
www.lnb.lt.
www.muzikos.barai.lt
www.on.wikipedia.org/wiki
www.net/forums/thread-view.as?posts=1.
www.patriotai.lt.
www.zilionis.lt/history/narutis2.htm.

SANTRUMPOS

A/B – akcinė bendrovė
 ag. – agentas, agentūrinis
 AK – Advokatų kolegija
 ALIAS – Amerikos lietuvių inžinierių ir architektų sąjunga
 ap. – apyrašas
 a. p. – antra pusė
 ALT – Amerikos lietuvių taryba
 aps. – apskritis
 ASR – Autonominė Sovietinė Respublika
 ats. – atsargos
 atsk. – atskira
 aut. – autorius
 b. – byla
 BALF – Bendras Amerikos lietuvių fondas
 BDPS – Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis
 brig. – brigada
 CK – Centro komitetas
 CŽV – Centrinė žvalgybos valdyba (*Central Intelligence Agency – CIA* (angl.))
 dim. – dimisijos
 div. – divizija
 DP – *Displaced persons* (angl.) – perkeltieji asmenys
 dr. – daktaras
 DLEK – Didysis Lietuvos etmonas kunigaikštis
 DLK – Didysis Lietuvos kunigaikštis
 DULR – Draugija užsienio lietuviams remti
 dv. – dvaras
 DVRA – Darbininkų ir valstiečių raudonoji armija

egz. – egzempliorius
 f. – fondas
 gen. – generalinis, generolas
 GRU – *Главное разведывательное управление* (rus.) – Vyriausioji žvalgybos valdyba
 GTO – *Готов к труду и обороне* (rus.) – Pasirengęs darbui ir gynybai
 gub. – gubernija
 GULAG – *Главное управление лагерей* (rus.) – NKVD–MVD Vyriausioji lagerių valdyba
 inž. – inžinierius
 YP – Ypatingasis pasitarimas – *Особое совещание* (rus.)
 jaun. – jaunesnysis
 JLS – Jaunosios Lietuvos sąjunga
 JAV – Jungtinės Amerikos Valstijos
 k. – kaimas
 KAM – Krašto apsaugos ministerija
 KGB – *Комитет государственной безопасности* (rus.) – Valstybės saugumo komitetas
 KGT – Krašto gynimo taryba
 KKR – Kūno kultūros rūmai
 KSK – Kūno kultūros ir sporto komitetas
 KM – Karo mokykla
 KPI – Kauno politechnikos institutas
 KTU – Kauno technologijos universitetas
 KU – Kauno universitetas
 KVV – Kauno valstybinis universitetas
 l. – lapas
 LAF – Lietuvių aktyvistų frontas
 LAK – Lietuvos aeroklubas

LAS – Lietuvių aktyvistų sąjunga
 LB – Lietuvių bendruomenė
 LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
 l. e. – laikinai einantis
 LE – Lietuvių enciklopedija
 LF – Lietuvių frontas
 LFB – Lietuvių fronto bičiuliai
 LGRTC – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
 LGPV – Lietuvos ginkluotųjų pajėgų vadovybė
 LIT – Lietuvos išlaisvinimo taryba
 LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas
 LKP – Lietuvos komunistų partija
 LKP(b) – Lietuvos komunistų (bolševikų) partija
 LKT – Liaudies Komisarų Taryba
 LLA – Lietuvos laisvės armija
 LLKS – Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga
 LLV – Lietuvos laikinoji vyriausybė
 LNP – Lietuvių nacionalistų partija
 LRS – Lietuvių rezistencinė santarvė
 LSD – Lietuvos savisaugos dalinys
 LSSR – Lietuvos Sovietinė Socialistinė Respublika
 LŠS – Lietuvos šaulių sąjunga
 LT – Lietuvių taryba
 LTK – Lietuvių tautinis komitetas
 ltn. – leitenantas
 LTS – Lietuvių tautininkų sąjunga
 LU – Lietuvos universitetas
 LŽS – Lietuvos žurnalistų sąjunga
 MA – Mokslių akademija
 MAS – Moksleivių ateitininkų sąjunga
 MGB – *Министерство государственной безопасности* (rus.) – Valstybės saugumo ministerija

mjr. – majoras
 MOOP – *Министерство охраны общественного порядка* (rus.) – Visuomeninės tvarkos apsaugos ministerija
 mstl. – miestelis
 MVD – *Министерство внутренних дел* (rus.) – Vidaus reikalų ministerija
 NKGB – *Народный комиссариат государственной безопасности* (rus.) – Valstybės saugumo liaudies komisariatas
 NKVD – *Народный комиссариат внутренних дел* (rus.) – Vidaus reikalų liaudies komisariatas
 OKW – *Oberkommando der Wehrmacht* (vok.) – Vyriausioji kariuomenės vadovybė
 OSI – Oro susisiekiimo inspekcija
 PYKA – Pabaltijo ypatingoji karinė apygarda – *Прибалтийский особый военный округ* (rus.)
 prok. – prokuroras
 RA – Raudonoji armija
 RA 29 ŠTK – Raudonosios armijos 29-asis šaulių teritorinis korpusas
 rankr. – rankraštis
 red. – redaktorius
 RSFSR – Rusijos Sovietinė Federacinė Socialistinė Respublika
 RSHA – *Reichssicherheitshauptamt* (vok.) – Reicho saugumo vyriausioji valdyba
 SAS – Studentų ateitininkų sąjunga
 s. b. – stebėjimo byla
 SD – *Sicherheitsdienst* (vok.) – nacistinė slaptoji saugumo tarnyba
 SDK – sunkių darbų kalėjimas

SIS (M16) – *Secret Intelligence Service* (angl.) – Anglijos slap-
tosios žvalgybos tarnyba
SMERŠ – „Смерть шпионам“ (rus.) –
„Mirtis šnipams“ – NKVD
kontržvalgybos skyrius
SPO – Slaptasis politinis skyrius
sr. – sritis
SS – *Schutzstaffel* (vok.) –
Nacionalsocialistinės vokiečių
darbininkų partijos (NSDAP)
apsaugos būriai
SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų
Sąjunga
ŠD – šaulių divizija
ŠP – šaulių pulkas
št. – štabas
TAR – Tėvynės apsaugos rinktinė
TDA – Tautinio darbo apsauga
TT – Tautos taryba
UKGB – *Управление Комитета*
государственной безопаснос-
ти (rus.) – Valstybės saugumo
komiteto valdyba
URM – Užsienio reikalų ministerija
VA – Veterinarijos akademija
VAA – Vilniaus apskrities archyvas

VAT – Vietinės apsaugos tarnyba
VČK – *Всероссийская чрезвычайная*
комиссия (rus.) – Visos Rusijos
ypatingoji komisija
VDU – Vytauto Didžiojo universitetas
vyr. – vyriausiasis, vyresnysis
VK – vykdomasis komitetas
VLAK – Vyriausiasis Lietuvos atstatymo
komitetas
VLE – Visuotinė lietuvių enciklopedija
VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo
komitetas
VLK – Vyriausiasis lietuvių komitetas
VLTR – Vyriausioji lietuvių taryba Rusijoje
VMSPK – Vilniaus miesto ir srities piliečių
komitetas
vnk. – vienkiemis
VPI – Vilniaus pedagoginis institutas
VR – Vietinė rinktinė
VRM – Vidaus reikalų ministerija
v/s – valstybės saugumo
VSD – Valstybės saugumo
departamentas
VSK – Valstybės saugumo komitetas
VT – Vykdomoji taryba
VU – Vilniaus universitetas
ŽŪB – Žemės ūkio bankas

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

A

Abramavičius Julius 252
Abramovičius Antonas 291, 322, 333,
341, 372, 376, 383, 390
Adomaitienė (Pusdešrytė) Sofija 303
Alantas Vytautas 16
Allenas Charles R. 409
Alseikaitė Milda 95, 97
Alseikaitė Ramutė 95, 97
Ambrazevičius (Brazaitis) Juozas 7, 34,
47–48, 64, 80, 90, 93, 100, 110–112,
118, 126, 134, 143, 171–172, 230–
231, 254, 323, 356, 361, 406, 408,
410, 439, 469–470
Ambraziejus Kazimieras (Kazys) 134, 145
Ambrozaitienė (Pupiūtė) Marija –
žr. Pupiūtė (Ambrozaitienė) Marija
Ambrozaitis Kazys 148–152, 175, 177, 179
Ambrozaitytė Audronė 151
Anaškinas 441
Ancevičius Pranas 13, 16, 75
Andriulis Artūras 246
Andriūnaitė Teresė Stefanija Nijolė 294,
298
Andriūnas Antanas 148, 197, 218–221,
295–297
Andriūnas Izidorius 218–220, 269, 277,
293–298, 391, 416
Andriūnas Juozas 218
Andriūnienė (Grybauskaitė) Stefanija –
žr. Grybauskaitė (Andriūnienė)
Stefanija
Andriušaitis Aleksandras 83, 437
Andriušis Juozas 217
Aničas Jonas 58, 112, 136, 171
Aniulis V. 244
Antanaitis Jonas Algirdas 235
Antanavičius Kazys 281
Anušauskas Arvydas 7–8, 39, 68, 125,
259, 274, 342, 468, 485, 495–496
Armalis Adolfas 414–415, 421–423
Astrauskaitė (Skržipovskienė-Skripkaus-
kienė) Aleksandra 380
Ašmenskas Viktoras 445, 455
Audėnas Juozas 40, 200
Augaitytė Juozė 303
Augustaitis Jonas 16
Augustaitis Vytautas 33
Augustauskas Vytautas 405
Augustinas Ada 468
Augustinavičiūtė Stasė (slap. Antosė)
238–240
Ausiejus 245
Austas Karolis (Aust Karl) 290
Aušrotas Antanas 424
Aušrotas Bronius 31, 46, 63, 217, 351–
352, 424–434, 451, 463, 472–474
Aušrotas Rimvydas Antanas 425–427, 433
Aušrotienė (Sventickaitė) Veronika –
žr. Sventickaitė (Aušrotienė) Veronika
Avdejevas 441
Aviža Albertas 436

B

Babičius 300
Bačkis Stasys Antanas 61
Bagdonaitė 290
Bagdžius Vaclovas 458

Bakūnas Vladas 247, 460
 Balašinas 371
 Balbo 209
 Balčiūnas Bronius 262
 Balčiūnas Juozas 82
 Balčiūnas Stasys 263, 323
 Baleišis Balys 144, 165
 Baltrimas Stasys 489
 Baltrušaitis Jurgis 67
 Baltrušaitis Vladas 303
 Baltūsis Antanas (slap. Žvejys) 211, 237
 Banionytė (Maceinienė) Katarina 54
 Baranauskaitė (Kiliuvienė) Marijona 199
 Baranova 397
 Bartašiūnas Josifas (Juozas) 273
 Bartuška Vincas 289–290
 Barzda Juozas 325
 Basanavičius Jonas 348
 Baumgärtelis 71, 90, 98
 Bekerytė (Švarplaitienė-Bučienė)
 Augustė 459
 Belovas 392
 Bendinskas Aleksandras 150
 Berija Lavrentijus 7, 227, 240, 397
 Bezverchnas 84
 Bialopetravičius Adomas 244–245
 Bieliukas Bronius 49
 Bykovas Davydas 468
 Binkis (Binkevičius) Edmundas 110
 Bironas Adolfas 20
 Birutis-Birutavičius Stasys 83–84
 Biržiška Mykolas 403
 Blinkovas 220
 Bliumas Petras 351, 428, 430
 Blumentalis 87
 Blynas Zenonas 48, 56
 Blochas Gilelis 95
 Bloznelis Mindaugas 56–57, 80, 128,
 148, 183, 185, 187–188, 190, 232,
 260, 303, 325, 361
 Bložinas 480, 493
 Bobelis Jurgis 23, 48, 58, 79, 112, 142–
 143, 201–202, 230, 244–246
 Bobrovas 431
 Bočkovas V. 397
 Bogdanovas 491
 Bogušytė (Skipitienė) Stanislava 87, 90
 Bortkevičienė-Kantrimaitė Elena –
 žr. Kantrimaitė-Bortkevičienė Elena
 Bortkevičius Algimantas 478
 Bortkevičius Gediminas 478
 Bortkevičius Petras 421–422, 452, 476–
 480, 482, 484–485, 492–493
 Bortkevičius Ramutis 478
 Bower Tom 50, 408–410, 440, 442
 Bradauskaitė (Jucevičienė) Petronėlė 154
 Brakas Martynas 16
 Brandišauskas Valentinas 101, 264
 Brauchitschas (Brauchičas) Alfredas Wal-
 teris von 114
 Brazaitis (Ambrazevičius) Juozas –
 žr. Ambrazevičius (Brazaitis) Juozas
 Braženaitė (Lukšienė-Paronetto) Nijolė
 161, 186
 Braženas Algis 186
 Braženienė 161
 Bričkus 490
 Briedelis Antanas 186
 Brizgys Vincentas 78, 84, 192
 Brunienė (Laguckaitė) Elena –
 žr. Laguckaitė (Brunienė) Elena
 Brunius Arvydas 46, 50
 Brunius Klemensas 14, 16–17, 33, 41,
 44–53, 350, 429
 Bruniūtė Vida 44, 50
 Brūzga Vladas 389
 Bubnys Arūnas 47, 49, 56–57, 89, 91, 113,
 134–135, 143, 145, 153, 156, 162,
 166–167, 195, 202, 222, 230–231,
 251, 253, 264–265, 303, 323, 356, 360

Bučys 459
 Budeiskis 316
 Budreckis Algirdas 109
 Budrevičienė (Gobytė) Birutė Elena –
 žr. Gobytė (Budrevičienė) Birutė
 Elena
 Budrikis 467
 Budrys (Polovinskas) Jonas –
 žr. Polovinskas (Budrys) Jonas
 Buivydas 316, 414
 Bulvičienė (Danevičiūtė) Marija –
 žr. Danevičiūtė (Bulvičienė) Marija
 Bulvičius Juozas 266
 Bulvičius Vytautas 9, 11, 29, 107, 152–153,
 185, 189, 207, 218–220, 256–257,
 259–263, 266–284, 288–291,
 293, 295–297, 300, 305, 310, 315,
 317–318, 321–323, 328, 331–333,
 335, 337, 340–342, 345, 348–350,
 360, 365–366, 369, 372, 376–377,
 381–382, 384, 389–391, 395–396,
 399–402, 404, 413–414, 416–417,
 421–422, 492, 503–504
 Bulvičiūtė Daltė 266, 278
 Bulvičiūtė Laimutė 266, 278
 Butajavas Godžibalas 426
 Butkevičius Liudvikas 201, 244
 Būtėnas Julijonas 16, 30, 91, 94, 434–443
 Butėnas Petras 438
 Butkus Stasys 18–19
C
 Canaris Wilhelm Franzas 431
 Charčenko Stepanas 311
 Chemnitzas 208–209
 Chmieliauskaitė (Pundzevičienė) Teofili-
 ja Ona 198, 203
 Chmieliauskas Anatolijus 496–498
 Choleva Semionas 493

Chromenka 441
 Cīvinskas Vytautas 289–290, 332
 Coulter C. A. 188

Č

Čaplikas Julius 456
 Čebelytė (Jankauskienė) Ona 225–226,
 237–239, 243
 Čelnokovas Aristionas 241
 Čenkus Stasys 32
 Černius Jonas 84
 Černokovas 441
 Čyvas Vladas 232, 234
 Čvanovas Michailas 467

D

Dabulevičienė (Karečkaitė) Ona –
 žr. Karečkaitė (Dabulevičienė) Ona
 Dabulevičius Karolis 262, 269, 298–
 304, 404
 Dabulevičiūtė Lidija Marija 299
 Dabulevičiūtė Rita Judita 299
 Dagelis 106
 Dagys Jokūbas 245
 Dailydė 490
 Daknevičius Stasys 489–491
 Dambrauskas Vincas 113
 Damušienė (Pšibilskytė) Jadvyga
 Aleksandra 132, 134–138
 Damušis (Domaševičius) Adolfas 49, 56,
 100–101, 106, 109–112, 131–138,
 142–143, 145, 148, 155, 190, 207,
 233, 260, 262
 Damušis Saulius Jurgis 134
 Damušis Vytenis 133
 Damušytė Gintė Bernadeta 136
 Damušytė Indrė Marija 136
 Danevičius Aleksandras 416

Danevičiūtė-Bulvičienė Marija 266,
270–272, 278–279, 296, 416
Danevičiūtė-Landsbergienė Žemkalnienė Jonė 270, 296, 412–413, 416, 418
Darius Steponas 446
Danta Aleksandras 16
Daukantas Teodoras 325
Daukšys 470
Daumantas Juozas 440
Dekanozovas Vladimiras 30, 40
Deknevičius 481
Deksnyš Jonas 50–52, 156–157, 238–239, 408
Deksnyš Juozas 51–52, 156–158
Didžgalvis Jurgis 222
Dilba 306
Dimgaila Petras 479, 493
Dirmantas Stasys 21
Dirmeikis Bronius Tomas 16, 427
Djačkovas 258
Dmitrijevas 240
Doerenbergas F. von 25
Dolgirevas Vasilijus 277, 311
Dovydaitis Jonas 227
Dovydaitis Pijus 391
Dovydaitis Pranas 170, 183
Draugelis Jurgis 72, 101, 196, 215, 249, 251
Drupas Vladas 243
Drunga (Valiulis Jurgis Juozas) Karolis – žr. Valiulis Jurgis Juozas Karolis
Drunga Zigmas 232
Dulevičius 490
Dulksnyš Kostas 487
Dumčius Stasys 479
Durša Jonas 326
Dzirvonienė-Eidimtienė Gabrielė 313
Dženkaitis Jonas 16, 30, 45, 250, 350, 420, 427–428, 435–436, 443–449
Dženkaitis Juozas 16, 45, 44

E

Eglinas Stasys 247
Eidimaitė Antanina 309–310
Eidimaitė Gabrielė 307–308
Eidimaitė Marija 310
Eidimtas Adolfas 260, 262, 282, 304–313
Eidimtienė (Milvydaitė-Dzirvonienė) Gabrielė – žr. Milvydaitė (Eidimtienė-Dzirvonienė) Gabrielė
Eidintas Alfonsas 27, 278
Eidukaitis Viktoras 83
Eidukas J. 253
Eismontytė-Gobienė Elena Birutė 314–316, 318–319, 399
Eitminavičienė-Kiliūtė Dalia 280, 284–286
Elžbieta, Anglijos karalienė 71

F

Fabijonavičius (Fabijanskis) J. 309
Fefilovas A. 279
Ferencaitė (Tautvilaitė) Danutė Julija 214
Ferencas (Tautvilas) Narcizas – žr. Tautvilas (Ferencas) Narcizas
Finkelšteinas 396
Firsovas 345
Fledžinskas Jonas 325
Franckevičius Stepas 95
Freedman 84
Fuksas P. 479

G

Gable Clark 209
Gaidytė-Pundziuvienė Anelė 162, 164
Gaidukievičius 317
Gaidžiūnas Balys 135
Gaidžiūnienė Nastutė 135
Gailiūnas Petras 113, 175
Gaižutis 94
Gaižutis Kazys 389

Gaižutytė (Jucevičienė) Antanina 152–153
Galčukas 282, 376, 416
Galvanauskas Ernestas 14–17, 26–27, 32–34, 37–44, 60, 90–91, 105
Galvydis-Bikauskas Jonas 18
Garolis Jeronimas 250, 252
Gaškaitė-Žemaitienė Nijolė 301, 322–323
Gedmantas Antanas 492
Gedmintas Stasys 92
Gendrolytė-Stonienė Viktorija 179–181
Germanavičius Vaclovas 303
Germantas (Meškauskas) Pranas 32, 303
Gerulaitis Zenonas 69
Gerulis (Gerullis) Jurgis 325, 497
Gerutis Albertas 33
Giedraitis Juozas 145
Gilyš Leonas 307
Gira Liudas 19
Girėnas Stasys 446
Girgenzonas 32, 42
Gladkovas Piotras 8, 76, 220, 479
Glovackis Pijus 23
Gobienė-Eismontytė Birutė Elena – žr. Eismontytė-Gobienė Birutė Elena
Gobis Jurgis 276, 313–319, 382–383, 399, 414
Gobyte-Budrevičienė Birutė Elena 314–315, 317–319
Gobyte Stefaniija Danutė 314–315, 319
Gočelkis 326
Golovas V. 395
Gontis Vytautas 390
Gornas A. 393
Gottschalkas 183
Graziūnis Juozas 245
Graziūnas Albinas 11, 27, 29, 42, 101–102, 202, 207–208, 216, 246, 491
Gražys Juozas 149

Gräbe Kurtas 29, 447
Gräffe Heinzas 32, 78
Griauzdė Aleksandras 155
Griauzdė Jonas 332, 334–335, 365–367, 369, 370–372, 374
Grigiškis Juozas 252
Grinius Kazys 38, 60
Grybauskaitė (slap. Žindziuvienė, Tigrienė) Marcelė 440
Grybauskaitė-Andriūnienė Stefaniija 294, 298
Grudzinskas Vladas 111
Grundherris 32
Gruševskis (Hruševskis) Michailas 88
Grušnys Juozas 126
Gudaitis 177
Gudėnas Mykolas 265
Gumauskas V. 252
Gundajėvas Ivanas 326
Guno Šarlis 303
Gustaitis Antanas 23, 227, 461
Gustaitytė (Ferencienė-Tautvilienė) Bronislava 214
Gutauskas Kazys 303
Guzevičius Aleksandras 8, 95, 117
Gužaitis Jonas 319, 322–323
Gužaitis Kazys 328
Gužaitis Pranas 234, 260, 262–263, 270, 281, 319–330, 376
Gužaitytė Paulina 328
Gužaitytė Stasė 328
Gužas Petras 18–19, 23, 33

H

Heltke 183
Hiksa Pranas 445
Himmeleris Heinrichas 30
Hindenburgas Paulius von 21
Hingstas Hansas 406

Hitleris Adolfas 15, 22, 29, 31, 71, 98,
114, 122, 128, 134, 143, 203, 208,
216, 220, 230, 356, 361, 384
Huberis 430

I

Idzelis Augustinas 476
Ignatavičius Stasys 180
Ilgauskas Antanas 244–245
Indriūnas 326
Ivinskis Zenonas 109, 115–116, 143,
235, 325

Y

Yla Stasys 75, 77, 128–129, 183–184, 209

J

Jablonskis Jonas 23
Jackeivičius Stasys 306
Jacovskis Eusiejus 125
Jakaitis J. (Ivanas Golovinovas) 409–410
Jakobsonas 466
Jakštas Antanas 252
Jakubickas S. 490
Jakutis V. 81
Jakušienė Vitalija 103
Janavičius Ignas 130
Jančaitis 465, 470
Jankauskaitė (Prapuolenienė) Birutė –
žr. Prapuolenienė (Jankauskaitė)
Birutė
Jankauskas Antanas 252
Jankauskas Juozas 6, 48, 66, 101, 113–
116, 143–144, 178–180, 195–196,
208, 212, 215–217, 222–243, 362
Jankauskas Juozas J. 11, 103, 225–226,
234, 237

Jankauskas Lionginas 491
Jankauskas Vidmantas 197–200, 203
Jankauskienė-Čebelytė Ona –
žr. Čebelytė-Jankauskienė Ona
Jankūnas A. 445–446
Janušauskienė-Mačiokaitė Laura 196,
206, 210, 213
Januškevičius Česlovas 499
Januškevičius Liudas 235
Janušonis Antanas 323
Jasukaitytė-Naujokaitienė Elena 355–
356, 358
Jašinskas 480
Jaudegis Albinas 175
Jauniškis 490
Jägeris Karlas 115
Jefimovas Dmitrijus 98, 312
Jefremovas 273–274, 285, 291, 297, 333,
367, 372, 377, 391, 396
Jodelė Pranas 132
Jonaitis Vincas 234
Joneckis 476, 484
Jonkus Juozas 235
Jonuškaitė Vincė 109
Jucevičienė-Gaižutytė Antanina –
žr. Gaižutytė-Jucevičienė Antanina
Jucevičienė-Bradauskaitė Petronėlė – žr.
Bradauskaitė-Jucevičienė Petronėlė
Jucevičius Andrius 152–153
Jucevičius Stasys 120, 124, 148, 152–154
Juknevičius Antanas 497–498
Julin-Dannefelt Carl H. 93
Juodis Darius 97
Juodišius 371
Jura 95
Jurgėla Konstantinas Rudaminas 217
Jurgis VI, Anglijos karalius 71
Jurginis Juozas 24
Jurgutis Vladas Rafaelis 404
Jurkšaitis Petras (slap. Beržas) 439–443

Jurkštas Petras 165, 177
Jurkšaitytė-Žalkauskienė Kotrina 59–61
Jurkūnas Juozas 16
Justas Emilis 113

K

Kadykovas 284, 297, 318, 334, 338, 367,
373, 390, 400, 417
Kaganas Leonas 41
Kahlenas Dietrichas von 427
Kairys Steponas 85
Kajackas Juozas 24
Kaknevičius Jonas 175
Kalendra Kostas 303
Kalmantas Mykolas 72, 101, 196
Kalnietis 464
Kalpokaitė-Skripkauskienė Ona 316,
380–383, 385
Kalpokienė Ona 385
Kamaitytė-Vabalienė Česlava 388
Kamantaitis Jonas 211, 213
Kamantauskas Aleksandras (Aleksas)
220, 256–257, 261, 268–269, 276,
287–292, 296, 317–318, 331, 333,
335, 365–367, 369, 381–382, 413,
415
Kamantauskas Kęstutis Kazimieras Leo-
nas 288, 292
Kamantauskas Vytautas Aleksandras
Rimantas 288, 292
Kamantauskienė-Tuskenytė Stasė (Sta-
nislava) – žr. Tuskenytė-Kamantaus-
kienė Stasė (Stanislava)
Kaminskas Juozas 439
Kantrimaitė-Bortkevičienė Elena 478
Kapočius Feliksas 74
Kapralovas Piotras 408
Karalevičius 82
Karalius Albinas 236, 309, 312
Kardelis Jonas 433
Karečkaitė-Dabulevičienė Ona 299
Karinauskaitė Julija 337, 383
Karutis J. 457
Karvelienė Veronika 16
Karvelis Anna 351, 428, 472–473
Karvelis Julius 351, 427–428, 430,
472–473
Karvelis Petras 16, 25, 33–34, 42–43, 63,
90–91
Karvelis Vladas 393
Kasparas Kęstutis 307, 311, 362, 474
Kaša 372
Katilius Aleksandras 51
Katilius Juozas 49, 75
Kaufmanas Liudas 456
Kavaliauskas Jonas 253
Kavaliauskas Vilius 20, 22, 68, 73, 139, 199
Kaverinas 466
Kazickas Juozas 258, 262
Kazlauskas Vincas 440
Kedys Jonas Petras 23
Kenstavičius Antanas 492
Kerstenas Charlesas J. 126
Kiela Petras 240, 242
Kiepas H. 431
Kilimonytė (Ly) Rūta 84
Kilius Jonas 279
Kilius Juozas 256–257, 261–263, 268–
272, 276, 279–287, 305, 321–323,
341, 376–377, 389–391, 395–396
Kiliūtė-Eitminavičienė Dalia 280,
284–286
Kiliuvienė (Baranauskaitė) Marijona 279
Kiliuvienė (Šniukštaitė) Sofija –
žr. Šniukštaitė-Kiliuvienė Sofija
Kirllys Petras 425
Kišonas Vladas 244–245
Kiukys V. 460
Kiznys K. 253

Kyzelbachas Gustavas 465, 470
 Klausas Rudolfas 269, 289
 Kleistas Bruno Peter 78, 98
 Kleiva 106
 Klimaitis Algirdas 202
 Klimavičius Vladas 456
 Klinka 253
 Klipštas 306
 Kmieliauskas Antanas 36
 Knezys Stasys 72, 101, 196, 215, 251, 395, 451
 Kobulovas Bogdanas 76
 Kojelis Juozas 132, 183, 341–342, 345–346
 Kondakovas Piotras 117, 240
 Konkulevičius Povilas 407
 Kontautas Jonas 479, 482
 Kontrimas Bagdonas 148, 154–160, 187, 189
 Kontrimienė-Skausgirdaitė Irena – žr. Skausgirdaitė-Kontrimienė Irena
 Kopylovas 337
 Kostinas 466
 Kozlovas Filipas 291
 Krakauskas M. 486
 Krasavcevas Piotras 326
 Kreivienė B. 448
 Krėvė-Mickevičius Vincas 23–24, 26, 41
 Krievišas E. 24
 Kriščiūnas 337, 415
 Krygeris Matas 426
 Krymovas 493
 Krupavičius Mykolas 81, 91, 117, 439
 Kubilius Jonas 18
 Kubiliūnas Petras 80, 303
 Kučinskas Jonas 187
 Kukauskas Jonas (slap. Gardenis, Dzykis) 439, 441–443
 Kuliešius 405
 Kulikauskas Gustavas 462–463

Kuncaitienė Marcelė 470–471
 Kuperis (Cooper) Džeimsas Fenimoras 459
 Kurkietis Izidorius 47
 Kurmies 112
 Kuzma (Kuzmickas) Bronius 246
 Kuzminskas Stasys 25
 Kviecinskas Stasys 48, 79

L

Labanauskas Kostas 249
 Labanauskas Povilas 217
 Labutis Kazys 231
 Laguckaitė (Brunienė) Elena 44, 50–52
 Laguckas Jonas 51
 Landsbergienė-Žemkalnienė-Danevičiūtė Janina – žr. Danevičiūtė-Landsbergienė-Žemkalnienė Janina
 Landsbergis Vytautas 111
 Lanskoronskis Juozas 197
 Lapienis V. 253
 Lapšinas 368
 Laucevičius (Laucius) Stasys 251
 Legatas 32
 Lemanas 324
 Lengvinas Petras 489
 Leonas Konstantinas 324
 Leopoldas III, Belgijos karalius 388
 Leščinskas Vytautas 246
 Liaubaitė-Vaičjurgienė Valerija 474
 Liaudis Kazimieras 344
 Liekis Algimantas 80, 149–150, 270, 360, 376, 444, 446
 Lileikis Aleksandras 404, 406, 448–449
 Liniovas 52
 Liorentas Jonas 227
 Liormanas Raimundas 433
 Lipčius Mikalojus 39
 Lipniūnas Alfonsas 128
 Litvinavičius A. 95

Litmanovičius 353
 Liukaitis 241
 Liutermoza Albertas 489–490
 Lozoraitis Stasys 27, 85
 Lubinas Pranas 388
 Luchtinskis N. 291
 Lučinskas Gintaras 456–458
 Lukas 422
 Lukjanovas F. 332, 365, 371
 Lukoševičius Jonas 122
 Lukoševičiūtė-Narutienė Elvyra 129, 131
 Lukša Juozas 161, 438–439, 442
 Lunia Vladimiras 392–393
 Lupeikis Povilas 222, 229

M

Maceina Albinas 54
 Maceina Aleksandras 54
 Maceina Algimantas 54
 Maceina Antanas 33, 41, 54–58, 143, 350
 Maceina Augustinas 54
 Maceina Juozas 54
 Maceina Kazimieras 54
 Maceina Motiejus 54
 Maceina Povilas 54
 Maceina Pranas 54
 Maceina Saulius 54
 Maceina Viktoras 54
 Maceina Vytautas 54
 Maceinaitė Marcelė 54
 Maceinaitė Ona 54
 Maceinaitė Rožė 54
 Maceinienė-Morkūnaitė Ieva – žr. Morkūnaitė-Maceinienė Ieva
 Maceinienė-Tverskaitė Julija – žr. Tverskaitė-Maceinienė Julija
 Maceinienė-Banionytė Katarina – žr. Banionytė-Maceinienė Katarina
 Mackevičius Mečislovas 111
 Mačiokaitė-Janušauskienė Laura – žr. Janušauskienė-Mačiokaitė Laura
 Mačiokas Mindaugas 207
 Mačiokas Mykolas (Mikas) 113, 148, 196, 204–213, 216, 228, 230, 236
 Mačiokienė-Pariokienė-Motiejaitytė Juzė – žr. Pariokienė-Motiejaitytė Juzė
 Mačiulis Petras 66
 Mačiūtė-Putriuvienė Jadvyga 481–483
 Maieris 106
 Malcevas Ivanas 240, 442
 Malenkovas Georgijus 343
 Malinauskas Povilas 149, 211–213, 234, 237
 Malinauskienė Elena 212
 Malskis Jurgis 167
 Maniukovas 238
 Marčiukaitis Antanas 107–108, 170
 Marčiukaitis Stasys 103
 Markowskis Janusz 496
 Markūnas Jonas 260, 269, 289, 330–335, 365–366, 369, 372, 503
 Markūnienė Sasė 331
 Martavičius Leonardas 309–310, 327
 Martinaitis Matas 237, 240, 242
 Martinionis Antanas 75, 101, 196, 244–245, 451, 453
 Markulis Juozas Albinas 157–158
 Masys Petras 461, 474
 Matiušenko Ivanas 212
 Matulionis Jonas 110–111
 Matusaitis Juozas 425
 Maželis Vytautas 249
 Mažonas 45
 McKibinas Alexanderis 407
 Meižys Aloyzas 229
 Meyeris Theodoras 209
 Mellentinas Friedrichas Wilhelmas von 30
 Mengeris 432

Merkelis Aleksandras 40, 200
 Merkys Antanas 30, 40, 72, 199
 Merkulovas Vsevolodas 7
 Meškauskas Juozas 107
 Meškauskas (Germantas) Pranas 32
 Michelevičienė-Vaitiekūnaitė Aldona Saulė 454
 Michelevičius Antanas 196, 251
 Michelevičius Bronius 10, 28–29, 350, 420, 427, 429, 450–454, 476–478, 482, 484–485, 490–491
 Michelevičiūtė Asta 454
 Michnovskiai Riva ir Zevass 154
 Miceika 326
 Mickis Matas 41
 Mikalojūnas (Mikalajūnas) Kazys 456
 Milašius Oskaras 37
 Milevičius Vitalis 445
 Milius Stasys 326
 Milvydaitė-Eidimtienė-Dzirvonienė Gabrielė 305–308, 313
 Milvydas Juozas 120, 170–171, 177
 Miniotas Feliksas 75
 Mironas Vladas 69
 Miškinis Antanas 11
 Mockaitis Stasys 276, 335–339, 381, 383, 400
 Mockus Petras 323
 Mockūnas Liūtas 51, 240, 363, 403, 407–409
 Mockūnas Simas 445–446
 Moellersonas 24
 Molotovas Viačeslavas 72
 Mongrovius 431
 Moscickis Ignacas 71
 Morkūnaitė-Maceinienė Ieva 54
 Moskalenka 415
 Motieka Vladas 322, 393
 Mozeris 325

Musteikis Kazys 200, 375
 Mülleris Augustas 230

N

Nagevičius Vladas 80
 Nakas 196, 228
 Narbutas Jonas 388, 460
 Narbutas Stepas 75
 Narutienė-Lukoševičiūtė Elvyra – žr. Lukoševičiūtė-Narutienė Elvyra
 Narutis Žukauskas Pilypas – žr. Žukauskas (Narutis) Pilypas
 Narutis Vytautas 129
 Narutytė Dainė 129
 Nasevičienė 345
 Nasevičienė Birutė 344
 Nasevičius Bronius 343
 Nasevičius Gediminas 345
 Nasevičius Mindaugas 345
 Nasevičius Vladas 89, 107, 110, 121, 133, 257, 261, 269, 274, 277, 279, 300, 339–346, 360
 Nasvytis Kazys 277
 Naudžiūnas Antanas 170
 Naujalis Mykolas – žr. Naujokaitis Mykolas Steponas) 351
 Naujokaitienė-Jasukaitytė Elena – žr. Jasukaitytė-Naujokaitienė Elena
 Naujokaitis Antanas 347
 Naujokaitis Jonas 357
 Naujokaitis Mykolas Steponas 29–31, 46, 86, 107, 121, 153, 169, 262, 271, 283, 347–358, 371–372, 403–404, 429–430, 473, 504
 Naujokaitis Saulius 357
 Naujokaitytė Marija Milda 357
 Nauragis Ipolitas 303
 Narutienė-Lukoševičiūtė Elvyra – žr. Lukoševičiūtė-Narutienė Elvyra

Narutis (Žukauskas) Pilypas – žr. Žukauskas (Narutis) Pilypas
 Narutis Vytautas 129
 Narutytė Dainė 129
 Narutytė Rasa 130
 Nedzinskas Eduardas 66
 Nefiodovas Vladimiras 252–253
 Neniškytė-Škirpienė Bronė 19, 35–36
 Nikolajus 95
 Nikolskis M. 496
 Niunka Vladas 282, 291, 376, 416
 Noreika Jonas 179
 Norgelienė Michalina 328–330
 Norkūnas Antanas 171
 Notzny R. 426
 Novickis Antanas 111

O

Okulevičius Zenonas 452, 476, 484–485
 Opulskis Vladas 495
 Orlovas 124
 Ožegovas 276–277, 285, 318, 338, 378, 418, 504

P

Padalskienė-Padalienė-Povilaitė Jadvyga – žr. Povilaitė-Padalskienė-Padalienė Jadvyga
 Padalskis (Padalis) Pranas 89, 106–107, 115–116, 121, 143, 235, 258, 262, 356, 359–363, 407
 Padalis (Padalskis) Pranas – žr. Padalskis (Padalis) Pranas
 Padolskis Vincentas 81
 Pakalnis Viktoras 249
 Pakarklis Povilas 41
 Palačionis V. 287

Paleckis Justas 30, 40–41, 83, 124, 153–154, 227
 Pajaujis Jonas 232, 436
 Pajaujis Juozas 110–111, 325
 Pankinas Ivanas 441
 Papečkienė 284
 Papečkys 284
 Pariokaitė Severina 210
 Pariokienė (Motiejaitytė) Mačiokienė Juzė 206, 210–211
 Pašakarnis Vytautas 361
 Pašakinskas Eduardas 238, 240, 242
 Paškevičius 336
 Paukštys Jonas 81
 Paulaitis Petras 436
 Paulėnas Petras 455–456
 Papartis Liudas 425
 Pečeliūnas Mykolas 133, 408
 Pečiulionis Motiejus 115, 140, 303–304, 362
 Pečiulionis (Mažeika) Simas 83
 Perminaitė-Žadvydienė Ona 355
 Peteraitis Hansas 427
 Petkelienė-Samokaraitė Jonė – žr. Samokaraitė-Petkelienė Jonė
 Petkelienė-Vancevič Vanda – žr. Vancevič-Petkelienė Vanda
 Petkelis Antanas 260, 269, 289, 331, 333–335, 364–369, 372, 503
 Petkelis Vincas 368
 Petraitis Antanas 472
 Petraitis Pranas 472
 Petraška Vaclovas 336, 381
 Petrauskas Cezaris 241, 300
 Petrauskas Eugenijus 300, 340
 Petrauskas Kazys 229
 Petrauskas Kipras 109
 Petravičiūtė Inga 8
 Petrusevičius V. 426

Petrušenka 485, 493
 Petruškevičius Jonas 425
 Philby Haroldas Kimas 440
 Piatibratovas 368–369
 Pyragius Jonas 48, 62, 79, 112–114, 235, 427, 445
 Plechavičius Povilas 220, 232, 238, 324, 362, 437, 499
 Pohl Robertas von 79, 112–113, 230
 Polovinskis (Budrys) Jonas 38–39
 Polujanskas Jurgis 231–322
 Pomerneckis Leonas 192, 195
 Popeliuška Klemensas 81
 Popiežius Jonas Paulius II 136
 Poškutė Doma (slap. Likoraitytė, Danutė) 440
 Povilauskas Juozas 51–52
 Povilaitė-Padalskienė-Padalienė Jadvyga 359–360
 Pozdniakovas Nikolajus 18, 40
 Požėra B. 445–446
 Prapuolenienė-Jankauskaitė Birutė 117
 Prapuolenienė Uršulė 103
 Prapuolenis Juozas 103, 130, 234, 237, 240–242
 Prapuolenis Juozas 103–104, 115
 Prapuolenis Leonas 35, 101–118, 120–123, 126, 134, 142, 150, 170, 208, 230, 235, 271, 296, 341, 349–350, 356, 362
 Pšibilskytė-Damušienė Jadvyga Aleksandra – žr. Damušienė-Pšibilskytė Jadvyga Aleksandra
 Prikazčikovas Borisas 277
 Ptašinskis (Sedeginas) Kostas 246
 Pundzevičienė-Chmieliauskaitė Teofilija Ona – žr. Chmieliauskaitė-Pundzevičienė Teofilija Ona
 Pundzevičius Rimantas Kazimieras 198, 203

Pundzevičius Stasys 73, 80, 142–143, 196–204, 216, 229, 251
 Pundzius Algimantas Izidorius 163
 Pundzius Algirdas 148, 160–164, 186–187
 Pundzius Emanuelis 163
 Pundziūtė Rūta 162
 Pundziuvienė-Gaidytė Anelė – žr. Gaidytė-Pundziuvienė Anelė
 Puodžiūnas Balys 257, 260, 333, 366, 369–374, 503
 Puodžius Stasys 16, 46–48, 62, 473
 Pupiūtė-Ambrozaitienė Marija 151
 Putna Vytautas 21
 Putriuvienė-Mačiūtė Jadvyga – žr. Mačiūtė-Putriuvienė Jadvyga
 Putrius Feliksas 421, 452, 476–479, 481–485
 Putrius Kazys 481
 Putriūtė Petronėlė 481
 Puzinauskas Zenonas 246–247

R

Račinskas K. 124
 Račiūnaitė (Vėbrienė) Anastazija 140
 Raibikis Kostas 425
 Raila Bronys 16–17, 62–65, 92, 350, 427
 Raila Povilas 222,
 Ramanauskas Jonas 452, 476–477, 479–480, 483–486, 491, 493
 Ramanauskienė Ona 210
 Rapšys Juozas 446
 Raslanas Petras 238
 Raštikienė-Smetonaitė Elena Marija – žr. Smetonaitė Elena Marija
 Raštikis Stasys 16–17, 21–22, 27–28, 30–31, 33–34, 47, 56, 58, 63–86, 90, 110–111, 117, 199, 201–203, 303, 357, 447
 Raštikytė Aldutė Joana 73, 86, 357

Raštikytė Laimutė Julija 69, 82–83, 86, 357
 Raštikytė Meilutė Marija 71, 82–83, 86, 357
 Raubickas Eugenijus 204–205, 214, 217
 Rauckinas 170
 Raupys 469, 495
 Ražukas Jonas 253
 Reimontas Viktoras 230
 Reivytytė Vytautas 427, 429
 Reklaitis Arvydas 245
 Remeikis Tomas 36
 Rentelnas Adrianas Theodoras von 32, 43, 48, 80, 114
 Repšys Albinas 232
 Reptys 233
 Rėklaitis Mikas 80–81, 142, 201–202
 Ribbentropas Joachimimas von 24, 71
 Rimantas Jonas 211
 Rimašauskas Jonas 184
 Rimkus H. 427
 Rimkus V. 264
 Rydz-Smiglas Edvardas 71
 Ryžkovas Vikentijus 317
 Romanovas 345
 Rosenbergas Alfredas von 31–32, 81, 90, 97
 Rozauskas Eusiejus 125, 467–468
 Rudienė Marija 137
 Rudokas Jonas 138–140, 142, 144–146
 Rudokas Juozas 124, 148, 155, 164–168, 190
 Rumiancevas A. 312
 Ruseckas Vincentas 471
 Rusteika Steponas 468–469, 494–495

S

Sadzevičienė -Žalnieriūnaitė Pranciška – žr. Žalnieriūnaitė-Sadzevičienė Pranciška

Sadzevičius Juozas 256, 261, 270, 274, 276, 281, 321, 344, 374–379
 Sadzevičiūtė (Vabalienė) Dalia Judita 274, 344, 375, 377–379, 386
 Sadzevičiūtė Elena 374
 Sagevičius Juozas 433
 Sagevičiūtė (Aušrotienė) Marija 424
 Saladžius Pranas 23, 177, 247
 Samokaraitė-Petkelienė Jonė 364–365, 368
 Sauka – žr. Stasiulis Kazimieras
 Savulionis Juozas 171
 Schweitzeris 114
 Semionovas 344
 Senauskas J. 133
 Senkus Juozas 111, 126, 245
 Seryj Michailas 310
 Sidorovas Aleksandras 390
 Sidzikauskas Vaclovas 91, 94, 362
 Simonaitis Erdmonas 38–39
 Simonjanas 240
 Simutis Anicetas 62
 Sinicynas Jakovas 212, 236
 Sinkevičius A. 457
 Siurenas 71
 Skausgirdaitė (Kontrimienė) Irena 156, 159
 Skipitienė Lidija 92
 Skipitienė-Bogušytė Stanislava – žr. Bogušytė-Skipitienė Stanislava
 Skipitis Rapolas 14–17, 27, 33–34, 41–43, 87–91, 110, 282, 339–341
 Skipitytė Marija 87, 90
 Skipitytė Ramutė Elena 88, 90
 Skorcenys Oto 113
 Skripkauskas Antanas 263, 276–277, 290, 314, 316, 319, 336–337, 379–386, 399, 413–416
 Skripkauskas Gytis 386
 Skripkauskas Eugenijus Algirdas 380–383, 385–386

- Skripkauskas Romualdas Vytenis 380–383, 385–386
 Skripkauskienė-Kalpokaite Ona –
 žr. Kalpokaite-Skripkauskienė Ona
 Skripčiovskienė-Skripkauskienė-Astrauskaitė Aleksandra 380
 Skripčiovskis (Skripkauskas) Antanas 380
 Skurauskas Adomas 454
 Skurauskas Petras 16, 30, 435, 454–458
 Slavinas Aleksandras (slap. Pulkininkas A. Aleksas) 94–95, 117
 Slyvauskas (Slyvėnas) Mikas 231
 Smetona Adomas 78, 82
 Smetona Antanas 14, 20, 26–27, 40, 60, 69–70, 72–74, 119, 199–200, 424, 457
 Smetonaitė-Raštikienė Elena Marija 69–70, 74, 76–78, 81–82, 84, 86, 357
 Smetonienė Barbora 83
 Smetonienė Sofija 69–70
 Sniečkus Antanas 196, 228, 240
 Sokolovas 317
 Soloidas Piotras 52
 Soloninas Markas 125
 Solovjovas 141, 277
 Sorokinas 441
 Sprainaitis Jonas 351–353, 428, 430, 472–473
 Sprauņys Pranas 326
 Sprogies Johnas – žr. Aušrotas Bronius
 Sprogies Veronika –
 žr. Aušrotienė-Sventickaitė Veronika
 Sprogies Reingoldas –
 žr. Aušrotas Rimvydas Antanas
 Sruoga Balys 209
 Stahleckeris Francas Walteris 202
 Stalinas Josifas 72, 122, 159, 181, 208, 227, 233, 278, 286, 328, 400
 Stanelis P. 253
 Staniškauskas Jokūbas 446
 Stankeras Petras 302, 406
 Stankevičius 110
 Stankevičius Stasys 247
 Stankiewicz-Januszak (Stankevičius) J. 469
 Starcevas 374
 Stasiukaitis Bronius 121, 123, 148, 168–173, 179, 356
 Stasiukaitytė Nastutė 168
 Stasiulis Kazimieras 261, 345
 Staskonis Pranas 160, 185–187, 189–190
 Stašaitis Antanas 214
 Stašenis Algirdas 160, 162, 189
 Statkus Vytautas 110, 141, 205
 Statkus Vytenis 387, 454
 Stempkauskas Adolfas 312
 Stepanovas 362
 Steponaitis 113
 Steponavičius Vincas 19
 Stonienė-Gendrolytė Viktorija – žr. Gendrolytė-Stonienė Viktorija
 Stonis Vytautas 72, 101, 148–149, 170, 174–181, 210, 232, 235–236
 Stonis Vytautas V. 180–181
 Strabulis Antanas 436
 Strazdas Lionginas 245
 Striogaitė Dalia 381
 Strolienė 309
 Strumskis Motiejus 485
 Stukonis Vytautas 249
 Stulginskis Aleksandras 39
 Sudeginas (Ptašinskas) Kostas 177
 Sudoplatovas Pavelas 76
 Suleimenovas 401
 Surgailis Gintautas 68, 70, 72, 74, 86
 Sutkus Jonas 106
 Svečiulytė-Žadvydienė Stasė Genovaitė – žr. Žadvydienė-Svečiulytė Stasė
 Sventickaitė-Aušrotienė Veronika 425–427, 433

- Svilas Balys 179, 232
 Svydas Benediktas 488

Š

- Šablauskas 336
 Ščiukaitė-Vainorienė Emilija 394, 398
 Šalkauskis Stasys 54–55
 Šapalas Antanas 121, 148, 181–185, 192
 Šarauskas Juozas 23
 Šarokas Grigorijus 333, 366, 372
 Šatas Julius 186, 189
 Šatas Romas Algirdas 123, 148, 155, 160–162, 185–190
 Šatkus Albinas 212
 Šeduikis 240
 Šeferis Mečys 326
 Šeinermanas 468
 Šeras Irmis 492
 Šilas Povilas 130, 143, 232, 234
 Šilingas Stasys 106
 Šimkus Kazys 79
 Šitcas 463
 Širvys (slap. Sakalas) Klemensas 439
 Škirpa Kazys 8, 14–36, 41–47, 55–56, 59–63, 65–66, 75–76, 78–79, 89–90, 93–94, 100, 109–110, 112, 114–115, 121, 136, 171, 217, 282, 306, 349–351, 353, 406, 420, 428–429, 435–437, 447, 452, 457, 463, 473, 476, 482, 489, 502–504
 Škirpa Kazys Kęstutis 20, 36
 Škirpienė Bronė 16
 Šlepetys Jonas 111
 Šležienė (Vaičiurgytė) Birutė 347
 Šmuškevičius Jakovas 227
 Šniukštaitė (Kiliuvienė) Sofija 280, 284–287
 Šova Antanas 144, 216–217, 232–236, 409, 438–439

- Špokevičius Antanas 230, 301
 Špokevičius Jonas 446
 Štreidichas Gustavas 463–465
 Šuopys Vytautas 148, 160, 162, 185, 187, 189–190
 Švarplaitienė-Bekerytė-Bučienė Augustė 459, 463
 Švarplaitis Albertas 28, 420, 459–471, 494–495, 504
 Švarplaitis Gustavas 459, 463, 470
 Švarplaitis Jonas 459
 Švarplaitis Jonas J. 459, 461–463, 465, 470
 Švarplaitis Richardas 459
 Švederskis 317

T

- Taichas 98
 Talmantas Jurgis 106
 Tamašauskas Feliksas 317
 Tamošaitis Vaclovas (Eidimtas Alfonsas) 309
 Tarnovskis 441
 Taučas Pranas 323
 Taujenis 271, 282, 305
 Taunys Ignas 62
 Taunys Leonas 445
 Tautvaišaitė Sigutė 170, 353
 Tautvilas (Ferencas) Narcizas 144, 148, 196, 213–217, 228, 232–233, 251
 Telksnys Vladas 149
 Tėvelis Juozas 252
 Tichomirovas V. 25
 Tijūnaitytė Regina Birutė 263, 291, 337, 415–416
 Tietzas Hansas 426
 Tilinskas Stasys 148, 182, 191–195
 Tomkus Eidukaitis Budrys Viktoras (agent. slap. Sedmoj) 82

Totoraitis (slap. Čigonas) Juozas 440
 Trinkūnas Kazys 194
 Trumpys Benediktas (slap. Rytis)
 439–440
 Truska Liudas 8
 Tumanovas 236
 Tumas Juozas 194–195, 426, 469
 Tumas Juozas (LLA) 307
 Tumas Vaižgantas Juozas 445
 Turauskas Edvardas 27, 98, 115
 Tuskenienė Sofija 292
 Tuskenytė-Kamantauskienė Stasė (Stanislava) 205, 288, 292
 Tvaronas Pranas 83
 Tverskaitė-Maceinienė Julija 54

U

Ulickaitė Stasė 173
 Ulrichas V. 312
 Umbražiūnas Kazimieras 259–260,
 276–278, 384, 386
 Umerenkovas 258
 Undraitis Simonas (Švarplaitis Albertas)
 463, 466
 Urbanas Jonas 211
 Urbonas Antanas 308
 Urbonas (Urbonavičius) Simanas
 432–433
 Urbšys Adolfas 471
 Urbšys Juozas 71
 Urmanas Juozas 108

V

Vabalas Jonas 262, 279, 345, 387–393
 Vabalas Vytautas 389
 Vabalienė-Kamaitytė Česlava –
 žr. Kamaitytė-Vabalienė Česlava

Vabalienė-Sadzevičiūtė Dalia Judita –
 žr. Sadzevičiūtė-Vabalienė Dalia
 Judita
 Vabalienė Zofija 391–393
 Vaicekavičius Aleksandras 82
 Vaičiūnas Valerijus 291, 333, 371
 Vaičjurgienė-Liaubaitė Valerija –
 žr. Liaubaitė-Vaičjurgienė Valerija
 Vaičjurgis Arvydas 474
 Vaičjurgis Juozas 16, 351–353, 428–430,
 471–474
 Vaičjurgytė-Šležienė Birutė 437
 Vaigauskas Ričardas 312
 Vailokaitis 448
 Vainauskas Pranas 111
 Vainorienė Ščiukaitė Emilija –
 žr. Ščiukaitė-Vainorienė Emilija
 Vainoris Aleksandras (Aleksas) 261, 269,
 394–398
 Vainoris Antanas 394
 Vainoris Juozas 394
 Vainoris Stepas 394
 Vainorytė Elzbieta 394
 Vaišnys 490
 Vaitekūnas 309–310
 Vaitiekus Severinas 253, 276, 308
 Vaitiekūnaitė-Michelevičienė Aldona
 Saulė 330
 Vaitiekūnas Aleksandras 110
 Vaitkūnas Antanas 323
 Vaivada Antoniu (Anthony) 363, 407
 Vaivada Bronius 236
 Valaitis Remigijus 170
 Valeika Matas 97
 Valenta Juozas 209
 Valeška Adolfas 265
 Valiukevičius Vytautas 262
 Valiukėnas Antanas 17, 34, 41, 91–98,
 135, 350, 437–438

Valiukėnienė Laima 94
 Valiulis 113
 Valiulis Jurgis Juozas (Drunga Karolis)
 120, 123, 167
 Valkiūnas Jonas 257, 262, 279, 316–317,
 345, 382, 398–402, 413–415
 Valkiūnas Kostas 398
 Valkiūnas Petras 398
 Valkiūnas Povilas 398
 Valkiūnienė Irena (Elena) 398
 Valkūnas Leonas 324
 Valtys Jurgis 471
 Valūnas Jonas (Vitas Juozas) –
 žr. Vitas Juozas (Valūnas Juozas)
 Vanagaitis Jonas 193
 Vanagaitis Petras 158, 165
 Vancevič-Petkelienė Vanda 368
 Vasilevskis 317
 Vasiliauskas 229
 Vencius Ksaveras 111
 Venckus 108
 Venclova Antanas 41, 435
 Vengraitis (slap. Žilvytis) Petras 440
 Venytė Stasė 440
 Venskevičius Gustavas 245
 Venskevičius Jonas 245
 Verbickas Jonas 235
 Verchozina-Valkiūnienė Zoja 401
 Veselis Leonas 116, 235, 362
 Ververskis Kazys 232, 307–308
 Vėbra Aristidas Leonas 141
 Vėbra Evaldas Augustinas 140
 Vėbra Juozas 11, 101–102, 109–110, 112,
 134–135, 138–147, 177, 195–197,
 201–202, 207–208, 216–217, 228,
 232–233, 239, 246
 Vėbraiūtė Silvija Kristina 140
 Vėbraiūtė Vaiva Radasta 146–147
 Vėbrienė-Račiūnaitė Anastazija –
 žr. Račiūnaitė-Vėbrienė Anastazija

Vėbrienė-Židonytė Genovaitė Irena –
 žr. Židonytė-Vėbrienė Genovaitė
 Irena
 Vičas Povilas 157
 Vidugiris Tomas 390
 Vietrinis Alfonsas 245, 247
 Vildys 217
 Vildžiūnas Jonas 12, 107, 242, 263,
 272–273, 305, 316, 337, 415–417,
 422, 479
 Vileišis Vilius 120, 148
 Viliamas Vladas 143
 Vilimavičius Adomas 38,
 Vilius Velavičius Ignas 324–325, 327
 Vilkuotis V. 385
 Vilkuotaitis Viktoras 234
 Vilutis Petras 231
 Viržaitis Juozas 439
 Visockis Algirdas 246
 Vitas Juozas (Valiūnas Jonas) 288, 365
 Vitėnas Juozas 436
 Vitkauskas Vincas 41, 73, 83, 199–200, 489
 Vitkus Balys 110–111
 Vitkus Juozas 232
 Vyšinskis Andrejus 292, 343, 378
 Vlasovas Aleksandras 327
 Vokietaitis Algirdas 166, 190
 Vokietaitis J. 235
 Voldemaras Augustinas 18, 20, 38, 206,
 424, 457
 Voroncovas Vasilijus 310
 Vorošilovas Klimentas 344

Z

Zapolskis 275, 385
 Zaroskis Mikalojus 246–247
 Zaskevičius Algimantas Stasys Jurgis 460
 Zaskevičius Stasys 323

Zauka Antanas 303
Zehnpfeningas Adolfas 301

Ž

Žadvydas Algimantas 487–488, 499
Žadvydas Ignas 487
Žadvydas Osvaldas 468, 476–477, 479, 485, 487–501, 505
Žadvydas Romualdas 487–488, 499
Žadvydienė-Žemaitytė Angelė –
 žr. Žemaitytė-Žadvydienė Angelė
Žadvydienė-Perminaitė Ona 487
Žadvydienė-Svečiulytė Stasė Genovaitė
 491, 500
Žakevičienė-Biržiškaitė Marija 403
Žakevičius (Žymantas) Stasys 94, 262–
 265, 301, 349, 360, 363, 402–410
Žalkauskas Karolis 14, 16–17, 33, 41,
 59–61
Žalkauskienė-Jurkšaitytė Kotryna –
 žr. Jurkšaitytė-Žalkauskienė Kotryna
Žalnieriūnaitė-Sadzevičienė Pranciška
 375, 377–378
Žarskas Antanas 324
Žąsytis K. 253
Žebrovskis 429
Žemaitis Jonas 301, 323–324
Žemaitis Leonardas 325
Žemaitis Zigmąs 227, 445
Žemaitytė-Žadvydienė Angelė 487, 491,
 499
Žemelis Henrikas 443
Žemkalnienė-Danevičiūtė Jonė –
 žr. Danevičiūtė-Žemkalnienė Jonė
Žemkalnis (Landsbergis) Leonas Viktoras
 270–272, 276, 290–291, 295–296,
 316–317, 337, 382–383, 399–401,
 411–418, 422
Žemkalnytė Giedrė Marija 412, 413, 418

Židonytė-Vėbrienė Genovaitė Irena
 146–147
Žigat 211–212
Žilinskas Vladas 408–409
Žilionis 65
Žilis 467
Žilys Jonas 39
Žirgulis Stasys 147
Žiugžda Juozas 403
Živatkauskas Antanas 171, 182
Žymantas (Žakevičius) Stasys –
 žr. Žakevičius (Žymantas) Stasys
Žolynas Kostas 437
Žukauskas Leonas 323
Žukauskas (Narutis) Pilypas 8, 15, 65,
 100–102, 104–109, 112–113, 117–
 124, 126–131, 133, 148, 152–155,
 160, 162–166, 168–170, 172–173,
 175–176, 178–180, 182, 185–186,
 188–190, 192–193, 201, 207–208,
 258, 262, 268, 271, 355–356, 421,
 423, 453, 464, 470, 481, 483, 492
Žukauskas Silvestras 20
Žukovas 335, 369
Žuravliovas 25

W

Weizsaeckeris Ernstas von 24, 32–33
Wysockis Lucianas 80
Woditzka A. 433
Woermannas Ernstas 24
Wutmanas 325

ILIUSTRACIJŲ ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

LCVA

p. 477 – f. 391, ap. 7, b. 693
p. 330 – f. 631, ap. 7, b. 697
p. 160 – b. 1517
p. 181 – b. 12959
p. 398 – b. 13973
p. 168 – b. 14230
p. 191, 193 – b. 16964
p. 487 – f. 930, ap. 5, b. 3108
p. 164, 165 – f. 1016, ap. 1, b. 4529
p. 313 – f. 1160, ap. 1, b. 3272
p. 127 – f. R-635, ap. 1, b. 1

LYA

p. 70, 77 – f. K-1, ap. 45, b. 73 (2485)
p. 311 – ap. 58, b. 15742/3
p. 241 – b. 27355/3
p. 92, 96, 273, 285, 297, 334, 338, 339, 367, 369, 373, 396, 417 – b. 34229/3
p. 466, 467 – b. 37387/3
p. 486 – b. P-2235
p. 174 – b. P-16999

VAA

p. 364 – f. 761, ap. 1, b. 167

p. 249 – LE, Bostonas, 1963, t. 29
p. 44, 434 – VLE, V., 2003, t. 3

p. 171 – *Aidai*, 1966, Nr. 6
p. 246 – J. Aničas, *Pulkininkas Jurgis Bobelis (1895–1954)*, V., 2004
p. 424, 443 – B. Aušrotas, *Laisvės nežadėjo niekas*, V., 1992
p. 176, 185 – M. Bloznelis, *Lietuvių frontas*, K., 2008, d. 1.
p. 313 – B. Budrevičienės (Gobytės) asmeninis archyvas
p. 329 – R. Dzimidienės asmeninis archyvas
p. 279 – D. Eitminavičienės (Kiliūtės) asmeninis archyvas
p. 205 – A. Gamziukas, G. Ramoška, *Lietuvos karinė aviacija 1919–1940*, K., 1999
p. 137 – *Į laisvę*, 2005, Nr. 150
p. 48, 54 – ten pat, Nr. 151
p. 440 – ten pat, 2006, Nr. 152
p. 149 – ten pat, Nr. 153
p. 454 – ten pat, 2007, Nr. 156

- p. 116 – ten pat, 2008, Nr. 161
 p. 273 – V. Jankauskas, *Nepriklausomos Lietuvos generolai*, V., 1998, d. 1
 p. 103, 111, 137, 154, 223, 225, 226, 266, 278, 287, 293, 295, 319, 347, 446,
 471, 488 – Juozo J. Jankausko asmeninis archyvas
 p. 410, 500 p. – *JAV lietuviai*, V., 2002, t. 2
 p. 123 – V. Juodakis, *Balys Buračas*, V., 1971
 p. 127 – *Kardas*, 1991, Nr. 4
 p. 405 – ten pat, 1993, Nr. 3
 p. 102, 261 – ten pat, 1994, Nr. 5–6
 p. 10, 11 – ten pat, 1996, Nr. 5–6
 p. 167 – ten pat, 2002, Nr. 1
 p. 125, 249, 250 – *Kardo priedas* (be datos)
 p. 490 – *Karys*, 1976, Nr. 4
 p. 498 – ten pat, Nr. 10
 p. 59, 87, 144, 204, 218, 298 – V. Kavaliauskas, *Už nuopelnus Lietuvai*, V., 2003
 p. 302, 500 – *Klasta ir smurtu*, V., 1995
 p. 346 – J. Kojelis, *Iš nakties į rytą*, K., 1996
 p. 250, 449 – *Laikinoji sostinė*, 2003, Nr. 143
 p. 110, 111, 118 – A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941 06 22–08 05)*, V., 2000
 p. 387 – *Lietuvos aidas*, 2002, Nr. 11
 p. 36 – ten pat, Nr. 269
 p. 152 – *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, V., t. 4
 p. 304 – ten pat, 2003, t. 3
 p. 450 – ten pat, 2005, t. 5
 p. 394, 411 – ten pat, 2008, t. 8
 p. 41 – *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*, V., 1999
 p. 83 – A. Martinionis, *Generolo Raštikio tragedija*, V., 1992
 p. 119, 130, 144, 161, 176, 180, 421, 481 – P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*,
 Oak Lawn, JAV, 1994
 p. 358 – *Naujokaitis Mykolas*, lankstukas, Forest Lawn, 2004
 p. 85 – S. Raštikis, *Įvykiai ir žmonės*, Čikaga, 1972, t. 3
 p. 213 – E. Raubickas, *Ženklas ant munduro*, V., 2005
 p. 245 – A. Reklaičio nuotrauka
 p. 138, 143, 146, 147 – J. Rudokas, *Prarastieji Lietuvos talentai*, V., 2001
 p. 380, 382 – G. Skripkausko asmeninis archyvas
 p. 258 – M. Solonin, *Birželio 22-oji*, V., 2010
 p. 21, 22, 26 – K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos*, Chicago–Vilnius, 1996
 p. 17, 37, 62, 65, 131, 254, 359, 402, 459 – K. Škirpa, *Sukilimas*
Lietuvos suverenumui atstatyti, Vašingtonas, 1973
 p. 347, 377 – D. Vabalienės (Sadzevičiūtės) asmeninis archyvas

TURINYS

Įvadas ♦ 6

Pirmas skyrius

LAF'AS ĮSIKURIA BERLYNE ♦ 13

Berlyno LAF'o vadovybė ♦ 17

Kazys Škirpa ♦ 17

Ernestas Galvanauskas ♦ 37

Klemensas Brunius ♦ 44

Antanas Maceina ♦ 54

Karolis Žalkauskas ♦ 59

Kiti Berlyno LAF'o vadovybės nariai bei pagalbininkai ♦ 62

Bronys Raila ♦ 62

Stasys Raštikis ♦ 65

Rapolas Skipitis ♦ 87

Antanas Valiukėnas ♦ 92

Antras skyrius

VADOVAUJANTYS PASIPRIEŠINIMO (SUKILIMO)

CENTRAI KAUNE ♦ 99

Centrinis Kauno LAF'o štabas ir jo vadovybė ♦ 101

Leonas Prapuolenis ♦ 103

Pilypas Žukauskas (Narutis) ♦ 119

Adolfas Damušis ♦ 131

Juozas Vėbra ♦ 138

Kiti Centrinio Kauno LAF'o štabo organizatoriai ir vadovai ♦ 148

Kazys Ambrozaitis ♦ 149

Stasys Jucevičius ♦ 152

Bagdonas Kontrimas ♦ 154

Algirdas Pundzius ♦ 160

Juozas Rudokas ♦ 164

Bronius Stasiukaitis ♦ 168

Vytautas Stonis ♦ 174

Antanas Šapalas ♦ 181

Romas Algirdas Šatas ♦ 185

Vytautas Šuopys (Šuopis) ♦ 189

Stasys Tilinskas ♦ 191

Kauno LAF'o kariškių štabas ir jo vadovybė ♦ 195

Stasys Pundzevičius ♦ 197

Mykolas Mačiokas ♦ 204

Narcizas Tautvilas (Ferencas) ♦ 213

Antanas Andriūnas ♦ 218

Pulkininko Jankausko štabas ir jo vadovas ♦ 222

Juozas Jankauskas ♦ 223

Kiti žymesni sukilimo centrai Kaune ♦ 244

Kauno karo komendantūros sukilėlių būrys (Kauno karo komendantūra) ♦ 244

Vytauto kalno 5-asis skyrius – Kūno kultūros rūmai ♦ 246

„Drobės“ fabriko sukilėliai ♦ 247

Šančių sukilėliai („Nemuno“, „Metalų“ ir „Tilkos“ fabrikai) ♦ 248

„Maisto“ fabriko sukilėliai ♦ 251

Petrašiūnų sukilėliai ♦ 252

Trečias skyrius

VILNIAUS ANTISOVIETINIO POGRINDŽIO CENTRAS

(LAF'o ŠTABAS) ♦ 255

Vilniaus antisovietinio pagrindžio centro

(LAF'o štabo) vadovybė ♦ 266

Vytautas Bulvičius ♦ 266

Juozas Kilius ♦ 279

Aleksandras (Aleksas) Kamantauskas ♦ 287

Kiti aktyvūs Vilniaus antisovietinio pagrindžio centro

(LAF'o štabo) dalyviai ♦ 293

Izidorius Andriūnas ♦ 293

Kazys Dabulevičius ♦ 298

Adolfas Eidimtas ♦ 304

Jurgis Gobis ♦ 313

Pranas Gužaitis ♦ 319

Jonas Markūnas ♦ 330

Stasys Mockaitis ♦ 335

Vladas Nasevičius ♦ 339

Mykolas Steponas Naujokaitis ♦ 347

Pranas Padalskis (Padalis) ♦ 359

Antanas Petkelis ♦ 364

Balys Puodžiūnas ♦ 369

Juozas Sadzevičius ♦ 374

Antanas Skripkauskas ♦ 380

Jonas Vabalas ♦ 387

Aleksandras (Aleksas) Vainoris ♦ 394

Jonas Valkiūnas ♦ 398

Stasys Žakevičius (Žymantas) ♦ 402

Leonas Viktoras Žemkalnis (Landsbergis) ♦ 411

Ketvirtas skyrius

PAGRINDINIAI LAF'O RYŠININKAI, PASIUNTINIAI

IR PAGALBININKAI ♦ 419

Adolfas Armalis ♦ 421

Bronius Aušrotas ♦ 424

Julijonas Būtėnas ♦ 434

Jonas Dženkaitis ♦ 443

Bronius Michelevičius ♦ 450

Petras Skurauskas ♦ 454

Albertas Švarplaitis ♦ 459

Juozas Vaičjurgis ♦ 471

Penktas skyrius

KRETINGOS ANTISOVIETINIO PASIPRIEŠINIMO CENTRAS ♦ 475

Pasienio perėjimo punkto Petrikaičių kaime iniciatyvinė grupė ♦ 477

Petras Bortkevičius ♦ 477

Feliksas Putrius ♦ 481

Jonas Ramanauskas ♦ 483

Osvaldas Žadvydas ♦ 487

Išvados ♦ 502

Summary ♦ 506

Šaltinių ir literatūros sąrašas ♦ 509

Santrumpos ♦ 514

Asmenvardžių rodyklė ♦ 517

Iliustracijų šaltinių sąrašas ♦ 535

Jankauskas, Juozas

Ja369 1941 m. Birželio sukilimas Lietuvoje / Juozas Jankauskas. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2010. – 540 p.: iliustr. Santr. angl. – Bibliogr.: p. 509–513. – Asmenvardžių r-klė: p. 517–534. ISBN 978-609-8037-05-0

Knygoje pateikiamos pagrindinių 1941 m. Birželio sukilimo organizatorių, vadovų, ryšininkų ir jų pagalbininkų biografijos. Remiantis tų dienų įvykių dalyvių atsiminimais ir archyvų dokumentais aprašoma, kaip kūrėsi Birželio sukilimo organizacinis centras – Lietuvių aktyvistų frontas (LAF) Berlyne, svarbiausi sukilimo centrai Lietuvoje, tapę LAF'o štabais Kaune ir Vilniuje, pasienio perėjimo punktas – „Varpėnų dvaras“. Sukilėlių biografijose išryškinaamas jų vaidmuo rengiantis sukilimui ir Birželio sukilimo dienomis, atskleidžiami mažai žinomi ar visai nežinomi jų gyvenimo faktai, taip pat tolesnė antinacinė ir antisovietinė rezistencinė veikla.

UDK 947.45.081(093)+355.42(474.5)

JUOZAS JANKAUSKAS

1941 m. BIRŽELIO SUKILIMAS LIETUVOJE

Pagrindiniai sukilimo organizatoriai, vadovai,
ryšininkai ir pasiuntiniai

Viršelyje – paminklinis kryžius žuvusiems
1941 m. Birželio sukilimo dalyviams atminti Kaune.
Skulptorius Robertas Antinis,
architektas Eugenijus Viktoras Miliūnas. 1992 m.

Redaktorė *Rima Dulkanienė*
Dailininkas *Romas Dubonis*
Maketuotoja *Dalė Dubonienė*

SL 2015. 2010 12 09 33,75 sp. l. Tiražas 1000 egz.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos
tyrimo centras, Didžioji g. 17/1, LT-01128, Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,
LT-02189 Vilnius
Kaina sutartinė

15,-

Juozas Jankauskas

1941m. BIRŽELIO SUKILIMAS LIETUVOJE

94(474.5) T

J2-369

B11/2953

I. SIMONAITYTĖS BIBLIOTEKA

Sukilimas Kaune atliko reikšmingą vaidmenį. Kaunas davė ženklą sukilti visai Lietuvai ir paskelbė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą bei naują nepriklausomos Lietuvos vyriausybę.

Kauno išvadavimas nuo sovietinių okupantų, tautinių vėliavų iškėlimas mieste ir Lietuvos laikinosios vyriausybės pradėta veikla dar neįžengus vokiečių kariuomenei tarsi simbolizavo visos Lietuvos valstybingumo atkūrimą.

ISBN 978-609-8037-05-0

